

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН
ОСОЗЕКИ
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК
ТАРЫХЫНЫН
ОЧЕРКИ**

Фрунзе 1973

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ООЗЕКИ
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК
ТАРЫХЫНЫН ОЧЕРКИ

«ИЛИМ» БАСМАСЫ
Фрунзе 1973

*КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
РЕДАКЦИЯЛЫК-БАСМА СӨЗ СОВЕТИНИН
ТОКТОМУ БОЮНЧА БАСЫЛДЫ*

Редакциялык коллегия:

Таштемиров Ж. (жооптуу редактор), Байходжоев С., Закиров С.

БАШ СӨЗ

Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда эчен акылмандарды жаратып, алар ар түрдүү темадагы эчен сонун чыгармаларды түзгөндүгүн бизге келип жеткен акыл-ой байлыктары ачык көрсөтүп турат. Бирок, ал алтын байлыктар өткөн заманда жазылып калбаган, бизге алардын айрым түрлөрү гана келип жетти. Кыргыз эли түзгөн акыл-ой байлыктарын калк арасынан жыйноо иши Улуу Октябрь революциясынан кийин гана жүзөгө ашты. Мына ушул жыйналган элдик казнага көз жүгүртүп караганда, эн кичине көлөмдөгү бир-эки ооз сөз табышмактардан жана макал менен ылакаптардан тартып, монументалдуу эпос «Манас» трилогиясына чейин бар экенин көрөбүз.

Кайсы акыл-ой мурастарын албайлы, алар бир доордун же бир кылымдын азыгы эмес. Оозеки чыгармалар ооздон-оозго өтүп, эчен муундар тарабынан кылымдан-кылымга жетип, улам өзгөрүүгө учурап дегендей, кеп алымча-кошумчалар менен иштелип чыккан элдик казна болуп саналат. Мына ушул кыйла кылымды кучагына алган акыл-ой байлыктарын изилдөө жумушу да Совет бийлиги тушунда гана жүзөгө ашырылды. Кыргыздын оозеки чыгармачылыгын жыйноо жана изилдөө жөнүндө сөз болгондо — муну Улуу Октябрь Революциясынын жемиши катары карообуз керек. Чындыгында советтик түзүлүш гана кыргыз элинин жазма адабиятынын төрөлүшүнө, анын өнүгүшүнө мүмкүндүк берүү менен бирге, кыргыз фольклористикасынын өзүнчө өркүндөшүнө шарт түздү.

«Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки» Улуу Октябрь Революциясынан кийин жүзөгө ашкан жана кыргыз элинин маданий тарыхында биринчи жолу жарык көрүп жаткан эмгек. Ар иштин алгачкы башталышында кыйынчылык кездешпей койбосу белгилүү. Ал кыйынчылыктар негизинен төмөндөгүдөй үч себепке байланыштуу: *биринчиден*, «Очеркке» пайдаланылган материалдардын мурун толук изилденип чыкпагандыгы, ал чыгармалар жөнүндө тийиштүү даражада ойлор айтылбагандыгы; *экинчиден*, кыргыз эли түзгөн акыл-ой байлыктарынын басма сөздөрдө жарыяланбагандыгы (кол жазма түрүндө фондуда сакталгандыгы) көп кыйынчылыкты туудурду; *үчүнчүдөн*, кыргыз эли түзгөн акыл-ой байлыктары калк арасынан толук жазылып алынбагандыгы, оозеки чыгармаларды жанрларга жана түрлөргө бөлүштүрүүдө күмөндүктү пайда кылбай койгон жок. Демек, «Очерктеги» чыгармалардын түрлөргө бөлүнүшү азырынча шарттуу түрдө гана алынды.

Мындагы максат — кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын бай материалы менен окуучуларды тааныштыруу. Бирок бул «Очеркке» киргизилген чыгармалар кыргыз эли түзгөн акыл-ой байлыктарын бүт бойдон тарыхый жактан камтый албайт. Айрым кошумчалар менен толуктоо, жаңы табылгалар менен окуучуларды тааныштыруу келечектеги иш.

Эмгек кыргыз элинин Октябрь революциясынан мурунку чыгармаларынан тартып, азыркы күндөгү кыргыз совет фольклорун ичине камтыды. Алгачкы тажрыйба катары ушундай чогуу берүүнүн өзү окуучулар үчүн пайдалуу деп ойлойбуз. Кийинки кошумчалардын негизинде «Очерк» эки томдук болуп чыгууга тийиш. Албетте, анын экинчи тому советтик оозеки чыгармачылыкка арналмакчы. «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очеркин» жазууга Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана Адабият институтунун илимий кызматкерлери катышышты. Алар филологиялык илимдердин кандидаттары — **С. Байходжоев** («Марксизм-ленинизм классиктери элдик оозеки чыгармачылык жөнүндө», «Кыргыз элинин жомоктору», «Мендирман», «1916-жылдагы улуттук көтөрүлүш элдик поэзияда», «Ата Мекендик согуш мезгилиндеги эл оозеки чыгармачылык»), **Ж. Таштемиров** («Ырым жана дарымдар», «Кыргыздын элдик табышмактары», «Балдар ырлары», «Айтыштар», «Кыргыз элинин советтик доордогу оозеки чыгармаларынын чыгышы жана өсүү жолдору»), **Б. Кебекова** («Миф жана

легенда», «Жаныш, Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды», «Кедейкан»), С. Закиров («Дин ырлары», «Сүйүү ырлары», «Кыргыз элинин макал, ылакаптары», «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Изилдене элек эпикалык чыгармалар», «Эмгек ырлары», «Согуштан кийинки эл оозеки чыгармачылыгы»), **А. Токомбаева** («Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын жыйноо жана изилдөө тарыхы», «Үйлөнүү салт ырлары», «Кошок», «Арман», «Санат-насыят, терме ырлары», «Чечен сөздөр», «Кыргыз эпосторуна жалпы мүнөздөмө», «Олжобай менен «Кишимжан»»), **Р. Кыдырбаева** («Манас», «Саринжи-Бөкөй», «Жаңыл-Мырза»), **М. Мамыров** («Семетей», «Сейтек»),

Ар кандай пикирлер, каалоолор болсо, авторлор өздөрү кийин китепти кайра басып чыгарууда көңүлгө алмакчы жана калыс пикирлерин сунуш кылган жолдошторго чын жүрөктөн алкыш айтмакчы.

МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ КЛАССИКТЕРИ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ЖӨНҮНДӨ

Элдик оозеки чыгармачылыкты үйрөнүүдө жана илимий изилдөөдө марксисттик-лениндик философиянын мааниси өтө зор. Элдик чыгармачылыкка туура баа берүүдө, анын коом менен болгон байланышын, чыгышын тактоодо марксизм-ленинизм классиктеринин илимий ойлору эң башкы жоболордон болуп эсептелет. Ошондуктан советтик фольклористика К. Маркстин, Ф. Энгельстин жана В. И. Лениндин элдик оозеки чыгармачылыкка тийиштүү илимий ойлоруна өзгөчө чоң көңүл бурууда.

К. Маркс менен Ф. Энгельс өздөрүнүн эмгектеринде элдик чыгармачылыктын тарыхына, анын айрым теориялык маселелерине көп токтолушкан. Ал ар элдик поэзиянын чыгышы жана өсүшү, коомдук жана эстетикалык мааниси өндүү орчундуу проблемалары менен абдан кызыгышкан. Өздөрүнүн эмгектеринде алар грек эпосу, индия мифтери, француздардын эпикалык поэзиясы, дат, Скандинавия элдеринин байыркы баатырдык ырлары, революциялык ырлар жөнүндө эң баалуу пикирлерин калтырышты.

Өзгөчө, Ф. Энгельс элдик чыгармаларга көбүрөөк кайрылып, алар жөнүндө көп ойлорун айткан, өз баасын берген. Эгерде К. Маркс немец элинин элдик ырлар жыйнагын түзүп, алгачкы демилгесин көрсөтсө, ал эми Ф. Энгельс дагы мындай элдик чыгармалардын жыйнагынын үстүндө көп иштеп, көп эмгектенгени белгилүү.

Ф. Энгельс ирландыктардын элдик ырларына баш сөз жазып, өзүнүн жогорку баасын берген. Мындан башка да анын элдик чыгармачылыкка арналган: «Немец элинин элдик китеби», «Брейлик викарий», «Рейналык майрам» өндүү эмгектери бар. Бул эмгектеринде Ф. Энгельс элдик поэзиянын көркөмдүгүн, поэтикалык татымдуулугун баса көрсөтүү менен, алардын элдик мүнөзүнө, турмуштук таамай элестерине жогорку баа берген. Мен аларды окуганымда азыркы каргыш тийген күндөн алыстап, өзүмчө бир ыракат алам¹, — дейт Ф. Энгельс.

К. Маркс жана Ф. Энгельс славян элдеринин фольклору менен да кызыгышканын өзгөчө айта кетсек болот. Экөөнүн бир-бирине жазган каттарынан биз алардын Гётенин «Князь Владимир жана анын кошуну», «Орус элинин үнү», Канпердин «Славян мелодиясы» аттуу эмгектери жана «Сербдердин ырлары» өндүү жыйнактар, славян ырларынын немец тилине которулган тексти² менен да кеңири тааныш болушканын көрөбүз.

Ошондой эле чыгыш элдеринин оозеки адабияттарынын үлгүлөрүн да чоң кызыгуу менен окушкан.

Элдик көркөм чыгармаларды улуу классиктер баарынан мурда аларды жогорку идеялык-көркөмдүк сапаты үчүн жогору баалашкан. Элдик чыгармалар аркылуу элдин этикалык жана эстетикалык идеалы жөнүндө сөз кылууга болот. Чыгармалардагы оң образдар элге, мекенге кызмат кылуунун, баатырдыктын, эмгекти сүйгөндүктүн чыныгы үлгүсүн көрсөтөт. Оң образдар карапайым элдерге өздөрүнүн күчүн, укугун тереңирээк сезүүгө жардам берет. Элдик чыгармалардын баа жеткис бир касиети да мына ушунда турат¹ деп көрсөтүшөт Ачыгыраак болсун үчүн К. Маркстин байыркы гректердин көркөм фантазиясынан жаралган Прометейдин образы жөнүндөгү оюн жана «Нибелунг жөнүндөгү ыр» дегендеги башкы каарман Зигфридге берген Ф. Энгельстин баасын атасак болот. Эгерде Прометей өзүнүн чындыкка карата талыкпаган күрөшү менен К. Маркска жакса, ал эми Зигфридди Ф. Энгельс кийинки жаштар менен күрөшү, баатырдык мүнөзү менен жакындаштырган. «Силер,— дейт Энгельс жаштарга кайрылып,— укмуштуудай

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве. Т. 2. М., 1957, 567-бет.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Собр. Соч. т. XXII, 123, 129-бет, XXIII, 149-бет.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. 2, 559-бет.

желмогуздар менен күрөшкөн Зигфрид сыяктуу эле азыркы чиркөөнүн жана коомдун желмогуздары менен аянбай күрөшүүнөр зарыл»².

К. Маркс жана Ф. Энгельс оозеки адабияттын үлгүлөрүн тиги же бул окуялардын мүнөзүн тактоо үчүн, айрым коомго жат, терс көрүнүштөрдү ашкерелөө үчүн баалуу материал катарында пайдаланышкандыгы алардын гезиттик саясий макалаларынан да ачык сезилет. Мисалы, К. Маркс өзүнүн «Господин Фогт» деген макаласында фольклордук материалды вульгардык материализмди жактоочуларды ашкерелөө үчүн колдонгон. Ушул максатта тарыхый материализмдин негиздөөчүлөрү айрым элдик чыгармалардын бүтүндөй тексттерин да жарыялашкан. Мисалы, 1865-жылы Ф. Энгельс «Социал-демократ» газетасына феодалдык дворяндарга каршы багытталган «Титман мырза» аттуу революциялык ырды басып чыгарат.

Элдик поэзиядан Маркс жана Энгельс көпчүлүк массаны тарбиялоонун курч куралын керген. Алар өзгөчө элдик ырлардын агитациялык күчүн жогору баалашкан. Мындай ырлар катарында алар француздук согуш инженери Руже де Лилдин «Марсельезасын», «Ийрүүчүлөрдүн ырын», чартистердик ырларды аташып, саясий кыймылдын өсүшүндөгү агитациялык күчүнө чоң сыймыктанышкан. Ошондой эле бул ырлардын көпчүлүгү өз доорунун рамкасы менен гана чектелгендигин да адилеттүүлүк менен көрсөтө алышты.

Искусствонун пайда болушунда эмгек зор мааниге ээ деген илимий ой да Маркс менен Энгельске тийиштүү. Талбаган эмгек аркылуу гана адам баласы Рафаэлдин, Торвальдсендин, Паганининин укмуштай сыйкырдуу искусствосун жаратууга жетише алды³.

Фольклор массанын көркөм чыгармачылыгы экендигин өзгөчө белгилөө менен К. Маркс, Ф. Энгельс алардын тарыхый маанисине өтө зор көңүл бурушкан. Фольклордук чыгармалар өздөрүнүн айрым мифологиялык, фантастикалык-элементтерине алар ар дайым элдин тарыхы, турмушу менен тыгыз байланышта болорун эскертишкен. Мисалы, уламаларды, легендаларды, элдик ырларды, жомокторду алып көрсөк, алардан өткөн турмуш элестерин, эски доордун издерин көрүү кыйын эмес. Ал эми бул кырдаал, өзгөчө эзелки замандан эч кандай жазма материалдын сакталып калбаган учурунда зор мааниге ээ болгон. Башкача айтканда тарыхый документтер, археология, антропологиянын маалыматтарындай эле элдик чыгармачылыктын көркөм образдары бир катарда бааланган. Мисалы, К. Маркс байыркы гректердин коомун, андагы мамилелерди мүнөздөөдө «Илиада» поэмасынын көркөм сүрөттөөлөрүнө таянган. Байыркы гректердин көркөм чыгармалары менен таанышкандан кийин К. Маркс Гомердин убагында «соода дагы эле болсо алмашуу мүнөзүндө» болгон деген тыянакка келет да, бул оюн поэманын ыр саптары менен ырастайт⁴. «Үй-бүлөөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин чыгышы» деген белгилүү эмгегиндеги көп илимий ойлорун тактоодо да Энгельс ар кайсы элдердин байыркы искусство эстеликтерине көп көңүл бурганы белгилүү. Асыресе, дыйкандардын айылдык общиналары жөнүндө сөз кылганда көп убакта орустардын элдик ырларына таянат. Мындай мисалдарды дагы ондоп келтирүүгө болот. Бул жерде бир нерсени эскерте кетүү зарыл. Илимий коммунизмди негиздөөчүлөр элдик поэзияны, оозеки адабияттын көп жанрларын тарыхый эмгектеринде пайдаланганда алардын чындыкты чагылдыруудагы поэтикалык өзгөчөлүктөрүн эстен чыгарышкан эмес.

Кыскасы, К. Маркс жана Ф. Энгельс оозеки элдик чыгармаларды тарыхый материал катары пайдалануу менен фольклор ар убакта чындык турмуштан алыс деген түшүнүктүн негизсиз экендигин дагы бир жолу төгүнгө чыгарды.

Байыркы гректердин эпосу, жалпы эле искусствонун өсүү, өнүгүү закондору жөнүндө К. Маркстин «Саясий экономиянын сынына карата» деген эмгегинин «Киришүү» бөлүмүндө бир топ баалуу пикирлер айтылган. Мында өндүрүш жана

² Ошондо. 568-бет.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, 143-бет.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. 1, 273—274-бет.

өндүрүштүк мамилелерди, аң-сезимдин жана мамлекеттин формасын мүнөздөө менен коомдун жалпы өсүшү жана искусствонун гүлдөшү дайыма эле бирдей болбой тургандыгын, алардын ортосундагы карама каршылыкты белгилеп келип, К. Маркс мындай дейт: «Искусствонун кээ бир формаларына карата, мисалы эпоско карата да, алар дүйнөлүк тарыхта бүтүндөй бир доорду түзгөн классикалык формаларында, адегенде эле көркөм өндүрүш башталганда ошондой болуп жарала калган эмес, деп айтылып жүрөт. Иш ошондой болгон соң, жалаң искусство жагынан алганда, чоң мааниси бар белгилүү формалардын көркөм өнүгүүнүн бир катар даражада төмөнкү баскычында болушу мүмкүн»¹.

К. Маркс мына ушул карама-каршылыктын негизги себептеринин бири катары грек искусствосунун негизин мифология түзгөндүгүн көрсөтөт. Демек, мифологиялык жаратылыш түшүнүгүн четке каккан жогорку тепкичтеги кийинки коомдук өсүш байыркы антикалык коомдогу искусстводой искусствонун өсүшүнө шарт түзө албай тургандыгы ачык. Башкача айтканда К. Маркс искусствонун айрым түрлөрү өздөрүнүн мүнөзүнө жараша кийинки тарыхый доордо кайра жаралбашы мүмкүн экенин белгилейт. Анткени, — дейт К. Маркс, — канчалык жакшы болбосун алардын чыгышы жана жашашы белгилүү коомдук аң-сезим менен байланыштуу болучу, Ырас, байыркы эпостун алдыңкы салттары кийинки доорлордо өзүнүн андан аркы өсүү, өнүгүү процессине ээ болушу мүмкүн. Бирок, бүт эпостун турпатын механикалык түрдө калыбына келтирип, ошол өңдүү чыгарманы түзүү аракети эч кандай жакшы жыйынтык бербестиги баарыга маалым. Мындай аракеттер 30-жылдарда болгондугу советтик фольклористиканын тарыхында белгилүү. Бирок бул аракет эч кандай ийгиликке алып келген жок. Тескерисинче, өз убагында искусствого карата жасаган жеңил мамиле, илимге багытталган чоң күнөө катарында катуу сынга алынган болучу.

Эпостун чыгышы жана жашоосу жөнүндөгү байыркы грек искусствосуна байланышкан К. Маркстын оюн, жалпы эле фольклордук мурас жөнүндө сөз козгогондо туура түшүнүү керек. К. Маркс «дары жана коргошун» заманында эпостун жаралышына эч кандай өбөлгө жоктугун эскерткенде, ал эпостун «классикалык формасы» жөнүндө айтып жатат. Демек, ушул гана эскертүүнү эске алсак, К. Маркстын, зор мазмундагы эпикалык элдик ырлардын түзүлбөшүн жокко чыгарып жатпагандыгын түшүнүү кыйын эмес. Тескерисинче, грек эпосу өңдүү эпикалык чыгармалар «дары жака коргошунду» жараткан, түрдүү станокту жараткан доордун айрым мезгилдеринде, айрым учурларда түзүлүшү мүмкүн. Анткени тарыхый өсүш ар түрдүү. Мына ушунун негизинде ар бир өлкөдө тарыхый шарттын айкалышы да ар мүнөздө болушу ыктымал, бирок биз элдик поэзиянын өсүш тарыхын туура түшүнүү үчүн төмөнкүлөрдү эске алышыбыз зарыл. Тактап айтканда, эпикалык чыгармачылыктын кен мааниси менен «доордун дүйнөлүк тарыхын» түзгөн классикалык форманын ортосундагы айырмачылыкты айра билишибиз керек. Эпикалык поэмалар жана ырлар маданий турмушубуздун ар кандай тепкичинде, тарыхый шарттын ыңгайлуу учурларында пайда болгон. Алар өскөн таптык коомдо да айрым учурларда жаратылган. Бирок бул учурда мезгилдин мүнөзүн, жаңы доордун кызыкчылыгын жардоого татыктуу оозеки чыгармачылыктын башка жанрлары да пайда болуп турган. Ошондуктан өскөн, өнүккөн кийинки коомдун мазмунун берүүдө традициялык эпикалык поэмалар эмес, элдик же профессионалдык көркөм чыгармачылыктын башка формалары негизги ролду ойногон. Ал эми эпикалык чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн негизинде баатырдык эпостордун традициясы өскөн доордун суроосуна жараша өзгөрүүлөргө, кайра жаралууга туш келип турган же болбосо өзүнө жакын башка жанрлардын кээ бир элементтери менен тыгыз айкалышып турган. Ошондуктан эпикалык чыгармачылыктын кийинки формаларынын жанрдык жана көркөмдүк өзгөчөлүгүн түшүнүү үчүн К. Маркс эскерткен эпостун «классикалык формасы» менен кийинки сапат жагынан чоң өзгөрүүлөргө учураган форманын айырмачылыгын эске тутуу керек. Корутундулап айтканда, К. Маркс мындай

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, соч., т. XII, ч. I, 200-бет.

жыйынтыкка келет: «Классикалык формасындагы» эпосту коомдук өсүштүн алгачкы тепкичинде гана жаратууга болот. Атап айтканда качан гана уруу демократиясынын жана мифологиялык уламалардын салты күч алып өсүп турганда гана. Ал эми эпикалык чыгармачылыктын «классикалык формасынын» өнүгүшүнө, өсүшүнө шарт түзгөн коомдун урашы,— дейт К. Маркс,— элдик поэзиянын таза жоюлушуна алып келбейт, тескерисинче, алардын тарыхый формаларынын ордуна өзүнчө эстетикалык мааниге ээ экинчи бир форманын келип чыгышына жол ачат».

Пролетариаттын улуу жетекчилери оозеки чыгармаларга мамиле кылганда андагы коомдук карама-каршылыктын, бийлөөчүлөргө каршы багытталган жек көрүүчүлүктүн, көпчүлүк элдин революциялык идеалдарынын чагылышына карата жогору баалашкан. Революциялык поэзияга, саясий ырларга кызыгуусу да, жогоруда биз эскерткендей, бекеринен эмес. Буга Ф. Энгельстин «Барин Тидман» деген эски дат дыйкан ырын которуп басуусу эле ачык мисал болуп турат. Анда чоң жыйында бир чалдын кожоюнун элге көп салык салганы үчүн өлтүргөнү баяндалган. Ф. Энгельс бул ырды жарыялоо менен өткөн мезгилдеги элдин феодалдык дворяндарга каршы күрөшкөн баатырдык күрөштөрүн дагы бир жолу эске түшүрүп, немец жумушчу жана дыйкандарын эзүүчүлөргө каршы көтөрүлүүгө чакырган¹. Мындан башка да Ф. Энгельс өз эмгектеринде элдик чыгармалардын ар кандай жанрдагы, ар кандай мазмундагы үлгүлөрүнө көп кайрылат. Өткөн тарыхый доорлордогу революциялык духта жазылган чыгармалардын пролетариаттын күрөшүндөгү ролун жогору баалоо менен бирге аларга да сын көз менен карап, «жандуусун жансызынан болуп кароону» эскертет. Бул көрсөтмөнү өзгөчө Шлютерге жазган катынан ачык көрүүгө болот.

Өкмөттүн катуу кысымына карабастан Германиядагы социал-демократ партиясы 1884-жылы өзүнүн басмасында немец жумушчуларына арнап, «Алга» деген ат менен алты томдук поэзия антологиясын даярдоого киришет. Тиркеме катарында аяккы томго революциялык кыймылда зор мааниге ээ болгон ар түрдүү мазмундагы ырларды берүүнү ойлошот да, Шлютер аркылуу түзүүчүлөр Ф. Энгельске кайрылышат. Алар өздөрүнүн каттарында ар мезгилдеги революциялык кыймылдарды этап, ошондо кеңири белгилүү болгон ырлардан билгизүүнү сурашат. Энгельс бул суроого төмөнкүдөй жооп берет: «Мындайча айтканда, өткөн революциянын поэзиясы «Марсельезадан» башкасынын соңку мезгилдеги революциячыл таасири солгундап кетти, ал эми массага таасир бериш үчүн ал ошол доордогу элдин жок нерсеге ишенген түшүнүгүн чагылдырууга тийиш. Чартисттердин диний келжирөөлөрү да ушундан чыгып жатат².

Ф. Энгельстин бул чакан көрсөтмөсүнөн биз бардык эле революциялык ырлар революциялык кыймылдын баарына бирдей деңгээлде кызмат кыла албайт, б. а. бир чыгарма белгилүү доордун революциялык кыймылында зор уюштургуч, шыктандыргыч ролду ойносо, ошол эле ыр экинчи, кийинки революциялык жылдарда баштапкы өз маанисин жоготуп коюшу мүмкүн. Анткени ал кийинки өскөн, өнүккөн революциялык кыймылдын мүнөзүн жана мазмунун толук чагылта албайт. Демек, Энгельстин көрсөтүүсү боюнча революциялык ырлардын жана жумушчулардын поэтикалык чыгармачылыгын белгилүү доор, революциялык кыймыл жылдары менен тыгыз бирдикте алып караганыбызда гана туура өз баасын алмак.

Мурас, ага сын көз менен кароо маселеси Ф. Энгельсте башкы маселелердин бири катары каралган. Ф. Энгельс «романтикалык мектептин» көрүнүктүү өкүлү Иозеф Герреска карата жазган «Немецтик элдик китеп» деген макаласында романтиктердин эскини жаңынын жандуу көрүнүшү катары карагандыктарын катуу сындап, мураска сын көз менен кароого багыттайт. Ар бир ырды, мурасты пайдаланууда азыркы күндүн суроосуна, бүгүнкү күндөгү боштондук күрөшүнүн мүнөзүнө карай мамиле кылышыбыз керек. Чыгарманын баалуулугу да анын элдик мүнөзгө ээ болуп, элдин үмүтүн, тилегин чагылдырышында дейт. Ал үчүн ал чыгарма жалаң гана бай поэтикалык мазмунга ээ

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. I, 551-бет.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Собр. соч., т. XXVII, 468-бет.

болбостон, өз заманына татыктуу болушу керек¹. Ошондой эле көпчүлүк элди, мекенди сүйүүгө, күрөшкө үндөөгө тарбиялай алышы керек. Эгерде бул талапка жооп бербесе, андай элдик китепти кайра иштеп чыгуу зарыл. Бирок кайра иштеп чыгуу принцибинин ар түрлүү жолу болот. Ф. Энгельс Уланда жана Кнаппа өңдүү акындардын элдик китептин бүт поэтикалык мазмунун бузган принцибин катуу ашкерелеп, аны элдик чыгармага, мураска жасаган-душмандык катары баалаган. Ошондой эле Ф. Энгельс архаика менен кызыгууну, эскини идеализациялоого каршы турган. Ал элдик поэтикалык чыгарманы кайра иштеп чыгууда анын идеялык багытына негизги көңүлдү буруу менен көркөмдүк өзгөчөлүгүн сактай билиш керектигин көп эскерткен.

К. Маркс жана Ф. Энгельс элдик оозеки чыгармаларга ар дайым диалектикалык материализмдин позициясында мамиле кылышкан. Элдик чыгармачылыктын белгилүү коомдук турмуш менен ар дайым байланышта болорун эскертүү менен К. Маркс, Ф. Энгельс элдик поэзия бул эскинин жөнөкөй гана пассивдүү күбөсү эместигин, алардын белгилүү турмуш кырдаалында жаралып, массаны саясий идеялык-эстетикалык жагынан тарбиялоодо зор курал болорун ачык көрсөтүштү.

К. Маркс, Ф. Энгельстин мына ушул жогорку негизги жоболору Совет мамлекетинин негиздөөчүсү В. И. Ленин тарабынан дагы толукталып, кеңейтилди.

В. И. Ленин элдик оозеки чыгармаларды ар дайым жогору баалап, өз эмгектеринде көп пайдаланган. Анын эмгектеринен шарттын, кырдаалдын мүнөзүн, окуялардын ички мазмунун тактоого багытталган чыгармалардагы элдик баатырлардын образын, ырлардан алынган үзүндүлөрдү кеңири кездештиребиз. Мисалы, Далдын сөздүгүндөгү макал, ылакаптарга, Е. В. Барсовдун жыйнаган кошокторуна берген жогорку баасы бул оюбузду ачык далилдейт. В. И. Ленин өз эмгектеринде К. Маркс, Ф. Энгельстин элдик адабият жөнүндөгү ойлорун кубаттоо менен, элдик чыгармаларды элдин турмушунан ажыратып кароого болбостугун дагы бир жолу эскертет. Анткени ал элдин тарыхын, илгери үмүттөрүн көркөм формада чагылдырат. Ал эми бул болсо элдин психологиясын, көз карашын үйрөнүүдө, аларды саясий күрөштө тарбиялоодо зор мааниге ээ. Фольклорду ар дайым социалдык саясий көз караштын негизинде» баалоо керек дейт В. И. Ленин.

Мындай көз караштын негизинде фольклордук чыгармаларды баалоо оозеки адабияттын да таптык коомдо ар дайым таптык мүнөздө болорун айкындап...турат. Ошон үчүн В. И. Ленин таптык коомдогу көркөм чыгармачылыктын таптык мүнөзүн танууга кылган айрымдардын аракетин катуу сынга алган.

«Ар бир улуттук маданиятта, өнүкпөгөн болсо да, демократиялык жана социалисттик маданияттын элементтери болот, анткени ар бир улутта эмгекчи масса жана эксплуатацияланган масса болот, бул массанын турмуш шарттары демократиялык жана социалисттик идеологияны шексиз пайда кылат. Бирок ар бир улутта ошондой эле буржуазиялык маданият да (көпчүлүгүндө али да черносотеиник жана клерикалдык) болот — болгондо да, элементтер түрүндө гана эмес, үстөмдүк кылуучу маданият түрүндө болот»².

Демек, фольклор бул ар түрдүү көз караштагы, түрдүү катмардагы элдердин оозеки көркөм адабияты, андай болгондон кийин бир багыттагы, ар кандай таптык карама-каршылыктан алыс турган элдик чыгармачылык боло албайт. Улуу жол башчыбыз Владимир Ильич Ленин оозеки элдик чыгармачылыкка баа бергенде мына ушул — марксисттик жобону ар дайым көз алдына туткан.

В. И. Ленин массаны революциялык күрөшкө уюштурууга татыктуу ырларды, эзүүчүлөрдү ашкерелеген чыгармаларды жогору баалап, алардын агитация жана пропаганда ишинде кеңири колдонулушун бардык жактан кубаттаган. Анын демилгеси менен «Искра», «Правда» газеталары элдик ырларга өз беттеринен көп орун беришкен. Мисалы, 1912-жылы «Правда» газетасы «Арип терүүчүнүн ырын», 1914-жылы элдик частушканын жана революциялык ырлардын бир нече үлгүсүн жарыялайт.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. 2, 559-бет.

² В. И. Ленин. Чыгармалар. 20-т., Кыргызча биринчи басылышы, Фрунзе, 1956, 9-бет.

В. И. Ленин 1913-жылы социализмдин жеңишин даңазалаган революциялык ырлардын маанисине арнап «Эжен Потье» жана «Германиядагы жумушчулар хорунун өсүшү»¹ деген макалаларын жарыялайт. Бул макалаларында «Интернационал» өңдүү ырлардын эл аралык маанисин белгилеп келип, элдик революциялык ырлардын ар кандай куугунтукка, тыюуга карабастан жашай берерин эскертет. Анткени бул чыгармалар алдынкы идеяга, алдыңкы умтулуштарга негизделгендигин көрсөтөт.

Октябрь Социалисттик революциясынын жеңиши, Совет мамлекетинин орношу оозеки чыгармачылыктын дагы кеңири кулач жайып өсүшүнө толук шарт түздү.

В. И. Ленин адабияттын эми коомдон тышкары болбостон, тескерисинче, жалпы пролетариат ишинин ажырагыс бир бөлүгүнө айланганын көрсөттү. Ал элдик оозеки чыгармачылыктын негизинде жаңы социалисттик искусство өсүп чыгышын белгиледи. Чындыгында, элдик оозеки адабият жаңы адабиятыбыздын өсүшүнө көп салымдарын киргизүү менен өзүнчө өнүп, өсүүгө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү алды. Азыр биздин элдин оозеки адабияты элибиздин күрөшүн, тилегин тыгыз коштоо менен коммунизм коомун курууга өз үлүшүн кошуп жатат.

¹ В. И. Ленин о литературе и искусстве. М., 1957, 85—88-беттер.

КЫРГЫЗ ЭЛ ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН ЖЫЙНОО ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫ

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы ооздон оозго, муундан муунга, укумдан тукумга өтүп түбөлүктүү келе жаткан сыймыктуу мурас.

XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап, түндүк кыргыздар Россияга өз ыктыяры менен кошулат. Натыйжада элдин жашоо тиричилигине, турмушуна өзгөрүүлөр, жаңылыктар кире баштайт. Бирок, кыргыздардын коомдук түзүлүшү эч өзгөрүүсүз калып, жергиликтүү эмгекчилер эки тараптан — бай-манаптардын жана падышалык чиновниктердин эзүүсүнө дуушар болушат. Падышалык Россия кыргыз элинин турмушунда, экономикасында, маданиятында өсүштүн болушуна кызыкпастан, жергиликтүү элди эзип, караңгылык абалында болушун каалаган. Ага карабастан карапайым орус жана кыргыз эмгекчилеринин арасында ой тилеги бир жерден чыккан боордошуу, бири-бирин түшүнүп, жакындашуу өңдүү мамилелер күн санап өсөт. Кыргыздар орус эмгекчилеринен дыйканчылыктын, кол өнөрчүлүктүн айрым түрлөрүн, өнөр жайынын кээ бир майда-бараттарын үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

Мындай жаңылыктар кыргыз элинин маданий турмушуна да сиңип, өлкөнүн жаратылышы, байлыгы, элдин тарыхы, тили, оозеки чыгармалары, маданияты орус окумуштууларын кызыктырып, алар тарабынан жыйнала жана изилдене баштайт.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноону, изилдөөнү Октябрь революциясына чейинки жана советтик түзүлүшү мезгилиндеги деп эки учурга бөлүп кароого туура келет. Революцияга чейин кыргыздын маданий мурасын, оозеки чыгармачылыгын жыйноого, изилдөөгө киришкен окумуштуулардын бири — казак элинин агартуучусу Чокон Валиханов (1835—1865) болгон.

Ал биринчи жолу 1856-жылы Ысык-Көл өрөөнүн топографиялык картага түшүрүүнү максат кылып койгон аскердик экспедицияга катышат. Ысык-Көл өрөөнүндөгү бугу уруусунда болуп, кыргыздардын тарыхына, этнографиясына тиешелүү материалдарды, ошондой эле, анын оозеки чыгармачылыгынан бай материалдар жыйнап алган. Ч. Валихановдун жыйган материалдарынын негизгиси «Манас» эпосунун айрым окуялары.

Ал «Манастын балалык чагы», «Каныкейге үйлөнүшү», «Көкөтөйдүн ашы» өңдүү эпизоддорун манасчыдан айттырып алып, биринчи жолу «Орус географиялык коомунун запискаларында»¹ «Жунгариянын очерки» деген наам менен 1881-жылы жарыкка чыгарат.

Ал «Манас» эпосунун экинчи бөлүгү «Семетейдин» сюжети менен тааныш болгон сыяктанат, муну анын «Манас» талаа «Илиадасы», «Семетей» буруттардын (кыргыздардын) «Одиссеи»² деп, туура берген аныктамасы көрсөтүп турат. «Манасты» европалык элге даназаланган гректердин «Илиадасы» менен «Одиссеясына» катар коюп, ага салыштырышы Ч. Валихановдун эпостун маанисин туура баалай билгендигин көрсөтөт.

«Манас» эпосунда кыргыздардын кылымдар бою түзгөн ар кыл маданий мурастары, элдин турмушу, көз карашы жана ар түрдүү түшүнүктөрүнүн кеңири берилиши Ч. Валихановду абдан тан калтырган. «Манас» бул кыргыз мифтеринин, жомокторунун, уламаларынын бир мезгилге келтирилген жеке бир адамдын — Манас баатырдын тегерегине топтолгон энциклопедиялык жыйнагы болуп саналат. Бул чексиз чоң эпопеяда кыргыздардын турмушу, салты. Географиясы, диний жана медициналык түшүнүгү жана эл аралык мамилелери орун алган»¹ — деп, таамай аныктаган.

«Манас» эпосунун тарых менен болгон байланышын билүү максатында Ч. Валиханов кыргыз элинин санжырасын, тарыхын уламаларын, оозеки чыгармаларын да чогулткан. Телтай деген төкмө акынга жолугуп, анын акындык өзгөчөлүгүн Чокон

¹ Записки русского географического общества. СПб., 1861, кн. 3.

² Ч. Валиханов. Соч. СПб., 1904, 74-бет.

¹ Жогоркуда, 71-бет.

«феномен» деп бир сөз менен баалаган. Ошондуктан академик Э. К. Маргулан «Чоконго ар түрдүү кызыктуу ырларды айтып, өзүнүн акындык касиетин көрсөтпөсө, Чокон аны «феномен» деп айтпаган болор эле» — деп жазган, «Манастын» Чокон жазып алган нускасы табылды»² деген эмгегинде.

Кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгын жыйноочулардын дагы бири — Василий Васильевич Радлов (1837—1918) болгон.

Академик В. Радлов кыргыздарга эки сапар: 1862-жылы Текес тараптагы, 1869-жылы Ысык-Көлдүн батышындагы, Чүй өрөөнүндөгү бугу, сарбагыш, солто урууларынын арасында болуп, элдин оозеки көркөм чыгармачылыгынын көп түрлөрүн жазып алган. Кыргыздын оозеки чыгармачылыгынан жыйган материалдары «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү»³ деген көп томдуу эмгегинин V томун түзгөн. Кыргыздын элдик адабиятынын үлгүлөрү орус алфавитинин транскрипциясы менен кыргызча тексти жана анын немисче котормосу 1885-жылы басылып чыккан.

В. Радловдун V томуна кирген чыгармалар — кыргыз элинин басмадан чыккан биринчи үлгүлөрү. Ал үлгүлөр С «Манас», «Семетей», «Жолой кан», «Эр Төштүк» деген жомокторду, «Кулмурза» өңдүү поэманы жана майда кошокторду ичине камтыган. Албетте, В. Радловдун жыйган материалынын басымдуу көпчүлүгүн «Манас» эпосу ээлеген. Ал Манастын туулушу, Алмамбеттин келиши, Манас менен Көкчөнүн согушу, Манастын өлүп-тирилиши, Көзкамандардын окуясы жана Семетей сыяктуу бөлүмдөрүнөн турат.

Окумуштуу элден жыйган оозеки адабияттын тилдик өзгөчөлүгүнө гана кызыкпастан, анын идеялык мазмунуна, көркөмдүк сапатына, жанрдык бөтөнчөлүгүнө, чыгышына, өсүшүнө да көңүл буруп, өзүнүн илимий ойлорун өнүктүргөн.

Академик Б. Радлов «Үлгүлөрүнө» жазган башкы сөзүндө кыргыздар башка элдерге караганда сөз өнөрүнө чебер экендигин, эпикалык чыгармаларга байлыгын, анын ичинде «Манас» эпосу айрыкча көрүнүктүү орунду ээлерин белгилеген. Кыргыздардын оозеки чыгармалары көркөм келип, тили элестүү экенин да аныктайт. Элдик ыр гана эмес, кыргыздардын кадимки сүйлөгөн сөздөрүнө таң калып, суктанат. «Жөн салды эле сүйлөгөн сөздөрүндө,— дейт автор башкы сөзүндө,— сүйлөмдөрүнүн аягы экинчи сүйлөмү менен ыр түрүнө келе түшүп, ыр сабактары айтылып жаткандай элес калтырат»⁴.

В. Радловдун жыйган материалдары дээрлик эпикалык чыгармалар болуп, ал окумуштууну өтө кызыктырган. Кыргыздарда элдик поэзиянын жогорку бийиктикке чейин өсүшү өзүнүн мүнөздүү учурга туш келгендигинде дейт окумуштуу. Ал учурду В. Радлов «чыныгы эпикалык учур» деп аныктап, кыргыздардын элдик поэзиясында эпикалык чыгармалар басымдуулук кыларын өз убагында туура байкаган.

Элдик оозеки поэзияны түзүүдө акындардын чыгармачылык-төкмөчүлүк чеберчилиги жөнүндө да В. Радлов туура байкоолорду жүргүзүп, эпосту айтуучулар угуучу чөйрөгө, көңүлүнө жараша болуп, кеңитип, кошуп өзгөртүп жиберерин да байкай алган.

Кыргыздын элдик оозеки поэзиясын жыйноого орус сүрөтчүсү, этнограф-окумуштуулары да киришишет. 1903-жылы Орус география коому Кыргызстанга комплекстүү экспедиция уюштуруп, ага сүрөтчү Б. В. Смирнов менен А. Т. Белинский катышкан. В. Смирнов Пишпектин (азыркы Фрунзе) айланасына жакын жердеги калктын турмушунан жана жаратылышынан көптөгөн сүрөттөрдү тартуу менен оозеки чыгармаларды да жазып алган. Анын тарткан этнографиялык мүнөздөгү этюддары, зарисовкалары «1903-жылы Кыргызстан боюнча» деген альбомду түзгөн. Сүрөтчүнүн сөзү менен айтканда «Кыргыздын белгилүү ырчы музыканты» Кенже Карадан Семетейдин Айчүрөккө үйлөнгөн эпизодун жана Ак Бала баатыр жөнүндө ыр деген

² Алкей Маргулан. «Манастын» Чокон жазып алган нускасы табылды, «Казак эдебияты газетасы», 1965, 9-апрель, № 15, 4-бет.

³ В. В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен, ч. V, СПб., 1885.

⁴ В. В. Радлов. Образцы..., ч. V, СПб., 1885, 3-бет.

чыгармалардын орусча котормосун кара сөз түрүндө жазган. Ал 1914-жылы «Түркстандын талааларында»¹ деген китебинде басылып чыккан. Эпостун үзүндүсү биринчи жолу сүрөт-иллюстрациясы менен чыккан. Сүрөтчү угушу боюнча Семетей менен Айчүрөктүн жана ырчынын сүрөтүн тарткан.

Революцияга чейин кыргыздын маданиятын жыйып, илимий пикир айткандардын бири — венгер окумуштуусу Г. Алмаши. Г. Алмаши жазып алган «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» деген эпизоддун үзүндүсүн 1911-жылы «Восточное обозрение» («Чыгышты таануу»)² журналына кыргызча транскрипциясын, бир учурда анын котормосун немец тилинде бастырып чыгарган. Ал эпостун үч бөлүгү жөнүндө кабары болуп, ар биринин болжолдуу көлөмүн да белгилеген. Эпостун «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүндө кайталоолор көп, «Сейтек» бөлүмү эл арасында аз тараганын да байкаган. Буга караганда Г. Алмаши эпостун бөлүктөрүнүн айрым орчундуу жерлери менен кабары болгон окшойт. «Манастын» ырынын түзүлүшү жети-сегиз муундан куруларын, кыргыздардын тили казак, өзбектердики менен аралашпаган таза тил экенин да белгилеген.

Жалпысынан кыргыз элинин тарыхы менен тилин, оозеки көркөм чыгармачылыгы менен маданиятын жыйноо жана изилдөө Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин гана системалуу жолго коюлуп, коомдук мааниси бар ишке айланды. Өкмөт менен Партия элдин өткөндөгү маданий мурастарын жогору баалап, советтик түзүлүштүн алгачкы жылдарында эле аны жыйноо, үйрөнүү ишине зор маани берип, атайы көңүл бурду.

Улуу Октябрь Революциясы жеңгенден кийин кыргыздын элдик маданий мурастарын, оозеки көркөм чыгармачылыгын жыйноо жана изилдөө иши даде «Манас» эпосунан башталды. 1922-жылы Ташкенттеги Күн Чыгыш Университетинин профессору П. А. Фалевдин «Кара-кыргыздардын былиналары кандай курулат» деген илимий макаласы «Наука и просвещение» деген журналга чыкты. Ал макаласын академик В. Радлов чогулткан «Манас» эпосунун материалынын негизинде жазган. П. Фалев өзүнүн макаласын эпостун ыр түзүлүшүнө арнап, аны байыркы түрк элдеринин эстеликтерине салыштырып, мазмун жана форма жагынан окшоштуктар бардыгын белгилейт.

Советтик түзүлүштүн биринчи жылдарында кыргыздын оозеки чыгармачылыгын жыйнагандардын бири — Каюм Мифтаков. Каюм Мифтаков Уфа губерниясына караштуу Насибаш айлында, кедей адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Каюм жашынан башкырт менен татарлардын элдик ырларын өзүнчө жазып, ага көп кызыккан. Казак балдары менен таанышып, карым-катнаш жасайт. Окуусун бүткөндө казактар арасында иштөөгө жиберилет. 1911—1916-жылдары Казакстандын Кустанай, Семипалатинск, Таргат, Жети-Суу өрөөнүндө мугалим болуп иштеп жүрүп, элдин оозеки чыгармаларын чогулткан.

1916-жылдан баштап, Каюм качкын кыргыздар менен таанышат. Ысык-көлдүк кыдык уруусу Бердаалы уулунан (биринчи таанышкан кыргызы) «Карга балапандары» деген тамсилди жазып алган. Качкын кыргыздар өз элинин элдик оозеки чыгармачылыгы менен кеңири тааныштырат. «Манас», «Семетей» эпостору элде кеңири айтыларын угат. 1920-жылы Таласка келип, мектеп инспектору болуп иштейт.

1921-жылы Каюм Мифтаков Каракол уездинин Тоң болушундагы Төрт-күл айылындагы мектепте кыргыздын оозеки көркөм чыгармачылыгын жыйноо боюнча кружок уюштурган. Бул Кыргызстандагы эң биринчи кружок болуп эсептелет. Элдик оозеки чыгармачылыкты уюшкан түрдө жыйноого да мына ушул кружок биринчилерден болуп киришкен. Ал кружоктун мүчөлөрү К. Мифтаков, С. Соронбаев ж. б. 1922-жылы Нарын уездине барып оозеки чыгармачылыкты жыйноону башташкан. Элдик оозеки чыгармачылыктын ар кыл түрлөрүн, ошо кездеги чоң жомокчу Сагымбай Орозбаковдон «Манасты» биринчи жыйнагандардан Мифтаков болгон.

¹ Б. В. Смирнов. В степях Туркестана. М., 1914.

² Almasi Keleti Szemle, т. XII, 1911, 216—223-беттер.

Бул жылдары элдик мурастарды жыйноону Туркстан илимий комиссиясы (кийинчерээк Кыргызстан эл агартуу комиссариаты) уюштуруп, ага жетекчилик кылган. Ошол жылдары К. Мифтаков «Курманбек» менен «Жаныш, Байышты» жомокчу М. Мусулманкуловдон, «Кожожаш» менен «Саринжи-Бөкөйдү» С. Конокбаевден жазып алат. Мына ушул мезгилден баштап, отузунчу жылдын акырына чейин К. Мифтаков Ысык-Көл, Тянь-Шань, Чүй, Талас өрөөнүндөгү кыргыздардын оозеки чыгармаларынан 300 басма табакка жакын көлөмдөгү материал чогултуп, Кыргызстандын илим изилдөө институтуна тапшырган.

Каюм Мифтаков кыргыздын оозеки чыгармачылыгын чогултууга катышуу менен катар жыйырманчы жылдары оозеки чыгармачылыкты кантип жыйноо керектиги жана кыргыз элинин бай мурастары жөнүндө макала жазган. Ал кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгын жанрга, түргө бөлүштүрүүгө да аракеттенген.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын, ар түрдүү бай мурастарын, тарыхый сөздөрүн, үрп-адаттарын, салтын жыйноодо көп эмгектенген жыйноочунун бири — Ыбырайым Абдрахманов.

Ыбырайым Жети-Өгүздүн тоосундагы Талды-Булак деген жерде туулган. Жашынан айылдык мектепте окуп кат тааныйт. Ал Каракол шаарындагы татар мектебинен окуп, аны 1905-жылы бүтүп чыгат. Жети-Өгүздөгү биринчи баскыч мектепте мугалим болуп иштейт. 1916-жылы Ыбырай Ат-Башыга көчүп барат. Ал, Нарын, Ат-Башы аймагындагы мектептерде бала окуткан алгачкы мугалимдерден болгон. Жыйырманчы жылдары Алма-Ата, Фрунзе шаарларында ачылган мугалимдердин курстарында дайыма окуп, өзүнүн билимин көтөргөн.

1935-жылдан Ыбырайым Абдрахманов кыргыздын ар түрдүү маданий мурастарын, тарыхын, турмушун, айрыкча «Манас» эпосун жакшы билген, биринчи жыйноочу катары тил жана адабият изилдөө институтуна илимий кызматкери болуп иштейт. Мына ушундан баштап Ы. Абдрахманов элдик оозеки чыгармачылыкты, өзгөчө «Манас» эпосун жыйноо ишине ырааттуу кирише баштайт.

1922-жылы Сагымбайдан «Манас» эпосун биринчилерден болуп кагазга түшүргөн да Ы. Абдрахманов болгон. Ал манастан жигит кезинен өлгөнүнө чейинкисин толук жазып алган. Ы. Абдрахманов кыргыздын «Манас» эпосунан башка да Тоголок Молдо, Калык, Шаршендин чыгармаларынан, элдик жөө жомоктордон, салт ырларынан, тарыхый-этнографиялык материалдардан, жомокчулардын өмүр баянынан болуп, бардыгы 900 басма табактан ашык материал жыйнаган.

Ы. Абдрахманов оозеки чыгармачылыкты жыйноо менен гана чектелбей, аны басып чыгарууга да катышкан. 1940-жылдары «Манас» эпосунун сериялары деген ат менен элге кеңири таркаган «Манастын балалык чагы», «Алооке кан», «Макел дөө», «Каныкейдин жомогу», «Каныкейдин тайторуну чапканы», «Үргөнч», «Семетейдин Букардан Таласка келиши» деген китептерди басмага даярдаган.

Ы. Абдрахманов «Манас» эпосунун бөлүктөрүн да жакшы билген жомокчу болгон. Эпостун «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүн өзү толук жазып тапшырган. Анын айтуусу боюнча «Жаңыл-Мырза» эпосунун да варианты бар.

Жыйырманчы жылдарда колуна жаңыдан эле калем алып жаза баштаган жаш акындар, интеллигенттер да оозеки чыгармаларды жыйноого катышышты. Аалы Токомбаев «Курманбек», Жума Жамгырчиев «Эр Төштүк», Хусейин Карасаев «Олжобай менен Кишимжан» эпосторун элден жазып алышкан.

1925-жылдан тартып Ташкентте, Алма-Атада, Пишпекте окуган жаштар жайкы каникул учурунда элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноого катыша башташат. Оозеки көркөм чыгармачылык менен катар кыргыздын элдик күүлөрү, обондору да чогултула баштайт. Кыргыздын элдик күүлөрүн, обондорун биринчи жыйган музыковед Казак ССРинин эл артисти А. В. Затаевич болгон. Ал жыйырманчы жылдары өлкөбүздөгү Москва, Ташкент өңдүү шаарларда окуган кыргыз окуучуларынан кыргыз элдик ырларды обону менен жазып алып, өзүнүн «Кыргыз (казак — А. Т.) элинин 100 ыры» деген

жыйнагында 1925-жыл жарыялаган. 1928-жылы А. Затаевич Фрунзе шаарына келип, кыргыздын элдик күүлөрүнүн классиктери Мураталы менен Кара Молдодон, улуу акын Токтогулдан жана кыякчы Жолойдон толуп жаткан күүлөрдү жазып алып нотага түшүргөн. Жыйноочу элдик күүлөрдүн, обондордун ыр түрүндөгү текстин да кошо жазган. Мисалы, ошол кезде Фрунзе, Ташкент шаарларында окуп жүргөн студенттерден: К. Жантөшевден «Ак селки», «Калбүбү», «Жарамазан», «Бекбекей», «Ак келин», «Мөөр», «Дүнүйө»; К. Маликов менен А. Токтомушевден «Күйгөн», «Ак оромол», «Ой тобо», «Эски арман» жана А. Малдыбаевден «Жал-жал», «Кызыл гүл», «Кара көз», «Боогачы», «Беш көкүл», «Актандын обону» өңдүү толуп жаткан ырлар обону менен жазылган. Музыковеддин кыргыз элинен жыйнаган күүлөрү, обондору «Кыргыздын 250 аспаптык күүлөрү жана обондору»¹ деген жыйнакта 1934-жылы Москвадан басылып чыккан. Жыйнакка кайсы күү, обон кандай аткарылып, кандай айтыларын, кимден жазылганы, анын шыгын билдирген илимий мүнөздөгү кыскача түшүндүрмө да берилген. А. В. Затаевич кыргыздардын күүлөрү менен обондорунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө, анын түрлөрүнүн айырмачылыгына биринчи илимий байкоо жүргүзгөн.

Жыйырманчы жылдарда элден жыйналып алынган оозеки чыгармалардын айрымдары да өзүнчө жыйнак түрүндө жарыяланып, көпчүлүккө кеңири түрдө тарай баштады. Алсак, кадимки чоң жомокчу Тыныбектин айтуусунан эпостун «Семетей»² бөлүгүнөн үзүндү өзүнчө китепче түрүндө Москвадан басылып чыкты. Китепчеге Семетейдин Айчүрөккө үйлөнгөнүн сүрөттөгөн элге кеңири белгилүү эпизоду кирген. Ошондой эле, кыргыздын оозеки чыгармаларынын лирикалык жанры, на кирген кээ бир кошоктордун үлгүлөрүнүн жыйнакчасы да жарыяланды. Акындардын чыгармаларынан Тоголок Молдонун «Насыят» поэмасы жарык көрдү.

Отузунчу жылдары лениндик улуу саясатынын турмушка ашышы — кыргыздар өңдүү падышалык Россиянын мезгилинде кош кабат эзүүнү башынан өткөргөн элдердин турмушунан ар тараптан даана көрүнө баштады. Кыргыздардын экономикалык турмушу жакшырып, алгачкы өнөр жайы пайда болду. Мурдагы көчмөн кыргыздар отурукташкан, коллективдешкен чарбалуу ири индустриялуу өлкөгө айланды. Элдин маданий турмушунда да көптөгөн өзгөрүштөр, жаңылыктар күн санап болуп турду. Элдик маданияттын алгачкы булагын түзгөн оозеки чыгармачылыкты, ар кыл мазмундагы мурастарды Өкмөт менен Партия туура баалап, аны жыйноого, изилдөөгө атайын көңүл бурду. Ар түрдүү элдик мурастарды жыйноочуларга, изилдөөчүлөргө аталык камкордугун көрсөтүп, туура илимий багыт берип турду. Элдик мурастарды жыйноого, изилдөөгө көрүлгөн камкордук советтик жазуучулардын биринчи съездинде (1934-жыл) пролетариаттын улуу жазуучусу Алексей Максимович Горькийдин жасаган докладында ачык көрүндү. А. М. Горький өз докладында элдик поэтикалык чыгарманын чыгышы эмгек процесси менен бекем байланыштуулугун, анын коллективдүүлүк, өзгөчөлүгүн илимин жагынан белгиледи. Докладда элдик оозеки чыгармачылыктын тарыхый маанисин, көркөмдүк өзгөчөлүгүн да таамай аныктап, оозеки чыгармачылыкта мүнөздүү типтердин, көркөм образдардын түзүлгөндүгүн да көрсөттү.

«Каармандардын көркөмдүк жагынан иштелип жеткен терең жана ачык-айкын типтери (мүнөздөрү),— дейт М. Горький, фольклор тарабынан, эмгекчи элдин оозеки чыгармачылыгы тарабынан түзүлгөн»³. Сөздөрүнүн кооздугу, окуялардын кызыктуулугу, каармандарынын типтүүлүгү, угуучуларга күчтүү таасир тийгизүү жагынан фольклордук чыгармалар дүйнө жүзүндөгү көркөм адабияттын алгачкы негизи, тунук башаты болуп саналарын да белгилеген.

А. М. Горький советтик жазуучулардын съездинде сүйлөгөн корутунду сөзүндө да: «Оозеки чыгармачылыкты жыйнагыла, изилдегиле, элден үйрөнгүлө. Сулейман сыяктуу поэзия казынасын жарата алган жөндөмдүү адамдарды камкорлукка алгыла. Кайталайм:

¹ Александр Затаевич. 250 киргизских инструментальных пьес и напевов. М., Музгиз, 1934.

² Тыныбек. Семетей. М., 1925.

³ М. Горький. О литературе М., СП., 1953, 729-бет. 24

сөз өнөрү фольклордон башталат, өзүнөрдүн оозеки чыгармаларыңарды жыйнагыла, андан үйрөнгүлө, кайра иштеп чыккыла. Ал силерге жана бизге Союздун акын-жазуучуларына коп материал берет»¹ — деп, көрсөттү. Ошентип, А. М. Горькийдин жазуучулардын съездинде жасаган доклады айрыкча кыргыз өндүү улуттук республикаларда элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноонун, изилдөөнүн программасын кенири белгилеген, туура багыт берген баалуу көрсөтмөлөрдөн болуп калды.

Отузунчу жылдын орто ченинен баштап советтик фольклористика илимий идеялык-теориялык жагынан чыңалып өсүү жагынан бир топ кадам жасады. Ар бир республиканын жазуучулар союзунун алдында оозеки чыгармачылык секциясы, жогорку окуу жайларында фольклор кафедрасы, илим-изилдөө институттарында бөлүмдөр менен секторлор уюшулуп, иштей баштады.

Кыргызстанда оозеки чыгармачылыкты жыйноого, изилдөөгө Жазуучулар Союзунун поэзия секциясы, край таануу илим-изилдөө институту (1928) кийин Тил жана жазуу илими изилдөө институту (1935), Кыргызстан мамлекеттик педагогикалык институтунун (кийин университеттин) кыргыз тил жана адабият кафедралары, Кыргызстан Мамлекеттик педагогикалык техникумунун окутуучулары, окуучулары кызуу киришишип, колго алышты. Аталган чыгармачылык уюмдар, жогорку окуу жайлары Кыргызстандын өрөөндөрүнө экспедициялар жиберип, элдик мурастар уюшулган түрдө жыйнала баштады. Элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноочулар айылдарда болгондо эл оозунан материалдарды гана жыйнап албастан, аларды түзүп, элге таратып жүргөн таланттуу адамдар менен бекем байланыш түзүштү. Алар жөнүндө кам көрүү өндүү маанилүү иштерди да жүргүзүштү.

Саякбай, Шапак, Багыш, Молдобасан, Тоголок Молдо өндүү манасчылардын варианттары жазылды. Ал кезде кенже эпосторго кирген «Курманбек» «Олжобай менен Кишимжан» «Кожожаш» «Саринжи-Бөкөй», «Жаныш, Байыш», «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Кедейкан» өндүү поэмалардын негизги варианттары чогултулган эле. Кыргыз элинин мурастарын өнүктүрүүдө, түзүүдө акындардын поэзиясы мүнөздүү өзгөчөлүккө ээ. Акындар элдик оозеки чыгармачылыкта кандай жанр, түр түзүлгөн болсо, аны өз чыгармаларында өнүктүрүп элибиздин оозеки чыгармачылыгын жыйноого да олуттуу жардам берген. Кыргыз элинин таланттарынан биздин күнгө чейин жашап жетпегендери да болгон. Айрым акындар советтик түзүлүштүн алгачкы жылдарына чейин жашаса да, чыгармалары жазып алынбай калган. Алардын чыгармаларын элден, анын окуучуларынан жазып алууга туура келди. Токтогулдун чыгармаларын жыйноодо анын окуучулары Калык, Алымкул, Коргоол өндүү акындар көп күч жумшашып, көмөктөштү. Отузунчу жылдан кыркынчы жылдын акырына чейин бир катар оозеки чыгармалардын үлгүлөрү көпчүлүк элге тартуу кылынды, «Курманбек», «Жаныш, Байыш» (1938), Токтогулдун варианты боюнча «Кедейкан» (1938), С. Каралаевдин варианты боюнча «Төштүк» (1938), А. Усенбаевдин вариантынан «Кожожаш» (1938), «Олжобай менен Кишимжан» (1940), А. Тыныбековдун айтуусунан «Эр Табылды» (1940) эпостору жарык көрдү.

Кыргыз элинин «Манас» трилогиясынан да чакан эпизоддор, үзүндүлөр да басылып чыкты. «Манастын сериялары» деген наам менен 1940—42-жылдары бир нече китепчелер басылды. Бул «Манас» эпосунун үзүндүлөрүн элге кеңири таратуу максатында иштеген алгачкы саамалыктар эле.

Оозеки чыгармачылык менен бирге кыргыз акындары Токтогул менен Тоголок Молдонун, ошондой эле Алымкулдун, Осмонкулдун, Ысактын, Барпынын ырлары, поэмалары өзүнчө жарыкка чыга баштады.

Кыргыз элинин оозеки чыгармалары өзүнчө сабак катары мектептерде, жогорку окуу жайларында окутула баштады. Ошону менен бирге жети жана он жылдык мектептердин программасында көрсөтүлгөн чыгармалар адабияттын хрестоматиясына кирип, басмадан чыкты.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын орус тилине которуу иши да айтылуу «Манас» эпосунан башталды. 1935-жылы «Манас» эпосун орус тилине которууга биринчи киришкен профессор Е. Д. Поливанов болгон. Ал эпостон которгонун биринчи жолу «Советская Киргизия» газетасына чыгарган. Анын котормосу кийинчерээк «Литературный Узбекистан» журналынан да орун алды. 1935-жылдан баштап «Манас» эпосун орус тилине которууга Л. Пеньковский, М. Тарловский жана С. Липкин өндүү белгилүү орус акындары тартылды. Орус тилине которулган үзүндүлөр алгачкы мезгилде «Правда», «Известия», «Литературная газета», «Советская Киргизия» газеталарынын беттеринде, «Творчество Народов СССР», «Народное творчество», «Новый Мир», «Огонек» сыяктуу альманахтарда, журналдарда жарыяланды. Күндөлүк басма сөздөрдө чыккан «Манас» эпосунун үзүндүлөрү өзүнчө китеп түрүндө да жарык көрдү. «Манас» кыргыз эпосу деген ат менен чоң казат эпизоду толук түрдө С. Липкин, Л. Пеньковский, М. Тарловскийлердин котормосунда орус тилинде чыкты. Аталган «Манас» эпосунун орусча котормолоруна адабиятчылар Ө. Жакишев менен Е. Мозольковдор кириш сөз жазышкан. Кириш сөз «Манастын» кыргыз элинин маданиятында алган орду, аны жыйноонун, изилдөөнүн тарыхы, эпостун айрым мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен орус окуучуларын тааныштырууну көздөгөн. Орус тилинде газета-журналдарда кыргыздын оозеки чыгармачылыгы, айрыкча «Манас» эпосу жөнүндө илимий мүнөздөгү макалалар да жазылды. Ал кыргыз элинин өткөндөгү мурастары менен өлкөбүздөгү элдерди тааныштырууда чоң мааниге ээ болду.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын бастырып чыгаруу, орус тилине которуу менен бирге изилдөө ишинин жүргүзүлүшү да аздап болсо да колго алына баштады. Казак элинин белгилүү жазуучусу, Лениндик сыйлыктын лауреаты, профессор Мухтар Оморханович Ауэзов «Манас» эпосун изилдөөгө белсенип киришти. Ал «Манас» эпосун үйрөнүүгө 1927-жылы кызыгып, анын эл арасында алган орду, жыйналыш тарыхы менен таанышат. Ошол жылдары жыйналган Сагымбайдын вариантын изилдөөнү колго алат. Кыргыздар арасында болуп, Саякбай, Молдобасан өндүү манасчыларга эпосту айттырып угат. Элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрү менен таанышып, ал эл оозунан өзү жазып да алган. Акырында 1938-жылы «Манас» кыргыз элинин баатырдык эпосу» деген баалуу илимий эмгегин жаратат. Автордун «Манас» эпосуна арналган изилдөөсү 1959-жылы «Ар кыл жылдардагы ойлор»¹ деген көлөмдүү илимий эмгектеринин жыйнагына кирип, толук түрдө жарыкка чыкты.

М. О. Ауэзов «Манас» эпосуна арналган эмгегинде манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүгүн, эпостун идеялык мазмунун, тематикаларын айрым стилдик бөтөнчөлүктөрүн илимий жагынан туура мүнөздөгөн.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын изилдөө иши улам барган сайын кеңири жүргүзүлдү. Оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнө, айрыкча макал-ылакаптарга, жомоктор менен майда ырлардан алынган ыр саптарына, кээ бир адабий терминдерге академик Константин Кузьмич Юдахин өзүнүн «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» илимий жагынан туура тал талдоо жүргүзгөн. К. Рахматуллин «Манасчылар», «Улуу патриот укмуштуу Манас», «Эки вариантты салыштыруу» деген эмгектеринде эпостун мүнөздүү өзгөчөлүгүн ачууга умтулган. Алсак, манасчыларда эпосту түзүүчүлөрдүн өмүр баяны, айрым чыгармачылык өзгөчөлүгүн белгилейт. «Эки вариантты салыштыруу» деген эмгегинде автор эки чоң манасчынын Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынын мазмунундагы, айрым традициялык мотивдердеги бөтөнчөлүктү көрсөтүүгө умтулган.

Ошондой эле кыргыз адабиятынын тарыхынын очеркин түзүү ишине да адабиятчылар киришишти. Адабиятчылар М. И. Богданова, Ө. Жакишев, Т. Саманчин, К. Рахматуллиндер тарабынан «Кыргыз адабиятынын очерктери» деген эмгек жарыкка чыкты. Очерк негизинен кыргыз фольклору, акындардын чыгармачылыгы, кыргыз совет адабияты деген бөлүмдөрдөн турган. М. Богданова лирикалык жанрлардын мүнөздүү

¹ М. Ауэзов. Мысли разных лет. Алма-Ата, Казгослитиздат, 1959.

өзгөчөлүгүн, анын түрлөрүн белгилесе, Ө. Жакишев «Манас» эпосунун мазмун бөтөнчөлүгүн көрсөтүүгө аракеттенет.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын изилдөөдө М. Богданова бир кыйла эмгек сиңирген окумуштуу. Ал өзүнүн «Кыргыз фольклорун классификациялоо боюнча жүргүзүлгөн айрым маалыматтар» деген илимий макаласында оозеки чыгармачылыктын айрым түрлөрүнүн чыгышын аныктоодо, аны классификациялоодо бир катар баалуу илимий пикирлерди өнүктүргөн.

«Манас» эпосун тарыхый этнографиялык жагынан изилдөөдө, тарыхчылар, этнографтар да бир кыйла маанилүү иштерди жүргүздү. Профессор А. К. Бернштам менен С. М. Абрамзон «Манас» эпосунда кээ бир тарыхый окуялар, элдин турмушу, салт-санаасы ырым-жырымдары кеңири орун алганын илимий жагынан изилдеп көрсөтүштү. Профессор А. Бернштамдын «Кыргыз элинин өткөндөгү тарыхый күндөрү», «Кыргыздын баатырдык улуу эпосу», «Кыргызстандын байыркы маданияты», «Манастын» чыгыш мезгили», С. Абрамзондун «Кыргыз элинин чыгармачылыгы», «Кыргыздардагы аскердик уюмдардын жана техниканын өзгөчөлүктөрү» деген эмгектеринде «Манас» эпосунун тарых менен болгон байланышы, этнографиялык турмуштун берилиши изилденген. А. Бернштам «Манас» эпосундагы башкы каарман Манасты тарыхтагы болгон адам катары эсептеп, анын прототип образын табууга аракеттенген өңдүү кемчиликтер жиберген.

1943-жылы республикабызда СССР Илимдер Академиясынын Кыргызстандагы филиалы уюштурулат. Бул элибиздин маданий мурастарын, оозеки чыгармачылыгын кеңири жыйноого, изилдөөгө кеңири көңүл бурууга мүмкүндүк берет.

Бүткүл Союздук Коммунисттик партиянын Борбордук Комитети менен Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин Улуу Ата Мекендик Согуштан кийинки жылдары идеологиялык маселелер боюнча токтомдору кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын изилдөөдө кетирген кемчиликтерди түзөтүп, талаш маселелерди чечип алууга мүмкүнчүлүк берди.

«Манас» эпосунун элдиктигин аныктоодо республикабыздын коомчулугу тарабынан уюштурулган илимий конференция татыктуу мааниге ээ болду. Эпос жөнүндөгү талкуу борбордук жана республикалык басма сөздөрдө кеңири орун алды. Буга өлкөбүздүн ири илимий борбору Москванын, Ленинграддын, бир тууган республикаларыбыздын белгилүү фольклорист окумуштуулары, кыргыз элинин улуттук интеллигенциясынын ар түрдүү кесиптеги: тилчи, адабиятчы, тарыхчы окумуштуулары, көрүнүктүү акын жазуучулары жана жогорку окуу жайларынын окутуучулары активдүү катышышты.

Басма сөздө өткөрүлгөн талкуунун мезгилинде 1946-жылы орус тилинде чыккан «Чоң казат» бөлүмүндөгү жана жалпы эле эпостогу идеялык карама-каршылыктар, ислам дининин орун алышы, басып алуучулук өңдүү элге жат көз караштар бар экендиги белгиленип, катуу сынга алынды. Акырында бул илимий конференция «Манас» эпосун изилдөөдө, үйрөнүүдө мурда иштелген илимий иштерге баа берип, жиберилген кемчиликтердин бетин ачып, «Манас» эпосунун элдигин баса белгилеп жана колдо болгон материалдардын негизинде кыскартылып бириктирилген вариантты түзүү идеясын көтөрдү.

Кийинки жылдары оозеки чыгармачылыкты жыйноо коомдук жана илимий мааниси зор ишке айланды. Мурда бул ишке айрым адистер, жеке кызыккан адамдар катышса, кийин Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын алдындагы тил жана адабият институту тарабынан атайын экспедициялар уюштурула баштады, Натыйжада Ысык-Көл, Тянь-Шань өрөөнүнөн, Ош областынын райондорунан, ошондой эле республикабыздан тышкары жашаган (1955—56-жылдары Кыргызстан мамлекеттик Университетинин тил жана адабият кафедралары Тажикстандын Тоолуу Бадахшан Автономиялуу областыма караштуу Мургаб, 1958—59-жылдары Тажикстандын Жерге-Тал районундагы кыргыздарга экспедициялар уюштуруп) оозеки чыгармачылыктын ар түрдүү материалдары жазылып алынды.

Элүүнчү жылдары кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноо иши менен бирге, аны жарыкка чыгарып, элге кеңири жеткиликтүү кылууда да бир топ иштер иштелди.

Элдик акындардын чыгармаларынын тандалмалуу жана толук жыйнактары жарыкка чыкты. Токтогул менен Тоголок Молдонун чыгармалары бир нече сапар өзүнчө жыйнак болуп басылды. Калык Акыевдин, Барпы Алыкуловдун, Алымкул Үсөнбаевдин, Осмонкул Бөлөбалаевдин, Ысак Шайбековдун чыгармалары кеңири түрдө басылып чыкты.

Кыргыз элинин макал-ылакаптарынын чакан жыйнагы, «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Курманбек», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй» өңдүү кыргыз элинин кенже эпостору экинчи жолу жарык көрдү. 1952-жылы болгон «Манас» эпосуна арналган конференциянын чечимине ылайык трилогиянын бөлүктөрүн кыскартып бириктирилген варианты, республикабыздын эл акындары: К. Маликов «Манасты», А. Токомбаев «Семетейди», «Сейтекти» эл жазуучусу Т. Сыдыкбековдор түзүп, окуучуларга тартуу кылышты. Элдик оозеки чыгармаларды жанрдык түрлөрү боюнча жарыкка чыгарууда да бир катар иштер жүргүзүлүп жаткандыгы байкалат. 1967-жылы кыргыз элинин лирикалык ырларынын айрым үлгүлөрүн топтогон «Кыргыз эл ырлары» аттуу жыйнак жарык көрдү.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын орус тилине которуу да элүүнчү жылдары бир кыйла ийгиликтерге ээ болду. Кыргыздын жөө жомоктору бир нече жолу орус тилинде чыкты. Кенже эпостордун көпчүлүгү орус тилинде которулду. «Манас» эпосунан да айрым эпизоддор орусча чыкты. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын кээ бир үлгүлөрү, элдик акындардын ырлары да кыргыз поэзиясынын антологиясынан кеңири орун алды.

Кыргыз элинин оозеки чыгармалары боордош элдердин тилдерине да которулду. Кыргыздын жөө жомоктору, айрым элдик ырлардын түрлөрү украин, азербайжан элдеринин тилдеринде жарыкка чыкты. «Манастын» кыскартылып бириктирилген вариантынын үч бөлүгү толук түрдө казак тилине которулду. Эпостун «Манас» бөлүгүнүн биринчи китеби өзбек тилинде жарык көрдү. «Манас» эпосу тажик, каракалпак жана башка элдердин тилдерине да которулуп жатат.

Акыркы мезгилде кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын үлгүлөрү чег элдердин тилдерине да которула баштады. Кыргыздын жөө жомоктору болгар тилине которулду. 1965-жылы Бириккен Улуттар Уюмунун ЮНЕСКО деген органынын чечими боюнча «Эр Төштүк» француз тилинде басылды. «Манас» эпосунун үзүндүлөрү немец, француз тилдерине которулгандыгы жөнүндө да маалыматтар бар. Бул кыргыз элинин чыгармалары чет элдик тилдерге да которулуп, дүйнөгө кеңири белгилүү боло баштагандыгын көрсөтөт. Акындардын поэзиясын орус тилине которууда да бир кыйла бурулуштар жасалды.

Токтогул менен Тоголок Молдонун чыгармаларынын тандалган жыйнактары республикабыздан да, Москвадан да өзүнчө китеп түрүндө жарык көрдү. Барпы, Осмонкул, Алымкулдардын чыгармалары да өзүнчө жыйнак болуп орус тилинде чыкты. Бул кыргыз элинин акындарынын чыгармалары менен орус окуучуларын кенен тааныштырууга мүмкүндүк берди.

Элүүнчү жылдары кыргыз элинин оозеки чыгармаларын жыйноо, изилдөө иши ар түрдүү болгондугу менен айырмаланат. Оозеки поэзиянын жанрдык, айрым тематикалык бөтөнчөлүктөрү өзүнчө изилденди. Мына ошондой проблемаларды көтөргөн талкууну Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын тил жана адабият институту уюштурду.

1956-жылы кыргыз элинин кенже эпостору үйрөнүүгө арналган илимий талкуу да өткөрүлдү. Талкууда Ж. Таштемиров, К. Асаналиев жана Д. Сулаймановдор доклад жасашып, кенже эпостордун элдик мүнөзүн баса белгилешип, айрым бөтөнчөлүктөрүнө токтолушту. Элдик ырлардын айтылыш жагдайлары, мазмуну жана жанрдык

өзгөчөлүктөрү жөнүндө ой-пикирлер С. Закиров, А. Токомбаеванын «Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү» аттуу изилдөөсүндө айтылган.

Акыркы жылдары кыргыз фольклористтери элдик эпосторду изилдөөгө айрыкча кызыккандыгы байкалат. Натыйжада С. Закировдун «Кожожаш», «Төштүк», Б. Кебекованын «Курманбек», «Кедейкан», «Эр Табылды», Р. Кыдырбаеванын «Саринжи-Бөкөй», «Жаңыл Мырза», Ж. Суванбековдун «Төштүк» эпосторуна арналган монографиялык эмгектери пайда болду. Аталган эпосторго арналган изилдөөлөрдө авторлор эпостун идеясынын элдиги, образ түзүүнүн кээ бир стилдик өзгөчөлүктөрү тигил же бул варианттын айтылыш жагдайларына кеңири токтолушат.

Кыргыз элинин сыймыгы болгон «Манас» эпосун изилдөөдө да бурулуштар болгондугун өзгөчө белгилемекчибиз. Ага «Манас» эпосуна арналган мурунку изилдөөлөрдүн жана 1952-жылы болуп өткөн конференциядагы билдирүүлөрдүн айрымдарын камтыган «Манас» кыргыз элинин баатырдык эпосу деген жыйнактын чыгышын атасак болот. Жыйнакта М. Ауэзовдун, В. М. Жирмунскийдин, М. Богданованын, П. Н. Берковдун, А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун, Б. Юнусалиевдин, А. А. Петросяндын эмгектери топтолгон.

Академик Юнусалиев «Манас» эпосун изилдөөгө кийинки жылдары белсенип киришип, бир катар маселелерди кыскартылып бириктирилген эпостун «Манас» бөлүгүнө жазган баш сөзүндө көтөргөн.

«Манас» эпосун изилдөөдөгү жылыш айрым варианттарды өзүнчө изилдөөдөн көрүндү. Кийинки жылдары «Семетей», «Сейтек» эпосторунун мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн көрсөткөн Б. Керимжанованын, С. Каралаевдин варианты боюнча «Семетейдин» сюжеттик мотивдерин, образ системасын, стилдик өзгөчөлүктөрүн талдоого арналган М. Мамыровдун, Б. Сазановдун варианты боюнча «Манас» бөлүгүн талдоого арналган Э. Абдылдаевдин эмгектери пайда болду.

Акыркы жылдары «Манас» эпосун изилдөөнүн алгачкы этабы айрым манасчынын чыгармачылыгын, алган ордун белгилөөгө арналды. Ошондой эле «Манас» эпосу жалпы эпикалык чыгармаларга байланыштуу көтөрүлгөн маселелер менен бирдикте да изилденди. Академик В. М. Жирмунскийдин «Элдик баатырдык эпосу»¹ деген эмгегинде автордун «Манас» эпосу боюнча мурда жазылган изилдөөсү тарыхый салыштырма методун билгичтик менен колдоно билгендиктен бир кыйла жетилди. Дүйнөлүк, айрыкча түрк тилинде сүйлөгөн элдердин эпикалык чыгармачылыгы менен «Манас» эпосунун жалпылыгы, айырмачылыгы белгиленди.

Кыргыз акындарынын поэзиясын изилдөөдө да бир катар бурулуштар жасалды. Алгачкы изилдөөлөр өткөн кылымдагы акындар жашаган доордун мүнөзүнө жараша алардын чыгармачылыгы кандай шартта өнүккөндүгүн белгилөөдө — бир катар социалдык мааниси бар маселелер менен бирдикте каралды.

Музыковед В. Виноградов «Токтогул Сатылганов жана кыргыз акындары»² деген эмгегинде акындын музыкалык мурастарын изилдөөгө кеңири орун берип, жалпы эле кыргыздын музыкалык салттарын түзүүчүлөр менен өнүктүрүүчүлөрдүн чыгармачылыгы менен бирдикте талдаган.

Токтогул Сатылгановдун өмүрүнө, чыгармачылык жолуна, айрым чыгармаларына арналган макалалар, эмгектер, изилдөөлөр да жазылды. М. Богданованын «Токтогул Сатылганов» деген орус тилинде чыккан монографиясында акындын чыгармачылыгы, анын чеберчилиги жөнүндө баалуу пикирлер бар.

Айрым акындардын чыгармачылык жолун изилдеген эмгектер да жазылды. Ж. Таштемировдун «Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу» деген изилдөөсү мына ушундай эмгектерден Б. Алыкуловдун, К. Акиевдин, А. Үсөнбаевдин, О. Бөлөбалаевдин чыгармачылыктарына арналган монографиялык изилдөөлөр Ж. Таштемиров менен С. Байходжоев тарабынан жүзөгө ашырылды. Аталган изилдөөлөр ар бир акындын

¹ В. М. Жирмунский. Народный героический эпос. М., 1962.

² В. В. Виноградов. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. М.-Л., 1952.

чыгармачылык өзгөчөлүгүн, акындар поэзиясына кошкон салымын, анын алган ордун белгилөөгө арналган алгачкы эмгектерден болуп саналат. К. Рысалиевдин «Кыргыздын ыр түзүлүшү» жана Б. Керимжанованын «Кыргыз поэзиясынын рифмасы», «Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери» деген эмгектерде оозеки чыгармачылык менен акындардын поэзиясынын ыр түзүлүшү чагылдырылган. Бул илимий жагынан абдан туура. Анткени кыргыз ыр түзүлүшүн изилдегенде оозеки чыгармачылык менен акындардын поэзиясынан баштоонун өзү закондуу көрүнүштөрдөн.

Жыйынтыктаганда, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноонун, басмадан чыгаруунун жана изилдөөнүн кыскача тарыхы мына ушундай мүнөздөлөт.

ЭМГЕК ЫРЛАРЫ

Марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектеринде коомдогу саясий укук, философиялык, диндик, адабияттык, көркөмдүк ж. б. көз караштар ошол коомдун экономикалык негизине карата өнүгүп-өсүп келгендиги көрсөтүлгөн¹. Ал эми коомдун экономикасынын, материалдык турмушунун өнүгүшү адамдардын күч жана акыл эмгегинин натыйжалары экенин өтө эле даана көрүп отурабыз². Адамдардын эмгеги сөз искусствосунун өнүгүшүнө күчтүү таасирин тийгизген. Ошондуктан эмгектин ар түрдүү тармагында — мал чарбачылыгында, мергенчиликте, дыйканчылыкта үндүн ар түрдүү болуп чыккан интонациялары менен белгилүү сөздөрдүн айтылышын колдонушкан. Бул колдонулган үндүн ыргагы эмгектин жүрүшүндөгү ритмдик кыймылдарга айкалышкан. Ошентип, эмгек ырларынын пайда болушу жөнөкөй гана ар түрдүү эмгектин үндөрүн тууроо аркылуу келип чыкпастан, ошол эмгек процессин жеңилдетүү максатында жана ал эмгектин ээсине кайрылуу менен түшүмүн арттыруу же төлүн көбөйтүү үчүн колдонушкан. Биздин мындай болжолдоону айтуубузга азыр сакталып калган эмгек ырларынын мазмуну жана ар бир элдин тарыхындагы эң эски түшүнүктүн ар түрдүү формалары негиз боло алат. Эмгек ырларынын мүнөзү ар бир элдин турмуш шартына жараша пайда болгон. Эмгек ырларынын эң алгачкы формасы белгисиз. Бирок, кантсе да, эмгек ырлары ошол элдин тиричилигине тикеден-тике байланыштуу өнүгүп отурганын тайманбастан айтууга болот Орус элинде эмгек ырларынын дыйкандын иштерине арналгандары өтө көп, бирок мал чарбачылыгына байланыштуу «Бекбекей», «Шырылдаң» сыяктуу ырларын кезиктирүүгө болбойт. Өзбек элинде эмгек ырларынын эки туру кезигет. Орокчулар жана бакчачылар ыры. Кыргыз элинде болсо эмгек ырларынын дыйканчылык ырларынан башка мал чарбачылык, кол өнөрчүлүк жөнүндө айтылгандары бар. Бул эмгек ырларынын түрлөрүнүн пайда болушу ошол элдин турмуш шартына жараша, негизги чарбачылыкка карата өсүп-өнүгүп келгенин далилдеп турат. Өзбек элинин тиричилигинде эгинден башка бакчачылык негизги ролду ойногон. Ошондуктан бакчаны багып өстүргөн дыйкандын оор турмушу жөнүндөгү ырлар пайда болгон.

Эмгек ырларынын пайда болушуна ошол элдин чарбалык тиричилиги негиз болсо, алардын түрлөрүнүн кайсынысы мурун пайда болду деген суроо туулушу мүмкүн. Айрыкча мүнөзү жагынан кескин ажыраган кыргыз элинин эмгек ырлары — дыйканчылык жана мал чарбачылыкка арналган ырлардын кайсынысы мурда жаралган деген суроонун болушу шексиз. Адам коомунун алгачкы мезгилинде адамдар жемиш жеп жана одоно куралдар менен айбандарды өлтүрүп тамактанганы жөнүндө айтылат. Кийинчерээк жапайы айбандарды кармап үйрөтүп, кичинекей жерге эгиндин уруктарын себе баштаганы, дал ушундай форма уламдан-улам өркүндөтүлүп отуруп адам коомунун өсүшүнө негиз болгону белгилүү³. Мындай илимий пикирлер боюнча караганда мал чарбачылыгынын башталышынан кийин эле дан чарбачылыгы башталганын түшүнүүгө болот. Бирок мындай корунуш адам коомунун алгачкы мезгилине мүнөздүү. Кийинчерээк ар бир элдин экономикалык шарты түрдүү тарыхый шарттар менен, биринде мал чарбачылыгы, экинчисинде дыйканчылык үстөмдүк кылганы көрсөтүп турат. Кыргыз элинин коомдук турмушунда экономикалык негиз мал чарбачылыгы болгонун илимий эмгектердин көпчүлүгүнөн жолуктурабыз. Академик В. В. Бартольддун изилдөөлөрүндө кыргыздар аралашып жүргөн гуин, динлин, усунь, түрк уруулары көчмөндүү турмушта жашаган¹. Бул жөнүндө «Кыргыз тарыхында» да кеңири айтылат². кыргыз элинин кийинки

¹ Ф. Энгельс. Письмо Г. Штаркенбургу. 25 января 1894; К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные письма, 1947, 470-бет.

² К. Маркс. Капитал, т. I, Соч., т. XVIII, 197—198-б. К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. II, 1955, 71—72-бет.

³ Ф. Энгельс. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека. К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. II, 1955.

¹ В. В. Бартольд. Очерк истории Семиречья. Фрунзе, Киргизгосиздат, 1943.

турмушун изилдеген окумуштуулар да кыргыз элинин негизги чарбасы мал чарбачылыгы болгонун далилдеп отурат³. Ошентип, кыргыз элинде дыйканчылыкка арналган ырлардан мал чарбачылыгына арналган ырлардын мурда чыгышы мүмкүн деген тыянакка келе алабыз. Бирок азыркы биздин колго жеткен эмгек ырларын байыркы кезде эле аткарылып жүргөн деп кесе айтуу кыйын. Анткени, оозеки чыгармалар кийинки тарыхый шарттарга карата белгилүү өзгөрүүлөргө, алымча-кошумчага туушар болору шарттуу. Ошондой эле мурун аткарылып жүргөн ырлар түрдүү тарыхый себептер менен унуткарылып кетиши да мүмкүн. Кыргыз элинин көчмөндүү турмушунда мал чарбачылыгына арналган ырлардын узак убакыттар бою укумдан-тукумга берилип келгени жана ошол турмушуна мүнөздүү өзүнчө жанр түзгөнү көрүнөт.

Бекбекей

Мал чарбачылыгынын негизинде келип чыккан эмгек ырларынын бир түрү «Б е к б е к е й» деп аталат.

«Б е к б е к е й» — адатта жайкысын короо кайтарганда ырдала турган ырдын бир түрү. Мал чарбачылыгы менен күн көргөн көчмөндүү турмушта койдун, жылкынын ролу өтө чоң болгон. Кой жалаң гана тамакка жумшалбастан, териси кийимге, жүнү үйгө жабуу жасалып, түрдүү кийимдер согулган. Анын үстүнө таптык коомдогу теңсиздик, уруу-уруу болуп бөлүнүүлөр, уруунун күчөшүнө негизги социалдык себептер болгон. Ошондуктан ар убактарда уурудан, бөрүдөн короону кайтаруу шарттуу болгон. Короо кайтарган кыз-келиндер, жаш уландар жөнөкөй эле кыйкыра беришпестен, ошол көрүнүштөрдү, өзүлөрүнүн максаттарын, ырдап түн күзөтүн көңүлдүү өткөрүүгө аракет кылышкан. Бара-бара короону ырдап күзөтүү салтка айланып кеткен:

«Укуругум долоно,
Ууру, бөрү жолобо,
Камчымдын сабы долоно,
Каапыр ууру жолобо⁴.

Айрым учурларда мындай параллелизм менен түзүлгөн ыр саптарынын биринчиси жөнөкөй эле уйкаштык, кооздук үчүн алынгандай сезилет. Чындыгында бул уйкаштык үчүн алынбастан каймана мааниде экинчи саптын маанисин толуктап турат. Жогорку эле келтирген мисалдагы «Укуругум долоно», «Камчымдын сабы долоно» деген ыр жолдору короо кайтарган адамдын куралы катуу саптуу экенин, ошондуктан ууру, бөрүнү сабаса сынбай турганын айткансыйт. «Бекбекейдин» андан ары уланышы биздин оюбузду толуктап турат:

Ууру келсе уштайбыз,
Бетин айра муштайбыз.
Төбөгө чаап байлайбыз,
Төөгө тиркеп айдайбыз⁵.

«Бекбекейдин» ырларынын мүнөзүнө карата обону да болгон. Обон аткарылган ырдын белгилүү саптарынан кийин созулуп, «бекбекей» жана «саксакай» деген сөздөр кайталанганда 7—8 муундагы ырдын ритми толукталыш үчүн «Бек болсо у-у-у», «Саксакай а-а-а» деп аткарууга негизделген. Дал ошондуктан «Бекбекейдин» кайруусу:

Бекбекей, саксакай у-у-у...
Бекбекей, саксакай а-а-а...

² История Киргизии, том I, Фрунзе, 1956, 50—98-бет.

³ П. П. Иванов. Очерки по истории Средней Азии. М., 1958, 67-бет.

⁴ Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 180, 3-бет (мындан ары фонду деп, инвентарь номери гана көрсөтүлөт).

⁵ Фонду, инв. № 180, 3-бет.

Саксакай о бек бол у-у-у...
 Бек бол а-а-а...
 О, бек бол уу-уу-айт¹,—

деп созулуп, кыйкырык, эмоция менен аткарылган. Алгачкы убактарда короо кайтарган адамдар койду бек, сак кайтаруу жөнүндө бири-бирине билгизип, короонун ар кайсы четинде турган адамдар менен үн алышып турган. Короону кайтарган кыз-келиндер өздөрүнүн ойлорун, сезимдерин белгилүү обон менен аткаргандыктан «бек бол», «сак бол» деген сөздөрдү ырдын ритмине салып: бек... бек..ей... сак... сак... ай... ай., уу... деп ырдап жаткан ырдын обону менен коштоп уланта беришкен. Бара-бара интонация менен бөлүнүп турган бирдей сөздөр биригип «бекбекей», «саксакай» болуп келиши ыктымал. Бирок «Бекбекейдин»:

Бекбекей качты бел ашты,
 Саксакай кууп адашты,
 Кара тоону этектеп,
 Мен коноюн Бекбекей,
 Кара макмал тонуңа
 Жең болоюн Бекбекей

деген ыр саптары менен таанышканда Бекбекей, Саксакай бирде бөрүнүн, бирде иттин, бирде адамдын образында болгон сыяктанат. Бул ырдагы «Бекбекей», «Саксакай» деген сөздүн маанисин туура түшүнүү үчүн бул ырлардын аткарылган мезгилин жана узак убакыттар айтылып келгенин эске тутуу зарыл. Короо кайтарып ырдап жүрүшкөн мезгилде эле уурунун келиши, бөрүнүн койго тийиши мүмкүн эле. Ошондуктан ууру, бөрүнүн короого тийип кетишин ырга коштоп ырдап эмоционалдуулугун ого бетер күчөтүшкөн. Экинчиден, «бек, бек..ей..» «сак..сак..ай» деген сөздөр ырдын башында келген мезгилде андан кийин келүүчү «качты бел ашты» деген белгисиз нерсе жөнүндө айтылса да, ырдын бир сабында катар келгендиктен маани жагынан тутумдашып кеткен. Бул учур «Бекбекейдин» сюжетинин улам тереңдеп өсүшүнөн түшүнүктүү болуп турат. Элдик лирикаларда көбүнчө тема коюлбайт. Бар болгону ырдын негизи эмнеге арналса ошого карата атай беришет. «Бекбекей» ыры узак убакыттар бою аткарылып келгендиктен негизги тема «бек, бек..ей..» деген бирдей сөздүн тутумдашып кеткенине карата алынган. «Бекбекей» дале импровизациянын күчтүү таасиринде болгон. «Бекбекейди» аткарган адамдын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнө жараша негизги идеясы сакталып, алымча-кошумчаларга туушар болуп турган. «Бекбекейди» айтуудагы негизги максат жалаң гана уктап калбоо үчүн болбостон, ошол ырды аткаруу менен койдун аман сакталышына таасир этүүгө мүмкүн деп ойлошкон:

Бекбекейди мен айтсам,
 Берер бекен кудайым.
 Саксакайды мен айтсам,
 Сактар бекен кудайым.

Ырдын, сөздүн күчү жөнүндөгү ишеним кыргыздарда байыртадан бери эле сакталып келатат. Айрыкча шаманизм дини үстөмдүк кыла баштаганда акыркы чегине жеткен. Булар жөнүндө «тилинде сөөлү, тишинде мөөрү» бар адамдарды ойлоп табышкан. Айрым адамдардын айтканы сая кетпеген «касиеттүү» күчүн көрсөткөн. «Каргышы жетти», «тилинен тапты» деген түшүнүктөр да сөздүн күчүнө терең ишенгендиктен келип чыккан. Ал түгүл «Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт» деген макал да сөздүн күчүнө ишенгендиктен чыккан болуу керек. Короо кайтарганда:

¹ Ошонун өзүндө, 3-бет.

Түндү түндөй чуркаган
Түлкүнүн буту сөгүлсүн,
Түн уйкуну үч бөлгөн,
Көк чунак каны төгүлсүн

деген каргыш да илгери убакта сөздүн күчүнө ишенүүдө калган. «Бекбекей» айтуу бара-бара салтка айланып кеткен.

Бул ырдын негизги идеясы короону кайтарганда малдын аман сакталышына арналган. «Бекбекейде» мындай ой ууру, бөрүнү кароо менен аларды «короого жолобо» деген чакырык менен айтылса, экинчи жагынан койдун көбөйүшүн тилөө, тотемдерден жардам суроо менен айтылган. Кээде «Бекбекейди» айтуучулар өздөрүнүн социалдык абалын айтып арман кылышкан. Ошондой эле сүйгөндөрүн эстеп, жүрөгүндөгү сүйүүсүн билгизген. «Бекбекей» композициялык түзүлүшү жагынан оозеки чыгармалардын башка жанрларынан айырмаланып турат. Адатта:

Ала байтал бекбекей,
Айкалышкан саксакай,
Кула байтал бекбекей,
Куюлушкан саксакай —

деп ырдын негизги идеясына чейин экспозициялык баяндама берилет. Маани жагынан алганда ар бир эки сап өзүнчө куплеттик мааниге ээ. Анткени чыгыш элинин элдик ырларында өтө жыш учураган «кожон» формасы жалаң гана төрт саптан турбастан, эки саптан да көп жолугат. Бирок булар төрт саптан түзүлгөндө абдан жупташкансып угумдуулугу да, көркөмдүк бирдиги да арта түшөт. Аллитерация менен ассонанстын шайкеш келиши кайчы уйкаш менен түзүлгөн ырдын көркүнө көрк кошуп турат. Ал эми «Бекбекейди» бүтүндөй алганда бирдей гана уйкаштык менен түзүлгөн эмес. Элдик оозеки поэзиянын негизги касиети мында да сакталган. Тактап айтканда, бирде шыдыр, бирде кайчы, бирде аксак уйкаш менен ыр улантыла берет. Бул элдик поэзияда бир маанинин бүтүшүнө карата куплет түзүлөт дегендикке жатат. «Бекбекейдин» бүтүшү да короо кайтарган адамдын ууру, бөрүгө карата айтылган каргышы менен аяктайт. Бирок бул «Бекбекей» туруктуу, традициялык формага ээ, аны таптакыр бузууга болбойт дегендик эмес. Ырас, көпчүлүк убактарда короо кайтарган жаштар үйрөнүлгөн, жатталган, мурун аткарылып келаткан «Бекбекейдин» «даяр текстин» аткарышкан. Бирок «Бекбекейди» аткаруучулар бүтүндөй эле талантсыз адамдар эмес. Алардын арасында ырга шыктуу, импровизацияга каныккан ырчылар да болгон. Ошондуктан «Бекбекейдин» негизги өзөгүн, күчтүү тексттерин сактоо менен өздөрүнүн кошумчаларын кийиришкен. Ошентип, «Бекбекейдин» ар түрдүү варианттары келип чыккан.

Шырылдаң. Кыргыз элинин көчмөндүү турмушунда жылкы негизги ролду ойногон. Жылкы жалаң гана элдин материалдык жактан керектөөсүнө жарабастан, жоокерчилик заманда кол салган элге каршы күрөшүүдө негизги күч болгон. Жакты ат, мыкты жигиттердин элди коргоодогу маанисин элдик оозеки чыгарманын бардык түрүнөн кезиктиребиз. «Ат — эрдин канаты» болуп, «эр жигит эл четинде» турган. Анткени аттан айрылган азаматтар душман менен күрөшүүдө алсыз болуп калышкан. Ошондуктан «Манас», «Эр Табылды» эпосторунда жылкы тийүүдөн согуш башташкан. «Курманбек» эпосунда жакты аттын согуштагы ролу өтө чоң экени терең сүрөттөлгөн. Телторуну мингенде Курманбек жеңилбес баатырга айланат. Качан андан айрылганда ал өлөт. Кыскасы, көчмөндүү турмушта жашаган элдерде жылкынын мааниси өтө зор болгон. Бирок жеке менчик үстөмдүк кылып турган патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн убагында миңдеген жылкылар айрым адамдардын гана жеке менчиги болгон. Аларга букаралар жетим жабагы үчүн айлап, жылдап жалданып иштөөгө туура келген. Кээ бир

убактарда «ат күчүнө», «ак үчүн» жалданып иштегендер да болгон. Элдик оозеки чыгармалардан жылкычылардын оор турмушун элестеткен «Шырылдаң» деген ырды жолуктурабыз. «Шырылдаң» деген сөздүн этимологиясы жөнүндө азырынча так маалымат жок. Айрым учурларда «шырылданды» «унутулган тотемдик» түшүнүк катары болжолдоолорду учуратабыз¹. Бирок кыргыз элинде жылкынын тотеми Кзмбар-ата деп айтылып жүрөт. Ал эми карылардын сөзүнө караганда «Шырылданды» жылкыны биринчи өстүргөн Камбар-ата ырдаган имиш.

Мындай болжолдоолор менен «Шырылдаң» жөнүндө так корутундуга келүү кыйын.

XIX кылымдын экинчи жарымда кыргыз жеринде болгон жана кыргыз элинин этнографиясы, турмушу, адабияты, тарыхы менен таанышкан Ч. Валиханов, В. В. Радловдун эмгектеринде «Шырылдаң» жөнүндө айрым маалыматтар жок. Башка элдердин элдик оозеки адабиятында да «Шырылдаң» ырынын жоктугу «Шырылдандын» этимологиясын табууга көп кыйынчылык келтирери белгилүү. Мурунку убактарда коомдун түзүлүшү, турмушу, тарыхы жагынан кыргыз элине эн жакын турган казак элинде да «Шырылдандын» айтылганы белгисиз. Аларда бар болгону «төрт түлүк» мал жөнүндө алардын маанисин түшүндүргөн ыр бар. Ал эми «Шырылданды» айрым изилдөөчүлөр орозодо айтылуучу жылкычылардын «Жарамазакы» сыяктуу мезгилдүү ырлардын категориясына кошуп жүрүшөт². Чындыгында «Шырылдаңда» мезгилдүү айтылуу шарттары болсо да жарамазан тибиндеги ырлардын категориясына кошууга болбойт. Анткени «Шырылдаң» жылдын айрым гана мезгилинде ырдалбастан, түрдүү мезгилде ырдала берет. Экинчиден «Шырылданды» белгилүү бир элдик жөрөлгөлөргө байланыштуу ырдашпастан, салттык ырлар катары аткарышат.

«Шырылдандын» чыгышын жылкычылардын турмушу менен бирге караганда гана туура корутундуга келүүгө болот. Алгачкы убактарда мал менен күн көргөн көчмөндүү элдерде жылкычылардын турмушу өтө оор болгон. Дегеле көчмөндүү элдер эт жеп, сүт ичип, күн көргөнүн көп адабияттардан жолуктурабыз³. Бирок этти кенен-кесири жегендер материалдык байлыкты ээлеп турган үстөмдүк кылуучу таптар — байлар, манаптар болгон. Алардын алдындагы жалданып малай болуп иштеген жылкычы, койчу, кедей-кембагалдар кыйын абалда турушкан. Жылкычылар жайкысын да, кышкысын да кымыз ичишкен. Кышында ичкен муздак кымыз жылкычылардын көкөйүнө тийген. Кышкы кымызды «Шырылдаң» деп атоону азыр да учуратабыз, Дал ушул шырылдаң менен күн көргөн жылкычылар өздөрүнүн оор турмушу жөнүндө узун түндөрдө далай жомок айтып, далай ыр чыгарышкан. Ошол турмуштары жөнүндөгү мүнөздүү, дал айтылган ырлары акырындап ооздон-оозго көчүп, ошол кесиптеги адамдардын салттуу ырына айланып кеткен. Экинчиден, ал ырды ырдап азык-түлүк, өздөрүнө керектүү нерселерди жыйнап алуу ырдын жылкычылардын ырларына айланышына ого бетер түрткү болгон. Ырдын алгачкы башталышы көкөйгө тийген «Шырылдаң» кымызга арналганы белгилүү. Эриккенде, өз турмушунун күйүтүн уккусу келгенде «баягы шырылданды» айтып койчу деп, акырындап шырылданды ырдын темасына айландырып жибериши толук ыктымал,

«Шырылдаң» кыргыз элине кеңири тараган эмгек ырларынан болуп саналат. Азыр Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусунда бир канча варианты сакталып турат⁴. Булардын ичинен эң негиздүүсү катары Тоголок Молдо менен Бердибаев Эркебайдан жазылгандарын көрсөтүүгө болот. «Шырылдаң» эмгек ырларынын эң байыркы түрлөрүнөн болуп саналат. Бул жөнүндө «Шырылдандын» тексти ачыктан-ачык баяндап турат:

Шып-шырылдаң шыр экен, эй,

¹ М. Богданова. К вопросу о происхождении жанров киргизского фольклора. Тр. ИЯЛИ Кир. ФАН СССР, вып. 1, 1944, 88-бет.

² В. Виноградов. Киргизский народный речитатив. В сб.: Вопросы музыковедения, вып. II, М., Музгиз, 1955, 78-бет.

³ В. В. Бартольд. Очерки истории Семиречья. Фрунзе, Киргосиздат, 1943; 13-бет.

⁴ Фонду, инв. № 200, 203.

Жылкычынын ыры экен, эй,
Конок тоого бүткөндө. эй,
Кошо чыккан шырылдан, эй.
Таруу ташка бүткөндө, эй
Талаша чыккан шырылдай, эй,
Жылкычы менен коюндаш, эй,
Жанаша чыккан шырылдан, эй.

Бул келтирилген мисалдагы «Конок тоого бүткөндө», «Таруу ташка бүткөндө», «Кошо чыккан шырылдан» деген ыр саптары каймана мааниде «Шырылдандын» эң эле байыркы убактарда чыкканын далилдейт:

Ала даакы шырылдан,
Кула даакы шырылдан,
Салбан аттуу Шырылдан,
Султан аттуу шырылдан.

«Шырылдандын» кайсы гана вариантын албайлык бул келтирилген куплетти жолуктурууга болот. Кыргыз элинин жадаса, сүйүү лирикаларында да мал чарбачылыгына байланыштуу пайда болгон сөздөр каймана мааниде салыштырылып алынат. «Шырылдандагы» «ала даакы» деген сөздөр каймана мааниде колдонулуп «Шырылдандын» алгачкы убактардан бери көп айтылып келатканын гана көрсөтүп турат. Ал эми үчүнчү, төртүнчү саптары болсо «Шырылдандын» ээси бар деген түшүнүктү сактап калган. Ырдын түзүлүшүндө бир маанидеги саптардын экиден кайталанганы көрүнүп турат. Бул болсо «кожон» формасынын салттуу көрүнүшү.

«Шырылдандын» бардык варианттарын салыштырып көргөндө калыпташкан форма жок экенин көрсөтөт. Анын кайсы гана текстин албагын, анда жылкычылардын турмушу. «Шырылдандын» мааниси баяндалып, үй ээсинин бир керсе бере турганы кыйыр баяндалып өтө. Ошентсе да «Шырылданда» терме, үгүт-насыят ырларынын үстөмдүк кылышы кызыгуу туудурат:

Бай, бай терек, бай терек,
Башын кезмек не керек.
Эт желиндүү боз койго,
Тели козу не керек.
Эрге жакпас катынга,
Упа эндик не керек.

Мында терме ырлардын «Шырылдандан» орун алышы айтуучу акындын жеке сапатына, өзгөчөлүгүнө байланыштуу болгон. Анткени, импровизатор акындардын ар түрдүү жанрдагы ырларды аткара бергенине карабастан, белгилүү бир сүйгөн багыттары болгон. Бирөө чоң жомокторду айтууга шыктуу болсо, бирөө майда лирикаларды аткарган. Айрымдары күлкүлүү анекдотторго чебер болсо, айрымдары нускоо сөздөргө маанини көп берген. Мисалы, куудулдар кайсы гана жанрдагы чыгарманы аткарбасын күлкү чыгара тургандай аткарышкан, нускоочулар салттуу насыяттардан кошушкан. Ошентип, «Шырылдандын» негизги багытын, аткарылган себебин текшере келгенде эле «термелерди» аткарган адамдар тарабынан кошулганын оңой эле түшүнүүгө болот. Экинчиден, «Шырылдандын» мазмунундагы термелерди бардык варианттарынан учуратууга болбойт. Бул болсо үгүт-насыят, термелер «Шырылданга» мүнөздүү эмес деген корутундуга келүүгө негиз берет. Ошондой болсо да «Шырылдандагы» санат, термелер негизги темадан алыстап кетпейт. Аларда адамдагы жакшы, жаман сапаттар так, элестүү берилүү менен марттык салтанаттанат. «Бекбекейге» караганда «Шырылдандын»

айтылуу максаты, шарты башка болгон. Ошондуктан үй ээси бир нерсе бергенден кийин, ал адамдын мартабасы өсүп, тилеги кабыл болсун деген мааниде бата берилген. «Шырылдандын» батасы диндик батадан түп тамырынан бери айырмаланып турган. Мында «тиги дүйнөдөгү жыргалчылык» жөнүндө тилек кылбастан, адамдын түрүү кезиндеги жетиштүү турмушу, калаган максатынын орундалышы жөнүндө айтылган:

Бата башы дың-дың,
Малды берсин миң-миң..
Жылкы берсе ала бер,
От жакалай бала бер¹.

Батанын негизги мазмуну ушундай.

«Шырылдандын» батасы сөздүн күчүнө ишенүүдөгү элдин сезиминен келип чыккан. Оор турмуштагы жылкычылар өздөрүнө боор ачып каралашкан, бир нерсе берген адамдардын да кем карчы болбостон жашашын каалаган.

Мал чарбачылыгына арналган эмгек ырлары «Бекбекей», «Шырылдаң» менен гана чектелет. Айрым учурларда «Койчулардын коңур күүсүн» мал чарбачылыгына байланыштуу чыккан эмгек ырларына кошуп жиберген учурларды да жолуктурабыз². Бирок мында бир нерсе эске алынбай жатат. «Койчулардын коңур күүсү» койчулардын эмгегине байланыштуу пайда болбостон, алардын жеке турмушунан чыккан, өздөрүнүн оор турмушун баяндаган арманга өтө жакын. Ошондуктан бул ырды эмгек ырларына кошуудан көрө, арман ырларына жайгаштыруу негиздүү болот.

Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый турмушуна байланыштуу пайда болгон эмгек ырларынын экинчи тобу дыйканчылык ырлары деген ат менен белгилүү.

Дыйканчылык ырлары. Дыйканчылык ырларынын качан, кантип пайда болгондугу жөнүндө так маалымат жок. Бирок ар бир элде ар түрдүү мезгилде пайда болгону шексиз. Анткени айрым элдерде турмуштук шарт отурукташууга негизделсе, айрымдары көчмөндүү турмушта мал чарбачылыгы менен кесип кылууга туура келген³.

Тарыхый маалыматтарга караганда кыргыздын негизги кесиби мал чарбачылыгы болсо да, дыйканчылык менен да күн көрүшкөн. Бирок буга карап дыйканчылык жөнүндөгү ырлардын ушул мезгилдерде пайда болду деген корутундуга келүүгө болбойт. Дыйканчылыкка арналган ырлардын алгачкы башталышы байыркы доорго — адамдар сөздүн күчү табияттын көрүнүштөрүнө таасир этет деген ишенимде турганда эле пайда болгон. Алгачкы адамдардын эмгекке болгон мамилесинде ар убактарда тилек тилөө, сөздүн магиялык күчү аркылуу ишти жеңилдетүү жана өндүрүмдүү кылуу башкы максат экени элдик оозеки чыгарманын көп жанрында сакталып келген. Орус элинин элдик оозеки чыгармасында күнгө, жерге, айбандардын, кесиптин ээлерине сыйынуу болгондугу байкалат. Ушундай эле көрүнүштү башка элдердин элдик адабияттарынан көрүүгө болот. Мындай көрүнүш Индия, Жаңы Зеландия, Австралия, Орто Азия жана Чыгыш элдеринде кийинки учурга чейин жашап келгени далилдөөнү талап кылбайт. Кыргыздарда Октябрь революциясына чейин эле ар кандай кесиптин, айбандын ээлерине сыйынуу болгон. Жылкынын ээси Камбар-ата, уйдуку — Занги-баба, койдуку — Чолпон-Ата, эчкиники — Чычаң-ата, төөнүкү — Ойсул-ата, эгиндики — Баба-дыйкан ж. б. болуп, алардын мээримине карата төлү болот деген ишенимде болушкан.

Элдик түшүнүк боюнча эгинди биринчи сээп, айдаган Баба-дыйкан деген адам болгон. Ал эми «Оп майда» Баба-дыйкандын кесиптеги ыры катары түшүндүрүлөт. Мындай түшүнүк жөнөкөй эле ой-болжоо экени ачык эле көрүнүп турат. Эмгек ырларынын алгачкы үлгүсү эмгек процессин жеңилдетүү жана анын өнүмдүү болушун

¹ Фонду, инв. № 180, 15-бет.

² М. Богданова. Кыргыз фольклору, хрестоматия. Фонду, инв. № 180.

³ Кыргызстандын тарыхы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1958, 1-т. 132-бет. 44

тилөө максатында пайда болгон. Муну «Оп, майданын» сюжети менен көрүүгө болот. Анын үстүнө «Оп, майда» ар убактарда кырман бастыруу мезгилинде аткарылган, ошондуктан муну «темин ыры» деп да этап жүрүшөт.

«Оп, майданын» темасы жөнүндө кийинки кездерге чейин талаш пикирлер айтылып келди. Айрым изилдөөчүлөр «Оп» дегенди сырдык сөз катары карап келген¹. Бирок тарыхый фактылар муну төгүндүккө чыгарышат. Кыргыздар жана түрк урууларынын көпчүлүгү байыркы убактарда эгинди уй, өгүздөр менен бастырып алышкан. Ал үчүн эгин чачылган кыrmандын ортосуна чоң жыгач орнотуп ага өгүздөрдү же уйларды катарга тизип байлаган. Айдаган убактарда байланган жип айланып турган. Дал ошол жип байланып турган жыгач түрк урууларында «оп» деп аталган. Ошондуктан кырман бастыруу убагында сыртка чыгып кеткен малды «оп» жакка кыйкырып айдаган. XI кылымдын жандуу фактысы катары бизге жеткен Махмуд Кашкаринин «Диван-лугат-ит»² деген сөздүгүндө бул сөзгө ачык баяндама берет. Ошентип «Оп, майда» ырынын пайда болушу байыркы убактарга таандык экени өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

«Оп, майда» ыры иштин ритмасына тыгыз байланыштуу болгон. Ошондой болсо да башка элдик ырлар сыяктуу «Оп, майда» да өзгөрүүгө дуушар болуп келгенин унутпоо керек. Турмуштун улам өркүндөп отурушу элдик ырлардын мазмунуна жаңы белгилерди, түшүнүктөрдү алып келет. Анткени улам кийинки жаңы шарт адамдардын психологиясына, этика, моралына жаңы өзгөрүүлөрдү дуушар кылат. Мындай өзгөрүүлөрдүн болушун орус жана жалпы эле Европа илиминде орус окумуштуусу А. Ф. Гильфердинг биринчи жолу байкаган. Ал орус элинин элдик оозеки чыгармасын талбай жыйнаган П. Н. Рыбниковдун жазып алган материалдары менен терең таанышкандан кийин арадан он жылдай убакыт өткөзүп, ошол эле чыгармаларды айтуучу акындардан кайра жазып чыккан. Кайра жазган мезгилдерде ал чыгармаларда бир топ идеялык-көркөмдүк өзгөрүүлөргө дуушар болгону байкаган³. Бул сыяктуу мисалдарды өтө эле көп келтирүүгө болот. В. Виноградов «Киргизские народные речитативы» деген макаласында кызык материалды келтирет. Ал. М. Мусулманкуловдон «Манас» эпосунун үзүндүсүн жазып алган. Ошол эле замат аны магнитофонго жаздырганда 100 саптан 20—30 гана сабы калган. Дал ушул фактынын өзү эле азыр бизге жеткен элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн, алардын ичиндеги «Оп, майда» ырын да байыркы үлгүсү боюнча келип жетти деп айтууга мүмкүн эмес экендигин көрсөтөт. Бирок «Оп, майда» ырынын ритмикалык түзүлүшү, эмоциялык жамдоо менен аткарылышы бул ырдын байыркы мезгилде пайда болгонун айтууга негиз берет. «Оп, майданын» обон менен же кара сөз түрүндө айтууга мүмкүн эмес. Мында уйкаштыктын шайма-шай келиши, ритмдик бөлүкчөлөрдүн бирдей кайталанышы орун алса да, обон менен айтуу кыйын:

Орой, орой, оп, майда!
Ороо толсун, оп, майда!
Кырча, кырча, басканың!
Кырман толсун, оп, майда!

Келтирилген мисалды стопалык бөлүнүшү боюнча 4—3 схемасында жайгаштырылган болор эле. Бул кадимки эле жети муундагы ыр системасы сыяктуу көрүнүш. Андай болсо эмне үчүн обон менен айтууга кыйынчылык келет? Анткени кыргыз ырларында сырдык сөздөр жол башында жана аягында келген учурда ырдын ритмикалык толкуну коп бузулбайт, ал эми ыр саптарынын ортосуна келген учурда мүчүй түшкөнү — кара сөзгө да, ырга да окшоп калганы байкалат. Силлабикалык ыр түзүлүшүндө адатта пауза ортосуна келет, ошондуктан ырдын ритмикасы бузулбайт. Мында болсо сырдык сөз, ыр жолунун стопалык бөлүнүшүнүн экинчи бөлүгүнүн башына келүү менен, басым жолу

¹ М. Богданова. Киргизский фольклор, фонду, инв. № 1292, 30-бет.

² Махмуд Кошгари. Дивани улга-ит түрк. 1-т. Ташкент, 1960, 70-бет.

³ Онежские былины, записанные Александром Федоровичем Гильфердингом. СПб., 1873 г. Бул кийин профессор М. К. Азадовскийдин редакциясы астында 1938-жана 1949—1951-жылдары үч тому тең басылып чыгат.

удаа кайталанууга туушар болуп калды. Андан аркы ырдын уланышы ырдын муун системасынын бузулушуна алып келет.

Эгин бастыруудагы эмгек процесси «Оп, майданын» дал ушундай кыйкырык менен аткарылышын шарттаган. Бул ырды окуганда теминге дем берүү үчүн кошулган эмоциялык кыйкырыктар угулуп турат. Теминдеги малдардын тең таштаган басыгына карата ырдын уйкаштыктары да бирдей сөздөрдөн курулган. Бир эле сөздүн кайталанышы үндүн күчүн улам жогорулатып, ырдын аягын кыйкырыкка чейин көтөрүп жиберген: *орой, орой, кырча, кырча, майда, майда* деген сөздөр ырга ички уйкаштыкты пайда кылуу менен көтөрүңкү күч да берип жатат. Кыргыздын каада, эмгек ырларынын байыркы аткарылышы жөнүндө атактуу музыковед В. Виноградов мындай деген пикирге келген: ырлардын тексти ыр формасында болсо да, аткарылышы речитативдик манерада. Анткени андагы жападан жалгыз закондуу музыкалык фактор ритм болуп саналат. Ритм болсо тексттеги белгилүү бир муунда айкалышкан¹.

«Оп, майданын» текстинен жалаң гана бирдей сөздөрдүн кайталануусунан түзүлгөн эмоциялык кыйкырыктарды укпастан, дыйкандын оор турмушун, эмгектин байыркы примитивдүү мүнөзүн байкайбыз. Дыйкандын эгин бастырган мезгилин элдик ырларда мындай деп мүнөздөйт:

Жыйырмадан боо өлчөп
Чоң өгүзгө бек тартып,
Кырманга тартып чийнелеп
Кырманын такыр чаптырган,
Ортого мамы кактырган,
Ак буудайын чачтырган,
Ай туяк менен бастырган².

Бул мисалдан эмгек процессинин жүрүшү ачык тартыла түшөт. Эмгек ырларынын пайда болушуна адегенде музыкалык үндөр, өндүрүштөгү ар түрдүү кыймылдардан чыккан жаңырыктар түрткү берген. Бара-бара музыкалык үндөргө адамдардын тилегин билгизген сөздөр кошо айтыла баштаган. Сөздөрдүн магиялык күчүнө ишенүү байыркы адамдарда өтө күчтүү болгон. Ошондуктан чарбанын түрдүү тармагында ырымдар, дарымдар келип чыккан. Кыргыз элинде кийинки мезгилдерге чейин аңчылык, малчылык, дыйканчылык, үрп-адат ырымдары жашап келген.

Дыйканчылык ырымдары «жайы» деген ат менен белгилүү. «Жайы» кургакчылыкка каршы аткарылган. Эгиндин, чөптүн күйүп кетишинен корккон учурда сөздүн магиялык күчү менен табийгаттын кубулуштарына таасир берүүнү ойлошкон-Байыркы славян урууларынын көпчүлүгүндө Мария (дева) дыйканчылыктын, мал чарбачылыктын ээси, сактоочусу катары жана согуштун, тагдыр, жазмыштын кудайы катары сүрөттөлгөн. Мындай түшүнүк литвалыктарда, латыштарда кийинки мезгилдерге чейин жашап келген. Бул эмгек ырларына диндик ыраң берүүгө жасалган аракет гана болбостон, христиан дининдеги матриархаттын ордун да көрсөтөт.

Матриархат кудай аркылуу өз законун, бийлигин — кыскасы — б ардык каалагандарын иш жүзүнө ашырган. Өз алдындагы көз карандыларынын талкуусуна түшпөс үчүн коомдогу негизги кудайлардын сөзү болуп таратылган. Профессор С. Н. Чебаторевдун жердеги турмуштун өзгөрүшү менен асмандагы кудайлар да өзгөрүп турган деген пикири чындыкка дал келет¹. Бул болсо кудай адамды жаратпастан, адамдар өздөрүнүн кудайын жаратып жана ар түрдүү чарбадагы культтарды пайда кылганын далилдейт. Кыргыз элинде башка элдердегидей эле ар кандай чарбанын культуна табу жасашкан. Элде сакталган уламаларга караганда табу мал чарбачылыгына жана

¹ Вопросы музыковедения. М., Музгиз, 1955, 78-бет.

² Фонду, инв. № 1946, 16-бет.

¹ С. Н. Чебаторев. Брак, семья и религия. Л., 1928.

дыйканчылыкка бөлүнгөн. Дыйканчылык табу жазгы көктөм убагында суунун жээгинде мал союп, суунун көп болушун тилөө менен өткөрүлгөн. Ошентип дыйканчылык табу жана жайы эгиндин бышканга чейинки мезгилине таандык болгон. Ал эми «Оп, майда» ыры эгин бышкандан кийинки дыйкандын турмушуна арналган.

Тон чык. Кыргыздын коомдук турмушунда мал чарбачылык, дыйканчылык аңчылык иштеринен башка үй чарбасында эмгектин бир канча түрлөрү колдонулган. Устачылык, кийим тигүү, кийиз басуу, ар түрдүү аң, үй айбандарынын терилерин иштетүүдө ар ким ишинин ийгиликтүү, кызыктуу, суктантарлык болушун каалаган.

Эмгектин мындай чеберлери өтө жогору бааланган. Иштүү аялдар жөнүндө айылдан-айылга айтылган. Баатырдык эпостордо уз аялдар легандарлык образга чейин көтөрүлгөн. Кээде ал уздардын чеберчилиги касиеттүүлүгү менен да түшүндүрүлгөн.

Кыргыз фольклорунда кол өнөрүнүн айрым тармагы боюнча эмгек ырлары сакталып калган. Мындай эмгек ырларына «Тон чыкты» көрсөтүүгө болот. Бул ырдын мазмунуна караганда уз аялдар ишинин ийгиликке жетишин тилегенин түшүнүүгө болот:

Ак токтумдун териси,
Ашаткысын келтирдим,
Абыдан ийин жеткирдим.
Кыткыл кылбай өзүңдү,
Ашаткыңды кандырдым.
Тап менен тузуң салдырдым.
Чык терим, тон тонума,
Калдыр-күлдүр этпестен,
Түшө койгун жонума.
Ийлебесем маа жазык,
Кылдырасаң саа жазык,
Тон чык... Тон чык!

Бул ырда алгачкы адамдардын эмгекке болгон анимисттик түшүнүгү да сакталган. Байыркы адамдар колдонгон эмгек куралдарын адамдын сөзүн түшүнүүчү жандуу нерсеге айландырып ага карата антташуу, шерттешүү шарттарын да айтышкан. «Тон чык» ырынын кульминациялык оюн билгизип туруучу:

Ийлебесем маа жазык,
Кылдырасаң саа жазык
Тон чык... Тон чык?...

деген ыр саптары башка эмгек ырларында негизги орунду ээлеп турат.

Аңчылык менен эмгек кылган мергендер да кийикти атар алдында мылтыгы менен антташып-шерттешкен:

Ата албасам маа жазык,
Жаза тийсең саа жазык.

Мындай эмгек куралдары менен айтышуу адамдардын алгачкы түшүнүгүнө байланыштуу пайда болгон. Экинчи жагынан адамдардын сөздүн күчүнө ишеничи ачык байкалат.

Ошентип, эмгек ырларынын кайсынысын албайлык ырдын негизги идеясы иштелген эмгекти жеңилдетүү, ага ар түрдүү тилек, эмоциялуу кыйкырыктар менен таасир этүүгө багытталган. Ал эми эмгек ырларынын формасы ритм, ошол эмгектин ритмине байланыштуу өсүп-өнүгүп келген. Эмгек ырларынын көркөмдүк түзүлүшүндө башка ырлардын түрлөрүнө караганда бир канча өзгөчөлүк бардыгы байкалат. «Бекбекей» Жана «Шырылдаң» ырлары көркөм каражаттардын колдонулушу, куплеттеринин

курулушу жагынан да лирикалык чыгармалардын башка түрүнөн айырмаланып турат. «Бекбекей», «Шырылдаң» ырларында салыштыруу, сүрөттүү көркөм формада берилбестен жөнөкөй гана короо кайтарган же «Шырылдаң» айткан адамдын тилеги, максаты тике баяндалат. Бирок мындан ырдын негизги элементтери ритм, уйкаштык, аллитерация эмгек ырларында күчүн жоготкон деген ой келип чыкпайт. Тескерисинче, эмгек ырларынын көпчүлүгүндө аллитерация менен уйкаштык күч күчтүү өнүккөн.

Тодеуш Ковальсийдин көз карашы боюнча түрк урууларынын байыркы ырларында аллитерация үстөмдүк кылган¹. Мындай пикирди кыргыздын эмгек ырлары да далилдеп турат. Айрыкча аллитерациянын ритмдүү келиши ырдын уккулуктуулугун, музыкалуулугун арттырат. Аллитерация, ассонанс кыргыз ырларынын баш жагынан жыш учурайт. Бирок бул учурда алар ырдын мазмунунан четтеп кеткени байкалбайт. Эмгек ырларынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүн изилдеп келгенде мындай корутунду келип чыгат. Эмгек ырларынын пайда болушуна эмгектин өзү негизги шарттарды түзгөн. Алгачкы адамдардын түшүнүгүндө иштин ритмине байланышкан сөздүн күчү менен эмгекти жеңилдетүүгө байланышкан сөздүн күчү менен оор эмгекти жеңилдетүүгө болот деген ой — эмгек ырларынын андан аркы өнүгүшүнө негизги өбөлгөлөрдү түзгөн. Бирок эмгек ырлары улам кийинки турмуштун жана адамдын түшүнүгүнүн өзгөрүшү менен жаңы толуктоолорго, өзгөрүүлөргө дуушар болуп турган. Ошондуктан, «Бекбекей» жана «Шырылдаң», «Оп, майда», «Тон чык» ырларынын бир канча варианттары келип чыккан. Анын үстүнө эмгек ырларын ар түрдүү шыктагы адамдар аткарып келгендиктен, бирде туруктуу өзүнүн тексттери ырдалса, айрым учурларда импровизациялык кошумчалар орун алып кеткен.

¹ Ковальский Исследования о поэзии тюркских народов. Фонду. Инв. № 171^a, 35-бет.

ЫРЫМ ЖАНА ДАРЫМДАР

Кыргыздын оозеки чыгармаларынын бир түрү — ырым жана дарымдар. Ырым менен дарымдар башка элдердин оозеки чыгармачылыгынан да арбын кездешет. Ырымдардын, арбоо-арбашуулардын, тиленүүлөрдүн, ал гана түгүл, дарымдардын чыгышы байыркы доорго таандык. Мына ошондуктан, кийинки биздин доорго чейин сакталып жеткен бул түрдөгү сыйкырдуу сөздөр же ырлар аркылуу биз байыркы учурдагы ишенимдерди байкап биле алабыз. Демек, буларды изилдөө жумуштарында да жана тарыхый жактан да өзүнчө мааниси бар.

Маданияттын эң төмөнкү баскычында жашаган байыркы замандардагы адамдар табиятты багындыруу мындай турсун, кайра ага сыйкырдуу кубулуш катары карал, анын «жашырын сырларына» түшүнүшпөгөн эле. Ошонун негизинде сыйкырдуу сөздөргө ишенүү келип чыккан болучу. Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча, магиялык сөздөр сырткы дүйнөгө таасир этил, кандайдыр бир натыйжаны берет имиш. Ушуга байланыштуу өздөрүнүн турмуштарында кездешкен кырсыктардан кутулуу үчүн, же эмгекти жеңилдетүү үчүн ар кыл маанидеги сөздөрдү колдонушкан. Алгачкы адамдар жаратылыштын өзүн жандуу нерсе деп эсептешип, «сүйбөгөн пендесине кырсыкты жиберип турат» дел ойлошкон. Кайсы бир кубулуштарга көздөрү жетпей, аны керемет катары сезишип, ага табынып келгенин айрым сыйкырдуу сөздөр, же ырлар белгилейт. Жаңырган Айды көргөндө «Айдан аман кыл, жылдан эсен кыл» дел тилеп, бата кылганы мына ушуга мисал. Күндүн күркүрөшүн адамга оору менен кырсыкты, ар түрдүү жаман иштерди алып келүүчү шайтанды атып жатат дел түшүнүшкөн эле. Ырым жана дарым ырларынын чыгышы жөнүндө И. Колпакова мындай дел жазат: «Биздин алгачкы ата-бабаларыбыз жаратылышты, кубулуштарды өзүнчө түшүнбөгөн мезгилинде гана сырдуу, магиялык (сыйкырдуу) нерсеге ишенүү пайда болгон. Чагылгандуу жаандан жана бороон-чапкындан, жапайы айбандан коркуу, кереметтүү коркунучтардын алдында өзүнүн күчсүз экенин моюнга алуу сезими алгачкы адамдарды ар тараптан кысып турган болучу. Жаратылыш ага жандандырылган, каардуу, душман өңдүү элестелген»¹.

Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча, ар бир оорунун ээси бар, аны сөздүн күчү менен гана жеңүүгө болот деп ойлоп, кыялый нерсеге ишенишкен эле. Бакшынын көрүмү, думананын жин чакырганы ушундай түшүнүккө байланышканын төмөнкү сөздөр көрсөтөт. Адам жин оору менен ооруганда «жин тийди», «шамал тийди» деп, бакшыны үйгө алып келип, көрүм көргөзүшкөн. Кокус бир себеп менен оору айыгып калса, «жинди» мифтик «Көйкап тоосунун ары жагына айдап таштады» деп түшүнүшкөн. Ал эми оору айыкпай консо, «жин бакшыны тоотпой койду» деп ойлошкон.

Байыркы адамдар ээлүү оору кишиге гана жармашпастан, малдарга жана эгиндерге да өз залакасын тийгизгенин байкай башташат. Мына ушуга байланыштуу ырымдар жалан гана адамдарды айыктырууга эмес, малдагы жана эгиндеги илдеттерди жок кылууга, мергенчиликтин ийгиликтүү болушуна жетишүү үчүн жана башкаларга таасир этүү үчүн колдонулган. Алгачкы ырымдар жалпыга бирдей милдет аткарса да, кийин таптуу коомдо алар таптык мүнөзгө ээ боло баштап, акыры үстөмдүк жүргүзүүчү таптын куралына айланып кеткен.

Ырымдар менен дарымдардын байыркылыгы жалан гана өткөндөгү көп диндердин түшүнүгүн алып келиши менен чектелбейт. Оозеки эл чыгармачылыгында анын тиги же бул түрү өзү пайда болгондон тартып канчалык мезгил өткөрсө, ошончолук калк арасына тарап кетет. Ошон үчүн кыргыздардын арасында ырымдардын, дарымдардын көп түрлөрү кездешет.

Маданияты өнүккөн, жазуусу болгон элдерде айрым окуялар летописке толук катталып келгендиктен, аларда оозеки эл чыгармаларын периодизациялоо бир топ

¹ Н. Колпакова. Книга о русском фольклоре. М., Учпедгиз, 1948, 21-бет.

жеңилирээк. Ал эми жазуусу-сызуусу болбогон кыргыз сыяктуу көчмөн турмушта жашаган элдин оозеки чыгармаларын мезгилге карай изилдөө кыйыныраак.

«Ырымдар жана дарымдар» деген теманын өзүн да биз мында шарттуу алып олтурабыз, анткени булардын түрлөрүнүн көптүгүнө жараша эл тарабынан берген аттары да көп. Эл арасында ырым-жырым, эм-дом, арбоо, көрүү, мант байлоо, түкүрүү, албын жана башка түрлөр бар. Булар адегенде эле ушундай көп темада айтылган эмес. Алгачкы башталышында булардын бирөө гана аталып, ал ооруган адамды, же малды айыктыруу жана ошондой эле дыйканчылыктагы кырсыктарды жоюу үчүн колдонулуп жүрсө, кийинки мезгилдерде оорунун көп түрүнүн чыгышына, ар түрдүү кокустуктарга байланыштуу ырымдардын жана дарымдардын «жаңылыктары» кошулуп, ошонун негизинде ырымдардын көп түрлөрү, ар түрдүү аттары келип чыккан. Ушуга байланыштуу, мисалы, бир ырым мурун бардык ооруга, же адам баласына келүүчү бардык кырсыктарга каршы колдонулуп келсе, бара-бара ал андай сыйкырдуу күчтөн ажырап, айрым гана көрүнүшкө пайдаланылып калган сыяктуу.

Арбоо, арбашуу эн байыркы ырымдардан. Бир кездерде жалпы эле сырттан келүүчү коркунучтуу күчтү жеңип алуу үчүн колдонулса, кийинки учурларда жалаң гана жылан менен арбашуу жөнүндөгү түшүнүккө айланып кеткен. Эл ичинде айтылып жүргөн ишенимдерге караганда, жылан менен киши гана арбашпай, койлор жана канаттуулардан торгой да арбашат имиш. Бул жагынан алып караганда арбоо жана арбашуу дарым маанисинде эмес, адамдын бирден бир жоосу жыланды жеңип алуу түшүнүгүндө колдонулуп отурат. Ал эми жылан чакканда айтылган сөздөр болсо дарым түшүнүгүнө ээ, Кайсы бир сөздөр ырым аркылуу аткарылса, кайсы бир сөздөр дарым катары колдонулат. Мына ушуга карай жалаң гана «ырымдар» дебестен, «дарым» деген терминди да кошуп айтуу туура болууга тийиш. Жыйынтыктап айтканда, белгилүү бир натыйжага жетишүү үчүн колдонулган кандайдыр жашырын касиеттүү күчкө ээ түшүнүгүндөгү сөздөрдүн тобун, ырларды ырымдар же дарымдар дейбиз.

Улуу Октябрь Социалисттик Революциядан кийин эзүүчү таптын бийлиги кулатылып, мамлекетти башкаруу эмгекчилердин өз колуна өттү. Коммунисттик партиянын жана анын уюштуруучусу, элдин улуу жол башчысы В. И. Лениндин улуттук саясатынын ишке ашырылышы негизинде советтик эл экономика жана маданият жагынан дүркүрөгөн өсүшкө ээ болду. Маданияты жогору көтөрүлгөн сайын массалардын Дүйнөгө көз карашы да өзгөрдү, мындайча айтканда, магиялык сыйкырдуу сөздөргө маданиятсыз, билимден артта калган эң караңгы киши гана ишене тургандыгына түшүнө башташты.

Магиялык ырымдарды четке кагууда советтик медициналык илим көп иштерди иштеди. Ошонун натыйжасында адамдар ырымдардан качып, медициналык жардамга жапырт бет алышты. Демек, ырым менен дарымдар азыркы учурда жашоодон калды десек болот.

Ырым менен дарымдардын түрлөрү жана алардын колдонулушу. Ырым менен дарым оозеки эл чыгармаларынын байыркы туру деп жогору жакта айтканбыз, Ошон үчүн мунун түрлөрү эң көп жана колдонулушу да ар түрдүү. Тиш ооруганда, кутурган ит капканда, жылан жана кара курт чакканда, чаян чакканда, сасыктумоону айыктыруу үчүн, түтөккөндө, түрдүү шишикке каршы, жин ооруларга каршы, безгекке каршы, ысытуу жана суутуу, колго-бутка түрдүү жара түшкөндө, кызыл жүгүрүккө, сөөктөн ысыкты чыгаруу үчүн, көзгө конок конгондо, чочуганда (жүрөк көтөргөндө), кагын оорусун айыктыруу үчүн айтылган дарымдар жана жерди айдаганда, орок оргондо, кызылды сузганда, күн күркүрөгөндө, күн жаабаганда, казатка аттанганда, ок түшпөгөндө, аңчылыкка чыкканда, кийим бычканда, мал ооруганда, мал телигенде айтыла турган ырымдар кездешет.

Дарымдарды өнө бою айтып жүрө турган, буларды атайы кесип катары эсептеген адамдар болот. Ушундай максат менен дарым сөздөрүн колдонгон адамдарды эл ичинде жалпы жонунан эмчи-домчу, ырымчы, дарымчы деп аташат. Алардын кайсы бири дарымдын көп турун билсе, кайсы бири аз билет. Дарымдарды аз биле турган кишилер,

кандай кесел болсо да, билген дарымын ага колдоно берет. Ал эми көп биле турган дарымчылар ар бир кеселге ар башка дарымды пайдаланат. Ырым менен дарымдарды колдонгон жагдайына карай ырымчы, эмчи-домчу, дарымчы деп топтоштурууга болот.

Ырымчылар ар түрдүү сөздөрдүн күчүнө гана эмес, ар бир кыймыл-аракеттин сыйкырдуу күчү бар деп ишенген, түрдүү ырымдарды бекем туткан адамдар. Ырымдар көбүнчө аңчылык, мал чарбачылык жана дыйканчылыкта ар түрдүү кырсыктарды жоюу учун, кандайдыр ийгиликке жетишүү үчүн колдонула турган. Бирок, мындан ырымдардын башка ооруларга таасир эткен сыйкырдуу күчүн чектеген ой туулбаска тийиш. Чындыгында, башка ооруларды айыктырууда ырым сөздөр пайдаланылбаганы менен, айрым аракеттер колдонулат. Эмчи-домчулар ырым-жырымга берилип, анын артынан түшкөн, сыйкырдуу сөздөрдүн күчүнө ишенген, көбүнчө майда ооруларды айыктырууну көздөгөн адамдар. Алар сыйкырдуу сөздөрүн айтуу менен бирге, башка аракеттерди жасап, балка, кычкач сыяктуу эмдөөчү куралдарды пайдаланышы мүмкүн. Эмчи-домчулар сасык тумоо, жүрөк көтөрүү, көзгө конгон конокту үйлөө, учуктоо жана башка ушул өндүү түрдүү, көбүн эсе, майда ооруларды айыктырууга тийиш. Ал эми дарымчылар болсо сыйкырдуу сөздөрдү өнө бою айтып, анын артынан түшкөн ырымчы менен эмчи-домчуларга караганда, ырымдарды жана дарымдарды көп билген адамдар. Дарымчылар майда жана чоң оору дебей, күчтүү оору дебей, баарын айыктырууга «далалат кылат». Дарымчыларга тиш ооруну, түрдүү шишиктерди жана башка ооруларды гана эмес, оадик айтуучуларды жана бакшы менен думаналарды кошууга болот.

Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында малдарды кырсыктан сактоо, төлдөрүн өлүм-житимден аман алып калууга байланыштуу чыккан ырымдардын, дарымдардын көп түрлөрү кездешет.

Кыргыздар көчмөн турмушта жашап, көбүнчө мал чарбачылыгы менен күн көргөн калк. Ошон үчүн малдарга арналган дарым сөздөрдүн көп түрүн кездештиребиз. Мал телүү мына ушуга мисал болот. Койлор же уйлар кээде өз баласын эмизбей, жакын жолотпой калат. Байыркы адамдар муну: «кандайдыр катаал күч каршылыгы менен көзүн байлап салды. Ошон үчүн өз баласын өзү тааныбай жатат. Жеригени ошо» — деп, аны айыктырыш үчүн сөздөрдү колдонушкан. Кайсы бир койдун козусу, же уйдун музоосу өлүп калган учурда, анын сүтүн сактап калыш үчүн башка койдун козусун, башка уйдун музоосун телүүгө туура келген. Ага дагы сыйкырдуу сөздөрдү пайдаланышкан. Мал жеригенде башка козуну, же музоону телигенде болсун, сөздүн күчү менен жакшы көрсөтүүгө жетишүү мүмкүн деп ойлошкон. Бул жагынан алып караганда мал телүү адамдарга колдонулган ысытуу жана суутууга өтө жакын турат.

Мал чарбачылыгында музоону кулооло дагы көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Музоону кулооло малга келүүчү кырсыкка каршы алдын ала көрүлгөн чара сыяктуу баамдалат. Үй ээси ууздан сузгуга кичине сузуп алып, аны музоонун маңдайына, жонуна, тумшугуна тийгизип, төмөнкүдөй сөздөрдү айтууга тийиш: «Кулоо, кулоо, камыш түбү кара ала калың уй бол, торпогум!... Илгери барсаң, ууру алат, кийин калсаң, бөрү жейт, акылмандуу торпогум, орто жерден чыкпай жүр, кулоо-кулоо торпогум!» Мындагы максат — сөздүн күчү менен, дале болсо, төлдү аман сактап калуу, уйду көбөйтүү.

Жаратылыштагы айрым кубулуштарга, дыйканчылыктагы учураган айрым кырсыктарга байланыштуу келип чыккан арбоо, дарымдар да көп. Дыйканчылыкка өтүүнүн алгачкы мезгилинен тартып эле адамдар эгинди багуу жумуштарында көп тоскоолдукка учурап, өздөрүнүн тажрыйбасыздыгынын, билимсиздигинин натыйжасында андай кыйынчылыктарды кандай жол менен жеңип чыгууну билишпеген. Анын үстүнө алардын колдонгон куралдары эн төмөнкү баскычта болгон. Ошон үчүн дале сөздүн күчүнө кайрылып, ал аркылуу кездешкен кыйынчылыктарды, жаратылыш кырсыктарын сөз күчү менен жеңбиз деп ойлошкон. Кокус көпкө дейре күн жаабай, жер катып, чөп куурап бара жатса, «кандайдыр жашырын күч ысырыктап, күндү жаадырбай жатат» дешип, баары чогулуп келип, суунун жээгине мал союп, анын канын сууга агызып, күндүн жаашын тилеген.

«Жайыны» белгилүү гана бир киши аткарганы менен, ар бир жайчы өз билгенин окуган. Ошон үчүн «жайынын» көп түрүн учуратууга болот. «Жайынын» бир түрү катары төмөнкүнү мисалга алып көрөлү: «Карканын, султанын, акуу, кадуу менен туман абыраган ашкан. Карказынын жайын макинин. Каранаттык боз булутту, теңирим, сенден тиледим. Апкан булут, бери кел, тез кел! Булутум, жетип кел! Аа, аа аракетин арайын. Сиздин макинин бийнабайын. Канинин журтуш. Нийсараң, мийсараң, тарамун. Тарнашип, Жалилен, Шаман мосон Якут. Алдай акбар». «Жайыга» колдонулган сыйкырдуу сөздөрдүн көпчүлүгү түшүнүксүз экенин жогорку мисал ачык көрсөтүп турат. Мында кандайдыр жашырын сыр жок, мунун өзүндө башка максат бар. Булар аркылуу жайчы башкаларды түшүнүксүз сөздөр менен ишендирүүнү көздөгөн. Экинчиден, мында дагы бир «имиш» бар. Сөздөрдү «тетири», «жайынын» аягынан жогору көздөй окуса, сөзсүз күн жаайт экен» деген ишенимдин аркасында келип чыккан.

Адамдарга келүүчү кырсыктарга, ооруларга каршы күрөшүүнүн көп түрү бар. Алардын айрымдарына көз жүгүртүп көрөлү. Эм-дом дарымдары жаңы башталган майда ооруларга, адамдар кичине кырсыкка учураганда колдонулган. Учуктоо дарымын мисалга алып көрөлү. Бирөө алыс сапардан же туткундан бошонуп келгенде, башкача айтканда, адам кооптуу иштен аман болуп, өз үйүнө кайтканда иштелген. Кокус бирөө аттан жыгылып, эстен танып кайра эсине келсе, же эси ооп жатса, дарым сөздөрүн айтуу менен өпкө чаап жиберүүчү. Жаман түш көрсө, же бир нерседен чочуса, буга да эм-дом дарымы колдонулуучу. Учуктагандагы дарымдын бир түрүн мисалга алып көрөлү:

Эшик ачса, өпкө көрүнөт,
Түндүк ачса, төбө көрүнөт.
Кандын касабынан сакта,
Каранын дооматынан сайта!
Бар балаадан сакта,
Ж.ок жалаадан сакта,
Оомин, алдооакбар!¹

Бул келтирилген мисалдан турмуштун түрдүү жактарын, түрдүү кырдаалдарын кез алдыга элестетебиз. Алгачкы эки сап кырсыкка учураган адамдын өтө кедей экенин, «өпкөсү көрүнүп» турганын белгилесе, кийинки саптар зулумдар менен митаамдардан «сактанууга» жасалган аракетти туюндуруп жатат.

Эл арасында сасыктумоого каршы айтыла турган дарымдар негизинен учуктагандагы дарымдарга жакын турат. «Караңгы түн менен кет. Кара суу менен кет. Күн күркүрөгөнгө кет. Түн түбүрөгөнгө кет. Ичейин дегенге көрүн. Жейин дегенге көрүн. Көзү жаманга көрүн. Туф-ай, туф-ай балакет, балакети болсо ала кет». Бул дарымдан биз эмнени көрөбүз? Бул дарымда алгачкы магиялык диндин калдыгы сакталып калганы менен, жалпы терс көрүнүштөргө, эзүүчүлөргө каршы айтылган пикирлер, сөздүн күчү менен бардык кырсыкты залымдерге ыйгарып жиберүү жөнүндөгү умтулуштар орун алганын көрөбүз. Жогоруда аталган дарымдар кыргыздын өз сөзү менен баарыга түшүнүктүү тилде айтылган жана буларда бардык «балакетти» терс адамдарга көчүрүүгө багытталган аракет жатат.

Тиш ооруганда айтыла турган дарымдар бир башка. «Тишти курт жейт. Аны жипке байлап, дубалап жок кылууга болот» деген ишенимдин негизинде мант байлоо дарымы келип чыккан. Дарымды айткан сайын жипти түйүп турууга тийиш. «Айдан түшкөн алтын курт, Күндөн түшкөн күмүш курт, болсоң куруш, каба болсоң тырыш! Кабабара мен болсом, эрте түкүргөнүм кечке жетпе, кеч түкүргөнүм эртеңге жетпе! Түйдүм-түйдүм мант, түйө албасам мага мант. Жараны жарган мант, куртту куруткан мант, илдетке шыпаа берген мант». Бул жагынан алып караганда тиш оорунун дарымы баарыга бирдей

¹ Фонду, инв. № 203, 41-бет.

көрүнөт. Мында куртту куруштура байлап, тиш оорусун айыктырууга карай кылган далалат бар.

Бийик жерлерде, бийик тоолордо түтөгүп кетип, адам такыр дем ала албай калган учур кездешет. Кыргыздар муну көзгө көрүнбөгөн кандайдыр жин адамды муунтуп жатат деп ойлошкон. Түтөгүү оорусу эл арасында албын деп аталат. Ушул ооруга каршы колдонулган дарым сөздөрү да албын деп аталып, бакшы же аны аткара билген жөнөкөй адам айтууга тийиш. Кыз-келиндерди оору адамды тегеректетип отургузуп коюп, анан гана албынды окууну баштоо керек. Ал эми албын болсо бүт дээрлик уят сөздөрдөн түзүлөт. Мындагы максат — түтөккөн адамды күлдүрүү. Күлгөн соң дем алып, түтөккөн адам өзүн жеңил сезип, оңоло баштайт. Демек, албынга колдонулган сыйкырдуу сөздүн күчү оору адамды эптеп күлдүрүүгө негизделген.

Дарымдардын ичинен жылан чакканда, кара курт жана чаян чакканда айтыла турган дарымдардын түрлөрү эң көп. Демек, алардын баарына токтолуп олтурууга эч мүмкүн эмес. Ошон үчүн бул түрдөгү дарымдардын үлгүсү катарында жыланга жана кара куртка каршы колдонулгандарынан бир-эки мисалды келтирүүгө болот. Бул түрдөгү дарымдардын кайсынысын албайлы, баарында тең айтуучу кадимки эле адамдар менен беттешүүгө чыккан сыңары же жыланга, же кара куртка кайрылып, аларды арбашууга, кармашууга чакырат:

Кан атаңда доом бар,
Кармашамын, бери чык.
Жети атамда доом бар,
Жеңишемин, бери чык.
Өз атаңда доом бар,
Өлүшөмүн, бери чык.
Алты атаңда доом бар,
Айтышамын, бери чык¹.

Бул келтирилген мисалдарга караганда, кандайдыр ичинде кеги бар адам белгилүү баатырды же касташкан душманын жекеме-жекеге чакырып жаткан сыяктуу. Ал эми айтышууга чакырып жаткан «жети атасынан бери өчү бар» душманы — жылан. Мына ушундан эле жыланга каршы колдонулган дарымдардын деңгээли кандай экени, дарымчынын түшүнүгү жана ага карата байыркы адамдардын ишеними кандай экени даана көрүнүп турат. Жылан чакканда айтылган дарымдар жалаң гана кыргыздарда эмес, орус элинде да бар, ошону менен катар үрп-адаты жана жашоо тиричилик шарттары жагынан бир-бирине жакын турган казак өндүү боордош элдерден да кездешет. Калмактарда болсо жылан чаккандан кийин гана эмес, залал келтирбес үчүн алдын ала дарым окулат экен. Мындай учурда дарым дубасын билген адис киши жыландын ордосуна жакын жерден бир төгөрөк сызык сызат. Бир-эки килограммга жакын сары май алып, өзү сызыктын ичине кирет да, дарым дубасын окуй баштайт. Аны бир нече мертебе окугандан кийин жыландар ийинден чыгышып, төгөрөк сызыктын ичине кирет. Алиги киши майдан жеп, жыландын «башчысынан» көзүн албай окуй берет. Көп ирет окугандан кийин жыландын башчысы карай тура албай жеңилет. Мына ушундан кийин ошо жыландар эч качан кишиге залал келтирбейт имиш, чакпай калат имиш. Мунун өзү ооруну болтурбас үчүн медицинада алдын ала колдонулган дарылоону көз алдыга элестетет.

Кара курт чакканда айтыла турган дарым сөздөрдүн түрлөрү эң көп жана колдонулушу жагынан жыландын дарымдарына өтө жакын турат. Мында дале сөз кара куртка карата айтылып, адис киши аны менен беттешүүгө, курт менен арбашууга даяр экенин билдирет:

Быжы-быжы-быжымын,

¹ Фонду, инв. № 197, 73-бет.

Мен быжынын кенимин.
 Алабата күлүмүн,
 Айдаардын түтүмүн,
 Арбоочунун өзүмүн.
 Боору чаар ала курт,
 Боорунду жара тебермин.
 Түркстанда түмөн курт,
 Туруп барып тебермин.
 Жаргендеги жети курт,
 Жетип барып айдармын,
 Курттун жолун байлармын¹.

Кара курт чакканда ага колдонула турган дарымдар негизинен ушундай мааниде кездешет, мындайча айтканда, «байлайм, сени койбойм, жоём» деген сыяктуу опузалаган сөздөр дарымдан орун алат.

Бадик айтуу. Бадик — оорунун аты. Бул оорунун белгиси — муну менен ооруган кишинин башы-көзү, бүткөн бою бүт шишип, көзү көрүнбөй, өңү көгүлтүр тартып калат. Бадикти бакшылар же дарым сөздү билген табыптар окушу мүмкүн. Бадикти окуунун шарттары төмөнкүдөй: кыздарга кызыл кийим кийиндирип, ооруган адамга тегерете отургузуп, бакшы же табып оорунун бет маңдайына туруп алып, бадикти айта баштайт. Тегерете отурган кыздарга: «кудай тилегинди берсин, айыгып кетер» дедиртип жар айттырып коёт. Бадик адетте үч маал айтылууга тийиш: эртең менен күн чыга электе, түштө, кечинде күн батардын алдында.

Бадик дарымдардын эн эски түрлөрүнөн болуу керек. Бадикти айтуу боордош казак калкында да кездешет. «Көч-көч, бадик» деген сыяктуу сөздөр гана эмес, оору адамды көрүү

Бадик көчүп жөнөдү Майсарага,
 Майсараңын жолунда ай талаага.
 Сонун жайга жөнөдү бадик көчүп,
 Сооп болсун ооруган бечарага².

Негизинен бадик дарымы ушундай жол менен аткарылып келген ал жөнүндө илгерки кишилердин түшүнүгү да ушундай болгон. Кайсы бир белгилерине карай бадикти аткаруу, аны менен оору адамды дарылоо бакшылардын көрүмүнө окшоп кетет. Бадик менен бакшылардын көрүмүнүн бир-бири аз белгилер аркылуу окшошо келиши шамандык түшүнүккө тыгыз байланышканында болуу керек.

Бакшылардын көрүмү. Ырым-жырымдардын ичинен бакшылардын көрүмү өзүнүн мүнөзү, сыйкырдыгы менен айырмаланган дарымдардан болуп саналат. Бакшычылык шаман дининин калдыгы. Элдин түшүнүгү боюнча, бакшылардын жана бүбүлөрдүн «көзү ачык», «жөлөгөнү, чымыны бар» башкача адам сыяктуу. Эгер бакшылыкты эркек киши кесип кылып тутса, эл аны «бакшы» деген, ал эми аялдар тутса, аны «бүбү» же «бакшы» деп коюшкан. Эл арасында көрүм көргөн думаналар да болгон. Булардын кайсынысы болбосун, көрүм көргөндө жин чакырууга тийиш. Ар бир бакшы, бүбүлөр, думаналар өздөрүн бөтөнчө касиеттеги кишилер катары белгилеш үчүн «жиндин» ага качан жана кандайча жолукканын көрүм көрө баштаганда бет ачар сынары олтургандарга баяндап өтөт. Борбу деген бакшы өзү жөнүндө:

Бешикте жатып жолуктум,
 Беш жашымда оолуктум —

¹ Фонду, инв. № 203, 39-бет.

² Фонду, инв. № 1851, 13-бет.

деп, өтө эле жаш кезинде бакшылык кесипке кириптер болгон өндүү туюндурса, Шатан деген бакшы мындай дейт:

Жашымда кылдың дубана,
Жанымды кылдын убара.
Он жашта кылдын дубана,
Өзүмдү кылдың убара¹.

Ушинтип, бакшы менен дубаналар өздөрүн көзү ачык адам катары көрсөтүп, угуучуларды ишендирүү үчүн ар түрдүү сөздөрдү колдонушкан болучу.

Бүбү менен бакшылык кесипти бардык эле адамдар кармаган эмес. «Жинди» кармап жүрүүнү, көрүм көрүүнү айрым гана кишилер каалаган. Ошол себептүү тукум кууп бакшы болуу же оошуп бакшы болуу учурлардын кездешкени байкалат. Борбу бакшы мындай дейт: «Үйрөнүп бакшы болбойт, тукум кууп болот. Бакшы менен бүбүнүн чымындары уулуна же кызына, же балдарынын балдарына барбай койбойт². Борбу бакшы ушул пикирин төмөнкүдөй кошумчалар менен толуктаганы кызык: «...тукум-жураатында бакшылык жок адам дагы бакшы болот. Кайып чымындар келип, салкын салып кетип, ошонун жолуна түшүп бакшы болот»³. Бул сыяктуу түшүнүктөрдү башка бакшылардын айткан сөздөрүнөн да кездештиребиз. Ушундан эле бакшылык байыртадан бери карай сакталып келген эски ырым-жырымдардан экени талашсыз. Ошон үчүн билим-илимден артта калган караңгы эл өткөн замандарда бакшыларга аябай ишенишкен.

Жалпы жонунан бүбү-бакшылар ырым-жырымды бирдей күткөн «көзү ачык» адамдар сыяктуу көрүнүшкөнү менен, алар өз ич ара экиге бөлүнүп кетишет: кара жиндүү бакшылар жана ак жиндүүлөр. Бүбү-бакшылардын айтууларына караганда, кара жиндүү менен ак жиндүүлөр бир-бири менен эч качан келише албаган «көздөрү ачык» кишилер. Бүбү-бакшылардын арасында бир-бири менен келишпөөчүлүк, бирине-бири кастык кылуу учурлары да кездешет. Эгер ич ара бир-бирин сүйбөгөн эки бакшы биргеликте оору адамды көрүп калса, алардын «чымындары чатакташып кетет» имиш. Мындай учурда кимисинин «чымыны күчтүү» болсо, ал күчү аз «чымындарды байлап» кетиши мүмкүн. Ал эми «чымындарын байлатып жиберген бакшы көзү ачык сапаттан» четтеп, андан кийин жин чакыруудан биротоло калат, экинчи ирет көрүм көрбөйт.

Бүбү-бакшылардын ырым-жырымдары да ар түрдүү. Алар ким чакырса, анын үйүнө бара берет. Бакшылардын көрө турган оорулары көбүнчө төмөнкүлөр: жин оору, шал оору, кепке создуккан оору, «илээшкени бар» деген оорулардын бардык түрү, дагы башка ушул сыяктуу оорулар. Булардан тышкары көз оору, тиш оору, кол оору, бут оору, ич оору жана башкаларды айыктырууга аракет кылат. Бирок, кандай оору болбосун аны көрөрдүн алдында бакшы шам жагып төлгө тартат. Атайын чакырып келген адам куруу чыгарбасын билген бакшы колунан келсе да, келбесе да оорулууну көрүүгө милдеттүү.

Бакшылардын көрүм көрүү жолдору негизинен бирдей. Бирок, кээ бир бакшыларда өзгөчөлүк болууга мүмкүн. Көрүм көрөрдүн алдында шам жагып, үйдүн ээсинен жолдугун сурайт, анан башын кызыл жоолук менен бууп, колуна комуз алат да, ушундан кийин көрүм көрө баштайт. Бакшы жалгыз болбоого тийиш. Көрүм көргөн үйгө айылдагылардан атайын чакырып келип, тегерете олтургузуу керек. Кээ бир бакшылар кыз-келиндерге кызыл кымкап, кызыл башайы кийгизип, жигиттерге «кудай тилегинди берсин» деп айттырып турат. Өзү бут кийимин чечип жылаңаяктанып, комузду колуна ала да, жинин чакырат. «Кара жиндүүлөр» кыңыракты отко салдырып коюп, кызарганда аны алып туруп «жалман дегиле» деп олтургандарды кыйкырууга буюрат «Жалман» деп ызычуу түшүп кыйкырганда, алиги бакшы кыңырактын бир бетин үч, экинчи бетин үч жолу жалайт. Жинин дагы чакырып, олтургандарды: «айда, айда, байла, байла...» дедиртип,

¹ Фонду, инв. № 1851, 14-бет.

² Фонду, инв. № 1851, 7-бет.

³ Ошондо. 7-бет.

чуулдата кыйкыртып, анан өзү эчкиче маарап, жыланча ышкырып, итче шимшилеп, төө болуп оору адамдын үстүнө оонай баштайт. Бакшылардын айтуусуна караганда, жогоркудай аракеттин өзү адамдын дарты, илдети жашынып калбасын деп издегени экен. Бакшылар мындай аракеттерди өздөрүнүн каалоолору боюнча аткарбастан, жиндердин буйругу боюнча аткарат имиш. Бакшылардын түшүнүгү жана алардын түшүндүрүүсү боюнча оорунун ээси, илээшкен «сыйкырдуу», бирдемеси бар болуу керек, ал адамды зыяндуу дартка кириптер кылат имиш. Тиги же бул ооруга бакшылардын чымындарын чакырышы ушундай түшүнүккө байланыштуу экени табигый көрүнүш.

Бакшылардын көрүмү өзүнүн мүнөзү жагынан дарымдарга жакын анткени, булар чымындарына-жиндерине сыйынуу менен, сөздүн күчү аркылуу тиги же бул оору адамды айыктырууну көздөшөт. Бүбү менен бакшылардын көрүмүндөгү мүнөздүү жактары төмөнкүлөр: булардын сөздөрү бүт дээрлик уйкаштуу келип, ыр түрүндө болот. Көпчүлүгү эгиз уйкаштан курулуп, кожон формасында айтылат. Аксак уйкаш, эркин уйкаш түрүндө да кездешиши мүмкүн. Обон аркылуу созулуп айтылгандыктан, ырлары жалаң 7—8 муундан курулушу шарт; бүбү-бакшылар дартты, илдетти, ооруну айыктыруучу күч катары өздөрүнүн «чымындарына, жиндерине» кайрылышат. Ошон үчүн алардын көрүмүн «жин чакыруу» деп эл бекеринен айткан эмес. Бакшылар өздөрү да мындай дейт:

Жийделүү мазар азирет,
Жин чакырттың, кудурет.

Борбу бакшынын чымындарын: «колдорунда жарак мылтык, кылыч, найзалар бар, өң кара ат минген, кара кийим кийген бир бөлөк, өң ак ат минген, ак кийген бир бөлөк, өң жээрде ат минген, кызыл кийим кийген бир бөлөк, баары жаш жигит», алардын «хандары, бектери, кол башчы, туу башчылары» бар, өзүнчө көп кошун сыңары түшүндүргөнү кызык. Бакшылардын баары тең өздөрүнүн чымындарына ушундайча баа берип, ушундайча туюндурушат. Алардын түшүндүргөнүнө караганда, бакшылардын «жин чымындары» кадимкидей ат минген, түркүн түстөгү кийим кийген куду адам сыпатындагы немелер.

Жин чакырып, көрүм көргөндө «жаш Айдар» деген адамдын аты бардык бакшыларда кездешет. Андан башка «ажыдаар ак жылан, ак кайып, сур эчки, кереге бойлуу кер тайган (кээ бирөөндө кырк эмчектүү кер тайган деп берилет), ак жолборс жана арстан сыяктуу айбанаттардын аттары аталып өтүп, аларды жардамга чакырат жана алардын келип калганын ар бир бакшы кабар кылууга тийиш. Чымындардын келиши оору адамды айыктыруу үчүн жасаган аракеттин бакшынын «жини» менен илээшкен оорунун ээсинин ортосундагы күрөштүн ситуациясы катары сезилет. Ошон үчүн бул учур өтө сүрдүү. Бакшынын өзү атаган айбанаттарды туурашы, алардын аракеттерин жасап, оорунун «ээлерин», «илээшкенин» издеши ушуларга байланыштуу болуу керек.

Бакшылардын көрүм көрүшү негизинен шаманизмдин калдыгы болуу менен катар, кийинки учурларда ырымдар жана дарымдар да кошулуп кеткен. Бакшылар оору адамдардын тамырын кармап, аларга дары берип, табыпчылык-дарыгерликти да иштейт. Төлгө тартып, эм-дом да жасайт. Шам жагып, шамандыктын милдетин да аткарат. Ошон үчүн Ч. Валиханов бакшыларга төмөнкүдөй туура мүнөздөмө берген: «Шаман баарыдан жогору турган, билгич жана сыйкырдыкка жөндөмдүү киши, ал акын, музыкант, көзү ачыктык кылуучу жана ошону менен бирге врач»¹. Чокон Валихановдун бул айтканы жалаң гана казактын бакшыларына эмес, кыргыздарда кездешкен бакшыларга мүнөздүү. Чындыгында эле, бакшылар «баарын билген, көзү ачык киши» катары эмнени болсо да иштөөгө даяр. Ошол себептүү Ч. Валиханов «шаман барып турган алдамчы» деп айткан болучу.

Дарымдардын кайсы бир түрү толук уйкашпаган жорго сөздөрдөн турса, кайсы бир түрү өзүнүн түзүлүшү жагынан ырга жакын. Бул өңдүү сапат көбүнчө форма маселесине

¹ Ч. Ч. В а л и х а н о в. Собр.соч. т. I. Алма-Ата, Казгослитиздат, 1961, 473-бет.

тийиштүү кубулуш. Кыргыздардын оозеки эл поэзиясына мүнөздүү белгилер булар: ритм, ыргагы, уйкаштыгы сакталуу менен бирге, муун өлчөмү да бирдей санда болуу керек. Мындайча айтканда ырлар 7—8 муундан гана курулуу керек. Мунун өзү кыргыздын оозеки ырларынын синкретизм жагдайында аткарылгандыгына байланыштуу. Эгер бакшылардын көрүм көргөндөгү сөздөрүнө кайрылып, аларды ырым-жырымдардын айрым түрлөрү менен салыштырсак, буларда башкараак экенин байкайбыз. Бакшылардын сөздөрү бүт дээрлик 7—8 муундан турган ырлардан. Бул болсо бакшылар көрүм көрүп, жин чакырганда үнүн бийик созуп, белгилүү обон менен айтканына байланыштуу, ансыз өзүнүн «көзүнүн ачыктыгын» олтургандарга жеткире албас эле.

Бакшылардын сөздөрү муун өлчөмү жагынан гана эмес, уйкаштык жагынан да оозеки ырларга окшоп кетет. Алардын көрүм көргөндө айткан «ырларынан» кыргыздын оозеки поэзиясында кездешкен эгиз уйкаш, аксак уйкаш жана эркин уйкаш да учурайт. Бирок, бакшылардын ырлары бир кылка эмес Көркөмдүк жагына көңүл бурулбай, көбүнчө сыйкырдуу нерсени туюндуруу жагы көздөлөт. Бакшылардын жөндөмдүүлүгүнө жана жөндөмсүздүгүнө карай ырлары да сан-сапат жагынан ар түрдүү болот. Күчсүз бакшы гана башкалардан үйрөнүп албаса, негизинен өзүлөрү чыгарууга тийиш. Бирок, алар сыйынган кайберен, жылан, жолборс сыяктуу айбанаттар көрүм ырларынын бардыгында тең кездешиши мүмкүн Бул өндүү фактылар аркылуу бакшылардын айрымдары кадимки ырчылар сыяктуу өздөрүнүн көз караштары, түшүнүктөрү боюнча жамактатып айтууга жарамдуу экенин, ыр чыгарууга күчү жете турганын байкайбыз. «Биздерден ар кимибиз акын боло албаган сыяктуу эле, кыргыздарда па ар кими шаман боло албайт»² — деп, Ч. Валихановдун жазганында чындык бар. Ырларды жамакташтырып айта албаса бакшылар жин чакыра албас эле. Алардан жазылып алынган материалдарга караганда негизинен бир схемада болгону менен, ар бир бакшы ырды өздөрү чыгарууга тийиш Ушунун өзү ыр чыгарууга бакшылардын жөндөмдүү экенин белгилейт. Чындыгында, бакшылар ырды жамап айтуу менен катар башка дагы ырым-жырымдарды жана дарыларды иштей берген сыйкырчылар, алдамчылар.

Эгер революциядан мурун элет калкы бүбү менен бакшыларга ишенип келген болсо, алардын буйруктарынын баарын аткарган болсо, Совет бийлиги орногондон кийин илим-билимдин канаты кеңири жайылып, караңгы калктын сезими ойгонду, баштагыга караганда көп нерсеге түшүнүп калды Советтик медицина дүркүрөп өсүп, элдин саламаттыгын сактоодо чоң иштерди жүргүзүп келди жана жүргүзүп жатат Бул сыяктуу советтик чындык эскиден бери карай келе жаткам ар түрдүү ырым-жырымдарды, жок нерселерге ишенүүлөрдү четке какты. Ошонун натыйжасында ар түрдүү ырым-жырымдар менен катар бүбү-бакшылардын көрүм көрүүлөрү биротоло жоюлду.

² Ч. Ч. В а л и х а н о в. Собр.соч. т. I. 475-бет.

МИФ ЖАНА ЛЕГЕНДА

Миф — жаратылышка, айлана-чөйрөгө, коомго карата болгон адамдардын алгачкы мамилесин, катышын белгилейт да, табияттын ар кандай кубулуштарын, өзгөрүү закондорун үйрөнүүдөгү адам коомунун эң байыркы түшүнүгүн, көркөм фантазиясын, кез карашын жана дүйнөнү таануудагы алгачкы аракеттенүүлөрүн өз кучагына камтыйт. Натыйжада мифтик чыгарма табияттагы, же коомдук турмуштук кандайдыр бир окуяны, кубулушту фантастикалык образ менен сүрөттөйт¹. Жанрдык жагынан алганда да эпикалык чыгармалардын байыркыларынан. Анткени, элдик эн алгачкы анимизмдик, тотемдик түшүнүгү, алардын жаратылышка карата болгон көз карашы, ой жүгүртүүлөрү ушул чыгармаларда чагылдырылган.

Уруучулук доордо өндүргүч күчтөрдүн жөнөкөйлүгүнө байланыштуу адамдардын аң-сезими, айлана-чөйрөгө, түрдүү кубулуштарга карата болгон көз карашы, ой жүгүртүүсү, түшүнүгү да жөнөкөй, төмөнкү деңгээлде болгон. Ошондуктан, жаратылыштын ар кандай кубулуштарын, өзгөрүү закондорун фантазиялуу ой жүгүртүүлөр, корутундулар менен түшүндүрүп келишкен. К. Маркс айткандай: «жаратылыш менен коомдун формалары элдин фантазиясында көркөм түрдө кайрадан иштелген»².

Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча тоо-таш, жер-суу, бардык жан-жаныбарлар жандуу делип эсептелген. Алардын адамдар сыяктуу сүйлөө, ойлоо, өч алуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугуна шек да санашкан эмес. Натыйжада аңчылыктан жолу болбой калышын, же бир кырсыкка, же илдетке жолугушун жер-суу, тоо-таштын каарына калуудан, жинине тийип коюудан деп ойлошкон.

Табияттын ар кандай жашыруун сырларынан коркуудан, ага жүгүнүп сыйынуудан, ар кандай ырым-жырымдар, албарсты, жез тырмак, жез кемпир, азгыртма ж. б. сыйкырдуу күчтөрдүн тегерегинде тотемдик, анимизмдик түшүнүктөр келип чыккан. Бул болсо биринчи иретте жаратылыштын «жашыруун сырларын» түшүнүүгө, ага баа берүүгө элдин аң-сезиминин өсүп жетпегендиги менен белгиленген. Сөзсүз, байыркы чыгармаларда мифтик түшүнүктөр, каармандар басымдуулук кылган. Элдин ар кандай сыйкырдуу күчтөр менен болгон күрөшүндө алардын жаратылыштын жашыруун сырларын ачууга, дүйнөнү таанууга болгон алгачкы стихиялуу аракети, умтулуусу берилген. Ошентип, миф өзүнүн фантазиялуулугуна, дүйнөнү таануудагы чектелгендигине карабастан, адамдардын ой жүгүртүүсүнүн алгачкы баскычы катарында эсептелүү менен, анын объектиси жаратылышты таануу, анын «жашыруун» сырларын үйрөнүү, ачуу болгон. Негизги тематикасы жер-суу, тоо-таш, күн, ай, жылдыз, жан-жаныбарлардын ж. б. жаралышын түшүндүрүүгө багытталган. Алсак, «Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу» аттуу мифтик чыгармада үркөр, жетиген жылдыздарынын кандайча пайда болушун түшүндүрүүгө аракет жасалат. Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча бир убакта Үркөр да, Жетиген да (жети каракчы) жерде жашаган адамдардан экен. Күндөрдүн биринде Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулууну жети каракчы ала качып, асманга чыгып кетет. Үркөр артынан кубалап кошо чыгат. Ошол жети каракчы (Жетиген) ошол күндөн ушул күнгө чейин Алтын Казык жылдызын айланып качып, Үркөргө жеткирбей жүрөт дешет.

Байыркы эл күндүн күркүрөшүн, чагылгандын чагылышын мындайча түшүндүрүшөт. Булуттарды бир кичине пери башкарып, анын колуна камчы алып булутту туш-тушка кубалашынан жаан жаайт имиш. Перинин зыяндуу духту кубалап, ачуулуу кыйкырышынан күн күркүрөйт дешет.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Об искусстве, т. I. М., 1957, 135-бет.

² Р. З. Кыдырбаева, К. А. Асаналиев. Адабият таануу терминдеринин кыргызча кыскача сөздүгү. Фрунзе, 1963, 76-бет.

Байыркы адамдар жаратылыштын ар бир кубулушуна байкоо жүргүзүп, аны фантазиялуу түрдө түшүндүрүүгө аракет жасап келишкен. Мисалы, жердин «Жети-Өгүз» деп алып калышын эл мындайча түшүндүрөт: «Илгери бир киши жети торпогун жоготуп, өгүз болгондо ушул жерден келип таап, бир катуу добуш чыгат да, жети торпок жети адырга айланып калат»¹.

Жогорку сыяктуу жер-суунун, тоо-таштын, кокту-колондордун пайда болушун түшүндүргөн мифтер эл арасында көп айтылат. Айрыкча, Манас, Семетей, Бакай жана анын чоролорунун ысымына, төрөлүшүнө, жортуулдарына байланыштуу чыккан мифтер басымдуулукту түзөт. Эл бир жерди Семетейдин бешигине, экинчи бир жерди Бакайдын ат байлаган мамысына, үчүнчү бир жерди Жолойдун бешигине окшоштурса, төртүнчү бир жерди Манастын намаз окуган жери деп эсептейт. Албетте, жердин ойдун, же бөксө болушу, жалпы эле жердин түзүлүш структурасынын илимий негизи башка. Бул жерде сөз элдин көз карашы, көркөм фантазиясы жөнүндө бара жатат.

Көпчүлүк элдерге өздөрүнүн түпкү ата-тегин кандайдыр бир айбандан чыгаруу мүнөздүү. Тибеттиктер өздөрүнүн түпкү теги катарында маймылды, түрктөр бөрүнү, туфандар итти, сибирлик көп элдер карганы эсептешсе, кыргыз элинин пайда болушун түшүндүрүүдө да тотемдик түшүнүк орун алат.

Кыргыз элинин урууларынын аттары, анын пайда болуш тарыхы да тотемизмге байланышкан. Бул элдик мифтерде, легендаларда өз изин калтырган. Алсак, бугу уруусу мүйүздүү бугу энеден тараган деген түшүнүк эл арасына кеңири тараган. Жогорку чыгарма революцияга чейин эле кагаз бетине түшүрүлүп жарык көргөн болучу².

Бул миф боюнча илгери Карамырза жана Асан деген эки мергенчи тоодо аң уулап жүрүп, мүйүздүү кыз менен баланы көрүп калат. Кубалап жүрүп, баланы атып өлтүрүп, кызды айыл аксакалы Мырзакулга алып келип беришет. Мырзакул кызды өзүнүн жээни Жаманкулга алып берет да, андан бугу уруусу тарайт. Ал эми мүйүздүү байбиченин каргышына калган эки мергенчи дүйнөдөн тукумсуз өтүшкөн имиш. Мүйүздүү байбиче башын жуугандан кийин суусун ар дайым киши баспаган жерге төктүртүп койчу экен. Күндөрдүн биринде үйүндө жүргөн күнү бул сууну ичип коюп, боюнда болуп калат да, андан желдең уруусу тарайт.

Кыргыз элинин пайда болушун эл эки түрдүү түшүндүрүшөт. Анын бири ит тотемине байланышса³, экинчиси түрк элдерине кеңири тараган жалпы сюжетти түзөт. Жалпы эле түрк элдеринде бул же тигил элдин пайда болушун кырк кызга⁴ байланыштырып түшүндүрүү орун алган. Мисалы, Г. Н. Потанин монголдордо, улангомдук хотондордо да кырк кызга байланыштуу айтылган легенданын бардыгын белгилейт⁵.

Кыргыздардын пайда болушун баяндаган төмөнкү миф элге кеңири тараган. Элдин түшүндүрүүсү боюнча алардын түпкү атасы сакым болгон имиш. Илгери бир жигит кыргыздардын арасында көпкө жүрүп бир кызга үйлөнөт да, андан жалгыз кыз төрөлөт. Кызы бойго жетип, кырк нөөкөр күтөт. Күндөрдүн биринде хандын кызы кырк нөөкөрү менен сейилде жүрүп, сууда агып келе жаткан көбүктү көрөт. Ага колун малып өзү да ичип, кыздарына да ичирип коёт. Андан кыздардын бойлоруна бүтүп калып, хан бардыгын талаага кубалап жиберет. Кырк кыздын теңи эркек, теңи кыз төрөйт, кийин бири-бирине үйлөнүшөт. Ошентип кырк кыздан кыргыз тарайт. Н. И. Гродеков да «Киргизы и кара киргизы» деген эмгегинде жогорку мифти кара кыргыздарга таандык деп эсептейт¹. Г. Н. Потанин ысык-көлдүк кыргыздар өздөрүн кырк кыздан тараганбыз деп эсептешет деп жазат².

¹ Фонду, инв № 1784.

² Ч. В а л и х а н о в. Собр. соч., т. 1. Алма-Ата, Казгослитиздат, 1961, 339-бет; Н. А. А р и с т о в. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и кара-киргизов. СПб., 1895.

³ Ч. В а л и х а н о в. Собр. соч., т. 1, 1961, 351-бет.

⁴ Ч. В а л и х а н о в. Собр. соч., т. 1, 1961, 351-бет.

⁵ Г. Н. П о т а н и н. Очерки Северо-Западной Монголии, вып. 1, 1881, 162-бет.

¹ Г. Н. Г р о д е к о в. Киргизы и кара-киргизы. Ташкент, 1889, т. 1, 4-бет.

² Г. Н. П о т а н и н. В ж. «Живая старина», 1916, т. 25, №2—3.

Байыркы элдин түшүнүгү өзүнүн жөнөкөйлүүлүгүнө карабастан, фантазиялуулугу жана ар тараптуулугу менен айырмаланган. Өз кучагына коом, жаратылыш, жан-жаныбарлар дүйнөсүнөн башка да, өмүр, өлүм философиясын камтууга аракеттенүүлөр болгон.

Мисалы, элдин түшүнүгү боюнча мүрөктүн суусун ичкен киши өлбөйт имиш³. Албетте, өмүрдүн кыскалыгы, өлүм трагедиясы байыртадан эле адам баласын тынчсыздандырбай койгон эмес. Илим, медицина жөнүндө түшүнүгү жок байыркы адамдар «Мүрөктүн суусунун» касиеттүүлүгүнө толук ишенишкен.

Эл арасында айтылган миф боюнча маймыл, жөргөмүш, ташбака, аныр, суур бир кезде киши болгон имиш. Аюу болсо табып экен, кийин ооруулардан тартууну көп алгандыктан айбанга айланып калган имиш⁴. Ал эми аюу жөнүндөгү миф ашка элдерде да кеңири айтылат. Монголдордо аюу бир кезде Көк-Теңиринин уулу болуп көктө жашоочу экен. Атасынын сөзүн укпай, көктөн жерге түшкөндүгү үчүн Көк-Теңири каарына алып, өмүр бою жерде калтырып, аюуга айландырып салган имиш⁵. Ошондуктан анын таманы адамдыкына окшоп бутунун беш манжасы сакталып калат.

Д. К. Зеленин якуттарда аюу жөнүндө мифтик түшүнүктүн кеңири тарагандыгын белгилейт⁶. Байыркы адамдар айбандарды ойлоого, сүйлөөгө, адамдардан өч алууга жөндөмдүү деп эсептешкен. Жогоркудай айбан сүйлөй да, ойлой да ала деген мифтик түшүнүк эпостордо, жомоктордо сакталып калган. Ырым-жырым ырларынын ичиндеги «музоону кылоолоо», «козу телүү», «жыланды арбоо», «кара курт чаккандагы» дем салуу мифтик түшүнүктүн бир көрүнүшү. Байыркы эл жаңы туулган музоонун урматына аш бышырып:

«Кылоо, кылоо,
Ылдый түшсөң,
Ууру алат.
Өдө чыксаң,
Бөрү жейт,
Орто жерден чыкпай жүр» —

деп, музоого «акыл-насаат» айтып, ырым-жырымдарын жасоодо, анын адамдардын сөзүн түшүнүү мүмкүнчүлүгү жоктугукан шек да санашкан эмес.

Баатырдык эпостордогу, жөө жомоктордогу айбандардын элдик баатырлар менен достошуп, анын адилеттүү күрөшүнө көмөк көрсөтүшү, айрым учурда адамдан да сезгич жана аяр келип, баатырдын жолунан кездеше турган коркунучту алды ала билип, эскертип турушу-эл түшүнүгүнүн оозеки чыгармада чагылышынын күбөсү.

Жогоркудай байыркы түшүнүктөр кыргыз эпосторунун ичинен, айрыкча, «Эр Төштүк», «Кожожаштан» даана көрүнөт «Төштүк эпосунда баатырдын аты Чалкуйрук ары аяр, сезгич, ары кереметтүү болуп сүрөттөлөт. Ал алдыда кез боло турган ар кандай тоскоолдуктарды алдын ала билип, Төштүккө айтып турат. Төштүк анын акыл-кенеши, көрсөткөн жардамы менен бир канча коркунучтуу жана күчтүү душмандарды оңой эле жеңип алат.

«Кожожаш» поэмасында Кожожаш мергендин келип эчки-улагын кыраарын Суречки керемети менен түшүндө билип таң сүрө «жер которуп кетели» деп текеси Алабашка зар какшайт. Анын суроосуна болбой, Кожожаш Алабашын баш кылып, бүт эчки-улагын кырат.

Мына бул жерде элдин көз карашы жүзөгө ашат Кожожаш кайберендин тукумун эпсиз кырып, каргышына калгандыгы үчүн жазаланат. Суречки мерген менен антташып,

³ Фонду, инв. 394.

⁴ Жогоркудая караңыз, инв. № 394.

⁵ Г. Н. Потанин. Культ сына неба. Томск, 1916, 6-бет.

⁶ Д. К. Зеленин. Музей антропологии и этнографии, т. 8. 14-бет.

убадасы боюнча бир жылдан кийин аксак эчки болуп келип, Кожожашты ээрчитип кетет да, аскага камап өлтүрүп, андан өч алат.

Тумаш мерген¹ жана анын баласы Карагул жөнүндө эл арасында айтылган поэманын элдин эң байыркы анимизмдик тотемдик түшүнүктөрү менен тикеден-тике байланышы бар. Анткени элдин түшүнүгү боюнча кайберендин ээси болот да ал мергенчи тоо эчки, эликтерден миңди атканда оңко туруп, ага сыр көрсөтүп, белги берет, аны назарына албагандар майып болуп бир кырсыкка учурайт. Кайберендин ээсинин колунан даам сызып, батасын алган адам бат эле байып кетет деген имиштер бар. Тумаш мерген жөнүндө айтылган ар кандай миф, легенданын, элдик поэмалардын мазмундук негизи бир. Илгери Тумаш аттуу мерген өмүрүндө эчки-текеден он оңко тургузган экен. Кайберендин ээси ага нечен жолу эскертсе болбой коёт. Күндөрдүн биринде андан жолу болбой, кечинде үйүнө кайтып келе жатса, балтыркандын тубу кыймылдайт. «Элик экен» деп атып жиберсе атасынын жолун тосуп чыгып, уктап калган элик тончон өз баласы болуп чыгат.

Ошентип, «Карагул ботом» чыгармасы кайберендин каргышына калып, жалгыз баласынан ажыраган Тумаш мергендин муң-зары, оор күйүтү катарында эл арасына тараган. «Карагул ботом» окуясы ыр түрүндө, кара соз формасында да эл арасында кеңири айтылат.

Демек, Кожожаш да, Тумаш мерген да кайберендин тукумун ыксыз кырып, каргышына калгандыгы үчүн жазаланат.

Экинчи бир мифте жогорку идеянын тескериси берилет². Илгери бир мергенчи бир балалуу эликти атса, жарадар болуп өлбөй калат. Дагы атайын десе, огу түгөнүп калып артынан кууп жөнөйт. Элик качып отуруп, бир үңкүргө кирип кетет, мерген артынан кирейин десе, «Алда балаңды аткыр ай» деген үн угулат. Мергенчи кирип барса, бир карыган кемпир туякка айран куюп берип: «Балам, мындан ары балалуу эликти атпай жүр» деп узатып жиберет. Көрсө кемпир кайберендин ээси экен, мергенчи канчалык ичсе да, туяктагы айранды ичип бүтө албаптыр. Ошондон мергенчи бат эле байып, жакшы жашай баштайт.

Бирок, элдин ар кандай түшүнүгүн, көз карашын түбөлүк өзгөрбөй турган нерсе деп кароого болбойт. Анткени, жогоркудай мифтик көрүнүштөр, тотемдик түшүнүктөр кылымдар бою эл турмушу менен бирге жашап, айрымдары биздин доорго чейин келип жеткендиги белгилүү. Ушул аралыкта мифтин өз алдынчалыгын жоготуп, жөө жомоктун, легенданын, же элдик уламыштардын арасына сиңип кеткен учурлары да жок эмес. Ошондой эле айрым мифтик түшүнүктөрдүн, көз караштардын эпосту, же жомокту тыңшоочулардын, же айтуучулардын талабына, көз карашына ылайык мурунку маанисин өзгөртүп койгон учурлары да кездешет. Мисалы, жогорку эле «Кожожаш» эпосунун экинчи бөлүмүнө көз жүгүртөлү. Мындагы Молдожаштын кайберенге үйлөнүшү, тай туяк. тагы ашты аягына чыгарып түгөтүп иче албай коюшу, кайберендин да жасалгалуу үй, келин-кесек күтүп, кадимки адамдардын турмушу менен жашашы сыяктуу эпизоддор эпосто элдин байыркы түшүнүгүнүн сакталышын көрсөтөт. Суречкинин Молдожаштан жеңилиши эпоско жаңы көз караштын, идеянын киришин белгилейт. Ал ириде адамдардын табияттын жашыруун сырларын ачуу менен аны өздөрүнө багынтууга, жаратылыштын алдына жүгүнүү эмес, ага үстөмдүк жүргүзүүгө жасаган далалаты болуп саналат.

Элдин байыркы түшүнүгү боюнча арашан суулардын, мазарлардын, жан-жаныбарлардын, элге кырсык, оору алып келүүчү ар кандай илдеттердин ээси болот имиш. Мисалы, куштун пири — Буудайык, иттин пири — Кумайык, теректин пири — Чынар, койдун пири — Чолпон-ата, уйдуку — Зеңгибаба, жылкыныкы — Камбар-ата, төөнүкү — Ойсул-ата, кийиктин пири — Кайберен, дыйканчылыктыкы — Дыйкан-баба,

¹ Фонду, инв. № 1784.

² Фонду, инв. № 1784.

устаныкы — Доот жана башкалар. Кыргыздар ар бир пирдин атына сыйынып келишкен. Чечек менен ооруганда «Коросон ата колдо» деп жалынышкан. Анткени чечектин айыгышына Коросон ата өзү себепчи болот имиш.

«Дыйкан баба» боз кептер болуп учуп келип, кырмандагы үйүлүп жаткан дандын үстүнө конуп кетсе, дан өзүнөн өзү көбөйөт имиш. Кыргыздар данды көбөйтүү максатында биринчи кызылын тоодой кылып үйүп, кой союп, үстүнө канын чачып, Дыйкан бабанын келишин күтүшкөн.

Ит төрөсү Кумайык «Балта жутардан» торолот имиш. Ал төрөлгөндө үч күн болот, үч күн күчүк болуп кыңшылап жатат имиш. Күчүгүндө таап алса, Кумайык болот дейт. Ал мөөнөттөн өтсө, балта жутар болуп калат имиш.

Жогорку сыяктуу мифтик каармандар элдик эпосторго, жомок-легендаларга да кирип кеткен учурлары көп кездешет. Мисалы, «Манас» эпосунда Манастын өлүшү менен баатырдын Кумайыгы да, Ак шумкары да көздөн кайым болот. Арадан нечен жыл өтөт. Баатырдан калган жалгыз туяк Семетей эрезеге жетип, элине кайтат. Ошондо айтылуу кыраан Ак шумкар, адамдан акылдуу Кумайык Семетейдин алдынан тосуп чыгат.

Ошентип, кыргыз элинин турмушунда да мал чарбачылыктын чоң роль ойногондугуна байланыштуу тотемдик түшүнүктөр кеңири өрчүгөн. Натыйжада бул же тигил айбанды тотем катарында тутуп, ага жүгүнүү, сый көрсөтүү элдин оозеки чыгармасында өз изин калтыргандыгы жогорку чыгармалардан ачык көрүнөт. Кийин ислам дининин кириши менен элдик чыгармаларга жаңы «касиеттүү» каармандар, «сыйкырдуу» күчтөр, жаңы түшүнүктөр кире баштайт. Мисалы, жез тырмак, желмогуз, албарсты, Умай эне сыяктуу байыркы каармандар дөө-шаа, жин-пери, арбак, жебирейил сыяктуу жаңы каармандар менен толукталат. Элдик чыгармаларга байыркы каармандар менен катар дөө-шаа, пери, жебирейил катыша баштайт. Айрым байыркы түшүнүктөр жаңы түшүнүккө ылайык өзгөрүүгө учурайт. Алсак, табыпчы оорулардан тартууну көп алгандыгы үчүн пайгамбар аюу кылып кубултуп жибериптир, же болбосо аныр пайгамбардын келини, кайнатасынын каргышына калып, аныр болуп калыптыр деген түшүнүк орун алат. Г. Н. Потанин аюу жөнүндөгү мифтин Азиянын түндүгүнө кеңири жайылгандыгын белгилейт¹. Монгол жана Сибир элдеринде айтылган миф өзүнүн байыркылыгы, адамдардын түшүнүгүнүн, көз карашынын алгачкы учурун камтыгандыгы менен айырмаланат. Кыргыз элинде тотемдик түшүнүктөр ислам дининин эрежелерине ылайык өзгөрүүгө учураган. Мында касиеттүү күч Көк-Теңири эмес, пайгамбар болуп эсептелет. Пайгамбар эл түшүнүгүнө кийин киргендиги белгилүү.

Ошондой эле пайгамбардын катышуусу менен айтылган башка чыгармаларды да учуратабыз. Мисалы, Ош шаарындагы суунун Ак-Буура² аталып калышын эл төмөнкүдөй түшүндүрөт: бир кездерде эл суудан жаман тукулжурайт. Ошондо устачылык пайгамбары кырк дыйканы менен келип, кырк күнү жер казып, Ак-Буура дарыясын агызган экен. Анын ыргыткан топурактары Сулайман тоосун түзгөн имиш.

Жогорку чыгармага пайгамбардын катышкандыгына карабастан, элдин байыркы тотемдик түшүнүгү негизги ролду ойногон. Анткени, сууга тотемдик ат берилет. Эл пайгамбарга эмес Ак-Буурага сыйынышат. Элдин түшүнүгү боюнча Ак-Буура суунун ортосунда бөгүп жатат экен да, дайранын өзгөрүп турушу ошо Ак-Буурага байланышат имиш. Эгерде ал суунун башталыш жагын карай жатса, тартылып, агышын көздөй караганда дайра ташкындайт имиш.

Кыргыз элинде ар кандай күмбөздөр, мазар жайлары, эскерткичтер жөнүндө мифтер өтө көп айтылат, сөзсүз, жогоркудай чыгармалардын чыгышы — элдин ан-сезими, турмуштук жана диндик түшүнүктөрү, ишеними менен тыгыз байланышкан. Мисалы, ар кандай күмбөздөрдү, мазарларды ыйык тутуп, ар бир касиеттүү жердин «ээси бар» деп эсептөөдөн, жаратылышты жандандырып түшүнүүдөн, же бир белгисиз «ыйык» күчкө жүгүнүүдөн келип чыккан.

¹ Г. Н. Потанин. Ерке. Культ, сына неба. Томск, 1916. Фонду, инв. № 1784.

² Фонду, инв. № 1784.

«Манас» эпосунда Манас жана анын чоролорунун эрдиктери, минген аттары, кармашкан жерлери жөнүндө уламыштар өтө көп. Нечен кооз жерлер, тарыхый эстеликтер, мазар, күмбөз жайлары алардын ысмында аталат.

Бул болсо элдин өзүнүн бардык жакшы тилектерин, жагымдуу ойлорун, элдик баатырдын айланасына топтошу, алардын адилеттүүлүктү көздөгөн күрөшүнүн, көрсөткөн эрдигинин эл кыялында жогору бааланышы менен түшүндүрүлөт Натыйжада ушул күнгө чейин да Манастын образы эл менен бирге жашайт. Эл аны кайрадан жаңыртып, улам жаңы ой жүгүртүүлөр менен толуктап турат.

Алардын башына кыйынчылык түшкөндө жардамга келүүчү, өзүнүн духу, өткөндөгү баатырдык салты менен күрөшкө шыктандыруучу тирүү каармандар катарында баалашат. Алардын баатырдыгын арттырып, мифтик каармандарды түзүүгө аракеттенишет. Буга кечээ эле Ата Мекендик согушта Манас, Бакай жана анын чоролору жөнүндө эл арасында тараган ар кандай уламыштар далил болот. Айрым адамдар Манас, Бакай баштаган элдик каармандардын курал-жарак асынып, жоокерлердин алдында бара жаткандыгын айтышат. Албетте, турмушта мындай болушу мүмкүн эмес. Мында сөз элдик баатырлардын мифтик каармандардын деңгээлине чейин көтөрүлүшү, алардын жандуу образ катарында эл кыялында даңазаланышы жөнүндө бара жатат.

Манасчылар Манас жана анын чоролорун түбөлүк эл мекен бирге жашаган «ыйык» каармандар катарында урматташат. Өздөрүнүн Манас айтып калууларын Манастын касиети, түш көрүү, түшүндө аян берүү сыяктуу касиеттүүлүк менен түшүндүрүшкөн. Кыргыз эли көп учурда Манастын атын жаңы төрөлгөн балага берүүдөн баш тартууда «аны көтөрө албай калат» деп ойлошкон. Албетте, жогоркудай элдик баатырды урматтоо, «ыйык» тутуу да турмуштук зарылчылыктан келип чыккан. Жоокерчилик заманында элдик баатырдын адилеттүү күрөшүнөн өз мүдөөсүн, өз кызыкчылыгын, ой-тилегин жана келечегин көргөн. Ошондуктан, жалпы эле элдик баатырларды, элдик адамдарды урматтагандыктын, «ыйык» туткандыктын белгиси катарында өздөрүнүн жагымдуу кыялдарын алардын айланасына топтогон. Ошентип, айрым күмбөздөрдүн, эскерткич жайлардын, мазарлардын Манастын доору, конкреттүү адамдардын өмүр баяны менен тикеден-тике байланышы жоктугуна карабастан, эл турмушунун, басып өткөн тарыхый жолунун, ой-санаасынын, кыялданууларынын эстелиги катарында алардын ысмында аталып калган.

Элдик баатырларды урматтоо, «ыйык» тутуу элдик оозеки чыгармага таандык көрүнүш. Эл түшүнүгүндө алардын ыйыктыгына сөз тийгизип, касиеттүүлүгүнөн шек санаган адам, сөзсүз, бир кырсыкка учурабай койбойт имиш. Алсак, эл арасында «Манасты» айтпай коюп, кырсыкка учураган адамдар жөнүндө көп айтышат. Ошондой эле «Манаска тил тийгизем» деп кырсыкка учураган адамдардын да болгондугун белгилешет.

Жыйынтыктаганда, мифтик чыгармалар кандайдыр бир абстракттуу түшүнүктөрдү, каармандарды өз кучагына алгандыгына карабастан, анын объектиси жаратылыш, табият, анын закондорун үйрөнүү болуп саналат да, адамдардын алгачкы түшүнүгүн, көз карашын чагылдырат.

Легенда айтылыш формасы, тематикасы жагынан мифке жакындыгына карабастан, өз алдынча түрдү түзөт Бирок миф менен легенда айрыкча аралашып бири-бирине сиңишип кеткендиктен, көпчүлүк убакта экөөнүн жанрдык спецификасын ажыратуу, чек коюу кыйынчылыкка турат. Айрым чыгармаларда тотемдик түшүнүктөрдүн, байыркы окуялардын сакталгандыгына карабастан, анын мифтин рамкасынан чыгып, легенда-жомокко өтүп кеткен учурлары да кездешет. Бирок мындан миф менен легенданын «чегин ажыратууга болбойт» деген жыйынтык чыкпайт. Экөөнү бири-бирине жакындаштырып турган жалпылыктар менен катар шарттуу түрдө ар биринин өзгөчөлүгүн мүнөздөй турган белгилери бар. Алсак, миф менен легенда тематикалык жагынан бири-бирине өтө жакын турат. Жер-суу, тоо-таш экөөнө тең орток темалардан болуп саналат. Натыйжада жер-суунун, тоо-таштын аттарын өзүнүн негизги объектиси катарында сүрөттөшү жана мында

да фантазиянын орун алышы аны мифке жакындаштырып турса, легенданын кандайдыр бир негизге, же фактыга таянып айтылышы, көбүнчө реалдуу, турмушта болгон окуяларды камтып, ошонун негизинде келип чыгышы, аны мифтен айырмалаган өзгөчөлүгүн түзөт. Легенда эл арасына кеңири тараган жанрдын түрүнө кирет. Көлөм жагынан чакан, окуясы кызыктуу айтылып, тематикалык жагынан бай жана ар кырдуу келет да, турмуштун ар тарабына кез жүгүртөт. Өзүнүн доору жагынан да адам коомунун кийинки баскычтарына туура келет. Анткени, мында кадимки эле турмушта болгон нерсе, реалдуу окуялар фантазиялуу түрдө сүрөттөлөт. Алсак, «Тору-Айгыр» деген жердин жогоркудан аталып калышы жөнүндөгү легенда тарыхта белгилүү калмактардын дооруна байланыштуу түзүлгөн. Илгери калмактар бир топ жылкыны бир тору айгырын кошуп көлдүн күнгөйүнөн тескейине айдап кетет. Ошондо от оттоп, суу ичкен жерлерин сагынган тору айгыр көлдүн бир четинен экинчи четине сүзүп чыгып, качып келип өлгөн имиш. Ошонун атынан бул жер Тору-Айгыр аталып калыптыр. Натыйжада жогорку легенданын чыгышына кандайдыр бир тарыхый шарт, турмуштук кырдаал негиз болгон. Анткени, калмак хандарынын кыргыз элине ар дайым жортуул жасап, жылкы тийип алып тургандары жана калмактар менен кыргыздардын ортосундагы болгон кагылышуулар тарыхта да, элдик оозеки чыгармачылыкта да өз изин калтырган.

Жердин атына байланыштуу чыккан легендалар айрыкча эл арасына көп тараган. Анткени, Кыргызстандын территориясында канча кокту, канча жайлоо, канча өзөн, канча ашуу болсо, ошонун ар биринин кыскача тарыхы бар. Мисалы, Ат-Башы, Нарын, Арпанын жогоркудай аталып калышы эл арасында өтө кызыктуу айтылат.

Илгери бирөө Анжиян тараптан Тянь-Шанга келе жатса, Арпа жайлоосуна келгенде аты жүрбөй калып, агытып жиберет. Эртеси аты дан салып ээсине карматпай коёт. Арпасы белден өскөндүгү үчүн бул жер «Арпа» аталып калыптыр. Жолоочу атын кубалап отуруп, Ат-Башыга келгенде жетип, атты союп, башын ошол жерге таштап, этин андан ары алып кеткен имиш. Ошондон аттын башы калган жер Ат-Башы, этин нарын туурап жеген жер Нарын аталып калыптыр.

Октябрь революциясына чейин биринчилерден болуп Кыргызстандын географиясын изилдеген орус окумуштуусу Пржевальский 1888-жылдын 20-октябрында азыркы Пржевальск (мурунку Каракол) шаарында дүйнөдөн кайтат. Пржевальскийдин өз суроосу боюнча сөөгүн көл жээгине коюшат да, Каракол шаарына атактуу саякатчынын ысмын берет.

Жогорку сыяктуу тарыхый факт улуу окумуштуу жөнүндө ар кандай легенданын түзүлүшүнө негиз болгон. Эл өз фантазиясында, ой-сезиминде улуу саякатчынын образын көркөмдөштүрүп иштеп чыккан. Алсак, акын Алыкул Осмонов жыйнаган легендада¹. Пржевальский Ысык-Көл өрөөнүнө өзү менен ачарчылык, жут, ар кандай жугуштуу ооруларды кошо ала келген зымырык кушту өлтүрүп, элди ар кандай кырсыктардан сактап калгандыгы айтылат. Демек, эл түшүнүгү боюнча Пржевальский эл кызыкчылыгын, эл мүдөөсүн коргоодо курман болот. Ошондуктан эл кыялында, ой-сезиминде илимдин келечеги үчүн өз өмүрүн зарп кылган улуу окумуштуунун эмгегин даңазалайт.

Легенда ар дайым эле бул же тигил окуяны, же фактылардын тизмегин баяндап берүү менен гана чектелбейт. Айрым учурда кадимкидей эле таптык позицияда бекем туруп, карапайым адамдардын кызыкчылыгын жактап, мүдөөсүн коргойт. Буга «Кызарттын ашуусу», «Кыз күйөө» сыяктуу легендалар ачык мисал боло алат.

«Кызарттын ашуусу»¹ аттуу легендада бир айылга айттап бара жатып Кызарттын ашуусунан кырк кыздын бороонго буюгуп тоңуп өлгөндүгү айтылат. Ошондон кийин кыздар өлгөн ашуу кырк кыздын эстелиги катарында «Кызарттын ашуусу» аталып калат. Легендада айтылгандай, шайыга бөлөнүп, кымкапка чулганган байдын кыздары бороонго буюгуп өлүп, куур тон кийген кедейдин кызы жалгыз аман калат. Эл жогоркудай бир

¹ Фонду, инв. № 1784.

¹ Фонду, инв. № 1784.

негизге таянуу менен өз көз карашын, карапайым адамдарга болгон сүймөнчүлүгүн жүзөгө ашырат, суукка тоңуп, ысыкка күйүп чоңойгон кедей кызынын чыдамкайлуулугун даңазалайт.

Боом жолундагы «Кыз күйөө»² аталган эки булак жөнүндөгү легенда кандайдыр бир окуяны баяндоо менен гана чектелбестен, турмуштук, үй-бүлөлүк, социалдык маселелерди өз ичине алат. Элдин эстелигинде «Кыз-Күйөө» деген жер өткөн заманда сүйгөнүнө жете албай эски ата-бабалык салттын курманы болгон эки жаштын тунук сүйүүсүнүн элеси, таптык теңсиздиктин, катаал күндөрдүн эстелиги катарында сакталып калган. Ошондуктан ошол кездеги үй-бүлөлүктө үстөмдүк кылган көз караштын, этиканын эрежелеринен чыгып, эркиндик-теңдигин, эркин сүйүүсүн издеген кыздын протести, же болбосо, мал-мүлктүү, кадырлуу бай күйөөнүн эркине каршы чыгып, өз сүйүүсүнүн курманы болгон кедей жигит доордун мүнөзүн, карама-каршылыгын белгилеген каармандардан. Бул легендада чагылдырылган эр жүрөк кайраттуу кедей менен бай күйөөнүн ортосундагы кагылыш айрым адамдардын эмес, жалпы эле эки көз караштын, мамиленин кагылышуусу.

Кыздын ата-бабалык наркты бузуп, кедей жигит менен качышы, атасын, кайын журтун уятка калтырышы үстөмдүк кылуучу этиканын эрежелеринде ашкан адепсиздик катарында бааланса, эл, тескерисинче, жигит-кыздын бул аракетин туура деп эсептейт. Ошондуктан эки жаштын ортосундагы чыныгы таза сүйүүнүн, жүзөгө ашпай калган мүдөөнүн эстелик катарында жогорку легенданы сактап калышкан. Легенданын чыгышына жалан гана кокустук окуя себепчи болбостон, жалпы эле коомдук шарт, элдин турмушу негиз болгон. Өткөн заманда укуксуздуктун, материалдык муктаждыктын эл турмушуна кеңири кулач жайышы жогоркудай уламалардын эл арасына кеңири таралышына шарт түзүп турган эле. Ошентип, «Кыз күйөө» сыяктуу уламанын толук турмуштук негизи бар. Анткени, бири-бирине кошула албай арманда кеткен жаштар кыргыз элинин революцияга чейинки турмушунда бирден эмес, миндеп саналган. Жогоркудай каза тапкандары болгон. Бул — тарыхый чындыгы бар окуя. Бирок, андай окуялар тарыхый документтерде сакталбастан, эл кыялында жашап калган. Доордон-доорго, ооздон-оозго өтүп, түбөлүк өлбөс уламаларга айланган. Эл жогоркудай легенданы көркөм фантазия катарында эмес, жакында эле болгон чындык окуядай кабыл алышкан. Алсак, эл ошол жерден эки айрылып аккан таза булакты кыз менен жигиттин таза сүйүүсүнүн символу деп эсептешсе, анын ортосунан жылжып аккан ылай сууну алардын кошулуусуна тоскоол болгон кара ниеттер деп түшүндүрүшөт.

Жогорку легенданын экинчи вариантында кыз менен күйөөнүн мүрзөсүнүн үстүнө эки кызгалдак, ортосунан тикен жарып өсүп чыккандыгы айтылат.

Жыйынтыктаганда, жер атына байланыштуу чыккан легендалар эл арасында өтө көп. Анын айрымдары бул же тигил фактыны тизмектеп айтып берүү менен чектелсе, экинчи катардагылары эл турмушуна тикеден-тике аралашып, кээде социалдык мүнөздөгү маселени да көтөргөн.

Ар бир легенда бул же тигил элдин жашоо шартына, улуттук өзгөчөлүгүнө ылайыктуу түзүлөт. Кыргыз сыяктуу көчмөн элдерде аттын табын билген саяпкерлер, куштун «тилин» түшүнгөн мүнүшкөрлөр жөнүндө легендалардын чыгышына ошол элдин турмуш шарты, ошол кездеги тарыхый кырдаал түрткү болгон, анткени көчмөн элдерде кыраан куш, күлүк ат эң жогору бааланган.

Натыйжада эл «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол» деген ылакапты чыгарып, ал аркылуу адамдардын акылдуулугун, чеберчилигин даңазалаган. Жогорку ылакаптар менен Толубай жөнүндө айтылган легендалардын түпкү негизи бир. Айырмасы ылакапта ой кыска айтылат да, көлөмдүү окуя бир, же эки сүйлөмдүн, айрым учурда бир-эки фразанын кучагына батат. Легендада окуя кеңири планда алынат.

² Фонду, инв. № 1784.

Толубай сынчы жөнүндөгү легенданын бизге эки варианты белгилүү¹. Экөөндө тең Толубайдын жазыксыздан ырайымсыз хандан жапа чегип, көргөнүн көргөндөй, билгенин билгендей чындыгын айткандыгы үчүн эки көздөн ажырашы баяндалат. Бирок, эл тарабынан көкүрөгү сокур көпкүлөң жандан табигый акылдуу, көкүрөгү тунук Толубай жогору бааланат. Бул легендада «эшек кейиптүү, кырк жеринде жоору бар, араң ыргалып турган чаар аттан» күлүктүн күлүгүн, тулпарын айра таанышында Толубайдын даанышман сынчы экендиги көрүнөт. Чындыгында да Толубай өжөрдүк менен хан алдында өз сөзүнүн тууралыгын далилдейт. «Табына келди го» деген мезгилде куйрук жалы төгүлгөн көркөмдүү тулпарды минип, хан алдынан бастырып чыгат. Эл сынчынын адилеттүүлүгүнөн, чебер кыраакылыгынан, алдын ала билген көрөгөчтүүлүгүнөн, таза сезим, тунук акылынан, тайманбас коркпос эр жүрөктүүлүгүнөн өз сөзүнүн, өз оюнун тууралыгынан баш тартпаган калыстыгынан өз идеалын табат. Ошондуктан, легендада Толубайдын образы элдин өз көз карашын, он-санаасын чагылдыргандыгы, үчүн жогору бааланат.

Чыгармада кадимкидей карама-каршылыктардын, оң, терс каармандардын кагылышуусунан турган мазмун бар. Анын жогоркудай өзгөчөлүгүн эске алып, легенда-жомоктун тобуна ыйгарууга болот. Анткени көпчүлүк легендалар үчүн татаал мазмундун, чиеленишкен конфликтинин, оң-терс каармандардын болушу зарыл эмес. Андай легендаларда бул же тигил окуянын тизмеги гана баяндалат. «Толубай» легендасында эски көз караштын, эки таптын карама-каршылыгы ачык байкалып турат. Чындык менен адилетсиздиктин, акылдуулук менен наадандыктын, басмырттык менен көпкөлөңдүктүн, чоогоолдук менен кыраакылыктын ортосундагы карама-каршылык уламада таасын тартылат. Эл Толубайдай таланттуу адамдарды түбөлүккө кадырлашат, хан бектер жашаган доордо анын талантынын бааланбай өткөндүгүнө терең өкүнүшөт. Ал уламадагы Толубайдын: «Жаным, эч жеринен айыбы жок тулпар тап дегениңизди эки кылбай таап бергенимди биле албадың. Тулпар кадыры менен сынчы кадырын билмек кайда? Шерт мойнунда» деген сөз менен бекемделет.

Домонун кызынын заяпкерчилиги жөнүндөгү легенда эл арасына кеңири тараган. Илгери атактуу генден бир кыз калат. Ал куштун тилин билүү жагынан атасы кан да ашып түшөт. Күйөөгө барган жеринде жаман аталган куштун «төө комдот» экендигин таанып, бир айгыр үйүр жылкы бердиртип, кайнатасына саттырып алат. Таптан бузул куш бат эле абалкы калыбына келип, күн сайын алганын арбыта берет. Тез арада эле келиндин күнөөсү атак-даңкка ээ болуп, байлыгы артат. Бирок күндөрдүн биринде «күн сайын кишини арбытып алып баргыла» деген аялынын сөзүнө назар салбай, үч-төрт киши менен тоого чыгып кетип куштан каза табат.

Ошентип, легендада карапайым аялдын жөндөмдүүлүгү, чеберчилиги даңазаланат. Бул да болсо чыныгы элдик чыгарманын ар кандай диний түшүнүктөрдөн четте тургандыгын көрсөтөт. Анткени, бай-манаптар жана кожо-молдолор ар дайым аялдын жөндөмдүүлүгүнө шек туудуруп келишкен. Легендада анын тескерисинче Домонун кызынын кыраакылыгы акылмандуулугу даңазаланат. Анын күбөсү болуп ошол күндөн ушул күнгө чейин эл оозунда «Домонун кызындай» деген ылакап сакталып калган.

Эл арасына кеңири тараган «Карынбай малга тойгон жок, Улукман жашка тойгон жок» деген ылакап кадимкидей көлөмдүү окуяны өз ичине батырат. Натыйжада сараң Карынбайдын окуясы өзүнчө бир легенданы түзөт. Чыгармада Карынбайдын сарандыгы, адамгерчиликсиздиги таасын ашкереленет. Легенда боюнча Карынбайдын малы жерге да, сууга да батпай, аябай байыйт.

Бирок, бир да бир мусапырга кайыр бербеген сарандыгы Муса пайгамбарга белгилүү болот. Муса пайгамбардын бир канча жолу «жетим-жесирге садага бере жүр» деген эскертүүсүнө бол бой коёт. Күндөрдүн биринде чынында да аны сынамакчы болуп агасы конокко келет. Бирок, иниси жер жайнаган малынан бир улакты союуга ыраа көрбөй, мышыктын этин бышырып конокко тарткан экен. Пайгамбар аны дароо билип,

¹ Фонду, инв. № 1784.

мышыкты дубалап тургузуп жиберет да, «Карынбайды,, сор» деп, жерге буйрук берет. Малдарын болсо жапайы кийик-кайберенге, дүнүйөлөрүн ташка айлантып салат. Карынбайдын ташка айланган ордосу Алайкууда ушул күндө да бар дейт. Ал эми Карынбай ушул күнгө чейин кетип бара жатат имиш, жердин түбүнө жете элек имиш.

Легендада адамдардын терс жактарын сынга алган турмуштук маселелер менен катар мифтик түшүнүктөр да сакталган. Мисалы, элдин түшүнүгү боюнча жапайы эчки-теке, кийик-кайберен ошол Карынбайдын малдарынан имиш.

Жогорку «Карынбай»¹ жөнүндөгү легенда казак элинде да айтылат. Бирок, айрым байкоолорго караганда казактарда чыгарма өзүнүн мифтик касиетин көбүрөөк сактап калгандай. Анткени, мында Карынбайдын сарандыгы пайгамбарга эмес, кудайга белгилүү болуп, нечен жолу эскертсе болбой койгондон кийин, өзүн суурга, малдарын кайберенге айлантып жиберет.

Эл арасынан Ысык-Көлдүн пайда болушу жөнүндөгү легенданын эки вариантын жолуктурабыз. Анын бири² тарыхта белгилүү калмак дооруна байланыштуу айтылат да, илгери бир чалдын ырайымсыз хандар өч алуу максатында шаардагы чоң кудукту сел кылып, хандын шаарын каптатып жибергендиги, ошондон Ысык-Көлдүн пайда болгондугу баяндалат.

Эл жогоркудай адилетсиздиктен кутулуунун жолдорун өз кыялдарында жаратып, өзүнүн жакшы ой-санаасын илгери үмүт менен байланыштырат. Чындыгында, кыргыз эли кылымдар бою өздөрүнүн кубанычын, кайгысын сүйүктүү Ысык-Көлү менен тең бөлүштүрүп, ал жөнүндө легендалар жаратып, өз фантазиясында даңазалап келген. Натыйжада андай легендалар эл кыялынын жашоосунун, ой-санаасынын көркөм чындыгы катарында эл оозунда сакталып калган.

¹ Г. Н. П о т а н и н. Путешествия по Монголии. М., Огиз, 1948.

² Фонду, инв. № 1784.

ҮЙЛӨНҮҮ САЛТ ЫРЛАРЫ

Кайсы гана эл болбосун анын улуулугуна жана кичүүлүгүнө карабастан өзүнүн турмуш-тиричилигине, жашоосуна жараша үрп-адаты, каадасы жана салты болорлугу жалпыга маалым. Коомдук турмуш илгерилеп өскөн сайын элдин турмушу, үрп-адаты, каадасы жана салты өзгөрүп турары да белгилүү. Элдин жашоо-тиричилигинин бир мезгилинде чыгып, убакыт өтүп илгерилеген сайын алгачкы мазмунун өзгөрткөн үрп-адаттарды, каадаларды жана салттарды да жолуктурабыз. Тиги же бул каадаларга, үрп-адаттарга карата ыр чыгарылып, ал аркылуу айрым турмуш жагдайлары чагылдырылган эле. Мына ушуга байланыштуу ар түрдүү темадагы ырлар келип чыккан.

Кыргыздын оозеки чыгармачылыгында элибиздин өткөндөгү турмуш-тиричилигин, үрп-адатын, каадаларын жана салтын көрсөткөн чыгармалар өтө көп. Андай чыгармалардын көпчүлүгү илгертен бери эле эл арасында оозеки таралгандыктан, жашоо мезгилинде көп өзгөртүүлөргө учурап, алгачкы учурундай сакталган эмес. Андыктан элибиздин турмуш салтына, үрп-адатына байланыштуу түзүлүп, оозеки айтылып келген чыгармаларды кайсы мезгилде чыккандыгын белгилөө өтө кыйын.

Кыргыздын оозеки чыгармачылыгында элдин турмуш салтына, үрп-адатына, каадасына байланыштуу түзүлгөн ырлардын бир түрү үйлөнүү салт ырлары болуп саналат. Бул түр элдик каада-салт ырларынын ичинде орчундуу орунду ээлейт. Өзүнүн көлөмү жана формасы жагынан ар түрдүү болуп, элдин турмушун, үрп-адатын, дүйнөгө болгон көз карашын, ой-тилегин чагылдырып турат.

Эл айрым салт, кааданы көңүлдүү оюн-зоок менен өткөрүүгө аракет кылышкан. Андай салттарга, каадаларга эл өзүнүн чыгармачылык өнөрүнөн орун берип, ага арнап ыр чыгарышкан. Муну айрыкча кыргыздын үйлөнүү тоюна байланыштуу түзүлгөн чыгармалардан байкоого болот.

Кыргыздын кыз берип, келин алууга, жаштарды үйлөндүрүү салтына, каадасына байланыштуу түзүлгөн ырларга талдоо жүргүзүүдөн мурун, жалпы үйлөнүү салты жөнүндө бир аз кабар берүү зарыл. Революцияга чейин кыргыздарда кыз берип, келин алууда кудалашуу салты кеңири тараган. Бир-бирин ылым санаган адамдар аялдарынын боюна бүткөндө эле куда болушкан. Эл аны «бел куда» деп аташкан. Ошону менен катар куданын ырым-жырымын, каадасын жасап, алыш-бериш сыяктуу байланышты улантышкан. Мындай учурда кудалашкан адамдардын бириники уул, бириники кыз төрөсө, бел кудалык нарк сакталган. Эгерде экөөнүкү тең кыз, же уул болушса, анда алар балдарын достоштуруп тынышкан. Келип-кетиш мурункудай эле улана берген.

Кудалашуунун экинчи түрү бешик куда. Мындагы айырмачылык — балдары бешикте жатканда куда болушу. Кудалашкан күнүнөн тартып келин алуучу адам калың төлөөгө киришкен. «Бел куда», «бешик куда» өңдүү салт бир-бири менен ылым санашкан, достук сезим өкүм сүргөн эки адамдын ортосунда гана болуп келген. Ал эми кудалашуунун кеңири тараган түрү эркек жана кыз баланын тестиер тарткандагысы болуп саналат. Аксакал билермандар өз уруусундагы кызды башка уруунун адамына кудалап, сыртынан калыңын кесип, бүтүмүн да чыгарышкан. Бара-бара уруу аксакалдарынын, билермандарынын кудалашуудагы таасири күч алган. Кыздар буюм катары малга сатылып, анын башы мал менен өлчөнгөн. Картайган айрым бай адамдар малды көп берип, жаш кыздарды аялдыкка, токолдукка алган учурлар да болгон. Буга эл арасында сакталып калган чалга берген кыздардын армандары далил боло алат:

Баласын сатып мал алып,
Атамдын күнү мал менен.
Канткенде өсөт көңүлүм

Картайган какбаш чал менен¹.

Ырда ошол кездеги теңсиздиктин негизинде жаш кыздардын картаң чалга кетип бара жаткандагы мундуу кайгысы чагылдырылган. Калың төлөөдө кыздын тек жайы эске алынган. Эгер кыз тектүү жерден болсо, төрт түлүк малдан тогуздап калың төлөгөн. Бай-манаптар куда-сөөктөрүн өзүнө тең келе турган алыстагы атактуу бай-манаптардан, чоң-чоң Уруулардан издешкен, Ошондуктан, бай-манаптардын сөөк-тамырлары үстөмдүк кылган таптын чоң домогу болуп эсептелген. Кедейлер болсо, анын тескерисинче, өзүнө тең жупуну жерге кыз берип, ошондой жердей кыз алган. Колунда жок кембагал эмгекчилердин балдары калын. төлөп аял ала албай, жокчулукка жонунан бастыргандар да кеп болгон. Ал эми кыздар болсо өзү теңдүүгө каалап турмушка чыкпастан, ата-энелери сүйлөшүп, алар калын, жеген жерге барууга аргасыз болгон.

Куда түшүү салтына байланыштуу бир топ шарттар колдонулган. Эн оболу баланын атасы кыздын атасына жуучу жиберип, анын макулдугун алган. Жуучулукка келген киши кыздын атасына келип: «ырыстууга жуучу келет, ырысы жокко доочу келет», же «кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер» деп жана башка ушу сыяктуу макал-ылакап менен сөздү баштан, кыздын атасынын макулдугун алып, мына ушундан кийин гана түрдүү каадаларды, салттарды аткаруунун камын көрө турган. Адегенде кыздын калыңын макулдашуучу. Куда түшүүнүн алгачкы башталышы «Жыгач жүктөр» деп аталган. Мына ушундан кийин гана куда кыздын атасына калыңды өткөрө берүүчү. Калыңды берүү ар кимдин байлыгына, жармачтыгына жараша болучу. Байлар малды дүн айдап келип өткөрүшү да мүмкүн. Кедейлер болсо тапканын саамыктатып берип турган. Калыңды алып бүткөндөн кийин кыздын атасы кудасына салык салууга акылуу болгон. Качан «Эми бүттү келиниңди алып кет» дегенден кийин гана кудасы той түшүрөр эле. Мына ушул салтка байланыштуу кыз оюну башталчу. Кыз оюну жана той көңүлдүү, кызыктуу болсун үчүн таланттуу ырчы, акындар, комузчулар чакыртылып, ар бир каада өткөрүлгөндө алар ырга кошуп, күүгө салган. Кыз берүүдө эң эле мурда ырдала турган «той баштар» ыры болуп саналат. Алгачкы учурунда ырды акын ырчылар чыгарса, кийин ышкыбоз жаштар үйрөнүп алып той башталарда ырдаган. Ырдын идеялык максаты той берген адамды, күйөө бала менен кызды куттуктоо болуп, аларга жакшы тилекти билдирген, элдин көңүлүн көтөрүп кубанткан. Той баштар ыры көбүнчө төмөнкүдөй башталган:

Букарга буудай бышыптыр,
 Буудай өңдүү кыз бала,
 Бүгүн тоюң түшүптүр.
 Таласка таруу бышыптыр,
 Тараза өңдүү кыз бала,
 Жайнап тоюң түшүптүр.
 Кептүү болсун үйүнүз,
 Кеңештүү болсун күйөөңүз².

Той баштар ырынын башка үйлөнүү ырларынын түрлөрүнөн айырмасы андагы белгилүү бир калыптагы сөз тизмектеринин жана ыр түрмөктөрүнүн сакталып калышында. Бул ойду той баштар темасына арналган айрым ырлар далилдеп турат. Кыргызстандын бардык территориясынан жыйналган той баштар ырларынын көпчүлүгү мазмун жана форма жагынан абдан окшош келип, бир-биринен анча-мынча эле айырмалангансыйт. Мисалы, Алай районунан жазылып алынган той баштар ыры:

Кулпу кийген бойыгыз,
 Кутту бир болсун тойыгыз,

¹ Фонду, инв. № 180, 231-бет.

² Эл оозунан.

Куп байбиче болугус.
Пашайи кийген бойыңыз.
Маараке болсын тойыңыз¹—

делсе, Кыргызстандын түндүк районунан жазылып алынган той баштар ырында:

Кутуну кийген боюңуз,
Кутту болсун тоюңуз.
Бачайы кийген боюңуз
Маараке болсун тоюңуз²,—

деп эки ырдын тек мазмуну бирдей болуп, фонетикалык өзгөчөлүктөргө гана ээ болуп турганын байкайбыз. Мында келтирилген той баштар ырлары территориялык бөлүнүштөргө карабастан, мазмуну жана формасы жагынан абдан окшош келип, түндүктө «боюңуз», «тоюңуз», «бачайы» болсо, түштүктө «бойыңыз», «тойыңыз», «пашайи» делип өзбек тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө багынып турат. Адатта ыр башталганда да, бүткөндө да «Кутуну кийген боюңуз, кутту болсун тоюңуз» болуп, же:

Мунар, мунар, мунардыр,
Мунарга буудай бышыптыр.
Турна моюн бийкечим,
Бүгүн тоюң түшүптүр,—

деп, жеңеси кызга жылуу ыр саптарын арнайт.

Той баштар ырынан башка үйлөнүү салт ырларынын өзгөчөлүгү төмөнкүдө турат. Эгерде үйлөнүү ырларынын түрлөрү: жар көрүштүрүү, көрүшүү жалаң гана үйлөнүү тою мезгилинде ырдалса, той баштар жалаң гана кыздын тоюнда айтылбастан, ар түрдүү тойлордо жана тамашаларда айтыла берет. Албетте, анда той баштар ырынын мазмуну болуп жаткан тойго байланыштуу болгон.

Той баштар ыры ырдалгандан кийин той кызуу өтүүгө багыт алат. Кыз-келин, боз улан жана жигиттер өзүнчө болуп, тойдун андан ары шаан-шөкөтүн, каадасын тактап айтканда кыз оюнун өткөрүүгө киришет.

Кыз оюнунда кыз-келиндер, жигиттер эки жаат болуп туруп, кыз берип жаткан келин токмокту күйөө жолдошко ырдап салат. Мына ошондон баштап ал жигит ырдап, анан жар көрүшүү, же болбосо кыз өбүү оюну башталат. Тойдогу кыз-келиндерге токмок салып көрүшүп, оюн кызыганда күйөө менен кыз жар көрүшөт. Ыр эки тарап болуп, кыздар өзүнчө, жигиттер өзүнчө туруп ырдап айтышат. Жар көрүшүүдө жигит менен кыздын келбетин, мүнөзүн жана башкаларга кылган мамилесин даңктагандыкка кеңири орун берилет. Кээде кыз менен жигиттин тек жайына арнап ырдалган ырлар да кездешет. Мисалы, жигит башка үйлөнүү салт ырларындагыдай эле күйөөгө кетип бараткан кыздын сырткы келбетин мактап ырдап келип, бара турган жери, кайната, кайын-энеси, кыздын өз элинен, жеринен кем эместигин көркөм поэтикалык сөз менен берүүгө аракет кылат. Ал эми кыз тарабындагылар болсо, курбу-курдаштарын менен өз элинде, өз жеринде эле ойноп-күлүп жүрсөң жакшы болоор эле, бирок:

Кырды кырдай жүгүргөн,
Кызыл кийик лелеси.
Кынга салган болоттой,
Кыз бирөөнүн бүлөөсү¹,—

¹ Эл оозунан.

² Фонду, инв. № 180, 55-бет.

¹ Эл оозунан.

болгондон кийин кантебиз дешип, кейишет. Тойдо күйөө ырдабайт, бардык күч күйөө жолдошко түшөт. Күйөө жолдош күйөөнүн өкүлү катарында ырдап колукту менен күйөөнү көрүштүрүп айкалыштыргандан кийин, жалпыга таандык токмок салуу оюну башталат. Жигиттер:

Тойго келип ырдадым,
Токмогум, келин, уурдадың?
Токмоктун бергин, кетемин,
Токмоктун сырын чечимин,—

деп ырдап келип, келинге же кызга жар көрүшүшөт. Жар көрүшүү оюнундагы ырларда жалаң гана күйөөгө кетип бараткан кыз жөнүндө сөз болбостон, ошол оюнга катышкан кыздар менен жигиттердин ортосундагы мамиле сырлары да баяндалган. Колуна токмок тийген жигит көңүлүнө жаккан кызга:

Ак ыргал сени сүйдүм жан,
Күйдүрбөчү, кыздар жан.
Тоголок күмүш топчу жан,
Туруп бетин тосчу жан.
Ак бетинден сүйдүрчү,
Асылдыгын билдирчи²,—

деп ырдап, анын сулуулугун мактап келип, колундагы токмоктун салат. Ал эми келин башчысы кызды, же келинди алып келип, жигит менен айкалыштырып өптүрөт. Токмок салуу оюнунда жигит көңүлүнө жаккан кызга болгон назик сүйүүсүн, кыздын келбеттүү көркүн, сулуулугун, акылдуулугун, ишке чеберчилигин зор поэтикалык сөз менен сүрөттөп, ага эн. бир татынакай эпитет салыштырууларды арнайт.

Жигит:

Кыздын аты Айтамак,
Айтып өтөм бир сабак.
Ай тамактан бир өпсөм,
Ачылар бекен шум кабак?³

деген ырында көңүлүнө жаккан кызын Айтамак, Ыргалжан деп өзүнүн сүйгөндүгүн билдирет.

Кыз оюнунда аткарылган ырлар негизинен «Секетпай», «Күйгөн» сыяктуу сүйүү ырлар болуп, анда ар ким өз билгенин ырдай беришкен. Ал ырларда кээ бир учурларда патриархалдык-феодалдык салттын негизинде пайда болгон муңдуу мотивдердин да кездешкенин байкоого болот. Мисалы, колуна токмок тийген жигит өз сүйгөнүнө кошула албай калган күйүт-арманын айткан. Үйлөнүү салтына байланыштуу Кыргызстандын түштүк районундагы жашаган кыргыздардын арасында «жар-жар» деген кайруусу бар ырлардын кездешкенин байкайбыз. Түштүктө той баштаар ыры ырдалгандан кийин кыз-келин, боз улан жана жигиттер күйөөгө кетип жаткан кызды жана үйлөнүп жаткан жигитти тегеректеп алышып аларды мактап ырдашат. Бул ырдын бирден бир өзгөчөлүгү хор менен аткарылуусунда турат. «Жар-жар» ырынын идеялык багыты да, алдына койгон максаты да, тойду шаан-шөкөттүү өткөрүү, кыз менен күйөөнүн көңүлүн көтөрүү.

Кыз оюнуна байланыштуу чыгарылган «Той баштар», «Жар көрүшүү» өңдүү ырлар кыргыздын башка лирикалык ырларындай эле 7—8 муун өлчөмүндө түзүлүп, ар түрдүү көркөм каражаттар, айтылыштар, салыштыруулар кыздын жана күйөө баланын

² Фонду, инв, № 180, 65-бет. Фонду, инв, № 180, 65-бет.

³ Фонду, инв, № 180, 65-бет. Фонду, инв, № 180, 66-бет.

образдарын сүрөттөөгө колдонулат. Кыздын көрктүү келбетин элестетүүдө жигиттер аны «асылжан», «ыргалжан», «кыздаржан» өңдүү эпитеттерди, салыштырууларды жана толуп жаткан «Кырандан чыккан айдайым, кызыр эмди тайдайым» өңдүү көркөм айтылыштарды ыктуу колдонулганын байкайбыз.

Кыз бергенде той аяктап, аны күйөөгө кошуп аткаарда өткөрүлгөн салтка байланыштуу чыгарылган ырдын бир түрү көрүшүү. Үйлөнүү тоюндагы ырдын бул түрүн чыгаргандар негизинен аялдар болгон. Энеси, эжеси жана жеңелери кызга акыл-насаат айтуу менен бирге, узап бара жаткан кыздын тагдыры жөнүндө ойлоо, күйөөсү, кудагыы жөнүндө, эли жөнүндө эскертүүлөр айтылган.

Көрүшүүнүн мазмунундагы ырлар казактарда, башкырттарда, өзбектерде, түркмөндөрдө, кала берсе орустарда да кездешет. Кайсы гана элдин ырын албайлы, бардыгында мурунку заманда аялдардын укукка ээ болбой эзилиши жана ошого байланыштуу чыккан муң-зарын байкоого болот.

Тарыхчылардын, этнографтардын маалыматтарына караганда кыргыз, казак аялдары, өзбек аялдарындай бетине паранжа жаппастан айыл арасындагы аш, тойго, ар түрдүү оюндарга катыша беришчү. Бирок, патриархалдык-феодалдык мамиленин негизинде кыргыз кыздары калың төлөгөн күйөөсүнүн менчигине өтүп, түбөлүк эрктен ажырап кала берген. Ошолордун арасында мына мындай үмүттөр, тилектер, да аз эмес:

Чырагым, ай тиреген шырмыйдай,
Чырагым, үндөөгө келген кыргыздай.
Алганын жакшы ал болсо,
Алтындан чачпак тагат го,
Ай тийгизбей багат го¹,—

деп, бөлөк элге, бөлөк жерге бараткан кызынын келечектеги турмушу жөнүндө энеси терең ойлонуп, оор абалда жашашын күн мурунтан сезет.

Көрүшүүдө күйөөгө кетип бара жаткан кыздын оор турмушун алдын ала сүрөттөө менен катар кишиликтүү, мээримдүү келин болушун каалап, эне-атаны уят кылбагандай жакшы адам бол деген мааниде айтылат:

Кулжачардын улагын
Курбулуу ташка тараткан.
Кудайым сүйгөн кыз байкуш.
Курдашын башка жараткан.
Көтөрүп урба сандыкты
Кайын энем сууга жумшайт деп,
Кыла көрбө ардыкты,
Көрөрсүң түбү барлыкты².

Кыздын жакындары көпчүлүк учурларда акыл, насыят айтуу менен гана чектелбестен, кыздын жаштыгын жана турмушка такшала электигин эскертүү максатында, анын ата-энесинин үйүндөгү турмушун «шумкардын», «кыргыздын» жана башка ушу сыяктуу эркин куштардын абалына салыштырып, эми силер мээримдүү мамиле кылып, тарбиялап алгыла деген өтүнүч менен кайрылышат. Буга эненин:

Ак учук бердим, саптап ал,
Ак шумкар бердим, таптап ал.
Көк учук бердим, саптап ал,
Көк шумкар бердим, таптап ал.

¹ Фонду, инв, № 180, 57-бет.

² Фонду, инв, № 180, 57-бет.

Көк ала тумар тагып ал,
Көлөкө жерге багып ал¹.

деген көрүшүүсү ачык мисал боло алат. Алынган ырда алпештеп баккан кызынын назиктигин, жаштыгын, турмушка такшала электигин эскерип, аны «саптала элек учукка», «таптала элек шумкарга», «тагыла элек тумарга» теңеп, каймана маанисинде элестүү сүрөттөйт.

Кызга акыл-насаат айтып, ага бакыт тилегендикти көбүнчө жеңесинин көрүшүүсүнөн да кезиктиребиз:

А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн.
Бийкеч жан, ата-энеден бөлүнгөн.
Тескейден аккан булак бар,
Бийкеч жан, теңтушуң менен ынак бол.
Күңгөйдөн аккан булак бар,
Бийкеч жан, күйөөң менен ынак бол².

Мында кыз менен жеңенин ынактыгынын негизинде пайда болгон жылуу мамиле чагылыштырылган.

Көрүшүүдө ар дайым эле акыл-насаат айтыла бербестен, айрым учурларда кыздын кемчилик жактары да ырга кошулгандыгын байкайбыз. Бул көбүнчө жеңеси менен кайын сиңдисинин көрүшүүсүндө айтылган. Кайсы бир жеңеси кайын сиңдисин сынга алганын кездештиребиз. Буга төмөнкү ыр мисал боло алат:

Усталар соккон сары оймок,
Көнчөгүңө сала кет.
Урушуп кумар басарга
Жеңекеңди ала кет...
Саргарганда бербеген
Сары майын ала кет.
Кубарганда, бербеген
Курутунду сала кет³—

деп, кыздын кыялы чатак экени мыскылданган.

Жеңеси менен кайын сиңдисинин көрүшүүсүндө кызды кемчилик жактарын келекелеп ашкерелеген юморго да орун берилгендигин белгилөө болот. Жеңеси кайын сиңдисинин мүнөзүндөгү адамга жат жактарын ашкерелеп тим болбостон анын сырткы кебетесин да бузуп берүүгө аракет кылган.

Кээ бирде кудалар кыздын жеңелерине расымдарын бербей чатак кылса, жеңелери төмөнкүдөй ырлар менен кордошкон учурлар да болгон:

Өрдөк моюн карала ат,
Өрдү көздөй жулунат,
Өлөрман экен кайнатаң,
Өзгөчө сөздү көп айтат.
Алты канат ак үйүң,
Аркасынан капшырдык.
Адам эмес кайнатаң,

¹ Фонду, инв. № 180, 58-бет.

² Фонду, инв. № 1854, 10-бет.

³ Фонду, инв. № 1854. 11-бет.

Алганына тапшырдык¹.

Үйлөнүү салт ырлары кыргыз элинде сакталып келген чоң үй-бүлө (групповой брак) жөнүндө да маалымат берет. Кыргыз феодалдардын үй-бүлөлөрүндө көп аял алуучулук адаттары болуп, айрым байлар, манаптар үчтөн-төрттөн аял алышкан. Калың төлөө никелешүүнүн чечүүчү ролу болгондуктан, көбүнчө малы көп байлар кедейлердин жаш кыздарын токолдукка алышкан. Өткөндөгү теңсиздиктин бетин ачып көрсөткөн, жаш кыздын өз сүйгөнүнө жете албай токолдукка кетип бара жаткандагы муң-зарын чагылыштырган ырлар да бар.

Калың төлөөгө байланыштуу кызды сүйбөгөн адамга, кала берсе чалга да беришчү. Бул сыяктуу акыйкатсыз көрүнүштү чагылдырган ырлардын мазмуну өтө эле мундуу боло турган. Ушул темадагы ырлар, өзүнүн мазмуну жагынан арман ырларына жакын келип, өз сүйгөнүнө жете албай бөтөн жерге, бөлөк элге бара жаткан кыз байкуштун муң-зары туюндурулган. Буга төмөнкү ыр саптары мисал боло алат:

Алтымыш жашта ак сакал,
Чалга кетип баратам.
Атам сатып башымды,
Малга кетип баратам.
Пайдасы жок жаным,
Чалга кетип баратам².

Мында социалдык теңсиздиктин натыйжасында өзүнүн теңине жете албай токсондогу чалга бара жаткан кыздын арманы чагылдырылган. Кыргыз элинин үйлөнүү салт ырларынын бир түрү көрүшүүдө бир эл менен экинчи элдин ортосундагы соода-сатык мамилелери жөнүндө да маалымат сакталганын байкайбыз. Буга мисал өзбек бай соодагерлерине берген кыздын:

Короого түштү добогер,
Атакем, Кокон кетти соодагер,
Атакем, айылыңа түштү добогер,
Атакем, ашыктырды соодагер.
Топуну кийген сен болдуң,
Тозокко түшкөн мен болдум.
Кемселди кийген сен болдуң,
Кейишке түшкөн мен болдум³—

деген ыры мисал боло алат. Өзбек соодагерлери Анжиян, Маргалаң сыяктуу шаарлардан кыргыздын жерине келип, айрым адамдарга карызга бере берип, ал үчүн кыргыздын кыздарын алып кеткенин жогорудагы ыр ачык көрсөтүп турат. Бардык эле көрүшүүлөр кыргыз кыздарынын оор турмушун гана сүрөттөбөстөн, анын айрымдары кызды, күйөө баланы жана алардын ата-энелерин мактоо менен катар, жаштарга бактылуу жакшы жашагыла деген тилектерди айтышкан.

Көрүшүүнүн көркөмдүк түзүлүшүн алып карай турган болсок, өзүнө таандык кээ бир өзгөчөлүктөрү бар экендигин байкайбыз. Ал, биринчиден, кызга болгон жылуу, сүйкүмдүү мамилени билгизүү үчүн колдонулган: «Бийкечжан», «Жаныкем», «Ынагым» деген кайрылуулар, *экинчиден*, кыздын сырткы сыпатын берүү үчүн эң ыйык, эң кымбат, көрктүү нерселерге кеңири түрдө теңөө болуп эсептелет. Ал үчүн кызга ылайык, анын сырткы келбетин элестете турган кай бир нерселерге салыштырып «айнегим»

¹ Фонду, инв. № 180, 324-бет.

² Фонду, инв. № 180, 222-бет.

³ Фонду, инв. № 1854, 2-бет.

«каймагым», «чырагым» деп энеси, жеңеси жана башка жакындары кыздын сүйкүмдүү элесин берет. Жогоруда көрсөтүлгөн өзүнө таандык оригиналдуу көркөм сөз каражаттарынан башка да эл оозеки адабиятынын бардык түрлөрүндө кездеше турган «кулун», «тайлак», «туйгун», «шумкар», «ай», «күн» сыяктуу салыштыруулар, эпитеттер көрүшүүнүн образ системасын түзөт. Көрүшүүнүн образдык элементтери кыргыз элинин турмушунан жана чарбачылык менен оокат кылып келген калктардын оозеки чыгармаларындай эле кыздын сырткы келбети, мүнөзү:

Жакамдагы кундузум,
Жаным бирге бир кызым.
Төбөмдөгү жылдызым,
Төрүмдөгү бир кызым,
Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнегим

деген эненин, же:

Олондой кара чачына.
Оролсун дөөлөт башына.
Чылбырдай кара чачына,
Чырмалсын дөөлөт башына¹

деген жененин көрүшүүсүндө кыздын образы сүйкүмдүү, жагымдуу өз доорундагы эң кымбат заттар менен салыштырылгандыгын байкайбыз. Маселен, кыздын сулуулугу — кундузга, күзгүгө, жылдызга, ал эми анын көрктүү чачы чылбырга салыштырылып берилет. Кыздын жаштыгын көрсөтүш үчүн айрым учурда аны «жетиле элек мөмөгө», «солкулдаган шырғыйга» салыштырган учурлары да болгон. Ошентип, эне кызын сүттүн үстүндөгү каймагына, жүктүн үстүндөгү айнекке, таптала элек кыргызга теңеп боору ачыйт. Алынган көркөм каражаттар дээрлик элдин турмушуна жакын нерселерден түзүлгөн. Кыздын образын элестетүүдө же «туйгунум», «кулунум», «чырагым» өңдүү көркөм окшоштуруулардын да колдонулганын көрөбүз.

Той баштар, жар көрүштүрүү, көрүшүү ырларынан башка кыргыз элинин үйлөнүү салтында бет ачар салты жана ошого байланыштуу бет ачар ыры кездешкенин байкайбыз. Келинди жаңы алып келип, аны кайын атасынын үйүнө киргизмекчи болгондо тааныштыруу максатында бет ачар ыры аткарылган. Адатта бет ачар ыры, башка үйлөнүү салт ырларындай эле, жаңы келген келиндин жаштыгын, сулуулугун мактагандан башталат да, кайын атанын өзүн кандай алып жүрүү керек экендиги жөнүндө анын эсине салып, ага акыл, насаат айтуу мотивине кеңири орун берилет. Биринчи планда кызды эмгекчил, тыкан, акыл-эстүү болууга чакырат. Мындан башка да бет ачар шартында: «Алдыңды мал бассын, арканды бала бассын» — деп, толгон алкыштарды айтышып, келиндин жүзүн көрүшкөн. Бул алкыштар негизинен проза түрүндө болгондугун айрым материалдар билдирип турат.

Социалдык-коомдук түзүлүштүн өзгөрүшү үй-бүлө салтын да өзгөрттү. Мурда кызды калыңга сатуунун негизинде үйлөнүү тойлору кыздар үчүн көп учурларда абдан оор үрп-адаттардын бири болуп, көрүшүү сыяктуу муңдуу мотивге ырларды түзсө, азыркы заманда, тескерисинче, жаштардын тою шаңдуу, көңүлдүү өтүп, тойго келгендер, эски көз карашка каршы турууга, социалисттик-курулушка активдүү катышуу жөнүндө жаштарга кеңеш берип, акыл-насааттарын айтышат.

¹ Фонду, инв. № 377, 41-бет.

Ошондой эле жаңы доор менен бирге жаңы салттар төрөлүп жатканын бул жерде эскерте кетүү зарыл. Буга кийинки учурларда пайда болгон жаштардын комсомолдук тойлору далил боло алат.

Кыскартып айтканда, биз жогоруда атаган үйлөнүү салт ырлары эл оозеки адабиятынын башка түрлөрүндөй эле кыргыздардын маданиятында чоң роль ойноп, адамдардын турмуш процессиндеги ой-тилегин, турмушка болгон көз карашын айкын элестеткен чыгармалардын бири болуп саналат. Мисалы, үйлөнүү салт ырларынын бир түрү көрүшүүдө кыргыз аялдарынын революцияга чейинки социалдык теңсиздиктин негизинде болгон укуксуздуугу ачык көрүнөт. Ошондой эле үйлөнүү салт ырлары кыргыз элинин үрп-адаты, салт-санаасы менен тыгыз байланышта болгондуктан, анын тарыхый-этнографиялык мааниси зор экендигин көрсөтүп кетүү ашыктык кылбас деп ойлойбуз. Үйлөнүү салт ырларынын бардык түрү белгилүү обон аркылуу аткарылганын айтып кетүү зарыл. Кыргыз фольклорунда ыр чыгармачылыгы чоң орунду ээлеген. Бул, *биринчиден*, кыргыздардын ыр жамакчылыгына өтө шыктуулугуна байланыштуу түшүндүрүлсө, *экинчиден*, кыргыз элинин арасында ырдын кеңири өрчүгөндүгү элдин музыкалык шыктуулугу менен түшүндүрүлөт. Мисалы, сүйүү ырлары, арман, коштошуу жана үйлөнүү салт ырларынын бардык түрү обон менен аткарылган. Кыз оюнунда аткарылган ырлардын обонунда негизинен шайырдык өкүм сүрсө, көрүшүүдө, тескерисинче, муңдуу мотиви басымдуулук кылат.

ДИН ЫРЛАРЫ

Диндин чыгышы жана анын тарыхый тамырлары жөнүндө марксисттик-лениндик материалисттик жобо ачык-айкын көрсөтмөлөрдү берет. Адамдардын эс-акылынын, өндүрүш куралдарынын али анчалык өнүкпөгөн мезгилинде адамдар жаратылыштын каардуу күчтөрүнүн астында алсыз болушкан. Ошондуктан алгачкы общиналык доордогу адамдар жаратылыштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү фантазиялык образдар аркылуу түшүндүрүүгө аракет кылышкан¹.

Ал акырындап отуруп диний түшүнүктөрдүн жана мифологиянын чыгышына негизги шарттарды түзгөн. Бирок, жалаң гана жаратылыштын жашырын сырлары, күчтөрү диндин андан ары өркүндөшүнө негиз түзбөстөн, алгачкы убакта түшүнүүгө мүмкүн болбогон коомдук күчтөр келип чыккан жана алар диндик түшүнүктүн дүркүрөп өсүшүнө башкы мүмкүнчүлүктөрдү берген. «Фантастикалык образдар алгачкы убактарда жаратылыштын жашырын сырларын гана чагылдырса, эми коомдук атрибуттарды да өзүнө кабыл алуу менен тарыхый күчтүн өкүлү болуп калды. Ушул эки мүнөздүүлүк кийин кудайлардын образы катары көрүндү»², — деп көрсөтөт Ф. Энгельс.

Өндүрүш күчтөрүнүн жана өндүрүш мамилелеринин акырындап өсүп отурушу коомдун бүтүндөй өзгөрүшүнө алып келген. Өндүрүш куралдарына ээлик кылган эзүүчү тап жана ага иштөөгө аргасыз болгон эзилүүчү тап келип чыккан. Таптардын чыгышы менен диндин мүнөзү да өзгөргөн. Дин мурун жалпы мүнөзгө ээ болсо, эми таптык мүнөзгө өттү. Өндүрүш куралдарынын начар өнүккөн мезгилинде адамдар жаратылыштын күчтөрүнө күчтүү көз карандылыкта турган, өндүрүш куралдары өнүгө баштаганда аны ээлеген (өндүрүш куралдарын) адамдарга катуу көз каранды болуп калды. Дин болсо эзүүчү таптын күчтүү куралына айланды. Таптык коомдогу диндин социалдык негизин пролетариаттын улуу жолбашчысы В. И. Ленин дин духтук эзүүнүн бир түрү экендигин, ал жалгыздыктын жана жакырчылык менен бирөөгө өмүр боюнча иштеген эл массасын ар убактарда эзип туруу керек... ким өмүр бою бирөөгө иштесе, жакырчылыкта турса, ага моюн сунууга, асмандагы жыргалчылыктан үмүт кылууга алдоо үчүн гана керектигин көрсөткөн³.

Эзүүчү таптар духтук эзүүнүн күчтүү түрүнөн болгон динди жалаң гана диндик жоболор аркылуу таратпастан, ар түрдүү формада, ар түрдүү жолдор менен элге синдирүүгө аракет кылышкан. Дүйнөнүн жаралышы жана адамдардын жүрүм-туруму жөнүндө илимге жат жоболор иштелип чыккан. Ошондуктан дин ырлары адамдардын алгачкы убактагы дүйнөнү таануудагы түшүнүгүнө тыгыз байланыштуу өнүккөн.

Байыркы адамдардын фетиштик, анимизм, магиялык тотемдик түшүнүктөрү кийинки мезгилдерде үстөмдүк кылуучу эзүүчү таптардын бирден бир идеологиясы катары колдонулуп келген христиан, ислам, буддизм, иудаизм дининин өнүгүшүнө бирден-бир негизги шарттарды түзгөн.

Анткени, ар кандай диндин негизи жокко ишенүү, идеянын биринчи жаралышын — кудайдын бардыгын ырастоо болгон. Ошол ишенимдер түрдүү формада жашоо турмушта мамилелерде орун ала баштаган. Искусствонун, анын ичиндеги сөз өнөрүнүн өркүндөшүнө эмгек процесси баштапкы түрткү болгону менен адамдардын турмушка болгон көз караштары ошол чыгарманын идеялык негизинен орун алган. Анткени алгачкы адамдардын түшүнүгүндө фетиштик, анимизмдик көрүнүштөр чындык, реалдуу дүйнө катарында кабыл алынган.

Фетишизм байыркы доордогу адамдардын турмушту билүүдөгү негизги формасы болгондугун К. Маркс бир канча жолу кайталап көрсөткөн¹. Айрым элдерде фетишизмдик

¹ В. И. Ленин. Социализм и религия. Соч., т. 10, 65-бет.

² Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. М., Госполитиздат, 1951, 299-бет.

³ В. И. Ленин. О религии. М., Госполитиздат, 1954, 56-бет.

¹ К. М а р к с. Капитал, т. I, М., Партиздат, 1936, 33-34-бет.

түшүнүктөр чыныгы материалдык күчкө ээ болуп атайын кесиптерди башкарган культтардын идолдору түзүлгөн. Ал идолдорго сыйынуунун белгилүү эрежелери иштелип чыккан. Бирок кыргыз элинин тарыхында андай такталган диндик-фетишизмдик жоболордун колдонулганы белгисиз. Ошондон болсо да айрым жыгачтарды, таштарды, булактарды ыйык тутуп, мазар катары сыйынуулар кийинки мезгилдерге чейин өкүм сүрүп келген². Мындай тотемдик түшүнүктөр төрт түлүк малдарга да колдонулган. Себеби кыргыз элинин көчмөндүү турмушунда мал чарбачылыгы негизги орунду ээлеп келген. Ойсул-ата, Чычаң-ата, Заңги-баба, Чолпон-ата, ал эми дыйканчылыкта Баба дыйкан деген сөздөрдүн элдик ырлардан орун алышы ошол тотемдик түшүнүктөрдүн негизинде келип киргендиги белгилүү.

Баба дыйкан бар болсо
Бир карашар ал-жайга
Буудай сепсем бул жайда,

деген ыр саптарында:

Чөк дегенде бук деген,
Тизесин жерге бүктөгөн,
Ак тикен көрсө аймаган,
Тилин тикен сайбаган,
Ойсул ата малым бар,—

сыяктуу элдик ырлардын пайда болушуна байыркы тотемдик түшүнүктөр түрткү болгондугу түшүнүктүү.

Фетиштик көз караштар дүйнөдөгү бардык элдердин тап чыкканга чейинки мезгилдеринде үстөмдүк кылган. Бирок ошол эле мезгилде элдердин күндөлүк турмушунда стихиялык материалисттик көз карашы өнүгүп, улам күчтүү идеологиялык куралга айлана берген.

Элдик жомоктордо, поэмаларда ал материалисттик көз караштардын ар түрдүү формада орун алгандыгы белгилүү. Ал жомоктор канчалык укмуштуу окуяларга толгонуна карабастан эң биринчи планда адамдардын реалдык дүйнөдөгү жашоо тиричилиги баяндалат.

Кыргыз элинин оозеки чыгармасында айрыкча «Эр Төштүк» эпосунда фетиштик, анимизмдик түшүнүктүн негизги үлгүлөрү сакталып калган. Төштүктүн башына кыйынчылык түшкөндө Чалкуйрукту өкчөп коюп чүкөгө айландырышы же Көк Дөөнүн кызы Күлайымдын Төштүктү таанып койбосун деп, ылжыраган таз кылышы адамдардын алгачкы убактагы фетишизмдик көз карашынан келип чыккан. Бул фетишизмдик түшүнүктүн өтө эле примитивдүү мезгилинде пайда болгону. Анткени сыйкырланган нерсеге эч кандай сырткы таасирдин кереги жок, жөн гана өкчөп же бир нерсени кийгизе коюу жетиштүү.

Кийинчерээк мындай түшүнүктөрдүн примитивдүүлүгү, мажестиги байкала баштаганда жандын бөлөктүгү, кара күчтөрдүн адамдын көзүнө көрүнбөстүгү жөнүндөгү анимизм, шаманизм жана ислам динин жоболору келип чыккан. «Уста кийим тигүүчү молдо» жөнүндөгү жомокто түндү күзөтүп отуруп, эриккен устанын кыздын сөлөкөтүн жасап, ага кийим тигүүчү кийим кийгизип. Молдонун жан салышы, сөзсүз анимисттик түшүнүктөрү жансыз нерсени сыйкырдоо менен жандандырууга болот деген жана исламдын кудайдын кудуретине, теңдешсиз күчүнө ишенүүсүндөгү көз карашынан, жоболорунан келип чыккан.

Мындагы ишенимдер өлгөн кызга алма жытатса үшкүрүп тура калган жомокко такыр окшобойт. Адамдардын алгачкы фетишизмдик, анимизмдик түшүнүктөрүнө

² З е л а н д. Киргизы, 1884, 32-бет.

кыймыл-аракеттер, сыйкырдуу буюмдар негизги күч катарында каралса, шаманизм дининин учурунда сөздүн сыйкырдуу таасири келип чыккан. Шамандык динде атайын эрежелер, ишенимдер «таасири бар» ырлар катышат. Ал «касиеттүү» ырларды көрүнгөн эле адамдын аткарышы эч кандай натыйжа бербестиги, аны атайы «көзү ачык» бакшылар, бүбүлөр өздөрүнүн чымындарын, жиндерин чакырып бардык эрежелерди бузбастан аткарганда гана эмдин конуп калышы ыктымал деген чаргымалуу ой жоруулар бар. Дал ушул шамандык диндин таасиринде ар түрдүү ооруларга айтылуучу дарымдар келип чыккан. Бирок дарымдын тексттери, ырлары адамдардын мурдагы фетиштик түшүнүгүн кийинки исламдын идеологиясын өзүнө сиңирип кеткен. Шаманизм дининдеги эң башкы маселе – бул сыйкырдуу, касиеттүү нерселердин бардыгы. Аларга табынуу менен ар кандай кырсыктан балаадан аман калуу. Шаманчылар кудайдын ордуна теңирге (асман) сыйынышкан. «Теңир жалгасын» деген бата дал ошол шаманизм динине байланыштуу пайда болгон. Кийинчерээк бакшылар, бүбүлөр дарымдарга кудайларды, пайгамбарларды негизги ажырагыс элементи катары кийирип жиберишкен. Буга «Түкүрчүнүн эмин» көрсөтүү жетиштүү.

Быжы-быжы быжыман
 Быжымандын кезиман
 Кашкардан келген кара курт,
 Кабыргасы моло курт.
 Отуз омурткадан чык,
 Кырк кабыргадан чык.
 Шылкылдаган муундан чык
 Былкылдаган жүлүндөн чык,
 Менден эмес кудайдан,
 Так Сулайман сүрүп чык,
 Сүүв¹.

Шаманизм динине байланыштуу кирген ырлардын бардыгы «Дарым» формасында болгон. «Дарым» формасы деп биз ыр менен кара сөздүн элементтеринин айкалышынан түзүлгөн формасын эске алып жатабыз. Бирок муун составы, рифма боюнча ырдын элементин сактаган менен ритм жактан кара сөзгө окшоп кетет.

Анын үстүнө «дарымдарда» шамандык түшүнүктөр толугу менен сакталган менен ошол диндин жоболорун ыйык тутууга чакыруу сезилбейт. Анткени диндик түшүнүк мында кыйыр түрдө гана оору адамдарды айыктыруучу «касиеттүү ыр» катары гана берилген. Кыргыз элинде шаманизм дининен кийин эксплуатациялоочу таптын чыныгы куралы – ислам дини үстөмдүк кыла баштаган. Ислам дининин идеологиясы чыныгы дүйнөнү танууга гана аракет кылбастан, адамдарды «тагдыр», «жазымышка» баш ийдирип, фатализмге түрткөн. Андагы негизги жобо баарыдан мурун эзилүүчү таптардын аң-сезимдүү ойлонушуна каршы туруп, оор турмуштун себептерин жеке менчиктен, эзүүчү бай-манаптардан, бийлерден көрбөстөн «алланын амиринен» издөөгө үндөгөн. «Таалайыңа эмнени жазса ошону көрөсүң», «Кудай кулум» десе, Мухамед «үмөтүм» дейт, «Жараткандын эрки кайдан булак чыгарса, казанчынын эрки кайдан кулак чыгарса», «Кудайдын буйругусуз кумурсканын буту сынбайт» деген макал-лакаптар диндик догмага сугарылып элге тартуу кылынган. Диндин «ар ким өзү үчүн, бир кудай бардыгы үчүн» деген принциби таптак коомдогу эзүүчүлөрдүн моралынын негизин түзгөн. Бул принцип бийлөөчүлөрдүн идеологдору аркылуу оозеки көркөм чыгарманын бардык тармагында өнүккөн. Мындай түшүнүктүн дагы бекемирээк болушун каалаган мыкаачы бай-манаптын идеологдору: эшен-калпа, кожо-молдолордон башка реакциячыл акындар болгон. Алар элди аскетизмге үндөп, мистицизмдин жолуна түшүүгө чакырган жана чындык сезимин жоготуп адамгерчиликтин абийирин ызалашкан. Ошону менен бирге алар элдик болуп да көрүнгүсү келишкен. Эзилген элдин турмушун ырдашкан. Бирок, алар оор турмуштун

¹ Фонду, инв. № 1847, 20-бет.

себептерин «тагдырдан», «жазмыштан» көрүүгө чакырган. Булар элдеги ар кандай алга умтулууларга каршы чыгып, эски турмуш эрежелерин, жеке бийликти, бай-манаптын бийлигин сактап калууга аракет кылышкан. Ошондуктан эзүүчү таптардын негизги идеологиясы болгон динди ырга айландырып элге кеңири сиңирүүгө талапташ болгон. Бул пикирди Ниязалы Молдонун «Насыяты»¹ ачык-айкын далилдеп турат.

Диндик түшүнүктө дүйнөнүн жаралышы жана анын закондору кудайдын эрки менен болгондугу белгилүү. Бирок идеалисттик жобо муну менен гана чектелип калбайт, ал андан ары адам коомундагы көрүнүштөр, түзүлүштөр кудайдын эркинен тышкары жашабайт деген корутундуга барып такалат:

«Баарыбызды жаратты,
Теңдеши жок бир кудай.
Ооз, жаак, тил берип, —
Бирди кылды сөзгө бай.
Оокатына бергени,
Бирөөгө жарма, бирөөгө чай.
Жылдын жармын кыш кылын,
Жана кылды жармын жай.
.....
Кудурети менен кылыптыр,
Бирди жарды, бирди бай»².

Кыргыз элинде исламга байланыштуу дин ырлары XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында чыгарыла баштаган. Анткени ислам дининин эл арасына кеңири тарай баштаган мезгили дал ушул кылымдарга туура келет. Айрым тарыхый далилдерге караганда кыргыздар XVI кылымдын башында моңголдор менен дин жагынан келише албай бөлүнүп кетишкен. Ушул кылымдарда моңголдор ислам динин кабыл алган. Ал эми кыргыздар шаманизм дининде кала берген³. Бул көз карашты кыргыздар кыргыз жергесинде XIX кылымдын экинчи жарымында болгон казак окумуштуусу Ч. Валиханов да ырастап көрсөтөт. Ал кыргыздар өздөрүн мусулмандар деп айтышкан менен Мухамеддин ким экенин билишпейт деген ойду айтат⁴.

Мындагы негизги себеп дин окуусун окуткан мектептердин XIX кылымда ачыла башташында турат. Ооз жүзүндө диндин тарашы абдан жай темпте болгон. Ошондуктан өзбек, татар молдолору айылдарга дин мектебин ачып, жергиликтүү молдолорду даярдоо жана алар аркылуу мусулман дининин эрежелерин кеңири таратууга боло турганын түшүнүшкөн. Мындай пикир Кокон ханынын деспоттук бийлигинин колдоосу менен ишке ашкан. Дин мектебинде көбүнчө эзүүчү таптардын балдары окуган. Алар окуусун бүткөндөн кийин түрдүү формада – өлүмгө байланыштуу ырым-жырымдарда, никелешүүдө, ал тургай көркөм чыгарма катары «үгүт-насыят» ырлары менен мусулманчылыктын жол-жобосун ишке ашырууга, турмуш тиричилигине кийирүүгө аракет кылышкан. Бул жогоруда келтирилген Ниязалы Молдонун «Насыятында» ачык көрүнүп турат.

Мындай «Насыяттарга» «Молдо Курманбай уулунун насыяты», «Молдонурдун насыяты» кирет¹.

Булардын кайсынысын албайлык куранга таянуу менен эмгекчи эл кызыгып келген эки чоң коомдук саясий маселени оңой-олтоң тана чече койгон. *Биринчи маселе* — адамзаттын, деги эле бүткүл дүйнөнүн, ааламдын жаралышы жөнүндөгү маселе. *Экинчи*

¹ Фонду, инв. № 455, 2-бет.

² Ошондо, 2-бет.

³ В. В. Бартольд. Очерки истории Семиречья. Фрунзе, Киршзгосиздат, 1943, 77-бет.

⁴ Ч. Ч. Валиханов. Собр. соч., т. I. Алма-Ата, Казгослитиздат, 1961, 470-бет.

¹ Фонду, инв. № 255.

маселе — турмушта эмне үчүн теңсиздик бар, эмне үчүн бай-кедей болуп бөлүнөт, мунун негизи эмнеде деген суроо менен айтылат. Бул эки суроого тең Ниязалы Молдо курандын далилсиз догмаларын негиз кылуусу менен жооп берет. Диндик ырлардагы негизги идеялык мотив — бир тана дүйнөнүн жаралышы, коомдогу теңсиздик маселеси менен тана чектелип калбайт. Алардан башка улуттардын ортосундагы карама-каршылыктарды күчөтүү, адамды жек көрүүгө тарбиялоо, турмуш кызыкчылыгынан аша кечүү сыяктуу курандагы реакциячыл идеяларды тартууга умтулуу орун алган.

Советтик белгилүү тарыхчы жана этнограф С. А. Токаревдин көз карашы боюнча ислам дининдеги негизги этика, укуктар диндин бирдигине таянган менен улутчулдук, таптык карама-каршылыктарды жоюуга багытталган эмес². Бул айрыкча ислам дининдеги чоң агымды түзүп турган шиизмге байланыштуу өнүккөн. Шиизм алгачкы убакта араптардын үстөмдүгүнө каршы Иранда чыккан кыймыл болсо да кийин өзүнчө диндик эрежеге айланган. Мында халифаттык укукка Мухаммеддин тукумдары гана ээ болуу керек деген кескин он айтылган. Ошондой эле, диндин башында турган имамдар да Мухаммеддин укум-тукумунан болушун талап кылган. Шиизмдин өнүгүшү менен улуттук карама-каршылыктар, жек көрүүлөр өнүккөн. Ошондуктан ички таптык карама-каршылыктан алагды кылууга бул бирден-бир негизги жобого айланган.

Диндик ырлардын бирден-бир булагы, материалы куранда айтылган аяттар, жоболор болгон.

Диндин мындай мамлекеттик иштер менен бирдиги кыргыз коомчулугунда анча күчтүү болбогон менен эстен да чыгарылып салынган эмес. Айыл-кыштактагы молдолор жалаң гана балдарды окутуу менен чектелбестен ар бир тондо, турмуштагы майда салттарга чейин диндик мүнөз берүүгө аракет кылышкан.

Турмуштагы жакырчылык, эзүү адамдардын пейлинин бузулушуна байланыштуу каралышы сабатсыз элге туурадай сезилген. Анын үстүнө кудайдын мусулмандарга жиберген закондорунун аткарылбай жатышы замандын бузулушуна, ошонун негизинде акыр кыяматтын болушуна алып келген деген түшүнүк диндик ырларда кеңири чагылтылган. Анткени диндик ырларды көбүнчө молдолук кылган адамдар чыгарышкан. Алар ислам дининдеги адамдарга милдеттүү түрдө колдонууга туура келген беш парсты ар бир динди кабыл алган адамдын аткаруусун талап кылган. Бул исламдын догмасына төмөнкүлөр кирген: беш ирет намаз окуу; намаз окуу убагында жана башка диндик жөрөлгөлөрдө даарат алуу; секет берүү, рамазан айында (онунчу ай) орозо кармоо жана Меккеге сыйынууга баруу. Ушул талаптардын бирин аткарбоо ислам дининен чыккандык менен барабар болгон. Ошондуктан диндик ырларда исламчылыкка үндөө бирден бир негизги маселе болуп калган.

«Молдонурдин Курманбай уулунун насыяты» негизинен дал ушул ойду ишке ашырууга арналган:

Беш намазды окуткун,
Бейнамаз болсо союлдук.
Жалгыздан алың келбесе,
Экөөлөп жүрүп токмоктоп.
Эсирип жүргөн нааданды,
Бука менен кошоктоп¹.

Мындай чакырык XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында айрыкча күчтүү болгон. Кыргыз элинин орус эли менен кошулушуна байланыштуу ар түрдүү прогрессивдүү көз караштар, коомдогу жаңы ой-сезимдердин, мамилелердин көрүнүштөрү патриархалдык-феодалдык коомдун саясий укладдарынын жоюла

² С. А. Токарев. Религия в истории народов мира. М., 518-бет.

¹ Фонду, инв. №255, 29-бет.

башталышына күчтүү таасирлерди берген. Уруу башчыларынын ортосундагы келишпөөчүлүктүн күчөшү муну ого бетер тездеткен. Дин ээлерине жана реакциячыл төбөлдөргө булар замандын бузула башташы сыяктуу көрүнгөн. Ошондой эле алар патриархалдык уруу коомунун бийлигин сактап калууга аракет кылышкан. Бул үчүн алар бирден-бир жолду — динди күчөтүү менен жетүүгө болот деп ойлошкон. Бирок ислам динине кайдыгер кароо кыргыз элине мүнөздүү экени байкалат. Адамдын турмушундагы эң оор нерсе бул бир ишенимден экинчи ишенимге кийирүү. Ошондуктан мурда башка диндеги, түшүнүктөгү адам жаңы диндин жоболорун укканда «жакшы жомок экен» деп басып кетээрине шек кылууга болбойт. Дал ошондой кол шилтөөлөрдү көрүп турган молдолор:

«Эсирип жүргөн нааданды
Бука менен кошоктоп»

урууга чакырган. Дал ушунун өзү эле мусулманчылыктын кыргыз арасына анча терең сиңбегендигин көрсөтүп турат.

Динге ишенүү деген жалаң гана кудайды бар деп билүү эмес, бул баарыдан мурда ошол диндин эрежелерин ыйык тутуу» фанатизмге берилип мистик болуу.

Молдонурдин мусулманчылыкка үндөп гана тим болбойт. Ал курандын бардык аяттарын ыймандай зыркырап түшүндүрүп отурат:

«Абалдан өтүп кетиптир,
Эне менен бабаңар.
Ыраазы жок жалганда
Отуз эки миң саабалар,
Ошолор өткөн дүйнө ошол,
Айланы көрүп ким калар»...²

Ал турмуштагы өлүм, өмүр жөнүндөгү объективдүү чындыктарды динге багындырат, б. а., кудайдын кудурети менен адамдар өлөт, силер дагы өлөсүңөр деп, өлүм болгондон кийин бу дүйнө жалган, ошондуктан тиги дүйнөдөгү «бейиш» «тозоктун» камын ойлогула деген чакырыкка өтөт. Ошентип тирүүлүктөгү эзүүнү «автоматтык» түрдө эстен чыгарып коюуну шарттайт. Бул дүйнө жалган болгондуктан андагы жыргал турмуш үчүн күрөшүү да арзыбаган иш. Дүйнөдөгү бардык диндин — буддизм, христиан, исламдын эң маскаралык философиялык негизи ушунда жатат. Дал ушунун өзү эле диндин эзүүчүлөрдүн кызыкчылыгын коргой турганын көрсөтөт.

Ошондуктан диндик ырлар да эзүүчү таптардын бирден бир идеологиялык куралы болгон. Диндик ырлар исламдын ар түрдүү жоболорун карапайым элге тез түшүндүрүүгө жеткирүүгө роль ойногон. Социализмдин орношу менен диндин тарыхый тамырларына балта чабылды. Жеке менчиктин талкаланышы, эзүүнүн жоюлушу менен диндик түшүнүктөр да жоюла баштады. Ага байланыштуу диндик ырлар да өсүшүн токтотту.

² Фонду, инв. №255, 33-бет.

СҮЙҮҮ ЫРЛАРЫ

Кайсы гана элдин лирикалык ырларын албагын анын ичинде сүйүү ырларындай кенен, бай ырларды табуу кыйын. Ошондуктан, сүйүү ырларынын аткарылышы да ар түрдүү. Сүйүү ырлары адам коомунун бардык мезгилинде өмүр сүргөн жана улам жаңы идеялар, мотивдер менен байып турган «түбөлүктүү» темаларга кирет. Кыргыз элинин лирикаларында сүйүү ырлары негизги орундардын бирин ээлеп турат. Турмуштагы эң сонун нерселерге салыштырып сүйгөнүнө жалбаруу же ашык болгонуна жетпегендиги үчүн зарлоо, сүйүүнүн күчүнө суктануу, ойноп-күлүүгө чакыруу — сүйүү ырларынын идеялык-тематикалык негизин түзөт. Кыргыздын элдик сүйүү ырларын негизги мүнөзүнө карап эки чоң топко бөлүүгө болот. Сүйүү ырларынын биринчи түрүнө жалпы дүйнөлүк адабиятта өкүм сүргөн ашыктык ырларын киргизүүгө болот. Кыргыз элинде мындай ырлардын тобу «Секетпай» деген ат менен белгилүү. Буга элге жалпы ат менен белгилүү болгон «Үрпүкан», «Ак көйнөк», «Келинжан», «Ак селки», «Ак чабак», «Ашык жар», «Перизат», «Ак тамак», «Асыл жар», «Өзгөчөм» ж. б. кирет.

«Секетпай» ырларында сүйгөнүнүн сулуулугуна суктануу, аны ар түрдүү сонун нерселерге салыштырып сыпаттоо, акырында ага ашык болгондугун билдирүү негизги орунда турат:

Чачың тал-тал жибектей
Порумуң тарткан сүрөттөй.
Асылдыгың мисалы,
Акындын кызы Чүрөктөй.

* * *

Кашың кара кундуздай,
Көзүң күйгөн жылдыздай.
Сулуулугун байкасам.
Сулайман алган нуркыздай¹.

Сүйүү ырларында салыштырууга өтө көңүл бурулган. Ашык болгон адам сүйгөнүнө сонун нерселерди таандык кылып «кундуздай кара кашын», «жибектей тал-тал чачын айтып, эпостук чыгармалардагы легендарлуу сулууларга теңештирүү менен бардык маңызын ачып берген. Салыштыруу көпчүлүк учурда пайдаланбастан, уйкаштыктын сонун үлгүлөрүн түзөт. Мисалга, жогорку алынган ырдын уйкаштыгына көз жүгүртсөк эле айдан-ачык боло түшөт. Бул ырда уйкаштыкты уюштуруп жаткан салыштырууну эмес рифманы түзөт. Ырдагы «жибек», «сүрөт» деген сөздөр аз ара уйкаштыкты түзө албайт, бирок ага карабастан «дай» мүчөсүнүн жалганышы менен ыр жакшынакай рифмага ээ болду. Анын үстүнө салыштырууну уюштуруп жаткан мүчө ырдын ритмдерин да бир калыпка салып жатат. Муну байкоо үчүн ырдагы салыштырууну уюштуруп жаткан мүчөнү алып таштап окуу жетиштүү. Сүйүү ырларында болсун же лириканын башка түрлөрүндө болсун салыштырууларды көпчүлүк тактоочу, сыпаттоочу эпитеттер коштоп жүрөт. Бул айтыла турган ойду ого бетер ачык, элестүү берүүгө шарт түзөт.

Бул айтылган ойду далилдөө үчүн «Ак ыргал» деген ырдан мисал келтирүүгө болот. Ак ыргал» – Кыргызстандын бардык жеринде ырдалат, бирок түштүк кыргыздарда бул санат түрүндөгү поэмага чейин көтөрүлүп жеткен. Анын айрым үзүндүсү мына:

¹ Фонду, инв. № 257.

Абада чолпон жылдыздай,
 Арка чачын кундуздай, _
 Ак ургуздуң сиз бизди ай.
 Көктө чолпон жылдыздай,
 Көшүлгөн чачын кундуздай,
 Көп күйгүздүң сиз бизди ай.
 Ала десем куладай,
 Пуладай сиздин чачынды
 Кандай пенде сылады ай¹.

.....

Ашык болгон адам сүйгөнүнүн көзүн жөнөкөй гана «жылдыздай» деп койсо, алда канча абстрактуу, жалпы айтылган болор эле. Ошондуктан, көпчүлүк учурда «чолпон жылдыздай», «күйгөн жылдыздай» деген салыштырууларды учуратабыз. Ушундай эле сулуунун чачын, кашын кундузга салыштыруу жыш кезигет. Бирок, мында дагы «кара» деген эпитет кошо айтылып, ого бетер тактык киргизет. Ушул «кара» деген бир эле эпитет сулуулукту кабыл алуудагы кыргыз элинин түшүнүгүн берет. «Кара чач», «кара каш», «кара көз» өзүнчө бир сүйкүм менен айтылып, сулуунун келбетиндеги суктанарлык белги катары көрсөтүлөт. Кала берсе «кара каш», «кара көз» деген салыштыруулар троптук, идиомалык касиетке да өтүп кеткен учурлары көп. Айрым убактарда «кара каш» же «кара көз неме экен» дегенде эле сулуу, келбеттүү адамды түшүнүп калабыз.

Лирикалык ырлардагы салыштыруунун ролу ар түрдүү, ошого карата тарыхый турмуштун ар кандай белгилери да кошо чагылтылган. Жогорку эле келтирилген «Ак ыргалдагы»:

Ала десем куладай,
 Арка чачын пуладай,
 Пуладай сиздин чачынды
 Кандай пенде сылады ай...²

деген ырдын бүткүл турпаты уйкаштыктын шайма-шай келиши менен адамды таң калтырат. Сулуунун кубулуп турган чачынын «пуладай» жумшактыгы адамды өзүнө тартат. Аны сылап эркелеткиси келет, бирок ага андай укук берилген эмес. Ал тек кана суктанып, тамшанат. Элдик оозеки чыгармаларда туруктуу салыштыруулар болот. Бирок, алар ырдын ар түрдүү айкалышында жаңы маани, жаңы касиети менен көрүнүшү мүмкүн. «Ай», «күн», «гүл», «жылдыз» өңдүү өтө көп салыштырууну жолуктурабыз. Ага карабастан булар эскирген салыштырууга кирбейт. Анткени салыштыруулардын эскириши турмуштагы маанисинин жоголушуна карата болот. Ал эми Ай менен Күндүн, гүлдүн бардык муундар үчүн мааниси бирдей эле. Аларды ар бир муун сүйүп ардакташат. Ошондуктан турмуштагы мааниси бардык муундарга бирдей нерселерден поэзиядагы «түбөлүктүү» тема келип чыккан. Эгерде адамдар жашап турган турмуш түбөлүктүү болсо, андан алынган салыштыруунун бардыгы түбөлүктүү болобу деген суроо келип чыгат. Көркөм чыгармадагы фактылардан бул суроого эки түрдүүчө жооп берүүгө болот. Биринчиси, түбөлүктүү, эскирбес салыштыруулардын бардыгын аныктайт. Буга жогорку келтирген күн, ай, гүл сыяктуу салыштырууларды айтууга болот. Экинчиси, эскире турган, күндөлүк адамдын турмушуна тикеден-тике байланыштуу болгон салыштыруулар. Мисалы мындай жөнөкөй эле нерсени алууга болот. Адамдар ылдамдыкты тулпардын чуркашына, канаттуунун учушуна, жебенин ылдамдыгына, кийин мылтыктын огуна, азыр спутниктин учушуна салыштыра баштады. Ушул сыяктуу техника, илимдин, коомдун өнүгүшү улам жаңы көркөм сөз куралдарды пайдаланууга алып келет. Мындан

¹ Фонду, инв. № 50, 32, 4-дептер.

² Фонду, инв. № 50, 32-бет..

айрымдары эскирүүгө дуушар болгону түшүнүктүү. Демек, көркөм чыгармалардагы көркөм каражаттар эскире турганы жана эскирбей турганы аныкталат. Ушундан улам салыштыруулар ошол элдин басып өткөн тарыхый турмушуна тикеден-тике байланыштуу экени билинет. Ашыктык ырларындагы «бото көз», «кой көз» ж. б. деген салыштыруулар кыргыз элинин мал чарбасына байланыштуу алынган. Ырдын көркөм каражаттарынын турмушка байланыштуулугу жогорку «Ак ыргал» ырынан да көрүнүп турат. Сулуунун чачынын жумшактыгы «пулага» (була) салыштыруу түштүк кыргыздын лирикаларында мүнөздүү белги. Түндүк кыргыздарда жумшактыкты кебезге салыштыруу жолугат. Айрым учурларда кебез менен ырандын актыгын да теңейт:

Үйүндүн арты четинди,
Керкимдин мизи кетилди.
Керилип барып бир өпсөм
Кебездей аппак бетинди¹.

Төрт жолдон турганда ритм, рифмалык жактан бирин-бири коштоп өтө эле сонун угулат. Жогорку эле ырдагы:

Үйүндүн арты четинди,
Керкимдин мизи кетилди

деген ыр саптары ырдын экинчи бөлүгүнө мазмундук бирдикте турбагансыйт. Кыргыз элинде кеңири тараган «Беш ырга» ыры жөнүндө да ушуну айтууга болот.

Белестеги беш ыргай, _
Беш ыргайды мен кыйбай,
Бет алдынан карасам,
Беш түлөгөн кыргыйдай².

Бул куплеттин биринчи эки сабы экинчи бөлүгү менен эч кандай ички байланышта турбаганы түшүнүктүү. Ага карабастан аллитерация, ассонастын жыш келиши, ритмдеринин бирдей ыргагы, куплеттин бирдигин кармап турган рифманын ролу зор. Ырдын бүткүл мааниси мунун менен гана бүтпөйт, ушул эле байланышы жок болуп турган биринчи эки сабы каймана, кыйыр айтылып логикалык жактан экинчи бөлүгүнө айкалышып турат. Анчалык ачык болбосо да «Беш түлөгөн кыргыйдай» болгон сулууну «белестеги ыргайга» салыштыруу бар. Ал эми «беш» деген сөздүн кайталанышы поэзиядагы «алты», «жети» дегендей эле эпикалык цифра же «кожон» формасын уюштуруудагы көмөкчү элемент экени менен түшүндүрүүгө болот. Анткени «белестеги» дегендей кийин «беш» деген цифранын айтылышы аллитерация, ассонанс закону боюнча туура болор эле. Ошондуктан, «Беш ыргайдын» экинчи куплети «Адырдагы алты ыргай» деп башталып, «Адыр» деген сөзгө «алты» жупташып түшүшү ырдын уккулуктуулугун арттырды. Чыгыш элинин элдик оозеки чыгармаларында өмүр сүргөн «кожон» формасынын келип чыгышын дал ушул бир маанинин эки которулуп кайталанышы менен келип чыккан.

Дал ушул жерден сүйүү лирикаларынын дагы бир өзгөчөлүгүн айтуу зарылчылыгы бар. Элдик лирикалардын негизги идеясы, андагы көркөм образдар аткарылган мезгилинде бардык маңызы менен ачылып чыга келет. Бардагы ар бир сөздүн айтылышы, созулушу белгилүү бир обон менен айкалышканда гана жандуу элестерге ээ болот. Буга эң эле жөнөкөй мисал катары «Беш ыргай» ырынын диктовка менен жазылган текстин жана обон менен аткарылган учурун көрсөтүү жетиштүү. Жогоруда келтирилген «Беш

¹ Фонду, инв. № 180.

² Фонду, инв. № 180.

ыргайдын» текстинде анчалык деле көркөм элестер, поэтикалык образдар көрүнбөйт. Сүйгөнүн мындай беш түлөгөн кыргызга салыштыруу элдик лирикаларда абдан көп учурайт. Анын үстүнө бул анчалык деле курч айтылган элестүү салыштыруу эмес. Бирок, ага карабастан аткаруучунун обону менен сызылып чыга келгенде заматта жаңы көрүнүшкө өтөт. Жансыз турган кыргыз сулуунун колунда талпынып, суктанган символикалык образга айланат. Адамдын жүрөгүнө жете бербеген баягы карапайым сөздөр аллитерация, ассонанстын, ритмдин сыйкырдуу күчүнө баш ийип ырдын жаңылыгына таң калабыз. Обон элдик ырларда бөлүүгө болбой турган поэтикалык форма экенин ошондо гана түшүнөбүз. Обондун ырдын текстине тийгизген таасирин аткаруу мезгилинде гана байкоого болот. Үндүн ыргагына жараша ырдагы басымдар жана ритм өзгөрөт.

Ошондуктан, ырдын негизги идеясы өзгөрүп кетпеген менен угулушу башка боло түшөт. Анткени обонго жараша ырдын текстиндеги үндүү тыбыштарды созуп, жаңы сезимдерди пайда кылат. «Жаңы сезим» — абстракттуу айтылып жаткан ой эмес. Айрыкча күйгөн, секетпайларда обондогу ойку-кайкылар, сыздоолор аркылуу ырга «жаңы сезим» пайда болот. Кыргыздын «Күңөтай», «Ашык жар» сыяктуу ырлары менен «Ой, булбул», «Күкөй» ырларындагы сырдык сөздөр өзүнчө мааниси бар толук маанилүү, так салыштырууларга айланып кетиши ырдын обон менен аткарылып жаткан формасына таандык:

Асылкеч менин Күкөйүм,
Тээтиги тоонун боорунда

деген ыр саптары өзүнчө турганда бир мааниге ээ болсо, обон менен аткарылганда экинчи мааниге өтөт. Мисалы текстте «тээтиги тоонун боорунда» дегенде кол менен жаңсап көрүнүп турган тоону көрсөтүп жатканын түшүнөбүз. Ал эми өз обону менен аткарылганда «тетиги» деген т-э-э-э-тиг-и деп созулуп деле капкайдагы бүлбүлдөп көрүнгөн тоону көрсөтүп, сүйгөнүнөн ушунчалык алыска ажырап калганына кейип-кепчигенсийт. Ушундай эле «Күңөтай» дагы «Оолда Күңөтай...а!»... деп басым келтирип муңкана түшүшү ырдын текстине «жаңы сезим» берип, маанисин ого бетер тереңдетет. Сүйүү лирикасындагы каймана салыштыруу катарында алынган биринчи эки сап обон менен аткарылганда ич ара терең байланышы бардыгы ачылат.

Бирок, айрым окумуштуулар лирикалык ырлардагы кыйыр жана тике маанидеги строктордун рифмалык байланышын логикалык жактан да байланышы жок деп карап жүрүшөт¹. Бул ойдун туура, туура эместигин далилдөө үчүн экинчи бир ырга көңүл бөлөбүз:

Ак зоонун тунук суусундай,
Ак эрмендин куусундай,
Алышып ойноп жүрөлүк
Азыркы закон ушундай¹.

Ырдын биринчи эки сабы маани жактан экинчи бөлүгү менен эч кандай байланышы жок сыяктуу сезилет. Бир караганда адамга тек жана уйкаштык үчүн алынгандай. Ага карабастан биринчи эки сабы ашык болгон адамдын оюн ачууга көмөкчү ролду аткарды. Дал ушул ырдын биринчи сабында сүйгөнүн «ак зоонун тунук суусуна» салыштыруу бар. Адамдын чаңкаганын басуучу тунук булактын суусу өтмө мааниде жүрөктүн күйүтүн басуучу сүйгөн жардын элесин эске салат. Ошол «ак зоонун тунук суусундай» сулууну алышып ойноп күлүүгө чакырат. Азыркы эркин заманда ар ким

¹ С. И. Руденко. Башкиры. М.—Л., 1955, 308-бет.

¹ Фонду, инф. № 779, 30-бет.

сүйгөнү менен бирге болгусу келет. Ал эми экинчи строк болсо жөнөкөй эле уйкаштык үчүн алынып кеткени байкалат. Биринчи саптагы «суусундай» деген сөзгө уйкаштык келтирүү үчүн эле «Ак эрмендин куусундай» деп кошуп кеткени айдан ачык. Антпесе бул саптын өзүнөн мурунку жана кийинки строкторго эч кандай маани жактан байланышы жок. Элдик ырларда мындай маанисинен четтеп кетүү же уйкаштыкты кубалап, сырткы кооздукка берилүү көп жолугат:

Алайга бүткөн кайындай,
Аргымак бээнин тайындай
Албырасын нурланып
Алматынын чайындай.

Тоого бүткөн кайындай,
Тобурчак бээнин тайындай
Толкундайсың нурланып,
Токмоктун памил чайындай².

Бул келтирилген ырда ашык болгон адам сүйгөнүнүн сулуулугун элдик традициялык сүрөттөөлөр менен сыпаттап келип ырдын аягына жакындаганда тумандуу, ачык эмес ойду айтып конду. Мындагы уйкаштыкты кубалоо портреттин ыраңына шек туудурду. «Албырасың нурланып» дегенди «Алматынын чайындайга» салыштырып, ого бетер бүдөмүктөнтүп жиберди. Куплет ушунчалык жупташкан уйкаштык менен түзүлсө да сулуунун келбети ачык көрүнгөн жок. Ырдын экинчи куплети жөнүндө деле ушуну айтууга болот.

Ашыктык ырлардагы «секетпайларда» сүйгөнүн сыпаттоо анын сулуулугуна суктануу өтө көп. Ал түгүл айрым учурларда бул суктануу жалбарууга чейин көтөрүлөт, түштүк кыргыздардын сүйүү ырларында мындай формадагы ырлар кеңири жолугат:

Оромол салган башыңдан,
Осмо койгон кашыңдан
Кысып койгон көзүңдөн,
Кызыктырган өзүңдөн.
Шам чырактай көзүңдөн
Шекер бир ширин сөзүңдөн³.

.....

Элде кеңири айтылган «Мырзайым», «Ак ыргал», «Назик жан» «Өзгөчөм» деген ырлар ушул формада түзүлгөн. Бул жерлери ооздон-оозго өтүп отуруп, адамдын сезимине жеткен көркөм жерлери гана калган. гана калган. Түштүктүн көп жеринде кийинки мезгилге чейин сүйүү ырлары бир обон менен ырдалганы үстөмдүк кылуучу. Обон шар аккан суудай тездик менен айтылып, ырдын да куюлушуп турган уйкаштыгын талап кылган. Ошондуктан, түштүктүн ырларынын көпчүлүгү кош жана татаал уйкаштык менен түзүлгөнүн көрүүгө болот.

* * *

Ашыктык, сүйүүчүлүк ырларын алып караганда, жалпы идеясынын пессимисттик мүнөзгө түшүп кеткен тобу жолугат. Алар «күйгөн» деген ат менен белгилүү. «Күйгөн»

² Фонду, инф. № 779, 59-бет.

³ Фонду, инф. № 779, 97-бет.

ырларынын пайда болушуна коомдогу тарыхый шарттар негизги себептерди түзгөн. «Күйгөндөр» мазмуну жактан арман ырларына өтө жакын. Эгерде муну орой айтсак, сүйүүгө арналган арман ырлары деп да атоого болот.

Таптык коомдо өндүрүш каражаттарынын айрым адамдардын колуна топтолушу сүйүү теңсиздигине да алып келген. Колунда барлар кедейдин сулуу кыздарын сүйгөнүнө жеткирбей малга сатып алган. Анын үстүнө бешиктеги балага куда түшүү деген ислам дининдеги терс салттар да далай кайгы армандын чыгышына себеп болгон; үйлөндүрүү көп учурларда баш кошо турган жигит, кыздын макулдугусуз эле ишке ашкан. Ал эми калың шарттары, сүйүшкөн жаштардын бири-бирине кошулушуна ого бетер кыйындык келтирет.

XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыз жеринде болгон казак окумуштуусу Ч. Валихановдун берген маалыматы боюнча үйлөнүү калыңы өтө жогору болгон. Мисалы, байдын кыздарына 100 жылкы, 20 кул, 10 бүркүт, 10 мылтык берилген. Кедейдин кыздарына 20—30 баш кара кескен¹. Калыңдын мындай берилиши кедей жигиттердин сүйгөнүнө жетишине чоң жолтоо болгон. Алар айласыз зарлап кала берген. Айрым ашыктык ырларында турмуштагы социалдык теңсиздик ачык эле көрүнүп турат. Сүйгөнүнө жетпеген жигит өзүнүн бүткүл дартын «күйгөндөрдө» ачык айтат. Ал «Ак селки» деген ырда бардык маңызы менен ачылган:

Тобурчак минип дууласам,
Токойдон коён ууласам,
Ал коёngo жетпеген
Тобурчак аттын токтугу.
Токсонду берип сени албай,
Ак селки,
Тозоктуу малдын жоктугу².

Бул ырдын биринчи төрт сабында ашык болуп сүйгөнүнө жетпей калган жигит ичтеги кайгысын каймана, кайыр түрдө гана айтты. Анын кайгысы тобурчактын ток болуп коёngo жетпей калышында деле эмес. Ырдын негизги багытын айттайын деген идеясын эске алганда, жигиттин тобурчак мингенине деле шек кыласың, кебетеси ал тобурчак минүүнү эңсеген окшонт. Бул психологиялык параллелизмди түзүү менен ырдын экинчи бөлүгүнө ачык маани берди.

Бардык максат жүрөктөн чыккан ый, ырдын экинчи бөлүгүндө жатат. Ашыгына жетпеген шордуу колунда малы жоктугуна кейийт. Калыңсыз ал сүйгөнүнө жете албайт. Каргыш тийген заманда байлардын малына бардык нерсе көз каранды болуп турган. Сүйгөнүнө жетпеген жигиттин «тобурчак минип дуулагысы» келиптирби же «токойдон коён уулагысы» келиптирби. Жок, ал муну көксөгөн жок. Ага тобурчак мал жарпын жазууга же бирөөнү кул кылуу үчүн керек эмес өзүнүн ашык жарына жетүү үчүн гана керек эмес - өзүнүн ашык жарына жетүү үчүн гана керек. Ал колунда токсон малы, алдында минген тобурчагы болсо бүт бойдон калың сураган ач көз адамга берип сүйгөнү менен баш кошууну көксөйт. Ырдагы «Ак селки» деген рефрендин улам кайталанышы күйүткө түшкөн адамдын ички кайгысын ого бетер ачык түшүндүрөт. «Ак селки» ырдын муундук бирдигин бузган өзүнчө строк катары кирсе да, обон менен аткарылганда ырдагы ритмикалык бирдикти бузбайт. Энде кеңири айтылган «Күнөтай» ыры дагы ушул формада:

Көк ойдо көлчүк суу турат,
Көк кептер суулап олтурат,
Көк кептердей кулпунуп,
Күнөтай!

¹ Ч. В а л и х а н о в. Собр. соч. 1-т. Алма-Ата, 1961, 371-бет.

² Фонду, инв. №241, 19-бет.

Кай жерде куурап олтурат?¹

«Күйгөн» ырларында психологиялык параллелизм атайы ыкма катары колдонулганы байкалат. Жогорку эле ырдагы «көк кептер эркин суулап олтурса», анын көк кептерге окшогон сүйгөнү ошол мезгилде куурап олтурат. Элдик лирикалардын башка түрлөрүндөй эле күйгөндөрдө аллитерация, ассонанстар кенири жолугат. Аллитерация, ассонанстар куплетте үндүн ыргагын бир калыпка салуу менен анын угумдуулугун арттырат. Бирок муну ырдын сырткы кооздугу үчүн гана колдонулат деп айтуу жаңылыштыкка алып барат. Анткени ырдагы аллитерация, анафора строфаны өзгөртөөр замат анын бүткүл мазмуну өзгөрүүгө дуушар болот. Мисалы, жогорку «Күңөтөй» ырынан алынган үзүндүдө «көк» деген сөздүн үч кайталанганы жолукту Дал ушул сөздөгү «к» тыбышынын улам-улам кайталанышы ырга аллитерацияны киргизди. Ал эми «ө» тыбышы ассонанс катары кирди. Ошентип, «көк» деген сөздүн ыр башында бирдей кайталанышы ырдын уккулуктуулугун арттырды, үндүн ыргагы да бир тартипке түштү. Бирок бул али сырткы гана формасы, дал ушул тыбыттан ички мааниси бар Тыбыштардын белгилүү бир айкалыштары мазмуну бар сөздөрдү түзгөн сыяктуу жогорку аллитерация, ассонанстын айкалышы бир маанилүү сөздү жаратты. Анын мааниси ырдын ички мазмунуна кошумча маани берди. Демек мындан мындай деген корутундуга келүүгө болот, ар кандай ырдагы көркөм сөз куралдары, ырдын уккулуктуулугун арттырган аллитерация, ассонанстар. анын сөөгүн түзүп турган строфа анафоралар сырткы гана көрүнүш эмес. Алардын ар түрдүү айкалышынан, ар түрдү орун алышынан мазмун өзгөрүп турат. Ошондуктан мазмунуна карата форма, формасына карата мазмун болот.

Күйгөндөрдөгү рефрендүү форма да анын мазмунуна байланыштуу келип чыккан. Бул жөнүндө атактуу музыковед В. Виноградов сонун далилдерди келтирет. о. Виноградовдун пикири боюнча ырлардагы обондор анын мазмунуна тикеден-тике багынып турат². Биз бул жерде күйгөндөр көбүнчө арман мотивинде ырдала турганын эске алып жатабыз. Сүйгөнүнө жетпей калган адамдын оор кайгысы жети-сегиз муундуу ырдын үчүнчү же бешинчи сабынан кийин рефрендин кайталанышы менен өтө эле аянычтуу абалга жетет. Ошол «койчу» «секетим», «Күңөтөй», «ак селким» деген рефрен ырдын муундук санына ашык киргизилсе да күйүттөгү адамдын ички сезимин ачык көрсөтүүгө көмөкчү шарттарды түзөт. Мунун ачык белгиси төмөнкү ырдан көрүнөт:

Каркылдап учкан кара каз,
Каз моюн өрдөк, колоң чач,
Кучакташып бир жатпай,
Койчу —
Көзүмдөн агат мончок жаш.

* * *

Асмандап учкан ала каз
Аркар моюн, колоң чач,
Ажырап сенден калган соң,
Койчу —
Акпасын кантип көздөп жаш.

Бул ырдын бүткүл турпаты ушундай. Анда өзүнүн сүйгөнүнүн сонун келбети айтылып, ошол асыл жарына жетпей калганы оор өкүнүч менен баяндалат. Куплеттеги «койчу» деген рефренди алып койсок деле ырдагы арман мотиви жоголбойт. Бирок, ушул бир эле

¹ Фонду, инв. №1836, 25-бет.

² В. В и н о г р а д о в. Киргизская народная музыка. Фрунзе, Киргосиздат, 1958, 107-бет.

«койчу» деген рефрендин белгилүү строктон кийин кайталанышы ашыгынан ажыраган адамдын кайгысынын чексиз экенин ого бетер ачыктыкка алып чыкты Токтогулдун «Алымкан» деген атактуу ыры да ушул формада ырдалган. Буга карабастан күйгөн ырлары ар дайым бир формада түзүлө бербейт. Алар ар түрдүү формада ар түрдүү темада аткарылып келген. Кыргыз элинин күйгөндөрү көбүнчө «Ак чабак», «Керме каш», «Ак селки», «Кара көз» «Ай тамак», «Зардалым», «Датка айым», «Мырза айым», «Дарди зар» ж. б. жалпы темаларда ырдалган. Булардан башка жөнөкөй эле «күйгөн» деген темага бириккен арман ырларынын циклин жолуктурабыз. Түштүк кыргыздарда кеңири ырдалган «Зардалым» деген ашыктык ырына көз жүгүртсөк күйгөндөр «бейт» формасында жана үч, төрт, беш строктон турган строфага ээ болгон формада ырдала бере турганы байкалат. Ошондуктан, элдик «Зардалым» деген ырдан ар түрдүү рифмага далил болуучу бир канча мисалды келтиребиз:

.....
 Татымың Алай тузундай,
 Тартибиң бектин кызындай,

Сынабилде муркамил,
 Канга окшойсуң зардалым.
 Көкүрөктө чымындай,
 Жанга окшойсуң зардалым.

Калемпир салдың ашыма,
 Калемпир салсаң жөтөлөм.
 Кайгыны салдың башыма,
 Кайгыңды кандай көтөрөм.
 Күчала салдың ашыма,
 Күйүттү салдың башыма¹.

Бул келтирилген мисалдарда рифма ырдын аягында, ортосунда жана башында орун алды. Бирок, бир эле строфада ар түрдүү рифмалардын жолуга бериши да мүмкүн ырларынын фактысына караганда анафоралык жана ыр жолунун аягындагы уйкаштыктардын бир куплетте орун алганы кеңири кездешет. Кебетеси импровизациянын бир касиети ушунда болсо керек. Импровизацияга жатыккан акындар сөздөрдүн музыкалык жактан жупташканын кеңири колдонушат. А түгүл айтыштарда же акындыкты сыноодо узак ырларды башынан аягына чейин аллитерация же ассонанс менен аткарышын жолуктурууга болот.

В. Виноградов кыргыз ырларынын рифмалык түзүлүшүн изилдеп келип булар эки түрдүү: бири кадимки эле терме түрүндө речитативдүү манерада, экинчиси тирада формасында түзүлө турганын байкаган¹.

Ашыктык ырларында булардын айкалышкан түрү кезиге. Жогорку эле келтирилген «Зардалым» да сулуунун келбетин сыпаттоо жана ага карата өзүнүн жүрөк күйүтүн айтууда тирадага түшүп кетет. Тирада импровизациядагы бүтүн бир ойдун чечилишине карата куплеттик бирдикти түзөт.

¹ Фонду, инв. №1862, 299-бет.

¹ В. Виноградов. Киргизская народная музыка. Фрунзе, Киргизгосиздат, 1958, 105–106-бет.

Ырдын башталышында жана айрым жерлерине терме түрүндөгү речитативдүү манераны колдонот. Айрыкча кыргыздын ашыктык ырларында санат, насыят, терме мүнөзүндөгү агитациялык ойлор басымдуу орунду ээлейт. Бул айтылган пикирди экинчи бир «күйгөн» деген ыр ачык далилдеп турат:

Сурмалуу көз, ак маңдай
Сүрөткө жүзүн тарткандай,
Көз үстүндө чийген каш,
Калем менен тарткандай.
Күлсөң, тишиң кашкайып,
Күмүштөн тизип таккандай,
Алкымын айдын көлүндөй,
Алтындан кошуп чапкандай².

.....

Келтирилген үзүндүдө сулуунун келбетин элестүү салыштыруулар менен тирада формасында сыпаттап берди. Андан ары үгүт-насыят формасында өкүнүчтүү ой айтылат:

Акыл айла, жер тегиз,
Акыл айтсам билиңиз,
Эки айланып келсечи
Атаны кокуй он сегиз.

Учуп-учуп жеткисиз,
Учаган түшсүн тузакка,
Ушу башка бир өлүм
Сулуулар түшсүн кучакка.

.....

«Секетпай» ырларына аралашкан терме, үгүт-насыят ырларынын мааниси ар түрдүү болсо да, максаты бирөө гана — ашык болгон кызды же жигитти ойноп, күлүүгө чакыруу. Ал эми «күйгөн» ырларында терме, насыяттар арман мотивине өтүп кетет:

.....

Эки айланып келсечи,
Атаны кокуй он сегиз,

Бул строктор «карылык» жөнүндөгү армандарда кеңири жолугат. Бирок, анда өмүрдүн өтүп кете турганын, экинчи кайрылып келбесин тике мааниде баяндайт. Бул жерде жаш кезегинде жолуккан сүйгөнүнө жетпей калганын, эгерде экинчи жашара турган болсо эч нерсеге карабастан, өмүрүн кайыл кылса да ашыгына жетерин айтып арман кылат.

Сүйүү ырлары Улуу Октябрь революциясынан кийин да күрдөөлдүү өсүшүн улантты. Бул мезгилдеги сүйүү ырлары эки түрдө: жазма жана оозеки формасында өнүккөнүн атайлап эскертүүгө туура келет.

Элдин турмушунун, коомдук түзүлүшүнүн өзгөрүшү алардын көз карашынын, түшүнүгүнүн өзгөрүшүнө да алып келди. Алардын негизги мүнөзү жөнүндө Совет мезгилиндеги оозеки чыгармаларда тереңирээк айтылат.

² Фонду, инв. № 1861, 64-бет.

КОШОК

Ар бир элдин турмуш-тиричилигине, жашоосуна жараша үрп-адаты, каадасы жана салты болуп, алар ошол элдин аң-сезимине сиңүү менен бирге, белгилүү даражада жашап келгенин байкайбыз. Коомдук турмуш илгерилеп өскөн сайын элдин турмушу, үрп-адаты, каадасы жана салты өзгөрүп отураары белгилүү. Демек, коомдук жана экономикалык өзгөрүүлөр мурдатан бери келе жаткан турмуш тиричилигине, үрп-адатына жана салтка өзүнүн таасирин тийгизгенин ачык байкоого болот. Бул айтылгандардын бардыгын кыргыз элинин тарыхынан кеңири кезиктиребиз.

Кыргыздын оозеки чыгармачылыгында элибиздин өткөндөгү турмуш-тиричилигин, үрп-адатын, каадаларын жана салтын көрсөткөн чыгармалар өтө көп. Аларга: коштошуу, керез, айтыш, жар чакыруу, учурашуу, угузуу, кошок, жоктоо жана үйлөнүү салтына байланыштуу чыккан көрүшүү ырлары кирет. Жогорку чыгармалардын көпчүлүгү илгертен эл арасында оозеки айтылуу аркылуу таралгандыктан, жашоо мезгилинде көп өзгөртүүлөргө учурап, алгачкы учурундай сакталбаган. Ошондуктан бул чыгармаларды кайсы мезгилде чыккандыгын белгилөө өтө кыйын. Бул азыр кыргыздын фольклор илиминде гана эмес, тарыхында да чечилбей келе жаткан маселенин бири.

Кошок элдин каада-салт ырларынын ичинде орчундуу орунду ээлейт.

Кыргыз элинин лирикалык ырлары, анын ичинде кошок жалпы эле элдик оозеки көркөм чыгармачылык менен бирдикте жыйналган жана изилденген. Өткөн кылымда В. В. Радлов менен Ч. Валиханов кыргыз элинин эпикалык чыгармалары менен катар, аз болсо да кошокторду жазып алышкан. Бирок, алардын жыйнаган материалдарындагы кошоктор идеялык маанисине карата ар түрдүү келип, басымдуу көпчүлүгү байманаптардын байлыгын мактоого арналса, кээси жөнөкөй адамдардын турмушун көрсөтүүгө багытталган.

Кошокторду жыйноо иши Улуу Октябрь революциясынан кийин гана кеңири башталды.

Кошок адатта адам өлгөндө айтылып, айтуучунун ички кайгысын, өкүнүчүн билдирген мундуу ырдын бир түрү болуп саналат. Өлгөн адамдын жүрүш-турушу, башкаларга кылган мамилеси жана анын турпаты апыртылып, макталып ырдалгандык кошоктун бирден бир мүнөздүү белгилеринен. Кыргыз элинин салты боюнча кошок кошуп ыйлаган жана эл арасына тараткан негизинен аялдар болушкан. Ошондуктан кошокту аялдар чыгармасы деп атасак деле болот. Аялдардын жакынынан ажыраган оор кайгысы жалан, гана чубурган көз жашы менен берилбестен, адамдын сезимине жеткен мундуу ыр аркылуу берилген. Аялдардын ичинен таланттуулары чыгып, идеялык мазмуну терең, көркөмдүгү жогору турган кошокторду түзүшкөн. Элдик кошоктун мындай түрүн түзгөн таланттуу аялдарды эл кошокчу деп атап келишкен.

Кээде өз эмгеги, жүрүш-турушу, мамилеси менен элге белгилүү болгон адамдар өлгөндө эл ырчылары, акындары тарабынан да кошок чыгарылган. Өлгөн адамды даңазалоо менен бирге өлгөн адамдын кастары менен досторун белгилей кетүү, бирөөдөн жардам күтүү, же бирөөнү жектөө, кектөөлөр кошокто ачык айтыла берет.

Кээ бир адамдар тирүү кездеринде эле күн мурунтан өзү жөнүндө кошок чыгартып, анын өзүнүн жек-жааттарынын бирине өзү өлгөндөн кийин айтууга керез кылып кетишкен учурлары да кездешет. Буга Куйручуктун:

Ушул жарык дүйнөдө,
Бузук ишти кылбаган.
Булбулу деп кыргыздын
Бардык журту сыйлаган.
Ак бараң мылтык камдаган,

Аркарды атып шаңдаган.
Алты уруу кыргыз чогулса,
Аңгеме сөзүн жардаган!¹

деген кошокун мисалга алсак болот. Мында кошокту түзгөн адамдын тилге чеберчилиги, дааналыгы жана ак ниеттүү эмгекчилдиги күн мурунтан эске алынган.

Кошоктун мазмуну өлгөн адамдын мүнөзүн, жүрүш-турушун, элге кылган мамилесин баяндоо болуп саналат. Ушуга байланыштуу ар кыл таамай эпитет жана салыштыруулар колдонулат. Бул кыргыздын оозеки чыгармасында кездешкен «жолборс», «арстан», «кулун», «күн» «ай» сыяктуу туруктуу эпитет жана салыштырууларды колдонуудан көрүнөт. Ошону менен катар «оёnum», «гүлүстөн», «жалгызым», «жаш мырзам», «кырчыным», «асылым», «күл ойрон», «бир боорум» деген жекече бөтөнчөлүккө ээ болгон эпитеттер кошоктун поэтикалык мүнөздүү белгилерин түзөт. Колдонулган эпитеттер өлгөн адамга арналса да, кошокту айтып жаткан адамдын ал-абалын билгизип, анын ички кайгылуу сезими менен үн алышканын көрөбүз. Ага мисалды күйөөсү өлгөн аялдын кандай кошуп, кайгырганын алсак ачык байкалат:

Оёnum, күчала салдың ашыма.
Оёnum, күйүттү салдың башыма.
Оёnum, күчала берсең жөтөлөм,
Оёnum, күйүтүң кантип көтөрөм?
Оёnum, туура чыккан терекке.
Оёnum, туура бутак не пайда?
Оёnum, туура бутак өткөн соң,
Оёnum, ыйлаган менен не пайда?² —

деген кошокунда «оёnum» деген сөздүн бир нече ирет кайталанышы өлгөн адамга арналган сезимдин эмоционалдык жактарын дагы күчөткөнүн көрөбүз.

Кошокто образдарды түзүүдө кошокчу тарабынан ар кандай ык колдонулат. Мисалы, бирде кошокчу өлгөн адамга суроо иретинде кайрылып:

Сайраган булбул, учтуңбу?
Жашыл гүл эжем, өчтүңбү?
Жалынарым эжекем,
Жалоортуп бизди кеттиңби?³

деп өзүнүн күйүтүн билгизсе, бирде өлгөн адамды урматтап, турмуштагы эң кымбат көрүнүштү ага багыштайт:

Тулку боюм тунугум,
Тул казанат кулунум,
Турбай жатып курудум.
Чырпыгын алтын чынарым,
Чыныгы шумкар тынарым¹

деген ыр түрмөгүндөгү «кулунум», «тунугум», «чынарым», «чырагым» өңдүү аянычтуу элестер кошокчунун ички дүйнөсүндөгү болгон терең кайгысын билдирүү менен бирге, анын өлгөн адамга карата болгон мамилесин түшүндүрөт. Ал эми өлгөн кишини кошокчу

¹ Фонду, инв. № 4292.

² Фонду, инв. № 5174, 33-бет.

³ Фонду, инв. № 5174, 75-бет.

¹ Фонду, инв. № 5174, 33-бет.

кандай аташы, ал көбүнчө аны кошуп жаткан адамдын ага жакындыгына байланыштуу болот.

Адамдын ички дүйнөсүндөгү терең назик сезимди, оор күйүтү, арманды чагылдырышы элдик кошоктун мүнөздүү касиети. Бул жагынан алганда кошоктор лирикалык ырларга өтө жакындыгын көрсөтөт. Бирок, кошоктогу кайгылуу сезим лирикалык каарманга эмес, кошуп жаткан адамга таандык болот.

Ай кыядан батарбы,
Алтыным жерге жатарбы?
Алтын сөөк теңтушум,
Ай тийбес жерге жатарбы?
Кун кызарып батарбы?
Күмүшүм жерге жатарбы?
Күмүш сөөк бир боорум,
Күн тийбес жерге жатарбы?²

деген лирикалык монолог кошокчунун жеке кайгысын, жакынына болгон күйүтүн белгилейт. Кошокто кайгырууну жана күйүттү терең белгилөө максатында кээ бир саптарды, же бир бүтүн ыр сабагын кайталап айтуу учурлары да кездешет:

Кумга чыккан куба тал,
Кумдак куям дечү элем.
Куба сакал болгончо,
Бирге жүрөм дечү элең.
Кумга чыккан куба тал,
Кана, кумдак куйганың?
Куба сакал болгончо,
Кана, бирге жүргөнүң?³

Мындагы суроо-жооп иретиндеги кайталоо кошокчунун эмоционалдык сезимин ачык берген. Ошону менен бирге кошокту түзүүдөгү көркөм сөз каражаттардын бири лирикалык, же турмуштук ырлардагыдай эле көркөм параллелизмдин басымдуу учурашында. Кошоктордо өлүм табийгаттын кээ бир стихиялык кубулуштарына салыштырылып, ал аркылуу кайгы менен капалыктын идеясы күчөтүлөт. Бул жөнүндө А. Веселовский: «Параллелизм субъект менен объектинин эрктүү тиричилик кылуунун белгиси болгон кыймыл-аракет категориясы боюнча салыштырууга негизделет. Албетте, айбандар да объект болушкан, алар көбүнчө адамга окшош келишкен, бирок өсүмдүктөрдө да ошондой окшоштук болгон, алар көгөрүп өсүп чыгышкан, гүл ачышкан жана желге баш ийип ыргалышкан. Күн да чыгып айланып, батып турган; шамал булутту айдап, чагылган чартылдап, от алоолонуп, бак-дарактын бутактарын күйгүзгөн», — деп жазган. Чындыгында эле кошоктогу көпчүлүк салыштыруулар бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү кубулуштардан алынган. Кошокто келтирилген «ай менен күндүн батышы», «жалбырактын сабактан үзүлүп түшүшү», «алманын, жийденин гүлүнүн күбүлүшү» жана башка ушул сыяктуу табигый кубулуштар адамдын өмүрүнүн кыйылышын айгинелейт. Ал гана эмес, көпчүлүк кошоктор жалаң эпикалык параллелизм түрүндө да түзүлөт:

Алманын гүлү күбүлдү,
Алганың сенден түнүлдү.
Артыңдан калбай бүгүлдү.

² Фонду, инв. № 1859, 193-бет.

³ Фонду, инв. № 1859, 186-бет.

Жийденин гүлү күбүлдү,
Кошулган жарың түнүлдү.
Коктуда ыргай кыйылды,
Козголоң шамал тыйылды.
Жылгада ыргай кыйылды,
Жылдырган шамал тыйылды¹

деген кошоктон параллелизмдин ар түркүн формаларын кездештиребиз.

Кошок кыргыздын башка оозеки чыгармаларынан өзүнө гана таандык көркөм сөз каражаттары, композициялык түзүлүш өзгөчөлүктөрү менен да айырмаланат. Кошоктун композициялык түзүлүшүндөгү басымдуу ыктардын бири көп убактарда угуучулардын көңүлүн өзүнө тартуу максаты да киргизилген башталмалардын, же зачиндин болушунда:

Минген атың кер жорго,
Кыямат кеттиң кен жолго.
Кең жолду кайдан баштадың?
Кейитип жалгыз таштадың²

деп башталат. Ал эми кээ бир кошоктор анча-мынча айырмаланып башталганы менен негизинен өлгөндү жоктоо аза күтүү сыяктуу жалпы мотив эч бир өзгөрүүсүз кала берет.

Кыргыз поэзиясына дээрлик мүнөздүү болгон аллитерация кошоктордо да негизги орунду ээлейт:

Кабылан жолборс, арстаным,
Кадууга салган капканым.
Карк олжого батканым,
Какшатып кеттиң, арстаным³.

Көпчүлүк кошоктор аксак уйкаш менен айтылат:

Адырдан уулап түлкү алган,
Ак сүлөөсүн мүлк алган.
Ардактуу атам деп келип,
Алыскы элдер үн салган⁴.

Кыргыздын эпикалык чыгармаларында да элдик баатырлардын эрдигин, кайратын, иштеген ишин билдирген кошоктор айтылат. Буга «Манас» эпосундагы Каныкейдин, «Кожожаштагы» Зулайканын кошокторун мисалга алсак жетиштүү болот. Эпостук чыгармалардагы кошоктор мааниси гана эмес, формасы жана түзүлүшү жагынан да кыргыздын эл кошокторуна өтө окшоп келип, тигил же бул образга лирикалык жагымдуулукту киргизип турат.

Кыргыздын коомчулугунда барган сайын таптык карама-каршылыктын курчушу, элдин жакырланышы элдик каада-салт ырларынын, анын ичинде кошоктун идеялык багытын да өзгөрткөн. Мурдагы кошоктордо өлгөн адамдын мүнөзү, жүрүш-турушу апыртылып макталып, анын жакындарынын жеке кайгысы айтылса, кийинчерээк социалдык турмушту ичине алып чындыкты көрсөтүүгө өттү. Мисалы, «Мергендин аялынын кошогу», «Мерген жөнүндө кошок», «Карагул» жана башка ушу сыяктуу кошоктордо мергенчилик менен турмуш-тиричилигин өткөргөн мергендин адилет эмгеги жана алардын коомдук орду ачык айкын белгиленет. Элдик эпостордогу баатырларды

¹ Фонду, инв. № 1859, 75-бет,

² Фонду, инв. № 1859, 23-бет.

³ Фонду, инв. № 1264.

⁴ Фонду, инв. № 1264.

сүрөттөгөндөй эл мергенчинин эр жүрөктүүлүгүн, эпчилдигин, анын ак көңүлдүүлүгүн жана көзгө атар мергендигин жеткире мактайт. Албетте, мындай эр жүрөк мергенчилер жөнүндө түзүлгөн кошоктордун пайда болушу ошол доордогу коомдук тарыхый шарттарга байланыштуу болгон.

Ушуну менен катар кээ бир кыргыз акындары элдик кошокторду социалдык турмуш темасына чейин көтөрүшкөнүн айта кетүү зарыл. Буга акын Тоголок Молдонун «Дыйкандын аялынын кошогу» жана «Устанын аялынын кошогу» сыяктуу жакырчылыкты, жардычылыкты билгичтик жана өтө кылдаттык менен ачык-айкын сүрөттөп көрсөткөн чыгармалары мисал боло алат. Тоголок Молдонун кошокторундагы негизги өзгөчөлүктөрдүн бири — андагы архаикалык, кудайга сыйынуу мистикалык элементтердин өтө эле сейрек кездешкендигинде. Мында акын кыргыз букарасынын кайгы-зарын, анын оор турмушун көркөмдүктө сүрөттөйт. Бул кошоктордо эмгек жашоонун негизги булагы экендиги чеберчилик менен берилген. Мисалы, «Дыйкандын аялынын кошогу» өлгөн адам жөнүндөгү жалпы уламалардан башталат да, бара-бара дыйкандын тулку-бою, кулк-мүнөзү, анын эмгекчилдиги угуучуга ачык көрүнөт.

Бармактарың барпайтып,
Басаган элең жыргалым.
Ортондорун оркойтуп,
Орокчу элен жыргалым.
Кабырганды каржайтып,
Карылуу элен жыргалым.
Арыкка суусун бурганым,
Аштык багып турганым¹.

Оозеки адабиятта бул мазмундагы чыгармалардын пайда боло башташы социалдык карама-каршылыктын күчөй башташына ачык далил боло алат. Ал гана эмес, мындагы аза күткөн үй-бүлөнүн муң-зары жеке адамдын өмүрүнө байланыштуу кайгы эмес, эзүүчү таптардын өкүлдөрүнө наалат айтуу катарында белгиленип турат. Эгерде мурунку кошоктордо күйөөсү өлгөн аялдын жеке арманы баяндалса, «Устанын аялынын кошогунда», «Дыйкандын аялынын кошогунда» жан сактатып жаткан белдүү адамдын өлгөнүнө байланыштуу үй-бүлөнүн башына түшө турган түрдүү кыйынчылыктары жана түйшүктөрү, ошону менен катар жалпы эле кыргыз дыйкандарынын оор турмушу тууралуу айтылат.

«Устанын аялынын кошогунда» кол өнөрчүнүн кесиби жана ошол доордогу элдин турмушу эң сонун поэтикалык кооздук жана реалисттик чындык менен көрсөтүлгөн:

Балкасы менен зер чапкан,
Бармагы менен мал тапкан.
Кычкачын кармап зер чапкан,
Кызматы менен мал тапкан.
Калпы журт пайда көрсүн — деп,
Жасадың таштан тегирмен.
Туйгунум устам барында,
Тууганы нанга семирген¹

деген ыр түрмөктөрүнөн устанын кол өнөрчүлүк кызматы жалгыз эле анын үй-бүлөсү үчүн эмес, жалпы коомго пайдалуу экендиги ачык көрүнөт. Мында «Кедейдин аялынын кошогу» сыяктуу эле үй ээсинин каза тапканына байланыштуу үй-бүлөнүн келечектеги тарта турга, азабы жөнүндө эскертилет. Ал эми феодалдык чөйрөдө түзүлгөн кошоктордо

¹ Тоголок Молдо. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1954, 41-бет.

¹ Фонду, инв. № 1264,

бай-манаптардын байлыгы, алардын кадыр-баркы даңазаланат. Аларда исламдын диний эрежелери кеңири орун алып диндик сөздөр өтө көп кездешет.

Ал эми эмгекчи элдер тарабынан түзүлгөн кошоктордо болсо, мунун тескерисинче, диндик түшүнүктөр көп аралашпай, турмуш чындыгы, реалдуу көркөм образдуу элестер негизги мазмунун түзөт.

Кошок кыргыз элинин үрп-адаты жана тарыхы жөнүндө да маалымат берет. Өткөн кылымда Кыргызстандын Россияга өз ыктыяры менен кошулушу менен Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр сыяктуу жумушчу посёлкаларында бирин-сериндеп кыргыз жумушчулары пайда боло баштайт. Мындай таптык жиктелүүнүн таасиринин негизинде жумушчу табынын оор турмушу кошокто да чагылышканын көрөбүз. Андай кошоктордон жумуштун жүрүшүн жана андагы артта калган техника жөнүндөгү пикирлерди да байкоого болот.

Мындай кошоктордун биринде:

Үйдүн үстү үйдөй таш,
Үйүндө калды балдар жаш.
Короонузда койдой таш,
Колумда калды балдар жаш.
Балдарымды бакканым
Давригимдн тапканым²

деп, үй-бүлөнүн оор турмушу жөнүндө айтылат.

Кыргыз турмушундагы зор социалдык өзгөрүштөр, оозеки чыгарманын өзгөрүшүнө да таасир этти. Өткөн замандагы элдик поэзиянын кээ бир түрлөрү жоюлуп, эскинин эстелиги катары сакталып калды, ал эми кээ бир түрлөрү жаңы турмуштун таасиринде өзүнүн мазмуну жагынан гана эмес, көркөм формасы жагынан да аздыр-көптүр өзгөрүүгө кабылууда. Элдин турмушунун өзгөрүшүнө байланыштуу кошок жанры бир кыйла өзгөрдү. Мисалы, жумушчу, дыйкандардын оор турмушун баяндаган кошоктор жашоосун токтотту. Ал эми жакын кишиси өлгөндө айтылуучу кошоктор сакталганы менен анда дагы архаикалык, мифологиялык элементтер акырындык менен жоюлуп, мааниси жагынан бир канча өзгөрдү. Ушуну менен бирге советтик доордо да түрдүү темадагы кошоктор түзүлдү, булар эски кошоктордун мазмуну жана формасы жагынан бир канча айырмаланып турат. Мисалы жыйырманчы жылдарда Лениндин өлүмү жөнүндөгү каардуу кабардын таасири астында айрым акындар элдин терең кайгысын чагылдырган кошокторду түзүшкөн. Буга Абылкасым Жутакеевдин «Ленин кошогу», Ысак Шайбековдун, Т. Талканбаевдин Ленин жөнүндөгү кошоктору мисал боло алат.

Жогорку кошоктордо Ленин жаңы типтеги жолбашчы, бүткүл адам баласынын кызыкчылыгын коргогон улуу даанышман катары сүрөттөлөт. Эл массасы Лениндин ысмын жаңы доордун башталышы менен байланыштуу карап, улуу даанышмандын дүйнөдөн кайтышын жоктоо, кайгыруу менен чектелбестен, анын калтырган осуяты элди жаңы ишке шыктандыруучу күч болгондугун белгилеген. Ленин жөнүндөгү кошоктордо жаңы идеяны берүү, жаңы образды түзүү үчүн жүздөгөн жылдар бою колдонулуп келген элдик кошоктордогу көркөм сөз каражаттар жана ар түрдүү ыкмалар кылдаттык менен пайдаланылган. Элдик кошоктордо кездешүүчү ыкмалардын бири өлгөн адамдын кулк-мүнөзүн кылык-жоругун мактоо Ленин жөнүндөгү кошоктордо да кездешет:

Баракор менен залимдин,
Башына тийген ок эле.
Большевиктин журтуна
Базар коргон чеп эле.
Падышалык өкмөттүн,

² Фонду, инв. № 1859.

Жүрөгүндө чер эле¹

деп, Россияда жашаган бардык улуттарды Ленин түзгөн партия теңсиздиктен бошотуп, жаңы заманга жеткиргенин көрсөтөт.

Марксизм-ленинизм негиз салуучулары улуттук маданият жөнүндөгү пикирлеринде маданий мураска дайыма чыгармачылык менен мамиле кылууну эскертишкен. Традициялык формаларды жөн гана сактап калбастан, ошону менен бирге жаңы шартка пайдалануу жөнүндөгү көрсөтмөлөрү Совет доорундагы түзүлгөн кошокторду, идеялык багытын жана көркөмдүк жактарын ачууга жардам берет.

Лениндин образын мүнөздөөдө элдик кошокторго таандык көркөм сөз каражаттары пайдаланылган. Поэзияда колдонулуп жүргөн «алтындай кен эле», «ок эле» сыяктуу эпитет жана салыштырууларды кеңири кездештирүүгө болот.

Ушуну менен катар элдик кошоктун стилдик өзгөчөлүгүн түзгөн «асылым», «жыргалым» деген эпитеттер да сакталып калган:

Көз салып үндөп чакырдың,
Күн чыгышта калкынды.
Жоктоп ыйлап кайгырдык,
Жолдош Ленин асылды².

Кыргыз эли бай-манаптын үстөмдүгүн кулатып, бийликти өз колуна алып, жаңы турмушту баштаса да, эски менен жаңынын ортосундагы күрөш улана берген. Буга эл душмандары — басмачыларга каршы жүргүзгөн кыргыз эмгекчилеринин күрөшүн далил келтирүүгө болот. Басмачылар тынч жаткан айылдарга келип, колхозго мүчө болгон адамдардын үй мүлкүн талап, кээ бирде аларды өлтүрүп да кетишкен учурлары болгон. Бирок, алардын душмандык аракеттери эмгекчи эл тарабынан катуу соккуга алынып тургандыгы бизге тарыхын документтерден белгилүү. Натыйжада элдин баатырдык күрөштөрү кандайдыр бир даражада кошоктордо да изин калтырганын байкайбыз. Бул темадагы кошоктордун өзгөчөлүгү айрым үй-бүлөнүн жеке кайгы-капасын белгилөө менен катар, коомдук турмушка активдүү катышып каза болгон адамдын эрдигин даңазалап көрсөтүү.

Ата Мекендик согуш убагында түзүлгөн кошоктор да өтө арбын. Бул кошоктордо совет адамдарынын гитлердик фашизмди жек көрүү сезими жана совет элинин аларга каршы багытталган баатырдык күрөшү белгилүү деңгээлде чагылдырылган. Кайсы гана кошокту албайлык, кайгы-капанын, муң-зардын себепкери болгон немецтик фашисттерди талкалап мекенибизден кууп чыгууга чакырат:

Жаңыдан урган боз дубал
Жаан тийбей кургасын.
Жакында герман куласын,
Кеткендер келип улансын,
Берлинди алып кубансын,
Ошондо көңүл жубансын¹.

Ушул өңдүү күчтүү патриоттук чакырык жана келечекке терең ишенимдүүлүк менен бүткөн кошокторду байкайбыз. Согуш убагында кошоктордо айрым үй-бүлөнүн кайгысын, муң-зарын билдирүүдө элдик кошокко мүнөздүү болгон көркөм сөз каражаттар жана композициялык ыкмалар колдонулган. Мындай кошоктор да жакын кишисинин эрте

¹ Фонду, инв. № 5180.

² Фонду, инв. № 5180.

¹ Фонду, инв. № 5174, 34-бет..

каза болгондугун, энеси, сүйгөн жары, жакын туугандары кайгыга чөмүлүп калгандыгын баяндоо менен башталат.

АРМАН

Кыргыздын турмуштук лирикаларынын ичинен революцияга чейин эл арасына кеңири тараган ырдын бири — арман ырлары. Ал элдин оозеки көркөм чыгармаларында өзүнчө айтылып, өнүгүп келген чыгарманын түрү. Адамдардын турмушундагы ар кыл өкүнүчтөрдү, бактысыздыктарды көрсөткөн мазмуну муңдуу ырларды арман ырлары деп жүрөбүз. Арман ыры өзүнүн тематикасы, мазмуну жагынан кеңири. Ар түрдүү мазмундагы кыз менен аялдын, койчу менен кембагалдын, ата менен эненин, карылык менен жокчулуктун армандары болуп өзүнчө бир нече темалардан турат. Аталган темалардын кайсынысы гана болбосун эмгекчи-кембагалдардын эзилүүсү жагынан күчөгөндө, турмушу өтө начарлаган абалга жеткенде, аялдардын укугу тарыганда чыккандыгын айгинелейт.

Арман ырларын жыйноо жана изилдөө башка лирикалык ырлардай эле, негизинен Октябрь революциясынан кийип гана башталды. Октябрь революциясынан кийин ар кыл мезгилде жыйналган арман ырлары Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусунда сакталууда. Ал эми арман ырлары жөнүндө айрым пикирлер орто мектептердин адабият жөнүндөгү окуу китептеринде, ошондой эле тигил же бул акындын чыгармачылык биографиясын, ырчылык өзгөчөлүгүн мүнөздөөдө айтылып жүрөт.

Кийинки кездерде, өзгөчө 50-жылдардан кийин кыргыз эл оозеки адабиятын изилдөө иши колго алынып, бир топ жандандырылды. Анын ичинен арман ырларын изилдөө да колго алына баштады. Армандар идеялык мазмуну, айтылыш шарты жагынан өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Айрым адабиятчылар кыргыздын лирикалары, айрыкча арман ырлары жөнүндө сөз кылганда арманды мазмуну жагынан кошокко жакын чыгарма деп жүрүшөт¹.

Чынында эле арман ырларында кошоктогудай кайгыргандык, өкүнгөндүк, бактысыздык сакталат. Бирок, кошоктордо өлгөн адамдын жүрүш-турушу, башкаларга кылган мамилеси жана турпаты, аны эскерип жаткан адам тарабынан апыртылып, макталып ырдалса, армандарда жеке бир адамдын кайгысы, бактысыздыгы гана айтылат. Ошондой эле кошокко да, арманга да мүнөздүү болгон өзгөчөлүктү кошок менен армандын айтылыш шартынан да даана байкайбыз. Кошок адам өлгөндө, анын айрым жөрөлгөлөрүн өткөргөндө белгилүү учурга чейин салт катары айтылса, арман эч шарт коюлбастан, тиги же бул адамдын башынан өткөргөн окуясына байланыштуу айтылат. Арман ырларынын тематикасы ар түрдүү. Сүйгөн теңине жетпеген жигиттин же кыздын арманы, өткөндөгү акыйкатсыздыктын натыйжасында элден ажыроо жана башкалар арман ырларынын мазмунун ээлейт.)

Сүйгөнүнө жетпей калган адамдын арманы, ички күйүтү, кайгыруу, өкүнүү элдик секетпай, күйгөн ырларда да кеңири кездешет:

Тобурчак минип дууласам,
Токойдон коён ууласам.
Ал коёнго жетпеген
Тобурчак аттын токтугу.
Токсонду берип сени албай,
Ак селки,
Тозоктуу малдын жоктугу¹

¹ С. Закиров, А. Токомбаева. Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү. Фрунзе, “Илим”, 1964, 52-бет.

¹ Фонду, инв. № 777, 97-бет.

деген ыр саптарында сүйгөнүнө жетпеген жигиттин арыз-муңу айтылганын байкайбыз.

Арман ырларынын чыгышы да турмуштук лирикалардай эле илгертен башталып, улам барган сайын көп өзгөчөлүктөргө учураган. Арман ырларынын байыркы мезгилде эле айтылып келгендигине адамдын жеке тиричилигинен баштап, социалдык турмушуна чейинки сүйгөндүктү, жетишпеген кемчиликти ар тараптан кеңири чагылдыргандыгынан көрөбүз. Алсак, адам баласынын турмушунда ар кыл себептер менен ата-эне өмүрү боюнча бала көрбөй карыганда арман кылып, жок нерсеге ынанып сыйынууга чейин баргандыгы элдик оозеки чыгармачылыкта өз изин калтырган. Кыргыздын лирикалык ырларындагы мындай армандарды айтпаганда да, жөө жомоктордогу, турмуштук жана баатырдык эпостордо ата менен эненин карыганча бала көбөй зарланганы өзүнчө традициялык мотивге айланып кеткенин кенен кезиктиребиз.

«Манас» эпосундагы Жакыптын карыганча бала көрбөгөн кайгысы өзүнчө узун сабак арманды түзгөн:

Бербесе теңир чарам жок,
Беш түлүктөн мал жыйдым,
Беш чака булга арам жок,
Жабдык салып ат минип,
Жака салып тон кийип,
Жанымда болгон каран жок.
Тутунарга туяк жок,
Тууганынан айрылган,
Журтта мендей чунак жок.
Карманарга туяк жок,
Канатынан айрылган,
Калкта мендей чунак жок.
Ажал анык, чара жок,
Аман жүрөр санаа жок,
Акыретке бет алсам,
Атакелеп артымдан
Наалып калар бала жок².

Келтирилген үзүндүдө Жакыптын төрт түлүк малы, дүнүйөсү ашып-ташып жатса да, баласы жоктугуна кайгырганы өтө аянычтуу. Ошондой эле эпостук чыгармаларда айрым каармандын башынан өткөн кайгылуу турмушу арман формасында берилип өзүнчө чоң эпизоддорду түзгөндүгүн да байкайбыз Буга «Манас» эпосунан «Алмамбеттин жомогу» деген эпизод кирет. Ата менен эненин карыганча эркек бала көрбөгөндүгүнө кайгыргандыкты кыргыз элинин кенже эпосу «Олжобай менен Кишимжандан» да учуратабыз.

Адам баласынын турмушундагы жетишпегендиктер өкүнүчтөр, бактысыздыктар ар кыл шартка, социалдык түзүлүшкө, жаратылыштын законуна жараша болуп келген. Биринчи табигый закон ченемдүүлүккө байланыштуу чыккан өкүнүчтү бактысыздыкты билдирген арман ырлар. Муну жогору жакта белгилеген эпостордогу карыганга чейин бала көрбөгөн Жакып менен Кулжыгачтын армандары далилдейт.

Кандайдыр бир таалайсыздыкты, бактысыздыкты башынан өткөргөн адам, же табигый кырсыкка учураган адам алты санынын биринен ажыраганда, эгер ырчылык шыгы болсо арман кылып ыр чыгарган учурлар болгон. Мындай кырсыкка учураган мезгилди билдирген арман ырларга ооруп, жарыкчылыкты көрө албай калган адамдардын армандарын атоого болот:

Айтарга таппайм сөзүмдү,

² М а н а с. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1958, 1-бөлүк, 17-бет.

Арманда кылдың өзүмдү.
 Арман эмей эмине,
 Ааламды көрсөм өзүм деп,
 Сүйлөргө таппайм сөзүмдү,
 Жумултту эки көзүмдү.
 Көр адам көпкө сөз экен,
 Көңүлдү ачкан көз экен!¹

Чынында жарыкчылыкты өмүр бою көрбөгөн адам кейип-кепчип арман кылары табигый нерсе.

Ошондой эле кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында «Карылык» деген темадагы арман ырлары да кеңири тараган. Адамдар карыганда күч-кубаты, акыл-эси, сын-сыпаты жагынан жаш курагындай болбой калышы табигый нерсе. Карыган абышка-кемпирлер күч-кубаттан калып, колуна иш келбей, акылы бөксөргөнүнө кейип арман кыла турган. Карылык жөнүндөгү ырларды адегенде таланттуу акындар түзүп бара-бара ооздон-оозго өтүп, ар бир карынын абалын, өкүнүчүн билдирген ырга айланган. Абышканын жаш кезин эскерип, арман кылган ырды алып көрөлүк:

Ойноо бала жаш чагым,
 Оюма түшөт баштагым.
 Оройлонуп карылык,
 Кандай жолго баштадың?
 Какайган түптүз белимди,
 Бөкчөйтүп ийип таштадың,
 Муундун баарын бошотуп,
 Аркы-терки басканым.
 Жашчылык түшүп оюма
 Жамактатып таштадым².

Бул жерде жашчылыктын гүлдөгөн мезгили турмуштагы эң сонун нерселерге теңештирилип, тескерисинче, карылык «бөкчөйтүп ийип таштадың» деп өтө аянычтуу нерселерге салыштырылып берилет.

Элдик акындар карылык темасына кайрылып ыр түзүшкөн. «Карылык» жөнүндөгү арман ырлары белгилүү өмүр жолунда гана пайда болгон. Жаш мезгили өтүп кеткен жаш акындар өтүп кеткен жаш өмүрүн жоктошуп, өкүнүшүп ырдашкан. Мисалы, улуу акын Токтогулдун «Карылык» ырынан бир мисалды алып көрөлүк.

Арканы жок, жиби жок,
 Тушайт экен карылык.
 Колду, бутту кан кылбай,
 Бычат экен карылык³.

Алынган ырда карылыктын белгилери өтө таамай мүнөздөлгөн. Жаш кез менен карыган мезгилди салыштырып келип, акын:

Белди эңкейтип, күчтү алды,
 Берметтей аппак тишти алды.
 Бузулуп урап короосу,
 Булдурттап кызыл тилди алды¹

¹ Фонду, инв. № 1842, 1-бет.

² Фонду, инв. № 1842, 11-бет.

³ Токтогул. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1968, 197-бет.

¹ Жогоркуда, 198-бет.

деп карылык келгенде, адам өң-түстөн, сымбаттан, күч-кубаттан ажыраганын ырдаган.

Бул өңдүү арман ырлары Тоголок Молдо, Алыкул, Осмонкул, Барпы, Калык жана башка кыргыз элинин белгилүү акындарынын чыгармачылыгында да кеңири кездешет.

Акындар түзгөн карылык жөнүндөгү ырда элдик терме ырынын формасы кенен сакталганын байкоого болот.

Карылыктын аянычтуу образын түзүүдө эл акындары ар түрдүү салыштырууларды, образдуу көркөм сүрөттөөлөрдү кеңири колдонушат. Өзгөчө карылык темасындагы арман ырларында жаштык кез «кызыл тору жоргого», «желгин Кушка» «сайраган торгойго», «ала барчын бүркүткө», «кирген сууга» «кырчын талга» салыштырылса, тескерисинче, карылык «жоор болгон атка», «солуган гүлгө», «жөө туманга» салыштырылып антитеза аркылуу сүрөттөлөт.

Ошондой эле, ар бир акын өзүнүн тагдырына, оор турмушуна байланыштуу тигил же бул темада арман ырларын чыгарган учурлары болгон. Буга Токтогулдун айдоодогу арманы ачык мисал боло алат.

Арман ырларынын экинчи түрү элдин жашоо тиричилигине социалдык турмушуна жараша келип чыккан. Эмгекчилердин жетишпеген оор турмушун чагылдырган «Жокчулук», «Койчулардын арманы» өңдүү толуп жаткан армандар революцияга чейин элге кеңири маалым болгон.

Койчулардын арманында бай-манаптардын эмгекчилер, катуу эзиши өтө кайгылуу ырдалган. Бул ырдын революцияга чейинки кыргыз эмгекчилеринин жанга баткан оор турмушунун элестүү картинасын көрөбүз. Ырдын аты көрсөткөндөн — ал койчулардын жашоо тиричилигин көрсөтүүгө арналган. Ырдын мазмуну кыргыз эмгекчилеринин бала күнүнөн кой артынан түшүп, бирөөгө малай болуп, заардуу тилин угуп токмогун жесе да, кийими бүтөлбөгөн, курсагы тойбогон өңдүү кордуктарды, кемсинтүүлөрдү элестүү көрсөтүү болгон. «Койчулардын арманы» башталганда эле, уккан адамдын зээнин кейитип, сезимин козгогон ыр куплети көз алдыга келет:

Койчу болдум башынан,
Кордукту көрдүм жашыман.
Кошомат кылып кой бактым,
Курсагымдын ачынан².

Кыргыз эмгекчилери өз үй-бүлөсүн бага албагандыктан балдары жашынан ар кимдин малын багып, отунун алып өлбөстүн күнүн көрүп турмуш өткөрүүгө аргасыз болушкан. Арман койчуларга арналып, алардын жашоо-тиричилигин көрсөтүүгө багыт алганы менен бүт кыргыз эмгекчилеринин турмушун кеңири камтыган. Койчулар аскадан-аска жаңыртып өз арманын ырдаса, жылкычылар кышкы чилденин ызгаардуу суугу менен үн алыштырып, «Шырылдаңын» айтып, зарлашкан Кыргыз элинин чарба тиричилигинде кой менен жылкы маанилүү роль ойногон. «Койчулардын арманы» — эмгекчилердин өкүнүчүн, муң-зарын билдирген арман болуп эсептелет.

«Койчулардын арманы» көлөмү өтө кыска келип, мазмуну терең. Арманда эмгекчилердин турмушу бардык жагынан көркөмдүктө ырдалат. Алсак, арманда төмөнкүдөй куплеттер учурайт:

Чокоюм буттан суурулуп,
Чор болду таман туурулуп.
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү
Чокудан бир күн буулугуп?
Чарыгым буттан суурулуп,
Чарчадым таман туурулуп,

² Фонду, инв. 5180.

Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү,
Чокудан бир күн буулугуп?¹

Келтирилген үзүндүдөн түлөгөн тайлактай болуп самтыраган тон кийген кышкы чилдеде эрди-эрдине тийбей калтыраган кончунун элеси көзгө даана көрүнөт. Койчу жылдын мезгилине, убактыга карабай күн-түнү менен тынч албай эмгектенсе да, кийсе кийимге, ичсе тамакка жетпеген. Жадаса бутунда чокой-чарыгы жок таманы туурулуп, кызандап эти көрүнгөн. Өмүрү өткүчө башкалардай бүтүн кийим кийип, тоё тамак ичпей жүрүп, көз жумган койчулар да болгон. Койчулар кой кайтарып жүрүп тоодон отун, талаадан тезек тере турган. Аны жасабаса «жатканы кык, укканы какшык, ичкени сары суу» болгон. Каардуу байбичелер тамак бербей, көр жемеге алып, уруп-согууга чейин да барган. Койчулардын турмушунун бул жагы да арманда өтө таасын ырдалат:

Эшикке жатсам, эчки капыр тебелейт,
Үйгө жатсам, байбиче капыр жемелейт.
Тезек тер деп кап берет,
Үйгө кирсем, көсөө менен тап берет².

Бул арман койчулардын атынан ырдалса да, андан бүткүл эмгекчилердин турмушу биригип, социалдык мааниге ээ болгондугу мына ушул айтылгандардан ачык байкалат.

«Койчулардын арманы» көлөмү жагынан кыска болсо да, социалдык турмушту толук камтыган, элге жеткиликтүү ырлардын бири. Ырдагы айтылган койчунун зары өтө угумдуу, таасирдүү. Ал эми, кээ бир «Суурулуп, туурулуп, буулугуп, курушуп» деген сөздөр өтмө маанисинде колдонулуп, ырдын уккулуктуулугун, таасирдүүлүгүн арттырып, элестүүлүгүн күчөтөт. Кыргыз поэзиясына мүнөздүү болгон аллитерация армандарда да белгилүү ролду ойнойт.

Арман ырларынын бир тобу аялдардын турмушуна байланыштуу түзүлгөн. Октябрь революциясына чейин кыргыз аялдары мейли үй-бүлөдө, мейли коомдук жайларда эркектер менен тең укукка ээ боло албаган. Алар кыз кезинен буюм катары малга сатылып, эркектин кулу катары эсептелген. Кыздарды ата-энеси малга баалап сатса, күйөөсү өзү каалагандай күтүп, запкыны катуу көрсөткөн. Кыргыз аялдарынын укуксуздугун, муң-зарын, оор күндөрүн өтө кайгылуу элестеткен армандардын да тематикасы өзүнчө ар түрдүү. Ага «Ойдай», «Чалга берген кыздын арманы», «Насыяга кеткен кыздын арманы», «Кенжекенин арманы», «Жаш балага берген кыздын арманы», «Анжыянга берген кыздын арманы», «Күнөтай кыздын арманы» жана башка ушу сыяктуу армандар кирет.

Кыргыз кыздарынын социалдык жагынан укуксуздугу атасынын төрүнөн башталып, алар өзүн-өзү биле албаганын, каалаганын сүйүп, турмуш кура албаганын арман кылышкан. «Ойдайды» чыгарган кыз бир атадан жалгыз, кичинесинен эрке өскөн бала болгон. Ал тестиер тартканда ата-энеси анын жалгыздыгына, эркелигине карабай малга сатып, чалга берген. Ага чыдабаган кыз арман кылып ыр чыгарган:

Кызыл-кызыл козунун,
Көрпөсү элем оойдай.
Кызда болсом бир үйдүн
Эркеси элем оойдай.
Эркеликке койбоду,
Малга сатты оойдай¹.

¹ Фонду, инв. № 5180.

² Фонду, инв. № 5180.

¹ Фонду, инв. № 5180.

Мындай армандарды кыргыз кыздары дээрлик башынан өткөрүп, арман кылып ыр ырдап, ичинен сызып жүрө берген. Бара-бара аялдардын укугу тарып, теңсиздик күчөгөндө, арман ырлары да көп чыга баштаган.

Айрым акындар эл оозунда айтылып жүргөн армандарды пайдаланып, аны өнүктүргөн. Мисалы, акын Тоголок Молдо элдик армандардын негизинде «Жаш балага берген кыздын арманы», «Чалга берген кыздын арманы» аттуу армандарды түзгөн. Бул армандарда өз керт башына ээ боло албай кор болгон кыздардын оор аянычтуу турмушу чагылдырылган. Бул сыяктуу армандарда айрым гана азап тарткан кыздардын бактысыздыгы, зар ыйлаганы айтылбастан, коомдук мамилелер ырдалганын көрөбүз. Армандагы көрсөтүлгөн идея — өз баласын малга сатууга аргасыз кылган социалдык мамилени, зеки салтты сынга алуу болгон. Кыздардын ата-энеси кыздарын жашынан кудалап, малга сатканы, эгер күйөөсү өлүп калса, кайра «жаңыртып» анын жек-жаатына, жаш-карысына карабай бере турганы, ошондой эле, карган чалдарга жаш кызды малга саткан учурлары чагылдырылган.

Армандарда кыздардын мына ушундай кайгылуу жана аянычтуу оор турмушу төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Ак түйүнчөк түйгөндөй,
Данакер бекен кыз байкуш?
Айчылык жерге бергендей,
Күнөөкөр бекен кыз байкуш?

* * *

Кок түйүнчөк түйгөндөй,
Данакер бекен кыз байкуш?
Көз көргүс жерге бергендей,
Күнөөкөр бекен кыз байкуш?²

«Чалга берген кыздын арманы» деген ырда энеси өлгөн кедей кызы зар ыйлаганына карабастан, жашоо күнү бүтүп, куураган арчадай болгон абышкага малга сатылганы жөнүндө муңдуу түрдө:

Жетимиш жерге киргизген,
Чалга кетип баратам.
Жээктеп тышка сүрүлгөн,
Жанга кетип баратам.
Өз башыма ээ болбой,
Малга кетип баратам³

деп, өз кызын малга саткан караңгы атасынын адамгерчилик сапаттан ажыраганына, аталык сезиминин жоктугуна наалат айтат. Чалдын бели бекчейип, көзү чекчейип, тирүү турганы эле болбосо, ал чындыгында тирүү өлүк болгон адам. Анын тирүүлөй өлүктүгүн арманды чыгарган кыз «Башы кар , буту айры, жанга кетип баратам» деп элестүү ырдай алган. Кызын саткан атанын да дүнүйөкорлугу, наадандыгы арманда таамай айтылат:

Убалга атам карабай,
«Балам» деп мени санабай,
Кудурет мени кыз кылды,
Куураган чалга туш кылды.

² Фонду, инв. № 1842, 35-бет.

³ Фонду, инв. № 5180.

Бузулсун соккон дубалын,
Болбосун асый кунаның,
Боздотуп чалга жөнөткөн,
Атама жетсин убалым¹

Арман ырларында өткөн замандын адилетсиз эзүүсүнө, укуксуздугуна чыдай албай кыргыз аялдары, кыздары — ага каршы ыр чыгарып, эски салтка, социалдык мамилеге нааразылыгын билдирген. Өткөн мезгилде аялдар укуксуз болуп, кордолгону «Токол аялдын зары» ачык айгинелеп турат:

Тергеним тезек,
Темингеним соку,
Ичкеним сары суу,
Кулагым чуру-чуу.
Жатканым кара кык,
Укканым какшык.

Жаанда мойнуман ылдый агат тамчы,
Үйгө келгенде жегеним — камчы².

Ошентип, токол аялдын зары, чалга, жаш балага, насыяга берген кыздардын армандарынын мазмуну — элдин турмушуна мүнөздүү көрүнүштөрдү ырга кошкондугун көрсөтөт.

Кыргыз аялдары менен кыздарынын эски салтты, адилетсиздикти ырдашы — жалпы жапа тарткан кыргыз аялдарынын атынан айтылып келген. Ар бир кыз өзүнүн өкүнүчүн, кайгысын, укуксуздугун муңдуу ыры, көз жашы менен берүүгө аргасыз болушкан.

Арман ырлары элдин турмушуна бекем байланыштуу түзүлгөн чыгармалардан. Өткөн кылымдагы кыргыз кыздарынын ал-абалын билдирген армандар да кезигет. Кыргыздар Кокон хандыгынын карамагында турганда аялдардын укуксуздугу мурдагыдан бетер күчөгөн. Кыз-келиндерди кокондук соодагерлер, бийлик жүргүзгөн акимдер зордук менен тартып алган учурлары да болгон. Мындай көрүнүш да арман ырларына материал болуп, көптөгөн чыгармаларды түзгөн. Кокондук соодагерлер, акимдер тартып алган кыздардын армандары өтө кайгылуу, муңдуу келген:

Канат жок учуп жеталбай,
Кайгырам элге кеталбай.
Калдыбы башым арманда,
Атама жүктөп убалым,
Анжыяндын шаарында,
Азапта жүрүп куурадым.
Ачык аба, агын суу,
Жериме ыйлап жете албай¹.

Келтирилген ырда кокондуктар кыргыздарды бардык жагынан эзип, кыз-келиндерди кордоп жаман мамиле кылгандыгы көрүнүп турат. Чынында тартып же сатып алган кыздар, кокондуктарга колго түшкөн туткун катары болуп, кыйноонун, эзүүнүн бардык түрүн башынан өткөрүшкөн.

¹ Фонду, инв. № 5180.

² Фонду, инв. № 5180.

¹ Фонду, инв. № 1842, 33-бет.

Армандардын тематикалык, идеялык мазмуну, жанрдык белгилери жагынан өзгөчөлүктөрү кыскача мына ушундай мүнөздөлөт.

Азыркы мезгилде арман ырлары айтылуудан калды. Себеби кыргыз эли жашап жаткан социалдык түзүлүш, оокаттуу турмуш, тең укуктуулук арман ырынын пайда болушуна негиз бербейт.

Ал эми жогоруда эскерткендей карылык, б. а. табигаттын кырсыгына арналган армандар азыр да ырдалат.

САНАТ, ТЕРМЕ

Элдик оозеки чыгармачылыкта өзүнүн айтылышы, мазмуну жагынан өзгөчөлөнгөн ырлар да кезигет. Андай чыгармалардын көрүнүктүүлөрү элдик санаттар, терме ырлар. Санат ырлар айтылышы жагынан элдик чыгармачылыктын башка түрлөрүндөй өзгөчө жагдайларды талап кылбайт. Ал адамдардын жекече сүйлөшүүсүнөн баштап, эл жыйылган топтун бардык жайларында айтыла берет. Айтылышындагы мындай өзгөчөлүк санат жана терме ырларын эл арасына кеңири тароого алып келген. Кары-жашынан баштап, элдик санат ырлардын ыр саптарын, айрым ыр сабактарын айта билген адамдарды четтен эле жолуктурабыз. Санат жана терме ырларынын жаралышы жалпысынан элдин чыгармачылык жөндөмдүүлүгү менен терең байланышып өнүккөн.

Элдик санат жана терме ырлар элден чыккан таланттуу акындар менен ырчылар тарабынан түзүлүп, өркүндөтүлүп көркөмдүгү да жетилген. Акындар менен ырчылар өздөрүнүн жашаган дооруна, көз карашына жараша санат жана терме ырларынын социалдык маанисин да тереңдетишкен.

Адамдардын турмушундагы ар кыл мамилеге, жаратылыштын кубулуштарындагы ар башка көрүнүштөргө жараша акыл-насаат айтуу, ой жүгүртүү санат менен терменин башкы максаты болуп саналат. Идеялык мазмунунун бирдиги — санат менен терменин ортосунда айырмачылыктын жоктугун билдирет. Адамдын кыял-жоругунун же жаратылыштын кубулуштарынын жалпыга мүнөздүү белгилери саналып, терилип адамдарды жаман жосундан качып, жакшы сапатка үндөп, ага чакыруу санат менен терменин өзгөчөлүгүн түзөт. Санат менен терме ырларында адамдардын ар түрдүү турмуштук мамилелери, жаратылыштын кубулуштары жыйынтыкталып, ал жеке адамдын жүрүш-турушу катары айтылбастан, жалпы эле адамдарга таандык мүнөз жөнүндө сөз болот. «Беш кол тең эмес» дегендей, адамдар жаратылышынан эле ар кыл келип, кыял-жоругу да ар түрдүү болот эмеспи. Адамдардын келбетиндеги, кыял-жоругундагы ар башкалык, ишке, айлана-чөйрөгө жасаган ар кыл мамиле санат менен терме ырларында кең-кеңири чагылдырылат.

Адамдардын мүнөзүндөгү: кайраткердик, акылмандуулук, жөн билгилик, чечендик өңдүү жакшы касиеттерди даңазалаган, оройлук, ушакчылык, көпкөнчүлүк, жалкоолук сыяктуу терс жүрүш-туруштарды сындаган ар түрдүү мазмундагы чыгармаларды көп жолуктурабыз. Мына ушунун өзү эле санат менен терме ырларынын тематикасы бай, ар түрдүү келерлигин билдирет.

Кызаргандын баарысы,
Манат болот турбайбы.
Кылган иштин баарысы,
Адат болот турбайбы¹.

же;

Өрнөктүү иш баштаган,
Акылмандыктын белгиси,
Камчыласа баспаган,
Кашандыктын белгиси.
Жолдошун жолго таштаган.
Акмактыктын белгиси.
Өзүн-өзү мактаган,
Көйрөндүктүн белгиси¹

¹ Фонду, инв. № 1860, 89-бет.

¹ Фонду, инв. № 5174, 34—35-бет.

деген ырды ала турган болсок, мында адамдын мүнөзүндөгү оң-тетири жактарын, жаман-жакшы сапаттарын карама-каршы коюу менен бирге «акылдууну, билимдүүнү баалай бил, жолдошуңду сыйлай бил, мактанчаактык, көйрөңдүк жакшылыкка алып келбейт» деген элдик нукура көз караш ачык байкалып турат.

Ал эми:

Кара кулак ат кимде жок,
Жүгүрбөсө тайча жок.
Ага-тууган кимде жок,
Сыйлашпаса жатча жок²

деген ырды ала турган болсок, мында ишиндин илгерилешине, өмүрүндүн шаттуу болушуна адамдардын ортосундагы мамилелер кандай таасир этээри философиялык көз карашта чечилген:

Жетелүү күлүк шыркырайт,
Жетесизге кеп айтсаң,
Беттен алай ыркырайт.
Ашуусу бийик дабандын.
Айтканы суук жамандын.
Кечүүсү кыйын дабандын,
Кеби суук жамандын³

деген ырда орунсуз сүйлөгөн кыялы чатак адамдарды ашкерелөө менен катар адамгерчиликтүү, ызаттуу, кичи пейил болууга үндөйт.

«Жасанды мүнөз жакшылыкка алып келбейт, калп сөз акыры бир күн ачылат», ошондуктан жакшы болгуң келсе, сыртыңды түзөбөй сырыңды түзө:

Туура кептин калпы жок,
Тузу жок аштын канты жок.
Туругу жок сүйлөгөн,
Тууганына баркы жок⁴

деп, адамдардын мүнөзүндөгү тескери сапаттарды жек көрүп, сынга алып, жаштарды чынчыл, акылдуу болууга үндөйт.

Бирок бардык санат-насыят ырлары мазмуну жагынан бирдей болуп, элдик идеяны үндөгөн деп айтууга болбойт. Санат-насыят ырлары дайыма бир калыпта турбастан, коомдук талапка, элдин ой-тилегине карай мааниси өзгөрүлүп турган.

Ошондой эле өздөрүнүн кызыкчылыгын сакташ үчүн таптык карама-каршылыкты туугандык мамиле менен түшүндүрүп, үстөмдүк кылын турган өкүлдөрдүн сөзүн угууга, аялдарды адам катары көрбөй кемсинтүү, алардын ролун төмөн түшүрүү сыяктуу терс көрүнүштөр бийлөөчү тап тарабынан түзүлгөн ырларда кеңири орун алган:

Колуңда жүрүп билинбейт,
Камчыдан башка жабдык жок.

Койнуңда жатып билинбейт,
Катындан башка душман жок¹

² Фонду, инв. № 5174, 35-бет.

³ Фонду, инв. № 5174, 36-бет.

⁴ Фонду, инв. № 5174, 36-бет.

¹ Фонду, инв. № 1860, 13-бет.

деген ыр жогорку ойду аныктап айгинелеп турат.

Аялдардын сулуулугу поэзияда даңкталганы салтка айланган. Бирок санат, терме ырларда аялдардын сулуулугу, анын адамгерчилиги, акылы, жөн билги өзгөчөлүгү менен бааланат, сырты сулуу, ичи калтырак аялдардын барынан жогу деген ойду санат, терме ырлардан жетишерлик кездештиребиз. Андай сулууларды:

Алганың сулуу болгон соң,
Теңтуштардын ичинде
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда?²—

деп, кыялы чатак, мурду менен тийген орой аял катары сапаттайт. Санат, терме ырларындагы чыныгы сулуу өң-түсү, келбети менен эмес, «кармаган үйүн тул кылган» аял сулуу. Ал эми алган жары да кеп таасир берерлиги шексиз. Ошого жараша «алган эри жарашса, кара катын ак болот» деген макал, ылакапка айланып кеткен санаттар да учурайт. Санат, терме ырлары эркектердин кемчилигин да жашырбайт. Мисалы, «жигитти мээнет чырмаса, көпкүлөң тартып мас болот» деп эркектерде да жаман кыял болорун белгилейт.

Санат, терме ырларынын өзүнчө ыгы бар. Аны адамдардын мүнөзүндөгү оң-тетиристин, жаман-жакшы сапаттарын бири-бирине теңеп, карама-каршы койгону. Кандай гана көрүнүш болбосун бирин-бирине катар коюп теңегенде гана алардын айырмаланган өзгөчөлүгү көрүнөт.

Уста менен дос болсоң,
Нар кескенин аларсың.
Ууру менен дос болсоң,
Бир балаага каларсың³.

деген санатта адамдын мүнөзүн карама-каршы коюу менен бирге устанын эмгекти сүйгөнү ачык-айкын болду.

Санат, терме ырларынын бирден бир өзгөчөлөнгөн белгиси айтайын деген ойду көпчүлүк мезгилде макалдатып берүү. Бул жагынан алганда санат, терме ырлары бир жагынан макалдарга да жакындашып кетет. Муну төмөнкү термеден байкаштырып көрсөк да болот:

Орду менен сөз айтыш,
Чечендиктин белгиси.
Убада сөзүн унутуу
Эсердиктин белгиси.
Айтышкан сырды жашыруу
Бекемдиктин белгиси⁴.

Ашуусу бийик дабандын.
Айтканы суук жамандын.
Кечүүсү кыйын дабандын,
Кеби суук жамандын¹

² Фонду, инв. № 1359

³ Фонду, инв. № 1860.

⁴ Фонду, инв. № 1860.

¹ Фонду, инв. № 5174, 36-бет.

деген ырда орунсуз сүйлөгөн кыялы чатак адамдарды ашкерелөө менен катар адамгерчиликтүү, ызаттуу, кичи пейил болууга үндөйт.

«Жасанды мүнөз жакшылыкка алып келбейт, калп сөз акыры бир күн ачылат», ошондуктан жакшы болгун, келсе, сыртыңды түзөбөй сырыңды түзө:

Туура кептин калпы жок,
Тузу жок аштын канты жок.
Туругу жок сүйлөгөн,
Тууганына баркы жок²

деп, адамдардын мүнөзүндөгү тескери сапаттарды жек көрүп, сынга алып, жаштарды чынчыл, акылдуу болууга үндөйт.

Бирок бардык санат-насыят ырлары мазмуну жагынан бирдей болуп, элдик идеяны үндөгөн деп айтууга болбойт. Санат-насыят ырлары дайыма бир калыпта турбастан, коомдук талапка, элдин ой-тилегине карай мааниси өзгөрүлүп турган.

Ошондой эле өздөрүнүн кызыкчылыгын сакташ үчүн таптык карама-каршылыкты туугандык мамиле менен түшүндүрүп үстөмдүк кылып турган өкүлдөрдүн сөзүн угууга, аялдарды адам катары көрбөй кемсинтүү, алардын ролун төмөн түшүрүү сыяктуу терс көрүнүштөр бийлөөчү тап тарабынан түзүлгөн ырларда кеңири орун алган.

Колунда жүрүп билинбейт,
Камчыдан башка жабдык жок.

Койнунда жатып билинбейт,
Катындан башка душман жок³

деген ыр жогорку ойду аныктап айгинелеп турат.

Аялдардын сулуулугу поэзияда даңкталганы салтка айланган. Бирок санат, терме ырларда аялдардын сулуулугу, анын адамгерчилиги, акылы, жөн билги өзгөчөлүгү менен бааланат, сырты сулуу, ичи калтырак аялдардын барынан жогу деген ойду санат, терме ырлардан жетишерлик кездештиребиз. Андай сулууларды:

Алганын сулуу болгон соң,
Теңтуштардын ичинде
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда?⁵—

деп, кыялы чатак, мурду менен тийген орой аял катары сапаттайт. Санат, терме ырларындагы чыныгы сулуу өң-түсү, келбети менен эмес, «кармаган үйүн тул кылган» аял сулуу. Ал эми алган жары да кеп таасир берерлиги шексиз. Ошого жараша «алган эри жарашса, кара катын ак болот» деген макал, ылакапка айланып кеткен санаттар да учурайт. Санат, терме ырлары эркектердин кемчилигин да жашырбайт. Мисалы, «жигитти мээнет чырмаса, көпкүлөң тартып мас болот» деп эркектерде да жаман кыял болорун белгилейт.

Санат, терме ырларынын өзүнчө ыгы бар. Аны адамдардын мүнөзүндөгү оң-тетирисин, жаман-жакшы сапаттарын бири-бирине теңеп, карама-каршы койгону. Кандай гана көрүнүш болбосун бирин-бирине катар коюп теңегенде гана алардын айырмаланган өзгөчөлүгү көрүнөт.

² Фонду, инв. № 5174, 36-бет.

³ Фонду, инв. №237, 19-бет.

⁵ Фонду, инв. № 1860, 13-бет.

Уста менен дос болсоң,
Нар кескенин аларсың.
Ууру менен дос болсоң,
Бир балаага каларсың¹.

деген санатта адамдын мүнөзүн карама-каршы коюу менен бирге устанын эмгекти сүйгөнү ачык-айкын болду.

Санат, терме ырларынын бирден бир өзгөчөлөнгөн белгиси — айтайын деген ойду көпчүлүк мезгилде макалдатып берүү. Бул жагынан алганда санат, терме ырлары бир жагынан макалдарга да жакындашып кетет. Муну төмөнкү термеден байкаштырып көрсөк да болот:

Орду менен сөз айтыш,
Чечендиктин белгиси.
Убада сөзүн унутуу
Эсердиктин белгиси.
Айтышкан сырды жашыруу
Бекемдиктин белгиси².

Майда элдик ырлардан баштап, салттык чыгармаларга чейин санат менен термелер кошо айтылып жүргөнүн кеңири учуратабыз. Ал гана эмес, жөө жомоктор менен эпостордо да санат ырларынын байланышы айрыкча макал, ылакап менен өтө кеңири. Кадимки макал, ылакап катары айтылып, элге кеңири тарап кеткен санат, терме ырларынын саптарын адамдарын оозунан көп угууга болот. Алсак «Атан төөм болсо, тайлак төө менен дос болот», «Атасы жакшы айттырбайт, сөөгү жакшы сөктүрбөйт», «Баатыр болмок маңдайдан, чечен болмок таңдайдан» деген өңдүү макал-ылакап болуп кеткен ыр жолдорун каалашыбызча жолуктурууга болот. Макал-ылакап менен санат, терме ырларынын мындай жалпылыгы аларда берилген идеясынын бирдигинен байкалат.

Албетте санат, терме ырлары менен макал-ылакаптардын ортосундагы жалпылык акыл-насыят айтуу идеясы сакталган менен ар бирине мүнөздүү орчундуу өзгөчөлүктөрү бар экендиги да шексиз. Санат, терме ырларды макал-ылакаптардай жөнөкөй эле адам чыгара бербестен, айрым таланттуу акындар чыгарып, көпчүлүктүн алдында, үлпөттөрдө аткарышкан. Ошондой эле, эгерде макал-ылакаптар кара сөз түрүндө айтылып, адамдардын сүйлөшүү процессинде кеңири колдонулса, санат, терме ырлары жалаң ыр формасында болуп адамдар турмушунун ар түрдүү маселелери жөнүндө акыл-насыят айтат:

Ак бараңдын кундагын,
Аталбасаң сунбагын.
Эрмин десең душмандан,
Эки көзүң жумбагын.
Өтүп кеткен иш үчүн,
Өкүнүп балаң урбагын!³.

Мындан жалаң бир маселеге көңүл бурулбастан, тикеден-тике кеңеш берилбестен жалпылап акыл айтылат да, жакшы болгун келсе айтылган акыл-насыятты кабыл ал дегендей идея берет.

Санат, терме ырларынын көпчүлүгү жүрүш-туруш эрежелерине арналып, адамда кездеше турган эки жүздүүлүк, эки сөздүүлүк, мактанчаактык, жалкоолук жана башка ушу

¹ Фонду, инв. № 1359.

² Фонду, инв. № 1860.

³ Фонду, инв. № 1533, 394-бет.

сыяктуу тескери адатты ашкерелөө менен катар акыл-эстүү, кичи пейил, чынчыл, эмгекчил болууга үндөйт. Бул жагынан алганда санат, терме ырларынын тарбиялык мааниси зор:

Кайырлуу жоомарт болбосо,
Калың малың не пайда?
Ден-соолугуң болбосо,
Теңселишиң не пайда?
Ойноп күлүп жыргабай,
Жигиттигиң не пайда?
Алганың жаман болгон соң,
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу, не пайда?

Мында адамдардын турмушундагы терс көрүнүштөрдү терип айтуу менен жаман адатты, адамгерчиликсиз мамилелерди ашкерелеп жатат. Бул мүнөздөгү термелерди Токтогул Калык, Алымкул жана башка акындардын ырларынан да кеңири кезиктирүүгө болот.

Мындай идея, мындай тематика турмуш-тиричилик жөнүндөгү философиялык ойлор үгүт-насыяттарга да мүнөздүү. Насыяттарда да адамгерчилик, өмүр, турмуш жөнүндө чулу ойлор айтылат. Бирок, булар терме ырларындай жалпы эте айтылбастан, угуучуларга тикеден-тике акыл-насаат катары багышталып, аларды жакшыдан үлгү алууга ачык чакырат. Тактап айтканда, насыятта өзүнүн аты айгинелеп тургандай насыяттуу мазмун басымдуу келет.

Ал эми эмгекке арналган үгүт-насыят ырларында болсо:

Туура кулак байлабай,
Тукумун арбын айдабай,
Маласын майда тарттырбай,
Арыгын терең чаптырбай,
Бир жайда эки-үч сугарбай,
Дыйкансынган жигитке
Бышылуу жаткан нан кайда?¹

деп, эмгектин маанисин жогору баалап, эмгек менен гана адамдын турмушу оңолорун белгилеп жаштарды жалкоолонбой эмгектенүүгө үндөйт.

Ал эми аялдарга арналган үгүт-насыят ырларын ала турган болсок, аларда аялдардын адамгерчиликтүү мүнөзүн, Назик кыялын, жөн билгилик мамилесин элестетебиз жана Терс кыял-жоруктар да орун алганын байкайбыз:

Жакшы болсо алганың,
Кылып турат оюңду.
Кыюусун таап кыймалап,
Келтирип бычат тонуңду.
Кемчилигиң билдирбей,
Кайнатып турат чайыңды
Капалыгын билдирбей,
Чыгарбай турат айбыңды
Купуя айтып сөз айтсаң
Түшүнүп турат өзүңдү¹.

¹ Фонду, инв. № 237, 11-бет.

¹ Фонду, инв. № 5032, 2-бет.

Мындай аял чыныгы сүйүүгө татыктуу, үй-бүлөнүн мээрими көркү, бала-бакыранын ырысы.

Чыныгы сулуу аял өң-түсү, келбети менен сулуу эмес, ички дүйнөсү, адамга жасаган мамилеси, иштеген иши менен сулуу:

Кийим согуп түр кылат,
Кирген бир үйдү гүл кылат.
Кажары согуп гүл кылат,
Кармаган үйүн гүл кылат².

Эстетикада да, турмушта да сулуулук мына ушундай бардык жагынан бап келишти талап кылат. Кылык-жоругу жакшы аял сулуу да, анын көрүнүшүн көркөмдөп сүрөттөөгө татыктуу:

Алганың жакшы жар болсо,
Алмашып көкүл тар болсо.
Ак чабактай айкалат,
Ашка-тойго барганда,
Алчынбар кийип буралат³.

Аялдын да, эркектин да акылсызы үй-бүлө турмушунда кайгылуу көрүнүш:

Өрт койбоңор саманга,
Жакшыны бербе жаманга.
Асыл бир жаны кор болот.
Актаса таруу сок болот,
Нар баласы нөк болот⁴

деп, жаман эркекке туш келген аял бактысыз болуп, көңүлү көтөрүлбөгөнүн белгилейт.

Ошондой эле үгүт-насыят ырлары кыргыз элинин күндөлүк турмушу, чарбачылыгы жөнүндө да түшүнүк берип, эмгекчилерди эгин айдоо, уй салып отурукташууга, мал багууга үндөгөн ырлар да аз эмес.

Ошондой эле үгүт-насыят ырларында эмгекчи массанын коомго болгон көз карашы: теңсиздикке, зордук-зомбулукка болгон нааразылыгы орун алганын да байкайбыз.

Үгүт-насыят ырлары кыргыз поэзиясынын башка жанрларында, алсак, кыргыздын турмуштук жана баатырдык эпосторунда да кеңири кездешкенин байкайбыз. Буга «Курманбек» эпосундагы Курманбектин кырк жигитине:

Жалындуу эрдин белгиси —
Жалтанбай тосот жоо бетин.
Касташкан душман көп экен,
Калкалайын эл четин¹

деп айтканы, ошондой эле «Манас», «Эр Табылды», «Шырдакбек» ж. б. эпосторундагы баатырларды элди-жерди коргоого, анын эркиндиги үчүн жан аябай күрөшүүгө үндөгөн элдик акылмандардын акыл-насыят сөздөрү мисал боло алат. Элдин турмушундагы,

² Фонду, инв. № 5032, 3-бет.

³ Фонду, инв. № 5032, 1 -бет.

⁴ Фонду, инв. №5032, 35-бет.

¹ К у р м а н б е к. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1956, 27-бет.

адамдардын мүнөзүндөгү кемчиликтерди жек көрүп, сынга алуу айрыкча Токтогулдун үгүт насыят философиялык маанидеги ырларында кеңири өнүккөн. Ошондой эле, Алымкул, Барпы ж. б. акындардын чыгармачылыгында да аз эмес. Токтогул адамдардын мүнөзүндөгү кемчиликтерди жек көрүп, сынга алып гана тим болбостон:

Канды кудай урарда,
Калкы менен кас болот —

деп, коомдук темага да кайрылып үстөмдүк кылып турган таптын өкүлдөрүн ашкерелөөгө чейин барган.

Токтогул аялдар теңдигине арнап ар кандай эски үрп-адатка каршы чыккан аялдардын образын үлгү катарында түзөт да, башка кыздарды алардан үлгү алууга чакырат. Мисалы: «Эселбай», «Саратандын кызы качкандагы ыр» деген чыгармаларында эркесиз турмуш запкысын тарткан кыргыз кыздарынын өткөндөгү оор турмушун элестүү көрсөтүү менен бирге өз теңине умтулган кыздын аракетин тикеден тике жактайт:

Оокатыңа жеткидей
Өзүңдүн малың жок бекен?
Кызыңды берчү бул күйөөң
Сексенге жеткен чал экен.
Тапкан болсо өз теңин,
Кызың акылы жетик жан экен².

деп, кыздын атасын ашкерелөөгө чейин барат. Акын өз сүйүүсүн, өз эркиндигин өзү чечүүгө аракеттенген кыздын образын түзүү менен өзүнүн коомго болгон мамилесин да ачык көрсөтөт.

Кыйноого кетчү ар бир кыз,
Кыдырып тапсын өз теңин.
Күйүткө теңиң баратса,
Ийменбеген эр жигит
Качырып алсын курбалын —

деп, акын түздөн-түз зеки салтка каршы туруп, жаштарды чын дили менен сүйүүгө, сүйгөнү үчүн эч нерседен кайра тартпоого үндөйт. Бул ыр өз учурунда гана эмес, азыркы күндө да тарбиялык маанисин жоготкон жок.

Токтогул өз чыгармачылыгында аялдарды жогору баалап, үй-бүлө турмушундагы алган ордун терең түшүнгөн. Ал «үгүт», «насыят», «терме» аттуу ырларында кеңири орун берип, турмуштун ар кыл жактарынан көрө билген. Токтогул санат, насыят ырларында жаштарды жагымдуу сүйүүгө, эркек менен аялды жолдоштук мамилеге чакырган үндөөсү айрыкча «Эмне кызык», «Жыргалы сенсиң дүйнөнүн» деген ырынан учуратабыз. Адамдын жашоо тиричилигинде ар бир курагы өзүнчө кызык келип, анын жактырган нерсеси, берилүүсү болорун айтып келип, кызга жарашкан «керенелүү шай кызык» деп, аялдардын оюн акын баамдап билип, ырга салат.

«Эмне кызык» деген ырында «Алганың жакшы жар болуп айкалышып уктасаң, айнектей сулуу жар кызык» деп суктанса, үй-бүлөдөгү аялдын орду «Жыргалы сенсиң дүйнөнүн» аттуу чыгармасында:

Акылман болсо алганың,
Өлгөнүңчө сүрөрсүң

² Токтогул. Чыгармалар. Фрунзе, «Кыргызстан» Ит., 27-бет.

Өмүрдүн ширин балдарын¹.

дейт. Ырлардын идеялык мазмунун терең ачууда акындын колдонгон көркөм курулмалары — элдик оозеки чыгармачылыкта пайдаланган каражаттардан.

Элдин турмушундагы терс көрүнүштөрдү, адамдардын мүнөзүндөгү кемчиликтерди элестетүүдө санат-насыят ырларында көркөм куралдар ийкемдүү колдонулат. Аялың жай билбеген акылсыз чыкса, турмушуң күлала болуп өтүп, жаркырап жайдары жүрө албастыгың «Булуттуу күндөй сурданып, бүркөп турат кабагың», айткан акылды укпаган акылсыз кишини «жетесизге кеп айтсаң, беттен алып ыркырайт» — деи, ачык-айкын метафоралар аркылуу сүрөттөйт.

Санат-насыят ырларында кыргыз элдик поэзиясына мүнөздүү болгон параллелизм кеңири колдонулат:

Кар эресе суу болот,
Карыса сакал куу болот.
Кудай алган жамандар
Шүүдүрүм албай суу болот.

Келтирилген мисалда параллелизм ойду ачык жана таамай берүүгө көмөк берет. Бул жерде табияттын терс көрүнүшү менен адам турмушундагы терс көрүнүштөр салыштырылат да, алардын окшоштугу, бирдейлиги ачыла сүрөттөлөт. Акылсыз, ала көөдөн адам акыры жаман ишке туш келет деген ойду айтуу үчүн «Шүүдүрүм албай суу болот» ден жаратылыштагы терс көрүнүшкө салыштырып, токтоолукка, акылдуулукка үндөйт.

Санат-насыят ырларында аллитерация, ассонанс да кеңири кездешет.

Аргымак байлап не керек,
Артынан кууган жеткен соң.
Агайын-тууган не керек,
Андышып күндө өткөн соң²

деген ыр саптарын ала турган болсок, сөздүн башындагы «а» тыбышынын улам кайталанышы — ырдын көркөмдүүлүгүн арттырып, уккулуктуулугун күчөтүп турат. Ал эми «не керек», «жеткен соң», «өткөн соң» деген сөздөрдүн ыр строфаларында алмашылып кайталанышы сөзсүз кулакка жагымдуулукту күчөтүүчү курал катары колдонулат.

Ошондой эле үгүт-насыят ырларында кыргыз оозеки поэзиясына мүнөздүү болгон уйкаштардын түрлөрүнүн бардыгын кеңири кезиктирүүгө болот.

Чечендин көркү кеп менен,
Жоокердин көркү чеп менен.
Нускаңды ташта артына,
Атагың чыгат кеп менен³

деген ыр саптарында «кеп менен», «чеп менен», «кеп менен» (1—2—4) деген сөздөр уйкашып, үчүнчү сап эркин калып, аксак уйкаштыкты түздү.

Ошентип кыргыз элинин үгүт-насыят, санат терме ырлары адамдын турмушундагы көрүнүштөрдү, адамдын мүнөзүндөгү оң-тетири жактарын мүнөздөрүн турумдарын карама-каршы коюп, коомго коюп, коомго, этика, моралга элдик көз карашты үндөйт.

¹ Жогоркуда, 27-бет.

² Фонду, инв. № 5174, 35-бет.

³ Фонду, инв. № 5174, 36-бет.

ТАБЫШМАКТАР

Табышмак — оозеки чыгармалардын эң байыркы, эң эски түрлөрүнөн. Ошон үчүн «бул түр баланча кылымда чыккан» деп айтуу мүмкүн эмес. «Табышмак» деген терминдин чыгышы да бул жанрдын генезиси менен тыгыз байланыштуу. «Табышмак» деген терминдин өзү уңгу сөздөн жана мүчөлөрдөн турат. «Тап» деген уңгу буйрук этишке «ыш» мүчөсүн жалгап айтуу менен кош буйрук этиш «табыш» деген экинчи маанидеги сөз жасалат. Ушул кош буйрук этишке «мак» деген сөз которуучу мүчөнү кошуп айтуу менен «табышмак» деген атооч турпатындагы үчүнчү маанидеги сөз, башкача айтканда, оозеки чыгармалардын бир түрүн белгилеген термин пайда болгонун көрөбүз. Ушундан эле табышмак коллективдик чыгарма экенин байкоого болот. Айланадагы кубулуштун, нерсенин же эмгек процессинин натыйжасында пайда болгон буюмдардын сын-сыпатын, мүнөзүн, сапатын жана касиетин турпатташ башка заттарга салыштыруу аркылуу ооштуруп айтуу менен каймана мааниде чагылдырып туюндурган оозеки чыгарманын түрү — табышмак деп аталат.

Табышмак — кыргыздын оозеки элдик чыгармаларынын ичинен кеңири тараган түрлөрдүн бири. Балдардан тартып карыларга чейин бул түрдү айтпаган, жандырмагын чечпеген адам чыкпас. Чындыгында, бир нерсенин же кубулуштун сырткы көрүнүшүн же анын касиетин экинчи кубулуш же буюм-терим менен салыштыруу аркылуу суроо коюп айтканда, угуп олтурган киши сөзсүз ойлоно баштайт. Табышмакта айтылган белгилер башка кайсы затта кездешүү керек деген суроо туулуп, ким болбосун, аны түрдүү нерсеге окшоштуруу менен, ага турпатташ өзүнө тааныш нерселерден издеши мүмкүн.

Табышмактын булагы — материалдык дүйнө. Адамдар өздөрү көз менен көргөн же баамдап билген нерселерди, кубулуштарды же буюмдарды табышмактарга материал кылып алган. Ошон үчүн аларга тааныш эмес заттар, нерселер табышмактардан кездешпейт, аларда чагылдырылбайт. Ал эми адамдардын аң-сезими болсо нечем кылымдар бою акырындык менен же кээде тездикте өсүп келген. Мына ушуга карай байыркы табышмактарда адамдардын айланага, түрдүү кубулуштарга карата чыгарган табышмактары өтө чектелген санда. Чындыгында, илимдин-билимдин түрдүү тармагы, ал гана түгүл, кагаз жана калем-карандаш жөнүндөгү жана башка ушул өңдүү буюмдар турмушта колдонула баштагандан кийин гана алар жөнүндөгү табышмактар пайда болгону шексиз. Мурунтан айтылып келген табышмактарды алып карай турган болсок, байыркы адамдардын түшүнүгүнүн деңгээлине жараша ал кездеги табышмактар да өтө жөнөкөй экенин байкайбыз. Андай табышмактардын материалдары бүт дээрлик күндөлүк турмушта жуук, же сейрек кездешип жүргөн буюмдар, заттар, жан-жаныбарлар, малдар, айбанаттар, же болбосо, адамдар өздөрү туйган, баамдап билген, тажрыйба жүзүндө байкап көргөн кубулуштар. Ал табышмактардын тематикасы ар башка жана көркөмдүк деңгээли да бирдей эмес.

Байыркы замандарда жаратылган табышмактар адамдардын түшүнүгүнүн чектелгендигине байланыштуу өтө жөнөкөй болгон. Кайсы бир табышмактар жалаң гана суроодон турган. Алгачкы табышмактар суроо түрүндө айтылса да, адамдардын турмуш-тиричилигине байланыштуу алар өздөрү байкаган, өздөрү колдонгон нерселердин негизинде кубулушту, буюмду, каймана жол менен чагылдырып олтурат. Ушуга байланыштуу андай табышмактардын жандырмагын чыныгы турмуштан, реалдык кубулуштан издеп, ошого карата ой жүгүртүү мелдешке катышып жаткан ар бир кишинин милдети. Тиги же бул адам өзүнүн кыраакылыгы, дааналыгы, зээндүүлүгү жана жөндөмдүүлүгү менен каршысындагы кишинин айткан табышмагын бүт табууга тийиш.

Табышмактар оозеки эл чыгармаларынын байыркы түрү экендиги анын айрым ырларга, жомокторго жана кала берсе комуз күүлөрүнө чейин сиңип кеткендиги менен мүнөздөлөт. Жомоктордо кездешкен кайсы бир табышмактар жөн гана айтылбастан, тиги же бул жомоктун окуясын кызыктуу өнүктүрүүдө, конфликтин курчутууда, каармандын тагдыры үчүн түйүндүн бекем чиелишинде жана анын чечилишинде белгилүү ролду ойногон. «Бир кызга үч ашык» деген кереметтүү жомок, «Баарынан кайсынысы чоң» деген юмористтик жомок, «Сүйлөбөскан», «Жейренче Чечен менен Акыл Карачач», «Жейренче Чечен менен Төлөмырза», «Акыл Карачач менен Жаны бек кан» сыяктуу турмуштук жомоктор мына ушуга мисал болот. Жомоктор байыртадан бери карай кандай айтылып келсе, мындагы табышмактар ошондой эле алар менен бирге жашап, акылмандыкты белгилеген көркөм каражат катары тарбиялык мааниси бар милдетти аткарып келди.

Кыргыздын элдик табышмактары кыйла кылымдарды кучагына алып, байыртадан бери жашап келе жатса дагы Улуу Октябрь революциясына чейин бул түрдү жыйноо иши такыр жүргүзүлбөгөн болучу. Мунун өзү да табышмактарды изилдөөдө, аларды талдоодо жана тиги же бул түргө баа берүүдө кыйынчылыкты туудурбай койбойт. Табышмактарды эл арасынан жыйноо жумушу кыргыздын оозеки чыгармаларынын түрүн жыйноо менен бирге 1922-жылдардан башталат, бирок өз учурунда толук жазылып алынбаган.

Табышмакты айтуу жана колдонуу жолу. Элдик оозеки чыгармалардын кайсы Табышмакты айтуу жанры болбосун белгилүү максатка жана колдонуу жолу ылайыкталып чыгарылгандай эле, табышмак да элдин духовный суроосун канааттандырууга багытталган. Табышмак адамдардын эмгек түйшүгүнөн бошогон мезгилинде, көбүнчө кышкы узун түндөрдө айтыла турган. Колдогу материалга караганда, табышмакты айтуу жолу түрдүүчө болгонун эске салат.

Табышмакты айтуу, биринчиден, акыл-эстүүлүктү жака жөндөмдүүлүктү, зээндүүлүктү белгилөө үчүн жана жаштарды мына ушуга тарбиялоо үчүн багытталган болучу. Табышмакты айтканда ким көп билет, ким аз билет сыяктуу сыноо алдыга коюлат да, ким жандырмагын көп чечсе, ал киши жеңишке жетишүүгө тийиш. Бир киши табышмак айтса, калгандары бүт дээрлик анын жандырмагын чечүү үчүн ой жүгүртө турган. Кээде олтургандар экиге бөлүнүп, кезек-кезеги менен бир тарабы табышмак айтса, экинчи тарабы аны жандырган. Жеңиштин жыйынтыгын чыгаруу максатында мындай мелдештерде белгилүү чек коюла турган. Ал үчүн алдын ала сүйлөшүп коюуга тийиш. Табышмакты айтуу жана жандыруу чеги эки тараптын сүйлөшүүлөрүнө байланыштуу. Эгер жеңилген тарап, айталык, 25 же элүү табышмакты жандыра албай калса, жеңген тараптар беркилерди «сатууга» тийиш.

Эки тараптын мындай бетме-бет чыгып, бир-бирин сынап айтышканына сыртынан көз жүгүртсөк, табышмак — айтыштын түрүн эске салгансыйт. Эгер эл ырчылары бири-бири менен беттешип, өздөрүнүн талантын, акындык жактан кимисинин кыйын экенин сынашса, ал эми чечендер кимдеринин сөз тапкыч экенине көңүл бурушса, табышмакта да каймана түрүндө айтылган нерсени акыл менен ойлоп табуу жөндөмдүүлүгү биринчи катарга коюлат. Ким табышмакты көп билсе, же өзү ойлоп чыгарса, ошондой эле каршысындагы кишинин айткандарын бүт таап турса, ал адам жеңишке жетишет. Мына ушул жагынан алып караганда, табышмактар ырчылардын айтышына бир аз окшоп кетет. Чындыгында, кайсы бир акындар өздөрүнүн айтышында табышмакты колдонушуп, өздөрүнүн дааналыгын андай учурда белгилей алган. Буга мисал катары Токтогул менен Найманбай ырчынын табышмак түрүндө айтышканын көрсөтүүгө болот. Табышмактуу айтыш Барпыда, Жеңижокто да бар. Боордош казак калкынын акындарынын чыгармачылыгында да табышмак айтыштар арбын кездешет.

Табышмактар кичинекей көлөмдө жашаса да, ал өзүнүн кучагына көп нерселерди камтыганын байкоого болот. Табышмакты айтуудагы максат эмне менен мүнөздөлүүгө тийиш. Кандай максаттар бар? Алар негизинен мына булар. Акыл-эсти өстүрүү, терең ойлондуруу, акылмандыкты сыноо, тереңдикти, дааналыкты байкаштыруу жана башка

ушул сыяктуу адамдагы жакшы жөрөлгөлөрдү, жакшы сапатты ачуу. Демек, бул түрдүн тарбиялык мааниси ушундай кен арымы менен белгиленүүгө тийиш.

Табышмактардын бизге белгисиз байыркы замандардай бери карай жашап келе жатышы, алардын кандай жагдайда айтылышы, кандай учурда колдонулушу кыргыздын оозеки элдик чыгармаларынын бүт дээрлик жанрында чагылдырылганы менен мүнөздүү. Айрым материалдарга караганда өткөн замандарда табышмактар жалан гана «эриккендеги эрмек» болбостон, коомдук-саясий максатка карата пайдалангандыгы даана көрүнөт. Чындыгында эле, табышмактар өз учурунда чоң роль ойногон сыяктуу. Элдик жомоктордо хан менен жөнөкөй адамдардын ортосундагы социалдык мааниде түзүлгөн конфликт айрым учурларда табышмак аркылуу чечилген. Каардуу хан күнөөлөгөн адамына бир канча табышмак айтын, аны чече албаса, ал адамды өлтүрүп таштаган, башка оор жазаларды колдонгон. Акылдуу адам гана табышмакты жандырып, каардуу хандан кутулуп чыкканы жомоктордо жуук кездешет. Ал эми кайсы бир жомоктордо терең ойлонтууга, акылмандыкты сыноого багытталган табышмактар бар. «Талым кыз менен Көбөктүн айтышканы» деген табышмак айтышта акылдуулук менен жөндөмдүүлүк өтө даана чагылдырылган. Көбөк өзүнүн тапкычтыгы менен өлүмдөн аман калат.

Табышмактар жалан гана жомоктордо жана айрым айтыштарда кездешпестен, комуз күүлөрүнөн орун алганын байкайбыз Илгери Айган¹ деген хандын баласы өлүп калганда, анын каарынан коркуп, чогулган эл ага баласы өлгөнүн угуза албай койгон. Ошондо Кетбука деген комузчу табышмактуу күү чертип, Айгандын баласын угузган экен. Бул күүнүн ыры да табышмак менен каймана түрүндө айтылган. Комуз күүсү менен табышмак аркылуу билдирген учур «Мендирман» эпосунда да бар. Касташып жүргөн адамы үйүнө келгенде өргөөдөгү баласы өлүп калган үй ээси душманына сыр алдырбас үчүн ачык өкүрүп ыйлабай, ал бастыра бергенде, күйүтүнө чыдабай комуз чертип жиберген экен. Ошол комуз күүсү аркылуу тигинин баласы өлгөнүн билип, алиги душман адамы аттын башын кайра бура тартып, баласы өлгөн кишинин үйүнө өкүрүп түшкөн экен. Бул сыяктуу табышмак күүлөр элдик комуз күүлөрүндө чертилип жүрөт.

Табышмактар эл арасына кеңири тарагандыктан, аларды колдонуу да кен арымда болгон. Жоокерчилик замандарда табышмактар «жашырын тил» катары согуштук, элчилик сөздөрдө колдонулган. Кайсы бир легендаларда, жомоктордо жана угумдарда колго түшүп калган же элчиликке барган адам өз оюн табышмактуу сөз аркылуу билдирген.

Оозеки чыгармачылыгынын бул түрүн айрым буюм-теримди атоого колдонуу менен катар, кыргыздын шартында кишинин атын тергөөгө да пайдаланганын учуратабыз. Кайсы бир тергөө сөздөр каймана түрүндө айтылуу менен катар, табышмакка өтүп кеткенин төмөнкү мисал далилдейт: «Шаркыратманын бери жагында, шабыратманын ары жагында, маараманы улума жеп жатат, сууруманы сууруй чап, жаныманы жаный чап!» Мунун жандырмагы: «Суунун бери жагында, камыштын ары жагында, койду карышкыр жеп жатат, бычакты кындан сууруй чап, кайракты кошо ала чап» деген мааниде айтылган. Мына ушунун өзүнөн эле кыргыздын элдик табышмактары турмушта көп айтылганын, түрдүү максаттарга карай өз учурунда колдонулганын айкын белгилеп турат.

Негизинен табышмактар тапкычтыкты, жөндөмдүүлүктү, акылдуулукту жана башка сапатты белгилөө үчүн колдонулган. Кыргыздын элдик табышмактары үч бөлүктөн турат табышмак, анын жандырмагы жана сатуу. Табышмакта кубулуштун же башка нерселердин өңү-түсү, теги касиети менен Сапаты экинчи бир затка салыштырылып сыпатталса, анын жандырмасында ошол каймана мааниде айтылган заттын же нерсенин «сыры» ачылат. Табышмакта предмет метафора аркылуу же каймана түрүндө берилсе, жандырмасында ал предмет өз мааниси боюнча айтылууга тийиш. Демек, табышмак менен анын жандырмагы бир-бири менен тыгыз байланыштуу. Эгер жандырмасын талап кылбаса, анда табышмак маанисин жоготуп, жанр катарынан чыгып калар эле.

¹ Айрым маалыматта Айган – Чыңгыскан делип айтылат.

Табышмактар элдин арасына кеңири тарагандыктан, аны айтуу жана жандыруу боюнча атайы мелдешүү да, жеңилгенди. жазалоо да бул түр менен бирге жашап келген. Айрым жомоктордо табышмакты таба албаган кишини каардуу хан өлтүрүп койгону айтылат. Ал эми кийинки күндөргө ченин табышмакты айтышууда жеңилип калгандарды жазалоо түрү катары айыпка жыгуу, андан бирдеме өндүрүп алуу, эң жок дегенде сатуу колдонулуп келген. Эки тараптын сүйлөшүүсү, макулдашуусу боюнча таппай калган табышмактардын саны алдын ала белгиленип коюлууга тийиш. Ал үчүн эки тарап тең өздөрүнүн билген табышмактарын бүт айтуу керек, ал гана түгүл өздөрү ойлоп табышмак чыгаруу керек. Ким табууга жөндөмдүү, ким табышмакты көп ойлоп чыгарат, ал жеңишке жетери шексиз. Ошон үчүн табышмакты айтууга катышып жаткан адам өзүнүн тапкычтыгын, жаңы табышмакты ойлоп чыгарууга жөндөмдүүлүгүн көрсөтүүгө тийиш. Ушуга байланыштуу табышмакты айтуу өтө айыгышкан түрдө жүрө турган. Ал эми жеңилген кишини сатуу баарынан кыйын эле.

Сатуунун даяр тексти боло турган. Ал уйкашкан жорго сөз түрүндө жана кара сөз түрүндө кездешет: «Саттым — саттым сапарга, буту-колун букарга, буудай алып келсин деп, бутун Букар жибердим» деген өндүү жорго сөздөр менен башталып, жеңилген баланы кордоп, аны ызалоого чейин бара турган. Жеңилген киши каршысындагыны кандай сатса өз эрки. Ошон үчүн кээде өтө булганч сөздөрдү айтып, жеңилгенин аябай кордогон эле. Сатууну колдонуу бир максатка негизделгени талашсыз. Максаты — табышмакты көп билүүгө тиги же бул кишини мажбур кылуу, элдик чыгармачылыктын ушул түрүнө анын көңүлүн буруу. Сатуу — жеңилген адамды жазалоодогу түр. Эгер бир замандарда табышмакты таба албаган кишини өлтүрүп таштаса, кийин баалуу нерселерди сайган, бул өндүү мелдештер көбүнчө чоң кишилерге таандык болгон. Сатуу балдарга мүнөздүү көрүнүш. Жеңилген баланы сатуу кыргыздарда гана эмес, алтайлыктардын элдик табышмактарында да кездешет. Демек, сатуу табышмактардын жандырмагы сыяктуу көптөн бери жашап келе жаткан бөлүк болуп саналат.

Коомдун өзгөрүшү менен катар, табышмактардын жашоо шарты да, анын функциясы да мурдагы мезгилдерге караганда чектеле башташы табигый көрүнүш. Эгер табышмактар өткөн замандарда оозеки түрүндө чыгарылып, муундан-муунга өтүп келсе, алардын автору белгисиз болсо, азыркы күндөгү табышмактардын шарты башка. Кыйла кылымдардан бери карай жашап келүү менен бирге, табышмактар азыркы күндө да өзүнүн жашоосун токтоткон жок. Бирок алар элдик табышмакка жатпайт, элдик табышмактардай авторлору белгисиз эмес. Азыркы күндөгү табышмактардын көпчүлүгү газеталарга, журналдарга жана китептерге жарыялангандыктан, алардын авторлору белгилүү. Ошону менен катар азыркы күндөгү табышмактар көбүнчө уйкашкан ыр түрүндө жазылып, алар окуучулардын калың катмарына жетүүдө. Совет бийлиги тушунда, жазма адабият чыккандан кийин пайда болгон анаграммалар, ребустар, кроссворддор табышмактардын түрүнө кирет. Булар оозеки эл чыгармалары болуп эсептелбесе да, балдарды тапкычтыкка жана жөндөмдүүлүккө үйрөтүүдө ребустардын, кроссворддордун, анаграммалардын тарбиялык мааниси зор экени талашсыз.

Табышмактардын мазмуну. Табышмактардын эстетикалык мааниси зор. Ошон үчүн бул түр бизге белгисиз мазмуну эң байыркы замандарда пайда болсо да, улам кеңири канат жаюу менен күчүн жоготпостон өнүгүп келди, бүгүнкү күндөрдө табышмактар түзүлүп жатат. Оозеки чыгармалардын бул түрү азыркы учурда жашоо менен катар, өзүнүн тарбиялык маанисин жойгон жок.

Жаратылышта кубулуштар, өзгөрүштөр, заттар жана мал чарбачылыгы менен өсүмдүктөр дүйнөсү, ошондой эле адамдардын эмгегинен жаралган эмеректер, буюмдар, дагы башка толуп жаткан жан-жаныбарлар түрдүү жана көп кырдуу болгондуктан, мына ушулардын баары табышмактарда чагылдырылышы мүмкүн. Жыйналган материалдардын өзү табышмактардын тематикасы ар түрдүү экенин, реалдык дүйнөнүн, башкача айтканда, жаратылыштагы адамга тааныш нерселердин баары бул түрдүн мазмунун түзгөнүн ачык көрсөтүп турат.

Табышмактардын тематикага байлыгы же тайкылыгы айлананы курчап турган материалдык дүйнөгө, түрдүү кубулуштарга адамдардын кандай баскычта тааныш экендигине, тиги жана бул элдин түшүнүгүнүн деңгээлине, ошондой эле алардын тиричилигине байланыштуу болот. Кыргыздын элдик табышмактарына көз жүгүртүп карасак, бул элдин жашоо шартына, турмуштук тиричилигине ылайык жаратылган табышмактар бар экенин байкайбыз. Кыргыздар көчмөн турмушта жашаган эл. Ошон үчүн бул элдин табышмактарына көбүнчө мал чарбачылыгы өтө жагымдуу чагылдырылганын кездештиребиз. Малдардын ичинен жылкылар, төөлөр, койлор абдан көп жана түрдүү табышмак менен берилет. Кыргыздар жалаң гана жылкыларды же кой чарбасын күтүп, ушулар менен гана чектелип калган эмес. Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда аштык айдап, дыйканчылык менен күн көрүп келген. Кол өнөрчүлүктөрү да болгон. Капкан салып, ууга чыгуу, мылтык атып, мергенчилик кылуу, ит агытып, куш салуу өндүү кесиптер менен тиричиликтерин да өткөргөн эле. Мына ушулардын баары кыргыздын элдик табышмактарында бүт дээрлик чагылдырылган. Кыргыздар ааламга, жаратылыштагы бардык кубулуштарга байкоо жүргүзүшкөнүн, ал жөнүндө көз караштарын билдиргенин, анын өзү элдик табышмактарда кеңири камтылганын көрөбүз. Ошентип, кыргыздын элдик табышмактарынын мазмуну көп кырдуу материалдык дүйнө, адамды курчап турган көп сандаган кубулуштар, эмгектен жаратылган заттар – буюмдар түзгөн.

Ачык болсун үчүн кайсы бир мисалдарды келтирүүгө болот. Адамдар жаратылышка байкоо жүргүзүү менен катар, астрономия жөнүндө да ойлонушкан, ага карата табышмак чыгарышкан. Кыргыздын табышмактары ритмалуу сүйлөм же уйкашкан ыр аркылуу түзүлөт.

Күндө көрөм чалкар көлдү, дарыяны,
Эки каз мекен кылып жатыр аны,
Ортосунда жети сары балапаны¹.
(Жандырмагы: *асман, Күн, Ай, Жетиген*).

Жогорку мисал жөнөкөй гана уйкашкан ыр эмес. Үч сап ыр бир тутумда тыгыз байланышуу менен, жаратылышты элестетип, реалисттик түрдө үч образды туюндуруп турат. Табышмактардын көпчүлүгү метафора жана каймана түрүндө айтылган аллегориядан түзүлөт. Биз мисалга келтирген табышмак жалаң метафорадан турат. Асман чалкар көлгө салыштырылды, анын өзү чындыкка байланыштуу алынган метафора. Аныгы асмандын түсү көгүлтүр чалкар көлдү эске салат. “Эки каз” деген метафора өтө кылдаттык менен алынган, анткени асман көлгө окшоштурулду, ал эми каздар болсо көлдү «мекен кылып» жүрөрү белгилүү. Асманда калкыган Ай менен Күндү казга окшоштуруп жатканы ушуга байланыштуу. Ошондой эле «ортосунда жети сары балапаны» деп, жетигенди сыпаттаган туюнтма элестүү, ары чындыкка негизделген.

Асман, Күн, Ай жана Жетиген жөнүндө айтылган табышмак, ыр түрүндө болсо да, өтө кыска. Бирок, мындагы курулма өтө кылдат тандалып алынган. Чындыгында, курч сөздөр аркылуу кыска формада элестүү айтылбаса, анда табышмак өз милдетин аткармак эмес жана адамдардын көңүлүн өзүнө мынчалык бурмак эмес. Эгер табышмакта асманды чалкар көлгө окшоштуруп элестетип берсе, экинчи табышмакта асман талаага салыштырылат. “Талаага таруу чачтым” (*жылдыз*). Бул табышмакта чагылдырылган образ чындыкка негизделип алынганы көрүнүп турат. Асманды талаага, жылдыздарды тарууга салыштыруу адамдардын байкоолорунун жана айланадагы кубулуштарга баа берүүдөгү түшүнүктөрүнүн кандай деңгээлде экендиктерине байланыштуу. Көк, асман жалаң гана чалкар көл же талаага окшоштурулуп туюндурулбастан, кээде үй буюмдары аркылуу да табышмакта чагылдырылганын кездештирүүгө болот. “Жыйдым-жыйдым бир

¹ Фонду, инв. № 452, 23-бет.

килем, жыя албадым бир килем” (*Жер, көк*). Бул табышмакта сөз килем жөнүндө болуп жатат. Бирок, мында, эң чоң эки кубулуш антитеза аспектисинде чагылдырылган. “Жыйдым-жыйдым бир килем” дегенде, адамдардын жер жөнүндөгү түшүнүгү өздөрү урунган буюмга салыштырганын сезүү кыйын эмес. Чындыгында, жер жүзүн изилдөө, анын аймагын текшерип чыгууга мүмкүн экен. Ал эми “жыя албадым бир килем” деген табышмак каймана түрүндө курч сөз менен айтылган касиети менен гана эмес, кубулушту өтө так жана туура чагылдырылган сапаты менен өзгөчөлүккө ээ. Кыргыздын элдик табышмактарында биз сөз кылып жаткан асман гана эмес, жалпы эле планеталар бүт дээрлик жылуу сүрөттөлөт.

Адамдар айланадагы жаратылышка, айрым кубулуштарга көңүл бурушуп, табияттын кандай түрдө өзгөрүп жатканын, анын мүнөздүү жактарын билүү үчүн аракет жасашкан. Ошондуктан, жаратылыштагы жаан, шамал, туман, булут, чагылган, чагылгандын огу, мөндүр, суу, жамгыр, жыл жана башка ушул өңдүү кубулуштар жөнүндө табышмактарды ойлоп чыгарышкан эле. “Тоодон топ түштү, буту-колу жок түштү” (*мөндүр*). Мында дале адамдар өздөрүнө тааныш, өздөрүнүн эмгеги менен өндүргөн топ жаратылышта пайда болгон мөндүрдү элестетип берип олтурат. Табышмактын экинчи тармагы “буту-колу жок түштү” деп, уйкаш үчүн алынган менен, мунун өзү заттын сырткы формасын көрсөтпөстөн, тиги же бул заттын, кубулуштун үнүн тууроо аркылуу жаратылышы мүмкүн. Суу жөнүндөгү табышмактар ушундай жол менен айтылганы байкалат. «Кырда кылыч жаркырайт ойдо кара таан баркырайт (*Ай, суу*). Экинчи бир табышмакта суу жөнүндө мындай дейт: «Барбар үнү бар, барча таягы бар, жүгүрүп жетпес жүн аягы бар» (*суу*). Эки табышмакта тең суунун сапаты үн аркылуу сыпатталып берилди. Эгер бул табышмактарда «баркырайт», же «барбар үнү бар» деп айтылбаса, анда буларды чагылдырылган зат чындыктан четтеп, өзүнүн реалдуулугун жоготуп коёр эле, анда эч адам мунун жандырмагын жандырмак эмес.

Кыргыздын элдик табышмактарында өсүмдүктөр дүйнөсү көп чагылдырылганын көрөбүз: буудай, таруу, конок, жүгөрү, коон, пияз, мисте, өрүктүн даны, жаңгак, чий жана башкалар бул жанрдын мазмунун түзөт. Жаратылыштагы кубулуштардын же заттардын өзүнө таандык сапатын баса көрсөтүп каймана түрүндө айткандай эле, өсүмдүктөргө карата түзүлгөн табышмактарда да тиги же бул өсүмдүктүн кандайдыр бир белгиси сыпатталганы табигый көрүнүш. Өсүмдүктөр жөнүндө айтылган табышмактарда алардын сапаты же сырткы формасы «Кичинекей ырбыгый» (буудай), «Бою бир карыш, сакалы миң карыш» (*жүгөрү*), кайсы бир вариантында «бою бир карыш. сакалы эки карыш» деп берилет. Демек, ар бир табышмак каймана түрүндө айтылса да, чагылдырылган нерсенин белгиси анда баса көрсөтүлөт, табышмактардын мүнөздүү жагы мына ушунда.

Үй айбандары жана жырткыч айбандар канаттуулар жөнүндө, адамдар пайдаланган түрдүү аспаптар жөнүндө үй эмеректери жөнүндө жана башка темада толуп жаткан табышмактар бар. Адамдардын өзү жана мүчөлөрү жөнүндө көп сандагы табышмактарда, кездештирүүгө болот. Мына ушул жагынан алып караганда, кыргыздын элдик табышмактарынын камтыган объектиси кеңири экенин, ошондой эле тематикасы ар түрдүү экенин даана көрөбүз. Мындайча айтканда, жаратылыштагы кубулуштардан тартып адамдардын чарбачылык кесиби менен катар, үй тиричилигиндеги керектүү нерселер, тамак даярдоо жана башка эмгек процесстери табышмактардын мазмунун түзгөн. Оозеки чыгармалар менен катар муундан муунга өтүп, кыйла убакыттардан бери жашап келе жаткандыктан, табышмактар да элдин духовный байлыгы маданий эстелиги экендиги менен баалуу. Чындыгында көркөм чыгарма катары милдет аткарып келүү менен бирге элдин өткөндөгү түшүнүгүн туюндуруу, жашоо-тиричилигин чагылдыруу жана он-санааларын билдирүү жагынан кыргыздын табышмактары өтө баалуу мурастардан болуп саналат. Айрым табышмактарды окуганда, өткөн кыргыздардын айланага байкоо жүргүзүүлөрү кандай экенин, түшүнүгү кандай баскычта турганын, жашоо шарты жана тиричилиги эмнеге негизделгенин элестетип билүүгө болот. Биздин доорго келип жеткен табышмактарга көз жүгүртсөк завод менен фабриканы жана аларда

иштеген жумушчуларды чагылдырган табышмактарды жолуктура албайбыз. Мунун өзү кыргызда өнөр жайдын түзүлбөгөнүнө байланыштуу болуу керек. Бирок, кол өнөрчүлүгү жана согуш куралдары жөнүндө табышмактар бар. Дыйканчылык, төрт түлүк мал жана үй тиричилиги жөнүндөгү табышмактар баарынан басымдуулук кылат. Бул болсо айланадагы кубулуштар менен заттардын жана буюмдардын кайсынысын жуук кездештиргенине, кайсынысын көбүрөөк пайдаланганына байланыштуу экени талашсыз. Жыйынтыктап айтканда, кыргыздын элдик табышмактары байыртадан бери карай жашап келе жаткан, оозеки чыгармалардын башка түрлөрү сыяктуу эле калк арасына кеңири тараган, тематикага бай жанрлардан болуп саналат. Адамдарды курчап турган чөйрөнү бүт кучагына камтышы жана мазмунунун тереңдиги мына ушуга байланыштуу.

Табышмактардын формасы жана көркөмдүк каражаттары. Форма менен мазмун тыгыз байланыштуу көрүнүш. Табышмактардын мазмуну кандай нерселерди камтыганы жөнүндө жогору жакта айтылды. Айланадагы кубулуштарды, заттарды жана ошондой эле эмгек аркылуу адам баласы өндүргөн буюмдарды чагылдыруу үчүн бирдей калыпта колдонуу эч мүмкүн эмес. Камтый турган объектинин сырткы түрүнө, анын сапатына жараша ой жүгүртүү менен, ал жөнүндө белгилүү көркөм каражатты пайдалануу керек. Мына ушуга карай табышмактардын мүнөзүнө жараша формасы келип чыкканы табигый нерсе.

Табышмактар дүйнө жүзүндөгү бардык элдерге бирдей баарына мүнөздүү жанрлардан экени талашсыз. Ошондуктан, башка элдердин табышмактарына мүнөздүү өзгөчөлүктөр кыргыздын элдик табышмактарында да кездешет. Жалпы жонунан караганда кыргыздын табышмактары поэзияны эске түшүрүп, жалаң уйкаштардан түзүлгөн ыр өңдөнүп тургансыйт. Бирок, кыргыздын элдик табышмактарын негизинен төмөнкүдөй түрлөргө бөлүүгө болот: 1. Ритмдүү жорго сөз түрүндөгү табышмактар; 2. Муун өлчөмү бирдей, уйкаштары так ыр түрүндөгү табышмактар; 3. Курч учкул сөздөрдөн турган – проза түрүндөгү табышмактар; 4. Суроолуу табышмактар; 5. Айтыш табышмактары; 6. Жомок түрүндөгү табышмактар; 7. Эсеп табышмактары; 8. Ребустар, кроссворддор.

Кайсы бир табышмактар куюлушкан ритмдүү жорго сөздөрдөн түзүлүп, тиги же бул кубулушту, буюм-заттарды экинчи нерселерге окшоштуруу аркылуу чагылдырып көрсөтөт. “Сандыктагы сары айгыр сандап-сандап кишенейт, куйруктары кара ала, көчүктөрү сары ала” (*күндүн күркүрөшү*), же “Алыстан карасам аңгыр-түңгүр, жанына барсам капкалуу кара темир, татып койсом таптактуу (*жаңгак*). Келтирилген бул мисалдар ритмдүү жорго сөздөрдөн турган табышмактар. Кайсы бир табышмактар жалаң гана учкул курч сөздөрдөн курулганын байкоого болот: «Кичинекей ырбыгый» (*буудай*) «Талаага таруу чачтым» (*жылдыз*), «Бир терек көрдүм он бутагы бар, ар бутакта төрттөн уясы бар, ар уянын жетиден жумурткасы бар» (*жыл, он эки ай, төрт жума, жети күн*). Бул табышмактар куюлушкан жорго сөздөрдөн курулган эмес. Мында тиги же бул кубулуш курч сөздөр аркылуу образдуу берилди. Бул түрдөгү табышмактар кыска сүйлөмдөрдөн турат да нерселерди каймана мааниде баяндайт. Ошол себептүү кээ бир табышмактар түр жагынан кыргыздын ылакаптарына окшоп да кетет. «Букарда буурул айгыр кишенесе жекенде жети бээм боозуйт» (*Күн күркүрөө, чөп чыгуу*). Бул кандайдыр ылакап өңдүү айтылган менен, кубулушту каймана түрүндө чагылдыруу жагынан табышмак экени талашсыз. Табышмактардын бир даары экинчи адамга карата суроо түрүндө да айтылат. Табышмактын бул түрүнө мисал катары төмөнкүлөрдү келтирүүгө болот. «Чалып койгон эмне? Чалпандаган эмне? (*желе, кулун, саба, бишкек*), «Суунун атасы ким? (*булак*). Кээде сыпаттап айтуу жолу менен кубулушту же нерсени чагылдырып, анын каршысына карай чечип берүүнү сураган табышмактар да кездешет: «Эбен-эбен дейт, төөнү өлтүргөн бир куш бар, анын атын эмне дейт?» (*төө чымын*), же «Эбендеди, эбендеди, эбен жайлап биздин эл төмөндөдү, сөөгү жок бир куш бар, анын атын эмне деди? (*көпөлөк*). Бул эки табышмакта тең чымын менен көпөлөктүн канаттары болгондуктан, «куш» деп атап, алардын сапатын жогорулатып апырткан түрдө берди.

Кайсы бир суроолуу табышмактар: «Кара тоонун башына кар жааганы канча жыл болду. Кызыл тоонун башынан таш ураганы канча жыл болду? *(агарган чач, топоргон тиш)*» деп, ритмалашпаган жөнөкөй кара сөз өңдүү суроо сала айтылса, кайсы бир табышмактар «Акылың болсо аңдап бил, эсин болсо эстеп бил, эжеңдин синдисинин жездеси ким?» деген сыяктуу жорго сөздөр, кээде уйкашкан ыр формасында берилиши мүмкүн.

Кыргыздын элдик табышмактарына көз жүгүртүп карай турган болсок, уйкашкан жана муун өлчөмү да бирдей келген табышмактарды да кездештиребиз. Булардын көпчүлүгү жазуу-сызуунун таасири астында кийин чыккан табышмактар. Айрым табышмактар кишинин нечен жыл окууда саргарып жүргөнүн, сүрөт тарткыч аппаратты дүрбү жана башка ушул өңдүү кийин пайда болгон аспаптарды чагылдырып, алар жөнүндө кабар берет. Төмөнкү табышмакты мисалга келтирип көрөлү:

«Агыны катуу бир дарыя агып жатыр
Эрикпей өзү барган адам баатыр.
Кудукту кирпич менен казганга окшоп,
Акылым барган сайын айнып жатыр»¹.
(*Окуунун саргартканы*)

Билимди сууга теңөө башка табышмакта да кездешет. Суу дарыя түгөнбөс кенч. Окууну ушундай кенчке салыштыруунун өзү чындыкка жакын. Бул табышмакта эл арасында «илим ийне менен кудук казгандай» деген учкул сөздү «кирпик менен кудук казганга окшоп» деп, ойду күчтөндүрүп берген. Бирок мында сыпатталган нерселер чындыкка негизделген:

«Бир адамды он адам кылам десе,
Башынан ойлоп жүрүп, камын жесе,
Бир адамды он адам кылат экен,
Көрүнөө сандык алып өзү келсе»².
(*Сүрөт алгыч аппарат*)

Жогоруда келтирилген мисалдар бул түрдөгү табышмактардын 11 муун өлчөмүндөгү так уйкашкан ырлардан турганын даана көрсөтүп турат. Жети-сегиз муун өлчөмүндө түзүлгөн табышмактар да бар. Эгер учкул сөздөрдөн турган табышмактар чагылдыруу объектини өтө кыска туюндурса, ыр формасындагы табышмактарда сыпаттап айтуу басымдуулук кылганын байкоо кыйын эмес.

Табышмак түрүндөгү айтыштар кең тараган түрлөрдөн. Комуз чертүүдөн тартып айрым айтыштарга чейин өнүккөнү кызыгууну туудурбай койбойт. Кыргыздын оозеки чыгармачылыгында “Талым кыз менен Көбөктүн айтышканы» табышмак айтыштын үлгүсү болуп саналат. Өз оюн каймана мааниде баяндап, каршысындагы адамдын жөндөмдүүлүгүн, акыл-эсинин молдугун же тайкылыгын сыноо эл ырчыларынын айрымдарынан да кездештиребиз. Токтогул менен Найманбайдын Барпы менен Жеңижоктун айтышы мына ушуга далил болот. Кайсы бир материалга караганда, табышмак айтыш өткөн замандарда тийиштүү милдетти аткарган экен. Илгери жоокерчилик заманда Курманбай деген адам урушта калмактардын колуна түшүп кеткенде, аны зынданга салып койгон. Ал ордо жатып, өзүнчө арманын айтып ырдайт. Аны угуп калган кыздар: «Буга табышмак айтып көрөлүк, тапса бошотуп жиберели» дешип, Курманбайга карата табышмак менен кайрылышат:

Алып келдим базардан кызыл гүлчө,
Алкымыңды безеген акын болсоң,

¹ Фонду, № 197, 32-бет.

² Жогоркуда.

Кыздан сындуу бир куш бар муну билчи¹.

Анда Курманбай төмөнкүдөй жоопту кайтарат:

Анжыяндан аттандым алты сан кол,
Адашпай табармын мен казбаган жол.
Сен билбесең, бейакыл, мен айтайын,
Кыздан сындуу ал кушун, — тоту куш ол².

Бул табышмак айтыш бир нече куплеттен турат. Кыздар мурдагыдай эле кайталап, үчүнчү сапка келгенде тана өзгөртүп: «келин сындуу», «балдар сындуу», «кемпир сындуу», «чалдар сындуу» «бир куш бар аны билчи» деп айтып, Курманбайдын алдына сур» коюшат. Курманбай жогоркудай ырын кайталап төртүнчү сапты өзгөртүп: «келин сындуу бир кушун кыргыек шол», «балдар сындуу бир кушун турумтай шол», «кемпир сындуу бир кушун ителги шол», «чалдар сындуу бир кушун чоң куш ошол» деп, табышмакты жандырат. Бул жагынан алып караганда, ырдын тексти татаал эмес, жаттоого жеңил. Мындагы кыйын нерсе — табышмактын жандырмагы. Курманбай кыздардын айткан табышмагын бүт таап, туткундан кутулган экен.

Кайсы бир табышмак айтыштар суроо-жооп өңдүү түзүлүп, табышмагы жана жандырмагы да бир куплет ырдан турса, кайсы бирлеринин суроолору жана ага кайтарган жооп жандырмагы да узун келет. Төмөнкү табышмакты мисалга алып көрөлү:

Куу карагай башынан
Куулап өткөн ким болду?
Жаш карагай башынан
Жалап өткөн ким болду?
Жашты, кууну аралап
Сурап өткөн ким болду?³—

деп каршысындагы кишиге көп суроолорду берет. Ушундай суроонун өзү жыйырма сап ырга жеткен. Ал эми экинчи киши тигинин табышмагын угуп туруп, ага карата:

Эки кырга конорбу,
Эмки айткан сөзүңдү
Эптебей тапсам болобу?
Жалгыз кырга конорбу,
Жанкы айткан сөзүңдү
Жамабан тапсам болобу?⁴—

деп анан табышмактын жандырмагын жандыра баштайт. Табышмак кандай узун болсо, жандырмагы да ошондой узун. Мунун өзү табышмакта канча нерсе каймана түрүндө чагылдырылса, анын баарын таап, жандырмагын жандырганына, жооп кайтарганына байланыштуу.

Кыргыздын оозеки чыгармачылыгында жомокко негизделип түзүлгөн табышмактар тийиштүү санда бар. «Акылдуу кыз», «Сүйлөбөс хан», «Баарынан кайсынысы чоң», «Үч бир тууган», «Акыл Карачач менен Жаныбек хан» деген жана башка жомоктор ушуга мисал болот. Кайсы бир жомоктор табышмак менен башталса, кээ бир жомоктордо табышмак алардын акырында берилет. «Акылдуу кыз» деген жомокто акылдуу жар табууну каалаган хан: «Менин табышмагымды ким табат?» деп, бүткүл элге

¹ Фонду, №197, 32-бет.

² Ошондо, 2-бет.

³ Фонду, № 1839, 106-бет

⁴ Фонду, № 1839, 106-бет.

сурроо менен кайрылган экен. Анын айткан табышмагын хандын, бектин кыздары, атактуу байдын кыздары тара алган эмес. Акыры бир кедейдин «жаман тон кийген кызы» анын табышмагын таап, өзүнүн акылмандыгын далилдейт. Кийин ал хандын акылсыздыгын да ашкерелейт. Ал эми «Баарынан кайсынысы чоң», «Үч бир тууган» деген жомоктордо табышмак алардын эң аягында айтылат да анын жандырмагы талап кылынат. Чындыгында «Үч бир тууган» деген жомокто үч бир туугандын кимиси кызды алат, «Баарынан кайсынысы чоң» деген жомокто деги кайсынысы чоң деген сурроо туулат, аны чечүү үчүн кызуу талаш чыгышы да мүмкүн. «Сүйлөбөс хан» деген жомокто аны сүйлөтүү үчүн ар түрдүү кереметтүү, табышмактуу жомоктор айтылып, сүйлөбөс ханды сүйлөтүү менен түйүн чечилет. «Акыл Карачач менен Жаныбек кан» деген жомокто келиндин сулуулугуна суктанган хан нечен жолу табышмактуу тапшырма берет, ал эми Акыл Карачач болсо, ага карама-каршы табышмактуу жооп кайтарып, акыры күйөөсүн хандын каарынан аман алып калган экен. Ушинтип, жомок табышмактар өткөн замандарда белгилүү максатка карай айтылып, социалдык маанидеги маселени чечүүдө зор роль ойногондугу көрүнүп турат.

Кыргыздын элдик табышмактарынын түрүндө баш катырма, маселени оозеки чыгаруу жана айрым санды табуу жөнүндөгү эсеп табышмактары кирет. Бул түрлөр адамдардын өз башынан өткөргөн тажрыйбалары негизинде түзүлгөн эсептер. Ошондой болсо да, эсеп табышмактарынын көпчүлүгү адамдардын эсепке карата шыгын арттыруу, фантазиясын өстүрүү жана ойлонуу сезимин курчутуу максатында чыгарылган. Кыргыздын көчмөн турмушун чагылдырууга багытталган табышмакка төмөнкүлөрдү кошууга болот: *“Кырк табак, кырк табактын ар кайсынысында кырк куйруктан, ар куйрукта кырк бычактан, канча бычак болот?”* Айтар замат эле «баланча бычак деп жооп кайтарууга эч мүмкүн эмес. Ар табактагы куйрукту өзүнчө, ар куйруктагы кырдан бычакты өзүнчө эсептеш үчүн кыйла убакыт керек. Каршысындагы киши көпкө дейре баш катырып эсептеп чыккандан кийин гана бардыгы *64 миң бычак* экенин айтууга мүмкүн. «Араба» деген түшүнүктүн өзү кийин пайда болгону талашсыз. Ушуга байланыштуу эсеп табышмак кийин пайда болсо да, өзүнүн түрү боюнча жогорку табышмакка үндөш: *«Алтымыш араба, ар арабада алтымыш кап, ар капта алтымыш алма, канча алма болот?»* Бул жогоркудай жол менен чыгат, бардыгы — *216 миң алма*.

Эсеп табышмактардын экинчи түрү баш катырма жолу менен түзүлүшү ыктымал. Мындай табышмактарда сан белгилүү, бирок алардын шарты же жайгаштыруу жолу айкын эмес. Мисалга төмөнкү табышмактарды алып көрөлү. *«Үч төөм бар, бирөө адам жейт, бирөө төө жейт, бирөө чом жейт. Бирине-бирин жегизбей чиркештирип алып кетүү үчүн эмне кылуу керек?»* Дагы бир мисал: *«Он эки атты төрт акырга байлоо үчүн үч акырга үч-үчтөн, бир акырга экиден байлап. он эки атты төрт акырга кантип сыйдыруу керек?»* Бул мисалдарда сан белгилүү, бирок берилген суроолорго карай маселени чечүүнүн өзү табышмак. Төмөнкү табышмак түр жагынан жогоркуларга жакын турат. *«Бирөөнүн 30 кою бар эле. Ошону үч баласына болуп беришке акылын таппады. Он кою бирден, он кою экиден, он кою үчтөн тууду. Энесин баласынан ажыратпай үч уулуна тең болуп бергиле».* Муну жөнөкөй жол менен чыгаруу эч мүмкүн эмес. Эң мурун кошуп туруп, бардык санын табуу андан кийин үч уулуна бөлүү сырткы гана көрүнүш. Мында баш катырма бар. Бул табышмактын жандырмагы үч уулуна тең бирдей сандагы кой-козу тийүү менен чечилет; ар бир уулу кой-козусу болуп *отуздан* алган.

Эсеп табышмагындагы мүнөздүү нерсе — мында тер-" амалдын тең колдонулушу. Кээ бир табышмак жалаң кошуудан турса, кээ бири бөлүү менен чектелет. Кайсы бир эсеп табышмакта кошуу, алуу, арттыруу жана бөлүү да камтылганын байкоо кыйын эмес. «Жүз каз» деген табышмакта төрт амал тең бар. Мына ушул жагынан алып караганда, балдардын ойлоо сезимин арттырууда эсеп табышмактын тарбиялык мааниси зор экени айкын көрүнүп турат.

Анаграммалар, баш катырмалар, ребустар, кроссворддор да табышмактардын түрүнө жатат. Бирок, булар элдик табышмактар эмес. Кыргыздын элдик

табышмактарынын башка түрлөрүнө караганда, булар жазма адабияттын төрөлүшүнө байланыштуу кийин чыккан түрлөрдөн болуп саналат. Ошондой болсо да, табышмактын бул түрү радио аркылуу жана жаштардын газеталары менен журналдары аркылуу кеңири тароодо. Бул түр жашоосун ал токтоткон жок.

Табышмактагы талап кубулушту жыйнактуу кыска жана так, түшүнүктүү чагылдырууга багытталгандыктан, бул түрдүн айрымдары эки-үч сөздөн түзүлүүгө мүмкүн. Табышмактардын таасирдүү болуп чыгышы үчүн көркөм каражаттардын ролу зор.

Кыргыздын табышмактарынын көпчүлүгү тыбыштык үндөштүккө карай курулган. Мунун өзү төмөнкүлөргө негизделген болуу керек: каршысындагы кишинин жана башкалардын тез жаттап алышына, табышмактардын угумдуу болуп чыгышына байланышкандыгы менен мүнөздөлөт. Биринчиден, үндүү жана үнсүз тыбыштардын ошондой эле айрым сөздөрдүн кайталанып айтылышы көңүлдү өзүнө бурат.

Оозеки чыгармаларда кандай жуук кездешсе кыргыздын элдик табышмактарында аллитерация ошондой эле басымдуу колдонулганын көрөбүз. “Тептим терекке чыктым” (үзөңгү) деген табышмак өтө жыйнактуу жана түшүнүктүү айтылган. Ушул табышмакта аллитерация толук сакталганы мисалдан даана байкалып турат. Мында “т” тамгасы үч жолу кайталанып, басым ушул тамгага коюлуп атылуу менен бирге, аллитерациянын уккулуктуу ыргагын тзүп олтурат. Жогорку табышмакта ассонанс да закон катары бузулган эмес. Мында “е” тамгасы төрт кайталанып айтылып, үндөштүктү сактады. “Отурганы кишидей, оттогону жылкыдай” (кирпи) деген табышмакта аллитерация да, ассонанс да жана салыштыруу да бар. «Кичинекей медегим, жер түбүнө жетеримг» (көз). “Кичинекей” деген сөз нерсенин сапатын көрсөтүп, “жетеримге” тактык киргизди. Бул эпитеттин жөнөкөй түрү. Табышмактарда фигуранын түрлөрүн литота да, гипербола да кездешет. Гиперболага мисал катары төмөнкү табышмакты көрсөтүүгө болот:

«Ай астынан баскан жигит,
Алтын чоор тарткан жигит.
Күн астынан баскан жигит,
Күмүш чоор тарткан жигит»¹.
(Каркыра, турна).

Мында каркыра менен турнаны кишиге теңөө менен, өтө апырткан түрдө элестетип берип олтурат. Ал эми.

«Учуптур маашырыктан эки булбул,
Булбулдун издегени бир кызыл гүл.
Булбул издеп бир кызыл тапса дагы,
Конууга бакча таппай айланып жүр»²
(Күн, Ай)

деген табышмакта Күн менен Айды өтө кичирейтип, аларды булбул түшүнүгүндө сыпаттады.

Кыргыздын элдик табышмактарына көз жүгүртүп карай турган болсок, негизинен метафора менен аллегория басымдуу орунду ээлейт. Чындыгында, метафорасыз жана аллегориясыз эч кандай табышмак түзүлбөс эле. “Жап кара таш жарылат, кара сеңир айланат” мындай караганда түз мааниде айтылган өңдүү көрүнүп турган менен, мында “чагылгандын огу” дегендин ордуна өтмө мааниде бир кубулушту экинчи кубулушка салыштыруу аркылуу чагылдырылды. Ал эми коноктун даны болсо терекке салыштырылуу аркылуу аллегориялык жагдайда төмөнкүчө берилген. “Алача терек,

¹ Фонду, № 452, 31-бет.

² Ошондо, № 453, 23-бет.

алтымыш бутак. Бутак сайын уя, уя сайын жумуртка”. Бул табышмак аллегориялык формада турса да, нерсени эң элестүү сыпаттоо аркылуу ынанымдуу түшүндүрдү. Айтор, кыргыздын элдик табышмактарынын көпчүлүгү ушундай жол менен түзүлгөн. Табышмактарда кубулушту жандандыруу, ал аркылуу элестүү кылып берүү жагы күчтүү. “Самтыр-сумтур энеси бар, санга жеткис ботосу бар, маңгил кашка букасы бар” дегенде, биз кадимки эле малды түшүнөбүз. Бирок, мында жансыз нерселер, жаратылыштын кубулуштары чагылдырылган. “Самтыр-сумтур” деген эпитет самсаалаган булутту эске түшүрсө, “санга жеткиз” деген эпитет жылдыздарды туюндурат, ал эми “маңгыл кашка” деген түшүнүктөн улам биз бетинде темгили бар Айды көз алдыга элестетибиз. Кыргыздын элдик табышмактарында көркөм сөз каражаттары кандай роль ойногонун, айтуучулар тарабынан алардын кандай максатка карай колдонулганын жогорку мисалдар ачык көрсөтүп турат. Мындан бир гана жыйынтык чыгат: көркөм сөз каражаттары болуп эсептелген троптордун бардык түрлөрү адамдар тарабынан кылдат пайдаланылгандыктан, табышмактардын кооз, элестүү айтылышына шарт түзгөн.

Табышмактардын азыркы учурдагы абалы. Оозеки эл чыгармалары канчалык узун өмүр жашаса, анын популярдуулугу жана таралышы ошондой эле кеңири арымда болот. Ошондуктан, байыркы табышмактар айрым гана жерде айтылып жүрбөстөн, бүт кыргыз жергесине белгилүү. Кайсы бир элдерде да кездешкенин байкайбыз. Казак элинде “Караңгы үйдө каман күркүрейди” деп айтылса, ушул эле табышмак түркмөн элинде мындайча берилет: “Тараңкы өйдө гаплан гүрлөр” (*дегирмен*). Эгер кыргыздарда үзөңгү жөнүндө “Тептим, терекке чыктым” деп айтылса, ушул эле табышмак казак калкында: “Тептим терекке, шыктым бийикке” делип, кичине кошумча менен сыпатталат. Бул сыяктуу окшоштуктар кокусунан пайда болгон көрүнүш эмес. Мунун өзү казак, түркмөн сыяктуу көчмөн элдердин ортосундагы карым-катнашты, алардын маданий байланышын белгилеген документ болуу менен катар, ушул темадагы табышмактын кыйла убакыттан бери карай жашап келе жатканын көз алдыга элестетет. Бул сыяктуу табышмактар адамдардын байыркы маданий эстелиги эсебинде биздин доорго келип жетти, ошону менен бирге бул жанр азыркы күндө да өзүнүн жашоосун улантып жатат. Бирок, азыркы күндөгү табышмактардын багыты да, максаты да башка. Эгер байыркы бир замандарда табышмакты таба албай койгон адамды кыйкымдап, анын башын кесип, бейкүнөө өлтүрүп таштаса, же башка катуу жазаны колдонсо, кайсы бирөөлөр мелдеште жеңишке жетишүү менен, ошол жеңилген кишиден бирдеме өндүрүп алууну максат кылып алдына койсо, азыркы учурдагы табышмактарга андай көрүнүш жат. Ал эми балдар тарабынан айтылып келген “сатуу” өңдүү жаза азыркы кезде түк колдонулбайт, андай көрүнүш күчүн жоготуу менен катар, жаштар арасында биротоло унут болду.

Улуу Октябрь революциясынан кийин коомдун өзгөрүшүнө байланыштуу турмуш башка түргө көчтү. Элдин маданий деңгээли көтөрүлүп, алардын аң-сезими жогорулады. Бардык жерде мектептердин ачылышы, элдин бүт дээрлик кат-сабаттуу болуп, маданий деңгээлинин улам жогору көтөрүлүшү табышмактардын мурдагы функциясын өзгөртүүгө, жаңы шартка карай алардын колдонушун багыттоого түрткү бербей койгон жок. Эгер өткөн замандарда табышмактарды узун түндө олтуруп алып айтышса, азыркы учурда аны айтуу башка мүнөзгө көчкөн. Жаштардын баары мектептен окугандыктан, табышмактарды оозеки түрдө түзбөстөн, жазуу жүзүндө чыгаруу канат жаюуда. Демек, азыркы күндөгү табышмактардын белгилүү авторлору бар. Ал табышмактар жаштардын газеталар да, журналдарында жарыяланып, чыгарган адам ким экенин билдирүү максатында анын аты-жөнү жазылат. Табышмактарды чыгаргандар кимдер? Алар жазуучулар, газетада журналисттер, мектеп окуучулары, мугалимдер жана башка ар түрлүү кесиптеги адамдар. Кийинки кездерде газеталардын жана журналдардын беттеринде табышмактардын жарыяланып турушу — бул жанрдын тарбиялык маанисинин зор экенине байланыштуу.

Эгер мурдагы табышмактар мал чарбачылыгы, үй буюм-теримдери жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүн камтыган болсо, азыркы күндө чыгарылган жаңы табышмактар

тематика жагынан алган объектиси кеңири. Кайсы бир табышмактар азыркы учурдагы техника жөнүндө каймана мааниде маалымат берет. «Бир шумкар бар учуп жүрүп элин баккан, эл сүйүп ал шумкардын канатына жылдыз таккан» (*самолёт*) деген бышмак революцияга чейин оозеки эл чыгармаларынан такыр учурабайт жана ал кезде мындай табышмакты ойлоп чыгаруу мүмкүн эмес болучу. «Канатына жылдыз таккан» деген сыпаттоонун өзү эле бул табышмак советтик самолёттун элесин чагылдырып жатканын белгилеп турат. «Огородду араласа, өзүн каз моюндуу көрөт, эңкейген жерге себелеп сууну төгөт» (*лейка*), «Өзү нан жебейт, өкүлдөп жер айдайт» (*трактор*), «Уучтаса ундан майда, уютса таштан катуу» (*цемент*) жөнүндөгү жана башка жаңылыктар жөнүндөгү табышмактарды кездештирүүгө болот.

Табышмактар жашоосун токтоткон жок. Анын өзү оозеки эл чыгармаларынын ичинен табышмактын тарбиялык мааниси зор экенин жана өзүнүн эстетикалык күчүн жоготпогонун белгилеп турат.

МАКАЛ, ЫЛАКАПТАР

Макал, ылакаптын чыккан булактары. Ар кандай элдин оозеки көркөм чыгармасында макал, ылакаптар негизги орунда турат. Анткени макал, ылакаптарда ошол элдин тарыхы, турмушу кыялы, салт-санаасы, үрп-адаты, күлкүсү, кайгысы — кыскасы бүткүл өмүрү орун алган. Адам оюнун, акылынын сонун үлгүлөрү кылычтан өткүр, хрусталдай таза боюнча макал, ылакаптарда сакталган. Анын үстүнө макал, ылакаптын форма жагынан кыскалыгы, кадимки эле адамдардын күндөлүк турмушунда колдонулуп жүргөн сүйлөмдүк түзүлүштө болушу адамдардын сүйлөө речинде пайдаланууга негизги мүмкүнчүлүктөрдү түзгөн.

Адамдардын алгачкы убактагы аң-сезиминин жөнөкөй абалда болушу сөздөрдүн обон менен айтылышы иштин ритмине байланышса эмгекти жеңилдетүүгө түрткү болот деген ишенимди туудурган. Бирок синкретизм үстөмдүк кылып турган учурда сөздөрдүн семантикалык жагы көмөкчү ролду гана аткарып, негизги ролду ритм жана үндүн ар түрдүү болуп чыккан музыкалык жагы ойногон. Адамдардын турмуштук байкоолорунун улам жогорулап өсүшү сөздөрдүн семантикалык жагынан таасирин күчөтөт. Турмуштун акырындап өсүп отурушу, синкретизмди, б. а. бир эле адамдын музыканттын, бийчинин, акындын ролун аткарышынын бөлүнө башташына алып келет. Кыргыз элинде синкретизмдин байыркы үлгүлөрүнөн болуп «так теке» оюну эсептелет. Адамдар кийинчерээк өз баштарынан өткөн кайгысын, кубанычын, турмушка карата ой-пикирин кыска ыр түрүндө жана бир окуяны кучагына алган көлөмдүү чыгармаларда, тарбиялык мааниси күчтүү чыккан чыгармаларда бере башташкан. Ошентип, лирикалык, эпикалык, дидактикалык чыгармалар келип чыгат. Дидактикалык чыгармалардын ичинде “адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы” деп атоого татыктуу боло турган макал, ылакаптар кирет. Макал, ылакаптарга баа берүүдө эл суктануу менен «сөздүн гулдеру», «адам оюнун каймагы», «сөз килеми» деп аташат.

Макал, ылакаптын пайда болушу ошол элдин жашоо шарттарына, турмушуна жана ошонун негизинде психологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болот.

Макал, ылакаптарды айрым адамдар чыгарса да, хронологиялык жактан тактоо кыйындык туудурат. Анткени макал, ылакаптын чыккан жылын сактап калууга практикалык зарылдык болгон эмес. Ошондой болсо да айрым макал, ылакаптын мазмунуна карата кайсы мезгилге таандык экенин билүүгө болот. Мисалы: «Кул жеймин дейт куйрукту, куда» билет буйрукту», «Кулда кулак жок деген» макал, ылакаптар кулчулук доордо пайда болгону белгилүү.

Ар бир элдин макал, ылакаптары жалпысынан алганда бир нече булактар аркылуу байып, өркүндөп келген.

Макал, ылакаптардын эн башкы булагы катарында адамдардын күндөлүк өтүп жаткан турмушту байкоонун негизинде чыгаргандарын алууга болот. Мындай макал, ылакаптар сан жагынан өтө көп болуп турмуштун бардык жагы менен байланышкан. Мисалы, байлык жана жардылык жөнүндө: «Байдын иши барман менен, кедейдин иши арман менен», «Байдын малын аяба, суктун чайын аяба», «Байдан май чыкса, кедейден туз чыгат», «Бай союуга козу таппай» жардынын жалгыз улагын сураптыр» ж. б. Соодагерчилик жөнүндө: «Касапчы энесине сөөк сатат», «Соодагерге мал кайгы, оорулууга жан кайгы», «Алтыга сатып, бешке алган, соодагердин адаты», Бийлөөчүлөр жөнүндө: «Бир жакшы бар — журттун камын жейт, бир жакшы бар — журттун малын жейт», «өрдөк жокто чулдук бий». Дин жөнүндө: «Кудайдын буйругу чачтан көп, аны аткарган киши жок», «Малды көрүп пайгамбар жолдон чыгыптыр», «Сопу сооган жебейт, жесе кабыгын да койбойт». Мал чарбасы жөнүндө: «Конуш алгыча өрүш ал», Мал баксаң

кой бак — каймак кетпейт чарандан, ит баксаң сырттан бак — кой алдырбайт короодон», «Ат сыйлаган жөө баспайт».

Дыйканчылык жөнүндө: «Эксең эгин — ичерсиң тегин», «Эмгеги аздын — өнмөгү аз», «Эр эмгегин жер жебейт», «Мээнетин катуу болсо тартканың таттуу болор».

Булардан башка мекен, өлүм, сүйүү, кесип, мораль, үй-бүлө турмушу жөнүндө толгон макал, ылакаптар бар. Адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан пайда болгон макал, ылакаптардан ошол элдин тарыхын элестете алабыз.

Макал, ылакаптардан элдин турмуштук тажрыйбаларынан башка да элдик оозеки чыгармалардын түрдүү жанрынан жана жазма адабияттан пайда болгондору көп. Андай макал, ылакаптар кайсы жанрдан келгендиги, кээ бир спецификалык өзгөчөлүгүнө карата билинип турат.

Макал, ылакаптардын экинчи чыккан булагы катары үгүт-насыят, терме ырларды көрсөтүүгө болот:

«Аргымак аттын куйругу,
Бирде жибек, бирде кыл.
Азаматтын жакшысы
Бирде мырза, бирде кул».
«Жарды болсоң кооз бол,
Бай малынан түңүлсүн.
Жалгыз болсоң чоогоол бол
Көп жанынан түңүлсүн».

Бул үгүт-насыят, терме ырлардан пайда болгон макалдар ырдын формасын сактап 7 муундан сап түзбөстөн, макалдардын формасына баш ийип, үндүн тыныгуусу менен 14 муундан эки сапка бөлүнүп айтылат.

Ушундай эле макал, ылакаптардын негизги булактары болуп анекдоттор, жөө жомоктор, эпостук чыгармалар, табыш-мактар, легенда, мифтер, акын жазуучулардын чыгармалары, кошоктор, бир тууган элдердин макал, ылакаптары саналат.

Эгерде биз «Апендинин коёнунун сорпосунун сорпосундай», «Өгүз болсо да сүт берсе болду», «Ала байтал акылың болсо сууга тарт» десек бир сюжеттүү окуя бул ылакаптан мурда болгону билинип турат. Булардын чыгыш себебин чече келсек элдик татынакай анекдоттор пайда болот. Элдик оозеки чыгармалардын ар түрдүү жанрынан пайда болгон макал, ылакаптар ал чыгармадагы окуяларга тикеден-тике байланышып турат. Мисалы, «Тайбуурулдун тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени», «Чубактын кунундай чубалып» дегенде «Манас» эпосунан келгени белгилүү боло түшөт. Элдик оозеки чыгармаларынын ичинен табышмактардан келген макал, ылакаптар өзгөчө кызыгуу туудурат.

Табышмактар ар бир кубулуштун мүнөздүү өзгөчөлүгүн так-таамай көрсөтүүдө макал, ылакапка өтө жакын келет.

Мисалы, «мурун туулуп, кийин калган эмне?» деген табышмакка жооп — «кулак». Себеби, мурда чыкса да мүйүздөн кийин калат. Дал ушул табышмактын суроосу менен жообу компоненттешип «мурун чыккан кулактан, кийин чыккан мүйүз озуптур» — деп, ылакапка айланып кеткен. Экинчи бир табышмактар компоненттешпей эле табышмактык жана ылакаптык, макалдык, мааниге ээ болуп турат. Биз алардын табышмактык же макал, ылакаптык мааниде экендигин контекстке карата билебиз. Мындай эки маанилүү макал, ылакаптарга төмөнкүлөр кирет: «Эл жатса да Элебай аке жатпайт», «Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар», «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» ж. б.

Макал, ылакаптардын чыккан булактарын изилдеп келгенде ар бир элдин макал, ылакаптарында калька түрүндөгү — форма жана музун жагынан жупташкан окшоштору кен кезигет. Мындай макал, ылакаптарды кескин түрдө, бул элден тиги элге кирген деп айта коюу кыйын.

Макал, ылакаптардын чыгышына ошол элдин турмушу негизги ролду ойной турганын айтып өткөн элек. Ошондуктан адамдардын ар түрдүү улуттан экенине карабастан турмуш- тук тажрыйбаларда жалпылык болот. Ал жалпылык баарыдан мурда дүйнөнүн объективдүүлүгүнөн көрүнөт. «Бизге жана башка адамдарга бирдей турмуштук мааниге ээ болгон тажрыйбалардан келип чыккан маалыматтарды тана биз объективдүү деп атай алабыз»¹,—деп көрсөтөт В. И. Ленин. Демек, эки элдеги окшош макал, ылакапты эки түрдө кароого туура келет: а) объективдүү тажрыйбанын негизинде, адамдардын турмушка карата кез карашынын жалпылыгы болгондуктан, бир мезгилде же ар түрдүү мезгилде бирдей эле мазмундагы макал, ылакаптын чыгышы мүмкүн; б) экинчи жагынан алганда бир элден чыккан макал, ылакаптар түрдүү соода, маданий байланыштар аркылуу экинчи элдин фольклоруна кирип эки элде тең айтылып калышы ыктымал.

Макал, ылакаптардын чыккан булактарын текшере келгенде алар бирдей эле булактардан байый турганы жана алар өтө окшош формада, мазмунда экени көрүнөт. Ошондуктан макал, ылакаптын ортосундагы айырмалыктарды ачуу үчүн практикалык жана теориялык зарылдык туулат.

Макал менен ылакаптын айырмасы. Көп учурларда адамдар макал менен ылакапты синоним катары колдоно беришет. Макал менен ылакап курулуш, түзүлүш жагынан да, мазмун жагынан да өтө жакын келишет. Бирок макал менен ылакаптын өздөрүнө тийиштүү мүнөздүү өзгөчөлүктөрү болот. Дал ошол өздөрүнө таандык касиеттеринин негизинде бирин *макал*, экинчисин *ылакап* деп атай алабыз. Макал менен ылакаптын форма жана мазмун жактан жакындыктарына карабастан бири-биринен айырмалап туруучу мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүлөр кирет.

1. Макалда адамдардын турмушка болгон көз караштары жана объективдүү чындыкты ачуу тике же кыйыр түрдө болсо да аягына жеткире айтылат.

Тике маанидеги макалдар:

а) Илим — окуу булагы,

Билим — өмүр чырагы.

б) Байлык мурас эмес, жоктук уят эмес ж. б.

Кыйыр маанидеги макалдар:

а) Жерде жаткан жумуртка Асманда учкан куш болот.

Ал эми ылакаптарда болсо айтылуучу ой ошол шартка байланыштуу кыйыр мааниде айтылып, угуучудан өзүнчө болгон иш, же болуп жаткан окуяга байланыштуу корутунду чыгарышын шарттайт:

а) Мындан кийин эркек төрөмөй эсте болсун.

б) Дүйнөнү сел алса, өрдөк менен каздын тыйынча кайгысы жок деген.

в) Мурун чыккан улактан кийин чыккан мүйүз озуптур.

2. Макалдарда адамдардын турмуштук тажрыйбалары топтолгондуктан, дидактикалык күчтүү мааниге ээ болот:

а) Алгыр болсо тайганың, алтындан алып каргы так, акылдуу болсо алганың, кулпундуруп жакшы бак.

б) Ачыкканга казан астырба, үшүгөнгө от жактырба.

в) Душманга кекти кетиргенче, денеден башты кетирген артык.

г) Жаш менен жарышпа, көлөкөндү кууба.

Көрсөтүлгөн макалдар түрдүү мааниде турат. Бул сыяктуу турмуштун түрдүү тарабына байланышкан макалдардан эң көп келтирүүгө болот. Кээ бир жыйноочулар макалдарды тематикалык принцип менен классификациялаганда тема тардык кылганы байкалат.

Ылакаптар болсо, кээ бир көрүнүктүү окуянын же типтүү жүрүш-туруштун, мүнөздүн жыйындысынан корутундуланып-сентенциялангандыктан — дидактикалык мааниси макалга салыштырганда көп учурларда ылдый турат. Ылакаптар сан жагынан да, турмушту кучагына алуу жагынан да макалдарга салыштырганда эң аз.

¹ В. И. Л е н и н . Материализм и эмпириокритицизм. 1939, 79-бет.

3. Макал менен ылакаптын ортосундагы дагы бир айырма мына мында турат: макалдардын айтылып калуучу себебин түшүндүргөн тарыхы болбойт, тескерисинче, ылакаптардын айтылып калуу тарыхы болот.

Мисалы, макалда «Айыл жатканча отурсаң, күн чыкканча тынбайсың»,— деп турмуштук тажрыйбасынан чыгып, күндүз иштелбей калган ишти түнкүсүн иштөөгө аргасыз боло турганын көрсөтсө, ылакапта — «Ала байтал акылың болсо, сууга тарт» же «Сен кызыңды кетип калат деп ыйлап жатсаң, мен келип калат деп ыйлап жатам дептир» деп андан мурда окуя болгонун сөздүн маанисинен түшүнөбүз.

4. Макалдар менен ылакаптар көп убактарда форма түзүлүшү жагынан да айырмаланат. Макалда айтылуучу ой жеткире, курч айтылуучу сүйлөмдөрдөн гана турбастан, алар рифмалашып жана ритмделип да түшөт.

«Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи,
Жакшы көргөн досунан мал аяган жигитпи».

Же:

«Жаман болор жигиттер, жакынына кас болот,
Жарды болор жигиттер, дөөлөтүнө мас болот .

Ал эми ылакаптарда рифмага көп көңүл бурулбастан, образдуулук үстөмдүк кылат. Образдуулуктан башка ассонанс, аллитерация көрүнүктүү орунга ээ болот: «Ачка отургандан көрө айранга нан сындырып жеген жакшы экен», «Этиң турмак табагыңды таап ал» ж. б.

Ылакаптардагы кыйыр маанинин күчтүүлүгү анын форма түзүлүшүнө таасир тийгизген. Ошондуктан, ылакаптар башка сүйлөмдөр менен ыкташууга ылайыкталып түзүлүп, контекстке карата ачык маани берет.

5. Макалдардын көпчүлүгү турмушта учураган бир нече иштердин жыйындысы, корутундусу катары пайда болуп, адамдардын күндөлүк турмушунда кеп жолугуп тура г. Мисалы, «Эксең, эгин, ичээрсин тегин», «Жакшы болсоң жатык бол», «Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу» ж. б. макалдар адамдардын турмушунда далилденип бүткөн иштерден пайда болгону көрүнүп турат.

Ал эми ылакаптар болсо бир мүнөздүү иштин же окуянын негизинде пайда боло берет. Мисалы, «Өлгөн аттын такасын издеп алты ай жер казган байча», «Жаман жарманын кызуусу менен черүүгө аттаныптыр» ж. б. ылакаптар айрым гана көрүнүштөдөн пайда болгону байкалат.

6. Ылакаптар чыккан булагына байланыштуу макалдардан территориалдуулугу менен да айырмаланып турат. Кээ бир ылакаптар бир гана райондо же айылда колдонулуп, башка жерде колдонулбайт. Макалдарда мындай көрүнүштөр жок. Мисалы, Тоң районунда мүрзө казган жерден таш чыкса, «Абакандын мүрзөсүндөй» деп коюшат. Ушундай эле Калинин районунда саяк деп бирөөнү айтып койсо, «Саяк десең саяк болуп кал» деп юмордук ылакап менен жооп беришет. Жети-Өгүз, Покровкада «Дөөлөс төрүн бербейт, өлсө көрүн бербейт деген же «Салмаке болгону калгансыңбы?», «Калыбайдын тайганындай калтырап» деген ылакаптар айтышат. Бул ылакаптар башкаларга түшүнүктүү болбосо да, ошол территориядагыларга түшүнүктүү. Себеби, жериликтүү элдер мындай ылакаптын айтылып калуу себептерин билишет.

Жалпысынан макал менен ылакаптын спецификасын белгилей турган мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жогорку көрсөтүлгөндөр болуп эсептелет. Макал, ылакаптын мүнөздүү өзгөчөлүгүн белгилегенден кийин мындай деген аныктамага келе алабыз.

Макал — деп, коомдук турмуштун бардык жагын кучагына алуучу, адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан алынган жана алардын дүйнөгө карата көз караштарын билдирип турган, тарбиялык мааниси терең, курч сөздүү, рифма

жана ритмге ээ болгон, ойду бүтүрө айткан кыска, поэтикалык сүйлөмдөрдү айтабыз.

Ылакап — деп, кандайдыр бир окуянын негизинде же адамдардын жүрүш-турушунун, мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн жыйынтыктап, так, элестүү кылып берилген, өзүнчө чечүүчү тарыхы бар, көбүнчө каймана мааниде айтылып, контекстке карата мааниси чечилүүчү кыска, образдуу сүйлөмдөрдү айтабыз.

Макал, ылакаптардын чыккан булактарын, айырмасын түшүнгөндөн кийин алардын ролу жана колдонуу шарттарын билүү зарылчылыгы келип чыгат.

Макал, ылакаптардын ролу жана алардын колдонуу шарттары. Макал, ылакаптардын ролу жөнүндө сөз кылганда марксизм-ленинизм классиктеринин искусство жөнүндөгү мүнөздөмөсүн негиз кылып алабыз. Анткени оозеки көркөм чыгарманын негизги түрүнөн болгон макал, ылакаптар да адамдардын чынчыл дүйнөгө болгон катнаш, мамиле, тажрыйбасынын негизинде пайда болот жана искусствонун башка түрлөрү сыяктуу эле коомдун экономикалык базисине байланыштуу өсүп отурат.

Макал, ылакаптар таптык коомдо карам-каршы эки таптын бир-бирине болгон мамилесин, идеологиясын, күрөшүн дүйнөгө болгон көз карашын көрсөтөт. Бир эле макалдын же ылакаптын мааниси көрүнүктүү бир окуяны айтып бергепгетатыктуу. Себеби, булар адамдардын турмушунда жолугуучу көрүнүктүү окуялардан, адамдардын сезимин козгоочу нукура чындыктын, иштелген иштин себептеринин натыйжага өтүшүнөн такталып, синтенцияланышынан пайда болот. Макал, ылакаптарга марксизм-ленинизм классиктеринен тартып, орус элинин данктуу жазуучулары М. В. Ломоносов, А. Н. Радищев, И. А. Грибоедов, А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, А. М. Горький зор маани берип, өздөрүнүн эмгектеринде, чыгармаларында кенири колдонушкан. Эгерде, макал, ылакаптардын турмуштагы ролу күчтүү болсо, анда аны колдонуунун зарылдыгы да келип чыгат.

Кыргыз элинин көрүнүктүү демократ акындары Токтогул, Тоголок Молдодон баштап, кыргыздын жазма адабияты менен кошо өсүп чыккан Аалы Токомбаев, Мукай Элебаев, Жусуп Турусбеков, Касымалы Баялинов, Касымалы Жантөшев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Темиркул Үмөталиев, Жоомарт Бөкөнбаев жана башкалар макал, ылакаптарды элдин бай мурастары катары карай, өздөрүнүн чыгармаларында кенири колдонушкан. Биз макал, ылакаптардын колдонуу шарттары жөнүндө сөз кылганда белгилүү рамкаларды көрсөтүп, макал, ылакаптар түз сызык боюнча белгилүү бир тартип менен колдонулат деп айткыбыз келбейт. Бирок маселенин экинчи жагы бар, эгерде коомдун материалдык турмушу кандай болсо, андагы идеялар да ошондой болорун, марксизм-ленинизм классиктеринин көрсөтмөлөрүнөн билебиз. Демек, макал, ылакаптар да ойдун тикеден-тике чындыгы болгон тилдин фазасында айтылат да, ошол ойдун ээсинин жалпы турмушка карата көз карашына байланыштуу пайдаланылат. Мындан эзүүчү таптардын идеясын бекитип, алардын кез карашын көрсөтүүчү жана эзүүчүлөрдүн мүдөөсүн көрсөткөн макал, ылакаптардын колдонуу зарылдыгы белгилүү бир турмуштук шарттан чыга турганы көрүнөт.

Макал, ылакаптарды колдонууда акындар менен жазуучулар ортосунда көрүнүктүү айырма бар. Элдик акындар көбүнчө макал, ылакаптын дидактикалык маанисин биринчи орунга коюп, өздөрүнүн терме, санат-насыят ырларында алардын маанисин ачып, тереңдетип берүүгө аракет кылышат. Ал эми жазуучулар болсо көп убактарда чыгармасындагы башкы каармандарынын ички дүйнөсүн, турмушка карата көз карашын, күрөшүн көрсөтүүгө пайдаланылат. Бирок мындан жазуучулар макал, ылакаптардын дидактикалык маанисине көңүл бурбайт деген келип чыкпайт.

Т. Сыдыкбеков «Тоо арасында»¹ романында башкы каарман катары катышкан Шооруктун (бай) башталыш эле жеринде «Тай туйлап такка чыккан бар беле» деген каардуу сөзүн угуп, ал адамдын кайсы идеяны жактаганын дароо эле билебиз. Ал андан

¹ Т. Сыдыкбеков. Тоо арасында. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1955.

кийин: «Жаман теңирин тааныбайт» (6-бет). «Ит кутурса ээсин кабат, кул кутурса, байын талайт» (136-бет) деген макалдарды колдоно баштайт. Бул макалдардан Шооруктун кимдигин ачык көрөбүз. Ушундай эле учурду Жоомарт Бөкөнбаевдин «Каргаша»² драмасынан жолуктурабыз. Анда Турдубай (кулак) Пармандын (кедей) кулактардын бетин ачкан аялын өзүнө өлтүртүш үчүн: «Байтал чуркап байге албайт» (119-бет), «Тууган күйдүрө айтат, душман сүйдүрө айтат» (110-бет) ж. б. макалдарды колдонот. Ошентип макал, ылакаптар адамдын турмуш-шартына, түшүнүгүнө карата колдонула турганы ачык көрүнөт. Кээ бир убактарда бир эле макалды эки таптын өкүлү колдонот жана ал контекстке карата эки түрдүү маани берет.

Соке (кедей) «Аккан арыктан суу агызып» (13-бет);

Бердибай (бай) «Аккан арыктан суу агат» (228-бет);

Өмүр (кедей) «Карга карганын көзүн чукубайт» (13-бет);

«Сакалдуулар» «Карга карганын көзүн чукубайт» (95-бет);

Соке (кедей) «Көп түкүрсө көл болот» деген (162-бет);

Шоорук (бай) «Көп түкүрсө көл болот» (242-бет).

Бул макал, ылакаптар формасы, мазмуну жактан айрым турганда бир болсо да контекстке карата бир-бирине карама-каршы ойду бекитет. Мындан бир эле макалдын өзгөрүп кетиши — көп функционалдуулугу көрүнөт.

Макал, ылакаптарды колдонуу профессияга да байланыштуу экенин көрөбүз, анткени, молдолор көп убактарда диндик макал, ылакаптар менен өз оюн бекитүүгө аракет кылат.

Макал, ылакаптардын ар түрдүү маанилүүлүгү түрдүү шарттарда колдонууга ыңтайланган. Макал, ылакаптар аркылуу чексиз сүйүүндү, кайгыңды, таарынычыңды, кытмырдуу шылдыңды, кордоону, урматтоону, жек көрүүндү билгизе аласың.

Экинчиден, макал, ылакаптын көлөм, форма жактан адамдардын ой-пикирин алмашып турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн формасында болушу ар түрдүү учурда колдонууга жеңилдик туудурат.

Кыргыз совет жазма адабиятындагы фактыларга Караганда макал, ылакаптар эки түрдүү формада, ыкта колдонулганы байкалат. Биринчи түрүнө макал, ылакаптардын эч ассимиля- Цияланбастан белгилүү формасын жана маанисин сактап колдонулушу кирет.

К а н ы б е к: «Кайда барса мамайдын көрү» (275-бет).

«Кулдун жаны иттин жаны менен тен» (208-бет).

Ж о л о й: «Укпайт деп ушак, билбейт деп ууру кылба» (64-бет).

Г ү л н а р: «Ажал жолу чилдин арышынан кыска» (40-бет).

Акман: «Арстан алганына кубанбайт, чалганына кубанат» (80-бет). «Душманың суу берсе досундай көр» (79-бет).

«Эки тоо кошулбайт, эки адам көрүшөт». (40-бет).

Макал, ылакапты мындай колдонуу жазма адабиятта болсун, оозеки сүйлөшүүдө болсун мүнөздүү. Анткени сүйлөгөн же колдонуп жаткан адам жен эле сез ортосуна кошуп койбостон, ошол учурдагы шартка карата айтайын деген оюн бекитиш үчүн далил катары келтирет.

Макал, ылакапты колдонуунун экинчи түрүнө туруктуу формадагы макал, ылакаптардын бузулуп-диссимиляцияланып, бир толук маани диалогдо берилиши же айрым адамдар тарабынан мааниси берилип формасы өзгөртүлгөндөрү кирет. Бирок, макал, ылакапты «бузуп» колдонуудан аларды бузуу келип чыкпайт. Анткени, макал, ылакаптар такталган формада бардык элге маалым:

Калыбек:— Умсунай маа а деп келгенде кара катын болучу; эми ак катын болду.

Т о й т у к; — Мен тарбиялап киши кылдым десең?

² Ж. Бөкөнбаев, т. II, Фрунзе, Кыргызмамбас, 1954.

Калыбек: — Алган эринин жарашкандыгынан (23-бет).

Бул жерде Калыбек тарабынан «Алган эри жарашса, кара катын ак болот» деген макалдын айтылганын көрдүк. Мындай каармандардын стилдик өзгөчөлүгүнө багындыруу, ыкташтыруу адамдын ички дүйнөсүн ачууга негизги курал болот жана тил байлыгын өстүрүүгө чоң роль ойнойт.

Тап күрөшүнүн макал, ылакаптарда чагылышы. Таптык коомдогу тенсиздик, жеке чарбанын үстөмдүк кылышы милдеттүү түрдө таптык идеологияны пайда кыла турганы белгилүү.

Коомдо жашап турган карама-каршы эки таптан — эзүүчү жана эзилүүчүлөрдүн турмуш шарттарына байланыштуу моралды, этиканы жана башка турмуштук көрүнүштөрдү түшүнүү башка болгонун макал, ылакаптардан ачык көрөбүз. Кыргыз элинин макал, ылакаптарында да карама-каршы маанидеги макал, ылакаптардын бир канча варианттары кезигет. Мисалы. «Бай караган ачкадан өлөт, күн караган суукка топот» деген макалга каршы экинчи варианты: «Бай караган ачкадан өлбөйт, күн караган суукка тоңбойт» деп айтылат. Бул макалдын варианттарынын айтылып калышы закондуу түрдө коомдогу эки таптын карама-каршылыгынан келип чыгат. Эзүүчү тап эмгекчилерди экономикалык жактан кез каранды кылып «байды карап, ага жалданса өлбөсүн» түшүндүрсө, эл өз практикасынан байдын малы өзү үчүн экенин көрүп: «бай караган ачкадан өлөт» деген тыянакка келишкен.

Эзүүчү таптар тукум куучулук теориясын эмгекчи элдин аң-сезимине сиңирүүгө ар дайым аракет кылышкан. «Алма сабагынан алыс түшпөйт», «Аккан арыктан суу агат» деген макалдар аркылуу байдын баласы бай, кедейдин баласы кедей боюнча калат деп айтышкан. Эл болсо: жок, турмушта андай эмес: «жакшыдан жаман туулат», «Өлбөгөн кул алтын аяктан суу ичет», «Дыйкандын түбү кенч, байдын түбү — борч» дешкен.

Кыргыз элинде шаманизм дининен кийин, эмгекчи-букаралардын практикалык-стихиялык материалистик идеясына күчтүү гаасир берген ислам дини пайда болгон. Ислам дининин идеологиясы чыныгы дүйнөнү танууга гана аракет кылбастан, адамдарды «тагдыр», «жазмышка» баш ийдирип фатализмге түрткөн. Таалайыңа эмнени жазса ошону көрөсүң», «кудай, «кулум» десе, Мухаммед «үмөтүм» дейт», «жараткандын эрки кайдан булак чыгарса, казанчынын эрки кайдан кулак чыгарса», «Кудайдан буйруксуз, кумурсканын буту сынбайт» деген макалдар феодалдардын идеологиясын оор турмуштагы букараларга сиңирүүгө негиз болгон. Ислам дини аялдар жөнүндө бир канча кемсинтүүлөрдү таратышкан. Исламдын идеологдору кожо-молдо, эшен-калпалар аркылуу жалпы элге — мусулмандарга тараган мындай деген азаатты учуратабыз: «Эгерде кеңешкиң келсе, акылды атаңдан сура. Атаң жок болсо — агаңдан сура. Агаларың жок болсо — акыл айта турган досуң табылар. Зркектердин арасында акыл ай- туучу киши табылбаса — зайбың менен кеңеш да, анын айткан- нындай кылбай, тескери кылгын». Ислам дининин аялдар жөнүндөгү эн, маскаралык жобосу дал ушул. Бул идея үстөм- дүк кылган таптын өкүлдөрү тарабынан макал, ылакаптан да кеңири орун алган. Мисалы: «Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр ийги», «Аялдардын чачы узун, акылы кыска» — деп, аялдарды бардык чарбалык, коомдук турмуштан четтетүүгө үндөйт. Үстөмдүк кылуучу таптар жалаң муну менен гана чектелип калбайт: таптык коомдо эгоизмге тарбиялоо күчтүү өнүгөт. «Ар ким өзү үчүн, бир кудай бардыгы үчүн» деген Жобо эзүүчүлөрдүн моралынын негизин түзөт.

Бул принцип бийлөөчүлөрдүн идеологдору аркылуу оозеки Көркөм чыгарманын бардык тармагында өнүккөн. Макал, Ылакаптарда болсо: «Пайданы башыңа кыл, башыңан артса досуңа кыл», «Дүйнөнү сел алсын, кара башым соо калсын», «Жакшылыкка жакшылык эшектин иши» деп башка адамды жек көрүүгө үндөгөн.

Бирок эмгекчи эл басып өткөн зар замандарда түзүлгөн оозеки поэтикалык чыгармаларды анализдеп карасак, эл жегич мителердин чүмбөттөлгөн бетин айгинелеген нукур а чындыктарды да жолуктурабыз. Эл өз турмушунан “Оозу кыйшык болсо да байдын уулу сүйлөгөнүн», «Бий экөө болсо, доо төртөө» болорун, «Өлөңдүү жерде өгүз, өлүмдүү жерде молдо семир турганын көрүштү. Ошондуктан, алар. «Байдын уулу назары ач, ыймандуу пенде андан кач» алар ач көз, «Бай союуга козу таппай жардынын жалгыз улагын сураптыр», «Акырын баскан молдодон сактан, ала чапан кождон сактан» дешкен. Эл ар дайым тубаса материалист болушат. Алар майда ырым-жырымга ишенген менен дин ээлерин ар убакта келеке кылуудан тартынган эмес. «Ат азгыны жорго, адам азгыны — молдо», «Эки молдо бир киши, бир молдо жарым киши» «Жинди садага менен тойгуза албайсың пайгамбарды ырасим менен тойгуза албайсың», «Тентек молдо телмирген өгүз», «Адалсынган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыптыр». Бул макал, ылакаптар эмгекчи элдин динди кандай баалай турганын ачык көрсөтөт. Элдик идея макал, ылакаптарда абдан кеңири берилген. Адамдык сапат, мораль, сүйүү жөнүндө элдик көз караштар эзүүчүлөрдүн идеясына карама-каршы коюлган. «Адам болор кишинин, адам менен иши бар» деп элди сүйө билүүгө чакырат. «Ата баласы болбостон эл баласы бол», «Эл мазар, элден кеткен азар», «Жакшы адам элди өргө сүйрөйт, жаман адам элди көргө сүйрөйт».

Биз макал, ылакаптарды тереңирээк карасак элдин башынан өткөн турмуштарынын бардык тармагы боюнча жүргөн идеологиялык келишпес тап күрөшүн көрөбүз. Ал тап күрөшү коомдогу материалдык турмуштун теңсиздигинен, өндүрүш каражаттарынын жеке менчикке негизделгенинен пайда болгону көрүнөт.

Макал, ылакаптагы идеологиялык күрөштүн жүрүшүнүн ачык көрүнүшү, марксизм-ленинизм классиктеринин таптык коомдо маданият таптык карама-каршылыктын негизинде өнүгүп, тигил же бул таптын кызыгын көздөйт деген жобосунун тууралыгын далилдейт. Макал, ылакаптардын таптык мүнөзүн изилдөөдө көпчүлүк макал, ылакаптардын көп функционалдуулугу көп кыйындык туудурат. Кээ бир макал же ылакап ошол учурдагы шартта тике мааниде турса, турмуштун өзгөрүшү менен кыйыр мааниге өтүп кеткен. Бир эле макал же ылакап контекстке карата эки түрдүү маани берип калышы мүмкүн. Мисалы «жаш чырпыктын ийилгени сынганы, жаш жигиттин уялганы өлгөнү» деген макал аркылуу контекстке карата «сен үчүн өлүм» деп түшүндүрүүгө болсо, экинчи учурда кайрат катары алдын ала «ийилбей тур, уят болбо, жигиттин уялганы өлгөнү» деген маанини берүүгө да болот. Ошондуктан макал, ылакапты тарыхый жана семантикалык жактан текшерүүдө диалектикалык принцип негизги ролду ойнош керек.

Макал, ылакаптардын кээ бир өзгөчөлүктөрү. Макал, ылакаптардын негизги идеялык багытын анализдегенде ошол коомдогу таптардын күрөшүн, көз карашын көрсөтө турганы маалым болду. Башка элдик оозеки чыгарманын түрлөрү сыяктуу макал, ылакаптар күндөлүк өтүп жаткан адамдардын турмушунда адам оюнун катнаш куралы экени да байкалды. Ал катнаштык адамдардын коомдогу турмуш-шартына тикеден-тике көз каранды болуп турат. Таптык коомдогу мындай антагонисттик карама-каршылыктар таптар жоюлганга чейин өзүнүн күчүн жоготпостон кала берген. Бирок мындан макал, ылакаптардын бири калбастан таптык мүнөздө деген тыянак келип чыкпайт. Алардын айрымдары таптык мүнөзгө ээ болбойт бул болсо макал, ылакаптардын спецификалык өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлөт.

Марксизм-ленинизм классиктери коомдо пикир алмашуунун зарыл куралы болгон тил жөнүндө сөз козгогондо, аны адамга «абсолюттук дух» тарабынан табигый түрдө «белек» катары берилген деп карабастан, коомдук көрүнүш катары карай, адамдын акыл-эсинин өнүгүшү, коомдун өнүгүшү менен бирдикте чечет. Эс сыяктуу эле дагы коомдун өнүгүшү менен өсүп, байып отурат. Адамдардын тилинин, акыл-эсинин өнүгүшүнө адамдардагы сезим органдары: көрүү, угуу, жыт алуу, тери, даам татуу сезими күчтүү негиз болот. Дал ушул сезим органдарынын акыл-эске тийгизген таасири аркылуу биз бир нерсенин негизги касиетине баа бере алабыз. Ал эми сезим органдары бардык

адамдарда алардын бай, кедейлигинен тышкары таандык болот. Бирок сезим органдары бирдей болсо эле турмуштагы ар кандай көрүнүштү, түшүнүктү бирдей кабыл алат деп айткыбыз келбейт. Адамдарга берилген табигый сезимдер турмуш шартына, тарбияга жараша турмуш чындыгын ар түрдүү кабыл алаары белгилүү.

Ошондой болсо да адамдардын турмуш шартынын ар түрдүүлүгү коомдун жашашына зарыл болгон ар кандай нерсени бөлөк, карама-каршы түшүнүүгө негиз түзбөйт. Адам коомунда тарыхый зарылдык болмоюнча эч кандай нерсенин өзгөрүшү мүмкүн эмес.

Мисалы таштын катуулугун, суунун суюктугун, канттын таттуулугун ж. б. нерселерди эки карама-каршы таптын эки башка айтышына же түшүнүшүнө кандай зарылдык болсун?!

Тилдин да надстройкалык мүнөзгө ээ эместиги ушундан келип чыгат.

Макал, ылакаптар болсо жалпыга таандык турмуш корутундуларды көрсөтүү жагынан элдик оозеки чыгармасында өзгөчө орунда турат.

М: «Таш койгон ташын, кыш койгон кышын алат», «Уят өлүмдөн катуу», «Акыл — алтын, ой — күмүш», «Илим — окуу булагы, билим — өмүр чырагы», «Айгыр болор кулундун жаак эти чоң болот, кочкор болор козунун мандай жаты дөң болот» «Байтал минсе кулун жок, саамал ичсе кымыз жок», «Күз күрөш, жаз жарыш», «Акыл айга жеткизет, өнөр көккө жеткизет», «Балыктын өмүрү сууда», «Жаз сайга, кыш кырга конбо» ж. б. Бул мисалдарга келтирилген макал, ылакаптар турмуштун түрдүү жактарын кучагына алып, адам коомунда ой катнашын, пикирин бирдей эле жамдап турганын көрдүк. Мындай макалдарды ар түрдүү түшүнүүгө зарылдык жок. Жогору жакта келтирген «Балыктын өмүрү сууда» деген эки таптын эки башка түшүнүшүнө кандай зарылдык болсун. Бай болсун, кедей болсун суудан ажыраган балыктын өлүп калышын көрүшкөн. Демек, «Балыктын өмүрү сууда» деген корутундуга келүүгө чындык аргасыз кылган.

Экинчи жагынан алганда макал, ылакаптардын айрымдарынын форма бөтөнчөлүгү бир мааниге ээ болгон сөздөргө ото эле жакын турат. Бул болсо турмуштагы «түбөлүктүү чындыктарды» көрсөтүүгө сөз сыяктуу эле туруктуу экенин билдирет.

Үчүнчүдөн, макал, ылакаптар маани жагынан көп функциялдуулугу менен башка элдик оозеки чыгармалардан айырмаланат. Ошондуктан бир эле макалды же ылакапты эки таптын өкүлдөрү тең өз кызыкчылыгы үчүн колдонууга жарамдуулугун көрсөтөт. Макал, ылакаптардын мындай көп функциялдуулугу, ал түгүл айрымдарынын кээ бир мүчөлөрдүн жалганышы менен карама-каршы мааниге өтүп кетиши надстройкадан мүнөздүү айырмачылык менен ажырай турганын көрсөтөт.

Макал, ылакаптарды эки таптын бирдей мааниде колдонушу жөнүндө сөз болгондо тике мааниси эске алынат. Эгерде «эмне сепсең, ошону оросун» деген макал тике мааниде турган да буудай сепсе буудай, арпа сепсе арпа ала турганын түшүндүрсө, кыйыр мааниде колдонгондо «Алма сабагынан алыс түшпөйт» деген маанини берип, контекстке карата эки таптын биринин тикеден-тике максатын, мүдөөсүн ачат. Айрым макал, ылакаптар ар дайым тике мааниде колдонулуп, эки тапка бирдей эле түшүнүк берет.

Макал, ылакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жана эстетикалык баалуулугу. Коомдогу ар кандай көрүнүштөрдө формасыз мазмун, мазмунсуз форма болбойт. Мазмун — ошол нерсенин негизги элементтеринин ички мааниси болсо, форма, ошол эле элементтердин куралыш жолдору, ыктары ички жана сырткы структурасы болот. Биз макал, ылакаптардын формасы жөнүндө сөз кылганда милдеттүү түрдө «көркөмдүк өзгөчөлүгү» деген түшүнүктү эске тутубуз. Ал эми чыгарманын көркөмдүк өзгөчөлүгүнө болсо жалпы эле композициялык курулушу, синтаксистик категориясы, ритм рифмага байланыштуу үндүү, үнсүз тыбыштарынын орун алышы, диалектикалык көрүнүштөр, көркөм каражаттары, стилистикалык фигуралары кирет. Бирок бул форма бөтөнчөлүктөр көркөм чыгарманын ар түрдүү жанрында ар башка орун ала турганы, ал түгүл ар бир чыгармада өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ боло турганын көрүүгө болот.

Ошондуктан изилденип жаткан чыгарманын идеялык багытын, көркөмдүк бөтөнчөлүгүн көрсөтүүдө, ошол чыгарманын спецификалык өзгөчөлүгүнө карата мамиле кылуу шарттуу. Бул маселени чечүүдө биринчи иретте ал чыгарманын жанрдык өзгөчөлүгүн белгилеп, структуралык бөтөнчөлүктөрүн ажыратуу зарыл.

Макал, ылакаптар структуралык түзүлүшү боюнча эки чоң топко бөлүнөт.

Прозалык структурага ээ болгон макал, ылакаптар.

Поэзиялык, ыр системасына ээ болгон макал, ылакаптар.

Макал, ылакаптардын мындай бөлүнүшү алардын чыккан булактарын изилдегенде да ачык көрүнөт. Ошондуктан алардын көркөмдүк өзгөчөлүгүн белгилөөдө эки түрдүү мамиле кылууга туура келет. Поэзиялык структурага ээ болгон макал, ылакаптарда көбүнчө уйкаштык, салыштыруу басымдуу орунду элейт.

Мисалы:

Аскар, аскар, аскар тоо,
Аягы барып чат болот.
Атадан алтоо туулса,
Сыйлашпаса жат болот.

Бирок поэзиядан макал, ылакапка өткөндө ырдын куплеттик формасын сактабастан, сүйлөө речине негизделген кара сөз формасына баш ийдирилип эки жолго бөлүнүп айтылат.

Прозалык структурадагы макал, ылакаптарда таамай айтылган он, аллитерация, ассонанстын күчтүү орун алышы мүнөздүү. Мисалы, «эшек сайда зыңкылдаса, баткак берсин жазасын», «Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу», «Аттан айрылсаң айрыл, ээр токумундан айрылба» ж. б.

Синтаксистик түзүлүшү жагынан да макал, ылакаптар ар түрдүү формада. Мындан эки мүчөлүү (ээ, баяндооч) жана бир канча мүчөлүү түзүлүш мүнөздүү. Ошондуктан макал, ылакаптарда синтаксистик параллелизм формасында түзүлгөн кошмо сүйлөмдөрдү көп учуратабыз.

Макал, ылакаптарда колдонулган көркөм каражаттар кыргыз элинин өткөндөгү тарыхый турмушу менен тыгыз бирдикте чечилет. Дал ошого карата элдин эстетикалык, сулуулуку түшүнүү, кабыл алуу көз карашы да байланыштуу экени көрүнөт. Макал, ылакаптардагы эстетикалык көз караштар субъективдүү жана объективдүү факторлордун негизинде түзүлгөнү, ошондуктан, ошол турмуш өзгөчөлүктөрүнө жараша кооздукту, сулуулуку түшүнгөнү байкалат. Аны менен бирге кыргыз эли башка ар кандай элдер сыяктуу эле адамдагы жакшы, жаман касиетти, он, терс көрүнүштөрдү бирдей кабыл алганы көрүнүп турат. Коомдук эстин башка формаларындай эле макал, ылакаптарда коомдогу ар түрдүү көрүнүштү мамилени эки тап өздөрүнчө кабыл алганы — байлар адамдык касиетти байлыкка карата бааласа, эл массасы адамдык сапатына, адамгерчиликке карата сындаганын жолуктурабыз Сулуулук, мораль жөнүндө деле ушундай көз карашты айтууга болот. Муну менен катар айрым турмуштук көрүнүштөр жөнүндө жалпы көз караштар да жашап турганы көрүнөт. Бул болсо дүйнөнүн, турмуштун объективдүү мүнөзү менен түшүндүрүлөт.

Макал, ылакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгүн, эстетикалык касиетин карап көргөндө да коомдогу таптардын күрөшүн көз карашын чагылдырганы ачык көрүнөт. Ошондон эле айрым жалпылыктар бар экени байкалат.

БАЛДАР ЫРЛАРЫ

Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда көп санда ар түрдүү чыгармаларды жаратуу менен бирге, балдар үчүн да эң сонун ырларды, ойго жана фантазияга бай жомокторду терең маанидеги тамсилдерди, каймана түрүндө айтылган табышмактарды түзүшкөн. Балдар ырларын айрым адамдар чыгарса да, ал улам мезгил өткөн сайын эл арасына кеңири таран, бара-бара алар коллективдик чыгармага айланып кеткен. Ошол себептүү балдар ырлары ким тарабынан жаратылганы, ким тарабынан айтылганы белгисиз.

Биздин колго келип жеткен материалдар балдар чыгармачылыгынын бир топ өнүккөнүн, кайсы бир ырлар традициялык ырга айланып кеткенин көрсөтөт. Бирок, ар бир чыгарма максаттуулукка ээ. Балдар чыгармаларынын негизги максаты жаштарды тарбиялоого багытталган. Кайсы бир чыгарма сөз өстүрүүгө карай ылайыкталып айтылса, кайсы бири кичинекейлердин акыл-эсин байытууга багытталган, кээ бир ырлар турмуштун айрым жактарын чагылдырган. Мына ушуга карай балдар ырларынын тематикасы ар түрдүү экенин байкайбыз.

Балдарга арналган чыгармалардын стили жеңил келет. Балдарга ылайык чыгарылган жомоктордун көлөмү кыска, окуясы кызыктуу, кээде апыртмалуу болот. Андай жомоктордун каармандары да балдар. Алар илим-билимге умтулуп, кандайдыр жаңылыкты ачып, эчен кыйындыктарды жеңип чыгууга жетишет. Балдарга ылайыктуу жомоктордун тарбиялык мааниси зор, жаштарга таалим берүү жагы күчтүү. Ошондой эле балдарга арналган ырлар бир кылка эмес. Кайсы бир ырлар эң кичинекей балага ылайыкталып чыгарылган сыяктуу. Кичинекей баланын тил өзгөчөлүгү, түшүнүгүнүн тайкылыгы эске алынган. Кичинекейлердин жаш өзгөчөлүгүнө карай чыгарылган ырлар катары: «Балдар ыры», «Үркөр-үркөр топ жылдыз», «Курбака» жана башка ырларды көрсөтүүгө болот.

Жогоруда аталган ырлардын суроо-жооп иретинде, диалог формасында аткарылышы кичинекейлердин жаш өзгөчөлүгүнө жана түшүнүгүнүн тайкылыгына байланыштуу. Кичинекейлерге арналган ырлардын дагы бир мүнөздүү жагы балдардын жаттап алуусуна жеңил болсун үчүн бул түрдөгү ырлардын кыска-кыска келиши, көпчүлүк ыр саптарынын улам кайталанып айтылышы. Көпчүлүк ырлар бир шилтем жалгыз сабак же эки сабак ырдан турганын байкоо кыйын эмес. Балдардын «Желе тарт» деген ыры мына ушуга мисал болот:

Каркыра турна, желе тарт,
Желе тартсаң узун тарт!
Жездекеме салам айт,
Жете албасаң, кайра тарт!

Бул ырда ритм да, уйкаштык да бар. Ар ыр сабы ритмикалык бирдикке ээ. «Желе тарт» деген балдар ыры болгону бир строфадан турса да, мында ой ачык. Балдар бири-биринин этектерин кармап алып, ушул ырды хор менен ырдашат, өздөрү каркыра менен турнаны туураган болуп, желе тартып басышат. Өзүнүн аткарылышы жагынан булар оюн ырларына жатат. Бирок, «Желе тарт» деген ыр максатсыз аткарылган ыр эмес. Мында балдардын чөйрөгө карата түшүнүгү, айланадагы кубулуштарга карата мамилеси чагылдырылган. Ырдын ритми ошо оюнга катышкан балдардын кыймылына карай түзүлгөн сыяктуу.

Балдарга арналган ырлардын баары тең кичинекей көлөмдө боло бербейт. Жаштар үчүн чыгарылган ырлардын арасында узун сабак менен айтылган ырлар да бар. Мындай ырларда айрым кубулуштар кеңири сыпатталышы мүмкүн. «Талым кыз менен Көбөктүн

айтышканы». «Торпогум», «Бешик ырлары» жана башка ушулар сыяктуу ырларды атоого болот.

Темасы белгилеп тургандай эле балдар чыгармаларынын түрлөрү көп. Маанисине жана аткарылышына карай балдар ырларын негизинен төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот: бешик ырлары, оюн ырлары, жаңылмачтар, айтыш ыры, мал чарбачылыгына байланыштуу чыгарылган жана да ар түрдүү темадагы ырлар.

«Бешик ыры» башка боордош элдердин оозеки чыгармачылыгында да кездешет. Бешик ырлары негизинен жаш баланы сооротуу үчүн аткарылат. Өткөн заманда бешик ырын билбеген киши болгон эмес. Бул ыр бир үй-бүлөдө аткарылган. Бала ыйлаганда сооротуу үчүн, же уктарда айтыла турган.

Бешик ырлары кыргыздын башка ырлары сыяктуу эле жети-сегиз муундан түзүлүп, обону созулуңку жана салмактуу келет. Мунун өзү бешикти терметкендеги ритмге байланыштуу көрүнүш. Ал эми ырдын мазмуну турмуштук кырдаалды балага баяндап берүүгө багытталат. Ырда бала жана анын жаткан бешиги жөнүндө сөз болушу мүмкүн. Бешик ырларынын айрымдарында баланын энесинин отунда же орокто жүргөндүгү айтылат. Ата жөнүндө да сөз болбой конбойт. Атанын оокат үчүн же суу сугарууда, же мал багууда жүргөндүгү эскерилип өтүлөт. Бешик ырынын биринде баланын уруктуугандарынын эзүүдө калгандыгы баяндалып, бай-манапка каршы нааразылыкты билдирген үн угулат:

Алдей-алдей кулунум,
Капсалаңда туулдуң.
Бай-манапка кор болду
Сенин тууган-уругуң.

Бешик ырын чоң киши да, бала да аткарышы мүмкүн. Мына ушундан эле бешик ырлары турмуштун түрдүү жагып камтыганы көрүнүп турат. Демек, бешик ырларында ата-эненин ички сезими, алардын коомдук турмушка карата көз карашы чагылдырылган. Ушул жагынан алып караганда бул темадагы ырлардын тарыхый жана тарбиялык мааниси зор.

Оозеки эл чыгармачылыгы жазма адабиятка өз таасирин ийгизген сыяктуу эле, бешик ырлары да жазуучу акындарга белгилүү даражада таасир этти. Мындай көрүнүштөр бир тууган боордош элдердин адабиятынан байкалгандай эле ушул күндөгү советтик кыргыз жазуучу акындарынын чыгармачылыгынан бешик ырларын учуратабыз. Сырткы көрүнүшү окшош болуп алар бешик ырлары деп аталган менен, биздин ушул күндөгү акындарыбыздын бешик ырларынын алган багыты башка, анткени өткөндөгү адилетсиз коомдун ордуна жаңы заман орноду, ошону менен катар турмуш түп тамырынан бери карай өзгөрдү. Ошондуктан, азыркы учурдагы ырлар эмгекти сүйүүгө, Мекенди сүйүүгө, Коммунисттик партиянын улуу ишин жандили менен аткарууга, коммунизмдин активдүү куруучуларынан болууга чакырат, мындайча айтканда, жаштарды коммунисттик духта тарбиялоого багытталган. Бешик ырлары өзүнүн күчүн жоготкон жок, жашап жатат жана дагы жашай бермекчи.

Өткөн замандарда азыркы кездегидей кино, театр жана башка ушул өндүү көңүл ача турган жайлар болгон эмес. Кыргыз калкы көчмөн турмушта жашагандыктан, балдар билим алуудан да четте калган эле. Шартка жараша алар түрдүү оюндарды ойлоп табышкан болучу. Балдардын ал оюну кыйла мезгилдер бою жашап келип, Совет бийлиги орногондон кийин гана өзүнүн салмагын жоготту. Балдардын оюндары катары төмөндөгүлөрдү атоого болот: оромпой тебүү, дүмпүлдөк, ак чөлмөк, бөрү — кой, элден-элден эл чабар, аксак кемпир папалак, ак терек — көк терек, уюм тууду, шабиет, чикилдек жана башкалар. Жогоруда айтылгандардын кээ бири күндүз ойнолсо, кайсы бири түн ичинде ойноло турган. Кайсы бирлери күндүз да, түндө да

ойноло бериши мүмкүн. Дүмпүлдөк, ак чөлмөк, бөрү — кой, аксак кемпир папалак жалаң гана түндө ойноло турган оюндардан.

Кайсы бир оюнга ылайык белгилүү санда ыр чыгарып алып, ал аркылуу оюнду баштап, же бүт оюнду ыр менен өткөрүшкөн. Дүмпүлдөк оюнун ойнош эн, мурун кырка тизилип олтурушуп, буттарынын башын тийгизип, анан «Карыз коюм, кайдасың? Тоодомун. Тоомелик, суумелик, балтам бас, керким кес, сен туруп, сен чык!» деген ритмдүү сөздөрдү айтат. акыркы «сен чык» деген сөзгө туш болгондор чыга берет. Ошентип, эң артта калганды дүмпүлдөккө жаткызат. Мына ушундан кийин оюн башталат. «Ак терек, көк терек» деген оюнда балдар эн. мурун эки бөлүнүп бир топ аралыкта кол кармашып турушат да, анан «Ак терек, көк терек, бизден сизге ким керек?» — деп, каршысындагыларга суроо бергенде, бет маңдайлаш тизилип тургандардан бирөө же баары тегиз «ак терек, көк терек, силерден бизге баланча керек»,— деп бир баланы же кызды чакырууга тийиш. Ал эми шарт боюнча чакырылган бала каршы тарапка барууга милдеттүү. Ал бала катуу чуркап келип, кол кармашып тургандардан бирөөнү же бир тобун күч менен бөлүп кетсе, ошолордун баарын өз тарабына алып келет да, өзүлөрүнө кошуп алат. Эгер бөлө албай калса, анын өзү туткун катары кармалып, каршы тарапта калат. Бул оюн ушундай жол менен ыр аркылуу улантыла берет.

Чикилдек — балдардын сүйгөн оюндарынан боло турган. Бул оюн да тиги же бул баланын чебердигин, шыктуулугун талап кылат. Ушуга байланыштуу бул оюндун да өзүнчө мөрөсү болгон. Ким жеңсе, ошол жеңилген баланы зуулдатуу керек. Зуулдаган бала баарыга белгилүү зуулдоонун ырын айтууга тийиш.

Табышмак балдардын аң-сезимин арттыруу, алардын сөз запасын байытуу сыяктуу милдетти аткарган. Ким табышмакты көп билсе, ал бала кыйын, шыктуу катары эсептелген. Ошол себептүү балдардын арасында мелдешүү, мөрө коюу өңдүү талап келип чыккан. Ушундан «сатуу ыры» пайда болгон. «Сатуу ыры» кордоо ырына жакын турат. «Саттым,сапарга, буту-колун букарга» — деп, табышмактан жеңилген баланы кордоого алат.

Балдар чыгармачылыгында айтыш ырлары да кездешет Анча өнүгүп жетпесе да, табышмактуу айтыш, кордоо айтышы акыйнек мына ушуга мисал болот.

Балдардын айтыш ырларынан өтө өнүккөн жана кеңири тараган ыр «Акыйнек» ыры болгон. Салт боюнча, акыйнекти кыздар айткан. Кайсы бир учурда эркек бала да акыйнекти айтышы мүмкүн. Акыйнекти айтуу жекече мүнөздө да, кээде көпчүлүк балдардын катышуусу менен да аткарылган. Акыйнек өзүнүн мазмуну жагынан кордоо ырларынын түрүнө жатат, анткени мында эки айылдын балдары эки жаак болуп бир-бирин жамандап ар ким өз каршысындагыларды жеңүү максатын көздөшкөн. Төмөнкү ырды мисалга келтирип көрөлү:

Улуу тоонун боорунан
Улар аткан мен атам.
Улуу кызын ыйлатып
Үйдө жаткан сен атаң.

Кичи тоонун боорунан
Кийик аткан мен атам.
Кичи кызын ыйлатып
Үйдө жаткан сен атаң.

Бул келтирилген мисалдан «улуу кызын», «кичи кызын» ыйлатып үйдө жаткан бекерчинин элестүү сүрөттөлгөнү даана байкалып турат. Мында экинчи тарапка карата айтылган ойлор ачык. Биринчи тараптагынын атасы эмгекчил киши Экинчи тараптагынын атасы жалкоо неме. Акыйнек антитеза планында аткарылгандыктан, эмгекчи адам менен жалкоонун ортосунда кандайдыр конфликт түзүлгөн өңдүү. Жогорку ыр саптары

акыйнекти айткан балдар ич ара бир-бирин гана кордобостон, ата-энелерин да, ошону менен катар тууган-туушкандарын кордоого аларын көрсөтүп турат.

Өткөн заманда «акыйнек» айтышы кеңири тараган болучу Кордоо ырынын бул түрү айылдын кыздары жана балдары менен экинчи айылдын жаштарынын ортосунда өчөгүштү туудуруп, алардын ортосунда карама-каршылыкты күчөтүүгө түрткү берген эле. Совет бийлиги орногондон кийин акыйнек ыры бара-бара өзүнүн күчүн жоготту. Советтик мектепте бирге окуп, бирге жүргөн балдар андай кордоп айтышууну токтотуп, ынтымакта жашоого бет алды. Мына ошол себептүү «акыйнек» жаштардын арасында айтылмак турсун, биротоло унут болду. Балдар чыгармачылыгында жаңылмач да кеңири тараган түрлөрдөн. Чыгармачылыктын бул түрү балдардын тилин жатыктыруу, сөз өстүрүү сыяктуу максатка карай багытталган болучу.

«Жаңылмач» дегендин өзү жаңылгандын маанисин көрсөтүп турат. Бул түрдүн сөздөрү татаал түзүлөт. Кайсы бир сөздөрдү айтуу кыйын. Тили кологой бала айта албай, көпчүлүктүн арасында шылдыңга кала турган. Ошон үчүн ар бир бала жаңылмачтын татаал сөздөрүн билип алууга, жаңылбастан так айтып берүүгө тырышчу. Жаңылмачтын шарты — сөздү ылдамдык менен тез айтуу керек. «Кой бешке чыкпай картаярбы, картайган койду картайган кончу кайтарарбы», же «атакем эт ашатат, эт ашатса, беш ашатат» деген жаңылмачтарды тез-тез айта турган болсо, көнбөгөн адам жаңылбай койбойт. Мына ушундан эле баланын тилин жатыктырууда, сүйлөөгө көнүктүрүүдө жаңылмачтын зор роль ойногонун көрүүгө болот.

Жаңылмачтын тарбиялык маанисин баалаган биздин ушул күндөгү кайсы бир акын, жазуучуларыбыз чыгармачылыктын бул түрүнө көңүл бурганын, түзүлүшү татаал, тез айтма ырларды чыгарганын кездештиребиз. Жаңылмачтар мурдагыдай кеңири айтылбаса да, ушул күндө өзүнүн күчүн жоготкон жок. Балдардын тилин жатыктырууда бул түрдүн мааниси зор. Ошон үчүн кыргыздын советтик жазуучу-акындары ушул түргө кайрылып, тез айтууга ылайыкталган жаңылмач формасындагы ырларды чыгарганын көрөбүз.

Балдар чыгармачылыгында мал чарбачылыгына арналган жана башка темадагы ырлар да кездешет. Буга мисал катары «Балдардын ыры», «Үркөр-үркөр топ жылдыз», «Элкин тоо», «Турумтай», «Курбака», «Торпогум» жана башка ушулар сыяктуу ырларды атоого болот. Жогорку ырлардын ичинен «Балдардын ыры», «Үркөр-үркөр топ жылдыз» кичинекей бөбөктөргө арналгандыгы ушул чыгармалардын мазмунунан сезилип турат.

«Балдардын ырын» бир бала же топ бала аткарышы мүмкүн. Бул ыр — кыргыз жерине кеңири тараган ыр. Мында өнүккөн сюжет да жок. Ыр «Каак-каак каргалар, камыш түбү жорголор» деп башталып, андан ары суроо-жооп иретинде улантылып олтурат. Жогорку ырдын башталмасынан кийин «жорголор деп ким айтат?» деген суроого «жортуп жүргөн киши айтат» деп жооп кайтарылат. Андан соң «Киши айтат деп ким айтат?» десе, «Кишендеги тай айтат» деп жооп кайтарылып, ыр ушундай аткарыла берилет. Бул ырда анча деле так уйкаш жок. Бирок, аллитерация катуу тартипте сакталат. Ырдын ушундай жол менен айтылышы анын көркөмдүк сапатын жогору бийиктикке жеткирген сыяктуу. Аллитерациянып катуу сакталышы «кишендеги тай айтат» деген жоопко карай «таякеси кулпу айтат» делип, ал эми «кулпу» деген сөздүн ыргагы аркасында «кудуктагы бака айтат» деп улантылат. Ырдын аягына чейин аллитерация катуу тартипте сакталып, «ким айтат», «түкүнчө айтат» деген сөздөр ырдын ар жолунда кайталана берет. Мунун ушундай аткарылышында максаттуулук бар. Ыр уйкашынын жөнөкөй түзүлүшү, суроо-жооп формасында ар бир сөздүн эки иреттен кайталанып айтылышы балдардын тез жаттап алышына негизделген эле. «Балдардын ырынын» Кыргызстандын территориясына бүт тарап жетиши да ушуга байланыштуу.

«Үркөр-үркөр топ жылдыз» деген ыр — өзүнүн мааниси жагынан байыркы чыгармалардан. Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча үркөрлөр жерде жашаган имиш, кандайдыр бир себеп менен асманга чыккан имиш. Ошон үчүн мында үркөргө кайрылып, аны менен сүйлөшүү ыр аркылуу берилет. «Балдардын ыры» сыяктуу эле бул ыр да суроо-жооп иретинде аткарылат. Муну же жалгыз бала, же топтошкон көп бала айтышы мүмкүн. Ыр «Үркөр-үркөр топ жылдыз, үркүп кайда барасың» деген суроо менен башталат. Балдардын жогорку суроосуна Үркөр: «Тоо желимге барамын» деп, жооп кайтарат. Андан соң эмне максат менен бара жатканын сураганда: «аштык айдар уулу, жибек созор кызы» бар экенин, «аштыгынан бербесе, ала качарын, жибегинен бербесе, үзө-үзө качарын» Үркөр айтып туюндурат. Ушул ыр саптарында балдардын мүнөзүн ача турган турмуштук деталдар бар. Ошону менен катар эмгекти да көз алдыга элестетет. Уулу аштык айдаса, кызы жибек созот. Ушунун өзү шартка карай эмгектин бөлүштүрүлгөнүн көрсөтөт. Эгер ыр башталышы, аткарылышы жагынан мифтик түшүнүктүн негизинде чыккандай өңдөнүп турган менен, бул чыгармадан жаштарды эмгекке карай тарбиялоо идеясы орун алганын байкайбыз.

«Турумтай» аттуу балдар ыры көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Бул чыгарма өзүнчө ырдалып да, темир комуз аркылуу күүгө келтирилип да аткарылат. Ырда турумтай учкул, алы жеткенин аябаган, жортуулга көп чыккан, өз эмгеги менен күн көргөн булбул жана торгой өңдүү канаттууларга тынчтык бербеген жырткыч куш катары сыпатталат. Ырды окуганда жырткыч куш турумтайдын колго түшкөнү кубаттоого алынып, аны табалаган үн угулат. Бул жагынан алып караганда «Турумтай» деген ыр сатиралык мүнөзгө ээ.

Балдар чыгармачылыгынын ичинен «Торпогум» Кыргызстандын территориясына тараган белгилүү ыр. Кичинекей балдардан тартып, улгайган чалдарга чейин бул ырды айта билбеген киши аз чыгар. «Торпогум» балдардын мүнөзүнө ылайык юмордук мүнөзгө ээ чыгарма. Мында баланын торпокко карата болгон мамилеси өтө жылуу, эң сүйкүм берилген.

«Торпогум» деген ыр кыргыздын башка элдик ырларындай эле жети-сегиз муундан курулган. Ошон үчүн бул ырды обонго келтирип ырдоого болот. Ырда баяндоо ыкмасы күчтүү. Баланын торпокту бакканы, мурдуна боркок такканы, кышкы катуу суукта үшүгөнү, жайкы ысыктарда сайгактаганы өтө так сүрөттөлөт. Ырда бир өңчөй тыбыштар менен башталуу, аллитерация бүт сакталган:

Анжыяндын ак камыш
Аралаган торпогум.
Атка саман салганда.
Сагалаган торпогум.

Жогоруда келтирилген мисал ассонанстын, аллитерациянын кандай пайдаланылганын ачык көрсөтүп турат. Ырдын калган саптары да ушундайча түзүлгөн.

«Торпогум» деген ырдан башка дагы мал чарбачылыгына арналган «Төл», «Тайлак», «Улагым», «Биздин кой», «Жээрде тай» деген ырларды атоого болот. Бул ырлардын багыты — мал чарбачылыгын даңазалоо. Бирок, көркөмдүк жактан жогоруда аталган ырлар бир кылка эмес. Ушуга карабастан, өткөн мезгилдеги шартты, тиричиликти, ошол кездеги айрым турмуш жагдайын чагылдырып, аны сүрөттөп көрсөтүү жагынан социалдык мааниси бар чыгармалар экени талашсыз.

Балдар ырларынын ичинен өзүнүн юмордук мүнөзү аркылуу «Курбака» деген ыр көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Бул ыр «Үркөр-үркөр топ жылдыз», «Балдардын ыры» сыяктуу эле суроо-жооп иретинде аткарылган чыгармалардан. Ырдын эки варианты бар. Эки вариант өзүнүн айтылышы жана синтаксистик түзүлүшү боюнча айырмаланат, бирок маани жагынан экөө үндөш. Эки вариантта тең бакага карата балдардын мамилеси юмордук түрдө берилет. Биринчи вариант анча толук иштелген, толук түрдө рифмалашкан, обон менен айтылуу даражасына жеткен вариант эмес. Биринчи вариантта

мелодия жок. Ырда ыргактуулук жок болгондуктан, афоризм катарында айтылганын байкайбыз. «Бака, бака балпак, башың неге жалпак? Бутуң неге ийри, көзүң неге тосток?» — деген суроого карай ушундай эле формада жооп кайтарылат.

Экинчи вариант «Курбака» деп аталат. Бул ыр иштелип жеткен, муун өлчөмү бир кылка жана уйкаштыгы так келген ыр. «Балдардын ыры», «Үркөр-үркөр топ жылдыз» деген ырлар сыяктуу бул дагы суроо-жооп түрүндө аткарыла турган чыгарма. Ырдын максаты баканын тиричилигин билүүгө багытталат. Бала бакага карата түрдүү суроолорду берип, андан жооп күтөт:

— Баак, баак, кур бака.
Башын неге мындака?
— Шайы топу көп кийип,
Башым болгон шундака —

деп, берилген суроого карай жооп кайтдрат.

Ыр жети-сегиз муундан курулган. Чыгарма аягына чейин диалог формасында түзүлсө да, уйкаштык бүт сакталган. Баланын берген суроосу, баканын ага кайтарган жообу болуп, төрт сап ыр бир строфаны түзөт. Строфалар бүт дээрлик аясак уйкаш менен уйкашкан ырлардан турат. Ар бир строфанын биринчи ыр сабы баканын үнүн тууроо менен «баак, баак» деп башталып, ушул сөз улам кайталана берет. Балдар тарабынан берилген суроолор да, бака кайтарган жооптор да юмордук мүнөзгө ээ. Эң аяккы куплетти мисалга алып көрөлү:

— Баак, баак, курбака,
Богогун неге мындака? —

деп, бала сураса, бака:

Өрүк, мейиз көп жейм деп,
Мойнум болгон шундака

деп, жооп кайтарат.

Мындагы өрүк, мейиз деген сөздөр жөн гана алынган эмес. Булар баланын аң-сезимине ылайык алардын мүнөзүн ачуу үчүн колдонулган көркөм деталдар. Ар бир строфада юмор да, балдарга карата айтылган жанытма да бар.

Биз балдар ырларынын айрымдарына кыскача токтолуп өттүк. Ошондой болсо да, өткөн заманда балдар ырлары кандай деңгээлде болгондугун ушул эле материал тийиштүү маалымат бере алат го деп ойлойбуз. Кыйла мезгилдер бою оозеки түрүндө айтылып келүү менен бирге, балдар ырлары биздин доорго келип жетти. Ал чыгармалардын баалуулугу өткөн замандарда балдарды эстетикалык жактан тарбиялоодогу мааниси менен белгиленүүгө тийиш. Балдар ырлары оозеки түрүндө айтылып келсе дагы ушул күндөгү айрым акындарыбызга өз таасирин тийгизип, кыргыз совет адабиятынын бөлүнгүс бир тармагы болгон балдар адабиятынын темасын байытууда өз салымын кошту. Оозеки балдар чыгармачылыгынын ролу мына ушул жагынан да баалуу мурас катары эсептелери шексиз.

ЧЕЧЕН СӨЗДӨР

Кыргыздар сөз өнөрүн өтө жогору баалаган элдерден болуп саналат. Сөз өнөрү революцияга чейин элдин турмушун-да маанилүү орунга ээ болуп келген. Кадимки сүйлөгөн сөздөргө караганда өзгөчөлөнгөн сөздөр да кезигет. Андай сөздөр айтылган кырдаалды таап айтылгандыгы, курчтугу, таамайлыгы менен айырмаланат. Эл андай өзгөчө кырдаалдагы айтылган сөздөрдү «чечен сөздөр» деп, ал эми андай сөздөрдү жараткан адамдарга да «чечен» деп наам беришкен. Чынында адамдардын бардыгы эле жаралышынан чечен сүйлөөгө жөндөмдүү боло бербейт. Ал өтө зээндүү өзгөчө таланттуу адамдардын гана колунан келген.

Чечендер сөздү көз ачып жумгуча тез тапкандыгы, таамай айтууга чеберлиги, кырдаалды тез түшүнгөндүгү, сергек-сезгичтиги менен башкалардан айырмаланат. Кыскасы «кеп кутулбайт чеченден» деп элдик санаттарда кокусунан айтылбаса керек. Чечендер табыят берген жогорку аталган касиеттер менен эле чектелип калбайт. Алар элдин тарыхын, турмушун, кулк мүнөзүн, салтын майда-чүйдөсүнө чейин билиши өтө зарыл. Качан чечендер сүйлөй келгенде, чечендер менен айтышканда элдин турмушунан, салтынан билгендерине сүйөнө отуруп, өзүнүн сөз тапкычтыгын, таамай айта билгендигин көрсөтө алат.

Кыргыздар жалпысынан сөзмөр адамды кадырлап, ага урмат көрсөтөт. Ал эми чечен адамдарды да өзгөчө баалап, сыйлашат. Алардын сүйлөгөн сөздөрүн даңктап, кеп кылышат. Чынында кыргыздар сөзмөр, чечен келишет. Элибиздин андай мүнөздүү өзгөчөлүгүнө таң калып академик В. Радлов 1860-жылдары кыргыздарда болгондо мындай деп жазган: «Кыргыздар эч буйдалбастан, токтоосуз шар сүйлөшөт. Алар оюп ачык, так айта билишет. Сүйлөгөндө сөздөрүндө белгилүү деңгээлде кооздук сезилип турат. Жөнөкөй эле сүйлөгөн сөздөрүндө, айтылыштардын курулушунда мезгил-мезгил менен ритмикалык өлчөмдөр байкалып калат. Сүйлөм артынан сүйлөм ыр, ыр сабактары түрүндө келе түшкөндөй пикир калтырат. Мындай сөздөр ойлонуп айтылып, угуучуларга күчтүү таасир тийгизет. Угуучулар берилип, ырахаттанып угушат. Орундуу айтылган сөздү баалай да билишет. Сөзмөр, чечен адамдар сүйлөгөндө болуп көрбөгөндөй тынчтык өкүм сүрүп, угуучулардын көздөрү жайнап, демин ичине алып отуруп тыңшашат. Чечендин ар бир кооз айтыштары, ар бир акылман курч жана тамаша сөздөрү ийкемдүү...» — деп, белгилеген окумуштуу «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» деген эмгегинин 5 томуна жазган кириш сөзүндө.

Эл кырдаалга карай ыгын таап, орундуу сүйлөгөн кишини даңазалайт.. Андай адамдар көп сүйлөсө да ынтаа коюп угушат. Эл көп сүйлөгөндөнбү «сүйлөй-сүйлөй чечен болот» деп, өзүнчө бир машыгуунун, көнүгүүнүн татаал жолу катары баалашат. Качан сүйлөгөн сөзү орундуу айтылып, таамайлык, курчтук мүнөзгө ээ болуусу бышып жетилгенде гана — чыныгы чечен деңгээлге көтөрүлөт. Ага оюнун ачыктыгы, тактыгы бап келген деңгээлде гана эл «чечендин көркү таңдайда» деп чеченге мүнөздүү баа берет.

Чечен сөздөрдү жыйноо жана үйрөнүү иши өзүнчө колго алына элек. Ал оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрү менен бирдикте жыйналды. Ошондой болсо да өз бетинче демилге көтөрүп, чечен сөздөрдү жыйноочулар бирин-сериндеп болгонун айта кетүүгө тийишпиз. Кыргыздын тунгуч жыйноочусу, фольклорист Ыбырайым Абдракманов өзү билген чечен сөздөрдү жазып калтырган. Ы. Абдракмановдун жазган чечен сөздөрүнүн байлыгы мазмунунун ар кылдыгы, тематикасынын көп жактуулугу менен мүнөздөлөт.

Элдик оозеки поэтикалык чыгармалардын башка түрлөрү сыяктуу эле, чечен сөздөр да өзгөчө таланттуу, зээндүү адамдардын чеберчилиги менен түзүлүп, ошолор аркылуу эл арасында сакталып келген. Чечен сөздөр да аткаруучулардан сөздү өтө тез

таап таамай айтууну, айтылган сөзгө, кырдаалга тез түшүнүүнү, сергектикти, чукугандай сөз таба билүүнү, ошондой эле, импровизатордук таланттын болушун талап кылган. Бул жагынан алганда, чечендердин чыгармачылыгы айрым бир жактарынан айтыштарга катышуучу акындардын чыгармачылыгына жакындашып кетет. Чечендер да, айтышуучу акындар сыяктанып, эмне жөнүндө сөз болорун күн мурунтан билишпейт — сөздүн темасы дароо күтүлбөгөн жерден пайда боло калат. Эгерде айтыш акындардын бири-бири менен ырдашып жарышуусу, акындардын поэтикалык турнири болсо, чечендердин сөздөрү чукугандай сөз тапкычтыгы, сөзгө чеберчилиги боюнча жарышуу болуп эсептелет.

Ал кездеги адат боюнча, эки чеченди чыгарып, беттештирип сүйлөштүрүшкөн. Кимиси сөз тапкыч, сөздүн ажатын ачкан адам болсо, ошол жеңген болуп чыккан.

Чечен сөздөр ооздон-оозго көчүп айтылып, дайыма такталып курчуп, азыркы учурда айтылып жүргөн сөздөрдүн көпчүлүгү Көкөтөй, Тилекмат жана башка ушу сыяктуу чечендердин ысмы менен байланыштырылат. Алардын бир сүйлөгөн сөзү анчейин сөз болбостон чечендикке тирелген. Алардын тапкычтык менен айтылган көп сандаган чечендик сөздөрү далил боло алат. Алардын чечендик сөздөрү эл арасында кеңири таралган, ал эми кээ бирлери Кыргыз Илимдер Академиясынын тил жана адабият институтунун кол жазма фондусунда сакталууда.

Чечен сөздөр ар түрдүү жолдор менен айтылат. Көбүнчө табышмак, суроо-жооп иретинде айтылган чечен сөздөр өтө кызыктуу келип, эл ичине кеңири таралган. Мисалы, эл арасында өзүнүн зээндүүлүгү, тапкычтыгы менен хандын суроолоруна так, курч жооп бере билген чечен кыздар жөнүндө көп аңгемелер сакталып калган. Ал берилген жооптордо карапайым адамдар хандардан, байлардан моралдык жагынан, акыл жагынан жогору тургандыгы чагылдырылган. Ошондой эле элде өтө татаал шарттарда да акылмандуулук менен жол тапкан хандын берген табышмактуу суроолоруна чукугандай так жооп берген Жээрэнче чечен менен Карачач жөнүндө көп сандаган жомоктор, легендалар чечен сөздөрдүн илгертен бери эле эл арасында кеңири таралып келгендигин далилдеп турат. Эл ал легендаларга жакшы идеалдарды, ак ниет, акылман киши жөнүндөгү ойлорду топтогон.

Чечен сөздөргө чукугандай өтө курч айтылышы менен эркектерди уяткарып шылдыңдаган кыздардын, келиндердин көп сандаган жооп сөздөрү да кирет. Буга чечен келинди көпкөлөң мырза жигитти күлкүлүү формада бир күндө үч жолу сөзгө сындырганы ачык мисал боло алат. Мырза жигит бир үйгө келип, бой көтөргөн мүнөз менен куржунун кайсы жерге илейин десе, анда келин: «Эгер сексен баштуу үйдөн куржунуңуз илине турган керегенин башы табылбай калса, анда мойнуңузга илип алыңыз», — деп укмуштуу таамай, сөз тапкычтык менен жооп берет. Жигит келиндин сөзүнө жыгылат да, оозуна таш тийгендей болот. Ошол эле күнү келин конокторду жакшы сыйлап, эт бышырып, табакты коноктордун алдына тартса, баягы жигит жиликти алып, мүлжүгөндөн кийин, аны чакмакчы болуп, маки менен ургулай баштайт. Кыргыздын салтында да бул өтө уят нерсе болгон. Ошондуктан келин мырза жигиттин наадандыгын ашкерелеш үчүн: «Издегениңиз май болсо, сөөктү ургулабай мына эле бу даяр майды жеңиз», — деп жигиттин алдына бир табак сары майды коюп өзүнүн акылмандуулугу менен жигитти экинчи жолу сөзгө жыгат. Ошондой эле илгертен бери эл арасында кеңири таралып келген Апендинин, Алдар көсөнүн: «Тойду кылып санаасы тынып, элди жыйып, нике кыйып, Көчпөсбайдын кызын алды. Бул жашка келдим, сонунду көрдүм... Жадырап-жайнап, шакардай кайнап, кыл жип менен байлап, далай жашка барды» сыяктуу толуп жаткан жорго сөздөрү чечендик сөздөргө жакын келет. Булардын кайсы гана сөзүн албайлык, бардыгында тең ойго терең, акылга жетик, сөзгө чечендиктери ачык байкалат. Чечен сөз элдин дүйнөгө, коомдук жана үй-бүлөлүк мамилелерге болгон көз карашын ачык көрсөтүү менен бирге таалим-тарбия берүүгө үндөйт. Чечендик сөздөрдүн ичинде өзүнүн мүнөзү жагынан акыл-насаат маанисиндеги сөздөр да аз эмес.

Макалдап, мисалдап уйкаштырып сүйлөө жалпы эле чечендерге мүнөздүү нерсе. Мисалы: «Үч арсыз, 5 кайып — булар эмнелер. деген бир чечендин суроосуна экинчи чечен: «Үч арсыз — уйку арсыз, күлкү арсыз, тамак арсыз; беш кайып — насип кайып, нике кайып, ажал кайып, кырсык кайып, дидар кайып»,— деп жооп берип жеңип кетет. Ушундай учкул сөздөрдүн биринде:

— Сүрөк-талаш.

— Эр эгиз, эмгектүү жалгыз бул талаш.

— Казана кайдан бул талаш, — деген чечендин сөзүнө экинчи чечен:

Жылкы жыргал, кой береке.

Төө көрк төөн жүз болуп тайлакты конокко сойбойт сүрөк уй эмеспи.

Эр эгиз, эмгектүү жалгыз дегендин мааниси: эгиз деген эрди-катын; эмгектүү жалгыз болгону — бул эрсиз катын же катынсыз эр. Бири жок болсо, бири эмгек кылат.

3. Казана деген — эл. Эл кайда болсо казана ошондо — деп, туулган жер, элди сүйө билүүгө, ошондой эле аялдын Ролун жогору баалап, эркек менен аялды жолдоштук мамилеге чакыруу менен катар аялдын үй-бүлө турмушундагы алган ордун терең түшүнүүгө чакырган.

Эзүүчү таптарга карата айтылган өтө курч, чучукка жеткендей күйдүргү маанидеги акылман сөздөр да аз эмес. Буга «Бектин зордукчулугун Матайдын жеңгени», «Жаркын аял жөнүндө сөздөр кирет. Кочкордогу азык элинин бир кембагалынын Жаркын аттуу аялы болгон. Ал аялдын уюнун жылыңкы музоосун жылыга болуштун чыгымына төлөчү экен. Ал өч алгысы келип ую тууп, уузун жыйып турганда жыйындагы мыктыларды чакырат. Алар жарманы ичип бата бермек болгондо Жаркын: «Токтоп тургула. Музоомду кылоолоп алайын: «Кылоо-кылоо астыга чыкпа аркада калба ортодон озбо! Сары желим десең, Медетке бар. Сөөк ооз десең, Сакыга бар. Жемекей десең, Муратаалыга бар. Жегич десең, Канатка бар. Менин музоомдо эмнең бар? Кылоо-кылоо!» дейт. Аялдын курч, таамай айтылган акылман сөзүнө шылдың болуп, сөзгө жыгылган мыктылар музоону албай калтаарып жолго түшүшөт.

Кыргыз элинин коомдук түзүлүшүнө жараша уруучулдук мамилелер, таптык карама-каршылыктар болуп келгендиги жалпыга маалым. Аталган мамилелер чечен сөздөрдө өзүнүн изин терең калтырган. Бай-манаптардын бийликке умтулуп тирешүүсү да көп боло турган. Мына ушундай социалдык мааниси бар маселелерге чечендер катышууга туура келген.

Жалаң гана чечендик сөз менен аты чыккан чечендер болгон. Анын көрүнүктүүсү тынымсейит уруусунан чыккан — Көкөтөй. Чечендин сөздөрү элге көп тараган. Өзү да элге кеңири маалым. Ар кыл адамдар менен жолугушуп, сүйлөшө келгенде ал эч кимисине алдырбаган. Ал саяк, сарыбагыштан Чокону, солтодон Байтикти, бугудан Кененбайды сөзгө жыкканы элге кеңири тараган. Көкөтөйдүн чечендик сөздөрү толук жазылып алынбаган. Анын сөздөрү азыр да эл арасында көп айтылып жүрөт. Көкөтөй арасында болгон тынымсейиттин билермандары Баатыркандыкында конуп калышат. Коноктор сүйлөшүп жай алып үй ээсине «баатыр» деп кайрылышат. Бирок аны Көкөтөй жактырбай кыжырланат. Акыры чыдабай ачуулуу түрдө: «Бул ууруну эмне баатыр дейсиңер? Бул ууру эмне баатырдык кылыптыр, саякты кан-какшатып малын жегенден башка. Андай болсо атасы Алыбекти койчо мууздаган сарыбагыштан канчасын ыргыта сайып, баатырдык кылыптыр» дейт. Баатыркан ошол замат сөзгө жыгылып, мойнуна алат.

Чечендердин бир өзгөчөлүгү — алар эч кимден тартынбаган. Кезеги келгенде чечендер жеке эле бай-манаптар эмес, кудайга да тил тийгизген. Алардын мындай курчтугун, бетке айтарлыгын билген манаптар күн мурунтан эле сөзгө сынаарына көздөрү жетишкен. Ага санаркап, убайым тарткан. Чечендерге эч бир киши, ал гана эмес, бийлик ээлери да кайыр айтпаган. Буга Көкөтөйдүн Чоко менен Байтикти сөзгө сындырганы кирет. Байзак Көкөтөйдү ээрчитип Байтикке учурашууга келишет. Алар келсе Байтиктин аялы көч үстүндө болуп, өзү жок болуп чыгат. Сураштырса конуш чалып көч алдына кетиптир, жете барып Байтикке салам айтышат. Ал көк ала майданда согон жеп жаткан

болот. «Байтик баатыр төө болуп согон жеп кеткен турбайбы» дейт Көкөтөй. Ал эми Чокону болсо итке теңеп сөзгө сындырат.

Адамдардын чырын басууда, бирине-бирин жакындатууда да сөзмөр, чечендер арага жүргөн. Алсак, жуучуга барганда: «Кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер» — деп, мисалдатып сөз башташат. Эпикалык чыгармаларда чечендер башкы каарман катары катышкандыгын да учуратабыз. Мисалы «Манас» эпосундагы Ажыбай менен Үрбү жоонун башкы канына элчилик болуп барып, ыгын таап сүйлөй билишкендиктен, жоону багынтып кайтышат. Бул чечен сөздөрдүн ар кыл формада айтылууга ийкемдүү келерлигин билдирет.

Чечен сөздөр, кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармачылыгынын башка түрлөрү сыяктуу эле, таптык мүнөзгө болгон. Айрым чечендер феодалдык-уруулук өкүлдөргө кызмат кылышкан. Аларда бардык сырткы традициялык ыкмалар толук сакталган, бирок сөздөрү реакциялык идея менен байланыштуу болуп, өз талантын, устаттыгын бийлөөчү таптардын кызыкчылыгына жумшашкан. Жогорку таптын өкүлү өзүнүн чечендик сөзүндө байлардын бийлөөчүлүк абалын актаган, алардын жапайы үрп-адатын, патриархалдык-уруулук түзүлүштүн традицияларын: канга-кан деген өч алууну, көп аял алууну, уруулар ортосундагы касташууну жана башка ушу сыяктуу тескери адаттарды жакташкан.

Бийлөөчү тап дайыма өзүнүн зордук-зомбулугун бардык жагынан актап көрсөтүүгө аракет кылган. Ушул максатта алар оозеки-поэтикалык чыгармачылыктын бардык түрлөрүн, ошолордун ичинде чечен сөздөрдү да пайдаланууга аракет кылышкан. Мисалы, эл чогулган чоң жыйындарда белгилүү бир уруунун мыктысы үчүн кызмат кылып, анын камчысын чабышып, сөзүн сүйлөшүп жүргөн чечен экинчи бир уруунун өкүлүн шылдыңдап, сөзгө жыгып маскаралоого аракет кылган учурлары да кеп болгон. Мындай маанидеги айтышуулардын элге көбүрөөк белгилүүлөрүнө «Тилекмат менен Карымшак чечендин айтышканы», «Касымалы менен Шыгайдын айтышканы», ж. б. кирет. Албетте, мындай маанидеги айтышуулар уруулар ортосундагы карама-каршылыктарды ого бетер курчутуп турган.

Ошентип, эл чогулган жерлерде таланттуу чечендер көбүнчө өтө күлкүлүү, тамашалуу сүйлөшүп, өзүлөрүнүн чукугандай сөз тапкычтыгын, ар кандай кырдаалга тез түшүнгөн зээндүүлүгүн, сезгичтигин билдирүүгө аракет кылышкан. Кимиси ар нерсени тез, кылдат байкап, дароо жооп берген сөзгө устат киши болсо, ал айтышууда жеңип чыккан.

Кыргыздын оозеки-поэтикалык чыгармачылыгында юмор менен сатира да көрүнүктүү орунду ээлейт. Буларга элдик сатиралык аңгемелер жана элдик куудулдардын күлкүлүү окуялуу иштери жөнүндөгү аңгемелери кирет. Бул аңгемелерде кыргыз элинин өткөндөгү экономикалык, үй-бүлө, турмуштук, моралдык жана диндик көз караштары чагылдырылган. Элдик сатиранын жана куудулдар жөнүндөгү аңгемелердин өзгөчөлүгү: аларда бетин ачуучу, ашкерелөөчү дух, оозеки поэтикалык чыгармачылыктын түрлөрүндөгүдөй болуп элемент катарында берилбестен, эң жогорку мотив катарында берилет. Мындай аңгемелердин көпчүлүгүндө бай-манаптардын адамды жийиркенткен кылык-жоругунун бети ачылып, таш боордугу, жүзү каралыгы, алдамчылыгы ашкереленет.

Оозеки адабияттын башка бардык түрлөрү сыяктуу эле куудул сөздөр да эл арасындагы айрым таланттуу адамдар тарабынан түзүлүп жана эл арасында кеңири таралып кээ бирөөлөрүнүн автору белгисиз да болуп калган. Мындан куудул сөздөрдү түзгөн адамдарды эл «куудул» деп атап келишкен. Алар акындар, манасчылар, жомокчулар сыяктуу эле өтө таланттуу, сөзмөр келишкен. Бирок өздөрүнүн күлкүлүү окуяларын жөн гана баяндап бербестен, ошол айтып жаткан окуяга жараша кыймыл аракеттери менен куудулданып элди күлдүргөн. Бизге куудулдугу менен Алдар көсө, Апендинин, кийинчерээк Куйручук, Кара Чунак, Жоошбай, Шаршен жана башка ушу сыяктуу куудулдардын боорду катырып, көңүлдү көтөргөн күлкүлүү окуялары жана ар

түрдүү кылыктары кеңири белгилүү. Алардын мыскыл, күлкү, күйдүргү, какшык менен жык толгон поэтикалуу аңгемелерине бир да киши кайдыгердик менен мамиле кыла албайт.

Эл арасында куудулдар жөнүндө, алардын өмүр баянынын айрым бир моменттери жөнүндө баяндаган көп сандаган күлкүлүү аңгемелер кездешет. Албетте, ал аңгемелердин баары ушул учурга чейин эч бир өзгөрүүсүз таптаза түрүндө жеткен деп ойлоого болбойт. Алар нечен доорлор бою ооздон-оозго көчүп айтылып келгендиктен, бул узак мезгилдин ичинде мааниси жагынан гана эмес, көркөмдүк жагынан да өзгөрүүлөргө учурап турган.

Жогоруда ысмы аталган куудулдардын башынан өткөргөн окуялары жөнүндөгү аңгемелерде патриархалдык-феодалдык коомдун бийлөөчү табынын өкүлдөрүнүн мыскылданган күлкүлүү образдары берилген. Бай, манаптардын, диндик өкүлдөрдүн акылсыздыгы, өкүмчүлдүгү, ар кандай ишке жөндөмсүздүгү көрсөтүлгөн. Ал эми элдик куудулдар, тескерисинче, өзүлөрүнүн сезимдүүлүгү, сөзгө устаттыгы жагынан дайыма тигилерден жогору турган.

Куудул сөздөрдү аткаруу формасы ар түрдүү болгон. Кээде алар турмуштук ар кандай көрүнүштөрдөн, сатиралык мүнөздөгү диалогдордон турган көңүлдүү тамаша иретинде айтылган, же куудулдардын башынан өткөргөн окуясы жөнүндөгү көңүлдүү кыскача аңгемелер болгон. Бирок булардын баарында тең адамгерчилик, адилеттүүлүк, ишмердик өндүү жалпы эле жүрүм-турумга байланышкан элдик мораль даңазаланып, тескерисинче, бийлөөчү таптын өкүлдөрүнүн акылсыздыгы, маңыроолугу, шалаакылыгы, сарандыгы жана алдамчылык, бузукулук, кошоматчылык сыяктуу тескери сапаттары көрсөтүлүп, шылдыңга алынган. Албетте куудулдардын сөздөрү уруучулук карама-каршылыкты сактаган учурлары да болгон. Үстөмдүк кылып турган таптын куудулдары өз уруусун көтөрө салып мактап, тескерисинче, экинчи уруунун кандайдыр бир кемчилик жактарын таап шылдыңдоого аракет кылса, элдик куудулдар өздөрүнүн курч сөздөрү аркылуу бай-манаптар, казы-бийлер кайсы гана уруудан болбосун залым экенин, эмгекчилерди катуу эзип жатканын көрсөтүүгө аракет кылган. Бул алардын башынан өткөргөн тигил же бул окуясын, кылмыштарын ашкерелеп, катуу сынга алган аңгеме, анекдоттор аркылуу берилген. Мисалы, Көкөтөй балалык кезин, Байгарага жылкычы болгонун, курман айттагы тамашасын айтып, байлардын сарандыгын, митайымдыгын, малы жерге батпай жатса да, кедейлерге өлчөмсүз салык салып, зордук-зомбулук менен анын акысын уурдап тургандыгын ашкерелеп, бай-манаптардын көзгө көрүнүктүү типтүү образын түзөт.

Идеялык багыты терең сатиралык аңгемелерге «Куйручуктун байларды алдаганы», «Шаршендин байларды алдаганы», «Кара Чунактын береседен кутулганы» ж. б. дегендер кирет. Бул аңгемелерде өтө курч сатиранын күчү эмгекчи элди алдап, эзип жаткан байлардын, манаптардын эки жүздүүлүгүнүн бетин ачууга багытталган.

Бул анекдоттордун биринин кыскача мазмуну төмөнкүдөй: Шаршен Термечиков революцияга чейин бай, манаптар менен коноктордо бирге болуп калып, адам күлөрлүк бир көрүнүштү байкайт. Чогулган бай, манаптар койду сойдуруп, этин казанга салдырып коюп, анын башын күтүп олтурушат. Этти чыгаралы десе, казанда койдун башы эмес, иттин башы жүргөнүн көрүшөт. Алардын ортосунда бир аз талаш-тартыш болот да, акыры казандагы баш иттики экенин эч ким көргөн жок, ошондуктан этти жеп койсок да болот деген жыйынтыкка келишет. Мында бай-манаптардын, бийлөөчү таптын сугалактыгы, ачкөздүгү шылдың иретинде көрсөтүлгөн.

Куудулдар жөнүндөгү эл арасында кеңири таралган сөздөрдө дин өкүлдөрү да өткүр ирония менен ашкереленет. Көп сандаган сатиралык аңгемелер ислам дининин реакциондук негизин ачууга арналган. Куйручук, Кара Чукак, Жоошбай, Шаршендердин башынан өткөргөн окуялары жөнүндөгү бир топ аңгемелерде дин өкүлдөрүнүн ачкөздүгү, прогресске каршы тургандыгы гана көрсөтүлбөстөн, диндин жалпы ички жаратылышы, ички дүйнөсү бардыгы жагынан элге каршы экендиги, элди караңгылыкта кармоого багытталгандыгы өзгөчө күйдүргүч шылдың менен көрсөтүлгөн. Мисалы, Жоошбай

жөнүндөгү эл арасында кеңири таралган «Карыган кудай», «Жер көтөргөн көк өгүз» жана башка ушу сыяктуу аңгемелерде дин өкүлдөрү өткүр ирония менен ашкереленет. Илгери бир төштөн бир бээ кулан келе жатса отурган эл: «Кудай, колдо! Кудай сакта»,— деп кыйкырат. Анда Жоошбай: «О, карыган кудай колдо! О, карыган кудай сакта! — деп кыйкырат. Анда отурган эл: «О кудай урган жинди, кудайга күнөөкөр болдуң, келме келтир кудайга» десе, анда ал: «Эмнеге күнөөкөр болом? Менин атам кудай дечү эле, анын атасы да кудай дечү экен. Мен бул жашка келдим. Кудай карыбас болуптурбу?»— деп, укмуштай сөз тапкычтык менен жооп берет. Ал эми «Шаршендин байларды алдаганы» деген мыскылдуу аңгемеде Шаршен ак стампулга оронуп алып, байлар чогулган жерге келип, «Мен баарын билген олуямын» деп жар салат да, бай-манаптардын ар кандай кара киет иштеринин бетин ача баштайт: бирин алдамчы, экинчисин ууру, үчүнчүсүн сараң ж. б. деп далилдейт. Андан кийин байларга жерге чачылган дүнүйөнү терип алып, асманды карап бата берүүгө буюрат да, өзү ошол учурдан пайдаланып кетип калат. Бул мыскылдуу аңгемеде элдин ишеничин дүнүйө жыйып баюуга пайдаланган мусулман дин кызматчыларынын кылык-жоруктарынын бети ашкереленген. Бул жерде куудулдардын чыгармачылыгындагы атеисттик багыт ачык көрүнүп турат, анткени алар диндик кызматкерлерди шылдыңдоо менен, жалпы элди динге каршы чыгууга үндөгөн.

Бай-манаптардын, дин кызматкерлеринин адамкерсиздигин, арамзалыгын, куулугун, карасанатайлыгын ачып көрсөтүү менен, элдик куудулдар феодалдык ак сөөктөрдүн типтүү образын түзүшкөн. Мындай типтеги анекдоттордун ичинде «Анжыянга барган кыргыз» жөнүндө кеңири белгилүү. Кыргыз Анжыян шаарын аралап бара жатып, мечиттин мунарасына чыгып, азан айтып жаткан өзбекти көрүп: «Мени түшүрүп койгула деп жаткан экен го. Кайта түшө албагандан кийин эмне чыгат? Былтыр да көрдүм эле, ошондон бери турган экен го» деп ойлойт. Бул мыскылдуу аңгемеде дин өкүлдөрүн шылдыңдоо менен, жалпы эле динге каршы элдик көз караш ачык көрүнүп турат.

Ал эми «Кожонун аңгемеси» деген элдик сатирада, дин кызматкерлеринин алдамчы, сараңдыгы ашкереленет. Кожо дайыма: «Азаматтар, эч бир убакта аялдын тилин укпагыла»,— деп жүрөт. Бирок бир күнү куу жигит ага келип: «Кожом, мен сизге кой берем десем, аялым тай берем деп алымды кетирип жатат»,— дейт. Анда Кожо: «Кез-кезде аялдын да сөзүн угуп жүрүш керек», — деп эки жүздүүлөнөт.

Элдик сатирада жалаң гана кожо, молдолордун тескери кылык-жоруктары ашкереленбестен, бай-манаптардын маңыроолугу келекеленген сатира да көп кездешет.

Элдик сатиранын тематикасы ар түрдүү. Алардын арасында эл турмушунун ар түрдүү шарттарына арналган анекдотторду көп кездештиребиз. Мисалга, Жоошбай куудулдун кылык-жоругун чагылыштырган сатирада бир күнү агасы: «Жоошбай, коноктор келди, эми кызмат кыл» десе, ал кийимин чечип, энеден туумай коноктордун үстүнө кирип барган экен.

Ал эми Кара Чунак өзүнүн айлакерлиги, акылдуулугу аркылуу байга бересе болгон жеринен кутулуп кеткендиги, же анын, ачарчылык убагында кемпирдин кийимин кийип алып, буудай алгандыгы жөнүндөгү күлкүлүү аңгемелер элге кеңири белгилүү. Иши кылып куудулдардын бардык аракеттери өзүнүн күлкүлүү сөздөрү менен элдин көңүлүн ачуу, тарткан азаптарын унуттуруу максатында болгон. Элдик куудулдар тиги же бул нерсе жөнүндө сөз кылууда көбүнчө куудул, күлкүлүү сүрөттөө каражаттарын пайдаланышкан. Мисалы, бай-манаптардын турмушундагы тескери көрүнүштөрдү ачык, ишендире берүү үчүн, алардын турмушундагы күлкүлүү сценаны келтиришкен. Көбүнчө бай аялы менен, же кошоматчы жан жөкөрү менен сүйлөшүп олтурат да, ал сүйлөшүүдө байдын акылсыздыгы, маңыроолугу айкын көрүнүп олтурат.

Элдик куудулдар эстетикалык сезим көзгө көрүнүп тура турган образды түзүшкөн. Октябрь революциясына чейин кыргыздардын театры болбосо да, оозеки поэтикалык чыгармалардын: эпос, жомок сыяктуу кээ бир түрлөрүндө сахнада көрсөтүүнүн (театрализациялоонун) арым бир элементтери болгон.

Ал эми элдик куудулдардын аткарыш чеберчилигинде драмалык элементтердин айрыкча орун алганын эскерте кетүү зарыл. Алар кандайдыр бир тамашалуу окуя жөнүндө жөн гана айтып тим болбостон, алардын сөзү менен, ар кандай дене кыймылдары менен, ошондой эле ымдоо-жымдоо менен кошо аткарган.

Зарылчылыгына карай, чалдын, кээ бирде куудулдар аялдын же болбосо ар түрдүү айбанаттардын үнүн да туурап жиберешкен. Карап турган эл куудулдун күлкүлүү сөзүн угуп, укмуштуудай кыймылын көрүп, көздөрүнөн жаш чыкканча боору катып күлүшкөн. Жергиликтүү байдын же манаптын ар түрдүү кылыгын, мисалы, кантип ачууланганын, кантип урушканын абдан кылдаттык менен туурагандыктан, куудулдун сөзү өтө курч сатирага айланган.

Элдик сатира азыркы турмушта да учуроочу айрым бир терс көрүнүштөрдү сынга алуучу курал болуп калды. Совет бийлигинин биринчи күндөрүндө эле элдик куудулдар азыркы учурдун темасына көңүл бурушуп, адамдардын аң-сезиминдеги терс көрүнүштөрдүн бетин ачууга багытталган түрдүү аңгемелерди чыгарышат. Ал эми элдик куудулдар болсо, эскини жектеп, адамдардын аң-сезиминдеги эски калдыктар күндөлүк ишке кандай жолтоочулук кылып жаткандыгын ачык жана ишенимдүү көрсөтүү үчүн, уулуу, куйкумдуу сөздөр менен бузуку, партиялык жол менен жүрбөй, пара алып, колхоз курулушуна жолтоочулук кылган жалкоолорду, жатып ичер акылсыздардын кылмыштарын ашкерелеп, бетин ачкан. Бул жагынан алганда, Шаршен Термечиковдун амандашуу иретинде айтылган сатирасы кызыктуу жана курч:

Бараны алып батыра
Жуткандарым аманбы?
Ууру менен кезекти
Куткаргандар аманбы?
Бапкелерин көтөрүп,
Баскандарым аманбы?
Биртоколду жок жерден
Жазгандарым аманбы?

Элдик куудулдардын бул сыяктуу ырлары, күлкүлүү сөздөрү, сөзсүз, өз учурунда көрүнүктүү ролду ойногон жана азыркы учурга чейин өзүнүн тарбиялык маанисин жогото элек.

Элдик куудулдардын көп аңгемелери айрым бирөөлөрдүн жаман жүрүш-турушун, адамдардын мүнөзүндөгү кээ бир терс көрүнүштөрдү катуу сынга алып, аларды уяткарган. Эринчээктигинен баласын аз жерден өлтүрүп ала таштаган шалаакы, илээнди аял, акылы кемирээк эне жөнүндөгү Шаршендин юмор, сатиралары мына так ушундай.

Тигил же бул теманын маанисин ачууда элдик куудулдар мурунку традициялык жолду улантышкан. Тактап айтканда, алар көпчүлүк учурда элдик сатиранын куудул, күлкүлүү сүрөттөө каражаттарын пайдаланышкан. Мисалы, Шаршен, акылы кем, илээнди эне жөнүндөгү аңгемесинде өзүнүн бардык кыймыл-аракети ар кандай жамдоо, ымдоо менен бирге болот. Шаршен өзүнүн күлкүлүү окуяларында эски доорду жек көрүүгө, жаңыны сүйүүгө, эскинин калдыктары менен аёосуз күрөшүүгө үндөгөн. Анын «Энемдин кошогу», «Күйөө жолдош» жана башка ушу сыяктуу чыгармалары эски салттын тескери адаттарын, жаңы коомдо, жаңы жаркыраган турмушта зыяндуу экендигин көрсөтүп, жаңыча жашоого чакырат.

АЙТЫШТАР

Айтыштын мүнөзү. Айтыш ырлары — кыйла мезгилди Айтыштын мүнөзү кучагына алган, бизге белгисиз замандардан бери карай жашап келе жаткан жана эл арасына кеңири тараган жанр. Айтыш эки же андан көп адамдын катышуусу менен аткарылат. Мына ушундан эле эки кишинин бетме-бет чыкканын, бир-бирин жеңүү үчүн сынашканын байкайбыз. Айтыштын өзү негизинен чечендикти сыноого байланыштуу келип чыккан түр.

Өзүнүн тарыхый өсүшү жагынан айтыш ырлары кыйла кылымды кучагына алуу менен катар, кыргыздын оозеки чыгармачылыгынын ичинде бул жанр басымдуу орунду ээлейт. Мазмуну, багыты боюнча өзүнчө өзгөчөлүккө ээ жанр. Эл тарабынан жылуу тосуп алынып, улам өнүгүү менен күчүн жоготпостон жашап келгендиги жана духовный байлык катары традицияга айланып кеткендиги менен айтыш жанры мүнөздүү.

Айтыш дегенде чечендикти, сөз тапкычтыкты, акыл-эстүүлүктү, көрөгөчтүктү, билгичтикти жана искусствого таандык ар кандай өнөрдү чеберчиликте жөндөмдүүлүк менен аткара билгенди түшүнөбүз. Эгер ушундай жооптуу милдет коюлбаса, анда айтыш угуучуларды да, көрүүчүлөрдү да өзүнө тарта албас эле. Аткаруучулар канчалык чебер, канчалык күчтүү болсо, айтыш да ошончолук кызыктуу өтөт.

Айтышта айрым адамдарга мүнөздөмө берилип, жер-суунун пейзажи сүрөттөлүү менен катар, ырчынын ички кайгысы же кубанычы баяндалышы мүмкүн. Демек, айтышка эпикалык сыпаттоолор болуу менен катар, лирикалык ойлор чагылдырылышы табигый көрүнүш. Токтогул менен Эшмамбеттин айтышында эпикалык баяндоолор болуу менен бирге, анда лирикалык чегинүүлөр да бар. Улуу акын Токтогулдун Сибирге айдалышы, эчен азаптуу күндөрдү баштан кечириши, баласынын өлүп калышы айтышта өтө мундуу, өтө кайгылуу жагдайда сыпатталат.

Сөзгө уста чечендер болсун, мейли жез тандай ырчылар болсун куду майданга чыккан баатырлардан бетер элдин алдына чыгып, айтыша турган. Мунун өзү сахнадан оюн көрсөтүп жаткан артисттерди көзгө элестеткенсыйт.

Айтыш ырлары оозеки эл чыгармаларынын ичинен өтө кеңири тараган түрлөрдөн болсо да, Улуу Октябрь революциясына чейин буларды эл арасынан жазып алуу, жыйноо иши жолго коюлган эмес болучу. Мына ушуга байланыштуу XIX кылымдын экинчи жарымынан мурун жашаган чечендер, сөз устаттары жана ырчылар белгисиз, ошол себептүү алардын айткан сөздөрү, жараткан ырлары жана айтыштары жазылып калбаган, сакталбаган. Ал гана түгүл, XIX кылымдын экинчи жарымынан кийин жашаган чечендердин да жана акындардын да мурастары бүт бойдон биздин доорго келип жеткен жок.

Айтыш ырларын жыйноо жумушуна Совет бийлиги орногондон кийин гана көңүл бурулуп, ошо өткөн кылымда жашаган акындардан Калмырза менен Найманбайдын, Кудайберген менен Найманбайдын, Бекназар менен Найманбайдын, Жеңижок менен Эсенамандын, Калмырза менен Барпынын жана башка ырчылардын айтыштарынан үзүндүлөр жазып алынган. Алар Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын фондусунда сакталып турат.

Эл арасынан айтыш ырларын жыйноо ишинде К. Мифтаковдун сиңирген эмгеги зор. Бул киши эл арасынан оозеки чыгармаларды жыйноо менен бирге, 1922-жылдан тартып, айтыш ырларын да жазып ала баштайт. К. Мифтаковдон башка айрым адамдар айтыш ырларын жазып тапшырып, бир топ баалуу иш кылганын айтпай кетүүгө болбойт. Толук жазылып алынбаса да, колдогу материалдар сөз болуп жаткан айтыш жанры жөнүндө, анын спецификасы жөнүндө айрым пикирлерди айтууга мүмкүндүк берет.

Айтыш — эл арасына кеңири тароо менен, традицияга айланган жанр. Ошон үчүн бул жанр ушул күндө да өмүр сүрүп жатат. Айтышты өнүктүрүүчүлөр, аны эл арасына

кеңири таратуучулар эл ырчылары экени талашсыз. Ал эми эл акындары болсо Совет бийлиги орногондон кийин өздөрүнүн сүйгөн кесибин улантуу менен, жаңы замандын жарчысы Катары өлкөдө болуп жаткан зор өзгөрүүлөрдү өмүр чындыгы менен тыгыз байланышта ырдашты. Эл ырчыларынан Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, А. Үсөнбаев, Калык Акиев, О. Бөлөбалаев, Коргол Досуев, Барпы Алыкулов жана башка акындар Улуу Октябрь революциясынан кийинки мезгилде чыгармачылыкты улантуу менен бирге, эркиндик күнгө жеткирген социалисттик доордун салтанатын баяндаган жаңы айтыштарды чыгарышты. Совет бийлиги орногондон кийин да импровизатор акындар чыкты жана ушул күндө бирдеп-жарымдап чыгып жатат. Алардын катарына Т. Шабданбаев, И. Борончиев, жаш ырчылар Э. Турсуналиев Т. Тыныбековдорду кошууга болот. Булар улуу Токтогул, Барпы, Калык, Алымкул сыяктуу чоң акындардын жолун жолдоп, айтыш жанрын улантып жатышат. Ошондуктан, айтыш жанры жашоосун токтотмок тургай, кайра жаңы мазмунга ээ болууда. Акындардын айтыштары газеталарга, журналдарга жана ырлар жыйнактарына киргизилип, «Айтыштар» деген ат менен чыгып жатат. Бирок, айтыштын башка түрүнөн жарыкка чыгаруу, аларды көпчүлүккө кайрадан жеткирүү жумушу али колго алынган жок.

Айтыш ырларын сактоочулар, аларды кеңири катмарга таратуучулар — негизинен эл жана ырчылар. Ал эми айтыш кандай айтылса, ошол бойдон эч өзгөрүүсүз сакталып, ошол калыбында биздин доорго келип жетти деп айтуу эч мүмкүн эмес. Ырас, бир укканын илип алып, аны кайра өз калыбындай айтып берүүгө жөндөмдүү адамдар эл арасында бар. Бирок, алардын жөндөмдүүлүгү бирдей деңгелде эмес экенин эстен чыгарбоо керек. Кайсы бир айтыштар узакка созулгандыктан, кээ бир адамдар анын баарын толук жаттап албай калышы мүмкүн. Чындыгында, бирөөлөрдөн жазып алынган айтыштардын көлөмү бир кылка эмес. Кээ бир айтыштар өтө кыска. Ал эми эл ырчыларынан жазып алынган айтыш ырлары да көлөм жагынан жана көркөмдүк жагынан бир деңгээлде эмес. Эл ырчылары импровизатордук сапатка ээ болгондуктан, айрым ыр жолдорун унутуп койсо, кээ бирине өздөрү кошуп коюшу табигый көрүнүш. Ошентип, айтыш ырлары дайыма өзгөрүүдө болуп келген.

Эгер XIX кылымдын экинчи жарымында жашаган акындардын айтыштары аны үйрөнүп алган зээндүү кишилерден же айрым ырчылардан жазып алынса, Совет доорунда жашаган жана азыркы күндө жашап жаткан эл ырчылары өздөрү чыгарган айтыштарды китептерге жарыялашты. Демек, азыркы күндөгү айтыштар калыбын бузбай, эч кандай өзгөрүүлөр киргизилбей, топ сакталган айтыштардан болуп саналат. Мына ушундан эле айтыш ырларын сактап келүү менен бирге, аларды таратуучулар коллектив экени жана акындардын өздөрү экени көрүнүп турат. Турмушта колдонулган багытына жана бөтөнчөлүгүнө карай айтыштарды негизинен үч топко бөлүүгө болот: 1. Адат-салт айтышы. 2. Чечендер айтышы. 3. Акындар айтышы.

Адат-салт айтыштары. Адат-салт айтышы дегенде эл ичинде турмуштук түрдүү нерселерге карай аткарылып, адатка жана акыры салтка айланып кеткен айтыштарды түшүнүүбүз керек. Адат-салт айтыштарынын ырларын айрым адамдар чыгарса да, ал укумдан-тукумга өтүп, бара-бара көпчүлүккө таандык болуу менен катар, коллективдин чыгармасына айланып кетиши мүмкүн. Адат-салт айтышында, акындардын айтыштарында кездеше турган бир-бирин кордоо, уруулардын арасын бөлүү, өз урууларын мактоо, бай-манаптардын даңкын көтөрүү өңдүү мотивдер жок. Эгер акындар айтышында бир-бирин кордоо, жеңген акын өзүн даңазалоо менен, жеңилгенден сыйлык алуу сыяктуу умтулуштар өкүм сүрсө, адат-салт айтышына мындай көрүнүш жат. Адат-салт айтышы көбүнчө көңүл ачуу, үлпөттөргө шайырдыкты, шаттуулукту түзүү максатын көздөп аткарылат. Ырас, кайсы бири өз оюнан чыгарып аткаrsa, кайсы бири үйрөнүп алганын ырдап бериши мүмкүн. Кыз оюндардагы, жоролордогу жана башка үлпөттөрдөгү ырдашуулар мына ушуга мисал болот.

Адат-салт айтышынын объектиси кең. Ошон үчүн мунун түрлөрү көп экенин байкоо кыйын эмес. Адат-салт айтышынын түрлөрүнө төмөнкүлөрдү кошууга болот:

үлпөттөрдөгү, оюн-зоок кечелердеги ырдашуулар, жородогу сармерден ыры, үйлөнүү салтына байланыштуу аткарылган «Жар-жар ай» деген ырлар, сүйүүгө байланыштуу чыгарылган «Кыз-жигит», «Кайнага-келин», «Мырза уул менен Аксаткын» жана башка ушул сыяктуу ырлар, акыйнек жана диний түшүнүктөгү айтыштар. Диний түшүнүктөгү ырларга бадик, бакшылардын көрүмү өндүүлөр кирет.

Сармерден айтышы жалан гана жородо эмес, башка үлпөттөрдө, оюн-зоок кечелеринде да кездешиши мүмкүн. Мындай жерлерде ыр чыны болуп, ал кезеги менен каалаган адамдарга сунулуп турууга тийиш.

Адат-салт айтышынын алган объектиси кенен болгондуктан, бул түр турмушта кездешкен көп нерсени камтыган эле. Кээде эки жаштын тиги же бул кубулушка, үрп-адатка карата көз карашын, алардын ой-пикирин баяндаган лирикалык ырлар менен катар айтыштар да чыгарылган. Ак Мөөр менен Болоттун айтышы, Ак Саткын менен Кулмурзанын айтышы жөнөкөй гана ички сезимди билдирген лирика эмес, ошол кездеги коомдук жагдайды жана эски үрп-адатты укмуштуудай чагылдырган эпикалык чыгарманы көзгө элестетет. Албетте, бул чыгармаларда ошол кездеги акыйкатсыздык бийлик, эски үрп-адат күчтүү сезимде чагылдырылган эле. Жогоруда аталган чыгармаларда турмуш чындыгы кеңири планда берилет. Ал эми «Кыз-жигит», «Кайнага-келин» деген айтыштарда болсо, иш башкача. Эки чыгармада тең тиги же бул жаштын ой-сезими тар рамкада баяндалат.

Айтыштын баары эле жогоркудай планда аткарылат экен деп ойлоого болбойт. Кайсы бир оюн зоок кечелерде сүйүү ырларын же бирөөдөн үйрөнүп алган ырларды аткаруу менен айтышты улантуу адат-салтка айланганын байкайбыз. Азыркы күндөрдө да той болуп калса, же майрам күндөрүндөгү олтурушта билген же бирөөдөн үйрөнүп алган ырларын аткарып, келген кезектен кутулуу өндүү көрүнүштөр бар. Мунун өзү адат-салт айтышынын кайсы бири азыркы күндө жашоодон калбай, белгилүү баскычта өмүр сүрүп жатат деген пикир айтууга шарт түзөт.

Чечендердин айтышы. Чечендер айтышы өзүнчө өзгөчөлүккө ээ түрлөрдөн. Чечендер айтышы баланча доордо, бастанча заманда чыккан деп айтуу эч мүмкүн эмес. Кантсе да, чечендер айтышы байыркы түрлөрдөн болуу керек. Анткени, чечендер айтышы форма жагынан кара сөз түрүндөгү кадыресе айтыштарга окшош келет. Кадыресе айтыштар эки-үч киши чогулган жерде же үлпөттөрдө, оюн-зоок кечелеринде бир-бирин тамашалоо иретинде айтыла берсе, чечендер айтышы кеңири рамкада аткарылган жана мунун багыты да башка. Чечендик айтыштар уруулар ортосундагы чыр-чатакты чечүү максатына карай, же коомдук маселени жүзөгө ашыруу өндүү талапка карай багытталган болучу. Ошон үчүн бул түрдөгү айтыштар уруулардын ортосундагы чыр-чатакты басуу, доо-дастарды өндүрүү өндүү тар рамкадан чыгын, кээ бир учурда бир эл менен экинчи элдин ортосундагы мамилени жайгаштыруу же курчутуу үчүн колдонулган эле. Мындай жооптуу иштерди аткаруу бардык адамдын колунан келе койбосу белгилүү. Көпчүлүк эл чогулган жыйындарда, дубандын тобунда же башка орчундуу жерлерде дасыккан акылман, ары сөзгө уста киши гана жекеме-жеке беттешүүгө чыкмакчы.

Чечендер айтышы акындар айтышы сыяктуу эле, XIX кылымдын орто ченинен мындай карай ургалдуу өнүгө баштайт. Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын кол жазма фондусундагы материалга караганда, жалан, кыргыз элинен эмес, казак калкынан да чечендер чыгып, булардын ортосунда сөзгө усталыкты жана акылмандыкты сынашуу үчүн көп ирет беттешүүлөр болгон экен.

Байыртадан келе жаткан түшүнүк боюнча, чечендер төгүн кишилер эмес. Алар кандайдыр «жашырын күчкө ээ» кишилер. Эгер ырчылардын «оозуна бирөөлөр таруу куюп кетсе», чечендерди да ошондой эле жашырын күч колдойт имиш. Элдин түшүнүгүнө караганда, чечен адам жеңилбеске тийиш. Кокус жеңилип калдыбы, ошо жеңилген чечен бат эле өлүп калат имиш. Буга мисал катары Алчыкен чечен менен Аблайхандын айтышын көрсөтүүгө болот. Алчыкенин ашкан чечен экенин билген соң,

Аблайхан атайы аттанып чыгып, көп жигити менен Таласка келет экен. Аблайхан атайы издеп келген кишисин жыгыш үчүн анын өңүн сыпаттоо менен «ассалоом алейкум сары түйрүгүм» деп салам бергенде, Алчыкен токтоп турбастан, тигинин сөзүнө жараша алик алат, бирок ал аликти бекер кетирбеди, Аблайханды экинчи жолу сүйлөткөн жок. Жеңилген Аблайхан аттан түшпөстөн, ошо замат кайра элин карай кайткан экен. Бирок, ал ошондон кийин бат эле дүйнөдөн кайткан имиш. Аблайхан менен Алчыкенин айтышканы жөнүндөгү улама ошо күндөн ушул күн эл арасында айтылып калган.

Чечендикти салыштыруу көпчүлүккө таандык көрүнүш эмес. Чечендик айтыштар — канаттуу учкул сөздөрдөн турган, терең маанидеги «профессионалдуу» айтыштар. Ошон үчүн чоң топ болуп, уруулардын ортосундагы талаш менен чатакты чечкилери келсе, андай учурда эки эл өздөрүнүн дасыккан жана чукугандай сөз тапкан, айла-амалкөй, ары акылман чечендерин алып чыгып, бирине-бирин каршы беттештирген. Мындай учурда эки чечен элдин алдына чыгып, маселеге жараша сөз баштайт. Эл болсо «кимиси жеңер экен» деген өңдүү кулак түрө карап турган. Мунун өзү акындардын айтышын сөзсүз эске салат. Чындыгында, өткөн замандарда акындардын айтышы да, чечендердин айтышы да көрүүчүлөрдүн көңүлүн өзүнө буруп, бир топ кызыгууларды туудурган эле.

Эгер акындар айтышканда, бир-биринин кемчилигин чукуп, ал аркылуу каршысындагыны жеңүүгө аракет жасаса, чечендер да беттешкенин сөзгө сындырып, аны жыгыш үчүн кемчиликтерин чукууга чейин барат. Кемчиликте жалгыз гана беттешип жаткан кишиден издебей, анын эли-журтунан, тууган-туушканынан издеши мүмкүн. Тилекмат чечен менен Карымшак чечен айтышканда, бир-бирин сөздөн жыга алышпаган соң, анан ата-тек жагына өтүшкөн экен.

Акындар бир-бири менен айтышканда, каршысындагынын сөзүнө жараша жооп кайтарган өңдүү, чечендер да ушул жагына айрыкча көңүл бурат. Негизинен чечендердин андыганы сөз. Акындар жүйөөгө жыгылган өңдүү чечендердин жеңилишин туюндуруучу факт да жүйөө. Чечендик айтыштагы жакшы салт-чечендер жажактап көп айтышпаска тийиш. Алардын сөздөрү оор салмактуу, жүрөктү куйкалаган учкул жана адамды ойлонто турган терең маанилүү болуу керек. Мына ушул өңдүү жакшы сапат — чечендик айтыштын бирден бир белгиси. Чечендик айтыштагы дагы бир эске тутардык жакшы традиция — чечен экинчи ирет тантыбаска тийиш. Алчыкенден бир сөз угуп, жеңилүү менен, ага карата экинчи ирет сөз кайрып айтпастан, Аблайхандын кете бериши мына ушундай салттуу традицияга байланыштуу.

Адат-салт айтышынын жана акындар айтышынын тематикасы ар түрдүү болгон сыяктуу эле, чечендер айтышынын тематикасы да ар түрдүү. Эгер фондудагы материалга көз жүгүртүп карай турган болсок, бул түр көп маселени кучагына камтыганын көрөбүз.

Чечендердин ар кандай терс көрүнүштү ашкерелөө үчүн колдонгон учкул сөздөрү, чечендик өнөргө байланыштуу айла-амалды колдонуу, манаптар арасындагы чечендик айтыштар, эки башка улуттун ортосундагы чечендик айтыштар жана башкалар бул түрдүн тематикасы ар түрдүү экенин көрсөтүп турат. Булардын баарына токтолуп олтуруу эч мүмкүн эмес. Ошон үчүн айрымдарынан мисал келтирип көрөлү. Эл арасында «Байыкенин долбоору» деп, ылакап айтылып калган окуя чындык турмуштун ачык картинасын көз алдыга элестетет. Байыке деген айлакер, ары сөзгө уста киши. Ушул адамдын уруусу экинчи уруудан эр өлтүрүп койгону үчүн аларга кун төлөөгө тийиш болучу. Экинчи уруунун мыкты чечени Ашыр деген киши эле. Кунду өндүрүү үчүн эки чечен беттешүү керек. Мына ушул окуя жөнүндө И. Абдрахманов мындай ден жазат: «Ал кездеги адат — эки эл эки чеченди чыгарып сүйлөштүрөт экен. Кимиси сөз тапкыч, жүйөөкөч болгон болсо, ал оодарган болот. Көп сөздүн да ажаты болбой, бир сүйлөм сөзү жүйөөгө толук жарактуу чыкса, анын сөзү үжөт болгон». Эки уруу эл Байыке менен Ашырды беттешүүгө чыгарганда, алар элден бөлүнүп алга олтурат. Ошондо Байыке колуна бир топ коргоолду уучтап барып, Ашырга мындай дейт: «Ашыр баатыр, ой ордуна долбоор кылып бүтөлү». Ашыр да анын сөзүн ээрчип, ал айтканды кайталайт. Эки чечен

минтип айтып калган соң, жыйналып турган эки уруу эл да аларды кубатташат. Убада ушуга бекигенден кийин калыстарды чыгарып санаттырышса, Байыкенин колундагы коргоп эки тогуз малга гана туура келген экен. Бар болгону Байыке бир сөз айтты, Ашыр болсо, кың дебей, оозунан алдырган бөрүдөй өкүнүчтө кала берген экен. Ал эми Байыкенин жасаган айла-амалы «черик долбоору» деген ылакапка айланып, ушул күнгө чейин айтылып калган.

Чечендик айтышта Тезек төрө менен Сарт чечендин бир-бири менен беттешкени көңүл бурардык көрүнүш. Тезек торо Аблайхандын тукумунан болуп, Алма-Ата, Челек, Чарын, Каркыра сыяктуу кең аймакты ээлеген албан, субан, дуулат деген урууларын бийлеп турат. Өзү өтө чечен, ары акын, ары аксым, талоончулукту каалаган киши болгон. Күндөрдүн биринде Тезек төрө каарданып, кур шылтоо менен кыргыз элин чабуу жөнүндө ой ойлойт. Ал эми элчилерин кыргыздарга аттандырып, мындай дейт: «Мен үч табышмактуу сөз айтам. Тандамалуу чечендерин жибериң, аны таптырсын. Эгер таптырбайт экен, тамам чаап, тукум курут кылып коём!»

Тезек төрөнүн табышмактуу үч суроосун Ысык-Көл кыргыздарынын чечендери таба албай, алардын аргалары түгөнө баштайт. Ошондо Жети-Өгүздүн Оргочор деген жеринде жашаган Сарт чеченге кайрылууга туура келди. Сарт чечен жанына бир топ жолдош алып, Тезек төрө турган Челек деген жерге барган экен. Ошондо Тезек төрө төмөнкүдөй табышмактуу үч сөздүн маанисин чечип берүүнү талап кылат: 1. Суунун башы ким? 2. Жолдун башы ким? 3. Сөздүн башы ким?

Сарт чечен букара дөөлөс уруусунан чыккан эле. Ал киши өзүнүн акылмандыгы, чечендиги аркылуу гана манаптардын нечени менен беттешкен болчу. Сарт чечен Тезек төрөнүн табышмактуу сөздөрүнүн жандырмагын чече баштайт: «Суунун башы булак болот. Булактан дарыялар куралып, ал барып деңизге куят. «Жолдун башы ким» деген сурооңузга жообум ушул, төрөм: жолдун башы туяк болот. Туяктан жерге из түшүп, улам чоңоюп олтуруп, акыры даңгыр улуу кара жолго айланат. «Сөздүн башы ким» деген сурооңузга жообум, төрө: сөздүн башы кулак болот. Кандай сөз болбосун, оболу кулакка эшитилет». Сарт чечен туура тапкандан кийин Тезек төрө эчтеме айта алган эмес. Кыргыздарды чабуу жөнүндөгү ойдон баш тартып, кайра Сарт чеченге жоргодон тандап мингизип, жеңилгендин жолдугун берип узаткан экен.

Чечендик айтышка эл куудулдары катышкан учурлар болгон. Көкөтөй куудулдун жана Куйручук менен Шаршендин айрым кылык-жоруктары кээ бир кишилер менен сөз өнөрүн сынашып беттешкени ушул кезге дейре эл арасында ылакап катары айтылып жүрөт. Эл куудулдары кээде өз ара беттеше да кеткен.

Эл куудулдарынын беттешиши жалаң сөз менен эмес, түрдүү юморго мүнөздүү аракет аркылуу жүргүзүлө турган Куйручук менен Шаршендин алгачкы жолугушканы, же Бекназар куудул менен Шаршендин жолугушканы комедиялык мүнөзгө ээ.

Эгер Улуу Октябрь революциясына чейин чечендик айтыш өзүнчө түр катары жашап, коомдук катнашта жана башка турмуштук мамилелерде белгилүү ролду ойноп келген болсо, Совет бийлиги орногондон кийин ал пассивдүү жакка өтүп, акыры жашоодон калды. Мунун өзү коомдук мамилелердин өзгөрүшүнө байланыштуу, башкача айтканда, советтик мекемелердин, советтик соттордун жана башка башкаруу системалардын социалисттик закондуулугуна байланыштуу келип чыккан көрүнүш экени талашсыз. Ырас, чечендердин айтышкандары толук жазылып жыйналган жок. Эл куудулдарынан Куйручуктун, Шаршендин, Бекназардын айрым ырлары, сатиралары жана башка күлкүлүү юмордук номерлери жазылып калган, алар айрым жыйнактар аркылуу көпчүлүк окуучуларга тартуу кылынууда.

Акындар айтышы. Эгерде оозеки чыгармаларынын бардык түрү дээрлик биринчи жак менен жалгыз же бир топ адам аркылуу аткарылса, ал эми айтышта болсо эн кеми эки акын катышат. Демек, айтыш башка түрлөргө караганда кызык, ары шандуу, ары көргөзмөлүү. Айтышта каршысындагыны кордоо, өзүн мактоо менен катар, анда юмор да,

сатира да болушу ыктымал. Ошондуктан, акындар айтышып жатканда, эл аларды дуу көтөрө сүрөп, айлана күлкүгө жык толот.

Эки акын бири-бирине нөөмөт берип, улам алгоолошуп ырдап турбаса, анда айтыш болбос эле. Кезектешип айтышуу — сөз өнөрүн сыноодогу өзүнчө өзгөчөлүккө ээ жол. Чындыгында, айтыш — өзүнүн аткарылышы, мазмуну боюнча татаал түр. Оозеки элдик поэзиянын башка түрлөрүндө окуя менен кубулуш, турмуштук жана пейзаждык картиналар белгилүү максатка негизделип түз сызык боюнча сүрөттөлсө, айтышта андай эмес. Эгер жөнөкөй ырларда эмне жөнүндө баяндоо керек экендиги, кайсы объекти кандай жол менен сүрөттөлүүгө тийиш экендиги тиги же бул аткаруучуга белгилүү болуп турса, айтышта талап башкараак. Мунун өзү каршысындагы акындын кайтарган жообуна байланышкандыгында. Беттешкен ырчынын кайтарган жообуна жараша экинчи ырчы дароо башка сөзгө көчүп, айтыштын объектиси ар бир диалогдо өзгөрүп турат. Мына ушунун өзү беттешип жаткан ырчылардын алдына жооптуу жана татаал милдетти жүктөйт. Ким буйтап таамай ырдаса, тиги же бул акындын айтканына жараша чукугандай сөз таап, каршысындагыга караганда басымдуу жооп кайтарып турса, андай ырчы үстөмдүк кылары шексиз, учуру келсе, жеңишке жетишери да мүмкүн. Ошон үчүн ар бир ырчы сөздү буйтап айтууга, каршысынын кемчилигин эл алдында баса көрсөтүп айтууга аракет жасайт. Ушундан эле айтыш өнөрү чыгармачылыктын татаал түрүнөн экени ачык көрүнүп турат.

Акындардын айтыш жөнүндө аңыз сөздөр, уламалар эң көп. Ал улама сөздөрдү таратуучулар — эл, ошол эл ичинен чыккан акындар. Угуучулардан айтыш ырларын жаттап алган шыктуу адамдар болгон. Айтыш ырларын биздин доорго жеткирүүдө акындардын эмгеги зор экенин танууга болбойт. XIX кылымдын биринчи жарымында жашаган Балык менен Айтыкенин, Балык менен Алымкулдун айтышканын, андан кийинки Эсенаман менен Жеңижоктун, Калмырза менен Найманбайдын, Бекназар менен Кудайбергендин, Эшмамбет менен Токтогулдун жана башка акындардын айтыштарын бизге эл жана айрым ырчылар гана жеткирди.

Айрым маалыматтарга караганда, айтышка жалан эркектер гана катышпастан, өз учурунда акындар да беттешип ырдаган экен. Эгер оозеки эл поэзиясында Ак Саткын менен Мырза уул, Талымкыз менен Көбөк, кыз-жигит өңдүү айтыштар кездешип, аларга кыздар катышканы туюндурулса, XIX кылымда аялдардан бир топ акындардын чыкканын көрөбүз. Кадимки Калмырза ырчынын эжеси күчтүү акын болгон экен бирок анын айтыштары бизге жеткен жок. Акын аялдардан Наркүлбүбүнүн Жеңижок менен, Балкы кыздын Калык менен айтышкан ырлары гана бар.

Акындардын бир-бирин сынаган жер, көпчүлүк эл катышкан аш менен тойлор жана башка жайлар боло турган. Ал эми айтыштын чыгышына түрдүү себептер болушу мүмкүн. Кээде акындар өздөрүнүн күчүн сыноо, жеңишке жетишүү менен өзүн даңазалоо сыяктуу мансапка карай айтышка чыкса кээде башка себептер түрткү бериши ыктымал. Демек, айтышка түшүнүүнүн көп себеби бар. Беттешүүгө камынган ырчы каршысындагынын кемчилигин табууга, анын кемтигин чукуп айтууга умтулуп, эң мурун озунуп, экинчи акынга карата утурулай ырдайт. Мунун өзү бардык ырчыларга мүнөздүү көрүнүш. Кээде тике айтышпаса да, алыстан имерип ырдап, тиги же бул ырчыга карата сөз кыйшыгын келтирүүгө тийиш. Найманбай ырчы Осмон датканын ашында анын атасы Тайлак баатырдын эрдигин айтып, ошол кишинин уулу Осмонго аш берилип жатканын ырдан, буга алты мин адам конокко чакырылганын, алты болуш нарындыктар аларды конокко алганын, арка менен Анжыян тараптан ырчылар көп келгенин айтат. Бирок, анжыяндык ырчы Бекназар качыр минип келди деп, ага тийиштик кылып, алыстан келген ырчыларды кемсинте ырдайт:

Биздин аркадагы ырчылар,
Өнөрүңдү жашырба!
Анжыяндык ырчылар

Минип келди качырга⁵.

Муну уккан Бекназар тим болуп калбай, өзү тийишкен Найманбайга карата сөз кайрып, ошону менен айтышкан айтыш башталат.

Кайсы бир айтыштар өзүлөрүнүн же уруу манаптарынын таламын жактоо, алардын мансабын көздөө негизинде чыгышы мүмкүн. Найманбай менен Кудайберген эки манаптын тукуруусу менен айтышка чыккан болучу. Бербей койсо ага тарынуу же бирөөнү көрө албай, ушуга байланыштуу келип чыккан айтышка Кудайберген менен Ысакандын айтышканын көрсөтүү мүнөздүү. Кайсы бир учурда тиги же бул ырчы айтышкысы келип, өзү тийиштик кылат да, анан бири-бирин чымчыган, бир-биринин кемчилигин чукуган беттешүү башталат. Кээде манаптардын түрткүсү менен айтышка чыккандар болгон. Жеңижок Таластагы чоң ырчы Эсенаманды жана Майкөттү катары менен жыккандан кийин Эшенкул деген болуш: «Аксыдан келген бир бала биздин Олуята дубанындагы кыргыз, казак акындарын жеңип кетсе, ар-намысты алдырганыбыз эмеспи» — деп, Наркүлбүбү деген келин ырчыны — Эсенаманды н кызын бет кылган экен. Ошентип, айтыштын себептери көп. Бирок, айтыш кандай себепке байланыштуу келип чыкпасын, кандай багытта барбасын, баарында тең негизги маселе — акындыкты сыноо. Эсенаман өзү тийиштик кылып, Жеңижокко карата мындай дейт:

Айтып көрчү санаттан,
Акындыгың билейин.
Айта албасаң, Жеңижок,
Аркандан сүрө кирейин.
Акындыгым болбосо,
Алтымыштан ашканча,
Жетимишти басканча,
Кантип ырдап жүрөйүн! ²

Эсенаман каршысындагы ырчынын акындыгын билүүгө аракет кылуу менен бирге, өзүн да жогору көтөрүп көрсөттү. Бул сыяктуу өзүн көтөрө салып көрсөтүү мотиви айтышка катышкан бардык акындарга мүнөздүү нерсе.

Айтыштын себеби жөнүндө кыскача түшүнүк берилди. Бирок, айтыш муну менен чектелбейт. Айтыштын себеби кандай көп болсо, ошо айтышуунун да түрдүү жолу бар. Ар бир акын чыгармачылык жактан, өзүнүн таланты боюнча жана дүйнөгө карата көз карашы боюнча башкалардан айырмаланып тургандай эле, айтыш ырлары да өзгөчөлүккө ээ болууга тийиш. Ошонусуна карабастан, кээ бир айтыштар композиция жагынан, сюжет жагынан окшош болуп калышы да ыктымал. Ал окшоштуктар негизинен төмөнкүлөр менен мүнөздөлөт: амандашып, жай суроо, өзүнүн ким экенин билдирүү, айтышууга камынып жүргөнүн алдын ала эскертип айтуу жана башкалар.

Акындар кайсы жерде кандай ырчы бар экенин, ал ким менен айтышканын, анда кимиси жеңгенин, ошо жеңүүнүн себеби эмнеде экенин мурунтан эле бирөөлөр аркылуу билип алышса да, беттеше келгенде жай суроо алар үчүн милдеттүү түрдө керек болучу. Биринчи ырчы жай сураган соң, экинчи акын ага жооп кайтарууга аргасыз болот. Мына ушундан келип сөз чыгып, андан кемчилик таап, акыры тиги же бул акындын жеңилишине ушунун өзү шарт түзмөкчү. Ошон үчүн айтыштарда элин-жерин суроо, ага-тууганы ким, элин бийлеген «жакшысы» ким экенин билүү тиги же бул акынга бирдей түрдө керек нерсе. Эсенаман Жеңижоктун Таластан кеткенин, Аксы багытында кимдердин колунда жүргөнүн жакшы биле турган. Ал ага карабай, Жеңижоктун алдына мындай суроо коёт:

⁵Фонду, инв. № 1013, 101-бет.

² Фонду, инв. № 393, 7-бет.

Уругуң сол — каратал,
 Урааның кайсы, Жеңижок?
 Убайым тартсаң, алынды
 Сурарың кайсы, Жеңижок?¹

Жайын сурап туруп, андан кемтик табууга жасаган аракет экени ушундан даана байкалып турат. Мындай жай сурашуу Калык менен Айдыраалынын, Калык менен Балкы кыздын айтыштарында жана башка толуп жаткан ырчылардын чыгармачылыгында жуук кездешет. Жай сурашууда көбүнчө акындын өзү жөнүндө, анын үй-бүлөсү, эли-журту, эл байлыгы, жер байлыгы, элди бийлеген мыктылары жана алардын катаалдыгы, залымдиги, «адилеттүүлүгү» жөнүндөгү маселелерге көңүл бурулат.

Айтыштын бет ачары катары мелдешке түшүүгө ниет кылып, биринчи тийишкен ырчынын амандашуусун көрсөтүүгө болот. Амандашуунун түрдүү жолу бар. Кайсы бир акын амандашып, өзүн жаактууда жок ырчы катары туюндуруп, «кыйын болсоң, айтышып көрчү» деген шыкакты айтууга чейин барат. Эсенаман айтыштын бет ачарын амандашуу менен баштайт:

Аманбы, балам Жеңижок?
 Абандын сенден кеми жок.
 Ак калпактуу кыргыздан
 Айтышарга теңи жок,
 Аламан ырчы көп жүрөт,
 Айтканынын эби жок².

Кайсы бир айтышта тиги же бул акын каршысындагынын кабарын угуп жүргөнүн, өзү «бир беттешсем» деп көптөн бери күткөнүн айтат да, анан амандашууга өтөт. Субандын Балкы деген кызынын Калыкка карата айткан амандашуусун мисалга алып көрөлү:

Аманбы, ырчы жаш Калык?
 Ар өнөргө маш Калык!
 Акын болду деп уктум,
 Аш менен тойду башкарып³.

Мына ушундан кийин «кыйын болсоң айтышып көрчү» деген шыкакты айтуу менен каршысындагынын кемчилигин, кемтигин чукууга чейин барат.

Жай суроо менен катар тиги же бул акын өз элинин салтанатын, жакшы жөрөлгөлөрүн, кең пейилин көтөрө салып мактап, беттеше турган ырчыны чымчып өтүшү мүмкүн. Мындагы максат — каршысындагы ырчынын эли-журтун төмөн басып, ал аркылуу аны сөзгө жыгуу. Балкы кыз өз элин көкөлөтө мактап, анан Калык ырчыга карата суроо коёт. Балкы кыз мындай дейт:

Келин алып, кыз берип,
 Келбеттүү болот биздин эл.
 Кетмен-Төбө саяк дейт,
 Кеңеши кандай Сиздин эл?

Уул үйлөнтүп, кыз берген,
 Урматына биз келген,
 Ушундай болот биздин эл.
 Урааны саяк деп угам,

¹ Фонду, инв. № 393, 2-бет.

² Ошондо, 2-бет.

³ Фонду, инв. № 331, 27-бет.

Урматы кандай Сиздин эл?¹

Балкы кыз муну менен гана чектелбей, Калык ырчыны жеңүү үчүн аны бечара катары көрсөтүп, Кетмен-Төбөдөн атайы эгин сурап келгенин мыскыл менен баяндайт. Кайсы айтышты албайлы, баарына тең мына ушул өңдүү өзүн бийик көтөрө көрсөткөн, башкаларды бечара ырчы катары сыпаттаган мотивдер кеңири орун алганын байкайбыз.

Эгер эпикалык чыгармаларда окуяга катышкан адамдар башкы жана экинчи баскычтагы каармандар түз маанисинде сүрөттөлүп, алар оң жана терс образ болуп, бири-бирине карама-каршы планда чагылдырылса, айтыштарда акындардын өздөрү кейипкер, бирок алар оң же терс образдар эмес. Ар бир акын өзүн он мүнөздө сыпаттап, ырчылык жактан кыйындыгын, сөзгө усталыгын, сөз өнөрүнө жөндөмдүүлүгүн көрсөтүүгө аракет кылат. Ал эми тыңшап турган эл, угуучулар болсо, — алардын акындык күчүн сынаган сынчылар. Демек, айтышта оң жана терс мүнөздөгү эки жагдай бар. Оң жагдайлар ырчы тарабынан жылуу, сүйкүмдүү түрдө сыпатталат. Он мүнөздөгү сыпаттоолор ар бир акындын өз керт башына, үй-бүлөсүнө, же анын эли-журтуна, туугандарына, жерине багытталган болууга тийиш. Ал эми терс мүнөздөгү сыпаттоолор каршысындагы ырчынын кемчилигин ачууга багытталат. Беттешкен ырчыны маскаралап, аны эл алдында шылдыңга айландыра ырдоо бардык акындарга дээрлик бирдей көрүнүш. Айтышта ар бир акын өзүн жаактууда жок, өткүр тилдүү, таланттуу кылып көрсөтүшү мүмкүн. Кээ бир айтыштарда тиги же бул акын өзүн булбулга, же күкүккө, же шумкарга теңеп ырдаганы мына ушуга байланыштуу.

Айтыш ырларына мүнөздүү дагы бир учур — тиги же бул акын кимдир бирөө менен беттешкенде айткан ырын экинчи ирет кайталабагандыгы көңүлдү өзүнө бура турган нерсе. Мунун көп себеби бар. *Биринчиден*, мурун ким менен айтышса, ага карата колдонулган сөз экинчи ырчыга туура келбегендигине байланыштуу, анткени кийинки акындын мүнөзү, тек-жайы, өнүп-өскөн жери мурунку ырчыныкынан башка болуу менен катар, ошондой эле тиги же бул акын да талант жагынан бирдей даражада эмес. *Экинчиден*, мурун айтканын экинчи айтышта дагы кайталоонун өзү сөз таппаган сыңары эсептелип, импровизатордук күчкө ээ акындар үчүн ал көрүнүш чоң кемчилик катары бааланган болучу. Айтыш ырларынын башка акындарга экинчи ирет кайталанып колдонулбагандыгы беттешкен ырчылардын алмашылып турушуна жана жер объектисинин которулуп кетишине байланыштуу. Ырас, айрым ырчылар өзү жөнүндө көңүлүнө жат кылып алган бир-эки сабак ырды кайталап айтышы мүмкүн. Бирок, анын өзү ошол ырчыга пайда келтирген эмес. Кээде ошол кайталаган ыры тиги же бул акынды сөзгө калтырып, акыры жеңилүүгө дуушар кылган. Мунун себеби өтө жөнөкөй. Эгер ырчы бирөө менен айтышканда кайсы сөзгө чалынып жыгылса, ал дароо көпчүлүктүн кыйрына тарап жетүүчү. Башка бирөөлөр менен айтышканда, ошол сөзүн кокус кайталаса, беттешкен үчүнчү акын дагы мурунку ырчынын сөзүн өзгөртпөй алып, же бир аз кошумчалап айтып, каршысындагыга карата колдоно турган. Найманбай учурунда атактуу ырчы болсо да, өз сөзүнө өзү чалынып, бир канча жолу жеңилүүгө учураган.

Айтыш тиги же бул акындан кылдаттыкты, кыраакылыкты, чукугандай сөз тапкыч жөндөмдүүлүктү, айла-амалдуулукту талап кылуучу өнөр. Ошол үчүн айтышууда чеберчилик керек. Өткөн замандагы ырчылардын бардыгы дээрлик өз убагында мына ушул маселеге көңүл бурган эле. Ким чебер болсо, ал сөзүнөн да, өзүнөн да кынтык чыгарбаска аракеттенүүчү. Ким олдоксондук кылып, сөзүнөн жаңылат экен, ал көпчүлүк алдында жеңилишке учураган, анткени беттешип жаткан экинчи ырчы аны жүйөгө жыгууга аргасыз кылган.

Айтышта чеберчиликти түрдүү жол, түрдүү ыкма менен колдонууга болот. Беттешип жаткан ар бир акын өзүн башкалардан кыйын, ырчылык жактан ага эч ким тек келе албасын, кыйла ырчылар менен беттешкенин, алардын баарын жеңгенин, кээде

¹ Фонду, инв. № 331, 29-бет.

өзүнүн өмүр баянын бүт ыр менен чечмелеп айтышы мүмкүн. Найманбай өзүн «жез тандай акынмын» деп атаса, Наркүлбүбү Жеңижок менен айтышканда, ал өзүнүн өмүр баянына өтөт да, кыз болуп төрөлгөнүн, беш жашында ырдай баштаганын айтып келип, мындай дейт:

Апаң онго чыгып октолгон,
Он биринде токтолгон.
Он экиге киргенде,
Бет алар ырчы жок болгон.
Он үчүмдө күчөдүм.
Он төрт жашка киргенде,
Андан бетер күчөдүм.
Он менен солдон жыгылбас,
Менден экен мүчөлүң¹.

Наркүлбүбү бул жерде өзүнүн бир учурдагы өмүр жолун элестетүү менен сөз кыйшынын келтирип, «менден жыгылар кезиң» деп, Жеңижокко тийишип койду. Ал аны менен токтоп калбайт. Улам жашы жогорулаган сайын кандай окуяны баштан өткөргөнүн кыяптап айтып, күйөөгө чыкканын, күйөөсү эркин басууга, эркин ырдоого мүмкүндүк бербегенин, айласы кеткен соң бийге кайрылганын, бирок ал дагы сөзүн укпай койгонун, акындыктын азабын тартканын бүт айтып өтөт да, анан кимдер беттешкенин да эске салат:

Ошо Суранбайдын ашында,
Казак, кыргыз кашында,
Анжыяндык Муса ырчы,
Аркасынан чуулдап
Айтышып калды үч ырчы.
Ошо төртөөлөп алы жетпеген,
Асылышкан ырчылар
Апаңдан аман кетпеген.
Акындыгын көргөзүп,
Акыл менен эптеген.
Аксыдан келген Нурмолдо,
Шарыят менен сенчилеп,
Айтышып көргөн бир жолдо.
Апаңдай акын кайда бар,
Абайлап көрсөң он-солдо?
Төрт дубанга жеткирбес
Төрт аягы тең жорго.
Тиктегени сен элең,
Тийдиң, кайним, он. колго!..²

Наркүлбүбү ырчылар менен айтышканын максатсыз эле баяндап жаткан жери жок. Мында өзүнүн акындык жактап күчтүү экенин, кыйын ырчы экенин көрсөтүүгө карай айтылгаи табышмактуу ой бар. «Тиктегеним сен элең, тийдиң, кайним, оң колго» деп жатканы да ошого байланыштуу.

Ким менен айтышканын төкмөлөп баяндоо — айтыш жанрына мүнөздүү көрүнүш. Мунун өзү *биринчи* жагынан чындыкка негизделген болсо, *экинчиден*, каршысындагы акындын десин алууга багытталган жагдай. Калык ырчы Айдыраалы менен беттешкенде, өзү мурун кимдер менен айтышканын бүт санап өтөт. Ал атактуу акын Жеңижок менен

¹ Фонду, инв. № 393, 5-бет.

² Фонду, инв. № 393, 10–11-беттер.

жеңишкен. Эшмамбет менен эңишкен. Калмырза менен «кагышкан» ырчы. Мында жанытып айтылган жанытма, тигиге карата сыр көрсөткөн сыйкоо сөз бар. Калык ырчы: «Кимибиздин ырыбыз күчтүү экен, ал жөнүндө калыстан сурашалы» дегенге чейин барганын байкайбыз. Мына ушул өңдүү толуп жаткан мисалдардан каршысындагыны жеңүү үчүн ар бир акын түрдүү жолго түшүп, сөз өнөрүн кылдат пайдаланууга, турмуштук деталдарды кеңири камтууга аракет кылганы даана көрүнүп турат.

Айтыштарда өзүн чыгаан ырчы катары көрсөтүп, каршысындагыны опузалоо көп кездешет. Мунун өзү эки акындын беттешүүсүндө айтыштын конфликтисин курчутууга багытталган ыкма. Чындыгында, мунсуз айтыш курч мүнөзгө ээ болбос эле. Бул сыяктуу бирөөнү бирөө опузалоо мотиви Жеңижок менен Эсенамандын, Наркүлбүбү менен Жеңижоктун, Калык менен Айдыраалынын, Балкы кыз менен Калыктын, Найманбай менен Бекназардын, Калмырза менен Барпынын жана башкалардын айтыштарында кеңири кездешет. Буга мисал катары Калык менен Айдыраалынын айтышканын көрсөтүп кетүүгө болот. Айдыраалы ырчы Калыкка карата мындай дейт:

Үстү жагын айтайын
 Үрүм-Арал, Күмүш-Таг.
 Алды жагы капканын —
 Адыр-адыр кызыл чап.
 Акындыгың бар болсо,
 Айтканымдан ойлоп тап!
 Кой сүлөөсүн бакайыр
 Жерибизден келебиз.
 Конурсуган көп кытай
 Элибизден келебиз.
 Сендей-сендей балдарды
 Койбой алып жеңебиз¹.

Айдыраалынын минтип кыр көрсөтүп, аны опузага алганына Калык калтаарып калган жок. Ал ошо замат төмөнкүдөй жооп кайтарды:

Айдыраалы комузчу,
 Амандаштым мен келип,
 Таанышайын деп келдим
 Амандашып кол берип.
 Керели-кечке ырдасаң,
 Кете албайсың сен жеңип,
 Ушунча элдин алдында
 Уят болбо сенделип!²

Мына ушундан кийин айтыш дагы курч түргө өтүп, беттешүү дагы күчүнө келет. Бул сыяктуу биринен-бири өөдөсүнүү, каршысындагы ырчыны опузалоо бардык айтыштарга дээрлик мүнөздүү көрүнүш.

Акындардын айтышындагы дагы бир көңүл бурардык нерсе, сөздү тороо, тиги же бул акындын айткан ырын анын өзүнө карата кайра колдонуу жолунун кеңири орун алышы. Бул дагы айтыштагы ыкманын бир түрү. Кайсы айтышты албайлы, бардыгында тең сөздү тороо, ошонун негизинде каршысындагы ырчынын өз сөзүн өзүнө кайра колдонуу бар экенин көрөбүз. Найманбай менен Бекназардын, Калык менен Балкы кыздын, Жеңижок менен Наркүлбүбүнүн, дагы толуп жаткан башка акындардын

¹ Фонду, инв. № 331, 49–50-беттер.

² Фонду, инв. № 331, 50-бет.

айтыштары ушундай бир-биринин сөзүн тороо жолу менен улантылат. Сөз тороо, биринин сөзүн бири ага карама-каршы планда пайдалануу — айтыштагы чеберчиликте белгилей турган ыкма. Ким сөздү кылдаттык менен торой билсе, ал үстөмдүк кылуу менен катар, жеңишке жетиши мүмкүн. Ошондуктан, кыраакы акындардын аңдыганы негизинен сөз. Бекназар ырчы Найманбай менен айтышканда жалгыз «качыр минип келдиң» деген сөздү кармап алып, аны шариятка байланыштырып, акыры ошону менен жеңген. Жеңижок ырчы Наркүлбүбү менен айтышканда, анын акыркы сөзүн кармап алып, ошону кайра жалаа жаап ырдап, аялдын ырдаганы шариятта жок нерсе дегенге чейин барган. Наркүлбүбү акындык жактан Жеңижокко жеңилмек эмес, акыры жүйөөгө жыгылууга аргасыз болгон.

Беттешүүлөрдө каршысындагынын өз сөзүн өзүнө каршы колдонуу бул жанрдын негизги белгилеринен болуп саналат. Мунсуз айтыш өнүкпөс эле. Мунсуз чечендик, сөз тапкычтык да байкалбас эле. Мунсуз жеңишке жетишүү да оңойлук менен ишке ашпас эле. Ошол себептүү тиги же бул акындын аңдыганы сөз болгон. Калык ырчы Балкы кыз менен айтышкандагы өзүнүн «материал камдаганы» жөнүндө мындайча эскерүү жазган: «Балкы кыз ырдап атканында мен ушунун ырдаган ырларына өзүнүн сөзүнөн өзүнө материал камдап атамын, кыргыз элинин атактуу акындарынын бирөө Жеңижок деген акындан уккан насыят сөзүм бар эле...» Калык ырчы Балкы кыздын сөзүн бүт кайра кайталап, аны терс жакка буруп айтуу менен, айрым вулгарлык сөздөрдү кошуу менен жеткире ырдайт.

Вулгаризм революциядан мурдагы айтыштардын көпчүлүгүнөн орун алган болучу. Найманбай менен Бекназардын, Жеңижок менен Наркүлбүбүнүн, Калык менен Балкы кыздын, Калмырза менен Барпынын жана башка ырчылардын айтыштарында вулгаризм тиги же бул акынды жеңүүдөгү курч курал катары колдонулганын көрөбүз. Ал эми Токтогул, Тоголок Молдо сыяктуу акындардын айтыштарында жогоркудай вулгаризм өндүү терс көрүнүш жок. Демек, кайсы бир акындар айтыштарда вулгаризмди каршысындагы ырчыга карата колдонуудан баш тараган болучу. Мунун өзү вулгаризмди жаман жөрөлгө катары баалагандыктарына, терс көрүнүш катары эсептегендиктерине байланыштуу экени түшүнүктүү.

Өткөн замандардагы айтыштарда каршысындагы ырчынын ким экендигине, анын ак сакал улуу адам экендигине, ошондой эле тиги же бул акындардын аброюна кароо деген болгон эмес. Беттешип майданга чыккандан кийин каршысындагыны аёо жок эле. Аяса, анда айтыш кызыктуу өнүкпөс эле. Ошол себептүү тиги же бул акын болсун, каршысындагыга бардык күчү менен кордоо ырын пайдаланган. Беттешүүгө чыккан аялдарга да вулгардык сөздөрдү колдонуу, башка кордоолорду айтуу мына ушуга байланыштуу. Анын үстүнө эски үрп адат өкүм сүрүп турган заманда аялдын аш менен тойго аттанып чыгып ырдашы жосунда жок көрүнүш катары эсептелген. Жеңижок ушул жагына көңүл буруп, Наркүлбүбүгө карата мына мындай зекиген сөздөрдү айткан:

Эки бети алынган,
Ээгин ачып салынган,
Эри жок кимдин жесири?
Ээлигип катын ырдаса,
Элине тиет кесири.
Эл башкарган өзүңдөй¹,
Бегине тиет кесири².

Мында элге жана ошол элдин болушуна карата айтылган каңкуу сөздөр бар. Мындагы максат — элин, болушту — бегин уяткарымыш этип, ошол аркылуу

¹ Субанкул болушка карата айтып жатат.

² Фонду, инв. № 393, 18-бет.

Наркүлбүбүнү жеңүү. Жеңижоктун «аял ырдайт деген эмне» деген сыяктуу айткан сөздөрү Наркүлбүбүнү көпчүлүк элдин алдында сындырууга карай жасаган аракети эле. Наркүлбүбү акындык жактан келгенде Жеңижоктон жеңилмек эмес. Ал беттешип жаткан Жеңижокту эл алдында мыскылдайм деп туруп, ошо өзү айткан сөзгө чалынып, акыры жүйөөгө көнүүгө аргасыз болгон. Эгер Жеңижок анын айткан сөзүнөн кармабаса, Наркүлбүбү акындык жактан ага алдырмак эмес.

Импровизатор акындардан сөз качып кутулбасы белгилүү. Бирок бардык ырчы акындык күчү, таланты боюнча бирдей деңгээлде эмес. Кайсы бир ырчылар айтышта жеңилүүгө учураган. Жеңилүү дегендин өзү — жүйөөгө жыгылуу деген сөз. Чечендер жүйөөгө жыгылган өңдүү акындар да жүйөөгө жыгылган болучу. Бирок, жеңилген ырчы «мен жеңилдим» деп эл алдында ачык айтпай турган. Көпчүлүктүн колдогон кыйкырык сүрөөнү, алардын кызуулаган шандуу күлкүлөрү тиги же бул акындын жеңгенин белгилесе, экинчи ырчынын жеңилгенин туюндурган эле.

Ырчылардагы жакшы сапат — жеңген же жеңилген ырчы чындыкты бурбай, угуучуларга болгон окуяны, беттешүүнү өз калыбынча айтып бериши. Жеңген акын «мен кыйындыгымдан жеңдим» деп, эч качан өзүн көтөрө көрсөтпөйт Кайра жеңилген акындын күчтүү акын экендигин, анын сөз тапкычтыгын, бирок анын жеңилишине бир нерсе себеп болгондугун жашырбай, көпчүлүккө түшүндүрүүгө милдеттүү. Жеңилген акын да эч качан ал жөнүндө жашырбаган. Көпчүлүк каалап калган учурда ошо беттешкен акындын кантип ырдаганын өзүнүн ага карата кайтарган жообун, аны менен катар кетирген жаңылыштыгын баян кыла турган. Айтыштын кызыктуулугу анын көпчүлүккө кеңири таралышы мына ушуга байланыштуу.

Айтыш ырлары эки акын тарабынан аткарылган менен, бул жанрды экиге бөлүүгө эч мүмкүн эмес. Айтыш ырлары тиги же бул кубулушту, турмуш чындыгын баяндаган, өзүнчө жанрдык өзгөчөлүккө ээ, мааниси боюнча коомдук турмушту кучагына камтыган, курулушу боюнча бүтүндөй чыгарма. Традициялык айтыш каршылашкан эки акындын мүдөөсүн гана чагылдыруу менен чектелбеске тийиш. Мындай айтыш анда өзүнүн баалуулугун жоготуп, салмагын төмөн түшүрүп салат. Чыныгы элдик акын коомдук турмушка активдүү киришип, келечекке кеңири кароо менен, айтышта калктын мүдөөлөрүн, алардын үмүт менен тилегин туура көз карашта чагылдырмакчы. Даана жана даанышман акын гана коомдук түзүлүштөгү кемчиликти баса көрсөтүп, эзүүчүлөрдүн кылмыштарын ашкерелеп, ага карама-каршы планда эмгекчилердин таламын жактаган сонун сапаттагы азаматтарды даңазалап ырдайт. Токтогул менен Тоголок Молдонун айтыштарында бай-манаптарды сынга алуу, алардын кылмыштарын ашкерелөө күчтүү. Булар — традициялык айтышка жаңы мазмун киргизген, аны жаңы багытка карай бурган анык элдик акындар, новаторлор.

Өткөн замандагы акындар дүйнөгө карата көз карашы жагынан ар башка болучу. Акындардын бир даары бай-манаптарга жана башка бийлөөчүлөргө жамынып алып, аларды Мактап ырдаса, кайсы бир ырчылар эзүүчү таптын өкүлдөрүнө каршы ырдашты. Манаптардын кол алдындагы ырчылар катары Бекмурат (Балыкооз), Арзымат сыяктуу ырчыларды көрсөтүүгө болот. Токтогул, Барпы, Калык, Алымкул сыяктуу акындар дайыма эл тарабында болушту. XIX кылымдын экинчи жарымында эл арасынан кат тааныган бирин-серин акындар да чыга баштайт. Бирок, алардын бир даары динди бетине калканч кылып ырдап, аны айтыштын куралы катары колдонду. Бекназар ырчы көбүнчө дин-шарияттан козгоп ырдай турган. Кат тааныган акындардын экинчи тобу айтышты жазуу жүзүндө улантышты. Тоголок Молдо менен Бошкөйдун айтышы мына ушуга мисал болот.

Көпчүлүк ырчылар айтыша кеткенде эле өз уруусун, же өз элиндеги манаптарды көкөлөтүп мактай турган. Бул сыяктуу өз элиндеги манаптарды мактоо мотиви Токтогул менен Тоголок Молдого жат. Ушул жагынан алып караганда, Токтогулдун айтыштары идеялык үзгүлтүктөн таза жана өзгөчөлүккө ээ. Токтогул айтыштарды өз элиндеги манаптарды мактамак тургай, кайра андай мактоо жолуна түшкөн ырчыларды катуу сынга

алган, андай көрүнүштөрдү чоң кылмыш катары баалаган. Токтогул андай ырчыларды өтө жамынган манабынын көз алдында «соргок», «кара карга» деп атап, чындыкты бетине айтуудан тартынган эмес. Токтогулдун манапчыл акын Арзымат менен айтышканы белгилүү. Айтышуу чоң манап Дыйканбайдын көз алдында айыгышкан түрдө өтөт. Токтогул анын чоң манаптыгынан жалтанып калбайт, ал түгүл, күйдүргү кыйгыл сөздү анын өзүнө тийгизе айтат. Элдин таламын жактаган, өзүнүн калыс эркине ишенген акын гана чындыкты жашырбай айтып, туура сөзүн ортого салмакчы. Элдин мүдөөсүн туура көз карашта чагылдыруу жагынан Токтогулдун айтыш ырлары башкалардан өтө айырмаланып турат.

Кайсы бир ырчылар өз элинде манапты мактаган менен каршы беттешип жаткан манапты кордоого алат. Демек, кайсы бир айтыштар уруулук рамкага чектелүү көз карашта аткарылган эле. Башка уруудагы манаптарды кордоо, өз уруусундагы манаптарды мактоо өткөндөгү айтыштардын көпчүлүгүнө мүнөздүү. Бериле турган чоң ашты, же чоң тойду башкаруу ал кезде сыймык катары эсептелген. Мына ушундай максатта саяктан жумгалдык Көкүмбай, солто элинен Чолпонкул болуп, Суусамырдын Айгыр-Жал деген жеринде өтө турган ашты башкарууну талашып калат. Мансапка жетишүүнү каалаган Чолпонкул алды менен озунуп, Найманбай ырчыга жар чакыртат да, Жумгал элин бийлеген чоң манап Көкүмбайды жана анын карамагындагы манаптарды жамандатып ырдатат. Найманбай Жумгалдагы манаптардын баарын жамандап келип, мындай дейт:

Жайы-кышы жатышкан,
Бирин-бири атышкан,
Кара канга батышкан,
Бирин-бири чабышкан,
Биринин малын бири алып,
Олжо малдай табышкан,
Саяк болбой куруп кал,
Күзгү иттей кабышкан!¹

Найманбай экинчи урууну кемсинтип, аны аябай жамандан жаткан менен, мындагы сыпатталгандарда чындыктын үлүшү бар. Ал кезде уруу менен уруу, же уруулардын арасында майда уруктар өз ич ара жоолашып, мансап үчүн, мал үчүн чабышып турган болучу. Мындай көрүнүш бир гана Жумгал өрөөнүндөгү саяктарда эмес, бүт кыргыз жергесиндеги бардык урууларга мүнөздүү көрүнүш эле.

Найманбай ырчы Жумгалдагы манаптарды жегич, залим катары сыпаттап, алардын кылмышын ашкерелеп ырдаган менен, ал өзү элди эзип жаткан уруу манаптарынан кол үзө алган эмес. Ал Чолпонкул, Байтик сыяктуу солто элинин манаптарынын мартабасын көтөрүп ырдаган болучу. Ошон үчүн анын айтыштары идеялык үзгүлтүктөн таза эмес.

Урууну же уруу манаптарын мактап ырдаган айтыштарда терс образ оң түшүнүктө чагылдырылышы ыктымал. Чындыгында, ансыз өз уруусундагы манап мактоого татыктуу болбос эле. Кудайберген ырчы Найманбайдын айтканын төгүндүккө чыгарып, каардуу залим Көкүмбайды мындайча көрсөтөт:

Уйдун этин жебеген,
Убадам эки дебеген,
Ак жолборстой маараган,
Суук ишке жараган,
Урган таштай кеп урган,

¹ Фонду, инв. № 239, 3-бет.

Убадага бек турган,
Күзгү иттей кабышкан!¹

Кудайберген ырчы жалан муну менен чектелип калбайт. Ал Жумгалдагы манаптардын бир тобун жерге тийгизбей мактайт. Залим Байзак манапты «үзүлгөндү улаган» күйүмдүү адам катары мына мындайча сыпаттайт:

Үзүлгөндү улаган,
Жыртылганды жамаган,
Жакшылыкты көздөгөн,
Жамандыкты түзөгөн,
Жакшылыкты эптеген,
Жамандыкты септеген,
Карыганча хан Байзак
Башынан сыймык кетпеген².

Чындыгында, Кудайберген ырчы сыпаттагандай манаптар эч качан ырайымдуу болгон эмес. Уруу манаптары бир эл менен экинчи элди өчөштүрүү, алардын ортосунда чабышууну уюштуруу жана түрдүү кырсыктуу иштен башка эч кандай «жакшылыкты эптеген» эмес болучу. Бирок, айрым айтыштарда андай терс көрүнүш оң жагдай катары сыпатталып берилген эле.

Эгер кайсы бир акындар өз уруусундагы манаптарды мактап, экинчи уруунун манаптарын аябай кордой ырдаса, айрым айтыштарда бийлөөчүлөрдүн көзүн карап, аларды даңазалоого жасаган аракет байкалбайт, кайра залымдердин кылмышын ашкерелөө күчтүү. Буга мисал катары Курманалы менен Батыркан болуштун айтышканын көрсөтүүгө болот. Бул экөөнүн айтышканы толук сакталып калбаган. Бирок, фондудагы материал өзүнүн социалдык мааниси жагынан кызыгууну туудурбай койбойт. Бул айтыш манаптын залымдигин ашкерелеген курчтугу менен маанилүү. Батыркандын болуштугуна, анын чоң манаптыгына карабай, өтө жек көрүү менен Курманалы мындай дейт:

Айгырды бышсаң ат болот,
Акылы менен жүрбөсө,
Сен өңдөнгөн наадандар,
Акыры журттан жат болот².

Курманалы чоң манап Батырканды «наадан» деп атады. Мында Батыркан болушка ал жөнөкөй эскертүү жасап жаткан жери жок. Мунун өзүндө социалдык коомдук маанидеги пикир бар. «Акыры журттан жат болот» деген туюнтма эл тарабынан таасын айтылган сөз, ошону менен катар, эл тарабынан берилген сын эле. Курманалы аны Батыркан болушка карата туура колдонду.

Көптөн ызырынып жүргөн Батыркан болуш күндөрдүн биринде Курманалыны ызалап, анын абийирин кетируү максатында жаман сөз айтат да, «ырдасаң сөөк беремин» деп кыр көрсөтөт. Курманалы ошо замат эле болушка каршы ырдайт:

Кара шумкар баласы
Саркыт болбой жем жебейт.
Жетесинде тойбогон
Тоймоюнча кел дебейт¹.

¹ Фонду, инв. № 239, 5-бет.

² Фонду, инв. № 250, 63-бет.

¹ Фонду, инв. № 250, 63-бет.

Курманалы муну каардуу болуш Батыркан өзүнүн жан-жөкөрлөрү менен бирге сый үстүндө олтурган жерде айтты. Ушундай дебеске арга калбаган болучу. Батыркан болуш сырттан кирип келген Курманалыны кордоп, эч кимди кел деп айттырбай коёт, олтурууга орун да бергизбейт. Кыргыз элинин салтында мунун өзү барып турган жаман көрүнүш эле. Анын үстүнө «ырдасаң сөөк берем» деп кордоп олтурат. Курманалы анын кордогонуна корунуп калган жок. Ал өз учурунда ага карата сокку урууну көздөдү. Ошон үчүн болуштун өзүнө карата күйдүргү сөздү колдонду.

Өткөн XIX кылымдагы айтыштарга көңүл бура турган болсок, идеялык деңгээли жагынан бирдей эмес экенин көрөбүз. Кайсы бир айтыштар элдик мүдөөнү жактап, ошол кездеги турмуш чындыгын туура багытта чагылдырса, айрым айтыштар уруу-манаптарын мактоого алуу менен чектелген эле. Ошо уруу манаптарын «акыйкатчыл» кылып көрсөтүү менен бирге, кайсы бир ырчылар ислам динин да айтышка курал катары колдонгон болучу.

Кыргыздын эски традициялуу айтыштары бир кездерде диндик көз караштан, диндик түшүнүктөрдөн таза болсо, XIX кылымдын экинчи жарымынан мындай карай медреседен, же башка дин мектептеринен окуган айрым акындар шариятты айтыштын курч куралына айландыра баштайт. Дин шариятын айтыштарда көп колдонгон акындар катары Бекназарды, Нурмолдону көрсөтүп кетүүгө болот.

Бекназар ырчы дайыма селде чалынып жүрчү экен. Бир беттешүүдө Найманбай тигинин башындагы селдесин «элечек» деп мыскылдап, Бекназарды аялга теңеп, аны катуу шылдың кыла ырдайт, күлкүгө айландырат. Найманбай — окубаган, караңгы адам. Найманбай «ак элечек» деп атаган селдени Бекназар: «мусулмандардын бурагы, ушуну билбейсиң, сенде каапырлардын жышааны бар» дегенге чейин барат. Ал кезде көпчүлүк караңгы калк динге ишене турган. Ошон үчүн анын сөзү жүйөөлүү болуп чыккан, акыры Найманбай жеңи ген экен. Жеңижок менен Эсенамандын айтышында да динди беттешүүнүн куралы катары колдонгонун көрөбүз. Эсенаман «торусумун жылкынын, торгоюмун ырчынын» деп ырдап койсо, Жеңижок ушундай сөз тизмегин кармап алып, аны бурмалоо аркылуу динге байланыштырып мындайча ырдаган:

Торусу болсоң жылкынын
Токмоктоп тойго минбейби?
Торгою болсоң ырчынын,
Тоо жагалмай илбейби?
Тобокелчи Жеңижок
Тобосу жок как башты
Томсорторун билбейби?
Торгой болом деп жүрүп,
Топтон алдап жеп жүрүп,
Тобокел акты билбейсиң,
Толгонуп динге кирбейсиң,
Тозокко башың кирбейби?²

Мына ушундан эле айрым акындар айтыштарда динди беттешүүнүн куралына айландыруу менен, каршысындагыны жеңүүнүн бирден-бир жолу деп эсептешкен. Бирок, традициялуу айтыштарга диндик элементтер өз таасирин анчалык тийгизе алган эмес.

Өзүнүн идеялык багыты, мазмуну боюнча Токтогулдун айтыш ырлары башка акындардыкынан айырмаланып турат. Ал айырмалыктар эмнеде? Токтогулдун айтыштарында кандай өзгөчөлүктөр бар? Бул суроолорго бир сөз менен жооп берүүгө эч мүмкүн эмес. Анткени Токтогулдун айтыштары өзүнүн тематикасы жагынан ары кеңири, ары ар түрдүү.

² Фонду, инв. № 393, 19-бет.

Токтогулдун айтыш ырлары элдик поэзия менен тыгыз байланыштуу. Акын өзүнүн басып өткөн жолунда эчен ак тандай, «жез тандай» ырчыларды көрдү, алардын ырдаганын укту, эченин сындан өткөрдү. Мунун өзү бир кездерде ал үчүн мектеп болду, ал көп ырчылардан таалим алды. Чындыгында, ансыз өзүнүн чеберчилигин өстүрө албас эле.

Токтогул жаактууда жок күчтүү, жез тандай акын болсо да, ал бирөө менен жамандашып айтышууну эч качан каалаган эмес жана андай беттешүүлөрдү терс көрүнүш катары эсептей турган. Кайсы бир ырчылардан урууларды, башка элдерди жамандоого, же уруу манаптарын мактоого умтулбай, улуу акын Токтогул жалпы элдин мунун мундоого, алардын мүдөөлөрүн, үмүт менен тилегин чыгармаларында туура чагылдырууга аракет кылган болучу. Акын айтышта терс жагдайларды, терс көрүнүштөрдү, кемчиликтерди айрым уруулардан издебей, ошол урууларды алсыраткан жегичтерден издеди. Ал айып урууларда эмес экенин, элдин каардуу душманы — аларды эзип жаткан бай-манаптар экенин, ислам дининин өкүлдөрү экенин көрдү. Мына ошол себептүү Токтогулдун айтыштарында элди урууларга бөлүү, башка урууларды кордоо сыяктуу умтулуш жок. Ошон үчүн бийлөөчү төбөлдөрдү, эшен-калгага окшогон алдамчы дин өкүлдөрүн ашкерелөө Токтогулдун айтыштарында күчтүү. Мунун өзү акындын бул жанрдагы чыгармаларынын эл мүдөөлөрүнө тыгыз байланышкандыгында.

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогул ырчылардын бир-бирин кордоп айтышууларын өтө жек көрө турган. Ошон үчүн анын айтыштарынан өз ич ара бир-бирин жамандашып айтышкан айтыштарды кездештире албайбыз. Бул жагынан алып караганда, Токтогулдун өзүнө таандык жакшы сапат бар. Ал сапаттар төмөнкүлөр менен мүнөздөлүүгө тийиш: Токтогулдун айтыштары бирин-бири жек көрүүгө, бир-биринин абийирин кетирүүгө, каршы ырчынын элин-жерин жамандоого бет албастан, калктын мүдөөсүн, элдин ой-пикирин билдирүүгө, чогулуп тургандардын көңүлүн ачууга, аларды шаттыкка бөлөөгө багытталгандыгында. Улуу акын Токтогулдун замандашы Эшмамбет менен, же Калык ырчы менен, ошондой эле Алымкул төкмө менен айтышкандарына көз жүгүртсөк, артисттер сахнага чыгып алып, кандайдыр күлкүлүү оюнду коюп жаткандай, же комедия өңдөнгөн тамашалуу же сатиралык ролдорду аткарып жаткандай сезебиз. Бул сыяктуу жакшы жөрөлгө андан мурун жашаган акындардын айтыштарынан эч бир кездешпейт. Бул жагынан улуу акын Токтогул элдик айтыштарды улантуу менен, аны өнүктүрүү менен бирге, айтыштын жаңы түрүн баштагандай, айтыш жанрына жаңы багыт киргизгендей байкалат. Чындыгында, Токтогул айтыш жанры боюнча жаңы багыт баштаган эле, анын өзү традицияга айланды десек болот. Токтогул баштаган жакшы традицияны ушул күндөгү эл акындары улантып олтурат. Советтик доордо түзүлгөн Алымкул менен Осмонкулдун, Токтоналы менен Ысмайылдын, жаш акындар Токтосун менен Эстебестин айтыштарында улуу акын Токтогул колдонгон комизм менен юмор кеңири орун алып, айтыш бир-бирин жектөөгө, өз ич ара карышылыкты күчөтүүгө багытталбастан, элдин көңүлүн ачууга, саясий мааниси бар маселени козгоп, ага көпчүлүк массанын көңүлүн бурууга багытталат.

Улуу акын Токтогулдун ушул жанрдагы чыгармаларына көңүл бурсак, анын айтыштарын эки топко бөлүүгө болот: а) көпчүлүк элдин көңүлүн ачууга багытталган тамаша, күлкү мотивинде аткарылган айтыштар: «Айтыш» (Токтогул менен Эшмамбеттин тойдо айтышканы), «Карымшактыкындагы ыр» (Токтогул менен Калыктын айтышы), «Акбары», (Токтогул менен Алымкулдун айтышы), «Акуяк» (Токтогул менен Эшмамбеттин айтышы) жана башка ушул сыяктуу ырлар жатат; б) экинчи туру коомдогу айрым кемчиликтерди сынга алуу максатында колдонулган сатиралык айтыштар: «Папы калпа», «Артыкбай калпа», «Токтогул менен Эшмамбеттин эшенге ырдаганы», «Токтогул менен Эшмамбеттин эшендин калпаларына ырдаганы» жана башкаларды киргизүүгө болот. Булардан башка дагы Токтогулдун Калык, Алымкул, Барпы өңдүү акындар менен биринчи жолугушкандагы айтыштары бар. Дагы толуп жаткан айтыштарды эске албаганда да, жогорку мисалдардын өзү улуу акын Токтогул көп ырчылар менен

беттешкенин көрсөтүп турат. Бирок, булар эрегишкен түрдө эмес, бир-бирин урматтаган түрдө айтышкан эле.

Улуу акын Токтогул ырчылардын бир-бирин кордогонун терс көрүнүш катары баалаган деп жогору жакта айтканбыз. Бирок, тийиштик кылган ырчылардан ал тартынып калган эмес. Ал жаш жигит курагында Дыйканбайдын белгилүү ырчысы Арзымат менен беттешүүгө аргасыз болгон. Эки акын узак айтыштыбы же бир строфа ыр менен бүттүбү, ал жөнүндө маалымат жок. Ал гана түгүл, Арзыматтын айтканы бизге сакталып жетпеди. Улуу акын Токтогулдун Арзыматка карата айткан ырлары кийин жазылып алынып, китептерде жарыяланып жүрөт. Мына ошол ыр жолдоруна гана дөөкүрсүткөн Арзымат ырчы өзүнүн манабына жамынып алып, Токтогулга бир топ сөз айтканы, манаптын ырчысы болгондугу үчүн сыймыктана мактанганы байкалат. Токтогул андай зөөкүр ырчы Арзыматка карата мындай деген:

Бекти көрсөң мактайсың
Бекер ичкен аш үчүн
Кошомат кылып бегине,
Бечараны каптайсың!
Ханды көрсөң мактайсың,
Кардын, тойгон жеринде
Кошомат кылып ханына,
Карыпты көрсөң каптайсың!¹

Токтогул чындыкты жашырган жок. Ал чоң манап Дыйканбайдан тартынган жок. Акын ошо Арзымат ырчыны «беги» менен «ханынын» алдында баш көтөргүс кылып бетин ачты. Арзыматтай ырчыны бекер ашка сатылган эки жүздүү акын катары сыпаттап, анын «кошоматка кой сойгонун» эл алдында ашкерелеп көрсөткөн болучу. Токтогул манапты жандаган Арзыматтын өз сөзүн өзүнө карата жумшоону көздөйт. Арзыматтын «хан Дыйканбай ырчысы болгону, казы менен картага тойгону» жөнүндө мактанып айткан сөзү анын өзүнө «мадырайган соргогум» деген сыяктуу экинчи наамды берүүгө шарт түздү. Токтогул мындай дейт:

Манаптан ичкен ашыңа
Мактанып жүргөн экенсиң,
Мадырайган соргогум,
Мени жакырсың деп кордодуң,
Жакыр да болсом мен өзүм
Жаандан чыккан жоргомун².

Бир-бирин кордоп айтышканы жогорку саптардан билинип турат. Арзыматтын жаш акын Токтогулдан тапкан кемчилиги — анын кедейлиги, жакырдыгы. Токтогул аны жашырган эмес. Акындын таянганы — эл. Ошол үчүн ал элдин атынан, эмгекчилердин мүдөөлөрүн баяндап ырдаган болучу. Эзүүчүлөргө жана ар кандай терс көрүнүшкө карата колдонгон курч курал акындын күчтүү талантынан жаралган терең мазмундагы ырлар эле. «Жакыр да болсом мен өзүм жаандан чыккан жоргомун» — деп, жатканында чындык бар. Ал өзүнүн акындык күчүнө, көздөгөн жолунун тууралыгына ишенди. Ошол үчүн алгачкы айтышта эле жеңишке жетишкенин көрөбүз. Токтогулдун мындай кордошуп айтышууга экинчи жолу беттешкени — Найманбай ырчы. Эгер өзү тийишпесе, Токтогул чоң акын Найманбайга ооз ачмак эмес. Жумгал багытында бир ашта Найманбай ырчы Токтогулду беттеп, мындай деп ырдайт:

¹ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, I-т., Фрунзе, 1968, 26-бет (мындан ары тому жана бети гана көрсөтүлөт).

² Токтогул. Чыгармалар, I-т. 26-бет.

Сары өзөн Чүйдүн боюнда
 Үч жүздөн ашык коюм бар.
 Томаяк ырчы Токтогул,
 Топ жыйындын ичинде
 Тоорусуп жыкчу оюм бар.
 Кырктан ашык жылкым бар,
 Жолугушка сени менен
 Башынан кылган шертим бар¹.

Эгер Дыйканбай манаптын ырчысы Арзымат бир кездерде Токтогулду жакырсың деп кордоп ырдаса, Найманбай да «томаяк ырчы Токтогул» деп ушул жагынан кемсинтүүнү көздөдү. Бирок, элдик акын Токтогул баймын деп мактанган Найманбайдан корунуп калган жок. Акын тигинин мактанган сөзүн өзүнө курал кылып жумшоону, ал аркылуу анын айыбын ачууну, ушул айтышта тургузбай жеңүүнү көздөдү. Сөздүн кыйшыны келип тургандан кийин аны өз учурунда айтпаса болбойт. Эгер Арзымат жакыр деп кордогондо Токтогулдун ага кайрыган жообу кандай курч, кандай образдуу айтылса, кандай мааниге ээ болсо, мында да ошол идея ырдын негизин ээлеп турат. Токтогул зөөкүр ырчы Арзыматты «мадырайган соргогум» десе, Найманбайды «шалпаң кулак тайганым» деп атады.

Токтогул — ар кандай бой көтөрүүнү, өзүн мактоону жек көргөн, өтө жөнөкөй жүргөн элдик акын. Найманбайдын мактанып, малынын санын баяндап ырдаганын, «манап аш берип жатканда чуркабай койчу мен эмес» деп, дүнүйө үчүн алданганын жактырган жок. Ошондуктан, Токтогул ага тике каршы турду, коомдук маселеге карата көпчүлүктүн көңүлүн буруп ырдады:

Эмесе, айтам жарыя,
 Угуп тургун, калайык!
 Казы-карта жегенин
 Каркылдап мактап ырдаса,
 Кайсы акынга ылайык?!²

Токтогул чыныгы акындын милдети өз керт башынын камын көрүүдө эмес экенин, эмгекчилердин максаттуу ойлорун түшүндүрүүдө экенин, сезимдүүлүк менен көрө билген болучу. Ошон үчүн ырчыларды өз камы үчүн жүгүрбөстөн, элдин камы үчүн күйүтүүгө чакырган эле.

Токтогулдун анык элдик акын экендиги Найманбай менен экинчи жолу айтышканынан дагы даана көрүнөт. Керимбай болуш энесине аш бергенде, Найманбай ага барып, Керимбайды мактап ырдайт. Токтогул болсо анын мактаганына каршы туруп, Рыскулбектин балдарын мыскылга алып ырдап, мындай дейт:

Кара суунун кемеси,
 Эртең эмес, бүрсүгүн
 Керимбай, Аалы энеси —
 Алтынайдын кеңеши.
 Булар — элдин баарын чогулткан
 Элирген доңуз эмеспи!¹

Токтогул алгачкы «Беш каман» деген чыгармасында манаптарды каманга теңеп, алардын ырайымсыздыгын өтө элестүү ашкерелесе, Найманбай менен болгон айтышында мурдагы оюн андан ары улантып, эл бийлөөчүлөрдү катуу мыскылга алды, аларды

¹ Токтогул. Чыгармалар, 2-т. 14-бет.

² Токтогул. Чыгармалар, 2-т. 15-бет.

¹ Ошондо, 30-бет.

«доңуз» деп жекире айтты. Акын манаптардын кылмышын ашкерелөө менен гана чектелбейт, ал келечекти белгилей максаттуу оюн төмөнкүчө баяндайт:

Жетеси жок жамандар
Жергемди билип серендер.
Жетилип калса бир күнү
Жерин алат кедейлер...²

Эгер «Беш каман» деген чыгармасында улуу акын манаптарга карата кайрылып, алардын элди талап жеп жатканын, көпчүлүк катуу кыйналганын айтып, «короодогу кой турмак коргоол бербейт жети ата. Келсең кардың жарылды» деген сыяктуу нааразылыкты билдирген сөздөр менен чектелсе, Сибирге айдалып барып келгенден кийин чыгарган айрым ырларында ой дагы такталган эле, чыгармаларынын диапозону кеңиген эле. Жогоркудай күчтүү пафостогу ырды революциячыл көз караштагы даанышман адам баяндамакчы. «Жетилип калса бир күнү» дегендин өзү «кезеги келип калса» деген сөздүн маанисин түшүндүрүп турбайбы?

Найманбай улуу акын Токтогулдун манаптарды ашкерелеген өткүр сөзүн жактырбай, ага карата мындай дейт:

О, Токтогул, убайымды жойсоңчу,
О, убара болуп кыйналбай,
Ушул сөздү койсоңчу.
Капанды эми жойсоңчу,
Калкыңды аман көргөн соң,
Токо, какшыгыңды койсоңчу!
Ажал жетип, күн бүтсө,
Адамзат төргө өтөбү?
Алсыраган Токтогул,
Алың буга жетеби?³

Эл таламын жактаган акын өз оюнун, өз сөзүнүн тууралыгын билдирип, күрөш токтобосун, кармаш боло берерин мындайча баяндайт:

Карап жатып өлгүчө
Кармашып өтөт эр киши.
Жатып бекер өлгүчө
Жармашып өтөт эр киши.
Кол куушуруп кордукка
Кимдин келет өлгүсү?
Жатып өлбөй, душманын
Атып өлөт эр киши.
Басташкандын канына
Батып өлөт эр киши.
Наалыш кылып арыз айтуу,
Найманбай,
Начардыктын белгиси¹.

Айтыш узакка созулган болуу керек, бирок ал бут сакталып калган эмес. Ошондой болсо да, бул айтыштан коомдук жагдай тап күрөшүнүн курчушу даана байкалып турат.

² Ошол китепте, 30-бет.

³ Ошол бетте.

¹ Токтогул, Чыгар., 2-т., 31-бет.

Улуу акын Токтогулдун бүтүндөй асыл сапаты, анын алдыга койгон максаттуу ою-душманга каршы күрөшүү колдон келсе өч алуу Найманбайга кайтарган жообунда Токтогул ал оюн ачык айтты «Кол куушурууну» жаман сапат катары баалоо менен ушул жагынан айтышта Найманбайды сөзгө жыгып, анын «начардыгын» көрсөттү. Бул айтыштын мааниси Найманбайды жеңгендикте эмес, мунун маанилүү жагы тап күрөшүн чагылдыруу менен бирге, «эр кишилерди» күрөшкө карай шыктандыра билгендигинде, саясий тарбиялык маанисинде.

Токтогулдун чыгармачылыгында айтыш ырлары эң көп. Бирок, алардын арасынан бир-бирин кордоого багытталганы Арзымат жана Найманбай менен болгон беттешүүлөр. Эмне үчүн Токтогулда кордошуп айтышуу жокко эсе? Мунун өзү Токтогулдун гумандуулугуна, эл камын ойлогондугуна байланыштуу нерсе, чындыгында, эле Токтогул ар кандай түрдөгү кордошуп айтышууга каршы турган. Анын «Тойдогу айтыш» деген чыгармасы мына ушуга мисал болот. Бир тойго көп сандагы ырчылар келишип, айтыш башталат. Ошондо Карамырза деген ырчы Накен деген акынды беттеп калат. Мындай терс көрүнүштү Токтогул жаман адат катары жектеп, ырчыларды ынтымакка чакыруу менен, Карамырзага карата мындай деп ырдаган:

Анжыяндык, аркалык,
Баш кошконун айталык.
Алышкан итче кабышпай,
Аман-эсен кайталык.
Карамырза, сөзүңдүн
Калтысы чыкты байкалып.
Тегерете тийиштиң,
Тебеген чалпоо жылкыдай,
Карамырза, качырып,
Каптай кирдик тынчыбай.
Кадырлашсаң болбойбу,
Кабыргадан чымчыбай?!²

Мына ушундан эле Токтогулдун гумандуулугу, анын айтышынын багыты, бул түрдөгү чыгармаларынын идеялык мазмуну айкын көрүнүп турат.

Ал кезде ырчылардын турмушу өтө начар эле. Кээ бир ырчы өзүн мыкты кылып көрсөтүш үчүн же бирөөнү мактап, андан бирдеме өндүрүп алууну көздөгөн болучу. Мына ошол себептүү бир ырчы экинчи ырчыны жактырбоо, жек көрүү сезими күчүнө алган эле. Токтогул мына ушундай кыйын шартта жашаган менен жамандашуу, бир-бирин кордоо сыяктуу жаман жолго түшкөн жок. Анын ырчыларга карата айткан «алышкан итче кабышпай» деген сыпаттоосу эн. таасын колдонулган. Ырчылардын жаман салтын иттин кабышканына салыштырды, Карамырзага окшогондорду катуу жекирди. Токтогул бул жерде Карамырзанын мүнөзүн даана туюндуруп олтурат. Анын «тебеген чалпоо жылкыдай» деген салыштыруусу Карамырза иштеген аракетке, ошол учурга гана мүнөздүү. Улуу акын ушул ыры менен ырчыларды андай жаман адатты таштоого, бир-бирин урматтоого, бир-бирин кадырлоого чакырды.

Токтогулдун айтыштарына мүнөздүү жакшы көрүнүш акындар менен бир туугандай ынтымакта болушу. Улуу акын Токтогул өздөрү катылган Арзымат жана Найманбай менен эки жолу кордой айтышууга катышып, ал беттешүүлөрдө андайлардын катыгын берген эле. Булардан башка анын кордошуп айтышканы азырынча бизге белгисиз. Бирок, улуу акынга таандык толуп жаткан айтыштар бар. Анын Эшмамбет, Калык, Алымкул, Коргол, Курман менен бир нече ирет айтышы, андан башка Барпы, Бекназар, Жумагул жана башкалар менен бирди-жарымды беттешкени эл арасында

² Токтогул. Чыгар., 1-т. 254-бет.

сакталып калган. Токтогул булар менен канчалык айтышпасын, баарында тең бир-бирин жек көрүүгө багытталган умтулуш жок. Кайра Эшмамбет, Калык, Коргоол сыяктуу замандаштары менен дайыма ынтымакта болгон, бирге ырдашып жүргөн. Ынтымактуу айтыштын үлгүсү катары Токтогул менен Эшмамбеттин беттешкенин мисалга алып көрөлү. Эки акын көпчүлүк элдин алдында айтыша кетет. Айтыштын чыгышынын объектиси катары эңишке түшкөн Балтабай менен Сейитбек. Эшмамбет эңиште жеңип чыккан Балтабайды мактоого алып, Токтогулга сөз тийгизип койду. Мындагы максат — сөз чыгарып, айтышты баштоо. Токтогулдун замандашы Эшмамбеттин оюна дароо түшүндү да, ошо замат айтышууга бет алды. Бирок, канткенде айтышты кызыктуу деңгээлде өткөрүү керек. Айтыш кызык болсун үчүн каршысындагы акындын ырына жооп кайтаруу аздык кылат. Сөздү башкага буруп, каршысындагы Эшмамбеттин «кычыгына» тийүү керек. Анткени аны менен көпчүлүк элдин көңүлүн өздөрүнө бурмакчы. Токтогул мына ушуну ойлоп, күлкү менен элдин көңүлүн ачууну көздөдү. Ошон үчүн Эшмамбеттин.

Чарбактан келген Балтабай,
Балбандыгын айтам ай,
Алын билбей эңишип,
Арымдан келген бир сарттар
Асылып жүрөт калтадай¹.

деген ырына жараша Токтогул айтышты мындайча улантты.

Эшмамбет, ырдап турасың,
Эч нерсени байкабай,
Элирип топто мактанба,
Эгиндеги сакалың,
Коолап кеткен арпадай².

Эшмамбеттин ырына Токтогулдун айткандары түздөн-түз барып уйкашып, бир тутумдуу ырды түздү. Кандайдыр кайым айтыш келип чыкты. Бирок мунун өзү олдоксон улантат комсоо немедей көрүнбөй, жиги билинбестен өтө кылдат ширетилди. Эшмамбет болгон картинаны көркөм сөз аркылуу элестетип, ортого салса, Токтогул аны андан ары чынап, бүтүндөй полотнону түздү. Ошону менен катар юмордук планда Эшмамбетке тийгизе сөз айтып, айтыштын уланышына жол ачты, Мына ушуну менен айтыш башталат, эки сап ырдан башка Балтабай деген балбанды мактоону учуратпайбыз. Токтогул каршысындагы Эшмамбеттин сакалы жөнүндө козгоп койгондуктан, айтыштын аягына чейин сөз ошол жөнүндө жүрүп олтуруп, беттешүү аяктайт. Сыртынан караганда айтыш анча деле маанилүү объектиге арналбаган менен, эки акындын айткандары угуучулар үчүн кызыктуу, элди тажатуучу кургак ырлар жок. Экөөнүн ар бир сөзүндө угуучуларды каткырткан жеңил күлкү бар. Мейли Токтогул, мейли Эшмамбет ырдабасын, ар бири эл тарабынан сүрөөнгө алынып ар бири шаттык күлкүгө курчалып, көпчүлүктүн кыйкырыктары, алкоо сөздөрү менен кубатталып турат.

Токтогул замандашы Эшмамбеттин сакалын анчейин гана максатсыз сыпаттабайт. Анда дин өкүлдөрүнүн кылмыштарын ашкерелөөгө иштелген умтулуш бар. «Бейиш». «тозок деген диндик түшүнүктү колдонуп, андан молдолор менен эшендерди мыскылдап өткөн болот. Эки акындын айтышы аны менен бүтпөйт. Эшмамбет жөн гана табалаган болуп, Токтогулга карата «айдалып кеттиң шыбырга» деп, аны чымчып сөздү экинчи багытка карай бурууну көздөдү. Ушундан соң айтыш коомдогу теңсиздик көрүнүштү

¹ Токтогул, Чыгар., 2-т. 33-бет.

² Ошол бетте.

баяндоого багытталганын байкайбыз. Замандашы Эшмамбеттин айткан сөзүнө карай улуу акын Токтогул ага карата мындай дейт:

Акылын тапкан жан келет,
Алты айлык алыс Шыбырдан.
Кабар албай, каршы ырдап,
Кара сакал Эшмамбет,
Кайгыда жүргөн муңумдан,
Кожо ажы коюн кайтарып,
Колуна тийсе бир эчки,
Коржондоп качтың сен неге
Конушуң Калба чыбырдан?
Кармаган жок бир солдат,
Качып келдиң бул жерге
Калын, Талас уруудан¹.

Токтогулдун алыскы Сибирге айдалышы акыйкаттын жогунан болгон эле. Ал эми Эшмамбеттин өз элинен оошуп бут жакка келишичи?.. Мында чындык турмуштун элеси бар. Эки акындын өткөргөн окуялары бир-бирине кайтарган жоопторунан ачык көрүнүп турат. Экөөнүн бир-бирине карата айткан ырларынан ошол кездеги теңсиздиктин айрым картиналары дароо көз алдыга тартыла түшөт. «Солдат кармабаса, сен неге коржондоп качтың?» деп, бул жерде Эшмамбетти чымчыган менен, сөздүн сокмогу ошол кездеги акыйкатсыз заманга, теңдиги жок бийликке карата дал тийди, коомдогу терс көрүнүштү мыскылдады. Эки акындын бир-бирине карата кайтарган жоопторуна Токтогулдун ак жеринен айдалганы. кыйла азапты тартканы, ал эми Эшмамбет болсо оокаттын айынан «бир эчки» үчүн жыл маалына койчулукка жалданганы, кимге малай жүргөнү эң таамай, эң так айтылган. Айтыш элдин көңүлүн ачыш үчүн тамаша иретинде жүрүп жаткан сыяктуу көрүнгөн менен, эки акын бул жерге турмуш чындыгын, социалдык-коомдук жагдайды өз ырларында камтый кетип олтурушат. Токтогул менен Эшмамбеттин бир-бирине каршы беттешүүсү бул гана эмес. Эки акын кайда барышпасын, кайсы жерде болушпасын, эл көп чогулган жыйын-топтордо дайыма беттешип, дайыма айтыша турган. Мындай айтыштарда эки акын тең ошо өзүлөрү мыскылга алып жаткан объектини, ошо кырдаалдын картинасын элестүү чагылдыруу менен аны өз калыбындай жеткире бере алышат. Эшенге карата колдонулган айтышта мына ушул жагдай укмуштуудай эң элестүү, эң күчтүү сүрөттөлгөн. Элет арасына келип, элди алдап, алардан мал жыйнап жүргөн эшендерди көрө коюп, Эшмамбет ырды мындайча баштайт:

Конушу шибер көпкөк чөп,
Келишкен экен жергеси,
Эл чогулса ырдаган
Эшмамбеттин термеси.
Тетиги элүүдөн ашкан ак топу,
Эмне үчүн кыймылдап,
Козголуп калган келдеси?²

Улуу акын Токтогул замандашы Эшмамбеттен мына ушундай ырды күткөн болучу. Анын бул суроосуна тийиштүү так жооп кайтарууга тийиш. Бирок, кандай так жооп? Жөн гана айтып койгон менен эшендин алдамчылыгы ачылбай, эл алдында анын эки жүздүүлүгү көрүнбөй калат. Анын мүнөзүн, анын кытмырдык оюн ачуу гана керек. Ошондо гана

¹ Токтогул. Чыгар., 2-т, 40-бет.

² Ошондо, 268-бет.

эшендердин эки жүздүүлүгү айкындалмакчы. Токтогул мына ушул жагына көңүл бурду. Ал көпкө ойлонуп турбай эле, Эшмамбеттин айткан сөзүнө жараша төмөнкүдөй жооп кайтарды:

Толгой тарткан кыл аркан —
 Тор кашка аттын кермеси.
 Топ жыйынды гүлдөткөн —
 Токтогулдун кербези.
 Күнү-түнү уктабай,
 Түн терметип жүрөм деп,
 Ошонун токтобой калган келдеси¹.

Айтыш, мына ушинтип, эшендин башынын эмне себептен кыймылдап калганын баяндоо менен башталып, ошону менен катар дин өкүлдөрүнүн психологиясын ачууга багытталат. Ушул эки куплет ырда дин өкүлдөрүнүн жүрөгүн куйкалаган сарказм-күйдүргү сөз да, сатира да, юмор да бар. Эки акын айтышты андан ары улантып, Эшмамбет ырды баштаса, Токтогул аны данакер менен кынагандай улам ширетип олтуруп, эшендердин топусунан тартып кийген ак чапанына, оронгон селделерине, минген аттарына чейин сыпаттап айтып, ошону менен катар аларды ээрчиген калпаларын, мындай алдамчыларга алданган аял менен эркектерди кошо мыскылга алып өтүшөт. Көрүнүштүн же кубулуштун сүрөтүн жөн гана тартып койбой, анын картинасын максатка карай чагылдыруу менен, он же терс кейипкердин мүнөзүн ачып берүү бардык акындардын колунан келе бербейт. Турмуш чындыгын коомдук көз карашка тыгыз айкаштырып, учурдагы кемчиликти даана көрсөтүү Токтогулдай даана, акылман акындарга гана таандык сапат. Ой ачык болсун үчүн эки акындын ушул айтышынан дагы бир учурду алып көрөлү:

Аял-эркек чуулдап,
 Артынан калбай жүр ошо,
 Ак чапандуу, ак селде,
 Тээ алдындагы койкойгон,
 Ак боз ат минген ким ошо?²—

деп, Эшмамбет суроо бергенде, Токтогул анын сөзүнө жараша төмөнкү жоопту кайтарат:

Эркек, аял чуулдап,
 Ээрчип калбай жүр ошо,
 Алдына келсе сыйлаган,
 Айгыр, кочкор жыйнаган,
 Алдаганы болбосо,
 Акыретке барганда,
 Эркечтей жолду баштаган,
 Эч нерседен шашпаган,
 Эшен деген пир ошо.
 «Жаннаттын кулпу менде» деп,
 Жалпыны алдап жүр ошо³.

Мында ойлор так, өтө ачык айтылган. Токтогул менен Эшмамбет алым сабак айтыш аркылуу «жалпыны алдаган» эшендер сыяктуу дин өкүлдөрүнүн эки жүздүүлүгүн ашкерелешти, көпчүлүк эл алдында аларды катуу сынга алышты.

¹ Ошондо, 268-бет.

² Токтогул. 1-том, 269—270-беттер.

³ Ошондо, 270-бет.

Токтогул менен Эшмамбеттин коомдогу терс көрүнүштөрдү сынга алган сатиралык айтыштары көп. Алардын «Папы калпа», «Артыкбай калпа», «Токтогул менен Эшмамбеттин эшенге ырдаганы» жана башкалар ошол кездеги айрым кемчиликтерди катуу сынга алган сатиралардан болуп саналат.

Токтогул таланты күчтүү акын болсо да, ал өзүнөн мурдагы акындардан үлгү албай, алардан үйрөнбөй койгон жок. Токтогул өткөндөгү сонун традициядан үйрөндү, анын жакшы жагын кабыл алып, андан ары өнүктүрдү. Ошонун натыйжасында гана традициялык айтыштын чебери даражасына жетише алды. Айтыш жанрын өнүктүрүүдө, ага жаңы мазмун киргизүүдө улуу Токтогулдун кыргыз адабиятына кошкон салымы зор.

Чебердикке жетишүү, эл таламына ылайык чыгармаларды түзүү менен чектелүү көркөм сөздүн устаттары үчүн аздык кылат. Токтогул мына ушуну эч качан эсинен чыгарган эмес. Улуу акын адамдарды тарбиялоодо ырдын мааниси кандан зор экенин баалап билсе, ошондой эле таланттууларга өзгөчө камкордук көргөн болучу. Ал таланттууларды тарбиялоого көңүл бурган эле. Анын тарбиясында эчен сонун ырчылар, комузчулар жана обончулар өсүп чыккан. Ушул күндө республикабызга эмес, башка боордош элдерге атагы жайылган атактуу эл акындары Алымкул Үсөнбаев, Калык Акыев, Барпы Алыкулов, Коргол Досуев жана башкалар улуу акын Токтогулдун окуучуларынан болуп саналат. Токтогул мына ушул окуучулары менен бир нече ирет айтышып көргөн, алардын акындык күчүн айтышта сынап да көргөн.

Улуу акын Токтогулдун шакирттери көп. Ал комузга, ырга, обонго шыктуу кыйла жаштарды тарбиялап чыгарды. Анын белгилүү шакирттери Калык Акыев, Алымкул Үсөнбаев. Барпы Алыкулов, Коргол Досуев жана башкалар улуу акын Токтогулдан айтыштын татаал ыкмаларын үйрөнүшкөн болучу. Аттары аталган акындар Токтогулдун сонун традициясынан үйрөнүү менен катар аны ушул күнгө жеткирди. Мына ошонун натыйжасында Совет бийлиги тушунда ырдап чыккан импровизатор акындар ал жакшы традицияны улантып жатышат. Бул жагынан улуу акын Токтогулдун айтыш жанрына кошкон салымы зор.

ЖОМОКТОР

Жомок — кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынан көрүнүктүү орунду алган адабий түрлөрдөн. Аида эмгекчил элдин көз карашы, чындыкка болгон мамилеси, учкул ойлору, өлбөс тилектери, эстетикалык идеалдары ар дайым кеңири чагылып келген.

Кыргыз элинин жомоктору, башка элдин фольклордук жанрлары сыяктуу эле, өзүнчө поэтикалык стилге, спецификалык бөтөнчөлүккө ээ. Кыргыз фольклорунда жомокторго байланыштуу эки терминди учуратабыз. Атап айтканда алар «Жомоктор» жана «Жөө жомоктор» деген ат менен кезигет.

«Жомоктор» деген ат башка оозеки чыгармачылыктын түрлөрүнө салыштырып караганда маани жагынан алда канча кеңири. «Жомок» дегенде кыргыз эли баатырдык салгылашууларга бай, зор окуялардын түйүндөрү менен байланышып, чоң идеяны берген, көркөмдүк жагынан жетиле иштелген көлөмдүү ыр түрүндөгү эпикалык чыгармаларды түшүнүшкөн. Буга «Манас» трилогиясынан тартып, «Курманбек», «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Саринжи-Бөкөй» өңдүү кенже эпосторго чейин мисал боло алат. Буларды таланты жагынан өзгөчө айырмаланган жомокчулар айтышкан.

Ал эми жөө жомоктор көлөм жагынан кыска, көбүнчө кара сөз түрүндө болот. Окуялардын түрмөгү, сюжеттик чиелеништери, композициялык түзүлүшү, көркөм сөз тизмектери жагынан да негизинен жомокторго караганда алда канча жөнөкөй да, чакан да келет. Элибиздин күндөлүк турмушунда жөө жомоктордун көп айтылышы да ушуга байланыштуу болуу керек. Жөө жомок негизинен кыялый кошумчага, фантазияга бай келет. Ошол аркылуу кубулуш сүрөттөлөт. «Фантазия. кыялый кошумча жөө жомоктун мүнөздүү белгиси. Фантазиясыз жомок болбойт. Ал жомок эмес»,— дейт белгилүү изилдөөчү В. П. Аникин¹.

Демек жомок — баарынан мурда бул поэтикалык кыялый кошумча. Бирок, жомоктун бул көркөм методу анын чындык дүйнө менен болгон байланышын жокко чыгарбайт. Фантазия, кыялый кошумча чындыктын негизинде келип жаралат. «Ар кандай жомокто чындыктын элементи бар»² — деп көрсөтөт В. И. Ленин. Демек жөө жомок, башка элдик оозеки чыгармалар сыяктуу эле өзүнүн чыгышы, жашашы жагынан элибиздин турмушу, тарыхы менен тыгыз байланышкан. Жөө жомоктордон элибиздин түрдүү доордогу түшүнүгүн, турмуш абалын, күрөшүн көрүү кыйын эмес. Алардын айрымдарындагы окуялардын мүнөзү, айрыкча айбандар, кереметтүү жомоктор таптык коомго чейин эле пайда болгондугун ачык көрсөтүп турат. Баарыбызга белгилүү, адамдардын акыл-сезими алгачкы доорлордо өтө төмөн болгон. Бул болсо жаратылыштын ар түрдүү сырларын ачууда, жырткыч айбандарга каршы күрөшүүдө аларды күчсүз кылган. Мына ушул айбанаттарга жаратылыштын ар кандай көрүнүштөрүнө мүнөздүү болбогон укмуштай касиеттерди ыйгарууга, образдары түзүүгө алып келген. Башкача айтканда, жомоктордогу тотемдик, анимисттик көз караштардын, мифологиялык түшүнүктөрдүн кезигиши да ушул кырдаалга байланыштуу. Бирок жомоктун өмүрү өз мезгили, убагы менен гана өлчөнгөн эмес. Ал ооздон-оозго, кылымдан-кылымга өткөн, жаңы шартка, турмуш кырдаалына, коомдук ыңгайга карап улам жаңы көз караштар, залкар ойлор, илгери үмүттөр менен толукталган. Ушул себептүү адамдардын алгачкы түшүнүгүн, көркөм ойлоосун берген поэтикалык таза чыгарманы азыр жомоктордун ичинен табуу өтө кыйын.

Тап чыккандан тартып айбандардын, адамдардын кадыресе турмушун сүрөттөп келген жомоктор кийинчерээк таптык кызыкчылыкка карай өзгөрүп кеткен.

¹ В. П. А н и к и н. Русская народная сказка. М., 1959, 39-бет.

² В. И. Л е н и н. Чыгар., т. 27, 79-бет.

Баарыга белгилүү жомокту жаратуучу эл болгон. Эл да жөө жомокторго коомдук турмуштагы орду, жаштарга тарбия берүүдөгү маанисине карай баа беришкен, алардагы эмгекчи калктын кызыкчылыгын жогору коюшкан. Өз чыгармалары аркылуу жаштарды жакшы сапаттар, мүнөздөр менен тааныштырып, угуучуну патриоттуулукка, гуманизмге тарбиялашкан. Ошону менен бирге адамдардын ар түрдүү турмуш күрөшүндөгү топтолгон тажрыйбаларынан кабар берип, угуучуларды алдынкы идеяга, күрөшкө шыктандырган. А. Н. Толстойдун сөзү менен айтканда: «Жомок элдин улуу духовный байлыгы. Биз аны кыпындайдан жыйнайбыз жана ал жомок аркылуу элибиздин миң жылдаган тарыхы ачылат»¹.

Пролетарияттын улуу жолбашчысы В. И. Ленин жомоктор менен таанышкандан кийин В. Д. Бонч-Бруевич менен болгон аңгемесинде: «Элдин тилеги жана күткөн үмүтү жөнүндө кандай сонун изилдөө ишин берүүгө боло тургандыгын»² көрсөтүп, жөө жомокторду өтө жогору баалаган. Чындыгында улуу жазуучулар А. Пушкин, Л. Толстой, М. Горькийден тартып, азыркы белгилүү совет жазуучуларына чейин жомокко кайрылуусу бекеринен эмес. Алар жомоктун терең элдик мазмунун, образдардын көркөмдүгүн, фантазияга байлыгын, тилинин жөнөкөйлүгүн өтө жогору баалашкан, андан таалим алышкан. Кыргыз совет жазуучуларынын тажрыйбасында да мындай учурлар аз эмес. Белгилүү эл акыны Тоголок Молдодон тартып, азыркы улуттук профессионал адабиятыбыздын көрүнүктүү өкүлдөрү. А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев, К. Баялинов, К. Жантөшев өңдүү акын, жазуучуларыбызга чейин жомокторду турмушту үйрөнүүнүн негизги булагы, чеберчиликтин бир мектеби катары карашып, ага көп кайрылышкан. «Жетим», «Алп кара куш», «Адыл мерген», «Мендирман», «Комуз күүсү» «Аксаткын менен Кулмырза» ж. б. жомоктон алынып жазылып, улуттук адабиятыбыздын тарыхында белгилүү мааниге ээ болгон чыгармалардан.

Жомокко өмүр берип, угуучулардын кызыгуусун бөксөртпөгөн бир касиет — анын өлбөс, өчпөс оптимизмге толгондугунда. Эмгекчи эл нечен каардуу белди ашты, чоң жоготууларга да учурады. Бирок булар эч убакта аларды мөгдүрөткөн эмес. Өздөрү сыяктуу чыгармалары да, анын ичинде жомоктор да үмүтсүздүктөн, ыйдан ар дайым өйдө турган. Бул жөнүндө М. Горькийдин таамай айтылган бир сөзүн эскерте кетелик: «Эл чыгармасын чыгарган сөз чеберлери канчалык кайгылуу, оор турмушта жашаса да, алардын оор эмгектери эзүүчү тап тарабынан канчалык жокко чыгарылып үмүтсүздүккө келтирилген болсо да, алардын чыгармаларында эч качан үмүтсүздүктүн шооласы болбойт. Коллективге өз өлбөстүгүн түшүнүү жана ага душман болгон бардык күчтөрдү жеңүүгө ишенүү мүнөздүү»³. М. Горькийдин бул адилет пикири кыргыз элинин жомокторуна да толугу менен тийиштүү. Кыргыз элинин жөө жомокторунун каармандарынын көпчүлүгү ачуу ызаны, адилетсиз турмуштун оор түйшүгүн тарткан таз, жетим бала, койчу, уйчу, малай. Булар түрдүү кыйынчылыктарды көрөт, ач да, жылаңач да болот. Бирок душмандын жети баштуу желмогуз экендигине карабастан аларды жеңип, тилеген максаттарына жетет.

Демек, жомок учурдун окуясын жөнөкөй гана баяндабастан, ошол турмуш эртең кандай болушу керек, мына ушул жарык максатты, өлбөс тилекти көрсөтөт, угуучуларды ошого үндөйт. Жомоктун популярдуулугунун, ооздон-оозго өтүп, нечен вариантташып жашашынын да, кала берсе бир элден экинчи элге өтүп оңой-олтоң сиңип кетишинин башкы себептеринин бири да мына ушунда. Сөзсүз, мында да жомоктун композициясынын жөнөкөйлүгүн, поэтикалык тилинин тактыгын, идеянын ачыктыгын, курулмаларынын кызыктуулугун эске алышыбыз

¹ А. Н. Толстой, собр. соч., т. XIII. М., 1949, 596-бет.

² В. Д. Бонч-Бруевич. Ленин о поэзии. Кара: Н. П. Андреев. Русский фольклор. М., Учпедгиз, 1938, 29-бет.

³ М. Горький. О литературе. М., СП., 1953, 125-бет.

керек. Мисалы үчүн кыргыз элинин арасында кеңири айтылган «Жээренче чечен», «Апенди» «Алдар көсөө», «Асан Кайгы», же болбосо «Түлкү менен карышкыр», «Түлкү менен бөдөнө», «Аюу менен абышка» өңдүү жомоктор өзгөчө коңшулаш өзбек, казак, каракалпак, түркмөн элдеринде да кезигет. Алардын да өздөрүнүн Алдар көсөсү, Асан кайгысы, Апендиси, чукугандай сөз тапкан Жээренче чечени бар. Ошондой эле айбанаттарга арналган жомоктор орус, грузин, фин өңдүү элдерде да кеңири учурайт. Бирок бул окшоштуктардын баарын адабий байланыштын натыйжасы деп кароо бир жактуу түшүнүк болуп каларлыгы талашсыз.

Оозеки элдик чыгармалардын, анын ичинде жомоктордун ортосундагы окшоштуктардын болушун, орус окумуштуулары туура белгилегендей, эки жол менен түшүндүрүүгө болот. Биринчиден, бирдей мазмундагы, бирдей темадагы көркөм чыгарманын эки элдин көркөм казнасында кезигиши алардын ортосундагы маданий-экономикалык байланыштын натыйжасында пайда болушу мүмкүн. Бирок, бул мүнөздөгү өтмө катмарлуу оозеки элдик чыгармалар, анын ичинде жомоктор бир элден экинчи бир элге өткөндө ошол элдин улуттук өзгөчөлүгүнө багынган, алардын турмушуна, салт-санаасына байланыштуу өзгөртүүлөр киргизилген. Мына ушундан кийин алар бөтөнчөлөнбөй эле өзүнүкү катары кабыл алынган. Буга мисал катары жогоруда биз атаган сараң байларды ашкерелеп, сазайын колуна берген Алдар көсөнүн аңгемесин, аялдан чыккан акылман Акыл карачачты, сөзгө чечен Жээренче чеченди даңазалаган Орто Азия элдеринде кеңири айтылган жомокторду алып көрсөтүүгө болот. Бирок бул жомоктордон да алардын айтылган чөйрөсүнө карай көп өзгөчөлүктөр байкалат.

Экинчиден, ал жомоктордон доордон, тарыхый турмуштан келип чыккан көп окшоштуктарды кезиктирүүгө да болот. Мисалы, кыргыз элинин кереметтүү жомокторундагы жез кемпир, асман менен алып учуучу килем, ачты ток кылган жайыл дасторкон, адамга жан киргизген алма же таяк, же болбосо айбандардын сүйлөшү, алардын адамга айланышы, түрдүү укмуштуу окуялар орус, өзбек, казак ж. б. элдердин жомокторунда да көп кездешет. Жомоктогу окуялардын жүрүшүндөгү алардын аткарган милдеттери да, ролдору да окшош. Демек, бул өңдүү окшоштуктардын келип чыгышына, жогоруда биз эскерткендей, ар бир элдин жашоо шарттарынын, коомдук турмуш баскычтарынын, аң-сезиминин бирдейлиги негизги бир себеп болгон.

Кыргыз элинин жөө жомокторунун составдык бөтөнчөлүктөрү жөнүндө сөз кылганыбызда мына ушуларды эсте тутуубуз зарыл.

Кыргыз элинин жөө жомокторуна, башка улуттардыкы сыяктуу эле, айрым бир белгилер мүнөздүү. Алардын нукуру мазмунун айрым жеке турмуштук көрүнүштөр эмес, мезгилдин көрүнүктүү темалары түзгөн. Башкача-айтканда, көпчүлүк массанын талабын канааттандырууга татыктуу коомдук мамилелердин негизги учурларын гана алып, аны таасын көрсөтүүгө багытталат. Жөө жомоктордун идеясы эч убакта күнүрт болбойт. Андагы башкы каармандар да белгилүү коомдун социалдык мазмунуна дал келет. Ар бир каарманды индивидуализациялоо социалдык типтердин орчундуу белгилерине негизделген. Жомокчуну ар бир персонаждын кайталангыс жеке портреттик, адамдык белгилери кызыктырбайт. Жөө жомоктогу каарман белгилүү социалдык катнаштын, окуянын баштоочусу, жетелөөчү күчү катары берилет. Ошондуктан, анын портрети, татаал психологиялык абалы сүрөттөлбөстөн, көбүнчө таптык облиги, каармандык иштери, баатырдык күрөштөрү биринчи катарга коюлат. Мисалы, башка элдердикидей эле кыргыз элинин жөө жомокторунун каармандарынын көпчүлүк убакта аты да жок болот. Алар «Жети таз жана жеке таз», «Сокур бай», «Мерген падыша», «Жаман катын», «Акылдуу дыйкан», «Кедейдин жаш баласы», «Жетим бала», «Үч жетим», «Абышка менен дөө», «Эки дос», «Аксанатай менен Карасанатай» деген өңдүү аттар менен гана белгилүү. Жомоктун өзүнө да ушундай эле аттар коюлат. Каармандын ортосундагы кагылыштар да кокустук кагылыштар эмес, бүт бир тапка мүнөздүү күрөштөр. Эгерде биз

таздын, жетим баланын, акылдуу дыйкандын, Аксанатайдын айлакерлигин, туруктуулугун, баатырдыгын көпчүлүк массанын баатырдыгы, айлакердиги, туруктуулугу катары кабыл алсак, ал эми хандын, байдын, молдонун ачкөздүгүн, сараңдыгын, мыкаачылыгын, ырайымсыздыгын эзүүчү таптарга мүнөздүү көрүнүш катары карайбыз. Ырас, жөө жомоктордогу терс каармандар көпчүлүк убакта оң образдарга караганда күчтүү, албеттүү болуп сүрөттөлөт. Бул баарынан мурда кара күчкө, каардуу бийликке негизделген артыкчылык. Эгерде бул артыкчылыкты белгилүү тарыхый доор менен, элдин жаратылышка карата болгон түшүнүгү менен байланыштуу карасак түшүнүктүү болот. Бирок, элдик үмүт, тилек ар дайым эртеңки күндүн жаркыраган келечеги менен жашаган. Ошондуктан, жөө жомоктордогу тирүүнү тирүүлөй, өлүктү өлүктөй жесе тойбогон жети баштуу ажыдаардын кылычын кынсыз байлаган жаш баладан ажал таап, тең бөлүнүшү, адамды айбан кейпине келтирип, тирүүлөй кыйнаган айлакер жезкемпирдин таз баладан, бир көздүү тоодой дөөнүн кадимки эле дыйкандан жеңилиши, натыйжада адилеттүүлүктүн салтанат курушу да бекеринен эмес. Демек, көпчүлүк масса жомоктордо айрым каармандардын мамилеси, күрөшү, ой-тилеги аркылуу бүтүндөй бир таптын, элдин ой-санаасын, тилегин, күрөшүн берүүгө умтулушкан.

Кыргыз элинин жөө жомоктору улуттук жазманын болбогондугуна байланыштуу Октябрь революциясына чейин оозеки түрүндө гана айтылып келген. Жөө жомокторду жыйноо жана изилдөө иши Совет мезгилинде гана башталды.

1920-жылдары Кыргыз Эл Агартуу Комиссариатынын алдында азыркы тил жана адабият институтунун алгачкы бөлүмү уюштурулат. Оозеки адабий чыгармаларды, анын ичинде жөө жомокторду жыйноо иши да ушул бөлүм уюшулгандан кийин жүзөгө аша баштады.

Кыргыз элинин оозеки чыгармалары, анын ичинде жомоктор, тактап айтканда 1922-жылдан баштап жыйналып, топтоло баштайт. К. Мифтаков, Ы. Абдыракманов, Ж. Жамгырчиев, А. Кыштобаев Кыргызстандын ар кайсы жерлеринде болуп, элдик оозеки көп чыгармаларды, анын ичинде жөө жомокторду элден жазып алышат. Сөзсүз, бул жыйналган алгачкы жомоктор өздөрүнүн идеялык багыты, көркөмдүк өзгөчөлүгү жагынан бирдей болгон эмес. Анда карама-каршы көз караштагы жөө жомоктор да бар эле. Мындай кемчиликтин орун алышына ошол мезгилдеги жыйноочулардын билим деңгээли, түшүнүктөрү себепчи болгон. Ошондой болсо да оозеки элдик чыгармаларды жыйноонун жаңы гана башталышына, анын аз сандуулугуна, кала берсе жыйноодогу тажрыйбасыздыкка карабастан 20-жылдардагы жыйналган жалпы эле оозеки чыгармалар элибиздин бай мурасын топтоодо зор мааниге ээ болду. Жөө жомокторду жыйноо, системага келтирип элге тартуулоо жумушу өзгөчө Ата Мекендик согуштан кийин көп жанданды.

Жөө жомоктордун алгачкы жарык көрүшү 30-жылдарга таандык. Өзгөчө 40-жылдардын ичинде адабияттык журналдардын, газеталардын беттерине социалдык темадагы айрым турмуштук жөө жомоктор басылып чыга баштайт. Бирок, булар өтө аз санда болгон. Жөө жомоктордун жыйнак болуп өзүнчө жарык көрүшү 50-жылдарга гана туура келет. Кыргыз элинин жөө жомокторунун алгачкы төл башы 1944-жылы Мучник тарабынан топтоштурулуп орус тилинде жарык көрдү. Бул, сөзсүз, орус окуучуларын кыргыз элинин адабий байлыгы менен тааныштырууда, өзүнүн мазмун, көркөмдүк жагынан болгон айрым мүчүлүштөрүнө карабастан өз учурунда чоң мааниге ээ болду.

Мындан кийин адабиятчы Д. Брудныйдын түзүүсү менен 1956- жана 1962-жылы орус тилинде кыргыз элинин жөө жомоктору эки жолу өзүнчө жыйнак болуп жарык көрөт. Ал эми жөө жомоктордун кыргыз тилиндеги биринчи жыйнагы 1957-жылы басылып чыкты. Андан кийин ушул эле жыйнак түзүүчүлөр тарабынан дагы толукталып 1960-жылы жарык көрдү. Ал эми жөө жомокторду изилдөө, илимий пикир айтуу жокко эсе. Бул иш жаңыдан гана колго алынууда.

Кыргыз элинин жөө жомокторун негизинен үч топко бөлүүгө болот:

1) Айбандар жөнүндөгү жөө жомоктор;

2) Сыйкырдуу же кереметтүү жөө жомоктор;

3) Турмуштук жөө жомоктор.

Бул бөлүштүрүүнү туруктуу чек менен бөлүнгөн топ катары кабыл алууга болбойт. Жөө жомоктордун бул үч тобу бири экинчиси менен өтмө катар тыгыз байланышкан.

Айбандар жөнүндөгү жөө жомоктор. Айбандар жөнүндөгү жомоктор өздөрүнүн чыгышы жагынан эң эзелки жомоктордун түрүнөн. Аларда элибиздин нечен кылымдарды ичине алган тарыхы чагылган. Ошондуктан, биз айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордун өсүш, өнүгүш тарыхын коомдогу адамдардын турмушу аң-сезими менен байланыштуу карасак түшүнүктүү болот.

Алгачкы коомдо адамдардын аң-сезими өтө төмөн болгондугу белгилүү. Алар примитивдүү курал-жарактар менен чоң коркунуч алдында оокат кылышкан. Адепки замандагы адамдар жаратылыштын, айлана-чөйрөнүн, жан-жаныбарлардын жашоо закондорун, сырларын билишпеген. Ошондуктан алар да адам сыяктуу жашоо, сүйлөө касиеттерине ээ сыйкырдуу, сырдуу жандык болушу керек деп, өз кыялдарында жорушкан. Мына ушул ой жоруулар да ар түрдүү тири укмуш айбандардын образдарынын пайда болушуна алып келген. Ошондой эле айбандар жөнүндөгү жомоктордун чыгышына алгачкы коомдогу адамдардын аңчылык кесиби да көп таасирин тийгизген. Аңчылык менен күн өткөзүүнүн натыйжасында алар көп айбандарга жолугууга, алардын мүнөзүн, кыймыл-аракетин байкоого туура келген. Биринен коркушса, экинчисин өзүнө багындырууга, азык кылууга аракеттенишкен, алар жөнүндө укмуштуу уламаларды, түрдүү жомокторду, чыгарышкан. Буларда болсо ошол мезгилдеги адамдардын көз карашынын, ой-сезиминин деңгээлине байланыштуу тотемдик, анимисттик, магиялык көз караштар кеңири орун алып келген. Тотемдик көз караш менен тиги же бул айбандардын тобунун чыгышын, ал гана турсун, адамдардын пайда болушун да белгилүү айбан же ошол мүнөздөгү жашырын күч менен байланыштырышкан, аны өздөрүнүн түпкү ата-бабасы катары кабыл алышкан. Азыр да тотемдик көз караштын изин кыргыз элинин арасында айтылып жүргөн уламалардан, жомоктордон көп кездештирүүгө болот. Мисалы, төөнүн сактоочусу ойсул ата, иттики — Кумайык. Ушул эле сыяктуу уй, кой, эчки, жылкынын да өзүнчө колдоочусу, сактоочусу бар. Өздөрүнүн чыгышын белгилүү айбан же ошонун тобу менен мындай байланыштыруу адамдардын арасында да учурайт. Мисалы, бугу уруусунун чыгышы кыргыздардын арасында Бугу байбиче менен байланыштырылып айтылып жүргөндүгү баарыбызга белгилүү. Ал эми тотем катары кабыл алынган айбан же жандык ошол жаныбарларды, элди ар түрдүү кырсыктардан, коркунучтан сактоочусу, калкалоочусу деп каралып, ыйык катары эсептелген.

Алгачкы коомдогу адамдарга жаратылышты анимистти көз караш менен түшүндүрүү да мүнөздүү эле. Алар өздөрүн курчап турган чөйрөнү, жан-жаныбарларды жандуу, адамга мүнөздүү касиетке ээ деп карашкан. Ушул себептүү жөө жомоктордогу айбандар адам сыяктуу сүйлөөгө, бирин-бири жакшы түшүнүүгө, окуялардын алдын алып билүүгө жөндөмдүү жандык катары сүрөттөлөт.

Коомдун өсүшү, адамдардын турмуш тажрыйбасынын кеңейиши менен айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордун алгачкы мүнөзү да, мааниси да өзгөрүлөт. Алар өздөрүнүн баштапкы мазмунундай айбандардын ортосундагы кадыресе мамилени, жашоо үчүн болгон күрөштү, жүрүм-турумун көрсөтүү менен гана чектелбестен, ошондой эле ал аркылуу адамдардын турмушун, мамилесин, көз карашын каймана мааниде сүрөттөөгө өтөт. Башкача айтканда айбандардын айрым бир образдары аллегориялык мааниге ээ болот. Мындай мотивдер кыргыз элинин жомокторуна гана эмес, башка элдердин ушул темадагы жомокторуна да мүнөздүү. Жөө жомоктордогу бул өзгөчөлүктү М. Горький жогору баалап, адыгей фольклорун жыйноочу П. Максимовго мындай деген: «Старшинанын жардамчысы коён, түлкү жана карышкыр жөнүндөгү жомок өтө кызык. Ал

адатта айбандар жөнүндөгү жомоктордон көбүрөөк элдердин социалдык мамилелерин ашкерелейт»¹.

Кыргыз оозеки адабий казасынан көрүнүктүү орунду алган айбандар жөнүндөгү жомоктор бизге белгилүү азыркы варианттарында эки түрдүү мазмунда жолугат: бири айбандардын кылык-жоруктары, өзгөчөлүктөрү өздөрүнүн түз маанисинде мүнөздөлүшү. Мисалы: жылкы — бул образ кыргыз элинин поэзиясынын океаны «Манас» трилогиясынан баштап, кичинекей жөө жомокторго чейин учурайт. Баарында бир гана багытта адамдын чыныгы досу, жардамчысы катары кызмат кылат. Жөө жомоктордогу жылкынын («Толубай сынчы», «Токтогул ырчынын баласы») образы чоң симпатия менен түзүлгөн. Ырас, кыргыз элинде жылкы башкы каарман катары чыгарманын өзөгүн ээлеген жөө жомок жок. Бирок «Ат адамдын канаты» болуп, көп жомоктордо кездешет, идеянын ишке ашышында негизги бир компоненттерден болуп роль ойнойт. Дагы бир мисалга кайрылып көрөлүк. «Төштүк» эпосундагы Чалкуйрукту эле эске түшүрөлүчү. «Төштүк» эпосун азыркы турушунда жөө жомок деп кароого болбойт. Бул бир нече элдик жомокчулардын таланттык күчү менен чоң эпикалык чыгармага өсүп жеткен. Андагы жезкемпирдин жез тырмагынан куткарып, ала көлдөгү 9 кулак казанды алып чыгып, Төштүктүн өлүмдөн калышы Чалкуйруктун образынын жөө жомоктордогу ордун, маанисин ачык айтып турат.

Ушундай эле жөө жомоктордо чоң сүймөнчүлүккө ээ реалдуу сыпатталган айбандардын бири — ит. Ит ар дайым адамдын абдан кыйналып жаткан учурунда керекке жарайт, өз адал кызматын көрсөтүп, тилегине жетишине жардам берет («Алтын шакек», «Баласыз хан»).

Кыргыз элинин айбандар темасындагы жомоктордо коркок куу, жырткыч, ач көз, кытмыр, же болбосо эч кимге зыяны жок өз күнүн көргөн момун айбандардын, канаттуулардын реалдуу образын түзгөн чыгармалар да арбын. Өзгөчө түлкү, аюу, карышкыр, арстан, жолборс өңдүү жырткыч айбандардын, эшек, мышык, козу сыяктуу үй жаныбарлардын, кыргый, үкү, каркыра, торгой өңдүү куштардын жүрүм-турумдары жөнүндөгү жомоктор айбандар темасынан кеңири кездешет. Кебете-кешпири башка болгон сыяктуу эле алардын мүнөздөрү, айбандык инстинкттери өздөрүнө ылайыкталып реалдуу сүрөттөлгөн. Мисалы, аюунун образын алып көрөлүк.

Аюу – орус элинин жомокторундай эле, тоодой ташты томкоргон кара күчтүн өкүлү катары катышат. Бирок, көп айбандардан айырмалап турган анын эби-сыны жок кара күчү, аңкоо мүнөзү. Кыргыз элинин жомокторунда аюунун мына ушул кемчилиги көбүнчө баса көрсөтүлөт. Аюунун бул сапаттары өзгөчө «Аңкоо аюу» деген жомокто абдан так берилген. Аюу жомокто көпчүлүк убакта жалгыз эмес. Ал түлкү, карышкыр, жолборс менен бирге сүрөттөлөт. Бирок аңкоолуктун айынан көбүнчө түлкүдөн алданат же өлүмгө дуушар болот («Абышка менен түлкүнүн аңчылыгы») же бутун сүйрөп араң качып кутулат («Арстан менен түлкү»). Ушундай эле айбандардын реалдуу образынын элеси түлкү, карышкыр, жолборс жөнүндө баяндаган жөө жомоктордо да таасын байкалат («Түлкү, жолборс, аюу менен карышкыр»).

Айбандар жөнүндөгү жомок алардын ортосундагы мамилелерди терең талдап, үйрөнүү аркылуу пайда болору белгилүү. Бирок, тап чыккандан кийин, таптык коомдун шартында айбандардын ортосундагы бул мамилелер адамга ыйгарылган. Алардын образдары аркылуу коомдук мамилелерди, социалдык абалды билдирүүгө аракеттенишкен. Айрым бир айбандын образы коомдогу белгилүү социалдык катмарга карата болгон жакындыгы менен туюндурулган. Мисалы түлкү. Бул образ кыргыз элинин жөө жомокторунда көп кездешет. Ал өз мүнөзүн күчтүү айбандар менен да, күчсүз айбандар менен болгон мамилесинде да көрсөтөт. Түлкү көбүнчө арстан, жолборс, аюу, карышкыр өңдүү жырткыч айбандар менен бирге сүрөттөлөт. Жалаң гана түлкү эмес, башка көп жырткыч

¹ П. Максимов. Горские сказки. М., 1937, 4-бет.

айбандар адам коомундагы ачкөздүк, сараңдык, адилетсиздик өндүү жат сапатты сүрөттөөнүн аллегориялык прототиптери катары кызмат кылат. Ар бири өзүнчө социалдык тип: арстан, жолборс — өзгөчө күчкө ээ болгон ырайым сыз жырткыч; карышкыр — зөөкүр, зордукчул, жеткен ачкөз, түлкү — куу, алдамчы, бардык айбандарды алдап чыккан шум. Булардын мүнөзүндөгү жетектөөчү белгилер аркылуу көпчүлүк масса айрым учурларда коомдогу терс сапаттарды ашкерелеп, адилетсиздикке каршы протестин билгизишкен. Мисалы, «Түлкү менен кене» деген жомокто түлкү менен кененин мүнөзү жөнүндө баяндалат. Экөө ортоктошуп, эгин айдашат. Бирок, түлкү эгин бышканча бир да басып келбейт, кол тийгизбейт. Ал эми буудай бышканда түлкү тек бөлүү гана эмес, баарын алууга аракет кылат. Бирок Кене амал менен ак эмгегинин төлүн өз колуна тийгизет¹. Мында түлкү жалан гана куу эмес, ошондой эле бирөөнүн эмгеги менен жашаган арам тамак катары ашкереленип жатат. Түлкүнүн куулугу, ашкан шумдугу, бирөөнүн эмгеги менен жашоого кылган аракети «Түлкү менен карышкыр», «Койчу, жолборс жана түлкү», «Түлкү абышка менен карышкырды кантип алдады», «Абышка менен түлкүнүн аңчылыгы», «Чокчолой баатыр» өндүү жомоктордо өтө жакшы берилген. Түлкү куулугу, шумдугу менен өзүнөн алда канча күчтүү, алда канча чоң айбандарды колуна түшүрүп, оозун каратат, же бири менен бирин тытыштырып, бардыгын жок кылат. «Түлкү менен карышкыр» деген жомокто түлкү куйрукту карышкырдын оозунан жулуп гана кетпестен, амал-айла менен аны капканга түшүрүп баса берет. Түлкү жөнүндөгү кыргыз элинин жомокторундагы бир өзгөчөлүк — ал башка айбандарга мамиле кылганда алардын мүнөзүнө, облигине карайт. Ошого жараша иш кылат. Мисалы, «Түлкү менен карышкыр» деген жомокто түлкү капкандагы куйрукту биринчи көрүп, карышкыр аркылуу оозуна тийгизүүнү ойлойт. Карышкыр да түлкүнүн: «Каке, кел бери, куйруктан көп жеп май кекирип турам. Алдагы куйрукту сага сактап койдум»,—деген жылма сөзүнө ишенбей шектенет. Бирок, муну карышкырдын ачкөздүгү жеңип кетет. Карышкыр капканга түшөт². Кайсы жерде болбосун түлкү карышкырдын ушул жагына чабуул коёт. Ал карышкырды гана эмес, андан чоң, зор арстан, жолборс, аюунун аңкоолук, жырткычтык мүнөзүнөн пайдаланып, өзүнө жем кылган учурлары аз эмес. Мисалы, «Түлкү, жолборс, аюу жана карышкыр» деген жомокто түлкү эн мурун аңкоо жана ишенчээк байкуш төөнү 16 койго күзгүгө карызга макулдатып, өзү эки бөлүгүн жымырып, калганын беркилерге берип, талап алышат. Андан ары түлкү жолборстун жырткычтыгынан пайдаланып, ач көз карышкырды өлтүртсө, ал эми аюунун аңкоолугу, жолборстун ала көөдөндүгү өздөрүнүн түбүнө жетет. Мында түлкү өзүнүн куулугу, калпычылыгы, туруксуздугу менен салтанат куруп жатат. Жомокто дайыма туруктуу кезиге турган түлкүнүн мындай мүнөзүн анын канаттууларга жасаган мамилесинен да жолуктурабыз. «Каркыра менен түлкүнүн достугу» мына ушул мазмундагы жомок.

Ал эми турмушта куулук-шумдук менен жан багып, салтанат курган мындайлар ар дайым эле жазасыз калган эмес. Атар турмуштан, ак ниет, адилет, чынчыл адамдардан сокку алышкан жазаланган. Бул идея да түлкү жөнүндөгү экинчи бир жомоктордо абдан туура берилген. Көпчүлүк жөө жомоктордо түлкү өзүнүн алдамчылыгы үчүн адамдан адилет сокку алат. «Койчу, жолборс жана түлкү» деген жомокто адам жана түлкүнүн ортосундагы конфликтти байкайбыз. Бардыгын алдап жолго салган түлкү бул жерде адамга багынат. Андан араң качып кутулат («Абышка менен түлкүнүн аңчылыгы», «Тырнактай чал» д. у. с.).

Кыргыздын эл жомокторунда түлкүнү жалан гана адам эмес айрым учурда кичинекей жаныбар, же канаттуу жеңип, аны өлүмгө учуратат. «Түлкү менен бөдөнө»

¹ Кыргыз эл жомогу. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1960, 253-бет.

² Кыргыз эл жомогу, 236-бет.

деген жомокто түлкү желип-жортуп келе жатып, бөдөнөнү кармап алат. Бирок жээрден мурун мазактоо максатында бөдөнөнүн алдына жок шылтоо менен эки шартын коёт: «Бири — адамды маскаралап бир күлдүр; экинчиси — коркут. Ошону аткарсаң коё берем» деген убадасын айтат. Бөдөнө баарын аткарат. Бирок, түлкү кайра айла менен кармап алып, бөдөнөнү жемек болот. Ошондо бөдөнө түлкүгө адамдан үйрөнгөн бир өнөрүн үйрөтмөк болуп, тамгаларды айттыра баштайт. «А» тамгасын айтам деп оозун кере ачканда бөдөнө оозунан бошонуп, көкөлөп учуп кетет. Ошентип, куу түлкү бөдөнөдөн алданып калат. Түлкү — бул белгилүү бир типти көрсөткөн аллегориялык образ. Эл ушундай образ аркылуу өз оюн, өз баасын, өз мамилесин билгизген.

Түлкү көпчүлүк учурда карышкырды алдайт, аны катуу келекелейт. Карышкыр кыргыз элинин жомокторунда ач көз жырткыч. «Түлкү абышка менен карышкырды кантип алдады» деген жомокто куу түлкүдөн карышкыр балык үмүт этет. Ал эми түлкү карышкырга балык кармоонун жолун үйрөтөм деп, өлүмгө түртөт. Мында да ачкөздүгү анын түбүнө жетти. Кыргыздын бардык жомокторунда дээрлик карышкыр ачкөз, кээде аңкоо, бирок каардуу жырткыч катары сүрөттөлөт. Карышкырдын мүнөзүндөгү бул белги таптык коомдогу белгилүү социалдык типтин образын өзгөчө реалдуу элестетет. «Ач карышкыр» деген жомок эл арасында көп айтылат. Бут жомоктун темасы эле карышкыр жөнүндөгү элдин антипатиясын ачык айтып турат. Дегеле кыргыз элинин жөө жомокторунда анын башкы идеясы, айтуучунун негизги ою темасында өтө ачык чагылат. Мисалы, «Акылдуу бала», «Акылдуу кыз», «Акылсыз хан», «Коркок баатыр», «Мыкаачы аял» «Аңкоо аюу», «Мактанчаак түлкү» өңдүү жомоктордо тема чыгарманын сюжетинде ачык чечилет. Негизги ой да ошонун тегерегинде болот. «Ач карышкыр» аттуу жомок так ушул мазмунда. Жомоктун башталышында эле карышкыр мындайча сүрөттөлөт: «Чоң суунун боюн жеке ээлеп, ошол жерде оюна келгенин кылган, жолукканды тыткылап, моокуму канган дөбөт карышкыр болуптур. Ошол өзөндү ээлешине элүү жыл болот. Бирок, ошондо да тойбой, акыры ач карышкыр деген атка конуптур. Мында карышкырды жөө жомокторго, айрыкча айбандар темасындагы жомокторго таандык бир эле окуяны ар түрдүү персонаж менен кайталоо аркылуу берүү анын мүнөзүн өтө так, элестүү ачат. Карышкыр эң мурун канаты сынган карчыгага жолугат. Карышкырдын карды ач, ага өзү келген тамак болушу керек эле. Бирок андан аны карчыганын: «Мындан ары барсаң — тээтиги төбөдө узундугу бир кулач чучук жатат. Ошону жесең, сонун тойбойсуңбу?» — деген сөзү айнытат. Андан ары чучук ак улакты, ак улак кара эчкини, кара эчки баткакка тыгылып, чыга албай жаткан боз бээни көрсөтө берет. Карышкырга улам кийинкиси ширин, чоң көрүнөт. Бирок, аягында үч күндүк оокатты көз алдына элестеткен боз бээден да куру калат. Ал гана турсун бээнин туягына өзүнүн атын жазам деп аңкоолугунан аз жерден өлүмгө дуушар боло жаздайт. Бул эң берилген сарказм менен берилген сатира карышкырдын ырында мындайча баяндалат:

«Карчыганы жебеген кайран башым,
Кулач куйрук жебеген курган башым.
Ак улакты жебеген аңкоо башым,
Кара эчкини жебеген каткан башым.
Балчыктан байтал суурган балбан башым,
Таманына кат жазган молдо башым.
Тарс эттире тептирип,
Өлүп кала жаздаган оолда башым»¹.

Мында карышкырдын эки сапаты ачык берилген: аны бардык оокаттан куру калтырып, өлүмгө жетелеген да акылсыздык жана ач көздүк. Бир окуядан экинчисине өткөн сайын карышкырдагы ушул сапат угуучунун көзүнө даана көрүнө баштайт. Бул

¹ Кыргыз эл жомогу, 235-бет.

мүнөздөгү жомоктордо, өзгөчө карышкыр, жолборс арстан өңдүү айбандардын образында аллегориялык маани, сатиралык мүнөз ачык эле сезилип турат. Өзгөчө бул идея күчтүү айбан менен күчсүз айбандын образын карама-каршы койгон жомоктордо элестүү.

Кыргызда күчтүү жырткыч менен алсыз айбандарды ортосундагы мамилени сүрөттөгөн жөө жомоктор да арбын. Мисалы «Түлкү жана каркыра», «Арстан жана коён», «Эшек менен жолборс», «Мышык менен чычкан», «Кыргый менен Үкү» ж. б. Бул жомоктордогу каармандарды алардын кылык-жоруктарына, мамилелерине карай, жогорку жомоктогудай эле чоң топко бөлүүгө болот. Бири алдуу, күчтүү жырткыч, экинчиси эч кимге зыяны жок кичине айбан. Мына ушулардын ич ара кагылышуусунан белгилүү типтеги адамдардын психологиясын, социалдык мамилелерди да ачык көрүүгө болот. Мисалы, «Мышык менен чычкандар» деген жөө жомокто мышык адамдын реалдуу касиетине ээ. Мышык көз айнекти тартып тесмени колуна алып, «карыдым» деп отуруп калган сопу Муну менен мышык чычкандарга өтө эле адилет ырайымдуу көрүнүп, алдап жегенди ойлогон. Ошол ой менен «Сопу» чычкандарга өзүнүн абалын үч маал гана сурап турууну өтүнөт. Ошентип, үч маал алдынан өткөндө аяккы чычканды билгизбей кармап калып жей берет. Бирок бир күндөгү үч чычкан аны ыраазы кылбайт. Ал баарын кырып, кандуу тырмагын матырууну ойлойт. Бирок чычкандар бат эле анын мындай бузуку оюна түшүнүп, мышыктын суроосун орундоодон баш тартат. Ошентип, мышык аягында эң кичинекей жандык — чычкандардан өлүмгө дуушар болот.

Жөө жомоктордун багытын, мазмунун белгилөөдө жомокчунун ролу зор болгон. Ал жөнөкөй гана сөздүн гүлүн терип, кынап отургузбастан, ар бир жомокту айтканда андагы окуяларга таптык көз карашта карап, баа берген. Бул мүнөздөгү жомоктордун чечилиши эч убакта эки ойлуу болбойт. Кичине алсыз айбан өзүнө жана чектирип, өлүм көрүнө сүйрөгөн жырткычка ар дайым сокку берүүгө жарайт. Бул «Түлкү менен бөдөнө», «Түлкү менен кене», «Ач карышкыр», «Жолборс менен эшек», «Кыргый менен үкү» аттуу жомоктордон да таасын байкалат.

Кыргыз элинин жөө жомокторунда өзүмчүл жырткыч моралга карама-каршы коюлган зор социалдык моралды баяндаган айбандар жөнүндөгү жомоктор да кездешет. Бул мүнөздөгү чыгармалардын алсыз, зыянсыз айбандардын көбүнчө үй жаныбарларынын биригип алып, зордукчул, ач көз жырткыч айбандарга каршы жүргүзгөн күрөшүн көрөбүз.

Душманга каршы бирдиктүү күрөштүн бир үлгүсү «Үч жетим» аттуу жомокто берилген. Улак, козу кароосу жок жетим калышат. Ушундай эле күнгө музоо да дуушар болот. Үчөө ойлонуп отуруп, биригип оокат кылууну чечишет. Бир күнү алар жырткыч айбандардын үңкүрүнө туш келишет. Ушунун алдында жолборстун терисин таап, музоого жаап алышат. Козу үңкүргө кирип барса анда тамаша кылып жаткан аюу, түлкү, жолборс, карышкыр баштаган жырткычтар «ысылык өзү келген турбайбы» — деп, сүйүнүп кетишет. Мына ушундан кийин жырткыч айбандардын ар бирине мүнөздүү жоруктары көрүнө баштайт. Өзгөчө түлкү келген меймандарды өзүнчө бөлүштүрүп, шаттуу отурат. Бирок, күү түлкү кокусунан эшиктеги жолборстун терисин жамынган музоону көрүп калып, аны жолборс деп кабыл алат да, акырын жылып чыгып, изин суутат. Башкалары да түлкүнүн жолун жолдошот. Мындай жолугушуу чоң карагайдын түбүндө дагы болот. Бирок, мындагы кокустук (торпок чыккан бутак сынып кетип жолборстун үстүнө кулап түшүшү) улак, торпок, козунун өз душмандарынан кутулушуна жардам берет. Жолборс коркконунан түлкү менен карышкырды жара чайнап, качып жолго түшөт. Ошентип, алсыз айбандардын ынтымагы аларды өлүмдөн гана куткарбастан, өз душмандарын өлтүрүп өчүн алууга да жетиштирет.

Бул жомокто үй жаныбарларынын аракети, мамилелери адамдын мамилеси менен мүнөзүнө абдан жакындатылган Ошого жараша алардын жүрүм-туруму да өздөрүнүн мүнөзүнө жараша сүрөттөлгөн. Мисалы, үңкүргө кирип келген козу улак андан мындай окуяны көрөт: «...Жолборс аюу карышкыр, түлкү дагы бир топтору арак ичип күүлдөп жатышкан экен.. Улак менен козу үңкүрдүн оозунда кол куушуруп:

— Ассалоому алейкум! — деп салам айтышты.

— Аалейкум салам. Бизге эт келген турбайбы! — дешип, мас немелер оолжуп күлүп калышты. Түлкү шап ордуна туруп:

— Бери өткүлө, кадырлуу меймандар, эң сонун учурда келдиңер деп, улак менен козуга улагадан орун көрсөттү.

— Кана эмесе, силердин урматыңар үчүн ичип коёлу — деп, түлкү бардыгына арак көтөрттү. Алардын бийчиси, ырчысы да, комузчусу да, кала берсе арак куйгучу да түлкү экен. Комузду даңгыратып чертип:

Тентек улак бир күндүк,
Момун козу бир түндүк,—

деп ырдап койдун»¹.

Бул үзүндүдө үй жаныбарларына жана жырткыч айбандарга тийиштүү мүнөз жок. Алардын жүрүм-турумунан, иштеринен адамдардын турмушу, кулк-мүнөзү элестейт. «Ичип күүлдөп», «оолжуп теңселип» деген өңдүү айрым деталдар образдарга тактык киргизген. Ал гана турсун «Улак менен козуга улагадан орун көрсөттү» деген анчейин гана сүрөттөө жомоктун социалдык багытын тактаган. Мында архаикалык көз караштын, түшүнүктүн изи жок. Бул таптык коомдо жаралып таптык коомдогу эзүүчүлөрдүн облигин, эзилгендердин абалын көрсөткөн сатиралык чыгарма. Айбандардын мамилесин турмуш катнашын жандандырган аллегориялык маанидеги жандуу фантазия жомокто өз ордун тапкан, айтуучунун оюна, максатына тактык киргизген.

Кыргыз элинде айбанаттар менен катар айтылып, элдик бай мурастын белгилүү үлүшүн түзгөн канаттуулар жөнүндө да көп жөө жомоктор бар. Булардын айрымдарында адамгерчилик, адилеттүүлүктү, чынчылдыкты салтанаттаган жалпы элдик мораль айтылса, айрымдары ачкөздүктү, суктукту, жегичтикти жектейт. («Каркыра менен түлкүнүн достугу»).

Биз айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордун сюжет куруу, образ түзүү системасынын, идеялык өзгөчөлүктөрүн сөз кылганда, ошондой эле жөө жомоктордун бул түрүнө мүнөздүү поэтика жана стиль боюнча да чоң өзгөчөлүктөр бардыгын белгилей кетишибиз керек.

Айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордо диалог башка жомоктордун түрүнө караганда кеңири колдонулат. Окуянын бүт түйүнү жалаң диалог аркылуу чечилиши да мүмкүн. Мисалы, «Ач карышкыр... күндөрдүн биринде жортуп келе жатып, канаты сынган карчыгага кезикти. Кубанычы койнуна батпай:

— Ой мен сени жеймин! — деди.

— Эмне үчүн, Каке!

— Курсагым ачка, таппадым сенден башка,— деди карышкыр тилин салаңдатып, шилекейин агызып.

Андай кылба, Каке, мени жегениң менен карыныңа как, жумуруна жук болбойм. Көрчү, менин аркайган сөөгүм гана турат. Мындан ары барсаң — тээтиги дөбөдө узундугу бир кулач чучук жатат. Ошону жесең, сонун тойбойсуңбу? — деди карчыга.

— Эмесе макул, деди да, желген бойдон дөбөгө чыгып барды...²

Андан ары карышкырды чучукка, чучук улакка, улак эчкиге, эчки боз бээге жиберет. Бардыгынын ортосунда карчыга менен болгон диалогдой сөз болот.

Айбандар жомогуна мүнөздүү дагы бир деталды белгилөөгө болот. Атап айтканда жипке тизген мончоктой окуялардын тизмектешип келиши. Мында улам кичинесинен чонуна, алсызынан алдуусуна карата окуянын өсүшү ачык көрүнүп турат. Жомоктун окуясынын чечилиши да эң аяккы алдуусу күчтүүсү менен жолукканда чечилет. Ушу мүнөздөгү жомокко мисал катары «Торгой» аттуу жөө жомокто дагы атоого болот: «Учуп келаткан торгойдун топусу эрмендин арасына түшүп кетти. Торгой эрменге карап:

¹ Кыргыз эл жомогу, 225-бет.

² Жогоркуда, 234-бет.

— Эрмен, эрмен, топумду алып берчи, — деди.
 — Сени топуң эмес, өзүм ордуман козголо албай турам, — деди эрмен.
 — Анда сени эчкиге айтып жегизем, — деди да торгой эчкиге келди:
 — Тетиги жерде көп эрмен бар экен, ошону жесең болбойбу?
 — Эрменди жемек тургай, улагымды көтөрө албай араң жүрөм, — деди эчки.
 — Сени карышкырга айтып жегизбесем, — деп торгой учкан бойдон карышкырга барды.

— Карышкыр, карышкыр, төмөн жакта бир эчки турат жесең боло?
 — Эчкини жемек түгүл, үңкүрүмдү каза албай жатам, — деп жооп берди карышкыр.

— Сени жылкычыга барып айтайын, азыр чаап алсын, — деди да, торгой сызган бойдон жылкычыга жетти...»¹ Ушундай диалог мүнөзүндө эпизод улам кайталанып өнүгө берет. Мындай мүнөздө, б. а. жомоктун кичинеден чоңго, жөнөкөйдөн татаалга карай түзүлүшү балдардын кабыл алуусуна жеңил, түшүнүүгө оңой болот. Ал эми айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордун курулмаларынын жогоркудай жөнөкөйлүгү, көркөмдүк касиети да аларды балдарга өтө жакын кылды. Айбанаттар жөнүндөгү жомоктор азыркы күндө, негизинен балдардын аудиториясынан чыкпай калды десек болот. Балдарды өзүнө тарткан да жомоктун бай чыгармачылык фантазиясы, мазмунунун жөнөкөй, бирок кызыктуулугу, образдардын ачык жана тактыгы, тилинин жөнөкөйлүгү. Аларда эпитет, метафора, салыштыруу эч убакта бүдөмүк, эки ача мааниде айтылбайт, алар ар дайым так, көркөм, жөнөкөй: *куу түлкү, ач карышкыр* ж. б.

Айбандар жөнүндөгү жомоктор айрым убакта укмуштуу, кызык сюжеттик комбинациялардан курулат да, юмористикалык эффектүүлүк күчтүү болот. Мисалы, «Үч жетим» аттуу жомоктун айрым эпизоддору менен таанышып көрөлүк. Арак ичип теңселип, күүлдөп отурган жырткычтардан, жолборстун терисин жамынган торпоктун жардамы менен кутулгандан кийин, үч жетим жолго чыгып кетип бара жатышса, дөбөдө аюу, карышкыр, түлкү, жолборстун турганын көрүшүп, коркконунан үчөө тең чоң терекке чыга качышты. Ошол убакта дөбөдөгүлөр мындай чечим кабыл алышат:

«Силердин жолдош болгонунар курусун, жүргүлө! Күрөшсө-күрөшүп, кармашса-кармашалы» — деп, жолборс күрс этип чамынып, анан: силердин качып кетмей адатыңар бар» — деп, аюу жана карышкыр менен түлкүнүн куйругун бириктирип байлап, бир учун өзүнүн мойнуна бекитип койду. Төрт балбан үч жетимдин изин кууп, баякы терекке келип, аны чарк айланып, изди таппай калышты. Аңгыча чыккан бутагы сынып кетип, музоо «ө-өк» деп, кулап түштү. Анда улак:

— Жолборсту карма, жолборсту карма! — деп кыйкырды.

Аябай корккон жолборс жанындагы аюу, түлкү карышкырды жерге көтөрүп чаап өлтүрдү да, өзү алдастап качып бара жатып, аскадан алыс кетти»². Андан ары үч жетим душмандарынан кутулуп, малга кошулгандыгы жөнүндө корутундуланат. Ушундай эле илме-чалмалуу, күтүлбөгөн кызык сюжеттик комбинациялар «Койчу, жолборс, түлкү», «Түлкү, жолборс, аюу жана карышкыр», «Абышка менен түлкүнүн аңчылыгы» өңдүү жомоктордо да кезигет.

Айбандар жөнүндөгү жомокторго айрым убакта «Кайран түлкү, жүргөн жери күлкү, төө эми түлкү акендин мүлкү» деген сыяктуу рифмалашкан сөз тизмектери да мүнөздүү.

Ошондой эле айбандар жөнүндөгү жомоктордо каармандардын тиги же бул кырдаалдардагы мүнөзүн, абалын билгизген көркөм ыр жолдору да айтылат: «Түлкү менен карышкыр» деген жомокто капкандагы куйрукту өз оозуна тийгиз үчүн карышкырды кармап берген түлкүнүн бир ооз ырын келтирелик:

¹ Кыргыз эл жомогу, 259-бет.

² Жогоркуда, 226-бет.

«Жат, бөрү аке, жабышып,
Капкан менен кабышып.
Эртең эрте ушунда
Ээси менен табышын»¹

Же болбосо «Абышка менен түлкүнүн аңчылыгы» деген жомокто Абышка, кемпир аюуну көрүп:

«Жай ыргалып, майпандап басканын көр,
Жан соогалап, акыры шашканын көр.
Жаман тонго биз минтип жетпей жүрсөк,
Жаннат ичик өз үстүнө жапканын көр»²,—

деп чочмор менен аюуну бир салып өлтүрүп, терисин сыйрып алышат.

Ырас, мындай ыр саптар бардык эле жомоктордо кездеше бербейт. Бул айтуучунун — жомокчунун жөндөмдүүлүгүнө жараша болот. Канчалык айтуучунун поэтикалык жөндөмдүүлүгү күчтүү болсо, жомоктун көркөмдүгү, андагы поэтикалык саптардын молдугу да ага жараша.

Кереметтүү жөө жомоктор. Кыргыз элинин жөө жомокторунун ичинен кереметтүү жөө жомок басымдуу орунду алат. Жомоктун бул түрүндө адаттагыдан тышкары алп каармандардын, сыйкырдуу күчтөрдүн күрөшү жөнүндө баяндалат. Ошондой эле чектен чыккан гиперболалык апыртмалары, барды жок, жокту бар, өлүүнү тирүү, тирүүнү өлүү кылган фантастикалык мол сүрөттөөлөрү менен жомоктун башка түрлөрүнөн айырмаланып турат. Элдик мол фантазия сыйкырдуу жомокторго мүнөздүү өзгөчөлүк.

Сыйкырдуу жомоктордун чыгышы, алардын образдарынын жана айрым мотивдеринин баштапкы булактары, айбандар жөнүндөгү жомоктогудай эле, байыркы замандагы адамдардын жашоо шарттары, түшүнүктөрү, жаратылыш, чөйрөгө карата жасаган примитивдүү мамилелери, турмуш күрөштөрү менен байланыштуу.

Кыргыз элинде кеңири айтылган кереметтүү жомоктордо тотемдик, анимисттик жана магиялык түшүнүк ачык сезилет өзгөчө, жансыз дүйнөнү жандандыруу, тили жокко тил бүтүп айбандын адамча сүйлөп, бирде чүкө, бирде адам болушу өңдүү эпизоддор кереметтүү жомоктордо өтө көп учурайт. Ошондой эле дөө, ажыдаар, жезкемпирлердин образдары алардын кыянатчылыгын, душмандыгын баяндаган сүрөттөөлөр, сөзсүз, байыркы коомдогу адамдардын мифологиялык түшүнүктөрүнөн жаралган. Башка элдердикидей эле, кыргыз элинин жомокторунда магиялык түшүнүктөр — сөздүн сыйкырдуу күчүнө ишенүү, өтө кеңири кездешет. Айрым убакта адамды айбанга, же жаратылыштагы түрдүү башка көрүнүштөргө айландыруу — сөздүн күчү менен болот. Мисалы, «Гүлбара жана Сабира» деген жомокто аялы бирде күйөөсүн ит кейпине — айлантса, бирде күйөөсү аялын чымчык кылып, капаска салып койгондугу жөнүндө баяндалат. Ошондой эле көбүнчө жез кемпирдин сыйкырдуу сөзү менен каарман ташка айланган учур да аз эмес. Азыр да тоодон шамалдын же ар түрдүү табияттын закондорунун негизинде адам же айбан кейпине окшоп калган таштарды же зоолорду көп көрүүгө болот. Ал эми байыркы адамдар бул таш кишинин жаратылыштын ар түрдүү закондорунун негизинде ушул кейипке келгенин чечмелей биле алышкан эмес. Тескерисинче, бул таш киши же айбан кейпиндеги сөлөкөт өзүнүн күнөөсү боюнча же кандайдыр бир күчтүн каары менен ушул кейипке келгендей түшүнүшкөн. Аны ошондой эле экинчи бир күчтүн жардамы менен кайра мурунку өз калыбына келтирүүгө болот деп

¹ Кыргыз эл жомогу, 236-бет.

² Ошондо, 242-бет.

ойлошкон. Мисалы, «Баласыз хан» деген жомокто мындай бир эпизод бар. Хан балага, аны жок кылуу максатында, жезкемпирдин кеңеши менен алыскы жердеги жайылуу дасторкон, учуучу килем, перинин сулуу кызын алып келүүгө тапшырма берип жөнөтөт. Бала жолдон жети баштуу жезкемпирди өлтүрүп, дагы толуп жаткан кыйынчылыктарды жеңет, аягында хандын айткандарын аткарат. Ошондой эле кызды алган жердеги бир мезгилде кыздын дубасы менен ташка айланган Гүлгаакы кемпирдин эки баласын да кыздын сыйкыры аркылуу кишиге айлантып, кошо ээрчитип келет¹. Жомоктордо кеңири кезиккен бул өңдүү таш кишини тирилтүү мотиви анимисттик түшүнүктүн алыскы жаңырыгы. Ал эми сөздүн күчү менен көздү ачып жумганча каалаган жерине жетүү, заңгыраган сарайларды тургузуу, душманын каалаган кейпине келтирүү өңдүү көрүнүштөр да жомоктордо арбын учурайт. Бул элдин илгери үмүттөрү, кыялдары аркылуу жаралып, жөө жомоктордун туруктуу бир компоненттерине айланган көрүнүш.

Кыргыз элинде мергенчилик кесипке арналган кереметтүү жомоктор көп. Анда мергенчинин жалгыз көздүү жезкемпир же дөө менен болгон айыгышкан күрөшү жөнүндө баяндалат. Мисалы, «Жайык мерген» деген жомокто мергенчи менен жезкемпир жөнүндө мындайча баяндалат. Жайык деген мергенчи ууга чыгып, тоо-ташты аралап жүргөндө жез кемпир аны карман алып, үңкүрдөгү 20 киши менен кошо көгөнгө байлап коёт. Көрсө ал кишилер жез кемпирдин азыгы экен. Жайык амал менен кемпирди өлтүрүп, калгандарын да бошотот². Бул адамдардын эң байыркы түшүнүгүн, аң-сезимин баяндаган кереметтүү жомоктордон. Анткени, адамдар эң байыркы доордо жаратылышка көз каранды гана болбостон, аларды багынтуу үчүн да аябай күрөшкөн. Нечен мифтик түшүнүктөн жаралган укмуштуу душмандарды жеңүүгө айла, күч издешкен. Мергенчилик, жапайы айбандарды өзүнө үйрөтүү, Ф. Энгельстин айтканындай, алгачкы доордогу адамдардын чечкиндүү кадамы болгон. Мергенчилик, ага байланыштуу дөө, ажыдаар, жезкемпир менен күрөшүү ошол доордун энчисине тийиштүү.

Казак окумуштуусу Мухтар Ауэзов казактардын жөө жомокторуна арнаган өзүнүн эмгегинде казактардагы мергенчилик жөнүндөгү жөө жомокторду, ага байланыштуу сүрөттөлгөн эпизоддорду эң эзелки сюжеттеги жомок деп эсептейт³. Биздин оюбузча, муну кыргыз элинин жөө жомокторуна карай да тартынбай эле айтсак болот. Демек, жомоктордогу бул өңдүү байыркы түшүнүктөр, мифологиялык элементтер өз мезгилиндеги чындыктын чагылышынын бир түрү болуп эсептелет. Бирок, эчак эстен чыккан турмуштун бул белгилерин, мифологиялык түшүнүктөрүн жомокчулар жана угуучулар азыр фантастика, поэтикалык кыялый кошумча катары гана кабыл алышат, ага ошондой баа беришет.

Кыргыз элинин жомокторунда, башка элдердикидей эле, учуп жүрүүчү килем, жайыл дасторкон, алп каракуш, Ур токмок, канаттуу ат, касиеттүү шакек, түрдүү айбандар эң эле көп учурайт. Булардын жардамы менен жомоктун каарманы каалаган жерине учуп жетип, көздөгөн максатын орундатса, кээ бирөө менен душмандарынан өч алган, түркүм кооз сарайларды бир түндө салып, максатына жетип, турмуштун ыраматын көрүшкөн. Мисалы: «Алтын шакек», «Асыл таш» аттуу жомоктордо биринде кембагалдын улуу кызын куткарганы Үчүн падышадан алган алтын шакеги менен максатына жетсе биринде асыл таш аркылуу өлгөндү тирилтет. Ал эми «Ак шумкар» деген жомокто өзү кайнаган казан, каалаган дүнүйөсүн берген сандык жөнүндө, душмандарын талкалап, кембагалдын өчүн алган «Ур токмок» жөнүндө сөз болот. Элдин учкул кыялдарын, илгери үмүттөрүн таамай көрсөткөн жөө жомоктордун бири «Жети бир тууган». Мында жети бир туугандын жети өнөрү жөнүндө сөз болот. Бири асмандагы алпкаракуш торгойдон болуп көрүнгөндө эле атып түшүргөн көзгө атар мергенчи болсо, бирлери асман менен учууну билет, дарыядан көз ачып, жумганча кеме жасап өтө алат, көлдүн үстүнөн чуркаса таманынан

¹ Фонду, инв. № 254, 102-бет.

² Ошондо, 97-бет.

³ Казак калкынын ауыз адабияти. Биринчи китап. Алматы, 1960, 224-бет.

чаң чыгат, ал эми бирөөлөрү душманын көз ачып жумганча жеңе алат, д. у. с. Мына ушул сапаттары менен жети бир тууган бардык максаттарын орундатышат, душмандарын жеңишет. Сөзсүз, бул өңдүү учкул тилектер, канаттуу кыялдар жөнөкөй эле жок жерден пайда боло калган эмес. Булардын жаралышына белгилүү тарыхый жана социалдык өбөлгөлөр себепчи болгон. Кереметтүү жомоктордун реалисттик негизи жөнүндө жазуучулардын биринчи съездинде А. М. Горький мындай деген: «Байыркы кездерден тартып эле эл абада учуп жүрүүнүн мүмкүнчүлүгү жөнүндө кыялданышкан. Бул жөнүндө бизге Фазтон, Детал жана уулу Икар жөнүндөгү легендалар, учуучу килем жөнүндөгү жөө жомоктор кабар берип турат. Жердеги кыймылды ылдамдатуу жөнүндө кыялданышкан. «Ылдам жүрүүчү өтүк» жөнүндөгү жомоктор атты кармап үйрөтүп, пайдалана баштоого алып келди. Дарыялардын агымынан тезирээк сүзүп жүрүүнү самоо кайыктын калагы менен парусту ойлоп чыгарууга алып келди. Душмандарды, айбандарды алыстан туруп өлтүрүүгө умтулуу — прашилердин, жаа менен жебенин чыгышына себепчи болду»¹.

Кереметтүү жөө жомоктор көпчүлүк элдин акыйкат жана тендик, адилеттүүлүк жана караниеттүүлүк, дос жана душман жөнүндөгү көз карашын, ой-пикирлерин да таасын чагылтат. Жомоктордогу күчтүү оптимизм, образдардын системасы, ал гана турсун, композициялык курулушу, сюжеттик өнүгүшү да мына ушул көз карашка багытталган. Душман, кара күчтөрдүн канчалык күчтүүлүгүнө карабастан адилеттүүлүк, актык дайыма жеңишке ээ болот. Айтуучунун симпатиясы да ар качан жабыр тартып, оор ызаларды көргөн жетим, таз, жардылар жакта. Алар өздөрүнүн акылмандыгы, талбас эмгеги, адилеттүү күрөшү менен элдин адилеттүүлүк, чындык, адамгерчилик жөнүндөгү түшүнүгүн, мүдөөсүн даңазалайт. Бул жомоктордо ар түрдүү сюжеттер, образдар өзүнө гана мүнөздүү стилдик өзгөчөлүктө чечилет.

Кереметтүү жомоктор сюжеттик түзүлүшү жагынан айбандар жана турмуштук жомоктордон алда канча татаал болот. Мында бир эле каарман өз максатына жетүү үчүн бирде жети баштуу ажыдаар менен кармашса, бирде адамды айбан кейпине, же ташка айланткан жезкемпир менен, абдан зор, ары эң күчтүү бир көздүү дөө менен кармашат. Бул күрөштөр бирде жер алдында өтсө, бирде адамдын колу жетпеген асманда, буту баспаган чөлдө, тоодо өтөт. Ушуга байланыштуу окуялар бири-бири менен чырмалып, улам татаалдана берет.

Кыргыз элинде сулуу колукту издеп, ага азап-тозок менен жетүү өңдүү сюжеттеги жомоктор арбын.

Деги кереметтүү жомоктордогу башкы, негизги мотивдердин бири колукту издөө, сүйгөнүн табуу. Укмуштуу окуялар, адам таң каларлык сыйкырдуу эпизоддордун көпчүлүк башаты да колукту издөө, аял алуудан башталат. Мына ушунда окуялар чырмалып, улам бутактап өсүп отурат.

Колукту издөө, аял алуу мотиви реалдуу турмуштук чындыктын негизинде жаралган. Колукту издөө, аны башка уруудан алуу, ага байланыштуу каршылыктар өзгөчө патриархалдык-уруулук коомдо өтө күчтүү болгон. Башка уруудан колуктуну ала качып алуу жомокто чын баатырдык иш катары бааланган. Так ушул колукту издөөдө каарман көп тоскоолдуктарды учураткан. Ал бирде алты баштуу ажыдаарды жеңсе, бирде алоолонгон отту кечип өтүп, укмуштуудай тоону ашып, колуктусун тапкан же аны алууга жөндөмдүүлүгүн далилдеген ар түрдүү тапшырмаларды аткарган. Бул өңдүү сюжеттеги жомоктор эл арасында көп айтылып, кеңири таралган.

Көпчүлүк жомоктордо оң каарман кемпир-чалдын жалгыз баласы, жетим, таз, кичүү уулу, акылдуу кыз, жаман аял деген өңдүү жалпы аттар менен гана белгилүү болсо, айрымдарында гана Чынарбай, Көкүл өңдүү аттары менен окуяларга катышат. Ошондо да булардын мындай ысым менен аталып калышы алардын туулгандагы белгисине карай, же айрым окуяларга байланыштуу айтылат. Чынарбайдын Чынарбай болуп аталып калышы

¹ М. Горький. О литературе. М., 1953, 693-бет.

анын Чынардын түбүндө төрөлүшүнө байланыштырылса, ал эми Көкүлдүн Көкүл болуп аталышына анын кереметтүү алтын көкүлү себепкер болот.

Бирок, сыйкырдуу жомоктордогу каармандар кандайча ар түрдүү аталбасын, падыша менен хандын баласы, таз же жетим болсун, алардын жүрүм-туруму, тагдыры, көздөгөн максаты бирдей. Бул элдин фантазиясы, тилеги менен жаралып, кеңири жалпылоого алынып типтештирилген оң образ. Ал каармандар кандай гана желмогуздар, жезкемпирлер, дөөлөр менен кармашпасын, ар кандай дүйнөлөрдү көрүп, укмуштуу окуяларды башынан өткөрбөсүн андап жомоктун негизги баяндоо линиясындагы бирдиктүүлүк эч убакта бузулбайт. Өндүү-түстүү, келбеттүү-кайраттуу каарман түрдүү кыйынчылыктарды жеңип, оор тапшырмаларды аткаруу менен душмандарын жок кылат, көздөгөн максатына жетет. Душмандарын жеңип, тилеген тилегине жетүү — кыргыз элинин жомокторуна мүнөздүү традициялык аякталыш. Мисалы, «Хан менен Зымырык куш» деген жөө жомокто куштун жоголушу, аны табуудагы баланын эрдиктери жөнүндө айтылат. Бала бирде акыл, айла менен душманын жеңип, тоскоолдуктардан өтсө, бирде жардамга ага тилектеш, ниеттештери келет. Алардын жардамы менен ар түрдүү кыйынчылыктарды жеңип чыгып, акыры максатына жетет.

Кереметтүү жөө жомоктордун негизги каармандарынын бири акылдуу аял, айлакер кыздар. Алар жомоктордо көп кездешет. Баары өздөрүнүн сулуулугу, акылдуулугу, айлакердиги, кайталангыс индивидуалдуу белгилери менен угуучуларды өзүнө тартат. Бири баатыр, бири «ай десе аркы, күн десе көркү жок» сулуу. Алар ак ниет сүйгөндөрүнүн ишенимдүү жардамчысы. Кереметтүү жомоктордун башкы мотивдеринин бири колукту издөө, өзүнө ылайык жар тандоо болсо, баш каармандын жеңишине көмөктөш, намысына ортоктош да кыз-келиндер. Алар сүйгөн жигиттерине акыл кошуп, нечен туюктардан жол табат, чыныгы жардамын көрсөтүшөт. Баш каармандын укмуштуудай душманды жеңип, каардуу хандын нечен кыйын тапшырмаларын аткарышы да көпчүлүк убакта кыздын образына байланыштуу чечилет.

Карахандын каарынан куткарып, Чыныбектин тилегин орундаткан, элин оор эзүүдөн бошоткон Айсулуунун образы мына ушул жогорку айткандарыбызга ачык күбө боло алат. Көркөм сөздүн көрктүү боёктору менен чебер тартылган кайталангыс мындай образдар кыргыз элинин кереметтүү жөө жомокторунда өтө арбын: «Азрет-Султан жана кедей кыз», «Эки дос», «Кайра жаралгандар», «Акылдуу кыз», «Баласыз хан» «Хан жана Зымырык куш», «Хан менен Обозкердин убадасы жана кыз падыша жөнүндө» ж. б.

Кереметтүү жөө жомоктордогу баатыр, айлакер өнөрлүү уулдардын, «Ай десе аркы, күн десе көркү жок, бети айдай, бели кындай» сулуулардын, акылман аялдардын образдары башталышында эле дайыма бүт оң турпатта сүрөттөлбөйт. Айрым убакта алар эч ким капарына албаган, эптеп өздөрүнүн жанын багып, оокатын өткөзгөн кембагал, жетим же таз болуп көрүнөт. Бирок, бат эле алар таш, шакек, таяк, килем өндүү кереметтүү буюмдардын, же карышкыр, жылан, бака, мышык өндүү кереметтүү айбандардын жардамы менен жомокту угуучулардын купулуна толгон ашкан эр жүрөк баатырларга, укмуштуу сулуу, акылдуу кыздарга айланышат, кыйынчылыктарды жеңип, максаттарын орундатышат. Бир мисал. «Асан жана Үсөн» деген жомокто эки бир тууган жөнүндө баяндалат. Алар жомоктун башында итке минген кедей, жалгыз чаар тоогунун жумурткасы менен эптеп оокат кылышкан бечара катары сүрөттөлөт. Ал чаар тоокко да хан көз артып, союп берүүнү буюрат Асан тооктун жүрөгүн, Үсөн боорун жеп, калганын ханга беришет. Көрсө кереметтин баары ушул тооктун жүрөгү менен боорунда болуп чыгат. Асан жүрөктүн керемети менен бат эле хандыкка көтөрүлөт. Үсөндүн болсо түкүрүгү күмүшкө айланып, алышкандардын алы жетпейт, учуучу таяктуу, бар оокаты жайнаган «Жайыл» дасторкондуу, суусаганда суусун берүүчү сабалуу болот. Жомоктун аягында эки бир туугандын бири хандыкка, бири сыйга бөлөнүп, алышкан жоосунун алы жетпеген баатырлардан болуп чыга келет¹.

¹ Кыргыз эл жомоктору. Фрунзе, Кыргызмамбас. 1957, 103-бет.

Жалпы эле кереметтүү жомоктордогу оң каармандардын ишеничтүү жардамчылары көп. Алар каармандарды ар кандай кыйынчылыктардан алып чыгып, көз ачып жумганча максатын орундаткан да мына ушул жардамчылар. Булар жомоктордо ар түрдүү кейипте кезигет. Бирде адам кейпинде көрүнсө, бирде айбан, бирде буюм катары да жолугат.

Ал эми кыйынчылыкта тил бүтүп, жол көрсөткөн, жардам берген, алдын ала көрө, айта билген Чалкуйрук («Төштүк»), Сары кунан («Алты куш») сыяктуу аттар, тулпарлар, карышкыр, ит, мышык, жылан, жердин жети кабатынан алып чыгууга жөндөмдүү алп каракуш өңдүү жан-жаныбарлар кыргыз элинин жөө жомокторунда көп. Мисалы, «Асыл таш» аттуу жөө жомокто жетим бала баканы, жыланды тирилтип, кийин ошолордун жардамы менен зындандан чыгып, хандын кызын алып, хандык даражага чейин көтөрүлөт. Ушундай эле окуя «Жетим бала» деген жомокто да баяндалат. Ал эми «Алтын куш» аттуу жомокто касиеттүү алманы жеп, атасынын өмүрүнө кара санаган алтын кушту таап, анын жолундагы баардык тоскоолдуктарды жеңүүдө карышкыр көрүнүктүү ролду ойнойт. Кыскасы, бул айбандардын айрымдары өтө эле фантастикалуу жана укмуштуу. Алардын айрым бирлери жети кабат жердин үстүндөгү перилер менен кармашып, мөрөй алып берсе, бирлери жети кабат жер астындагы жин-перилер жез кемпир, жырткычтар менен күрөшөт.

Адам баласынын учкул кыялынан жаралган алтын шакек, таяк, дасторкон, сабоо, алма, күзгү, тарак, ийненин кереметтүү жомоктордо алып жүргөн функциясы ар түрдүү: алтын шакек («Алтын шакек») каармандын колунда каалаганын орундатса, таяк же килем асман менен алып учат. Ал эми дасторкон тамак-аштын, сабаа суусундун («Асан жана Үсөн»), күзгү, тарак, ийне, көл, тоо, токойдун ролун аткарат. Булар жомоктордо бирден бирге өтүп, абдан калыптанган традициялык мүнөзгө айланган. Ар түрдүү мазмунга, окуялардын түрдүү мүнөзүнө карабай алар өз ролун бардыгында бирдей аткарат.

Кыскасы, адамдын адепки же кийинки мезгилдеги тарыхый тепкичтеги аң-сезиминин негизинде тотемдик культ, диний түшүнүктөрүнө жана айбандардын турмушуна жүргүзгөн байкоолоруна байланыштуу пайда болгон жогорку образдар өздөрүнүн чыгышынын, ролунун ар түрдүүлүгүнө карабастан, баары бирдей эле милдетти — баш каармандын жардамчысы, бирден бир тиреги катары кызмат кылышат. Достук, ак ниет кызматташтык — кыргыз жомокторундагы негизги мотивдердин бири. Эл айныбас достукту салтанаттап, душмандыкты, чыккынчылыкты ар дайым жектеп келген.

Элдин сүйүктүү каармандары жана алардын ишеничтүү жардамчылары жомокто көпчүлүк учурда жезкемпир, ажыдаар, жалгыз көздүү дөө өңдүү фантастикалуу душмандарга каршы сүрөттөлөт. Алты баштуу ажыдаар, тоону томкоргон жалгыз көздүү дөө, жамандыкты издеп, бактысыздыкты тилеген жезкемпир кыргыздардын кереметтүү жомокторунда кеңири учуроочу туруктуу терс каармандар. Бири оозунан жалын чачып, күнөөсүз адамдарды тирүүлөй жутуп турса, бири күчүнө сыйынып, алсыздардын оокатын тартып жеген кара күчтүн ээси. Элдин сүйүктүү каармандары да ушуларга каршы күрөшөт, айрымдары бул күрөштө кереметтүү буюмдардын жардамы менен женишке жетишсе, бир даары айлакерлиги, баатырдыгы менен душманын өлтүрүп, элди оор кайгыдан куткарат. Тилектерине жетишишет. Оң каармандын жөндөмдүүлүгү, баатырдыгы да мына ушул фантастикалуу күчкө каршы күрөштө сыналат.

Кереметтүү жомоктордогу укмуштуу каармандардын терс образдары, негизинен, адам баласынын аң-сезиминин төмөнкү тепкичинде, жашоо тарыхынын байыркы мезгилинде пайда болгон. Бирок, коомдун өсүшү менен образдардын аракеттери жаңыча, жаңы түшүнүккө, шартка жараша талкууланат, фантастикалуу образдар чыныгы турмуштук каармандардын образдарына, алардын кыймыл аракеттерине жакындатылат. Кийин хан, бек, соодагер деген ат менен чыныгы турмуштук терс каармандар да пайда болот. Ага таз, койчу өңдүү оң каармандар карама-каршы коюлат. Алардын мамилелеринде коомдогу карама-каршылыктар чагылат. Эми адилеттүү хан, адилет

бийлик жөнүндө күрөш жүрөт. Ырас, буларда да кереметтүү жомоктун мүнөзүнө жараша дагы эле болсо жезкемпирдин, ажыдаардын образдарын кезиктирүүгө болот.

Кереметтүү жомоктор жөө жомоктордун башка түрүнөн өзүнүн идеялык мазмуну, образдарынын мүнөзү жагынан айырмаланган сыяктуу эле композициялык түзүлүшү, окуялардын өнүгүшү, поэтикалык тили жагынан да бир топ өзгөчөлөнүп турат.

Кереметтүү жомоктордун башталышы көп учурда традициялык формула менен башталып, белгилүү сөз айкалыштары менен аяктайт: «Өткөн заманда бир кемпир, чал жашаган экен. Алардын үч уулу болуптур». Андан аркы окуя мына ушул үч уулдун эрдигин сыначу ар түрдүү эпизоддордо баяндалат. Ал эми аякталышы, биз жогоруда эскерткендей, «жыргап-куунап жатып калуу менен» бүтөт. Ошондой эле кереметтүү жомоктордо жомоктордун башка түрлөрү сыяктуу эле каармандарга кеңири психологиялык мүнөздөмө берилбейт. Андан көрө окуянын жүрүшүнө көбүрөөк көңүл бурулат да, ошол аркылуу башкы каармандын мүнөзүн ачууга жомокчу аракеттенет. Каармандын индивидуалдуу портретин да жомоктон табуу кыйын. Көбүнчө «Ай десе аркы, күн десе көркү жок» деген сыяктуу жалпы формула менен гана сүрөттөлөт. Кереметтүү жомоктордогу бир өзгөчөлүк — көпчүлүк учурда бир эле мүнөздөгү эпизод улам татаалданып кайталана берет. Бул болсо угуучуларга жомоктун эмоционалдык таасирдүүлүгүн күчөтөт. Мисалы, каарман тапшырманы аткарууга аттанып бара жатып, эң мурун жалгыз баштуу, анан үч баштуу, дагы жети баштуу ажыдаарга жолугуп, баарын өлтүрөт. Ушуга байланыштуу каармандардын алдына коюлган тапшырмалар улам барган сайын татаалдана берет. Канчалык татаалданган сайын аны аткаруунун шарттары да ошончолук кыйындайт. Айрым убакта каармандын алдына коюлган тапшырмалар табышмак түрүндө болушу да мүмкүн. Мына ушуга карата жомок жалан табышмактуу эпизоддордон да курулат («Кедейдин баласы», «Чыныбек», «Бала жана сыйкырчы»).

Таамай айтылган туруктуу салыштыруулар, куюлушкан рифмадагы сөз айкаштары, башкаларга караганда, («Барбы жокпу, ачпы токпу, анысын ким билет, бирок качандыр бул дүйнөдө бир жетим кыз жашаган экен») кереметтүү жомоктордо мол болот.

Турмуштук жөө жомоктор. Турмуштук жөө жомоктор кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында бир кыйла арбын. Жомоктун бул түрү өзүнүн тематикасы, курч социалдык мазмуну, ошондой эле көркөмдүк өзгөчөлүгү, чыгыш мезгили, образ системасы, сюжет курулушу жагынан жөө жомоктордун башка түрлөрүнөн кескин айырмаланып турат. Мында кыялый жоруулардан, сыйкырдуу күчтөрдөн кадыресе жөнөкөй көрүнүштөр, негизинен кадимки эле күндөлүк турмушубузда көрүп, билип жүргөн чындык окуялар жөнүндө баяндалат.

Кыргыз элинин турмуштук жөө жомокторундагы окуялар, андагы адамдардын ортосундагы мамилелер башка элдердин турмуштук жомокторундай эле күндөлүк турмуштун рамкасында сүрөттөлөт. Каармандары да өз турмуш түйшүктөрү менен алп урушкан кадимки эле карапайым койчу, уйчу, жылкычы, же акылдуу дыйкан, амалдуу таз, айлакер аял. Алар өз турмушунун жыргалчылыгы үчүн адилетсиз хан, ач көз бай, алдамчы соодагер, айласыз куулар менен күрөшөт. Бирок, бул күрөш башка мүнөздө, башка шартта өтөт. Атап айтканда бакты, таалайына бөгөт болгон өз душмандарын сыйкырдуу курал-жарактын күчү менен эмес, акыл-айланын күчү менен жеңип, адилеттүүлүк, адамгерчиликти даңазалашат. Бул турмуштук жөө жомоктордун башкы бир бөтөнчөлүгүн түзөт.

Турмуштук жөө жомоктор катары кадимки турмуштук окуялардын катнашы, образдык системалары жөнүндө сөз кылганда фантастиканы, кыялый ой жорууларды таза жокко чыгарууга болбойт. Бирок, мындагы фантастика сыйкырдуу жомоктордой башкы ролду ойнобойт, негизги ойду ачууда жардамчы катары гана кызмат кылат. Ошондуктан, турмуштук жөө жомоктордо фантастиканын сыйкырдуу күчү бир топ солгун келет.

Турмуштук жөө жомоктордун дагы бир өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгү бар: алардын басымдуу көпчүлүгү сатиралык багытта айтылат. Башкача айтканда хан менен дыйкандын, бай менен кедейдин, оокаттуу менен жардынын ортосундагы социалдык

карама-каршылыкты сүрөттөгөн турмуштук жөө жомоктор арбын. Сөзсүз, бул келишпөөчүлүктөр, карама-каршылыктар жомокто жалаң гана жеке эки адамдын ортосундагы конфликт катары эмес, бүтүндөй бир коомго мүнөздүү социалдык карама-каршылык катары мүнөздөлөт. Ошондуктан, мансабына чиренип, акмакты издеткен акылсыз хан, акмакты жазбай тааныган акылдуу дыйкан, же ач көз бай, айлакер таз жөнүндө сөз болгондо угуучу белгилүү тапты кез алдына элестетет. Алардын ортосундагы күрөш аркылуу эзүүчү таптын ачкөздүгү, зулумдугу ашкереленип, күрөш карапайым адамдын жеңиши менен бүтөт. Бул жеңиш акылдын, айланын жардамы менен келет.

Кыргыз элинин турмуштук жөө жомокторунун ичинде хандын, бектин ырайымсыздыгын, адамгерчиликсиз мамилелерин ашкерелеген жомоктор арбын. Биз ошолордун айрымдарына гана токтолуп, сатиралык курч мазмундарына, социалдык багытына көз чаптырып көрөлүк.

Хан менен дыйкандын, бай менен кедейдин ортосундагы социалдык мамилелерди баяндаган жомоктордун дээрлик чыгышы таптын жиктелишине, патриархалдык-феодалдык коомдун өнүгүшү менен өтө тыгыз байланыштуу. Курч социалдык мазмундагы сатиралык жомоктордун өзүнчө жанр катарында калыптанышы да ушул доордун өсүш тепкичине туура келет. Анткени таптык жиктелиш, эзүүнүн курч мүнөзгө айланышы да турмуштук сатиралык жөө жомоктордун багытын, мазмунун шарттаган. Алар эки таптын ортосундагы күрөштү айкындап, эзүүчүлөрдүн душмандык жүзүн ашкерелөөдө күчтүү курал болгон.

Турмуштук сатиралык жомоктордун мазмунун бир-эки тема менен чектеп коюуга болбойт. Алар тематикага кең да мазмунга бай. Мына ушундай жомоктордун бирин жогоруда атаган антифеодалдык мотивдеги чыгармалар түзөт. Бул чыгармалар өздөрүнүн социалдык курч мазмуну менен айырмаланып турат. Буларга негизинен эки таптын өкүлү катышат. Алар бири-бирине жалаң социалдык абалы жагынан гана эмес, акыл-эси, жөндөмдүүлүгү жагынан да бүт карама-каршы коюлган. Кыргыз элине кеңири белгилүү болгон «Акылдуу дыйкан, акмак хан», «Кара таштын сыры» деген жөө жомоктор мына ушул мазмунда.

Жомокту түзгөн эл *бир жагынан*, көкөйүнө тийген адилетсиздикти ашкерелебе, *экинчи жагынан* күткөн үмүттөрүн учкул тилектерин да дайыма жомоктун мазмунуна сиңире алышкан. Ошондуктан, кайсы гана жомокту алып карабайлык, душман аягында өз энчисин албай калбайт: же ачуу күлкү менен жектелип, акмактыгы ашкереленет, же өлүм жазасын алат. Сатиралык жөө жомоктордун күчү да, мүнөздүү бир өзгөчөлүгү да ушунда. Ушуга байланыштуу дагы ошо мисалга кайрылып көрөлүк. Эл ичинде «Бир тилек» деген жомок айтылат.

Кыргыз элинин сатиралык жөө жомокторунун көпчүлүгүндө хан башкы каармандардын бири болуп катышат. Ал көпчүлүк учурда терс каарман мүнөзүндө сүрөттөлүп, мыскылдуу күлкү менен анын акылсыздыгы, ачкөздүгү ашкереленет. «Бир тилек» аттуу жомокто да хан ушул багытта берилген.

Хан бир кедейдин өңдүү, акылдуу аялын ачкөздүк менен тартып алат. Бир топ убактыдан кийин кедей дубананын кейпин кийинип, аялын көрүү үчүн хандын ордосуна барат. Ханга келгени кабагын ачып өйдө карап жылмайбаган кедейдин аялы мурунку күйөөсүн көргөндө кубанычы койнуна батпай күлүп, кубанычка бөлөнөт. Аны көргөн хан аялын дагы кубантуу, кабагын ачуу максатында кийимин дубанага кийгизип, өзү дубананын кийимин кийип, аялдын алдына келет. Аял күлүп, кубануунун ордуна хандын башын алып, кедей күйөөсүн хандык тактыга отургузат. Ханды трагедиялык абалга алып келип жаткан себеп — анын акылсыздыгы болуп жатат. Бул жөө жомокто да ак тилектин салтанаты, ач көздүн жазаланышы жөнүндө баяндалган. Бирок, жомоктордо салтанат турмуштагыдай ар дайым эле катуу күрөш, чоң күч менен келбейт. Айрым убакта бир эле ситуациянын кокусунан өзгөрүшү аркылуу жөө жомоктогу негизги идеянын ишке ашышы мүмкүн. «Бир тилек» жомогунун аяккы дубанага байланышкан ситуациясы мына ушу жөнүндө айтып жатат. Сөзсүз, бул учурду сатиралык жөө жомоктун бир гана мүнөздүү

белгиси деп карообуз керек. Ал эми көпчүлүк жомоктордон айла менен акылдуулуктун шайкеш келишин баяндаган, ошол аркылуу терс каармандын угуучуларды жийиркенткен сапаттарын ашкерелеген кеңири окуялардын түрмөктөрү көп кезигет. Буга мисал катары ырайымсыз Жаныбек хандын каарынан буура жетелеп, теке минип келип, аны сөзгө жыгып, өз элин талоондон алып калган бала жөнүндө баяндаган «Элчи бала» аттуу жомокту да эске түшүрсөк болот. Мында бир жагынан элдин өкүлү катары катышып жаткан жөнөкөй эле баланын акылмандыгы, тапкычтыгы даңазаланса, экинчи жагынан хандын кылдан кыйкым таппаган зордукчулдугу, ырайымсыздыгы ашкереленип жатат. «Куу бала», «Акылсыз хан», «Айлакер бала жана акмак хан» дегендер да курч социалдык мазмундагы сатиралык жомоктун үлгүлөрүнөн.

Кыргыз элинин сатиралык жөө жомокторунун ичинде кожо-молдолордун, дин өкүлдөрүнүн кылык-жоруктарын, жүрүм-турумдарын ашкерелегендери да бар. Ал жомоктордо кожо-молдолордун ачкөздүгү, адамга жакпаган жүрүм-турумдары, адамгерчиликсиз мамилелери катуу сынга алынган. Алар жөнүндө макал-ылакаптардан тартып, кыска анекдотко чейин айтышкан, мыскылдуу күлкү менен жектешкен. Тактык үчүн «Койлубай» аттуу жомоктун мазмуну менен таанышып көрөлүк. Бир молдо «өлүктөн алган олжом» деп, бир бээни үргүлөп жетелеп келе жатканын Койлубай көрөт да, баткакка оонап алып, бээнин ордуна жүгөн тагынып, жетеги менен бара берет. Бир мезгилде Койлубай тартынып коёт, Молдо караса, бээнин ордуна түрү суук неме жүрөт, ал көрөрү менен колундагы чылбырды таштай качат. Ошентип, Койлубай бир бээлүү болот. Молдону аны менен жайына жөн койбойт. «Каракчы болгон бээң сени издеп жүрөт. Сени андан куткарам» — деп, молдону дагы атынан, чапанынан айрыйт. Мында Койлубайдын молдого жасаган кылык-жоруктары менен элдин дин өкүлдөрүнө жасаган мамилелерин ачык чагылтып жатат. Мындай мотив жардынын жалгыз өгүзүнө көз арткан сук молдону сүрөттөгөн «Молдонун азабы», кызыл көрсө кызыгып, бүт адамгерчилигин саткан молдо жөнүндө баяндаган «Уятсыз молдо» өңдүү сатиралык жомоктордо да таасын берилген.

Хан менен байды, бий менен молдону мазактап, алардын алдамчылыгын, адилетсиздигин, ачкөздүгүн, акылсыздыгын ашкерелеген социалдык мотивдеги, курч, сатиралык чыгармалардын катарына Алдаркөсө менен Апендинин образына байланышкан жөө жомоктун циклдери кирет.

Алдаркөсө жана апендинин ысымы менен байланышкан анекдот мүнөзүндөгү чакан жөө жомоктордун окуялары Орто Азия жана Казакстанда жашаган элдердин арасында эң кеңири айтылат. Ырас, Алдаркөсө менен Апендинин ысымынын айланасына топтоштурулган бизге белгилүү окуялар негизинен бир-бирине жакын болгону менен, айрым элде ар башка ат менен айтылганын кезиктирүүгө болот. Мисалы, Насирдин, Ходжо Насирдин ж. б. Кыргыздарга Алдаркөсө көбүрөөк тааныш жана жакын. Ошондой эле апендинин ысымына байланышкан анекдоттор да кыргыз элине белгилүү.

Алдаркөсө жөө жомогу түркмөн, татарларда, түрк, азербайжан, крым татарларында, кумыктарда бирин-серин учураганын эске албаганыбызда, негизинен казак менен кыргыздарда кеңири белгилүү. Ал гана турсун памирдик жана каратегиндик кыргыздарда ар түрдүү варианттары менен көп айтылат. Бул бир гана жомок же анекдот эмес. Алар Алдар көсөнүн аты аркылуу бири-бири менен байланышкан жомоктун жана анекдоттордун цикли. Ар бир элдин өзүнүн Алдар көсөсү бар. Анын иштеген иштери, жомоктордогу окуялардын, турмуш тиричиликтин мүнөзү да ошол элдин улуттук мүнөзүнө, жашоо шартына, ойлоо психикасына байланыштуу берилген. Мисалы үчүн Алдар көсөнүн бай менен вазирди алдаганындагы бир гана деталга көңүл буруп көрөлүк. Кыргыз жомогунун вариантында «Аларкөсөнүн алдамчылыгын көрөйүн» деп, мактанып келген хандын вазири алдатып, атынан ажырап калса, казакча вариантында байдын баласы Алдар көсөгө алдатып, төөсүнөн айрылат. Экөөндөгү ат, төө деген гана деталь ар бир элдин турмуш өзгөчөлүгүнө карай алынганын байкоо кыйын эмес. Демек, Алдаркөсө

жөнүндө сөз кылганыбызда конкреттүү темадагы сатиралык жомоктун циклин түшүнүүбүз керек.

Кийинки жылдарда Аларкөсөгө байланыштуу жомоктор «Алдар көсөнүн аңгемеси»¹ деген ат менен айтылып, жыйнактарда басылып жүрөт. Бул Алдар көсөнүн аты, анын көркөм образынын идеялык багытына карай бириктирилген бир нече жөө жомоктун жана анекдоттордун цикли. Айтуучулар Алдар көсөнүн образынын мүнөзүнө карай ар түрдүү мазмундагы эпизоддорду топтоштура берген. Мында айрым убакта Апендинин окуяларын да Алдар көсөнүн аты менен байланыштырып айткан учурлар да элдин арасынан кезигет. Мисалы үчүн Апендиге байланыштуу бир анекдотту эске сала кетелик. Апенди казыга тили тийгендиги үчүн жарым дилде насыяга жыгылат. Берейин десе казынын бир дилдеге майдасы жок болуп чыгат, же Апендини кетирбейт. Жадаганда ханын да кошо тилдеп, экөөнөргө бир дилде деп, акчасын таштап, баса берет. Памирдик жана каратегиндик кыргыздарда Апендинин атына байланышкан ушул анекдот Алдар көсөнүн аты менен байланыштуу айтылат¹. Бирок, муну эл эч убакта жерибестен, өз улуттук каарманынын кезектеги гана бир эпизоддук окуясы катары кабыл алат. Анткени, ал бүт мазмуну боюнча көпчүлүк массанын көз карашын берүү менен улуттук каармандын бүт турпатына, мүнөзүнө туура келип жатат.

Алдаркөсө эзүүчү таптардын өкүлдөрүн куулук, алдамчылык менен мазактап, ачкөздүктү, зыкымдыкты, куру мактанчаактыкты акыл, айла менен катуу ашкерелейт. Алдар көсөнүн аты менен байланышкан сатиралык жөө жомоктор жана анекдоттор да өздөрүнүн элестүүлүгү, курч социалдык мазмуну менен өзгөчө айырмаланып турат.

«Алдар көсөнүн» аңгемеси аттуу циклде «Чыктатырбас Чынарбай менен Алдар көсө» деген сатиралык чакан жомок бар. Бул чыгарма өзүнүн мазмунунун тереңдиги, мыскылдуу күлкүгө толгон кырдаалдары менен циклдеги жомоктордон алда канча бөлүнүп турат. Жомоктун темасы айтып тургандай, Чынарбай малынын туягын санаган, элден алсам, бирөөнө да бербесем деген принцип менен жашаган сараң адам. Буга элдик варианттарынын биринде адаттан тышкары мындай кеңири мүнөздөмө берилет: «...Чыктатырбас Чынарбайдын сасыган сараңдыгы жанда жок болгон. Өмүрүндө үйүнө конок кондуруп, башка адамга тамак берген жан эмес. Анын сараңдыгы бүткүл элге маалым. Ар дайым үйү менен жалгыз конот. Үйүндө өзү, аялы, кызы, уулу, келини — бардыгы беш баш киши болот. Чынарбайдын эч ким менен иши жок, малы көп, пайдасы жок, жардыдан жалчы салып, акысын берип көргөн эмес. Андан качып, жанына коңшу жолобойт. Айранын аттай көргөн, кымызын төөдөй көргөн, сүткө, жүнгө сараң болуп кызгангандыктан үйүнө киши барбайт. Тамак кылганда же кой сойгондо эшиктен келе жаткан кишинин добушун билмек үчүн эшигинин алдына камыш салып койгон. Мындай пейлин көргөн адамдар: «Капырдын үйү курусун» — деп, барганын койгон. Кээ убактарда кандайдыр жумушу чыгып, барып калган адам болсо, ал адам менен аябай урушчу: «Үйүң жокпу? Казан-аягыңды сууга салып коюп, үйүңдөн безген адамсыңбы? Адамдын оозуна тамак тийгизбейт экенсиң. Кет, мага жолобо. «Акмакка чоң аягыңды көрсөтпө» дегендей бул итти бүгүн тамакка тойгузуп койсоң мындан ары үйдөн чыкпайт» — деп, үйүнөн кубалап чыгуучу эле»². Кокусунан келип калган Алдар көсөгө Чынарбай мына ушул адаттарынын баарын иш жүзүндө көрсөтөт. Казандагы тамагын катып, конокту ачка уктатууга аракеттенет. Бирок, Алдаркөсө амал менен казандагы бышып жаткан эттерин алып, абышка, кемпирдин кийимдерин казанга салып кетет. Анысы аз келгенсип, Чынарбайдын кызы койнуна катып алган нанын алып жолго түшөт.

Чынарбай — бир таптын, болгондо да ач көз, сараң байлардын бүтүндөй бир тибин таасын элестеткен көркөм образ.

¹ Кыргыз эд жомоктору, 116-бет.

¹ К. Иманалиев, Ж. Мука н бае в. Памирдик-каратегиндик кыргыздарда. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1960, 151-бет.

² Фонду, инв. №1450, 9-бет.

Көчпөс бай менен Көчмөн байга «Ак кочкор» деп, карышкырды сатып, короодогу коюн кырдырышы, «Мени алдап көрсүнчү» — деп, мактанган хандын вазиринин атсыз калышы, же болбосо соодагердин «зоону тирейбиз» деп, жүктүү төөлөрүнөн айрылышы Алдардын айлакерлигин, акылмандыгын баяндаган эпизоддор.

Кыскасы, «Алдар көсөнүн аңгемелери» өзүнүн ар кыл мазмундары менен жалпы эле кыргыз элинин сатиралык жөө жомокторунун курч социалдык багытын ырастап жатат. Алдаркөсө өзүнүн максатын көпчүлүк учурда уурулук, алдамчылык менен ишке ашырат. Элдик жомоктордо болсун, жалпы эле оозеки чыгармачылыкта уурулук, алдамчылык ар дайым терс көрүнүш катары катуу сынга алынат. Ал эми Алдар көсөөнүн образы менен байланышкан куулук, шумдук, алдамчылык угуучулар тарабынан эч убакта тескери сапат катары жектелген эмес. Анткени, байдын малын, хандын казнасын уурдап, дүнүйөсүн алдап алуудан жомокту жаратуучулар алуунун, адилетсиздикти жазалоонун ыңгайлуу бир жолун көрүшкөн.

Адам баласына мүнөздү жалпы эле оң жана терс сапаттар түрүндө баяндаган сатиралык жомоктор да кыргыз элин оозеки чыгармачылыгында кеңири кездешет. Бул мазмундагы жомоктордо жаман менен жакшыны, акылдуу менен акылсыздыкты карама-каршы коюп, курч контрасттык багытта сүрөттөйт. «Жорунун билемди үйрөнгөнү», «Жеке таз жана жети таз», «Үч соодагер» мына ушундай үлгүлөрдөн.

«Жорунун билемди үйрөнгөнү» аттуу сатиралык жомокто аңкоо кербенчилердин мергенчинин «менин жорум баарын билет» деген сөзүнө ишенишип, жоруну сатып алып, койлорунун баарын карышкырга кырдырганы жөнүндө баяндалат. Мында соодагерлерди мыскылдоого багытталган күлкү бар. Соодагерлерди бул абалга келтирип жаткан алардын акылсыздыгы, аңкоолугу болуп жатат. Жомок мына ушуну ашкерелөөдө. Айрым адамдарга мүнөздүү ушул сапат жөнүндө «Жеке таз менен жети таз» деген сатиралык жомокто дагы айтылат. Мында биринчи катарга акылдуулук, айлакердик коюлуп, даңазаланат да, ошол аркылуу анын карама-каршысындагы акылсыздык өңдүү терс сапаттар ашкереленип, катуу сыңдалат.

Таз кыргыз жөө жомокторунда башкы каарман катарында эн көп кездешет. Жөө жомоктордо таз дароо эле ар дайым угуучунун купулуна толгон он каарман болуп чыга келбейт. Ал эн мурун өзүнүн таздык тышкы кейпине туура келген жүдөө адам катары сүрөттөлөт. «Жеке таз жана жети таз» деген жомоктун башында он каарман жеке таз мына ушундайча мүнөздөлөт. Анын алсыздыгына, жалгыздыгына карай жети таз жекелеп, абдан ызалашат, андан акылдуусунушат. Жеке таз жалгыз торпогун союп, мээсин жерге көөмп, байдын көпкөлөң балдары менен мелдеше кетип, жердин «мээсин» чыгара тээп, алардын жети торпогун угуп алат. Ушундай эле акыл, айла менен кап-кап көмүр, күлдөрүн, алтынга, өлгөн энесин хандын кызына алмаштырып, акылсыз жети тазды энесинен, үй-жайынан ажыратат. Анысы аз келгенсип, аягында өздөрүн кудукка салып баса берет. Мында адамдык жакшы сапатты — акылдуулукту, айлакерликти даңазалаган элдик идея таамай берилип жатат.

Акылмандуулук, айлакердик, тапкычтык айрым сатиралык жомоктордо кичинекей эле окуялардын түйүндөрүндө өтө элестүү сүрөттөлүү менен, ошондой эле анын карама-каршысындагы акылсыздыкты, аңкоолукту, жөндөмсүздүктү сынга алып, ачуу күлкү менен жектейт. Дүнүйөсүн карактайм деп келип, «Даат» жомогун угуп отуруп колго түшкөн каракчылар, же өз күнөөсүн өзү айтып берип, казынын алдында чок доого жыгылган «Акылман казы» аттуу жөө жомоктогу аңкоо жана алдамчылар мына ушундай тескери типтерден.

Кыргыз элинин турмуштук жөө жомокторунун ичинде адам баласынын адал эмгегине, жакшы жүрүм-турумуна арналган жалпы мораль, этика жөнүндөгү чыгармалар да бар. Алардын биринде ак ниет менен кара ниет адамды карама-каршы коюп, адал эмгекти, кең пейилдүүлүктү даңазаласа, экинчи жагынан ачкөздүктү, сарандыкты катуу сындап, өкүнүчтүү натыйжаларын көрсөтөт.

Жакшыга, бийик идеалга үндөгөн жалпы мораль, этика кыргыз жөө жомокторунда чоң окуялардын түйүндөрү аркылуу бир нече эпизоддор менен берилбейт. Мындай мазмундагы жомокторго көбүнчө жөнөкөй, кадыресе бир гана окуянын фонунда чоң идеяны, моралды ачып берүү мүнөздүү. Мисалы «Акылдуу бала» аттуу жомок өзүнүн көлөмү жагынан өтө чакан. Бирок, мында чоң ой берилген. Урулукту кесип кылып келе жаткан атасы өзүнүн алдан, күчтөн тайып кетип бара жатканын сезип, баласына «өнөрүн» алып калуусун каалайт. Ушул максат менен атасы баласын бирөөнүн кызыл өгүзүн уурдап келүүгө жиберет. Бирок, баласы уурдап келбей сатып келип атасына союп берет. Аны билбеген атасы айыбыбыз ачылып калар бекен деп, этти жеп бүткөнчө сарсанаа болуп жатып абдан арыктап кетет. Ал эми өзүнүн адал эмгегине алып келгенин билген баласы кызыл өгүздүн этине тескерисинче семирет¹. Бул антитезалык образдар менен чакан гана окуянын түйүнүндө адал эмгек жөнүндөгү жалпы элдик мораль ачык, элестүү берилип жатат.

Ак эмгек, акылдуулук, адамгерчилик, туруктуулук жөнүндө сөз кылганыбызда аялдар темасындагы турмуштук жөө жомоктор жөнүндө айтпай кетүүгө болбойт.

Жалпы эле адамга мүнөздүү оң жана терс сапаттарды даңазалап, же ашкерелөөчү каармандар катарында аялдар ар түрдүү мазмундагы жомоктордо арбын кезигет. Биринде «Акылдуу кыз» аттуу жомоктогудай акылдуусунган күйөөсүн өзү менен кошо алып кетип, ханды сөзгө жыкса, биринде адамдык жогорку сапатын талыкпаган эмгек, акыл менен көрсөтөт. Мисалы, «Жаңы шаар» аттуу жөө жомокто хандын каары, кыздын жөн билги акылмандыгы жөнүндө баяндалат.

Мында да «Акылдуу кыз» аттуу жомоктогудай хан вазирине акыл үйрөтүп, өлүмдөн алып калганы үчүн кызын күнөөлөп, келесоого алып берип, үйүнөн кууп жиберет. Бирок, кыз келесоо таз күйөөсүнө тулпар мингизип, үстүнө үй тигип, колуна куш кондуруп, адам катарына кошот, ал гана турсун, жериген хан атасы да тааныбай кийин аларды тектүү жердин атактуу адамдарындай кабыл алып, достошууга чейин барат. Мында акылсыз хандын акмактыгы гана ашкереленбестен, баарынан мурда акылдуу, жөн билги, туруктуу аялдын тиби даңазаланып жатат. Ушул эле мазмундагы жөө жомоктордун бири үкүнү таптап куш кылган, адамга ооз ачып, тике карай албаган Жапалакты тарбиялап, ханга тете киши кылган «Жапалак байдын катыны»². Мында антитезалык образдардын тиби контрасттык окуялардын кагылышында өтө элестүү берилген. Жапалактын аялы акылдуулуктун, туруктуулуктун идеалы катары бийик даңазаланган. Өзгөчө, бул Акыл Карачачтын образына мүнөздүү.

Акыл Карачач Жээренче чечен менен бирге сүрөттөлөт. Эгерде Жээренче чечен элдик оозеки чыгармачылыкта чукугандай сөз тапкан чечен катары белгилүү болсо, Акыл Карачач акылмандыгы менен оозго алынып жүрөт. Ошондуктан анын өз аты калып, Акыл Карачач деген ылакап атка конуп кеткен.

Жаныбек хан Акыл Карачачты ачык тартып ала албай кайнатасы Жээренче чеченди «Кырк ирикти төлдөт», «Кумдан өтүк тик» деген сыяктуу ишке ашпас тапшырмаларды берип, кыйыктоо менен келинин алууну амал кылат. Бирок, каардуу хандын амалынан Акыл Карачачтын акылы артып түшөт да, өзүн да, атасын да хандын каарынан куткарат. Акыл Карачачтын образына байланышкан акылмандуулуктун, туруктуулуктун идеалын көрсөткөн жомоктор көп. Аларга: «Хан менен обаскердин убадасы жана кыз падыша жөнүндө», «Сарыпкан менен Зайнакан», «Ырыскы талашкан хан», «Сокочу дыйкан» өңдүү турмуштук жөө жомоктор кирет.

Аялдар темасындагы турмуштук жөө жомоктордо, ошондой эле терс адамдык сапаттарды катуу сындаган чыгармалар да бир топ арбын. Эгерде «Акыл Карачач», «Сүйлөбөс кыз», «Жапалак байдын катыны» өңдүү жөө жомоктордо туруктуулук, акылмандык, тапкычтык өңдүү жогорку адамдык сапаттар оозго алынып, даңазаланса, ал

¹ Кыргыз эл жомоктору, 1957, 59-бет.

² Фонду, инв. № 1322, 57-бет.

эми «Сулайман бай», «Мыкаачы аял», «Жаман катын» өндүү жомоктордо, тескерисинче, туруксуздук, жеңил ойлуулук, мансапкордук сынга алынат.

Кыргыз элинин айрым жөө жомокторундагы адилеттүүлүктүн, акылмандыктын идеялары белгилүү бир окуялардын системасында, каармандын ачык, бетме-бет кагылышында берилбестен, сөз жарыштыруу, ойдун табышмактуу түйүндөрүн чечүү аркылуу да ачылат. Жөө жомоктордун мына ушундай түрлөрүнө табышмактуу жомоктор кирет.

Бизге мелдештин эки түрү белгилүү: бири күчтү, эрдикти, шамдагайлыкты, ыктуулукту сыноочу мелдеш. Бул негизинен сыйкырдуу жөө жомокторго мүнөздүү. Ал эми турмуштук жөө жомокторго дүйнө тиричилигинин түрдүү жактарын ичине алган купуя сырдуу табышмакты табуу, анын жообун так, туура чечмелөө мүнөздүү. Бул типтеги жомоктор жалпы эле кыргыз элинин чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш.

Жөө жомоктордо табышмак чыныгы акылмандуулукту, жөндөмдүүлүктү, сергектикти сыноочу каражат катары кызмат кылат. Ошол табышмак жомоктун негизги сюжеттик өзөгүн түзөт да, диалог формасында берилет. Жооп — баа берүүнүн, сыноонун критериясы. Ошондуктан, табышмакты берген киши эмес, аны туура чечип, жообун таап кеткен киши көбүнчө жогору бааланат. Мисалы, «Чал менен Беккан», «Акылдуу кыз», «Хан менен обаскердин убадасы жана кыз падыша жөнүндө», «Сынчы» өндүү турмуштук жөө жомоктордо карапайым элдин өкүлдөрү катышат. Алар өздөрүнүн тапкычтыгы, акылмандыгы менен угуучуларды абдан таң калтырат. Бул жомоктордогу оптимисттик идеялар, турмуштук чындыкка дал келген философиялык терең ойлор эмгекчилерди тарбиялоодо азыр да өз маанисин жоготкон жок.

Социалдык-турмуштук жөө жомоктордун мазмундук өзгөчөлүгүнө жараша анын көркөмдүк формасы да өзүнө мүнөздүү ыктар менен берилет. Жогоруда биз эскерткендей турмуштук жөө жомоктордогу окуялар кереметтүү жөө жомоктордогудай өзгөчө бир сыйкырдуу шартта, укмуштуудай окуялардын катнашында сүрөттөлбөйт. Бардыгы кадимки эле реалдуу турмуштук шартта өтөт. Бирок, андагы кагылыштар, карама-каршылыктар, күрөштөр турмушта учурай тургандыгына карабастан, абдан курчутулган, гиперболикалык түрдө берилет, гротескке ачык эле айлантылган.

Жогоруда биз түрдүү мазмундагы социалдык-турмуштук жомоктордун негизинде түрдүү кесиптеги, ар түрдүү мүнөздөгү каармандар менен тааныштык. Адилеттик, теңдик, адамгерчилик үчүн күрөшкөн бул оң каармандар, ошондой эле хан, бай, молдо өндүү терс кейипкерлер жомоктун башка түрлөрүндөй эле мында да жалпыланган мүнөзгө ээ. Анын тышкы кейпи, психологиялык белгилери, аларды курчап турган шарттар эч убакта кеңири сүрөттөлбөйт. Алар жалпы эле ат (таз, бай, хан) менен катышат да, окуялардын жүрүшүндө, күрөш, кагылыштарда каармандардын мүнөздөрү ачылат. Айрым убактарда жомоктун башталышында эле каармандын ички сыры же социалдык абалы бир-эки сүйлөм менен так мүнөздөлүп берилет. «Жетим бала, жесир кемпир» деген жомок мындайча башталат: «Илгерки убакта бир жетим бала, жесир кемпир болуптур. Жетим баланын энеси ырайымы жок, жаман кемпир экен». Окуялардын андан аркы өсүшүндө жесир кемпир ушул мүнөздөмөнүн чегинен чыкпайт. Кагылыштын башталышына да кемпирдин ушул терс сапаты себепкер болот.

Турмуштук мазмундагы сатиралык жөө жомоктор көбүнчө күлкүлүү келет. Бирок, күлкү да ар түрдүү мазмунда болот: кээде ал ачуу сарказмга толуп, ашкерелөөнүн бийик нокотуна жетсе, кээде жумшак юмор мүнөзүндө күтүлбөгөн окуя, ситуация аркылуу берилет. Мисалы, «Акылдуу кыз» аттуу жомокто хан шерти боюнча аялын акыл үйрөткөнү үчүн коё бермек болуп, таажы, тагыман башканын каалаганыңды ал» дейт Аялы хандын сөзү боюнча айткандарын таштап, өзүн алып кетет. Ушундай эле күтүлбөгөн ситуациялар жөнүндө жумшак юмор менен «Алымкул түш жоругуч», «Сокочу дыйкан» деген жөө жомоктордо да баяндалат.

Турмуштук жөө жомоктордо традициялык сүрөттөө ыкмалары эң аз колдонулат. Мисалы, кереметтүү жомоктордун түрлөрүнө мүнөздүү кооз сөз тизмектери менен

берилчү башталма (зачин) турмуштук жөө жомокторго негизинен мүнөздүү эмес. «Илгери» деген традициялык сөздөн кийин гана угуучу түз эле негизги окуяларга аралаша түшөт. «Эки бир тууган болуптур. Бирөө ичи тар, өзү бай, бирөө кедей». Андан ары эки бир туугандын ортосундагы карама-каршылыктар жөнүндө баяндалат.

Ошондой эле турмуштук жөө жомокторго мүнөздүү диалог жөнүндө кыскача сөз айтууга туура келет. Эки каармандын ортосундагы диалог кыска, бирок өтө терең мазмунда болот. Ал акылдын, адамдык сапаттын чоң сыноосу катары кызмат кылат. Каармандын берген жообуна карата ага баа берилет.

Жөө жомок өзүнүн фантастикалык өзгөчөлүгүнө карабастан ал ар дайым гиперболалык түрдө сүрөттөлсө да, адам баласынын реалдуу турмуш умтулуштарын чагылдырат. Андагы оптимизм, кара күчтөрдүн үстүнөн болгон жеңиш, оң образдар менен терең байланышкан элдик идеал элди күрөштүн жаңы жеңиштерине ар дайым шыктандырып келген. Жомок көпчүлүк массанын ички дүйнөсүн кеңиткен, аларга көркөм ырахат берген. Бул касиет сөзсүз, идеялык жагынан жогору турган, көркөмдүк жагынан угуучуларды өзүнө тарта алган гана жөө жомокторго тийиштүү болгон. Ал эми жөө жомоктогу мындай сапат ар дайым жомокту айтуучунун жөндөмдүүлүгүнө, анын көз карашына, поэтикалык татымына, көркөм чеберчилигине байланыштуу. Ошондуктан, жөө жомоктун жомок катары эл оозунда айтылып, узак убакыт жашап калышына баарынан мурда анын терең идеясы, кызыктуу окуясы, айтуучунун жеке чеберчилиги себепкер болот. Айтуучу уккан чыгармасын жөнөкөй гана кайталоочу эмес. Айтуучу — бул көркөм сөздүн чебери, ал угуучу аудиториянын составына, анын кабагына карап, жалпы элдик байлыкка өзүнүн жеке индивидуалдуу чыгармачылык салымын да кошуп отурат. Демек, жөө жомоктун көркөмдүк сапаты, терең социалдык мааниси айтуучуга байланыштуу.

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын, анын ичинде элдик жөө жомокторду жыйноо жана жарыкка чыгаруу жагы Октябрь революциясынын жеңишинен кийин гана башталды деп жогоруда эскерттик. Ушуга байланыштуу кыргыз жөө жомокторун кандайдыр бир этапка, мезгилге бөлүп кароо мүмкүн эмес. Ошондой эле көп жомокторду калтырган таланттуу жомокчулар жөнүндө да айта албайбыз.

Жомоктун көпчүлүгү 1920—30-жылдарда жыйнала баштаган. Бирок, мында орус элиндегидей белгилүү жомокчулардын жомогун бүт жазып алып, жарыялоо иши колго алынган эмес. Азыр жарыкка чыккан жана кол жазма иретинде сакталып турган жомокторду барактап көргөнүбүздө, бир жомокчудан ырааттуу жазылган жөө жомокторду таба албайбыз. Дээрлик көпчүлүгү ар кайсы адамдардан жазылган. Ошондуктан белгилүү бир айтуучулар, алардын стилдик өзгөчөлүгү жөнүндө конкреттүү пикир айтыш өтө кыйын. Ошондой болсо да жомоктун жазылыш мезгилине карай анын өмүрү, элдин оозеки чыгармачылыктан алган орду, азыркы абалы жөнүндө кыскача ой жүгүртүүгө болот.

1920—30-жылдардагы жазылып алынган жөө жомоктор менен тереңирээк таанышып көргөнүбүздө, алардын айтылышында жөө жомоктун өзүнө гана мүнөздүү традициялык көркөмдөө ыктары, мазмундук өзгөчөлүктөрү көбүрөөк сакталганын көрөбүз. Ал гана турсун ушул жылдарда сыйкырдуу жомоктор бир топ арбын жазылган.

Элибиздин маданияты, экономикасы өскөн сайын, бир мезгилдерде кыялый ой жоруулардын гана объектиси болгон санаанын, үмүт менен тилектин ишке ашышы, учуучу килемдин ордуна самолёттун, телефон, телеграф, радионун чыгышы мына ушунун бардыгы угуучулардын жөө жомокторго карата болгон, өзгөчө сыйкырдуу жомокторго карата болгон кызыгуусун солгундатпай коё албайт. Бул өзгөчө согуштан кийинки, ал гана турсун 30-жылдардын экинчи жарымында ачык сезиле баштайт. Эгерде айтылса да, аларга жалпы эле жомоктун калып алган традициясына айрым бир жат жаңы турмуштун деталдары жасалмалуулук менен киргизилип, стили жана тили көп жагынан модернизацияга учураган¹. Сөзсүз, булар айрым факты. Бирок мындай фактыларга карап

¹ Фонду, инв. № 1593, 1322, 179-бет.

туруп, жөө жомок оозеки чыгарманын белгилүү бир жанры катарында өзүнүн жашоосун. токтотту деп айтууга болбойт. Жөө жомок азыркы угуучулар тарабынан элдин турмушу жана идеалынын көркөм поэтикалык чагылуусу катары кабыл алынат. Аны ойноо балдардан тартып, эңкейип калган кары адамдарга чейин чоң кызыгуу менен угушат жана айтышат.

КЫРГЫЗ ЭПОСТОРУ

Кыргыз эли эпикалык чыгармаларга өтө бай. Кыргыз элинин эпикалык жанры кеңири өнүккөндүгү жөнүндө өткөн кылымдын алтымышынчы жылдары орус окумуштуусу — академик Радлов тарабынан таамай белгиленген. Эпикалык чыгармаларда кыргыз элинин ар түрдүү тарыхый кырдаалдагы башынан өткөн турмушу, көз карашы, маданий абалы башка калктар менен болгон мамилеси, салты жана келечектен күткөн тилеги кеңири сүрөттөлгөн. Элдин турмушунун эпикалык чыгармаларда кеңири берилиши — анын идеялык мазмунун байлыгына, тематикаларынын ар түрдүү болушуна алып келген.

Революцияга чейин эпикалык чыгармаларды сактап келген жана айта билген таланттуу адамдарды эл «жомокчу» деп аташкан.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына арналган окуу китептерде, илимий макалаларда, эмгектерде эпостор негизинен мазмунуна жана формасына карай шарттуу түрдө экиге бөлүштүрүлүп жүрөт: «Манас» жана кенже эпостор «Манас» трилогиясы улуу эпоско кирет. «Кенже» деген термин кыргыз калган башка «Төштүк», «Курманбек», «Эр Табылды», («Кожожаш» «Жаныш, Байыш» «Жаңыл Мырза», «Олжобай менен Кишимжан», «Шырдакбек», «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан», «Мендирман» сыяктуу эпосторуна колдонулуп келе жатат. Көлөмүнүн залкарлыгы жагынан «Манас» трилогиясы гректердин «Илиадасы», «Одиссеи», финдердин «Калеваласы», армяндардын «Давид Сасунскийи», ирандардын «Шах-намеси», калмактардын «Жангары», индустардын «Махабхараты» өңдүү дүйнөгө маалым болгон чоң эпостордон алда канча көлөмдүү. Окумуштуулар «Манас» трилогиясын поэзиянын океаны» деп аташынын мааниси да мазмунунун тереңдигине жана көлөмүнүн зордугуна байланыштуу айтылган.

Ошентип, чоң же улуу, жана кенже эпостор деген бөлүштүрүү бул чыгармалардын окуяларды камтышына карай келип чыккан.

Ал эми мазмуну, андагы окуялардын мүнөзү жагынан кыргыз эпосторун баатырдык жана турмуштук эпостор деп эки топко бөлүүгө болот. Биринчи тобуна баатырдык мазмундагы «Манас», «Семетей» «Сейтек», Курманбек», «Жаныш, Байыш», «Шырдакбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза» сыяктуулар, экинчи тобуна социалдык-турмуштук мазмундаш «Саринжи-Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан», «Кожожаш» сыяктуу эпостор кирет.

Элдин ички душмандарына жана сырткы басып алуучуларына каршы салгылашкан күрөшү чыгармада өзөк катары алынып, мазмунунун каармандык мүнөздө болушу — баатырдык эпостордун маанилүү башкы белгилеринин бири. Эпостордогу элдик баатырлар жүргүзгөн күрөш жеке адамдын керт башынын таламы үчүн эмес, бардык элдин кызыкчылыгы үчүн жүргүзүлөт. Чыгармаларда баатырлар элине эркиндик алып берүүдө эли-жери үчүн жанын аябай эрдик көрсөтүп, өзү баатырларча күрөшөт. Акыры анын тарабындагылар жеңишке ээ болот.

Тарыхта кыргыздар чет жактан келген уйгур, монгол жана калмак баскынчыларына каршы эркиндик жана көз каранды эместик үчүн күрөшүп келгени белгилүү. Бул себептүү «Манас», «Курманбек», «Эр Табылды», «Шырдакбек», «Жаңыл Мырза», «Жаныш, Байыш» жана башка эпостордун негизинде эркиндик, көз каранды эместиктин идеялары жатат. Анын каармандары өз элинин эркиндигин бузган баскынчыларга каршы эр жүрөк күрөшүүчүлөр. Ал баатырлар укмуштуудай күчтүү, жанда жок акылдуу жана боорукер болуп сүрөттөлөт. Бул жагынан алар калың элдин чыныгы үмүт-тилектерин, идеалдарын чагылтып турат.

Кыргыздын баатырдык эпосторунун ичинен «Эр Төштүк» эпосу эң улууларынан болуп саналат, анткени бул эпос башка эпосторго караганда байыркы белгилерди көбүрөөк сактап калган. Бул өзгөчө алгачкы адамдардын мифологиялык түшүнүгү

сакталганынан көрүнүп турат. Жер алдындагы ар түрдүү касиеттери бар кайнап турган көл, жалгыз көздүү дөөлөр, Чоюнкулуктын өлбөстүгү, Чалкуйрук, Алпкаракуш, аюу жана кумурска, жолборстордун адамдык касиетке ээ болушу, ошондой эле, Төштүктүн жаны болот өгөөдө болуп, сандыкта сакталуусунда жана тескери каарман Чоюнкулуктын жаны жети кучкачта болуп, дайыма сандыкка салынган түрүндө аркардын ичинде сактала турганын көрсөткөн мотивдер.

Жаратылыштын ар кандай сырдуу күчтөрү, теңсиздик менен күрөшүү, аларды жеңүү, гуманизм идеялары «Эр Төштүк» эпосунда кеңири чагылдырылган. Башкы каарман Төштүк жети баштуу желмогуз кемпир менен салгылашат. Анын кесепетинен жер астына түшүп кетет.

Бирок жердин алдына түшкөндөн кийин Төштүк кемпирден күчтүүлүк кылат. Төштүк кырк кулактуу казанды ыргытып жибергенде жети баштуу жезкемпир казандын астында калып өлөт.

Төштүк дөө-перилер менен эле күрөшпөстөн, жолборс, аюу, алпкаракуш жана кумурскаларды да баш ийдирип кызмат кылдыра алат. Төштүктүн укмуштуудай күчтүү, амал-айлалуу болуп, дөө-перилерди, жиндерди, ажыдаарларды, желмогуздарды талкалашы — бул элдин ар кандай укмуштар жөнүндөгү түшүнүгү кеңейип, адамдын кара күчкө караганда күчтүүлүк кыла турганын көрсөтөт.

Чыгышы жагынан баатырдык мүнөз «Манас» эпосуна да таандык көрүнүш. Байыркы уруучулук учурдан баштап, патриархалдык-феодалдык мамилелердин доору «Манас» эпосунда терең из калтырган. Ал элдин жеке, же коомдук маанидеги турмушунун бардыгы уруучулук мамиленин салты, жышанасы менен жөнгө салынганынан ачык байкалат. Алсак, элдик баатыр Манас жеке, же элдик ишти чечүүдө — уруу башчылары — алп Кошойго, акылман Бакайга кеңеш кошот. «Манас» эпосунун баатырдык мүнөзү — элдик баатырларда сыйкырдуу касиеттердин сакталгандыгынан да көрүнөт.

Элдик баатыр Манас да Төштүктөй дөө-перилер, желмогуздар менен салгылашат. Манас, анын баатырлары — чыныгы эрдиктин салты боюнча салгылашуунун бардык эрежелерин бузбастан, аябаган күч жумшап, нагыз каармандык жасашып дөө-перилерди, желмогуздарды талкалашат. Жалгыз көздүү Макел дөө атса ок, сайса найза өтпөгөн, чапса кылыч кеспеген сыйкырдуу — касиеттүү болуп сүрөттөлөт. Баатырлардын атса ок өтпөгөн, отко салса күйбөгөн сыйкырдуу касиети байыркы түшүнүктөрдөн. Бул эпостун каармандарында эски белгилердин сакталганын көрсөтөт.

Манастын сыйкырдуу касиети, курал-жарагы, жоо кийимдерине байланыштуу сүрөттөлгөн. Манас ак олпок, боз кесе, туулга өңдүү кийимдерин кийгенде сыр найза, сыр бараң, зулпукор өңдүү курал-жарагын асынганда адам тик карай албайт. Тике маңдай келгенде ажыдаардай сүрдөнүп, капталынан кара чаар, кабылан чамынып, артынан бир нече сан кол келе жаткандай сезилет. Баатыр Манас жоо кийимдерин кийип турганда «отко салса күйбөй, сууга салса чөкпөй, чапса кылыч, атса ок өтпөй калат. Ак олпок менен туулгасын кийип, боз кисесин курчанып турганда, эч бир жоо кармашып алы жетпеген, жеңе да албаган. Элдик баатырлардын бул сыяктуу сыйкырдуу касиеттери дүйнөлүк эпостордо кеңири тараган көрүнүш.

Эпостон кийинки мезгилдеги элдин турмушу, тарыхын болумуштар, уламыштар, легендалар да орун алганын көрөбүз. Алар турмушта болгондой ырдалбастан, эпостун стилине жараша кайрадан иштелип, көркөмдөлүп чыккан. «Манас» эпопеясындагы Эр Көкчө. Кошой. Шаа-Темир, Жамгырчы, Каныкей, Агыш Урускан өңдүү бир катар эпикалык каармандар XIV—XVI кылымдардагы тарыхый адамдар менен байланышканы маалым. Эсенкан, Коңурбай, Жолой жана башкалар да Жунгар доорундагы тарыхта болгон калмактардын аттары менен байланышат. Аталган адамдар эпоско тарыхта болгондой ырдалбастан, уламыш, легенда түрүндө айтылган. Ошол легенда, уламалар манасчылар тарабынан чыгармачылык менен кайрадан иштелип, эпостун стилине салынып жалпылаштырылып сүрөттөлгөн.

«Манас» эпосу идеялык мазмуну жагынан жалпы баатырдык эпосторго таандык белгилери менен бирге жеке өзүнө тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүккө да ээ. Эпос жаратылышы жагынан ар түрдүү окуяга өтө бай. Бул эпостун идеялык-мазмуну кеңири, көп жактуу жана көркөмдүгүнүн ар түрдүү болушуна түрткөн. «Манас» эпосунда элдин турмушунун кеңири берилиши, окуялуулугу — эпопеялык чыгарма экенин көргөзөт. Эпостун бул өзгөчөлүгү өткөн кылымда биринчи кагаз бетине түшүргөн, аны европалык элдерге белгилүү кылган казак окумуштуусу Чокон Валиханов тарабынан «Чоң эпопея» деген баа алууга татыган.

XIV—XVIII кылымдардагы калмактардын кыргызга жасаган чабуулдары, кыргыздардын чет душмандар менен жүргүзгөн кайраттуу күрөштөрү «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаныш, Байыш» «Жаңыл Мырза» өңдүү кенже эпосторубуздун да мазмунун түзгөн. Курманбек, Табылды, Жаңыл элдин талабы, көпчүлүк массанын мүдөөсү үчүн баатырларча көрүшкөн элдик каармандар.

Баатырдык эпостордун сюжеттик өзөгүн ата-энесинин карыганча бала көрбөй теңирден тилек тилеп балалуу болушу, жаңы туулган балага салтанат менен ат коюу, баатырдын укмуштуу төрөлүшү, анын тарбияланышы жана өспүрүм кези, колукту издеши, үйлөнүшү, анан акыры кульминациялык момент — тышкы жана ички душмандарга каршы күрөшү өңдүү традициялык мотивдер түзөт. Баяндама баштан аяк баатырдык күрөштүн планында өтөт. Ошондой эле баатырдын төрөлүшүн, чоңоюшун баатырдык планда сүрөттөө кыргыз элинин баатырдык эпосуна мүнөздүү традициялык көрүнүштөрдөн болуп саналат. Мисалы, «Манас», «Шырдакбек» эпосторунда болочок баатырлар төрөлгөндө эле кан чеңгелдеп түшүшөт.

Баатырдык эпостордо массалык салгылашуулар, баатырдын душман өкүлдөрү менен жекеме-жеке беттешүүлөрү, анын оюн-тамашадагы баатырдыкты көрсөткөн мелдештери сүрөттөлөт. Согуштук өнөргө үйрөтүү, баатырлардын эрдиктери, амал-айлалары, салгылаштын жүрүшүнө да кеңири орун берилет.

Баатырлардын көрсөткөн бүткүл эрдик ишиндеги негизги бирден-бир ишенимдүү жолдошу жана жардамчысы анын аты болот. «Манас» эпосунда Аккула, «Эр Төштүктө» — Чалкуйрук, «Курманбекте» Телтору ат. Булар өзүнчө бир идеалдар: акылдуу, боорукер, шамалдай учкул жана кысталыш учурда тапкыч аттар. Эпостун мазмунуна ылайык алар апыртылып сүрөттөлөт.

Баатырлардын ишинин ийгиликтүү болушуна, же жеңилип калышына сөзсүз анын аты себепкер болот. «Курманбек» эпосунда душман тегерете курчап кирип келгенде, атсыз болгондуктан оор абалда калат. Бул көрүнүш кыргыздын баатырдык эпосторуна мүнөздүү көрүнүш.

Ал эми баатырдын айланасында кырк жигиттин топтолушу да традициялык мотивдерден. «Манастагы» «кырк чоро» «Курманбек», «Эр Табылды» ж. б. баатырдык эпостордогу кырк жигит согушта болсун, жай турмушта болсун баатырдын жөлөк-таянычы, жардамчысы катары сүрөттөлөт.

Баатырдык эпостордун дагы бир өзгөчөлүгү элдик баатырлардын келбети, тулпарлардын сыны, артыкчылыгы эпосто даяр ыр саптары менен берилет.

Традициялык салыштырууларды, көркөм эпитеттерди колдонууда да баатырдык эпостор өздөрүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүккө ээ. «Арстан», «Көкжал», «Айкөл», «Кабылан», «Шер» деген көркөм эпитеттер туруктуу түрдө элдик баатырларга колдонулат. Баатырлар каарданганда «ач арстандай чамынып», «ажыдаардай түрлөнүп», «көк жолборстой сүрдөнүп» калат. Көркөм салыштыруулар аркылуу эпостогу каармандардын эрдиги, кейпи, курал-жарагынын, жоо кийимдеринин айырмачылыгы терс каармандарга карама-каршы коюлуп мүнөздөлөт.

Баатырлар согуш майданында «чопкут», «чарайна соот» «ок өтпөгөн ак олпок» кийип, сөзсүз «ак болот найза», «аккелте», «айбалта», «добулбас», «ак бараң», «жаа» жана башка ушу сыяктуу курал-жарактар менен жабдылган. «Найзасынын учунан жалындаган от күйүп» деп, баатырлардын курал-жарактары да укмуштуу. Баатырдык эпостордо бекем

орун алып салт катарында колдонулган ык — элдик баатырдын карама-каршысында турган коркунучтуу душмандар менен катар эле ички душмандар, көпчүлүк учурда какбаш атасынын же агасынын жек көрүмчү образы түзүлөт. Мисалы, Төштүккө Элеман, Манаска Жакып, Курманбекке Теийтбек Табылдыга Кудайназар каршы коюлуп, элдик баатырдын образын тереңдетип ачууга көмөк берет. Мисалы, Манас ар кай жактан эркиндик издеп келген баатырларды тегерегине жыйнай баштайт. Бул аракет атасы Жакыпка жакпайт да, ошонун негизинде ар түрдүү кагылыштар болот.

Курманбектин атасы Теийтбек, кыргыз элинин жоосу калмактардын баатырлары менен жашырын байланышып алып, уулуна атын бербей, анын жеңилүүсүнө себепкер болот. Ушинтип, басып алуучулук аракетти көздөгөн сырткаркы душмандарга, эл арасындагы ынтымакты бузган ички душмандарга каршы күрөшүү, өз жерин, элин коргоо иштери баатырдык эпостун негизги идеялык мазмунун түзөт.

Кыргыз элинин эпикалык чыгармачылыгында турмуштук мазмундагы чыгармалар да көрүнүктүү орунду ээлейт. В. Радлов кыргыз элинин эпосу жөнүндө: «Кара-кыргыздар менен казак-кыргыздардын жөндөмдүүлүгүнүн, шыктуулугунун жана тарыхый өнүгүшүнүн ар түрдүүлүгүнө карай бул тектеш эки урууда элдик поэзия түрдүүчө мүнөзгө ээ болуп калган. Эгерде казак-кыргыздарда негизинен лирикалык поэзия өнүксө кара кыргыздарда, тескерисинче, эпикалык поэзия күчтүү өнүгүп элдик чыгармачылыктын башка тармактарын басып, лирикалык чыгармаларды четке сүрүп, ал гана эмес ылакап, жомок, аңгемелерди биротоло өзүнө сиңирип алган»¹ деген.

В. Радловдун эпикалык поэзиянын гүлдөп өскөндүгү жөнүндөгү пикири туура, бирок «эпикалык поэзия элдик чыгармачылыктын бардык башка тармактарын басып кеткен» деген оюна кошулууга болбойт. Албетте, эпосто баатырдык күрөштөр өкүм сүргөн доорлор көбүрөөк сүрөттөлгөн. Бирок баатырдык эпикалык чыгармалар менен бирге кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгында жомоктор, легендалар, макал, ылакаптар, лирикалык жана турмуштук ырлар жана коомдук саясий мамилени, үй-бүлөлүк турмушту сүрөттөөгө арналган эпикалык чыгармалар да көп кездешет.

Турмуштук эпостор адам баласынын күндөлүк боло берүүчү кадыресе жашоо-тиричилигинин, элдин жашаган тарыхый кырдаалына жараша ал абалын, коомдон алган ордун, көз карашын, алга умтулуусун көрсөткөн. Мына ушуга байланыштуу эркин сүйүү, эски салт-санаага каршы күрөшүү, теңдик, адилеттүү хандар жөнүндө турмуштук ой тилектер көз караштар социалдык-турмуштук эпостордун негизин түзөт. Кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгындагы мындай мүнөздөгү эпосторуна «Кожожаш», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Мендирман» өңдүүлөр кирет.

Адамдардын аңчылык кесиби, жаратылышка болгон анимистик көз карашы жана адамдардын жаратылыштын каардуу күчүн багынтуу аракети «Кожожаш» эпосунда кеңири чагылдырылган. Эпостун негизги каарманы Кожожаш — эл камын ойлогон көзгө атар мерген. Ал ала баш текени баш кылып атып алат да, Сур эчкинин артынан түшөт. Бирок акыры Кожожаш Сур эчкинин каргышына калып, асканын боорунда калат.

Байыркы адамдар аң-сезиминин өсүп жетиле элек мезгилинде жаратылыштын айрым көрүнүштөрүн, жан-жаныбарларды «касиеттүү» өзгөчө күч деп келишкен. Ушул карапайым түшүнүк да Сур эчкини ыйык, кайберен катары баалоого алып келген.

Ал эми «Кедейкан» эпосундагы окуялардын негизги мазмундук өзгөчөлүгүн кедей менен кандын, кембагал менен байлардын ортосундагы карама-каршылык, таптык күрөш түзөт.

Патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн убагында эксплуатациянын ар кандай формалары болгон да, алар кедей массаларын оор абалда жашоосуна алып келген.

¹ В. Р а д л о в. Образцы, ч. 5., 2-бет.

Албетте мындай шартта Кедейкандын образы аркылуу эл өзүнүн адилет башкаруучу жөнүндөгү ой-тилегин берүүгө аракет кылган.

Патриархалдык-феодалдык түзүлүш коомдун экономикалык жактарында гана үстөмдүк кылбастан, үй-бүлө мамилелеринде да үстөмдүк кылган. Ал эми үй-бүлө жана нике мамилелери «Саринжи-Бөкөй», «Олжобой менен Кишимжан» сыяктуу турмуштук поэмаларда кеңири орун алган. Жогорку аты аталган эпостордо өткөндөгү нике, үй-бүлө мамилелеринин калдыктарын сыңдоо пафосу күчтүү, андай көз караш аркылуу патриархалдык-феодалдык коомдун көрүнүш адаттары, норма жана нравалары да даана чагылдырылат.

Турмуштук эпосто үй-бүлө, нике мамилелери менен тыгыз бирдикте кыргыз элинин башка адат, салттары да ачык элестетилет. Бул жагынан алганда кыргыз элинин турмуштук эпосу кыргыздардын өткөндөгү этнографиясын үйрөнүүдө, сөзсүз, баалуу чыгармалардан боло алат. Анда үйлөнүү тоюна мүнөздүү болгон адат, салттардын бардык этаптары жогорку чеберчиликте, кеңири планда сүрөттөлөт. Мисалы, «Олжобай менен Кишимжан» аттуу турмуштук эпосту алып карай турган болсок, эң алды менен окуя Солтобайдын бөлөк уруудан кыз издеши менен жана анын куда түшүүсү менен башталат. Бул жерде негизги ролду Курама ойнойт. Ал Солтобайдын атынан Бегимжанга куда түшүүгө барат. Ал кыргыз элинин адат-салтына ылайык жылуу орду менен сүйлөнгөн акыл-насаат сөздөр менен Бегимжандын ата-энелерин, ага туугандарын куда түшүүгө макулдатат.

Баатырдык эпостордо жогору жакта айтылгандай, сүйүү, үйлөнүү сыяктуу турмуштук темага да тиешелүү көңүл бурулат. Бирок, бул маселелер түздөн-түз баатырдык темага баш ийдирилип, аны менен тыгыз байланыштуу берилет. Баатыр белгилүү бир сулууга үйлөнүүдөн мурун көбүнчө өзүнүн баатырдыгын, эрдигин көрсөтүшү зарыл болгон. Мисалы «Курманбек» эпосунда Канышайдын атасы Огандын ханы Бахбурхандын:

Мени сайып ким жыкса,
Канышайды берем деп,
Каалап жүргөн шарты бар.

Ошентип, Бахбурхан ким аны согушта жеңип чыкса ошого гана кызын берүүгө макул экендигин айтат. Бахбурхан Курманбектен жыгылгандан кийин төрт ак өргөө көтөрүп, Курманбекти шаан-шөкөт менен түшүрүп кызын берет.

Кыргыз элинин маданий турмушунда эпостордун мааниси, алган орду өтө зор. Эпостор элдин өткөндөгү турмушун, үрп-адатын, көз карашын жана маданий ал-абалын кең-кеңири көркөмдүктө сактай алган. Кыргыз элинин оозеки поэзиясында кандай жанр, түр, ык түзүлгөн болсо, аларды ар бир эпостон кеңири жолуктурабыз. Элдик поэзиянын түрлөрүн кыргыз эпостору өз боюна кеңири сиңирип келген. Алсак, элдик макал, ылакаптар эпостордо өтө көп айтылат. Эпостордун айрым ыр саптары да макал, ылакап түрүндө элге кеңири тарап кеткен. Бул эпостордун кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы менен бекем байланышып, бирдикте өнүккөнүн көрсөтөт. Аны менен бирге эпостордо элдик искусствонун башка түрлөрүнүн элементтери да кошо айтылып келген. Бул кыргыз эпосторунун нагыз элдик чыгармалар экендигин айгинелеп, элибиздин маданий турмушунда алган ордун даана көрсөтөт.

Жалпысынан кыргыздын эпосторунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири — негизинен чылк ырдан түзүлгөндүгү, анын мазмунуна татыктуу обон менен айтылгандыгы болуп саналат. Аткарылышы, түзүлүшү жагынан да кыргыздын эпосторунун мүнөздүү айырмачылыктары кездешет. Кыргыз элинин көпчүлүк эпикалык чыгармалары чылк ырдан курулган, кээ бирлеринде окуя менен окуяны байланыштырууда, кээ бир көрүнүштөрдү элестетүүдө прозалык вставкалар колдонулат.

Ошондой эле, ар бир эпикалык чыгарманын мазмунуна татыктуу обону болот. Кээ бир эпостор комуздун же кыл кыяктын коштоосу менен аткарылган. Эпосторго күүнүн, обондун айтылышы да ар кыл чыгат. Эпикалык чыгармаларда окуя адегенде жай башталып, окуянын жүрүшүнө жараша кызыйт, курчуйт. Барган сайын темпи көтөрүңкү тонго өтөт. Музыковеддердин байкоосуна караганда жалгыз «Манас» трилогиясы жыйырмадан ашык элдик обон-күүнү ичине алат. Бул кыргыз эпосторунда элдик обон менен күүнүн көптүгүн, ар түрдүү формада айтылгандыгын көрсөтөт.

Ошентип, баатырдык эпостордун мазмуну сырткы басып алуучулардан элдин көз каранды эместигин коргоо үчүн болгон күрөш жөнүндөгү жогорку элдик идеяга ылайык өнүгүп-өссө, турмуштук эпосто кыргыз элинин үй-бүлө нике мамилелери чагылдырылат жана ага байланыштуу патриархалдык-феодалдык коомдун тескери салттары, традициялары ашкереленет.

Кыргыз элинин эпикалык чыгармалары элдин өткөн турмуш элесин, умтулуштарын көркөм баяндоо менен катар жогорку патриотизм, гумандуулук, адамгерчилик, туруктуулук өндүү жогорку сапаттарды даңазалап көрсөткөндүгү менен баалуу.

МАНАС

«Манас» эпосун элден жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы. Кыргыз эли каардуу көчмөн турмуштун шартында, коңшулаш уруулар менен болгон үзгүлтүксүз кагылышуулардан өзүнүн байыркы жазуусун жоготуп, «Манас» өңдүү улуу эпосун оозеки түрүндө сактап келген.

Эпосто ар түрлүү коомдун татаал катнаштары, ошондой эле кыргыз элинин турмушунун маанилүү этаптары көркөм чагылган. Эпос көчмөн кыргыз эли үчүн жазма адабияттын, сүрөт искусствосунун жана театрдын ролун аткарган. «Манас» өзүнчө бир жалпы искусствонун функцияларын камтыган ал өзүнүн алгачкы өнүгүшүндө искусствонун ар бир тармагынын белгилеринен турган. Көп кылымдар өттү, бир нече коомдук түзүлүштөр алмашылды. Бирок, тарыхтын мына ушундай татаал сыноосуна карабастан, кыргыз эли өзүнүн классикалык эпосун сактап биздин күнгө чейин жеткирди.

«Манас» эпосун элден жазуу иши 1856-жылга таандык. Белгилүү казак окумуштуусу Ч. Ч. Валиханов биринчи болуп эпостун бир үзүндүсүн — «Көкөтөй хандын өлүшү жана анын ашын» кагаз бетине түшүрөт. Учү-кыйрына көз жеткис казак талааларынын уулу, патриархалдык феодализмдин адаттарынын шартында туулуп, тарбияланган Ч. Валиханов казак элинин гана эмес, XIX кылымдын экинчи жарымындагы прогрессивдүү орус коомчулугунун алдыңкы адамы жана белгилүү окумуштуусуна чейин өсүп жеткен. Анын өмүр жолу бай жана татаал, ошондой эле илимий изилдөөлөрү да ар кыл. Этнограф жана историк, топограф жана геолог, фольклорист — ал Орто Азия элдеринин турмуш, үрп-адаттарын мыкты билген. Ч. Валиханов илимге жан-дили менен кызмат эткен, анын жогорку гумандуу идеялары үчүн бардык рухий күчүн жумшаган адам болгон.

Кыргыз фольклористика илиминин калыптанып өнүгүшүндө Ч. Валихановдун эмгеги бөтөнчө баалуу жана зор. «Манас» эпосу кыргыз элинин турмушунда жөнөкөй гана көрүнүш эместигин ал биринчи болуп сезген, өзгөчөлүгүн биринчи баамдаган. Ошондой эле Ч. Валиханов кыргыз эпосун биринчи болуп жомокчунун оозунан жазып, орус тилине которгон. Ч. Валиханов жазып алган эпизод — «Көкөтөй хандын өлүшү жана анын ашы» — эпосту кеңири салыштырып изилдөөдө, ошондой эле эң алгачкы кагаз бетине түшкөн вариант катарында айрыкча маанилүү жана баалуу. Ал «Манас» эпосун бөтөнчө жогору баалап: «Манас» — бул бардык жомоктордун, повесттердин, уламыштардын, ошондой эле элдин географиялык, диний түшүнүктөрүнүн энциклопедиялык жыйнагы. Ал бир мезгилге, бир кишинин, Манас баатырдын тегерегинде топтолгон. «Манас» — бүтүн бир элдин талаа «Илиадасына» окшогон көркөм чыгарма»¹ — деп жазат.

Бекеринен Ч. Валиханов «Манас» эпосунун толгон эпизоддорунан «Көкөтөй хандын өлүшү жана анын ашын» жазып албаган чыгар. Изилдөөчү бул эпизоддон, баалуу этнографиялык, лингвистикалык жана тарыхый мүнөздөгү материалдар кеңири чагылгандыгын кылдат байкаган. Жалпыга белгилүү бул эпизод, эпостун башка бөлүктөрүнө салыштырганда кыргыз элинин турмушун, үрп-адатын кеңири монументалдуу эпикалык формада сүрөттөгөндүгү менен айырмаланат. Эпизоддо ат чабыш, эр сайыш, жамбы атыш, ошондой эле тамак-аш берүүнүн шаан-шөкөттөрү, толгон уруулардын аттары айтылып, кеңири сүрөттөлөт. Ч. Валиханов кыргыз тилин жакшы билгендиктен, эпостун спецификалык өзгөчөлүгүн, анын көркөм дүйнөсүнүн байлыгын таасын көрүп, терең сезген. Аны эпостун поэтикасы бөтөнчө — кызыктырат, ал эпостун «амалдуу ыр түзүлүш», «уккулуктуу салыштыруу», «кош рифмасы» жөнүндө жазат.

¹ Ч. Ч. Валиханов. Собр. соч., 1-т. Алма-Ата, 1961, 367-бет.

«Манас» эпосунда түрк тилинин байыркы көп формалары» бекем сакталган бир тектеш моңгол-түрк тилдерин изилдеген ориенталисттер үчүн ал чоң пайда келтирер эле деп Ч. Валиханов адилеттүү белгилейт. «Манас» эпосун изилдөөдө, анын байыркы түп нускасын аныктоодо Ч. Валихановдун жазып алган материалдары бөтөнчө баалуу. Ч. Валиханов жазып алган эпостун эпизоддорун кийинки мезгилде жазылган бөлүктөр менен салыштырганда байыркы элементтер даана көзгө көрүнөт. Мындай элементтер негизинен көп өзгөрүлбөй муундан муунга өтүп традицияга айланып кетиши табигый көрүнүш. «Манас» эпосунун татаал составы көп катмарлардан турары белгилүү. Эпосто ар түрдүү тарыхый доорлордун көз караштары, түшүнүктөрү, ой жүгүртүүлөрү көркөм чагылган. Мына ушундай түшүнүктөрдүн ар бири конкреттүү тарыхый турмуш менен байланышкан. Бирок, ошого карабастан Ч. Валиханов жазып алган эпизоддор жана окуялар («Көкөтөй кандын өлүшү жана анын ашы») негизинен эч өзгөрүлбөй сакталып бүгүнкү жомокчуларга жетти. Бул факт эпикалык традициянын күчү бөтөнчө маанилүү экендигине күбө. Ч. Валихановдун жазып калтырган материалдары, анын эпостун спецификалык бөтөнчөлүктөрүнө карата айткан байкоолору манасоведдер үчүн артыкча маанилүү жана эпостун жашоо процесстерин, анын калыптанышын, өнүгүшүн аныктоого чоң жардам берери шексиз.

Ч. Валиханов жазып калтырган вариантта Көкөтөй кандын өлөр алдында айткан керээзи төмөнкүчө берилет: «Элим! Менин көзүм өткөндө, кымыз менен жууңар, кылыч менен кыргыла, чарайна менен чаптаңар, булгаары менен каптаңар, кыбыланы баштантып, башыма ак кепинимди коюңар...»¹

Көкөтөйдүн керээзине караганда, ал өлгөндө этин сөөгүнөн ажыратып көмүүнү сурайт. Өлгөн кишини мындай көмүү салты эң байыркы мезгилде VI—VII кылымдарга таандык. Эпостун алгачкы калыптануу мезгилин мына ушул кылымдарга тиешелүү деп айтууга далилдүү фактылар бар. Бул өңдүү архаикалык элементтер Ч. Валиханов жазып калтырган «Манас» эпосунун эпизоддорунда өтө арбын учурайт. Көкөтөй кан өлөрдө өзүнүн эли алдында сиңирген эмгегин төмөнкүчө баяндайт: «Кулаалы салып куш кылдым, курама жайып журт кылдым!» Мына ушул саптарды байыркы орхон-енисей руникалык эстеликтердин тексттерине параллел коюп салыштыруу өзүнчө кызыктуу факты. «Күл Тегиндин эстелигине карата жазылган саптарда өлгөн кишинин элине сиңирген эмгеги мындай берилет. «Асман мага жакшылык берет. Анткени мен жакта дайыма бакыт болду, ачкан жанды тойгуздум, ачкан журтту бай кылдым, тонсузга тон бердим, аз элди көп кылдым»².

Бул эки үзүндүнүн стилистикалык окшоштуктары, белгилүү адамдын өлөр алдында айткан керээзин бекем традиция бизге кыргыздардын байыркы V—VIII кылымдарда Енисей жээктеринде жашаган мезгилдеги турмушунун бир жаңырыгын жеткиргендигин айгинелейт. Ырас, Ч. Валиханов жазып калтырган материалдардын негизинде эпостун бардык проблемаларын козгоп аларды чечүү мүмкүн эмес. Бирок, «Манас» эпосу жөнүндөгү илимдин калыптанып өнүгүшүндө Ч. Валихановдун жазып кеткен материалдары өзүнчө бир маанилүү эпоха болду.

Ч. Валихановдон кийин кыргыз жергесинде болуп, «Манас» эпосу боюнча бир катар баалуу илимий пикирлер калтырган окумуштуу академик В. В. Радлов. Ал 1862—1969-жылдары текестик кыргыздардан жана Токмокко жакын жерде сарбагыш уруусунан «Манас» эпосунун үзүндүлөрүн жазып алган. Кайсы жомокчулардан жазып алганы бизге белгисиз. В. В. Радлов негизинен түрк тилдерин изилдеген окумуштуу болгон. Бирок, сергек илимпоз кыргыз элинин турмушунда «Манас» эпосу зор көркөм эстетикалык мааниге ээ экендигин бөтөнчө сезген.

Кыргыздар өңдүү көчмөн элдин турмушунда ыр канчалык зор көркөм роль ойнорун окумуштуу эң жакшы түшүнгөн. Алар дайым кечинде отту тегеректей отурушуп,

¹ Ч. Ч. Валиханов. Собр. соч., 1-т., 290-бет.

² С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Л.—М., 1961.

өзүлөрүнүн татаал, жалындуу окуяларга толгон тарыхын бөтөнчө көңүл бөлүп угушкан. В. В. Радлов: «Кыргыздар өзүлөрүнүн ырларында кандайдыр бир коркунучтуу шумдуктарга толгон жомоктук дүйнөнү ырдашпайт, тескерисинче алар өзүлөрүнүн нукура турмушун, тилектерин, ар бир кишинин сезиминде жашаган идеяларын ырдашат»¹, — деп жазат.

Кыргыздардын бөтөнчө сөзмөрдүгү, айрыкча жомокчунун угуучулардын көңүлүн эргитип, эркин багынткан чеберчилиги В. В. Радловду таң калтырат.

В. Радлов 14000 миңге жакын сап ырды жазып алууга үлгүрөт. Мына ушу жазып алгандарын ал 1885-жылы Санкт-Петербургда орусча транскрипциянын негизинде кыргыз тилинде жарыялайт жана немец тилине которот. Ошентип, В. В. Радлов «Манас» эпосун биринчи болуп дүйнөгө тааныштырат.

Элдик оозеки чыгармаларды жыйноо жана системалуу түрдө изилдөө иши Улуу Октябрь Революциясынын жеңишинен кийин гана зор маданий эстелик катары колго алынды.

«Манас» эпосун элден системалуу түрдө жазып алуу иши 1922-жылы башталат. Бул жылы белгилүү фольклорист-жыйноочу Ыбрай Абдрахманов улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун оозунан «Манас» эпосун жазууга киришкен. С. Орозбаковдон эпостун «Манас» бөлүгү бүт 250000 сап ыр жазылган. Отузунчу жылдары биздин замандашыбыз, азыркы мезгилдин белгилүү жомокчусу болуп келген Саякбай Каралаевдин «Манас» эпосун жазып алуу иши колго алынат.

Саякбай Каралаевдин оозунан жарым миллион сап ыр көлөмүндө «Манас» трилогиясы бүт жазылган. Ошондой эле Шапак Рысмендеевден, Тоголок Молдо, Молдобасан Мусулманкулов, Багыш Сазанов ж. б. толгон манасчылардан эпостун бир топ варианттары жазылып алынган. Бүгүнкү күндө Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын фондусунда «Манас» эпосунун 18ден ашуун ар түрлүү варианттары сакталып турат.

«Манас» башка дүйнөлүк эпосторго салыштырганда өзүнүн монументалдуулугу менен бөтөнчө айырмаланат.

«Манас» эпосун изилдөөнүн тарыхына кайрылганда, эпосту биринчи изилдеген советтик окумуштуу, тюрколог П. Фалевдин ысмын атабай коюуга мүмкүн эмес. Ал өзүнүн «Как строится кара-киргизская былина» деген чакан макаласында «Манас» эпосунун поэтикасына кайрылган.

Окумуштуунун «Манас» эпосун Орхон-Енисей руникалык эстеликтери менен салыштырып изилдөөсү көңүлгө ала турган баалуу сунуш. Анткени «Манас» эпосунун генезисин, анын алгачкы калыптаныш өбөлгөлөрүн аныктоодо окумуштуунун ойлору бөтөнчө баалуу. Ал, эки эстеликтин тексттеринде көп стилистикалык мүнөздөгү окшоштуктар бар деп эскертип кеткен.

«Манас» эпосун изилдөөгө белгилүү советтик окумуштуулар К. Рахматуллин, А. Н. Бернштам, П. Н. Берков, С. М. Абрамзон, В. М. Жирмунский, А. К. Климович, М. Н. Богданова жана казактын көрүнүктүү окумуштуусу, жазуучу М. Ауэзов, А. Х. Маргулан ж. б-лар да өз салымдарын киргизишти.

1952-жылы Фрунзе шаарында «Манас» эпосуна арналып атайын конференция өткөрүлөт. «Манас» эпосунун элдүүлүгүнө арналган бул конференция республикабыздын маданий турмушунда өзүнчө маанилүү окуя болду. Конференциянын ишине белгилүү окумуштуулар, жазуучулар, ошондой эле айыл-кыштактан келишкен эпосту жогору баалаган чеберлер катышты. Мына бул фактынын өзү «Манас» эпосу кыргыз элине канчалык кымбат, анын образдары ар бир адамдын аң-сезиминен терең орун алгандыгын айгинелейт.

Жыл өткөн сайын «Манас» эпосун илимий изилдөөнүн сферасы кеңейип, улам жаңы проблемалар козголууда. Эгер С. М. Абрамзонду¹ эпостун этнографиялык

¹ В. В. Р а д л о в. Образцы... V, СПб, 1885, 8-бет.

¹ С. М. А б р а м з о н. Этнографические сюжеты в киргизском эпосе «Манас». «Советская этнография», 1947, № 2.

сюжеттери кызыктырса, ал кыргыз элинин маданий турмушунун тарыхынын маанилүү жактарын ачууга жардам берсе, ошондой эле кыргыз элинин коңшулаш элдер менен болгон карым-катнашы жөнүндөгү маселелерди козгосо, П. Н. Берков жалпы эле советтик фольклористика илиминде маанилүү маселелерди козгойт. П. Н. Берковдун «Алтай эпосу жана «Манас» аттуу макаласында «Манас» менен «Алып-Манаш» эпосунун байланышы жөнүндөгү маанилүү проблемалар баяндалат. П. Н. Берков «Манас» эпосу өзүнүн алгачкы өнүгүшүндө «Алып-Манаш» сыяктуу эле солярно-мифологикалык мүнөздө болгон деген айрыкча далилдүү гипотезаны айтат. «Кыргыздар Тянь-Шанга көчүп келгенден кийин, башка тарыхый шарттарда бул сюжет мифтик мүнөздөн эпикалык мүнөзгө өсүп жетет, кийинчерээк айрым жактары тарыхый мүнөздө өсөт»²,— деп белгилейт. Ошентип, П. Н. Берков кыргыз фольклористтери үчүн бир топ маанилүү проблемаларды козгоп кетти. Кыргыз адабиятын изилдөөдө барандуу салым кошкон окумуштуу М. И. Богданова «Манас» эпосуна феодалдык идеологиялардын киришине карата маселеге бир топ ачыктык киргизди. Окумуштуу Кыргызстанда феодализмдин өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алып, көчмөндүү турмуштун шартында сакталган уруулук мамилелер эпостогу карама-каршылыктардын татаалданышына көмөк түзгөн деп адилеттүү белгилейт.

«Манас» эпосун тарыхый аспектте изилдөө иши да бир кыйла дурус ийгиликтерге ээ болду. Белгилүү советтик окумуштуу А. Н. Бернштам кыргыз элинин өткөн маданий тарыхына арналган илимий изилдөөлөрүндө эң бир баалуу тарыхый материал катары «Манас» эпосуна көп кайрылат³.

А. Н. Бернштам «Манас» жөнүндө: «Эпос кыргыз элинин өзүнчө бир фольклордук жөнөкөй саясий программасы». Ал эпостун элдүүлүгүн көп жерде баса көрсөтөт: «Орто Азия элдеринин эпосторунун ичинен кыргыздын эпосу «Манас», мүмкүн, элдин күчүн, анын эркин башкалардан бөтөнчө ачып берет. Башка эпостордон ал көлөмдүү гана болбостон, («Шах-намеден» алты эсе, «Илиададан» 48 эсе чоң) баарынан мурун өзүнүн элдик духу менен жогору турат»⁴,— деп жазат.

Мезгилдин ар түрдүү катмарлары чагылган, карама-каршылыктарга толгон эпостун образдарынан А. Н. Бернштам чыгарманын эң негизин, анын элдүүлүгүн, баатырдык духун, патриоттук мотивдерин көрө алган.

«Манас» эпосун изилдөөнүн тарыхында казак элинин мыкты уулдарынын киргизген салымдары зор. Ч. Ч. Валихановдон кийин, анын демилгесин уланткан адам жалпыга белгилүү көрүнүктүү советтик жазуучу, окумуштуу М. О. Ауэзов. Казак уулдарынын кыргыз эпосуна болгон кызыгуусу жөн гана тышкы көрүнүш эмес. Бул илгертен келе жаткан казак элинин бир тууган коңшу кыргыз эли менен терең байланышканынын күбөсү. Эки элдин турмушу, үрп-адаттары гана жакын болбостон, алардын оозеки чыгармаларынын спецификалык өзгөчөлүктөрү да бөтөнчө окшоштугу менен айырмаланат.

30-жылдары М. О. Ауэзов «Манас» эпосу боюнча жазган эмгегинде, эпостун сюжети, стили, ошондой эле манасчылардын айтуу чеберчилигине байланыштуу проблемаларга токтойт⁵.

Окумуштуунун жомокчулардын аткаруу чеберчилигине, алардын индивидуалдуу бөтөнчөлүктөрүнө жана угуучу чөйрөнүн таасири өндүү маселелер боюнча жүргүзгөн байкоолору бөтөнчө баалуу. М. О. Ауэзов «Манас» эпосуна илимий байкоо жүргүзгөндө аны элдин тарыхын турмушу менен тыгыз байланышта карайт.

² П. Н. Берков. Алтайский эпос и «Манас». В кн: «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас». М., изд-во АН СССР, 1961, 235-бет.

³ А. Н. Бернштам. Чоң Чүй каналынын материалдары боюнча Түндүк Кыргызстандын байыркы маданий тарыхы. Фрунзе, 1943.

⁴ А. Н. Бернштам. Кыргыз элинин эл аралык жана согуштук мамилелеринин тарыхынан. СССР Илимдер Академиясынын кыргыз филиалынын кабарлары. 1-чыгышы, 1945; А. Н. Бернштам. Кыргыз элинин улуу байлыгы. Ошондо.

⁵ М. О. Ауэзов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1959.

М. О. Ауэзов С. Орозбаковдун вариантын биринчи изилдеп, ага биринчи баа берген. Ал С. Орозбаковдун вариантынын укмуштуудай көркөмдүгүн айрыкча туура белгилеген.

«Манас» эпосун айтууда ар бир жомокчу өзүнөн мурункулардын ысмын эскербейт. Бул адат улам кийинкилерге өтүп традицияга айланганын окумуштуу туура белгилейт.

30-жылдары манасчылардын айтуу чеберчиликтерин салыштырып изилдөөгө кыргыздын биринчи фольклорист-изилдөөчүсү Калим Рахматуллин киришет¹. Изилдөөчү эки зор монументалдуу — С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттарын салыштырат, ошондой эле эки улуу манасчынын айтуу манераларынын өзгөчөлүктөрүн ачат. «Манас» эпосуна арналган кеңири тарыхын адабияттык эмгек — академик В. М. Жирмунскийдин «Введение в изучение «Манаса» аттуу маанилүү иши.

В. М. Жирмунский, М. О. Ауэзовдун баалуу изилдөөлөрүнөн кийин эпостун сюжети, идеясы, образ системасына кеңири илимий байкоолор жүргүзөт, ошондой эле эпостун генезисине да кайрылат. Эпостун эволюциялык өсүшүн окумуштуу далилдүү белгилейт. Манастын образы акырындык менен «бир катар трансформациядан өтөт — кереметтүү жомоктун каарманынан тартып уруу башчысы, баатырлар дружинасынын башчысына каардуу феодалдык башкарууга чейин жетет»².

Академик В. И. Жирмунский өзүнүн «Элдик баатырдык эпос»³ аттуу эмгегинде атайын бир главаны «Манас» эпосунун генезисин тереңдеп изилдөөгө арнайт. Окумуштуу кыргыз эпопеясынын составынан төмөнкүдөй үч катмарды көрөт: байыркы тарыхка чейинки (негизинен жомоктук-мифологиялык, божомол менен VI—XIV кылымдар). Бул мезгилге окумуштуу Манастын, Жолойдун, Сайкалдын, Төштүктүн, Оронгулардын образдарын ыйгарат. Бул каармандардын мотивдери кыргыздын байыркы мекени — Енисей менен байланыштуу. Экинчи катмарды окумуштуу XV—XVII кылымдардагы калмак согуштары менен байланыштырат. Бул мезгилде Орто Азия элдеринин эпикалык чыгармаларынын каармандарына жакын Көкчө, Кошой, Шаатемир, Коңурбай, Алооке өңдүүлөрдүн образдары аныкталат. Акыркы катмарды эпоско мусулман идеялары кире баштаган мезгил, XVIII—XIX кылымдар менен байланыштырат.

Мындай караганда «Манас» эпосуна арналган илимий эмгектердин саны бир кыйла, ошондой эле эпосту изилдөөдө бир катар маанилүү проблемалар козголуп чечилгендей көрүнөт. Бирок, «Манас» өңдүү зор монументалдуу эпос дагы далай терең изилдөөлөрдү, илимий байкоолорду талап кылары шексиз. Эпосту изилдөөчүлөрдүн алдында ушу бүгүн бир катар маанилүү илимий проблемалар турат. Алар төмөнкүлөр: эпостун өсүшүнүн закондору жана өзгөчөлүктөрү, эпостун элдүүлүк проблемасынын тарыхый, социалдык жана идеялык, эстетикалык мазмунун конкреттүү изилдөө, эпостун мүнөзүнө жараша анын реализми жөнүндө сөз козгоо. Эпостун традициясы менен анын стилиндеги жаңы белгилер, поэтика, көркөм каражаттар, композиция, стилистика, ритмика, метрика, чыгарманын музыкалык жактары, эпосту аткаруунун түрлөрү ж. б. толгон проблемалар терең изилдөөнү талап кылат.

Манасчылар. «Манас» эпосун эл арасына таратууда айтуучулардын ролу бөтөнчө зор. Жалпыга белгилүү Октябрь революциясына чейин кыргыз адабияты оозеки формасында өнүгүп келген. Ошондуктан айтуучулар, акын-импровизаторлор айрыкча кадыр-баркка ээ болушкан.

Жомокчулардын чыгармачылык традициясынын негизинде «Манас» эпосу бизге өзүнүн монументалдуу классикалык түрүндө келип жетти. Революцияга чейинки манасчылардын ысымдары элдик уламалар аркылуу гана сакталып келген.

XVIII кылымдын аягында манасчы Келдибек эл арасында бөтөнчө популярдуу болгон дешет. Ал жөнүндө элде укмуштуу легендалар сакталып калган. Келдибек

¹ К. Рахматуллин. «Манас» Сагымбая и Саякбая (содержания двух вариантов). Фонду, инв. № 1289.

² В. М. Жирмунский. Введение в изучение «Манаса», Фрунзе Изд-во Киргиз, филиала АН СССР, 1947, 106-бет.

³ В. М. Жирмунский. Народный героический эпос. М.—Л., 1962.

«Манас» айтканда боз үй солкулдап, чагылган чартылдап, Манас, анын 40 чоросунун аттарынын дүбүртү угулчу экен... Өткөн кылымда Балык, Найманбай, Тыныбек, Акылбек, Назар, Дыйканбай, Чоюке өндүү манасчылар жалпы элге белгилүү таланттуу жомокчулар болушкан.

Балык — Бекмурат Кулматов Таласта кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Анын чыгармачылыгы XIX кылымга таандык, уруусу сарыбагыш. Балыктын уулу Найманбай да чоң манасчы болгон. Белгилүү жомокчу Тыныбек Жакиев, фольклорист К. Рахматуллиндин билдирүүсүнө караганда, 1846-жылы Ысык-Көл өрөөнүндө Кайнар деген жерде туулган, 1902-жылы Тянь-Шанда өлгөн. Тыныбек өтө таланттуу жомокчу болгондугун ал жөнүндө бизге жеткен кабар, уламыштар бөтөнчө айгинелейт. Ал «Манас» эпосунун үч бөлүгүн бүт билген. Тыныбек белгилүү бир манаптын үйүндө эл уламышы боюнча 30 күн бою «Манас» эпосун айтып түгөтө албаган экен.

Чоюке 1863-жылы (К. Рахматуллин боюнча) Ысык-Көлдө Кара-Бөлтөк деген жерде Байымдын үй-бүлөсүндө туулган. Уруусу — арык. С. Каралаев Чоюкеден «Манас» эпосун көп уккан, андан көп нерсени үйрөнүшү ыктымал. Эпостун негизги сюжеттик линиясын Саякбай Чоюкеден өздөштүргөн деп божомолдоого толук мүмкүнчүлүк бар. Атактуу манасчы Чоюке Өмүр уулу жөнүндө С. Каралаев төмөнкүдөй эскерет: «Чоюке узун бойлуу, ак жүздүү, чокчо сакал киши болгон. Ал эпостун «Манас» бөлүгүн «Чоң казаттан» баштап, Каныкейдин Букарга качышы менен бүтүргөн, «Семетейди» бүт билген, «Сейтекти» мен андан уккан жокмун».

Эл арасына ысмы кеңири тараган манасчы Акылбек (1840-жылдары туулган). Замандаштарынын, белгилүү фольклорист-манасчы Ыбрай Абдрахмановдун эскерүүсүнө караганда Акылбек эң таланттуу, белгилүү манасчы болгон. «Мен өзүмдү бактылуумун деп сеземин — деп, эскерген Ы. Абдрахманов, — ысык-көлдүк атактуу манасчылардын жетөөнү көрүп калдым, жетөөнүн оозунан тең «Манас» уктум. Мына ушул манасчылардын мыктыларынын бири Акылбекти биринчи ирет 13 жашымда көрдүм. Мен 28 жашка чыкканча Акылбектин «Манасын» көп уктум. Сагымбай манасчылар жөнүндө мындай ырдаар эле:

Назар менен Нурмантай,
Келдибек, Балык, Тыныбек,
Баарысынан байкасам
Артык билген Акылбек¹.

Ы. Абдрахмановдун эскерүүсүнө караганда Акылбек «Манас» эпосун калмак тилинде да айта билген.

1922-жылдан баштап Сагымбай Орозбаковдун 250000 ыр сап көлөмүндө «Манас» эпосу жазылган. С. Орозбаковдун ден соолугу начарлап кеткендигине байланыштуу андан эпостун «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрү жазылбай калган. С. Орозбаковдун варианты башка варианттарга салыштырганда көбүрөөк исламдын таасирине чалдыккан, бирок баталдык сценалардын ачык масштабдуулугу жана бийик образдуулугу менен бөтөнчө айырмаланат.

С. Орозбаков чоң таланттуу манасчы катары, атак-даңкы бүгүнкү күнгө чейин эл арасында кеңири сакталган. Замандаштары ал жөнүндө бөтөнчө суктануу менен эскеришет. С. Орозбаковдун оозунан «Манас» эпосун жазган Ыбрай Абдрахманов манасчынын талантын өтө жогору баалайт. С. Орозбаков «Манас» эпосунан тышкары толгон элдик чыгармалардын мыкты үлгүлөрүн билген, эл арасында импровизатор-акын катары да белгилүү болгон. С. Орозбаков белгилүү бир кишинин ашында, өлгөн адамдын эрдигин, ишмердигин бир нече саат айтып, өзүнүн чоң импровизатор-акын экендигин

¹ Ы. Абдрахманов. «Манас» тууралуу билгендерим. Фонду, инв. № 1150.

демонстрациялагандыгын Ы. Абдрахманов өз көзү менен көргөн. А. Осмонов өзүнүн «Сагымбай Орозбаков» аттуу макаласында мындай жазат: «Жугуштуу оорудан мал көп өлгөн кезде эл С. Орозбаковду атайы чакырып «Манас» айттыра турган. Адамдар эпосту өзүнүн сыйкырдуу күчү менен «ооруну кууруна» терең ишенишкен»¹.

Биздин замандашыбыз, азыркы мезгилдин эң таланттуу манасчысы — С. Каралаев эпостун үч бөлүгүн толук билген сейрек манасчылардан эле. Ал 1894-жылы Ысык-Көл өрөөнүндө Ак-Өлөңдө кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. 1916-жылкы көтөрүлүшкө катышкан, өз ыктыяры менен Кызыл Армиянын катарында басмачыларга каршы күрөшөт, кийин колхоз активисти болот. 1931-жылдан тартып андан эпостун «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрү, ошондой эле трилогиянын уландысы — Манастын неберелери «Алымсарык жана Кулансарык» жазылды. С. Каралаевден жазып алынган эпостун жалпы көлөмү жарым миллиондон ашуун ыр сапты түзөт. «Манас» эпосун элге жеткизип пропагандалоодо сиңирген эмгеги үчүн С. Каралаев үч ирет «Эмгек Кызыл Туу» ордени, «Эмгектеги каармандыгы үчүн» медалы менен сыйланган, 1936-жылдан бери Кыргызстан жазуучулар Союзунун мүчөсү болуп келген.

«Манас» эпосун айтууда пассивдүү айтуучулар жана импровизатор-айтуучулар, актёрлор бар. Пассивдүү айтуучулар эпостун негизги окуяларын айтуу менен гана чектелет. Ал эми импровизатор-айтуучулар эпостун традицияга айланган ыр саптарына да жаңы белгилер көркөм табылгалар киргизишет. Бул жагынан С. Каралаев бөтөнчө айырмаланып турат. Баатыр Манас кыргыз элинин душмандарын жеңип, дөө-перилерди талкалаган эпизоддорду манасчы кубанычтуу тон, чоң ыракат менен аткарат. Тескерисинче алты кан Манаска каршы турган эпизодду С. Каралаев такыр башка манерада аткарып, Манас баатырдын каарын, коркунучтуу сүрүн айрыкча элестүү берет. Кыскасы, Манасчы эпостун каармандары менен бирге кайгырат, алар менен бирге кубанат. С. Каралаев «Тайторунун чабышын» айтканда кадимкидей көзүнө жаш алып ыйлаган. Угуучулар үчүн манасчынын сүрөттөөлөрү, анын күчтүү драмага толгон баяны бөтөнчө элестүү, образдуу. Ошондуктан, Угуучулар Каныкей менен бирге кайгырып, аны менен бирге Тайторуну байгеге чабышкандай сезишет. Каныкейдин ар бир кыймылын кайгы-мунун бөтөнчө жакын кабыл алышат. Манасчы болсо улам көзүнүн жашын сүртүп, окуянын өсүшүн чыңалтып угуучулардын аң-сезимин өзүнө багынтып, аларды Тайторунун артынан ээрчитип жөнөйт. Угуучулар болсо өзүлөрүнүн ролун унутушуп, манасчы менен бирге зор окуянын кадимки катышуучулары катары сезет. С. Каралаевдин эл арасында популярдуу болушунун бир негизги себеби — анда манасчы-айтуучу менен актёрдун таланты эриш-аркак.

Манасчылар өзүлөрүнөн мурунку айтуучуларын атайы эскеришпейт. Бирок, алар жөнүндө жакшы билишет, айрым учурларда алардын бир катарларын жөн гана эскеришет.

С. Каралаев белгилүү манасчы Чоюкеден «Манас» эпосун көп уккан. Чоюке да өз мезгилинде эпостун үч бөлүгүн толук билген манасчы болгон.

С. Каралаев Чоюкеге чейинки Субайчы, андан кийин Байдалы жана Назар өңдүү манасчыларды эскерет. Адатта көпчүлүк манасчылар өзүлөрүнөн мурункуларды мындай эскеришпейт. Алардын ысымдары белгисиз кала берет. Анткени ар бир жаңы манасчы өзүнүн поэтикалык шыгын мурункулардан үйрөнүү менен байланыштырбай, «кереметтүү түш» менен байланыштырышат. С. Каралаев өзүнүн «кереметтүү түшү» жөнүндө төмөнкүдөй баяндайт: «Күндөрдүн биринде мен Чымынды-Сай деген жерде бара жаткан элем. Күтүлбөгөн жерден өзүмдү эмнегедир жаман сезип, эс-учумду билбей аттан кулап түштүм. Бир мезгилде көзүмдү ачсам боз үйдө отурам. Бир жаш келин алтын, күмүш, жез табактарга салынган этти мага сунду. Үч табактан тең ооз тийип эшикке чыктым. Эшикке чыксам Алмамбет Айсарала атын минип турган экен. Ал мени карап Манас жөнүндө айтып жүргүн деп көздөн кайым болду. Көзүмдү ачып, эсиме келсем, токтоосуз «Манас» айткым келип калыптыр». «Кереметтүү түш» жөнүндөгү мындай традициялык баян

¹ А О с м о н о в. Сагымбай Орозбаков. Фонду, инв. № 1783.

эпостун образдарынын баркын көтөрүү, «Манас» өңдүү элдик мурасты кийинки муундар үчүн кереметтүү кылып көрсөтүү аракеттеринен келип чыгышы ыктымал.

Манасчылардын өзүлөрүнөн мурункулар жөнүндө эскеришпей калгандыгынын себептерине М. Ауэзов өзүнүн «Манас» эпосу боюнча изилдөөсүндө кеңири токтолгон. «Эпикалык ыр, оозеки түрүндөгү жомок дайыма аноним (башка киши) айтуучунун атынан баяндалат. Манасчы – бул бар болгону айтуучу, чыгарманын мазмунун өз сөзү менен гана берет. Лирикалык чегинүүлөргө, айтуучунун кийлигишүүсүнө орун калбайт. Эпикалык баяндоону болор болбос бир гана лирикалык чегинүү менен бузуу, жанрдын закондорун, каноникалык традициянын бекемдигин бузганга барабар. Мына ушул жагынан алып караганда «Манас» эпосу өзүнүн жанрдык тазалыгын акыркы моментке чейин сактап калган.

Кыргыз жомокчуларынын арасында ушу бүгүнкү күнгө чейин даарууга ишенүү күчтүү. Чыныгы «Манас» айтуучулар өзүлөрүнүн кесиптерин дайыма сыйкырдуу күчтүн таасири менен түшүндүрүп, өзүлөрүн «арбак конгон», «Манас» айтууга атайын тандалган киши катары баалашат»¹.

Жомокчулар эпостун окуяларын кадимки болгон факт катары кабыл алышат, ошондуктан аларга бөтөнчө сак мамиле жасашат. С. Каралаевден тиги же бу эпизодду эмне үчүн башкача айтпай ушундай айтасыз деп сураганда, ал мындай жооп берет: «Мурунку манасчылар да ушундай айтышчу, чыныгы турмушта ушундай болгон».

Манасчылардын көпчүлүгүнүн репертуарын бир гана «Манас» эпосу түзбөйт. Кайсы гана манасчыны албайлы, алар башка эпикалык поэмаларды, ошондой эле элдик оозеки чыгармалардын бир катар жанрларын билишет. Манасчылардын мындай чыгармачылык өзгөчөлүгүн өз убагында Рахматуллин да белгилеген: «Бардык манасчылар алгачкы иретте тиги же бул деңгээлде импровизатор – ырчылар болушкан. Айрымдары манасчы болгондон кийин да башка жанрлар боюнча чыгармачылык ишин токтотушкан эмес. Ырас алардын негизги репертуарын «Манас» эпосу түзөт. Ошондой болсо да, манасчылар негизинен фольклордун бардык жанрларын билишет жана эл арасында аткарышат»². С. Каралаевдин чыгармачылыгы «Манас» эпосун айтуу менен гана чектелбейт. Ал «Манастай» эле «Эр Төштүк», «Томор», «Делдеш баатыр» өңдүү эпикалык поэмаларды жакшы билет. Ал импровизатор-акын катары да жалпыга белгилүү. Буга «Канаттуулар» «Унутулгус күн», «Тоо аңгемеси», ошондой эле белгилүү комузчу Карамолдо Орозов жөнүндөгү эскерүүлөрү күбө. С. Каралаев өзүнүн биографиясын ыр менен жазылган «Мен кантип манасчы болдум?» деген көлөмдүү чыгармасында баяндайт. Манасчы үчүн өзүнүн биографиясын проза түрүндө баяндоого караганда ыр менен айтып берүү жеңил. Бул кызыктуу факт. Ырас, С. Каралаев өзүнү бүт өмүрүн «Манас» эпосун айтууга арнаган. Бул жагынан алып караганда анын бүт биографиясын ыр менен айтып бериши анчалык таң каларлык факт эмес. Анын бардык чыгармаларында «Манас» эпосунун духу жана эпикалык масштабдуулугу ачык сезилет.

С. Каралаевдин варианты боюнча «Манас» эпосунун белгилүү эпизоддору кыргыз жана орус тилдеринде бир нече ирет жарык көрдү.

С. Каралаевдин таланты советтик доордо гана бардык жагынан гүлдөп өстү. «Манас» эпосун мыкты билген адамдын бири — Ыбрай Абдрахманов. Бул киши «Манас» эпосун жан-дили менен сүйгөн, бүт өмүрүн элдин улуу көркөм эстелигине арнаган. Ыбрай Абдрахманов 1888-жылы Ысык-Көл өрөөнүндө Жети-Өгүздүн Чырак айлында туулган. Ыбрай Абдрахманов арабча жакшы билген. Ал манасчы С. Орозбаковдун оозунан эпосту биринчи жазган. Ал өзү да белгилүү манасчы. «Манас», «Семетей» эпостору боюнча Ы. Абдрахмановдун өзүнүн варианттары бар. Ы. Абдрахманов, жалпыга мыкты манасчы, изилдөөчү, элдик мурастарды жыйноочу катары белгилүү. Ы. Абдрахмановдун эсин феноменалдуу десе болот. Ал «Манас» эпосунун бардык варианттарын, алардын өзгөчөлүктөрүн жат билген. «Манас» эпосуна Ы.

¹ М. Ауэзов. Киргизская героическая поэма. «Манас». М., 1961, 16–17.

² К. Р а х м а т у л л и н. Манас. Материалдар жана изилдөөлөр. Фонду, инв. № 1289, 255-бет.

Абдрахманов тарабынан толгон комментарийлер түзүлгөн. Ал көп жылдар бою Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана Адабият институтунда кенже илимий кызматкер болуп иштеген. «Манас» эпосунун элдиктүүлүгү жөнүндө, ошондой эле анын генезисине байланыштуу бир катар макалалардын автору¹.

Эпос элдин оозеки чыгармасы болгондуктан анын ар түрдүү вариацияларда жашашы табигый көрүнүш. Эгер бир эле манасчыдан белгилүү эпизодду кайталап айтып берүүсүн сураганда, экинчи ирет ал бир кыйла башка вариацияда айтканын көрөбүз. Бирок, манасчы окуянын негизги сюжеттик линиясын бузбайт, башкы пафосун сактайт. «Манас» айтуу — бул жөн гана болгон сюжетти баяндоо эмес, ал көркөм чыгармачылык эргүү, манасчынын көңүлү жана угуучу аудитория өз ара тыгыз байланыштуу болушу өтө зарыл. Манасчы өзүнүн табигый чөйрөсүндө болуп, анын айткандарын жан-дили менен угуп, түшүнүп, сүрөп, кыскасы аны колдоп, шыктандырып турганда гана ал эпосту кадимки монументалдуу баатырдын духу менен айта алат. Манасчы эпоско жаңы нерсе кошкондо ал эскинин арсеналынын негизинде, эсинде жат болгон традициялык саптарга таянып гана ишке ашырат. Мындай учурда жомокчу даяр традициялык картиналардан керектүүсүн тандап алып, ага өзүнүн вариацияларын кошот. Традициялык картиналарды тандап алуу көп учурларда манасчынын чыгармачылык мүнөзүнө жараша болот. Эгер С. Каралаев, С. Орозбаков өндүү манасчылар Манастын душман менен болгон жекеме-жеке сайышын кеңири сүрөттөп, баатырдын мүнөзүн апыртып гиперболалык мүнөздө баса айтса, М. Мусулманкулов өндүү манасчылар той, аш, элдик салттарды кеңири бардык жагынан ачып берүүгө умтулушат.

Манасчылар эпосту айтуучулар, анын эски традицияларын сактоочулар гана болбостон, аны жараткандардын да ролун аткарышат. Алар эпосту улам тактап, толуктап бүткөн аягына чейин көркөм иштелген чыгарма катары беришет. Манасчылар тарабынан эпоско киргизилген кошумчалар, жаңы белгилер эпостун образ системасына сиңип кетиши мүмкүн, эгер алар чыгарманын бүт көркөм структурасынын органикалык уландысы катары кызмат этсе, ошондо гана эпостун идеялык-көркөмдүк бүтүндүгүнө карама-каршылыкты киргизе албайт.

Белгилүү жазгыч-акын Тоголок Молдо (Байымбет-Абдрахманов (1860—1942)). Жалпыга чоң таланттуу манасчы катары таанылуу. Тоголок Молдонун чыгармачылыгы XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башына туура келет. Бул мезгил кыргыз элинин турмушунда болуп көрбөгөндөй зор өзгөрүү, феодалдык түзүлүштөн социалисттик коомго секирүү болду. С. Орозбаков, Тоголок Молдо, М. Мусулманкулов, Багыш Сазанов өндүү манасчылардын варианттары кандайдыр бир группаны түзүп тургандай. Анткени, булардын варианттарында айрым спецификалык, ар бир манасчыга мүнөздүү моменттерди эске албаганда, сюжет, композиция жана идеялык-көркөмдүк жактарынан бирдиктүүлүктү көрөбүз. Мындай жалпы мүнөздөгү окшоштуктун болушу толук мүмкүн. Алардын бардыгы тянь-шандык манасчылар.

«Манас» эпосун айтуу Кыргызстандын территориясында Ысык-Көл (Байдалы, Назар, Чоюке, Тыныбек, С. Каралаев) жана Тянь-Шань (Сагымбай, Тоголок Молдо, Б. Сазанов, М. Мусулманкулов) өрөөндөрүндө кеңири традицияга айланган. Ал эми Кыргызстандын түштүгүндө «Манас» эпосу кеңири белгилүү болгондугуна карабастан, айрым эпизоддук мүнөздөгү варианттардан тышкары, көлөмдүү, толук варианттарды жазып алууга мүмкүн болгон жок.

Ошентип, манасчылардын үзүлбөс сонун традициясынын жемишинин натыйжасында биз бүгүнкү күнгө чейин эпостун кереметтүү көркөм сапаттарынан сонун эстетикалык таасир алып отурабыз.

Сюжети жана образдары. «Манас» эпосу өз элинин эркиндигин коргогон баатырдын татаал согуштук шартта көрсөткөн эрдиктерин монументалдуу түрдө

¹ Ы. Абдрахманов. «Манас» тууралуу билгендерим. Кол жазма... Фоиду, инв. № 1150. «Сагымбай тууралуу маалымат», инв. № 1906.

баяндайт. Эпосту изилдеген окумуштуулар анын чыгышы боюнча али бирдей пикирге келишкен жок. Бирок, ошого карабастан эпос көп кылымдардын көркөм продуктасы экендигине шектенүүгө болбойт. Анын алгачкы этабында толгон архаикалык элементтер бар. Манас баатырдын образында бир катар жомоктук-мифологиялык мүнөздөр (мотивдер) кезигет. Ал кереметтүү белгилер менен төрөлөт, анын кийген Ак олпогуна ок өтпөйт.

«Манас» эпосунун сюжетинде тарыхый жана социалдык категория катары элдин турмушка болгон мамилеси, түшүнүктөрү, ойлору белшлүү бир конкреттүү тарыхый мезгил менен байланышкан.

Эпос бир катар мүнөздүү эпизоддордон турат. Алардын эң негизгилери төмөнкүлөр:

- а) Манастын туулушу жана балалык чагы.
- б) Манастын казаттары.
- в) Манастын Каныкейге үйлөнүүсү.
- г) Көкөтөйдүн ашы.
- д) Көзкамандардын окуясы.

Бардык варианттарда негизинен мына ушундай сюжеттик состав байкалат.

Манастын туулушу жана анын балалык чагы бөтөнчө туруктуу жана традициялык мотивдин бири. Манастын образындагы фантастикалык белгилер ал төрөлгөндө эле ачык байкалат. Эпикалык каарман кан чөңгөлдөп түшөт. Жаңы төрөлгөн балага толгон кишилердин алы жетпейт, анын көрүнүшү он беш жашар баладай, ал жерге түшөрү менен үч карын майды бир жейт, энесинин эмчегин кан чыгара сорот. Мындан тышкары келечекте ашкан баатырдын төрөлүшүн айгинелеген символикалык мүнөздөгү түш көрүү бар. С. Каралаевдин варианты боюнча Манастын атасы Жакып бай түшүндө зор бүркүт кармайт, кылыч таап бийик зоону жара чабат, оң колу күнгө жетет, сол колу айга жетет.

Манастын эпикалык биографиясындагы мындай жалпы белгилер фольклордо кеңири тараган, бир катар түрк элдерде жолугат. Манастын биографиясынын составына бул өңдүү мотивдер кийин кириши мүмкүн. «Элдик баатырды эпикалык идеализациялоодо мындай элементтердин болушу зарыл»¹. Традициялуу сюжеттин составы көп катмарлуу экендиги белгилүү. Ырас, традицияда эң байыркы, архаикалык элементтер менен бирге кийин кирген өзгөрүүлөр, трансформацияга учураган элементтер болушу толук ыктымал. Ар бир белгилүү тарыхый мезгил менен бирге эпостун традицияга айланып кеткен саптары жаңы көркөм касиеттер менен толукталып турат, бирок чыгарманын негизги, өткөн тарыхый этаптарда такталган өзөгү сакталат.

Эпостун эң кийинки мотивдерине мусулман дининин катмарлары кирет. Жакында, XVIII кылымда эле кыргыздарды «капырлар» деп эсептешкен, ал эми мусулман дининин догмаларын үйрөнүү кыргыздарда акыркы мезгилге чейин үстүртөн болуп келген.

Ар түрдүү кудайга ишенүү мезгили да эпоско өзүнүн өчпөс изин калтырды. Баатырдык мезгилдин белгилери катары эпосто уруу кудайларынын культу, жаратылыштын күчүнө жана башка духтарга сыйынуу, ошондой эле тотемизмдин, табунун (тыюу салуу), толгон элементтери бар. Отко сыйынуу, мындан тышкары илбирс, жолборс, арстан өңдүү жырткыч айбандардын культу, булардын күчү жана сүрүнөн коркуудан келип чыккан. Урук жана уруулардын түшүнүгү боюнча ашкан баатыр же күчтүү адамды жогоркудай жырткыч айбандардын магиялык духу колдойт деп эсептешкен. Ошондуктан уруу же согуш башчыларынын ысымдары мына ушундай диний түшүнүктөр менен байланыштуу болгон. Архаикалык түшүнүктөр улам барган сайын өзүлөрүнүн алгачкы маанилерин жогото баштайт, бирок эски эпикалык баяндоонун айрым

¹ В. М. Ж и р м у н с к и й. Элдик баатырдык эпос. М.-Л., 1962, 286-бет.

элементтери жаңы мааниде жашоосун уланта берет. Мисалы, эпостун көп варианттарында төмөнкүдөй туруктуу традициялык ыр саптары бар:

Төшү түктүү жер урсун,
Төбөсү ачык көк урсун...

Жаратылышты жандандырып, анын күчүнө сыйынуу эпостун байыркы мотивдеринин бири. Эпостун кийинки өнүгүш этабында бул өңдүү архаикалык түшүнүктөр өзүлөрүнүн алгачкы маанисин жоготуп жаңы шартка жараша өзгөрөт.

Эгер эпостун алгачкы сюжетин баатырдын тышкы күчтөргө, мифтик кудайларга каршы күрөшү түзсө, кийин элдин турмушунун өзгөрүшү менен бирге эски традиция жаңыланат. Эми эпикалык чыгармалардын каармандары конкреттүү душманга каршы күрөшөт. Манас баатыр болсо калмак, кытай өңдүү белгилүү душмандар менен согушат. Эпостун тарыхый турмуш менен байланышы бөтөнчө ачык, б. а. эпос XVII—XVIII кылымдардагы кыргыздардын калмактардын басып алуусуна каршы жүргүзгөн күрөшүн көркөм чагылдырат.

Эпостун байыркы элементтерине Манастын атасы Жакыпты туткундан бошотушу кирет. Бул мотив эпостун бир катар варианттарында бар. Эгер С. Каралаевдин вариантында калмактар Жакыпты коркутуп, Манасты колго түшүрүүгө гана аракеттенсе, Тоголок Молдодо Жакыпты туткундоо, анын байлыгын, көп малын тартып алуу менен байланышкан. Бул эпизоддун байыркылыгын «Тарыхтар жыйнагы» (Маджму-ат-Таварих) анда эскерилген Жакыптын туткундалышы айгинелейт: «Онг-хандын (Жолой) өлгөнүн угуп, жыл бою кошун жыйнаган, (жыйнап бүткөндөн кийин) Кара кыштакка жөнөйт. Капысынан Кара кыштакка барып, Жолой Якуб-бекке кол салат. Якуб-бек болсо кабарсыз жаткан. Жолой барып чаап, Якуб-бекти колго түшүрүп, көлдү көздөй жөнөйт. Якуб-бектин бир тууганы Карма качып Манаска келет, Жолойдун чапканын айтат»¹.

Манас, Жакып, Жолойдун образдары эпопеянын эң байыркы образдары, анткени XV—XVI кылымдардагы шейхтердин ата-бабаларынын чыныгы жана легендарлык тарыхында алар эскерилет. Манастын кырк чоросунун традициялык образдары да эпостун байыркы образдарына таандык. Ошол эле «Тарыхтардын жыйнагында» мындай эскерилет, Манас 12 жашка чыкканда «кырк каркыралык жигитти алып жолго түшөт...» Кырк чоро эпостун бардык варианттарында айтылат. Ошентип, Манас өтө тез өсөт, эрте эрдик көрсөтөт. Эл өзүнүн сүйүктүү баатырын чыныгы элдин кызыкчылыгын коргоочу, анын даңкын көтөрүүчү баатыр кылып көрсөтүү үчүн ушундай сүрөттөйт. В. В. Радлов жазып алган вариантында Манас биринчи баатырдыкты он жашында көрсөтөт («он жашында ок аткан, он төртүнө чыкканда, ордо чайкап кан болот»).

«Тарыхтар жыйнагында» Манас он эки жашында калмак-тардан атасы Жакыпты туткундан бошотуп, биринчи эрдикти көрсөтөт. С. Каралаевдин варианты боюнча Манас бала кезинде эле атасынын жылкысын тийгени келген калмактын баатыры Кочкуга сокку урат. Манас эпостун бардык варианттарында эрте эрдик көрсөтүп, кыргыз элинин душмандарына кадимкидей сокку берет. Манастын даңкы тез тарап, Кытайга да белгилүү боло баштайт. Кытайдын каны Эскенкан болсо Манастын эрдигине анча баа бербей, «буруттар (кыргыздар) 60 жыл бою алык-салык төлөп келе жатышат, аларга эркиндик алыш кыйын», — дейт. Демек, Манас өзүнүн алгачкы казаттарын кыргыздарды тыштан келген баскынчылардын эзүүсүнөн кутулуу үчүн жүргүзөт.

Манас биринчи чоң согушту калмактардын каны Нескарага каршы ачат. Нескара болсо Манастан арап качып кутулат. Мына ушундан кийин он беш жашар Манасты эл кан көтөрүшөт. Манас кыргыз элинин бардык душмандарынын чабуулунун мизин кайтарат, он бир дөөнү өлтүрөт. Дөөлөргө каршы күрөш — бул адамдардын алгачкы коомдо жашоо

¹ Тарыхтар жыйнагы. Маджму-ат-Таварих. Ленинград университети. Чыгыш факультетинин басмасы, 1960.

мезгилине туура келет. Ал кезде элдин мифологиялык көз карашы боюнча эки дүйнө бар — тышкы каардуу күчтөрдүн дүйнөсү жана адамдар дүйнөсү.

«Манас» эпосунда баатыр көп учурларда доолор, жалгыз көздүү желмогуздар, ар түрлүү аярлар менен согушат.

Көп элдердин эпикалык чыгармаларында бирдей сюжет, ситуациялар, ал тургай бирдей персонаждар бар. Эгер моңгол-ойроттордун эпосунда каарман мангустар — киши жечүлөр менен согушса, «Одиссеяда» зор доо Полифемди Одиссеи оңой эле алдап коёт. Адам баласынын байыркы мезгилдеги бул өндүү түшүнүктөрү белгилүү көп эпостордо негизинен окшош.

«Манас» эпосунун мындан аркы сюжеттик өнүгүшү Манас баатырдын тыштан келген баскынчыларга каршы жүргүзгөн күрөшү менен байланыштуу. Манас баатырдын жасаган бардык «майда казаттары» — аны эң чечүүчү, зор окуяга, Бээжинге жасаган чоң казатына даярдык. Манастын Кошой менен кезигиши, алардын жекеме-жеке күрөшү, бири-бирин таанышы — бул өндүү эпизоддор Манастын чачылган элди жыйнап, кытайларга чечкиндүү сокку берүү аракетинин бир көрүнүшү. Эпосто душман менен болгон күрөш бөтөнчө көркөм сүрөттөлөт, душмандын образы — бул Манаска тете баатырдын образы.

Душман эпосто дайыма күчтүү, каардуу, амалдуу болуп сүрөттөлүшү традициялык көрүнүш. Эпостун баатырларынын душман менен болгон күрөшүнүн ар бир эпизоду корком баяндалып, угуучулардын эстетикалык сезимдерин козгойт. Мына ушул эпизоддор аркалуу манасчы бир бүтүн картина жаратат, ачык, элестүү образ түзөт. Мындай сценалар дайыма динамикалуу, экцентрикалуу болушу менен кайталангыс картиналарды берет. Согуштун традициялык сүрөттөлүшүнө көз жүгүртүп көрөлү:

Ай балта башка шак этип,
 Найза төшкө так этип,
 Кыйкырып кылыч чабылып,
 Кызыл кан бойго жабылып,
 Корккондор эстен жаңылып,
 Туу түбүндө турушуп,
 Туу такандай урушуп,
 Колтуктун баары чоюлуп,
 Колдун баары жоюлуп,
 Канаттын баары кайрылып,
 Этектин көбү түгөнүп,
 Эрдин баары кесилип,
 Көздүн көбү тешилип.

(Саякбай Каралаев)

Бул өндүү деталына чейин жеткирилген сүрөттөөлөр баяндоого бөтөнчө динамикалык мүнөз берет. Эпостун улам күч алып көркөмдүгү арткан ыр саптары элестүү картина жаратат.

Манастын ар бир казаты өзүнчө бүткөн окуя, бирок ал башка баяндоолор менен органикалык тыгыз байланышты түзөт, белгилүү окуянын уландысы же башталышы. Эпостун сюжеттик өнүгүшү негизинен төмөнкүдөй географиялык чөйрөдө жайгашкан: Алтай, Анжиян, Тянь-Шань, Ташкент Самарканд, Бухара жана Кытай. Эпос кыргыздардын түндүк-чыгыштан түштүк-батышты, так айтканда Енисейден Тянь-Шанды көздөй сүрүлгөн мезгилин чагылдыргандай. Белгилүү тарыхчы А. Н. Бернштам өзүнүн кыргыздарга арналган кызыктуу эмгегинде төмөнкүчө жазат: «Кыргыз элинде анын Енисей, де болгондугу жөнүндө эскерүүлөр жок, ошондой эле «Манас» өндүү улуу эпосто

да бул мезгил такыр унутулуп калган»¹. Биздин оюбузча, «Манас» эпосунда чагылган алтай мезгили кыргыздардын Енисейден көчүшүнүн бир элеси болушу керек. Кыргыз тарыхчылары бул учурду мындай белгилейт: XIV кылымдын жарымынан XVI кылымдын жарымына чейин Иртыш-Енисей сууларынан (Саян-Алтай району) чыгыш Тянь-Шанды бет алып кыргыз урууларынын группасы жылышкан, алар акырындык менен жергиликтүү түрк тилинде сүйлөгөн элдер менен ассимилировать этишкен»¹. Ырас, эпос элдин тарыхын өзүнүн көркөм образ системасында чагылдырып берет. Арийне, элдин тагдырын тез өзгөрткөн татаал окуялар, кыргыздардын көчүү мезгилиндеги ар түрдүү элдер жана элементтер менен болгон биригиши, кагылышы толук өзгөрүлбөй сакталышы мүмкүн эмес. Тарыхтын бул алгачкы жаңылыктары кийинки окуялар менен аралашып, чаташкан түйүндү элестет, аны жандырыш өтө кыйын, айрым учурларда мүмкүн да болбойт.

Эпосто кыргыздардын Алтайдан көчүшүнүн себептеринин бири — кытайлардын чабуулдарынан сактануу, өз жерин табуу. Кыргыздардын эн коркунучтуу душманы — кытайлар. Кытайлардын күчү дайыма апыртылып, алардын саны өтө көп болуп айтылат. Алар менен согушуу Манас баатыр үчүн чоң сыноо. Бирок, Манастын кошундары да көп, каардуу болуп сүрөттөлөт. Манастын образы — бул эпостун бардык эпизоддорун бириктирип, байланыштырып турган звено. Ошондуктан анын образына манасчылар кеңири токтолушат, бөтөнчө көркөм сүрөттөөлөр менен беришет. Анын согуштук эрдиктери айрыкча даңазаланат, тышкы көрүнүшү, кийген кийми, курал-жабдыктары, жоого минген тулпары — ар бири өзүнчө окуя болуп толук айтылат. Манастын образы элдин түшүнүгүндөгү эң бир асыл, кымбаттуу нерселер менен салыштырылат, аны жаратылыштын каардуу күчүнө, күчтүү жырткыч айбандарга теңейт. Манастын мурду тоонун кырдачтай», «Көзү көлдүн буткулдай», «Айың менен күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй, асман менен жериндин, тирөөсүнөн бүткөндөй, асмандагы булуттун салкынынан бүткөндөй, арстан жүрөк, таш билек...» Баатырды мындай эпикалык идеализациялоо элдин аң-сезими менен тыгыз байланыштуу, эл сүйгөн баатырын өзүнө жакын, түшүнүктүү нерселерге салыштырып, ошолорго теңейт. Манастын курал-жарактарын сүрөттөө бул жөн гана тышкы көрүнүш эмес, белгилүү көркөмдүктүн милдетин аткарат. Ошондой эле Манастын анын чоролорунун жоо кийимин, курал-жарактарын сүрөттөө эпосто өтө кылдаттык менен берилет. Көп убактарда эпосто Манастын образы башка каармандардын мүнөздөөсү аркылуу ачылат. Мисалы, Коңурбайдын атасы Алооке Манасты арстан менен салыштырат, анын айтуусу боюнча Манаска «ок өтпөйт», ал «отто күйбөйт», «сууда чөкпөйт», «аны жеңиш кыйын», — деп айтат. Адатта Манастын образы жомоктук-гиперболалык мүнөздө сүрөттөлөт:

Кирпиги жалын, көзү чок,
Кишиде мындай шумдук жок.
Кыйгач каштуу, кыр мурун
Кыл муруту камыштай,
Кабагынын бийиги
Кара кашат жапыстай,
Сакалы саадак кабындай,
Муруту букар шабындай
Көз ызгаары жалындай.

(Сагымбай Орозбаков)

«Манас» эпосунда Алмамбет баатырдын трагикалык образы кеңири орунга ээ. Ал эпостун борбордук каармандарынын бара, анын образы менен Манастын белгилүү

¹ А. Н. Б е р н ш т а м. Кыргыз элинин өткөндөгү тарыхы. Фрунзе, 1942.

¹ К. И. Петров. Очерки XV—XVIII веках. Фрунзе, Изд-во элинин өткөндөгү тарыхы. Фрунзе, 1942. феодальных отношений у киргизов в АН Киргиз. ССР, 1961, 5-бет.

казаттары байланыштуу. Алмамбет баатырдын төрөлүшү да бар катар кереметтүү белгилер менен берилет:

Төрөлгөндө Алмамбет
Чекеси жерге жеткени,
Каканчынын Бээжинге
Жетимиш күнү күн жаап,
Жер титиреп кеткени.
(Сагымбай Орозбаков)

Бул белги — ашкан баатырдын төрөөлөрүн айгинелейт. Алмамбеттин образы Манастын образына салыштырганда бар кыйла татаал. Алмамбет өз эл-жерин терең сүйгөн, бирок адилеттик издеп келген адам. Мына ушул эки сезим анын образындагы мүнөздүү көрүнүш. Атасына таарынып Алмамбет казактын каны Көкчөгө келет. Көкчө жакшы кабыл алат, бирок кийин анын шагын сындырат. Көкчөнүн аялы Ак эркечтин кенеши боюнча Алмамбет Манаска жөнөйт. Алмамбеттин келеринде Манас сонун түш көрөт. Түшүндө ал кылыч табат, кылыч жолборс, карчыга куш болуп кубулат. Манас түшүн айтып элге жорутат. Эл күчтүү, каардуу баатырдын Манаска келерин айтат. Манас чоролору менен Алмамбетти тосуп чыгат. Алмамбеттин көрүнүшү чоролорду сүрдөнтүп, таң калтырат:

Атынын мойну бир кулач.
Айбандан сүрдүү көрүнөт,
Аленгир жаа асынган
Адамдан сүрдүү көрүнөт,
Саадагы өгүз белиндей,
Салкыны сырттын желиндей,
Аты бар да бир тоодой,
Атышканын уткандай.
Анча-мынча адамды
Ат, тону менен жуткандай,
(Сагымбай Орозбаков).

Манас баатыр Алмамбеттин эрдигине суктанат, аны менен дос болуп, аты Аккуланы, мылтыгы Аккелтени тартуу кылат. Алмамбет болсо Манаска ыраазы, белектерин албайт. Алмамбеттин келгенине байланыштуу Манас той өткөрөт. Мына ушундан тартып Алмамбет Манас менен бирге бардык казаттарга активдүү катышат, өзүнүн эрдигин, ашкан айлакерлигин көрсөтөт. Бөтөнчө «Чоң казатта» Сыргак менен чалгынга барган эпизод — «Манас» эпосунун сюжеттик өзөгүндө зор көркөм мааниге ээ. Алмамбет туулуп өскөн жерин көрүп, Сыргакка терең трагикалык арман-монологун айтат. Анын кайгылуу тагдыры айрыкча төмөнкү ыр саптарында даана сезилет: «Калктуу киши зор экен, Калкынан азган кор экен». Эпосто турмуштук чындык, элдин патриоттук сезим жөнүндөгү түшүнүгү көркөм жана даана сүрөттөлөт. Алмамбет өзүнүн элин, жерин терең сүйгөндүгүн жашырбайт, бирок өзүнүн идеалынан танбайт. Ал чалгынга Кытайдын жерин басып алып, Манаска жардам берүү үчүн барат. Эпосто Алмамбеттин образы элин-жерин таштаган качкын эмес, адилет, чындык издеген баатыр болуп сүрөттөлөт. Алмамбет Манасты эл үчүн күрөшкөн, элдин камын ойлогон баатыр деп билет, ошондуктан ага болгон ишеними да терең. Ошондой эле Манас баатырдын Алмамбетке болгон ишеними да бузулгус. «Чоң казатта» Алмамбет зор жооптуу ишти аткарат, кол башкарат. Ал согуштук тактиканы мыкты билген таланттуу кол башчы. Алмамбет жаратылыштын кубулуштарын багынткан мыкты аяр, кааласа күй же кар жаадырат. Баатырлардын достугу дүйнөлүк эпосто өтө кеңири тараган, традициялык теманын бири. Бул тема

«Манас» эпосунда бөтөнчө кеңири орун алган, айрыкча көркөм иштелген. Манас менен Алмамбеттин достугу толгон кыйын сыноолордон өтүп бекемделет. Алмамбет Манас үчүн бардык ишке даяр, аны бөтөнчө баалайт:

Доолуу күндө көмөгүм,
Жоолуу күндө жөлөгүм!—

деп эсептейт.

Ошентип, «Манас» эпосунда баатырлардын достугу бөтөнчө кеңири жана көркөм иштелген.

«Манас» эпосунда аялдардын образдары да өзүнчө чоң галереяны түзөт. Алардын образдары чыгарманын сюжетинде эпизоддук мүнөздө болбостон, чечүүчү чоң мааниге ээ. Элестүү сүрөттөлгөн аялдын образы болбогон бир да эпизодду табуу кыйын. Манас баатырдын бир катар казаттарынын ийгилиги Каныкейдин образы менен байланыштуу.

«Манас» эпосунда аялдардын образдарынын мүнөздүү бир өзгөчөлүгү — негизги касиети алардын ашкан сулуулугу эмес, айлакер, акылман, ал эми керек учурларда эрдигинде.

Көкчөнүн аялы Ак эркечтин образы бөтөнчө жагымдуу образдын бири. Анын асыл сапаттары Алмамбетке жасаган мамилелеринде ачык көрүнөт. Ак эркеч Алмамбеттин ашкан эрдигин, айлакерлигин даана сезет, анын шагын сындырбоого көп аракет жасайт. Алмамбет Көкчө менен чатакташкандан кийин, ага акыл айтып, Манаска жиберген — Ак эркеч.

«Манас» эпосунун көркөмдүк системасында окуяга түздөн-түз катышпаган, бирок эпостун негизги идеялык түп максатына чечкиндүү таасир тийгизген образдар да кездешет. Ошондой пландагы образдын бири кыз Сайкалдын образы. Эгер Ак эркеч акылдуулуктун символу болуп, чыныгы аялдын назик образын жаратса, Сайкал кайраткердиктин, эрдиктин символу. Эпосто кыз Сайкалдын тегерегинде топтолуп, өрчүгөн окуя жок. Ошондой болсо дагы анын аты легендарлуу баатырлардын катарында айтылып, жалпы элдик сүймөнчүлүккө ээ. Мунун себеби Сайкалдын образында элдин ою, тилеги, идеалы топтоштурулган, синтездештирилген. Элдин эң сүйүктүү каарманы Манас экени талашсыз. Мына ошол эң күчтүү пафос менен поэтизацияланган каарман Сайкал менен болгон күрөштө аз жердей жеңилип каларда Чубак ажыратып калат. Чубактын «интерпретациясы» боюнча Манастын «катындан сайылып калышы» намыстуу иш. Ал эми эпостун духу болсо Манасты «айыптабайт», тек гана аял адамдын баатырлыгын даңазалайт. Ошентип, Манастын образын Сайкалдын образына катар коюу, аны эч жердей «кемитпейт» кайра, тескерисинче, эпостун идеялык-көркөмдүк мазмунун тереңдетет, эпостун поэтикалык дүйнөсүнүн байлыгын бекемдейт.

Аруукенин образы фантастикалык мүнөздө болуп, ал кубулуу касиетине ээ. Алмамбет сыяктуу Арууке да жаратылыштын кубулуштарын багынта алат.

Каныкейдин образы «Манас» эпосундагы аялдардын образдарынын ичинен айрыкча бөлүнүп турат. Каныкей Манас баатырга дайыма жардам берген, акыл айткан мыкты кеңешчиси. Анын образында баатырдык касиеттер да жок эмес. Эпостун бардык негизги окуяларына катышат, негизги каарман катарында чыгарманын сюжетинде чечүүчү роль ойнойт. Каныкей көп учурда Манаска акыл айтып, аны кыйынчылыктардан, айрым мезгилде ажалдан сактап калат. Акылман, айлакер, чечкиндүү жана чыдамкай — мына булар Каныкейдин негизги касиеттери. Каныкейдин образында элдин асыл сапаттары көркөм чагылган. Эгер Манас ашкан баатыр, кайраткер эр болсо, Каныкей айлакер, токтоо, көрөгөч. Манас менен Каныкейдин образдары — бул эпостун эң, негизги күчтөрү, булар катышпаган окуялар аз. Каныкей Манас «Чоң казатка» жөнөрдө бүт кырк жигитке кийим тигет, гүлазык камдайт. 900 кемпирге жүн тыттырат, келиндер ийирет, кыздар Каныкейге жардам беришет. Каныкей тиккен кийимдерге ок өтпөйт, кылыч кеспейт, найза тешпейт:

Сайса найза тешкисиз,
 Чапса кылыч кескисиз,
 Бар алтындан чоктолуу,
 (Сагымбай Орозбаков)

Эпосто Каныкей тиккен кийимдердин жасалышына кеңири токтолуп, деталдуу мүнөздөмө берүү табигый көрүнүш. Ал жасаган кийимдерден айдын нуру өтпөйт, чиркей кирбейт. Каныкейдин ишмердигине кеңири токтолуу, анын образын терең ачып берүүгө көмөк түзөт, анын уздугу, көрөгөчтүгүн баса сүрөттөйт. Манасчылар Каныкейдин образын бөтөнчө көркөм сүрөттөп, элестүү жандуу кылып жаратышат. С. Каралаевдин вариантында Каныкейдин образы эрдиги, кайраттуулугу жана күчү менен айырмаланган баатырдык образ катары берилет. Ал оор учурларда «өзү чачын төбөсүнө түйүп» алып душмандардын күчү менен жекеме-жеке күрөшөт. Каралаевдин Каныкейи жөнөкөй гана үйдүн ээси болбостон, жоокер, согушчан аял.

«Манас» эпосунда Бакайдын образы негизги образдардан. Акылман карыянын образы дүйнөлүк эпосто кеңири таралган, традициялык мүнөзгө ээ. Бакай акылман, айлакер, эл башкарган, баатырларга кеңеш берген адам. Эпостун алгачкы өнүгүш этабында Бакай биринчи, эң негизги каарман болушу ыктымал. Бакайдын образында уруу башчылары, аксакалдар бийлеген мезгилдин көп мүнөздүү белгилери чагылгандыгы байкалат. Мезгилинде Бакайсыз эч бир маселе чечилбей, эч бир иш ал катышпай бүтпөгөн чыгар, кыскасы барлыгы ага баш ийишип, буйругун аткара турган. Ал эми эпостун өнүгүшү процессинде Бакайдын образы бир кыйла өзгөрүүлөргө учурап, өзүнүн алгачкы көп белгилерин жоготкон. Ал эпосто негизинен Манастын кеңешчиси. Эпосто каармандардын жаштары негизинен көп өзгөрүлбөйт. Бакай эпостун «Манас» бөлүгүндө акылман аксакал, ал эми «Семетейде» болсо ушул эле картина — Бакай акылман аксакал.

«Манас» эпосунда Бакайдан тышкары дагы бир негизги каарман — Кошой. Кошой кыргыз урууларын бириктирип, тыштан келген басып алуучуларга каршы күрөшөт. Кошойдун образын манасчылар бөтөнчө сүйкүмдүү көркөм сүрөттөшөт. Кошой Кашкардын алты шаарын бошотот, Күнкөш дөөнү жеңет, баскынчылардан Самарканды тазалайт. Кошойдун кеңешин Манас урмат менен кабыл алат, аны акылман аксакал карыя катары баалайт.

Кошойдун образы Жолой дөө менен болгон күрөштө айрыкча ачылат. Бул үчүн адегенде Жолой дөөнүн ким экени, кебете-кешпири баяндалат. Чынында «Көкөтөйдүн ашы» чырдын гана башы эмес, бул казаттын алдындагы кыргыз менен калмактардын күч сынашуусу. Ошондой эпизоддун бири — балбан күрөш. Калмактар күрөшкө Жолой дөөнү салат:

Амурдун башын жайлаган,
 Шакардай күчү кайнаган,
 Кардуу тоонун төбөсү,
 Кара Кытай төрөсү,
 Алты батман буудай жеп,
 Дан жыттанган чоң Жолой,
 Алтымыш алпты бир союп,
 Кан жыттанган чоң Жолой!

Мына ушундай дөө менен күрөшүү керек. Катагандын кан Кошой кыргыздардын атактуу балбандарына кайрылат. Бирок эч кимиси Жолойдун кебетесин көрүп туруп, каршы барууга даабайт. Ал турмак Манастын өзү дагы «жөө күрөшкө жок элем» деп чабалдыгын мойнуна алат. Мындай градациялык сүрөттөө окуянын драмалык чыйралышын күчөтөт. Ошого жараша ушуга чейин Кошой жөнүндө түздөн-түз баяндама бериле элек болсо да, анын кандай баатыр экендиги даана тартыла баштайт. Кошойдун образы «шым» менен

болгон окуяда, бөтөнчө балбан күрөштүн жүрүшүндө айкын-ачык сүрөттөлөт. Бул эпизоддор кандайдыр бир этнографиялык мааниде айтылганы менен окуянын жүрүшү нагыз баатырлык пафос менен шөкөттөлгөн. Балбан күрөштүн жүрүшүндө Кошой баатырдын «уктап калышы» эпикалык арымы жагынан теңдешсиз айтылган окуя десе болот. Мында Кошойдун анчейин гана балбандыгы, баатырлыгы гана эмес, баарынан мурда бир эле эпизоддо болсо дагы пластикалык образ көзгө көрүнөт. Кошойдун образы «Манас» эпосундагы сөзсүз жеткилең айтылган так, даана тартылган образдардын катарына кирет.

«Манас» эпосунун сюжеттик линиясында 40 жигит жөнүндөгү баян бардык варианттарда кеңири орун ээлейт. Сыргак, Чубак, Эр Төштүк, Жамгырчы өңдүү баатырлар ар кимиси өзүнчө индивидуалдуу өзгөчөлүккө ээ, ар кимисинин кайталангыс мүнөздөрү бар. Эгер Сыргак токтоо, оор басырыктуу болсо, Чубак чукул кыял, шашма, мүнөзү чатак, чыр. Бирок, экөө тең ашкан баатырлар. Манастын чоролору бардык казаттарга катышат, Манас баатырдын эн жакын адамдары. Алардын айрымдары уруу башчылар, кан деп аталышат. Манас менен чоролорунун мамилеси өтө жакын, бир туугандык мамиле. Ал эми айрым кандарды Манас «кул» деп анча жылуу кабыл албайт, аларга ачуусу келгенде кол да тийгизип коёт, мисалы Үрбүнүн образы.

Эпосто терс каармандарга объективдүү баа берилип, алардын эрдиги, амалкөйлүгү дайыма баса айтылат. Коңурбай, Жолой, Нескара өңдүү душмандын баатырларынын образдары кеңири сүрөттөлөт. Бул образдар эпостун өнүгүшүнүн бардык этаптарынан өтүп бизге жеткендей. Манасчылар терс каармандарга баа берүүдө бир катар традициялык мүнөзгө ээ болуп калган көркөм ыкмаларды пайдаланышат, аларга дайыма кайрылышат. Бөтөнчө Жолойдун портретин берүүдө бирдей ыр саптары айтылганын көрөбүз (Сагымбай Орозбаков). Мына ушул эле традициялык ыр саптарды Саякбай Каралаев Дөңгөгө колдонот:

Атагы Дөңгө дээр экен,
Жети батман буудай жеп,
Дан жыттанган эр экен.
Жеткендин баарын өлтүргөн
Кан жыттанган кул экен.

«Манас» эпосунда жомоктук-мифтик касиетке ээ болгон душмандарга аярлар, жалгыз көздүү дөөлөр киришет. Макел дөөнү манасчылар өтө апыртып, шумдуктантып сүрөттөшөт. Макел дөө көзүнө эмне көрүнсө ошону жейт. Жылан көрсө жылып жейт, курт-кумурска терип жейт, бир булакты бир ичет Алмамбет Макел дөөнү алыстан көргөндө түз жердей тоо пайда болгондой көрүнөт. Алмамбет Макел дөөнүн сүрүнөн чочуп, Чубакты Манаска баргын дейт Бирок, Чубак Алмамбеттин сөзүнө таарынат. Алмамбет Чубактын эрдигине ыраазы болуп, экөөлөп араң зорго Макел дөөнү өлтүрүшөт. Бир жагына таш артып, бир жагына Макел дөөнүн башын артып, Чубактын тулпары көтөрө албай келет. Макел дөөнүн зорлугун манасчылар айрыкча апыртып, сатиралык мүнөздө көркөм сүрөттөшөт. Бирок, ашкан кара күчүнө, зор тышкы көрүнүшүнө карабастан, эпосто негизги душман бул өңдүү жомоктук-мифтик жандар эмес. Кыргыз элинин эркиндигине зор коркунуч туудурган, анын эң башкы душманы Коңурбай. Ошондуктан, кыргыз баатырлары негизинен Коңурбайга каршы күрөшөт. Акыры Манас да Коңурбайдан өлөт. Манастын уулу Семетейдин да күчтүү жоосу Коңурбай. Ырас, Манасты эл бардык жагынан Коңурбайдан жогору Коңурбай өзүнүн айлакер, куулугуна карабастан, көп ирет Манастан жеңилет, өлүмдөн калат. Ал дайыма баскынчылык аракеттерин ишке ашырууга, кыргыздардын малын, жерин тартып алууга умтулат. «Көкөтөйдүн ашында» тулпар «Мааникерди бер деп зомбулук көрсөтөт. Кыскасы, душман эпосто кайдыгер сүрөттөлбөйт, ал дайыма күчтүү, каардуу болуп берилет. Кытайлар дайыма көп, алардын көптүгүн жерге чыккан чөпкө, курт-кумурскага теңешет.

Профессор В. М. Жирмунский Коңурбайдын образын тарыхта болгон калмактардын каны Хонгор деп болжойт... калмактар да Коңурбайды билишет; калмактардын ырларында ал башкы каарман. Мындай окшоштук кокустук эмес чыгар, жоолошуп ар башка динде турган элдердин бири-бирине таасир этип өтүшү да кыйын. Бул факт баарынан мурун Хонгордун — Коңурбайдын тарыхта реалдуу прототиби болгондугун, анын ысмы, ал жөнүндөгү эскерүүлөр калмактардын өзүлөрүнүн, ошондой эле кыргыздардын эпосунда көркөм чагылган. Ал XVI кылымдын экинчи жарымында жашаган калмактын белгилүү башчысы болуп, калмактарды тарыхый эстеликтеринде Ханнойон Хомгор болуп айтылышы толук мүмкүн¹.

«Манас» эпосу далай тарыхый доорлорду көркөм баяндаган татаал чыгарма, анда кадимки оң жана терс каармандар менен бирге, сатиралык мүнөздөгү каармандар да бар. Эгер эпос өзүнүн алгачкы өнүгүшү этабында архаикалык мүнөздөгү мифтик-жомоктук образдарды кеңири чагылтса, ал эми кийин реалдуу тарыхый шарттын карама-каршылыктарын баяндайт.

Улам кийин элдик эпостун бөлүнгүс негизги касиеттеринин бири болуп калат. «Чоң казатка» бара жатканда Алмамбет кол башчы болуп, кошундарга катуу тартип коёт, аларды «он башы», «жүз башы», «миң башы» кылып бөлөт. Мына ушундай «он башынын» бирине Кыргыз кирет, аны Бозуул башкарат. Алмамбет колду эч бир эс алдырбай нечен күнү жол жүрүшөт. Элдин көбү өтө кыйналат, бөтөнчө Кыргыз чал башкача шайманы кетет. Айласы кетип, Бозуулга кайрылат. Бозуул Манас менен Алмамбетсиз уруксат бере албастыгын билдирет. Бозуул Манаска өзү жөнөйт. Манасчы Кыргыздын кыйын абалын төмөнкүдөй юмористикалык сүрөттөөлөр менен берет:

Күнү кырк бир болгондо
Кыргыз чал жүдөп калыптыр,
Жүрө албай атка бөкчөйүп,
Бастыра албай чөкчөйүп,
Ак сакалы арбайып,
Кыл муруту сарбайып
Жүрө албай Кыргыз шалдайып.
(Сагымбай Орозбаков)

Көп колдуу ичинен Кыргыз Манасты таппай убара болот. Анын тышкы кебетесин көргөндөр шылдындап күлүшөт, Кыргыздын аябай ачуусу келет. Манас болсо чалдын түрүн көрүп мурутуна жылмайт. Мындан кийин дагы бир юмористикалык сцена башталат. Эми Бозуул Кыргызды издеп жөнөйт... Мына ушундай юмористикалык сценанын бири – Тазбайматтын жоругу. Тазбайматты он башы кылып шайлашат, анын карамагына Манас кирет. Элди санап келгенде Тазбаймат бир кишисин таппайт. Көрсө ал Манасты унутуп калыптыр. Юмор бул сценада өзүнүн эң жогорку нокотуна жетет.

Эпосто баатырлар минген тулпарлар көркөм сүрөттөлүп, маанилүү орунга ээ. Кыргыздар өңдүү көчмөн элдин турмушунда ат зор роль ойногондугу жалпыга белгилүү. Ошондуктан тулпарлардын асыл сапаттары, тышкы көрүнүшү, аларга токулган жабдыктарга чейин кеңири токтолуп, кеңири баяндалат. Баатырлардын жоого минер аттары чыгарманын сюжеттик өнүгүшүндө бирден бир маанилүү көркөм касиетке ээ. Кыскасы, «Манас» эпосунда аттардын да толук кандуу «образдары» бар. Тулпарлардын элестүү, көркөм сүрөттөлгөн образдарысыз баатырлар ушунчалык сүйкүмдүү, жагымдуу болбос эле. Манасчылар аттарды бөтөнчө ырахаттануу менен эскеришет, аларды баатырлардын эң негизги таянычы – кыйын абалдан куткарган канаттуу ат кылып же кеңеш берген жолдош кылып тил сүйлөтөт. Эпосто баатырдын минген атынын «басканына мал жетпейт, желгенине жел жетпейт». Мындай апыртып сүрөттөө угуучулар

¹ В. М. Жирмунский. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн. «Киргизский героический эпос «Манас», М., 1961 150-бет.

үчүн табигый көрүнүш, алар мындай баяндоонун реалдуулугуна шек коюшпайт «Манас» эпосунда тулпарлардын негизги касиети бул күлүктүгү. Ошондуктан, манасчылар аттардын күлүктүгүнө зор көңүл бурушуп, алардын бул сапатын бөтөнчө көркөм сүрөттөө өзүнчө традиция. Аккуланын чуркашын манасчы төмөнкүдөй берет:

Качырган куштай барылдап
Кайберенден арымдап,
Оозунан көбүк бурулдап,
Октой учуп куюндап
Тердик алды тер болуп
Темиңгичи чаң болуп,
Туягынан кундузу
Тутана жаздап токтолуп,
Туягы кызыл чок болуп,
Баш көтөрүп маңкайып,
Керилген жазык дөбөдөй
Кең соорусу заңкайып,
Жүгүрүп өтүп жүз аттан,
Түйүлүп өтүп үч аттан,
Аткан октой барылдап
Аккула келет арылдап,
(Сагымбай Орозбаков)

Ар бир баатырдын атына өзүнчө мүнөздүү белгилер ыйгарылат. Баатырлардын ысымдары менен бирге аттар эскерилет. Манас кандын Аккула. Алмамбеттин Сарала. Көкчө кандын Көкала, Коңурбайдын Алгара, кан Жолойдун Ачбуудан... Тулпарларды байгеге чабарда, же жоого минерде атайын таппайт. Буга манасчылар атайын токтолушат, анткени угуучулар үчүн бул өзүнчө кызыгууну туудурат.

Өткөрүлгөн тойлордун эң негизги шаан-шөкөттөрүнүн бири ат чабуу. Ал эми тулпарлардын эң башкы сапаттары душман менен болгон согушта эскерилет. Манастан баштап кайсы гана, баатырды албайлы, тулпарсыз эч эрдик көрсөтө алышпайт. Манас жөө күрөшкө жок, ал чыныгы баатырдыкты ат үстүнөн көргөзөт. Ошентип, баатыр менен анын жоого минер атынын образдары органикалык бирдиктүүлүктү түзөт. Жакшы атсыз — баатыр жок. Бекеринен Манас Мааникер үчүн Коңурбай менен согушпайт. «Чоң казатта» Манас Аккуланын жогунан өлүмгө учурап кала жаздайт. «Манас» эпосунда аттардын образдары тышкы гана көркөм фон болбостон зарыл, чечүүчү мааниге ээ.

Эпосто ар бир деталь, ар кандай көрүнүш бөтөнчө көңүл бурулуп, көркөм сүрөттөлөт. Мына ушундай майда сүрөттөөлөрдөн кайталангыс көркөм сүрөт, образдар жаралат. Каармандардын ички дүйнөсү өзүнчө баяндоо манерасы аркылуу ачылат. «Манас» эпосунда терең психологиялык мүнөздөгү образдар да жок эмес. Мындай образдарга Алмамбеттин образы кирет. Ырас, каармандын психологиялык абалын, ички сезимдерин эпос өзүнчө чечет, өзүнө мүнөздүү көркөм каражаттарга кайрылат. Профессионалдуу адабияттардагыдай эпоско терең психологиялык анализ, талдоо мүнөздүү эмес. Эпос каармандын кыймыл-аракети аркылуу ага баа берет, анын психологиялык абалын сүрөттөйт.

Эпостун поэтикасы. «Манас» — кыргыз элдик оозеки поэзиянын сонун үлгүсү. «Манас» эпосунан фольклордун бардык жанрларынын белгилерин керүүгө болот: сонун лирикалык ырлар, элдик кошоктор, арман ырлары, дидактикалык мүнөздөгү санат, насыят ж. б. толгон жанрлардын түрлөрү кеңири учурайт.

«Манас» эпосунун негизги мүнөздүү көркөм каражаттары — салыштыруу, эпитет, гипербола, метафора строфикалык параллелизм. Бөтөнчө салыштыруунун ролу өтө зор. Салыштыруу эпоско мүнөздүү болгон кеңири сүрөттөөлөрдү толук-тап, маанилүү көркөм

милдетти аткарат. Эпосто салыштыруу айрыкча кеңири учурап, биринен сала бири келип толуктап, тактап жүрүп отурат:

«Ал сөздү айтып эр Бакан,
Имерип тийген жаандай,
Ителги тийген таандай,
Колду куду дүргүтүп
Бөрү тийген кой өңдүү
Бөлүп-бөлүп үркүтүп»¹.

«Жаан», «ителги», «бөрү» өңдүү түшүнүктөр Бакайдын образын бөтөнчө элестүү көркөм сүрөттөп, анын эрдигин конкреттүү алдыбызга тартат. Адатта Бакай акылман аксакал катары жалпыга белгилүү. Ал эми жогорку мисал Бакайдын ашкан баатырдыгына күбө.

«Манас» эпосунда салыштыруунун түрлөрү өтө көп. Төмөндө бир мисалга кайрылып көрөлү:

«Манас, Манас дегенде
Барбая калат экенсиң,
Чала үйлөгөн чаначтай
Дардая калат экенсиң.

Бул жерде «барбая», «дардая» деген сөздөр Манастын абалын көркөм тартып, юмористикалык планда берип жатат. Көп учурларда этиштик салыштыруу зат атооч менен бирге берилип өзүнчө бир элестүү картинаны жаратат. Манастын колунун жүрүшүн сел, өрт, шамалга теңеп, аларга салыштыруу эпосто традициялык көрүнүш

Тоо көчкөндөй дүңгүрөп,
Сел жүргөндөй күркүрөп,
Өрт күйгөндөй дүркүрөп...

Антитеза формасында берилген салыштыруулар да эпосто көп учурайт, алар каармандарга берилген мүнөздөмөнү толуктайт, карама-каршы коюу менен образдын терең ачылышына жардам берет:

«Кабылан Манас төрөбүз,
Кабагыңды бүркөсөң,
Кар түшкөндөй көрөбүз.
Каар айтып сүйлөсөң,
Жүрөк чыгып өлөбүз.
Күлүстөн Манас төрөбүз,
Күлүп койсоң жарк этип,
Күн тийгенден көрөбүз.
Күнгүрөнө сүйлөсөң,
Жүрөк чыгып өлөбүз

Ошентип, салыштыруу эстетикалык таасирден тышкары, өзүнчө да сюжеттик мааниге ээ. Салыштыруу образдын мүнөздөрүн тереңдетип, баатырлардын жоо кийимдерине деталдуу мүнөздөмө берет. Кыскасы, салыштыруунун жардамы менен эпостун образдары бөтөнчө көркөм болуп, эстетикалык мааниси артат.

¹ Поэтикалык каражаттарды талдоого арналган главадагы мисалдар бардыгы Сагымбай Орозбаковдун вариантынан алынды.

Салыштыруу сыяктуу эпитет «Манас» эпосунда негизги көркөм каражаттын бири. Эпитет ар түрлүү формада, ар башка мааниде кеңири колдонулат. Бөтөнчө туруктуу деп аталган көркөм эпитеттер өтө көп кезигет, традициялык мүнөзгө ээ. Бул эпитеттер образдарга же нерселерге мүнөздөмө бергенде өзүнүн стилистикалык түзүлүшүн өзгөртпөйт. Манас баатырдын эрдигин жана каармандыгын мүнөздөгөн мындай эпитеттер төмөнкүлөр: арстан, жолборс, сырттан, кабылан, көкжал, канкор. Туруктуу эпитеттер Манастын образы менен ушунчалык органикалык байланышкан, айрым учурда баатырдын ысмын атабай эле туруктуу эпитеттердин бирин айтсак Манасты билебиз. Адетте, туруктуу эпитеттер сүрөттөлгөн образды же нерсени бөтөнчө бөлүп, кооздоп берет. Эпитеттин да эпосто өзүнчө өсүш тарыхы, көркөм калыптанышы бар. Бир катар эпитеттерде байыркы мезгилдин издери ачык көрүнөт. Ырас, алар өзүлөрүнүн алгачкы касиеттерин көп өзгөртүшү ыктымал. Бул өңдүү эпитеттерге баатырдын кайраткерлигин, күчүн билгизген эпитеттер кирет. Манасты мүнөздөгөн «көкжал», «арстан», «жолборс», «кабылан» сыяктуу эпитеттер кыргыздардын байыркы мезгилдеги турмушка болгон көз карашынан келип чыккан. Эпосто байыркы доордун жаңырыгы болгон уруу кудайларынын культу, ар түрлүү духтар, тотемизм жана табунун калдыктары көркөм чагылган.

Ашкан баатыр кишилердин эрдигин, күчүн байыркы адамдар жырткыч айбандардын духу, жаратылыштын күчү менен байланыштырышкан. Ошондуктан, уруу башчыларынын ысымдарында байыркы мезгилдин, элдин дүйнөгө болгон көз караштарынын элестери сакталып калганын көрөбүз. «Манас» эпосундагы баатырлардын аттарына берилген эпитеттерди байыркы түрк-енисейлик эстеликтерге жазылган баатырлардын ысымдарына ыйгарылган эпитеттер менен параллел коюп салыштыруу өзүнчө кызык. Чакулдагы байыркы түрк-енисей эстелигинде төмөнкүдөй текст бар:

1. «Түз бай, күчтүү илбирс, белгилүү.
2. Белгилүү кайнатамдын аркасы менен бай болдум.

Кайгыланып мен улуу агаларымдан, кайын агаларымдан, ошондой эле белгилүү бектеримден ажырадым (өлдүм)»¹.

Келтирилген мисалдагы «Күчтүү илбирс» Түз байга ыйгарылып, «Манас» эпосундагы «жолборс», «көкжал» өңдүү эпитеттерге өтө окшош. Бул эпитеттер бизге жеткен айрым сюжеттик ситуацияларга караганда байыркы мезгилге туура келет. Дагы бир мүнөздүү мисал катары «Барлык суусунун жээгиндеги биринчи эстелигинен» келтирели:

1. Менин кайраткердигим мага баатырдык ысым алып берди.
 2. Алты уруу элден мен өзүм Йигин Алп Туран он үч жашымда дүйнөдөн кайттым.
 3. Өзүмдүн бектик бийлигимден, силерден мен бөлүндүм (өлдүм)»².
- Бул жерде «Алп Туран» аныктама катары өлгөн кишинин эрдик сапаттарын билгизет. «Алп» деген сөз эрдикти жана кайраткердикти белгилейт. Көркөм эпитет катары ал жеке гана «Манас» эпосунда эмес, башка түрк тилинде сүйлөгөн элдердин эпикалык чыгармаларында да кеңири учурайт, традициялык мүнөзгө ээ. Мисалы, алтайлардын «Алып-Манашы», өзбектердин «Алпамышы» ж. б. у. с. Эпостун бизге жеткен абалында «алп», «көкжал» өңдүү эпитеттер өзүлөрүнүн алгачкы маанисин көп өзгөртүп, «баатыр», «эр» деген гана түшүнүктү билгизет. Ошентип, эпитеттер эпостун эң байыркы көркөм каражаттарынын бири. Кийин эпос ыр түрүндө калыптана баштаганда адамдын, айбандын же нерсенин мүнөздүү сапатын аныктоочу функцияны аткара баштайт.

«Манас» эпосунда кеңири тараган дагы бир көркөм каражат— гипербола. Гипербола каармандардын тышкы көрүнүштөрүн, баталдык сценаларды, бөтөнчө дөө-алптарды сүрөттөөдө көп пайдаланылат. Эпитет сыяктуу эле гипербола да өзүнүн жаралышы боюнча байыркы мезгилге туура келет. «...алгачкы баатырдык эпос

¹ А. Батманов. Байыркы түрк жазмаларынын Енисей эстеликтеринин тили. Кыргыз ССР Илим. Акад. басмасы, 1959, 160-бет.

² Жогоркуда, 145-бет.

куралданган элдин тышкы баскынчылар — половецтер, печенегдер менен болгон күрөшүн чагылдырбайт, баатырдын дөө-алптарга каршы күрөшүн баяндайт»³

Гипербола «Манас» эпосунда ар түрдүү формада, ар башка мааниде кеңири учурайт: гипербола – салыштыруу, гипербола – градация, гипербола – гротеск. Апыртып сүрөттөө, өлчөөсүз чоң көлөмдө, бөтөнчө берилет. Гипербола — гротеск көп учурларда терс каармандарды сүрөттөөдө колдонулат. Бирок, оң каармандарга такыр мүнөздүү эмес деп айтууга болбойт. Манастын тышкы көрүнүшү мына ушул планда сүрөттөлөт: «Жолборс төш, көздөрү — жалын-от, муруттары камыштай, мурду тоонун кырдачтай». Бул өңдүү гиперболизация Манастын ашкан эрдигин, зор кайратын, каардуу сүрүн элестүү тартат.

Гротеск – гипербола айрыкча алп-дөөлөрдү сүрөттөгөн сценаларда өзүнүн жогорку нокотуна жетет. Макел дөө Алмамбет менен Чубакка түз жердей тоо пайда болгондой көрүнөт. Макел дөө чылым тартканда, анын түтүнү бүтүн бир шаарды каптап, канаттуу уча албай калат, жолго түшкөн тамекинин күлүнөн эч ким өтө албайт, бир булакты бир ичет.

Гипербола эпосто образга терс мүнөздөмө берүү үчүн да колдонулат. Бөтөнчө калмактын балбаны Жолойду сүрөттөөдө бул ыкма ачык көрүнөт. Жолойдун тышкы көрүнүшү гипербола аркылуу айрыкча көркөм сүрөттөлөт:

Эки ийinine караса,
Эки киши конгондой,
Эки бетин караса
Эки даңгыт тойгондой.

Терс мүнөздөмө берген гиперболалык сүрөттөөлөр айрыкча Жолойдун портретин тартууда көп жолугат:

Караса көздүн чуңкуру
Казылып калган ороодой,
Көзүндөгү чылпагы
Мергендердин табакка
Байлатып алган шородой.

Мындай сүрөттөөдө портреттин ар бир деталына чейин айтылат: «колдору бийик теректей, балтырлары өгүздөй, мурдунан чыккан илеби Ала-Тоонун желиндей». Гипербола бул жерде салыштыруу мүнөзүндө экендиги ачык көрүнүп турат. Деги эле мындай кеңири сүрөттөлгөн эпизоддордо гипербола — салыштыруу негизги ролду ойнойт. «Манас» эпосунда гиперболанын дагы бир өзгөчөлүгү, ал уламдан акырындап күчөтүлүп эпикалык планда берилиши. Угуучуларга каармандын тышкы көрүнүшүнүн ар бир деталына чейин элестүү сүрөттөлөт. Ошентип, гипербола «Манас» эпосунда ушул бүгүнкү күнгө чейинки эң бир негизги көркөм каражат катары кеңири колдонулат, традициялык көрүнүшкө ээ.

«Манас» эпосунда көркөм каражаттар ар түрлүү формада өтө көп учурайт. Алардын ар кайсыларынын өзүлөрүнүн аткарган функциялары бар. Параллелизм да «Манас» эпосунда сейрек көрүнүш эмес. Бөтөнчө строфикалык параллелизм көп учурайт. Параллелизмдин бул түрү бирдей башталган ыр саптары жана аллитерация менен байланышта берилет. Бул ыр саптарынын ритмикалык фабуласы жана созулмалуу болушу менен байланыштуу:

Жолуна туруп нетели,

³ Б. Н. П у т и л о в. Русский былинный эпос. Предисловие к «Былинам». Л., СП., 1957.

Жогололу кетели,
Жоо бөрүсү Манаска
Жообун айтып жетели.
Карап туруп нетели
Кайра качып кетели,
Кабылан Манас баатырга
Кабарын айтып жетели.

Келтирилген мисалда негизинен бар гана ой белгилүү сандагы строфадан кийин кайталанат, строфикалык параллелизм аллитерация менен бирге берилген. Бул өңдүү ыкмалар каармандын ички дүйнөсүн берүүдө да учурайт:

Балкалашкан душмандан
Башымды тартып калбадым,
Барчага жетти дарманым!
Байкап көрсөм дүйнөдө
Баладан калды арманым.
Босого баскан душмандан
Боюмду тартып калбадым,
Болжогон жерди алганым.
Бойбойлотуп душманды,
Бошобогон дарманым,
Болжоп турсам, дүнүйө,
Ботодон болду арманым.

Строфикалык параллелизм бул жерде Манастын арманын ачып берүүгө кызмат этет, анын баласыздыгын, ишин улантып, тукум калтыра турган киши жоктугун көркөм сүрөттөйт. Строфикалык параллелизмдин бул түрү элдик арман ырларына өтө жакын, каармандардын муң-зарын көркөм баяндайт. Строфикалык параллелизм аллитерация менен айкашып турат. Мындай берилиши «Манас» эпосунун поэтикасы үчүн традициялык көрүнүш. Деги эле аллитерация, бирдей башталган ыр саптары, ассонанс, «Манас» эпосунун негизги мүнөздүү белгилеринин бири. Аллитерация эпосто гана негизги ролду ойнобостон, жалпы эле кыргыз поэзиясы үчүн зарыл, маанилүү касиет. Ырас. эпосту» узак өсүш тарыхында аллитерация өзгөрбөй калган жок. Ал эпостун поэтикасы менен бирге байып, татаалданып, эски элементтерин жоготуп, улам жаңы белгилер менен толукталып отурду.

«Манас» эпосунун негизги тропторунун бири – метафора. Метафора эпосто салыштыруу, эпитет, гиперболадай өтө кеңири кезикпейт, бирок чыгарманын поэтикалык структурасында маанилүү көркөм касиетке ээ.

Эпосто кезиккен метафоралык түшүнүктөрдүн алгачкы негизин табуу кыйын, азыр алар көркөм каражаттын милдетин аткарып калышкан:

Өтүк болсо такасы,
Тон болгондо жакасы,
Калың кыргыз сакасы,
Баарыбыздан жаш турат
Жаш да болсо баш турат
Каалаптыр кудай Манасты.

Метафоранын татаал поэтикалык формасы аркылуу Манастын артыкчылыгы, мыктылыгы, анын ыдыраган кыргыз урууларынын бириктирип баш болуп, душманга каршы турганы образдуу берилген.

«Манас» эпосунда бул өндүү образдуу берилген көркөм каражаттардан тышкары элдик афоризмдер, куудул сөздөр макал жана ылакаптар өтө көп учурайт. Дидактикалык формада берилген санат, терме ырларынын эпосто колдонулушуна кайрылып көрөлү:

Ат кубаты жал менен,
Адамдын күчү мал менен,
Аарынын күчү бал менен,
Айымдын күчү кан менен,
Булуттун күчү жел менен,
Буудандын күчү тер менен,
Улуктун күчү эл менен,
Дыйкандын күчү жер менен,
Кыяндын күчү сел менен,
Катындын күчү эр менен.

Баатырдын мыкты сапаттарын идеализациялап берүүдө же терс, элдин көк карашына жат жоруктарын ашкерелөөдө афоризмдерди колдонушат:

«Ат аяган жер карайт,
Жер карабай, не карайт?
Куш аяган көк карайт
Көк караса, көп карайт.

Айрым эпостун эпизоддору арман жана кошок жанрларынын мүнөздүү белгилерин бүт өзүнө камтыйт. Эпос каармандардын кыймыл-аракеттерин гана баян кылуу менен чектелбейт, ошондой эле пейзаждык сүрөттөөлөрдү да берет. Жаратылыш эпосто тышкы гана фон эмес, ал маанилүү көркөм касиетке ээ. Жаратылыштын ар түрдүүлүгүн ачып берүүдө кубулуштардын саноо ыкмасы кеңири колдонулат:

Суусу тунук, чөбү кур,
Шамал чыгып, жел соксо,
Чөбүнөн учат түрлүү бүр.
Коктусу бар, сазы бар,
Корозу бар, казы бар,
Жылгасы бар, сазы бар,
Жылтылдаган казы бар,
Өлкөсү жайык сазы бар,
Өрдөк, чүрөк, казы бар,
Курбусунда кулжа бар,
Кайыптын баары мында бар.
Будурунда бугу бар,
Көрбөгөндүн баары бар.

Жаратылышты сүрөттөөдө анын кубулуштары акырындык менен улам өсүп, бардык байлыгы, сулуулугу кеңири айтылат. Мурун эскерилген деталдарда кайталанат, бирок көркөмдүгү дагы поэтикалык ыктар менен толукталып, пейзаждын сулуулугун арттырат.

«Манас» эпосунун мааниси. Кыргыз элинин жаңы социалисттик «Манас» маданиятынын калыптанышында «Манас» эпосунун мааниси эпосу маанилүү роль ойноду. Эпос бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн зор маанисин жоготкон жок. Эпосто баатырлардын тыштан келген баскынчыларга каршы жүргүзгөн адилеттүү күрөшү элди өз жерин сүйүүгө, душманды жек көрүүгө тарбиялайт. Манастын ысмын элдин духовный

байлыгынан ажыратып кароого болбойт. Манас баатыр кыргыз эли үчүн мекен, эне дегендей эле сыйкырдуу. Ошондуктан, эл Манасты сыймыктануу менен эскеришет. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде карыя ак сакалдар өзүлөрүнүн уулдарын, неберелерин согушка жөнөтөрдө Манастын эрдигин эскеришип, Манастай баатыр болуп, душманга Манастай сокку берүүлөрүн каалашкан. Согуш жылдары Манастын ысмы патриоттук сезимдин символу болуп баатырдын образы фашисттерге каршы күрөшкөн советтик жоокерлердин образдары менен органикалык биригип калган. «Манас» эпосу мындан тышкары кыргыздын профессионалдуу адабиятынын калыптанышына да чоң таасирин тийгизбей койгон жок.

Ошондой эле кыргыз искусствосу менен музыкасын байытууда да «Манас» эпосунун ролу зор. Кыргыз поэзиясы, анын ичинен «Манас» эпосу көп кылымдар бою оозеки түрүндө жашап, өнүгүп келген. Мына ушул мезгилде белгилүү туруктуу традицияга айланган форманы жаратат, өзүнчө канондор пайда болот. Кийин мына ушул фольклордук канондор профессионалдуу поэзиянын калыптанышына зор көмөк түзөт. Жазма адабияттын калыптанышынын алгачкы мезгилинде биздин акындарыбыз, улуттук профессионалдуу адабиятты баштоочулар көпкө чейин оозеки поэзиянын таасиринен чыга алышпай, эпикалык канондордун туткунунда калып келишти. Оозеки поэзиянын традицияларынан чыгыш биздин акындар үчүн чоң кыйындыкка турду. Кийин гана элдик оозеки поэзиянын материалдарын чыгармачылык менен пайдаланып, өткөндүн духовный байлыгына башкача мамиле жасашат. Биздин көрүнүктүү акындар «Манас» эпосунда көп кайрылышкан, анын образдарын, айрым учурларда баяндоо формасында пайдаланышкан. Акындардын чыгармачылык өсүшүнө мындай факт кандай таасирин калтырган — бул өзүнчө атайын изилдене турган маселе. Кеп «Манас» өндүү залкар эпос поэтиканын классикалык үлгүсү болуп, аны эч ким аттап кетпегендигинде. Буга күбө А. Токомбаевдин «28 панфиловчулары». Бул чыгарма «Манас» эпосунун духунда баатыр-панфиловчулардын эрдигин баяндайт. «Манас» эпосу өзүнүн бай мазмуну, бийик көркөмдүк жаратылышы менен композиторлордун да көңүлүн өзүнө бурду. Орус композиторлору Власов, Фере кыргыз композитору А. Малдыбаев менен бирге «Айчүрөк» операсын жазышты. «Манас» эпосунун айрым бир көлөмдүү мүнөздүү бөлүктөрү орус тилине которулгандан кийин эпос бүткүл союздук аренага белгилүү болуп калды. «Манас» эпосу ушул күндө казак, өзбек тилдерине которулган (Котормо Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана Адабият институту тарабынан жарыкка чыккан, кыскартылып бириктирип берилген варианттын негизинде ишке ашты). «Манас» эпосуна кайрылуу, ага кызыгуу улам барган сайын күч алууда. Чыгыш Германиядагы биздин достор да «Манас» эпосу менен таанышып, аны жакын арада немец тилине которуу жөнүндө аракет жасап жатышат. «Манас» эпосуна болгон кызыгуу улам барган сайын күчөп, кыргыздын улуу маданий эстелиги дүйнөлүк аренага чыгууда. Эпостун бай мазмуну, сонун көркөм дүйнөсү кимди болсо да таң калтырбай койбойт. Анткени «Манас» эпосу кыргыз элинин көп кылымдар бою өзүнүн эркиндигин жана көз каранды болбос үчүн жүргүзгөн күрөшүн, элдин тарыхый турмушун, үрп-адатын, кайгы-мунун, кубанычын көркөм баяндаган зор маданий эстелик. Ошондуктан эпос анын сонун поэтикалык ыр саптары бизди суктандырат, дайым эстетикалык сезимдерибизди терең козгойт.

СЕМЕТЕЙ

«Семетей» жомогу эл оозунда оозеки айтылып келген көркөм чыгарма. Аны акын-жомокчулар оозеки түрүндө атадан балага мурас калтырып, укумдан-тукумга айтып келишкен. Жалпысынан «Манасты» айтуучуларды эл жомокчу деп аташкан. Эпостун «Манас» бөлүгүн айткандарды «манасчы», «Семетейди билгендерди «семетейчи» деште турган. «Манас» менен «Семетейди» бирдей айтышкан жомокчулар да болушкан.

Көптөгөн — акын-жомокчулар айтып, элге кеңири тараган «Семетей» эпосун жыйноо иши өткөн кылымда башталган. Өткөн кылымдын элүүнчү жылдары Ч. Валиханов Ысык-Көлдүн көкүрөгүндөгү кыргыз урууларынын арасында болуп, аларда «Манас», «Семетей» деген жомок айтыларын белгилеген.

Он тогузунчу кылымдын алтымышынчы жылдары орус окумуштуусу — академик В. В. Радлов кыргыздарда болуп, «Манас» эпосун жыйнайт. «Семетей» бөлүгүнүн башкы каарманы төрөлгөндөн, каза болгонго чейинки сюжетинин мазмуну өтө кыска гана жазылып алынган. Көлөмү 3005 жол ыр. Академик Радловдун кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармаларынан чогулткан материалдары 1885-жылы жарыкка чыккан «Түндүк түрк урууларынын эл адабиятынын үлгүлөрү»¹ деген эмгегине кирген.

Венгер окумуштуусу Д. Алмаши 1900-жылы Орто Азияга жасаган саякатынын мезгилинде Казакстандын Нарын-Кол тарабындагы кыргыздардын бугу уруусунан «Манас» эпосун айттырып угуп, «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» деген эпизодунан мерчемдүү ыр сабагын жазып алган. Ал ырды «Восточное обозрение»² журналына кыргызча транскрипциясы менен бир учурда немис тилинде котормосун бастырып чыгарган. Өзүнүн кыска мүнөздөмөсүндө «Манас», «Семетей» эпостору чыныгы эпикалык чыгарма экендигин, аны көчмөн кыргыздар кайсы мезгилде болбосун ынтаа коюп айттырып угарын да баса көрсөткөн.

«Семетей» эпосун жыйноого советтик жылдарда гана кеңири киришилип, бир нече варианттар жазылып алынды. 1927-жылы «Семетей» эпосун жыйноо семетейчи Жакшылык Сарык уулунан (Кара ырчы) башталган. Жыюуга Х. Карасаев, Ы. Жаркынбаев, О. Мамыркандор катышкан. Алар көлөмү 55425 жол ырдан турган эпостун текстин жазып тапшырышкан. Отузунчу жылдын орто ченинен баштап, эпостун бөлүктөрүн жыйноого кеңири киришишти. Ири жомокчу С. Каралаевден да эпостун «Семетей» бөлүгү жазылып алынды. Эпосту жазууга Ж. Ирисов, Ы. Абдрахманов, К. Жумабаевдер тартылган. Эпостун көлөмү 210854 курулган. III Рысмендеевдин эпостун «Семетей» бөлүгүн О. Кыштообаев менен Т. Байжиевдер жазып алышкан. Көлөмү 47127 жол ырдан турат. М. Мусулманкуловдон «Семетей» бөлүгүн К. Кыдырбаева жазып, көлөмү 38820 жол ырды түзгөн. Семетейчи Ж. Кожековдон «Семетейди» К. Мифтаков Т. Абаев А. Акишевдер жазышкан. Эпостун көлөмү 110569 жол ырдан курулган. Тоголок Молдо да өзү 31970 жол ырдан турган материалын жазып тапшырган. А. Рысмендеевден 28419 жол ыр көлөмүндөгү эпостун материалы жазылып алынган. Аны комузчу Ч. Иманкулов менен С. Медетовдор жазышкан. Б. Сазановдон «Семетейди» Т. Абдраков жомокчунун баласы Мукамбет, Э. Наматовалар жазып өткөргөн. Көлөмү 32411 жол ырды түзгөн. А. Тойчубековдон да эпостун Чыңкожо, Толтой чатагы деген эпизодун Ч. Иманкулов жазып тапшырган. Акыркы жылдары «Манас» эпосун жыйноодо Тил жана Адабият институтунун кызматкерлери А. Тойчубековдон эпостун «Семетей» бөлүгүн толук жазып алышты. Эпостун бардык көлөмү 37846 жол ырдан турат.

«Семетей» эпосун басып чыгаруу советтик түзүлүштүн алгачкы учурунан башталат. Биринчи сапар китепче түрүндө атактуу жомокчу Тыныбек Жапы уулунан Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүш окуясы 1925-жылы араб алфавити менен басмадан

¹ В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен. СПб., 1885.

² Almasy. Keleti szemle, т. XII, 1911, 216—233-беттер.

чыгат. Кыркынчы жылдары «Манас сериялары» деген ат менен «Семетей» бөлүгүнөн Саякбай Каралаевден «Каныкейдин Тайторуну чапканы», «Каныкейдин жомогу»¹, Тоголок Молдодон «Семетейдин Букардан Таласка келиши»², Акмат Рысмендеевдин «Үргөнч»³ деген эпизоддору басылып чыкты.

«Семетей» эпосун изилдеген адабиятчынын бири — маркум Т. Байжиев «Манас» трилогиясынын толук түрдөгү көп томдугун түзүүгө катышып, «Семетейди» даярдап ага карата кириш сөз жазган. Т. Байжиев кириш сөздө «Семетей» эпосунун кээ бир мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн билгичтик менен белгилеп көрсөткөн.

Профессор В. М. Жирмунский өзүнүн «Манас» эпосун үйрөнүүгө киришүү»⁴ аттуу эмгегинде «Семетей» жана «Сейтек» деген глава берип, чыгарманын ал бөлүктөрү да генеалогиялык циклизация принцибинде түзүлгөндүгүн белгилеген. Эпостогу айрым традициялык мотивдерди тектеш элдердин дастандарына салыштырып, окшош жактарын, жалпылыктарын мүнөздөгөн.

1952-жылы болгон «Манас» эпосуна арналган конференциядан кийин «Семетей» эпосун басып чыгаруу да, изилдөө да жандана баштады. Илимий конференциянын мезгилинде эпостун «Семетей» бөлүгү элге жат идеяларга дуушар болбогондугу баса белгиленди. «Семетей» эпосунун мындай өзгөчөлүгүн, анын элдик чыгарма экендигин академик А. Токомбаев айрыкча белгилеп көрсөттү⁵. «Семетей» эпосунун кыскартылып бириктирилген вариантын А. Токомбаев даярдап, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти Б. Керимжанова кириш сөз жазып, анда «Семетей» эпосунун идеялык мазмуну, образдары, кээ бир көркөмдүк касиеттери кеңири талдоого алынган. «Семетей» жана «Сейтек»⁶ деген эмгегинде автор кириш сөздө көтөргөн маселелерди тереңдетип, аны өнүктүргөн.

Акыркы жылдары «Манас» трилогиясынын бөлүктөрүн изилдөөдө айрым жылыштар болду. «Семетей» эпосу — «Манас» трилогиясынын экинчи бөлүгү⁷ деген эмгек мына ушундай изилдөөлөрдөн. Ал С. Каралаевдин варианты боюнча «Семетей» эпосунун сюжеттик жүрүштөрүнүн, айрым традициялык мотивдеринин, образ түзүлүшүнүн жана стилдик курулмаларынын жалпылыктарын, өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө арналган.

Эпостун сюжети. «Семетей», «Манас» эпосунун экинчи сюжети бөлүгү жана анын уландысы. Жомоктун бөлүктөрү бирин-бири уланткандык эпос генеалогиялык принципте курулгандыгында. Бул сырткы тана жаты Ал эми эпостун ички идеялык мазмуну, көркөмдүк составдары жагынан бирин-бири толуктап өркүндөтүп жана улантып отурганын да ачык байкайбыз. Мындай уланткандыкты эпостогу берилген тематикаларынан да көрүүгө болот. Аны менен бирге «Семетей» эпосу жомоктун биринчи бөлүгү «Манастан» айырмаланган мүнөздүү өзгөчөлүккө, касиетке да ээ. Муну «Семетей» эпосунун идеялык-мазмуну толуктугу нан сюжеттик жүрүштөрүнөн, композициялык-курулушунан, образ системасынан жана стилдик өзгөчөлүктөрүнөн даана көрөбүз.

«Семетейде» эпостун биринчи бөлүгү дуушар болгон ар түрдүү элге жат идеялар, диндик катмарлануулар (айрым варианттар) «Семетейде» айтылбайт. Бул эпостун бардык составдык бөлүктөрүндө элдиктүүлүк толук сакталганын ашкерелейт. Жомок эл арасында өтө ынтызарлык менен айтылган. Ал эпостун идеялык багыты курчуй беришине,

¹ С. Каралаев. Каныкейдин жомогу. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1940. Каныкейдин Тайторуну чапканы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1941.

² Тоголок Молдо. Семетейдин Букардан Таласка келиши. 1941.

³ А. Рысмендеев. Үргөнч. 1941.

⁴ В. М. Жирмунский. Введение в изучение эпоса «Манас», 1948 г.

⁵ А. Токомбаев. «Манас» эпосунун элдиги жөнүндө. «Кызыл Кыргызстан», 28-март, 1952. «Манас» — эпос киргизского народа. «Советская Киргизия», 1952, 28 марта. К вопросу о народности трилогии эпоса «Манас Киргизский героический эпос «Манас». 1961.

⁶ Семетей, 1959. Б. Керимжанова жазган кириш сөз. Б. Керимжаиова, Семетей и Сейтек. 1959.

⁷ М. Мамыров. «Семетей» эпосу — «Манас» трилогиясынын экинчи бөлүгү. Фрунзе, Кыргыз Илимдер Академиясынын басмасы, 1963.

сюжеттик жүрүштөрүнүн жогорку нокотуна ченин өсүп жетилишине, ачык сүрөттөлүшүнө барган сайын көбүрөөк жардам берген.

«Семетей» жомогу көп варианттуу чыгарма. Академик Радловдун жазып алганын кошо эсептегенде жалгыз «Семетей» жомогунун 21 варианты бар. «Семетей» эпостун биринчи бөлүгүнө караганда эл арасына кеңири тарап, көп айтылган. Эпостун жыйналган варианттарынын сюжети, идеялык мазмуну толугу С. Каралаевдики, Ж. Кожековдуку, Ш. Рысмендеевдики жана Ж. Сарык уулунуку болуп саналат. Калган варианттардын сюжети схемалуу келип, айрымдары эпизоддук мүнөздө. Эпостогу окуяларды, көрүнүштөрдү майда-чүйдөсүнө чейин кенен сүрөттөөдө, образдарды түзүүдө Жаңыбайдын, Шапактын, Жакшылыктын варианттарында Саякбайдыкына салыштырганда айырмачылыктар кезигет. Каралаевдин вариантынын мүнөздүү өзгөчөлүгү эпостун кайсы окуясы, эпизоду болбосун дээрлик бутактанып кеңири айтылгандыгында.

«Семетей» эпосунун бардык варианттарынын сюжетинде, идеялык мазмунунда элдик баатырдын кыргыз урууларын бириктирүүгө жасаган аракети, сырткы басып алуучуларга каршы жүргүзгөн күрөшү берилген. Мына ушул мазмун «Манастын» сюжеттик өзөгүн түзүп, «Семетей» экөөнүн бекем биримдигин, бирин-бири уланткандыгын көрсөтөт. Бирок бул эпосто элдин социалдык-экономикалык мамилеси тарыхый болгондой көрүнөт дегенге жатпайт. Бул айрыкча эпостун байыркы мезгилде пайда болгон формасынан даана байкалат. Мындай формадагы эпостун кээ бир эпизоддорун, окуяларын анализдегенде биздин коомго чейинки учурдун издери да кезигип калат. Эпостун кайсы эпизоддорунда болбосун архаикалык көрүнүш кезиксе, ал байыркы учурду көрсөтөт. Эпостун биринчи бөлүгүндө кыргыз урууларынын биригүүгө жасаган аракети, элдин сырткы душманына каршы күрөшү жоокерчилик доорду элестетип, сүрөттөгөн кырдаалдары байыркылык мүнөзгө ээ. Уруулардын ынтымакка келип, биригиши — сырткы басып алуучуларга каршы багытталат. Кыргыз уруулары-ным биригип, өзүнчө эл болууга жасаган аракети күчтүү сүрөттөлөт. Уруулар бириккенде бирдей укукка ээ болуп, анын башчылары да ички-тышкы мамилени чечүүдө тең акылуу, барктуу келет. «Манаска» караганда «Семетейдин» сүрөттөгөн доору, кырдаалы кийинки мезгилдерди сүрөттөйт. Патриархалдык-уруулук мамилелер күчөп, бузулуу учуру, уруулар арасындагы карама-каршылыктын курчушу, анын башчыларынын бийлик талашып басташышы, элдин жиктелиши «Семетейде» ар тараптан көрүнгөн. «Семетей» да уруулардын биригүүгө умтулгандыгы айтылат. Бирок күчсүзү — күчтүүсүнө, жардысы — байына көз карандылыкта. Ошондой болсо да уруу менен уруу, анын башчылары бийлик үчүн тирешкени-тирешкен. Эпос боюнча ногой, шыгай, жедигер урууларынын жоолашуусунун, анын биригүүгө жасаган аракетинин мүнөзү мына ушундай. Чынкожо, Толтой кыйратылгандан кийин анын уруулары көз каранды болуп калат. Бул «Семетейде» уруу-лук-патриархалдык мамиленин күчтүүлүгүн айгинелейт. Уруулук-патриархалдык мамилени белгилегенде кан кууп өч алуунун эпостогу ордун айтпай коюуга эч болбойт. Атасын өлтүргөндү анын баласы өлтүрөт. Баласы үчүн кан кууп өч алуу ыйык милдет катары эсептелген. Уруулук-патриархалдык мындай салт, ошол шартта акыйкат-тык, нравалык көрүнүш болгон. Уруулук өч алуу Гомердин убагында да болуп, аны ошол учурдун дини кубаттаган. Байыркы гректер өч албаса өлгөн адамдын жаны жатпайт деп эсептешкен.

«Манас» да, «Семетей» да баатырдык эпос. «Манаста» сырткы басып алуучуларга каршы салгылашуу негизги сюжеттик өзөктү түзөт. Ички уруулардын, анын башчыларынын тууган сөрөйлөрүнүн чыры-чатагы да айтылып, ал сырткы душмандарга каршы салгылашууга караганда анчалык мааниге ээ болбойт. Алты кандын бүтүмү менен Көзкамандардын окуясы — эпостун «Манас» бөлүгүндө мына ушундай планда айтылат. Алардын чырына эл да, Манас баатыр да маани бербей, сырткы душманга каршы турууда өзүнөн-өзү ынтымакка келишет. Көзкамандардын окуясы — Манасты жок кылуудагы сырткы басып алуучулардын жасаган тымызын аракети мына ушундай мүнөздө. Кыскасы «Манастагы» уруулардын, тууган сөрөйлөрдүн чыры кандай мүнөздө айтылбасын барып

келип элди басып алуучуларды кыйратууга, аны жок кылууга багытталып турат. Ал эми «Семетейдеги» баскынчыларга каршы салгылашуу экинчи катарда айтылып, обол мурун уруулардын, туугандардын чыр-чатагына көп көңүл бурулат. Уруулардын, тууган-туушкандардын ар кыл мамилеси, кадимки турмуштук окуялары «Семетей» жомогунда башкы тема, негизги өзөк. Баатырдык менен кадимки турмушту элестүү айтып берүүдө жомокчулар анын мазмунуна жараша көркөм ыкты, кооз курулмаларды колдонушкан. Андыктан «Манас» менен «Семетей» стиль жагынан да жалпылыкка, мүнөздүү өзгөчөлүккө ээ.

Эпос канчалык коомдук формацияны көбүрөөк басып келсе _ анда ар бир учурдун изи кезикпей койбойт. «Семетей» эпосунда уруулук-патриархалдык мамиле басымдуулук кылат. Ошондой эле матриархаттын элементтери да кезигет. Матриархалдык мамиле үй-бүлөгө, сүйүүгө жасаган жүрүм турумдан көрүнөт. Эпостогу аялдар — башкы каарман укмуштуу сулуу, акылдуу, үлгүлүү — идеалдуу адам болуп сүрөттөлөт. Жоо кийимин кийип, курал-жарак алып, аялдар жоокер болуп да көрүнөт. Кыскасы аялдар эркектерден калышпайт. Аялдар коомдук бардык ишке катышат. Элдин камын көрүп, кыйынчылыкта аны куткарып да калат. Абыке, Көбөштүн, Чынкожо, Толтойдун кысымынан Каныкей менен Айчүрөктүн элди куткарышы мына ушундай. Эпосто жоо кийимин, курал-жаракты, тамак-аш өңдүү бардык учурда керектелүүчү нерсени даярдаган да аялдар. Тулпарларды да таптаган аялдар болуп, саяпкерлик кылышат. Бул матриархат мезгилдеги керектелүүчү нерсени даярдаган, мүлктү сактаган, аны таркатып берген учурду элестетип турат. Эпостогу аялдар күйөөгө чыкканда да матриархаттын белгилери учурап калат. Ал аялдардын күйөө тандаганынан байкалат. Айчүрөктүн баатырларды сынашында матриархаттын элементи сакталган.

Баатырдык эпостун мазмуну — баатырдын туулушу, үйлөнүшү, эл, жер үчүн жүргүзгөн жортуулдары, анын эрдик көрсөтүп өлүшү өңдүү традициялык мотивдерге негизделген окуялардан курулган. «Манас» менен «Семетейде» мына ушул келтирилген салттык жүрүштөрдөн да жалпылыкты, айырмачылыкты жолуктурабыз. Адатта генеалогиялык принципте курулган баатырдык эпостордун башталышы — чыгарманын башкы каарманы төрөлүшүнөн баштоо салтка айланган.

«Семетей эпосу Манас өлгөндө кайгы кузгундап, көз жашы кургабай, көксөө суубай турганда айкөлдүн аталаш туугандары Абыке, Көбөш баатырдын үй-бүлөсүн катуу кордоп, чапканын сүрөттөө менен башталат. Баатырдык эпостордо бала бойго жеткиче ар түрдүү коркунучтарды башынан өткөрөт. Манас бала кезинде сырткы басып алуучулар тарабынан куугунтукталса, Семетей ички душман Абыке, Көбөштүн зордук-зомбулугуна дуушарланат. Семетейди аман-эсен сактап калууну көздөп, Каныкей төркүнүнө качат. Эпостогу элге кеңири белгилүү эпизоддордун бири — Каныкейдин качышы. Өлгөндүн үстүнө көмгөн запкынын каары өткөн бети тытылуу, эти жаралуу Каныкей карылыгы жеткен Чыйырдыны жетелеп, балтыр бешик Семетейди көтөрүп ач-жылаңач, жөө ээн талаа, тоо таш аралап качкандагы өтө кайгылуу абалы реалисттик түрдө көркөм сүрөттөлгөн. Семетей балалык кезин эли-жерин билбей башка элде, көпчүлүк варианттарда Каныкейдин агасы Ысмайылдын (Радловдо Солтонкул, Бак кан, Каракан, Шапакта Темиркан) тарбиясында өсөт. Өз элин-жерин кийин башка бирөөдөн угуп, энесин кыйнап жатып аны толук билип анан элине кайтат. Ал бала кезинде өтө тентек болуп чоңоёт. Мына ушул айтылгандардын бардыгы башка элдердин эпосторунда, жөө жомокторунда айтылган салттык көрүнүштөрдөн.

«Семетей» эпосундагы мүнөздүү эпизоддун бири «Каныкейдин Тайторуну чапканы». Семетей мына ушул окуяда белгилүү Төө балбанды жыгып, биринчи эрдигин көрсөтөт. Ал балалык кыялдан кетип, өзүн токтоо сезет. Каныкейдин Тайторуну чабышында баатырдык эпоско мүнөздүү болгон кайраттуулуктун тону эпизодго кирип, угуучулардын көңүлүн эргитет, берилүүсүн арттырат. Каныкейдин иши онунан чыгышынан, Семетей аны энеси экенин билбесе да, боор ачышынан, бири-бирине ыбаа карашынан туюлат. Чынында Семетей Каныкейдин аяп атын сүрөсө душман көзүнө анын

баласы катары камчысын чапкан, намысын алып берген болуп көрүнөт. Каныкейдин Тайторуну чабышында каармандын эрдемсип кайраттангандыгы, кейип-кепчигендиги өңдүү ички дүйнөсү кеңири айтылат да, эпостун сюжеттик жүрүшүнүн чыйроосун нокотуна жеткире бышырат. Каныкейдин Тайторуну чабышы жалгыз Саякбай Каралаевдин вариантында гана өзүнчө эпизод катары айтылат. Болгондо да, угуучу чөйрө көп угуп идеялык-мазмуну такталган, көркөмдүгү кынапталган өзүнчө бүткөн поэма катары көрүнөт.

Семетей эли-жерин Каныкейден укканынан баштап «Семетей» эпосунун сюжеттик жүрүшүн курчуткан, арымын кеңейткен мазмундуу окуялар кошулат. Ал «Каныкейдин жомогу» делип өзүнчө көлөмдүү эпизод. Кагыла элек жаш Семетейдин элинин, атасы Манастын, анын баатырларынын турмушу, эл үчүн иштеген баатырдык иштери Каныкейдин жомогунда баяндалат. Поэма Семетейге турмушту таанытууда, эли-жерин сүйүү, кастарын жек көрүү сезимин курчутууга өтө маанилүү. Эпостун биринчи бөлүгүндөгү Манас, анын баатырларынын эр жүрөктүүлүгү, курал-жарагынын, тулпарларынын сын-сыпаты, Каныкейдин ысыгына күйүп, суугуна тоңгону, көргөн кордугу поэмада көркөмдүктө өтө кыска, так сүрөттөлөт. Ала-сала караганда поэма эпостун биринчи бөлүгүндөгү иштелип бүткөн ыр түрмөктөрүн, узун сабактарын, урунтуктуу жерлерин кайталап жаткандай көрүнөт. Ой жүргүзгөн кезде гана өзгөргөн шартта башка кырдаалда айтылып жаткан өзүнчө бир элдин өткөнүн, анын легендарлык баатыры жөнүндө баян кылган дастан экенин көрөбүз. Ал поэманын сюжетине Манас, анын баатырларынын эл үчүн эрдик көрсөткөн иштери жыйынтыкталган.

«Семетей» эпосунун окуяларында өзүнчө поэма түрүндө айтылгандык өтө күчтүү. Каныкейдин — Букарга качышы, Каныкейдин Тайторуну чапканы. Каныкейдин жомогу, Айчүрөктүн окуялары. Чыңкожо—Толтой чатагы мына ушундай калыпталып бүткөн поэмалардан.

Семетейдин Таласка жөнөшү баатырдык тондо айтылган эпизоддордун бири. Ал жери Талас, атасы Манас экенин билгенде элине кайтып, атасын өлтүргөн Коңурбайдан өч алууну, ыркы бузулган кыргыз урууларын ымалага келтирүүнү самайт.

Семетейдин баатырдык кайратын элестеткендик анын Таласка келишин сүрөттөөдө кеңири орун алган. «Манас» эпосунда ичи тар, кытмыр Абыке, Көбөштөргө караганда кадимки адамга окшош боорукерликти, кайгыны, кубанычты жүрүм-туруму менен билдирген айбандардын, жандыктардын элестери өтө күчтүү эсте каларлык деңгээлде сүрөттөлөт. Атасы Манастын малы, Семетейдин тулпары ар бири өзүнчө белгилери менен жолугат. С. Каралаев менен А. Рысмендеевдин айтуусунда бир Бакайдан башка адамга көрүнбөй кайып болгон Тайбуурул кубанычтуу түрдө оюн салып, Семетейди утурлайт. Кумайык менен Акшумкар, Желмаяндар ар башка мамиледе тосуп чыккан. Семетей атасынан калган тулпарынын, күткөн жандыктарынын жасаган мамилесине өтө кубанат. Аны Тайбуурулга айткан сөзүнөн ачык көрөбүз:

Айбанда болсо Буурул ат,
Эстеп келген өзүңдөн.
Мен айланып кетейин,
Жайнаган эки көзүңдөн.
Куландай мойнун бурганым,
Айбанда болсо Буурул ат,
Атамдан калган тууганым.
Алты агамдын өзүнөн
Жакын болуп турганым¹.

¹ Фонду, инв. № 5085, 8—10-беттер. Т. Б а й ж и е в д и н аталган кириш сөзү.

Баатырдык эпостордо баатыр менен тулпарлардын мамилелеринин сүйкүмдүүлүгү — салттык мотивдерден.

Семетейдин үйлөнүшү баатырдык эпостордогу кеңири тараган сюжеттик мотивдерден. Айчүрөк афгандык Акункандын кызы. Манас менен Акункан балдары төрөлө электе куда болушкан. Бул эпостогу байыркы салттардан. Элдик баатырдын алуучу жары экөө бир учурда төрөлүшү, бирин-бири билбей-көрбөй туруп издеши, акырында ар кыл кыйынчылыктарды башынан өткөрүп, баш кошушу да эпостордо айтылган традициялардан.

«Семетей» эпосундагы салгылашуу уруу башчылары Чыңкожо Толтой менен Коңурбайга каршы күрөшүүдөн көрүнөт. Семетей кыргыз урууларын бириктирип, Коңурбайдан өч алууда Чыңкожого туу карматып, кол башкартмак болуп арага киши салат. Ага көнбөгөн өзүмчүл, бийликке умтулган Чыңкожо Айчүрөктү Семетейден тартып алмак болуп жоолашат. Акыры ал Семетейден жеңилет.

Эпостогу салгылашуу Семетейдин Коңурбайга каршы жүргүзгөн күрөшүндө кеңири сүрөттөлгөн. Элдик эпостордо канга-кан деп салгылашууда өлгөн баатырдын кунун анын эр жүрөк тукуму куугандык салты да сакталган. Семетейдин Коңурбайга каршы салгылашуусу — мына ушундай өч алууну билдирген салттык көрүнүш. Бирок Семетейдин Коңурбайга каршы салгылашуусу салттык мотивге негизделгенине карабастан айрым эпоско арналган макалада ал чоң казатты улантып, «Манастагы» согуштардын экинчи көрүнүшү, анын кайталоосу катары эсептелгендик да кезигет². Ал эми академик В. М. Жирмунский Семетей менен Коңурбайдын урушу көп учурларда чыгармачылык менен өнүктүрүлбөстөн эпостун биринчи бөлүгүнүн согуштук сценаларын «туурагандык» мүнөздө экендигин белгилеген³. Акыркы жылы чыккан «Кыргыз адабияты» аттуу окуу китебинде Семетейдин Коңурбайга каршы салгылашуусун «өзүнчө согуш картиналары катары эсептөөгө болбойт. Бул эпизоддор «Манастагы» Чоң казаттын кыскартылган жана начар түрдөгү кайталоосу»⁴, — деп жазат автор. Аталган пикирлер Семетей менен Коңурбайдын урушун жеткиликтүү үйрөнбөгөндүктөн айтылган. Анткени ал эпизоддо эпостун биринчи бөлүгүндөгү салгылашууга окшобогон сюжеттик мотивдер да орун алган. Муну аныктоодо Семетей менен Коңурбайдын урушун түзгөн окуялардын, көрүнүштөрдүн мазмунуна кыска кайрылуу керек. Эпостун биринчи бөлүгүндө Манас Чоң казатка көп сандаган кол менен жөнөп жер ортосуна келгенде кол жоктоп согуштук тартипти мурункудан да бекем чыңайт. Семетейде тескерисинче жортуулчулар (төртөө гана) белгилүү жерге келгенде өргүүдө Канчоро менен Күлчоронун энөөлүгүнөн, жаш тажрыйбасыздыгынан он төрт атты Мурадылга тийдирип жиберет. Ошентип, Семетейдин Коңурбайга каршы салгылашууга жөнөшү Манастыкынан кеп жагынан айырмаланат. Манас, анын баатырлары душманга каршы аттанганда шаан-шөкөттүү кайраттуулук, эр жүрөктүүлүк салтанаттуу түрдө башынан аягына чейин бирдей темпте сүрөттөлөт. Ал эми Семетей жортуулга чыкканда кайраттуулук, эр жүрөктүүлүк эч машакатсыз эле жайынча айтылат. Тескерисинче, Семетейдин Коңурбайга каршы аттанышында өкүнүү, кейүү өңдүү турмушта кезигүүчү көрүнүштөр кенен жай тапкандыгында. Аны Семетей менен Коңурбайдын урушунда «Тулпарды каалап мине элек, ат кадырын биле элек» жаш Күлчоро менен Канчоро он төрт атты душманга алдырып жибергенде абасы Бакайдын ачуулуу кейигени, чоролордун өздөрү кайгуулга жөө жалаңдап жүрүүгө жасаган аракетин, убарачылыгы көрсөтүп турат. Адам баласынын турмушунда көп кезигүүчү өкүнүү, кубануу, берилүү, арман кылуу өңдүү кадыресе көрүнүштөр «Семетей» жомогунда эпостун «Манас» бөлүгүнө караганда жыш айтылат.

² Жогоркуда № 5085, 8—9-беттер.

³ В. М. Жирмунский. Көрсөтүлгөн эмгек, 1961, 168-бет.

⁴ С. Мусаев, Ж. Таштемиров, Б. Маленов. Кыргыз адабияты. «Мектеп» басмасы, Фрунзе, 1972, 187-бет.

Семетей менен Коңурбайдын урушунда эпостун «Манас» бөлүгүнүн Чоң казат дастанынын окуясына бап келген узун ырдын циклери да учурайт. Бакай менен Семетейдин чалгынга чыгышы, кароолдогу жаныбарларды (куу өрдөктү, куу түлкүнү, куу кулжаны) жок кылган сценаларда окшоштуктар кезигип калат. Ошону менен бирге жаш Семетей кароолчу жандыктарды жок кылууда да өзүнүн октум-соктум кыялын, тажрыйбасыздыгын көрсөткөн өңдүү өзгөчөлүктөр да айтуучу тарабынан чыгармачылык менен өнүктүрүлгөндүктөн да кезигет. Семетей менен Коңурбайдын урушунун калган сюжеттик жүрүштөрү Чоң казатты эч туурабайт. Анын жалгыз жылкы тийүүсү жылкычы башчы Карагулга кордук көрсөтүшү, акыры ага алдатышы Чоң казаттагы жылкыны алууга окшобостон эле өзүнчө өзгөчөлөнүп жүйөлөнүшкөн. «Семетей» жомогунда Карагул колго түшкөндө сакал муруту жулунушу, качканда Алкаранын куйруктан ажырашы бир кыйла күчтүү сүрөттөлгөн сценалардан болуп саналат. Эпизоддо юмордук ыкта өтө ийкемдүү, чеберчиликте жыш колдонулат.

Саякбай Каралаевдин айтуусунда Семетей менен Коңурбайдын урушунун мүнөздүү өзгөчөлүгү салгылашуу жүргөн сценалар бутактанып, улам жаңы окуялар кошулуп, өнүктүрүлүп тургандыгында. Ага Коңурбайдын Таластагы элди суусуз калтырып, сууну башка жакка бурганы, Буурулдун олжого кетиши өңдүүлөр кирет. Коңурбай канчалык каарданса Дя> амал-айла колдонсо да, акыры Семетейден жеңилет. Семетейдин Коңурбайга каршы урушунун сюжеттик жүрүштөрү Чоң казатты кайталабагандыгы, аны туурабагандыгы эпизоддун келтирилген мазмунунун мүнөзү боюнча айырмаланат.

«Семетей» бөлүгүнүн акырында Кыяс менен Канчорого каршы салгылашууда Семетей дайынсыз жоголот. В. Радлов Жакшылык, Шапак, Тоголок Молдо, Молдобасандардын вариантында Семетей Кыяс менен Канчоро тарабынан өлтүрүлөт. Семетейдин кайып болушу, же өлүшү жомокчуларда ар ашка болуп айтылса да, анын Тайбуурулдан ажырашы Канчоронун кастыгы себепчи болуп, мазмуну бирдей экендигин көрөбүз. Семетей салгылашууда күчсүз сезип катуу кордолмок болгондо жок болуу (үңкүргө кирип кетүү, же перилер алып кетүү) элдин үмүтү, тилеги менен бекем айкалышкан. Эл эч качан баатырдын жеңилип, кордолушун каалабайт. Баатырдык сыйкырдуу күчкө, касиетке ээ кылып сүрөттөө — бардык элдердин эпосторундагы мүнөздүү касиеттерден.

Жомоктун каармандары. Эпос бул өткөн мезгилдер жөнүндө эң зор баатырдык масштабда идеализацияланып айтылган уламалар, баяндоолор болуп саналат. Эпостогу баатырдык, элдиктүүлүк менен бекем байланыштуу. Жомоктун каарманы да элдин типтүү өкүлү катары коллективдин идеалдуу талабына ылайык келген жүрүм-турумду алып жүрөт. Эпосто өткөндөгү баатырдын эрдиги, кайраты даңазаланып, анын ал мүнөзү башкалар үчүн идеалдуу жүрүм-турумдун нормасы катары кабыл алынат да, баатыр бир учурда типтүүлүктүн үлгүсү болуп көрүнөт. Кыскасы алп, укмуштуу сулуу, элдин душманы, же баатырдын касы анын чоролору ар бири өзүнүн жайында элдин акыл эсинде жыйналган типтүү жүрүм-турумдарды көркөмдүктө жүзөгө ашырат. Ошондуктан, эпосто идеалдуулук менен чындыктын байланышпай калган учуру эч болбойт. Баатырдык эпостогу элдин идеалдары конкреттүүлүктө көркөм көрсөтүүдөн тышкары да жашай албайт. Эпостун идеялары традициялык мотивдерде жана көркөм образдарда элдик көз караштар конкреттүүлүктө көркөмдөлүп берилет.

Баатырдык учур — бул согуштук учур, андыктан анын идеясы да баарыдан мурда салгылашуу, согуш. Уруучулдук-патриархалдык доордо жана феодализмдин алгачкы учурундагы уруу-уруу болуп бирине-бири касташкан калктардын жер которушкан кырдаалдарында мамлекеттик түзүлүшү жана элдердин көз каранды болбос үчүн сырткы басып алуучуларга каршы жүргүзгөн күрөшү баатырдык эпосто өз изин калтырып, идеалдуу алптардын, баатырлардын өз элин, уруусун, аймагын коргоодо эрдик, кайраттуулук, күчтүүлүк көрсөткөнү көркөм образдарда сүрөттөлгөн. Эпостун баатыры жекеме жекеде күчү жагынан ашынган коркунучтуу алптарды, душмандын көп колун

жана дөө-пери, аяр өндүү укмуштуу жомоктук кастарын да талкалайт. Баатыр, көргөндө адамдын көзүн уялткан укмуштуу сулуудан аял алууда көп кыйынчылыкка туш келип, бир кыйла эрдик көрсөтүп, сүйгөнүн душмандын кысымынан куткарат. Мына ушул айтылган тарыхый-турмуштук жана жомоктук-фантастикалык эрдик, кайраттуулук, элдик эпостун негизги баатырдык мазмунун аныктайт. Элдик баатыр эпосто борбордук орунду ээлейт. Кыргыздын үч бөлүмдүү эпосторунун башкы каармандары Манас, Семетей, Сейтектердин образдарында элдин идеалдуу баатырдык, эр жүрөктүүлүк, күчтүүлүк, кайраттуулук, тайманбастык белгилери, касиеттери топтоштурулган.

«Семетей» эпосунун образ системасын «Манаска» теңегенде борбордук образдардын түзүлгөндүгү таанымал. Бакай, Каныкей, Чыйырды, Жакып өндүү айрым каармандарды айтпаганда, ар кайсы курактагы баатырлардын, уруу башчыларынын образдары «Семетейде» бир нечелеп топ-топ болуп айтылбайт. «Семетей» эпосунда сүрөттөлгөн окуялар, көрүнүштөр, адамдардын мамилелери башкы каармандын айланасына топтолгон. Жомоктогу калган образдар борбордук каармандын эрдигин, кайраткерлигин жана анын ар кыл кырдаалдагы психологиялык мүнөзүн толуктап, курчутуп турат. Бул туурасында орустун улуу сынчысы В. Г. Белинский өзүнүн макалаларынын биринде: «Героикалык поэмаларда сүрөттөлүүчү жүрүм-турумдар, иш-аракеттер бүткүл элдин духун, ошол калктын духунун кээ бир жактарын көрсөтө аларлык бир адамдын айланасына жыйынтыкталып көркөмдөлүү керек»¹, — деп жазган. Акыйкатта кыргыздын үч бөлүмдүү «Манас», «Семетей» жомоктору героикалык поэмаларга, баатырдык эпоско кирерлиги сынчынын теориялык пикиринен да таасын байкалды. Кыргыз калкынын ар кыл курагынын, уруусунун образдары кеңири түзүлсө да, элдин легендарлык баатырлары Манас менен Семетей борбордук кейипкер болуп сүрөттөлгөндүк баса айтылат.

Эпосто окуянын өнүгүшү борбордук башкы образ Семетей дин айланасына топтолгон. Семетей эпостун бардык варианттарында калк сүйгөн элдик баатыр болуп көргөзүлөт. Жомоктогу Күлчоро, Канчоро, Айчүрөк жана чыгарманын биринчи бөлүгүнөн өткөн айрым каармандар да башкы образ катары сүрөттөлөт. Борбордук баатырда жолукпаган жүрүм-турумдар, көз караштар, эрдиктин, кайраттуулуктун, акылдуулуктун ар түркүн касиеттери алардын образдарына жыйнакталып, Семетейдин баатырдыгын, түркүн абалдагы татаал мүнөзүн курчутат жана толуктайт.

Манас менен Семетейдин образында жалпылык да, айырмачылык да бар. Семетей Манастын баласы катары — анын ишин улантат. Манас менен Семетейдин образдарындагы жалпылык эпостун эки бөлүгүнүн идеялык багытынан даана көрүнөт. Өз элин, жерин сүйүү, кыргыз урууларынын биримдиги, көз каранды эместиги үчүн кастарына каршы күрөшүү «Семетей» эпосунун негизги өзөгү, башкы идеясы. Семетейдин образы бул өз калкынын кызыкчылыгы үчүн жанын курман кылууга тартынбаган чыныгы баатырдын элеси. Семетейдин образы бардык манасчылардын варианттарында мына ушундай тайманбаган баатыр болуп сүрөттөлөт. Мына ушул белгиленген касиеттер Манастын образында да сүрөттөлгөн кырдаалга жараша көрүнгөн. Бул Манас менен Семетейдин образдарынын жалпылыгы, окшош жактары. «Манас» эпосунун доору байыркы мезгилге таандык. Ошого жараша дөө-перилер менен жиндердин, ажыдаар менен желмогуздардын мифологиялык образдары эпосто көп айтылат. Алар жомокто дайыма элдик баатырга каршы күрөшүп, анын касы болуп көрүнөт. Баатыр Манастын укмуштуудай күчтүү, амал айлалуу дөө-перилерди, жиндерди, ажыдаарларды жана желмогуздарды талкалашы бул элдин каардуу күчтөрдү жеңгендигин көрсөтөт. Бир учурда Манастын образында жомоктук мифологиялык касиеттин күчтүүлүгүн билдирет. Ал эми Семетейдин образы Манаска караганда турмушка өтө жакын, көп учурларда кадимки эле адамдардай абалда, ар түрдүү татаал мүнөздөгү образ болуп сүрөттөлөт. Семетей салгылашканда да турмуштагы эле адамдар менен жоолашат.

¹ В. Г. Белинскийдин пикири проф. К. ЖЖумалиевдин «Казак эпосу менен адабият тарыхынын маселелери» деген эмгегинен алынды, 1958, 14-бет.

Анын жоосу үч түрлүү. Ага үй-бүлөчүлүк, туугандык ыркы келишпегендик, уруу башчыларынын көрө албастыгы жана элдик сөөк өчтү касы — Коңурбайга каршы салгылашуусу кирет. Чоң атасы Жакыпка, агалары Абыке, Көбөшкө, кырк чорого жана Чыңкожо Толтойго каршы күрөшүү үй-бүлөчүлүк, туугандык, уруучулук мамилелерди көрсөтөт. Семетей жоого каршы турганда «арстандай көрүнүп, кара чаар кабылан, капталынан чамынып» айбаттуу, каардуу элес калтырат. Семетей канчалык каардуу, сүрдүү болуп көрүнбөсүн, ал адамгерчиликтүү, жөн билги касиетке да ээ. Ал учуру келгенде токтоо, сабырдуу, башкаларга кең пейил жана ак ниет. Коңурбайга каршы аттанып жоо бетинде жүргөндө жаш Күлчоро менен Канчоро он торт атты Мурадылга тийдирип жибергенде, абасы Бакай сакалын жулкуп ыргытып, кайгырып каарданса, Семетей жайдары гана «калмак атты алды деп, кайгыра бериш болобу» — деп, жайкап жортуулун улантат.

Семетей элдик идеялар — адилеттүүлүктү, тууралыкты, абийирдүүлүктү сезгичтик менен терең түшүнгөн баатыр өз элине касташкан баатырларга мамиле кылууда ал адилеттүүлүктү, тууралыкты, абийирдүүлүктү өтө калыстыкта көрсөтөт. Элдик идеянын асыл касиеттери жалпы эле «Манас» эпосунун бөлүктөрүндө бекем сакталып, күчтүү өнүккөн. Бул айрыкча элдик баатырлар салгылашууда жекеме-жекеге чыкканда анын шартын бузбастан, бекем сактаганынан көрүнөт. Элдик баатырлардын касы — күч жагынан артыкчылыгы бар амалдуу, айлакер, ашкан алп болуп сүрөттөлөт. Алсак, Чыңкожонун опол тоодой чоң алптыгы, атынын учушу, Коңурбайдын күндү жайлоо амалы бардыгы баса айтылат. Чыныгы тубаса баатыр эрегишкен касына жекеге чыкканда салгылашуунун шартын ийне-жибине чейин бекем сактоо керек. Эгер касташкан баатыр камсыз болсо камдантып, уктап жатса ойготуп, ал гана эмес жөө же атчан кайсы жоо-жарак менен салгылашуу керектигин да алдын ала макулдашкан болушат. Жекеге чыгуунун аталган нормалары аткарылган да гана анык адилеттүүлүк, тууралык өкүм сүрүп, чыныгы тубаса элдик эрдик баатырдык даңкталат. Элдик баатырлар кезекти да биринчи касташкан жоосуна беришет. Коңурбай, Чыңкожолор жекеме-жекенин шартын бузуп, курал үстүнө курал колдонуп, оңтойсуз абалда калган учурда гана Семетей эрдик көрсөтөт. Семетей жылкы тийип, ат үстүндө куш уйкусун салып уктап келе жатканда, Коңурбай атып жарадар кылган. Кармашууда да ал жекеме-жекенин шартын көп бузган. Ал эми Семетей жекеме-жекеге чыкканда «кезегинди ал» деп найза менен окко төшүн тосуп, жаланган кылычка башын багыштап даңкайып турушу чыныгы тубаса баатыр, тайманбас кайраткер экенин көрсөтөт.

Семетей канчалык күчтүү, кайраттуу, эр жүрөк тайманбаган баатыр болсо да, айрым учурларда кастарына болбогон жерден алдырып, амал жагынан алдатып коёт. Көп учурда Семетей алды-артына карабай аңкоолук кылганы эпосто эч жаап жашырылбайт. Эпос боюнча — Семетейдин каза, же кайып болушу да анын кенебестиги себепчи болгондой. Жоокерчилик шартында тулпар баатырдын канаты болуп турганын сезсе да, ал Тайбуурулду Үмөтөйдүн кунуна бериши — анын кенебестигин билдирмек. Эпосто Семетейдин кенебес энөөлүгү утурумдук психологиялык мүнөз катары айтылат да, анын баатырдык, эр жүрөктүүлүк, күчтүүлүк, абийирдүүлүк, тууралык жана тайманбастык касиеттери семетейчилер тарабынан баса ырдалат.

«Семетей» эпосунда Айчүрөк, Күлчоро менен Канчоролор негизги кейипкерлерден. Күлчоро элдик баатырга чыныгы дос чоро болсо, Канчоро чыккынчылык жасаган чоро болуп сүрөттөлөт.

Чынында, Күлчоро жомокто бардык жагынан шайма-шай келген тартынбаган эр жүрөк болуп сүрөттөлөт. Күлчоро менен Канчоронун кыял-жоругундагы, кайраттуулугундагы айырмачылыкты билдирген бир учурга кайрыла кетелик. Акшумкардын дайнын билүүдө алай-дүлөй түшүп кирген Үргөнчтү Күлчоро тандабай кез келген жердей кечсе, Канчоро суунун киргени тартылып калган кезде «жоодон өлбөс кайран жан, тили жок суудан өлбөйлүк» деп, Семетейдин этек-жеңин кармалап жатып суудан араң чыгат. Мында Канчоронун мүнөзүндө сөзгө чоркок кополдук гана эмес,

коркоктук да бар. Чоролордун кыял-жоругундагы эрдик көрсөтүүдөгү айырмачылыктары душмандар менен кармашкан эпизоддордо тереңдейт. Күлчоро акылман, намыскөй баатыр. Семетейдин Аколпогун кийип, Буурулун минип салгылашып, акыркы ок менен асмандагы учуп жүргөн Чыңкожону калдайтып атып түшүргөн да — Күлчоро. Күлчоро тайманбаган кайраттуу эр жүрөк, көзгө атар мерген. Жөө күрөштө да Күлчоро камбылдык кылганын кармашуу эпизоддордон көп жолуктурабыз.

Күлчоронун эрдиги — Семетейдин Коңурбайга каршы урушунда бардык жагынан кеңири сүрөттөлгөн. Күлчоронун эрдиги Саякбай Каралаевдин айтуусунда Күлчоро амалайлалуу, шамдагай баатыр. Коңурбай, Нескара, Чандаяк өңдүү калмак, кытайлардын балбан, баатырларын жок кылууда Күлчоро айлакерлик өнөрүн көрсөтөт.

Күлчоронун карама-каршысында турган татаал мүнөздүү каарман Канчоро. Кастарга каршы салгылашууда Каичоро кайраттуулугун, эрдигин көрсөтүүгө умтулат. Бирок, Канчоронун Күлчородой кайра-кайра эрдик көрсөткөнү айтылбайт.

Канчоронун эрдиги көп учурда Бакай, Семетей, Күлчоронун шары менен бирге көрсөтүлгөндөй эскерилет. Канчоронун бир айтарлык эрдиги ашкан айлакер Карагул менен жекеме-жекеге чыгып, аны чабышта жеңгендиги.

Канчоронун Семетейге каршылашышы бардык семетейчилерде бипбирдей. Анын башкысы Толтой жеңилгенде анын Суркоён тулпарын Семетей Күлчорого ыйгаргандан келип чыккан. Семетей Тайбуурулдан ажыраганда ал кеги, арамдыгы даана байкалат. Канчоронун мүнөзүндө өзүмчүлдүк, дүнүйөкордук, мансапка далбастагандык күчтүү. Кыскасы Канчоро кекчил, кыйды адам. Канчоронун андай терс мүнөзү Кыяска колтук ачып, анын кызматын кылууга алып барган. Күлчорого салыштырганда Канчоронун мүнөзүнүн татаалдыгынын мааниси мына ушунда. Эпостун «Семетей» бөлүгүндө Жакыптын образы да мына ушундай татаал.

«Семетейде» аялдардын образына кеңири орун берилген. Мында бардык семетейчилер тарабынан сүймөнчүлүк менен түзүлгөн образдын бири — Айчүрөк. Айтуучулар Айчүрөктүн образын түзүүдө жомоктук-мифологиялык мотивдерди чеберчиликте колдонушкандыгы белгилүү. Айчүрөктүн образындагы бул мотивдер турмуштук көрүнүштөр менен өтө ийкемдүү айкалышкан. Чыңкожо, Толтой кол жыйнап келип, элин чаап, өзүн зордуктап аялдыкка алмак болгон кыйынчылык шартта Айчүрөктүн аккуу кебин кийип учушу, турмуштук окуялар менен мифологиялык мотивдердин чеберчиликте коюн колтук алышып кеткенин көрсөтөт. Баскынчы Чыңкожо менен Толтой тарабынан атасына жана бүт элинин башына кыйынчылык түшкөн учурда Айчүрөк ооз учунан макул таап, тойго камынууга мөөнөт болжоп, Аккуу болуп, төгөрөктүн төрт бурчун кыдырып учуп, ар бир элдеги, уруулардагы баатырларды сындан өткөргөн.

Айчүрөктүн образындагы жомоктук-мифологиялык мотивдер жеке анын кызыкчылыгы үчүн эмес, бүт бир элдин, эпостун башкы каарманы Семетейдин таламына ыктуу айтылат. Айчүрөктүн учуш максаты эпосто мындайча баяндалат:

Ааламдын барысын,
Учуп жүрүп кыдырып,
Бел байлаган белди таап,
Учуп чыгып мен өзүм,
Өзүмө теңтуш эрди таап,
Калайманды салайын,
Камап жаткан Кожодон,
Кайраттуусу Толтойдон
Капкайда кегим алайын¹.

¹ Фонду, инв. № 552, 54—55-беттер.

Чынында, Айчүрөктүн учушу — жөнөкөй кыялдануу эмес, ал турмуштук мамилелер менен бекем байланышкан көрүнүш. Айчүрөк учуп жүрүп көңүлү сүйгөн баатырды тапты, камоодогу элин жоодон куткарды. Акыры сүйгөнү Семетей менен турмуш курду.

Айчүрөк ашкан айлакер, акылман, жөн билги жана адамды таң калтырган сулуу. Айчүрөк жүрүш-турушу, кереметтүүлүктү ыктуу жасап коюшу менен адамды таң калтырса, келишимдүү келбети, сыны, ашкан сулуулугу менен да суктандырат. Семетейчилер Айчүрөктүн сулуулугун өтө элестүү сүрөттөйт:

Капырай, кара жерге кан тамса,
Кардан аппак этин көр,
Кар үстүнө кан тамса,
Кандан кызыл бетин көр.
Күдөрүдөй тастайып
Күлүп койсо Айчүрөк
Күрөктөй тиши кашкайып,
Порумун көрүп чүрөктүн,
Кандын баары дуулашып¹.

Алынган ырда семетейчилер жаратылыштын ар башка көрүнүштөрүн бири-бирине теңештирип, Айчүрөктүн өңүндөгү өзгөчөлөнгөн касиеттерди таасын ачып берүүгө пайдаланган.

Жыйынтыктаганда эпосто Айчүрөктүн образы баатыр Семетейге акыл кошкон акылман, кысталышта амал тапкан айлакер, башкага көңүл бурбаган, сүйүүнү таза сактаган аял.

«Семетей» эпосунда Чыңкожо менен Толтой өз уруусунун амал-айлалуу баатырлары, ашкан балбандары болуп сүрөттөлөт. Айтуучулар жоонун баатырларынын образын түзгөндө а дегенде алардын көрүнүшүнө, кебете-кешпирине угуучунун көңүлүн атайы бурат. Алсак, Чыңкожонун көрүнүшү эпосто төмөнкүдөй көтөрүңкү сүрөттөлөт:

Чытырайт экен Чыңкожо,
Чыңалуу кызыл темирдей.
Чын кармашар жоо эмес,
Чондугу тоонун теңиндей.
Көзү көлдүн ордундай,
Көркөмүрөөк кара сур,
Көрүнгөн жанды сорчудай².

Чыңкожо каарданганда ач буурадай чамынып, ал каардуулугун өз элине жасап, калың журтка кордук көрсөткөнү айтылат. Чыңкожо жедигерлерге зордукчулдугун жасап, тынч жаткан элди бүлүнткөнү көкөйгө тийген. Жедигерлер: «жеткилең момун эл элек, жерге кирген Чыңкожо, жекирип айдап отуруп, жеткире кырып салат ко» деп катуу кайгырышат. Кыскасы Чыңкожонун образында кыргыз урууларынын ынтымагын бузган куйтку, өзүмчүл, арамза кыял-жорук берилген. Ал эми Толтой болсо «тоодой Толтой аталган, үйдөн чокмор колго алган» жедигер уруусунун баатыры. Ал Семетей менен жоолашуу жөнүндө эч ойлогон эмес. Толтойду да бузуку Чыңкожо азгырып Семетейге каршы тургузган. Ал Чыңкожонун кысымына көнсө да, ичинен катуу кейийт. Семетейге алы жетпесин шамырдай какшап өзү айтып, бирок Чыңкожого каршы тура албай, коркоктугун, чечкиндүү эместигин билдирет. Толтойдун жалтаң, коркоктугу

¹ Фонду, инв. № 953, 172-бет,

² Фонду, инв. № 960, VII т., 8—9-беттер.

салгылашууда бала Күлчорого тең келе албагандыгынан, андан арты кийинин карабай качышынан көрүнөт.

«Семетей» эпосундагы жагымсыз кейипкерлердин амал-айлалуусу, каардуусу, ашкан күчтүүсү — Коңурбай менен Карагул. Коңурбай менен Карагул «Манас» эпосунан «Семетей» бөлүгүнө өткөн каармандардан. «Манас» эпосунда Карагулдун кайраты, кытмырлыгы, амал-айласы тийип-качып айтылса, «Семетейде» анын айлакерлиги күчөтүлүп сүрөттөлгөн. Муну Семетей жылкы тийгенде Карагул колго түшүп, акыры амал-айласын колдонуп кутулганынан көрөбүз. Амал-айла колдонуудан Коңурбай Карагулдан калышпайт. Коңурбай өтө каардуу. Ал эрдикти, баатырдыкты чыныгы элдик көз караштан жасабайт. Эгер жекеге чыгып, найза менен сайышууга туура келсе, оңтойсуз абалда калган учурда айбалта менен чаап, же качып кутулуп, же көп колун каптатып жиберип, өзүн өлүмдөн куткарат. Коңурбайдын баатырдык, эрдик көрсөтүшү көпчүлүк учурда амал-айла колдонуу менен жасалат. Семетейге алы жетпей баратканда, Таластын суусун башка жакка буруп, акыркы амал-айласын да жасап көргөн. Жыйынтыктаганда жоонун баатырлары канчалык эр жүрөк, кайраттуу, ашкан күчтүү, амал-айлалуу алп болуп турса да, эркиндиги үчүн күрөшкөн элдик баатырлардан жеңилип, талкаланып калат. Элдик баатыр Манасты айла менен өлтүргөн, каардуу жоо Коңурбайдын Семетейдин колунан жок кылынышы ушуга мисал болот. Мунун өзү «Манас» эпосундагы элди, жерди, коргоо идеясы «Семетейде» улантылгандыгы, элдик баатырлардын касы Коңурбайдын өлтүрүлгөндүгүнөн таасын көрүнөт.

«Манас» жомогунун бөлүктөрүндө баатырлардын сыйкырдуулугу анын жоо кийимине, курал-жарагына, тулпарына байланыштуу айтылгандык кеңири сүрөттөлөт. Ошондуктан Коңурбай Манасты сыйкырдуу кийими Аколпоксуз желбегейленип ич кийимчен турганда сайып, же айбалта менен чаап оор жарадар кылат. Элдик баатырлардын сыйкырдуулугу дүйнөлүк эпостордо да кеңири тараган.

«Семетейде» да Манастын Аколпогу менен Туулгасынын мааниси Семетейди сыйкырдуу касиетке ээ кылып көрсөткөн Ал Аколпокту кийип турганда атасы Манастай атса ок өтпөгөн, чапса кылыч кеспеген, сууга салса чөкпөгөн сыйкырдуу баатырдын образын элестетет. Бул анын образында да байыркы эски сыйкырдуу касиеттер сакталганын айгинелейт.

Чыңкожо Толтой чатагында ал кастары менен атышып жатып ок дарысы түгөнүп, шайманы кетип алсызданган. Ошондо анын ажалдан калгандыгы Аколпокко байланышкандыгы эпосто «кыймылдап койсо кабылан, Аколпоктун үстүнөн, мөндүрдөй огу төгүлгөн» болуп айтылган. Мында Чыңкожо каардуу түрдө жамгырдай кылып жааны кеп тартканын, мөндүрдөй кылып окту үстөкө-босток атканын, аны Аколпок өткөрбөй туруштук берген сыйкырдуу касиети көз алдыга келди. «Семетейде» Аколпоктун сыйкыры, жоо-жарагынын керемети Тайбуурул менен бирдикте берилген. Качан ал Тайбуурулдан ажыраганда анын баатырдык кайраты, жоо-жарагынын, Аколпогунун керемети качкандай көрүнөт. Каармандын образын жасоодо мурдатан салт катары айтылып келе жаткан байыркы мифологиялык-жомоктук түшүнүккө, фантастикага да кайрылат. Айчүрөктүн образынын, Семетейдин жоо кийимин кийгендеги көрүнүшүнүн, Чыңкожонун кара атынын сыйкырдуу элесинин түзүлүшү мына ушундай.

Композициясы жана көркөм каражаттары. «Семетей» идеялык мазмуну жагынан эпостун биринчи бөлүгү «Манасты» улантканы менен сүрөттөлгөн окуянын өнүгүшү, жайгашы жагынан мүнөздүү өзгөчөлүккө ээ. Бул айрыкча эпостун композициясынан даана көрүнөт. Эпостун сюжеттик мазмуну: Каныкейдин Букарага качышы, Семетейдин Сарытазга жолугушу, Каныкейдин жомогу, Семетейдин Таласка келиши, Чыңкожо, Толтой чатагы, Айчүрөккө үйлөнүшү, Коңурбайга карты салгылашы, Үмөтөйдүн окуясы, Канчоро менен Кыястын кастыгы өндүү белгилүү эпизоддор дээрлик «Семетейдин» бардык варианттарында кездешип, алар композициялык ырааттуулукту бекем сактайт.

Бардык семетейчилерде негизги окуялардын бирдейлиги, ырааттуулукту сакташы — эпостун элге кеп айтылып такталганын, композициялык курулуш тыкан келип, иштелип бүткөнүн көрсөтөт.

Эпостун композициялык курулушу эпизоддордун, чоң-чоң окуялардын өзүнчө бүткөн поэма катары берилиши менен тыгыз байланыштуу. Бир окуяны бир түндө, кээде бир нече күнгө созуп айтып, аны бүтмөйүнчө башкасына киришпеген. Мындай эпизоддор идеялык мазмун жагынан такталган, көркөмдүк жагынан кынапталган поэмаларга кирет. Ал поэмалардагы ырааттуулук ар башка мазмундагы окуялар сүрөттөлсө да, ички бирдик бекем сакталган. Эпостун эпизоддук бөлүктөрүндө, мейли, жеке адамдардын тагдыры, мейли элдин социалдык абалы сүрөттөлбөсүн, барып-келип эле, баатыр Семетейдин ал жайы, баатырдыгы, кайраты ырдалат. Сыртынан караганда Каныкейдин Букарга качышында эненин кайгысы берилмек. Бирок, анын кордолушу, ызасы, кайгысы, бардыгы Семетей үчүн болуп, анын өмүрүн сактоо идеясы, өкүнүчтүү күүгө дем берип, кайраттандырат. Элдин душмандарын жек көрүү, кыжырдануу сезимин курчутат, жетилтет. Чыңкожо, Толтой чатагы да, бир караганда, Семетей менен байланышы жоктой көрүнөт. Качан эпизоддогу окуя чиеленишкенде гана Семетейден өч алуу үчүн жасалган аракет экендиги билинет. Демек, эпостогу Семетей жөнүндө тема бардык эпизоддорду, поэмаларды өзүнө баш ийдирип, бириктирген тема болуп саналат. «Семетей» эпосунун окуяларынын, эпизоддорунун мазмун жагынан болгон ички бирдиги, ырааттуулугу мына ушундай.

Эпостогу эпизоддор, чоң-чоң окуялар мазмун жагынан гана органикалык түрдө байланышпастан, аларды өз ара бири-бирине эп кыйыштырып кынаган көркөм ыкмалар да ийкемдүү колдонулат. «Муну мындай таштайлы, Манастан кабар баштайлы» деген иштелип бүткөн ыр сабагы «Манас» трилогиясында бир окуя менен экинчи окуяны байланыштырат. Мурда айтылып жаткан окуяга жыйынтык чыгарып, жаңы окуя башталарын угуучулардын эсине салып, аларды кызыктырып, берилүүсүн күчөтөт. Көпчүлүк учурда манасчылар бул ыкманы экинчи катардагы окуяны сүрөттөп жатканда тезинен негизги окуяга өтөрдө башкы каарман жөнүндө сөз болорун угуучуларга алдын ала эскертип, аны баса айткандык да кездешет. Семетей эпосунда көркөм ыкманын аталган түрү кең-кесири колдонулганын, өркүндөтүлгөнүн байкоо өтө кызыктуу:

Муну мындай таштайлык,
Букарды көздөй
Каныкей Качканынан баштайлык
Же,
Муну мындай таштайлы,
Манастан калган Семетей,
Баатырдан кабар баштайлы — деп,

жогорку эпостун биринчи бөлүгүндө айтылган ыр сабына окшоп кеткен ык кезигет. Чынында бул жаңы кырдаалда түзүлгөн ыкмалардан. Анын мааниси Абыке, Көбөштөн кордук көргөн Каныкейдин ээн талаа, эрме чөлдө көргөн жол азабынан, чабылган Тайторуну сүрөргө киши чыкпай турганда Семетейдин сүрөшүнөн кабар бергендигинде.

Эпостун эпизоддорунда, поэмаларында окуя үстөмдүк кылып, кеңири мүнөзгө ээ. Мындай учурда бир окуянын ичинде чеберчиликте айтылган көркөм ыктар да учурайт. Буга Каныкейдин жомогунда легендарлык баатыр Манастын, анын эр жүрөктүүлөрүнүн эл үчүн иштеген иштерин биринен сала бирин баян кылган учурда айтылган көркөм ыкты алып көрөлүк:

Жана сөзүм жана бар,
Жана жетим билип ал,
Жарты кебим таштабайм,

Жана, уулум, билип ал.
 Жана сөзүм жана бар,
 Жана айтам жөө жомок,
 Кокуй, жетим, кулак сал

деп, окуяны биринин артынан бирин айтып ырааттуулукту сактайт. Бул ык жеке эле байланыштырууну көздөбөстөн айтыла турган окуя жаш Семетейге керектүүлүгүн эске салат. Демек, «Семетей» эпосунда өзгөргөн кырдаалга, сүрөттөлгөн окуяга жараша көркөм ыктар жаңыланып өркүндөтүлүп турат. Эпостогу көркөм ыктардын жаңыланып кеңири айтылышы бул чыгарманын композициялык курулушу ырааттуу болушуна негиз түзгөн.

Элдик эпостун мүнөздүү өзгөчөлүгүнүн бири — тилинин жөнөкөйлүүлүгү — жасалмалуулуктун жоктугу. Образдуу, таамай айтылган эпостун тили — көтөрүлгөн идеяны, анын мазмунун ачууда, көркөм сүрөттөөдө бирден бир негизги курал. Эпостун тили менен элдин сүйлөө тилинде анчалык айырмачылык байкалбайт. Ошондой болсо да эпостун тили көркөм чыгарманын тили катары мүнөздүү өзгөчөлүккө да ээ. Эпостун тилинин байлыгы — көркөм каражаттын ар түрдүү мааниге ээ болуп айтылышынан, поэтикалык ыктын ийкемдүү колдонулушунан ачык көрүнөт. Чыгармадагы көркөм каражат, поэтикалык ыктар жүздөгөн жылдарда түзүлүп, улам барган сайын толукталып жетилип олтурган.

Стилистикалык курулмалары жагынан «Семетей» көп жагынан эпостун «Манас» бөлүгүн улантат. Эпостогу өзгөргөн кырдаалга жараша сүрөттөлгөн окуялардын, мотивдердин мазмунуна жараша стилистикалык курулмалары да жаңыланып, кулпунуп жана өзгөрүп турат. «Семетей» эпосун «Манас» бөлүгүнө салыштырганда лирикалык күүгө толгон чыгарма. Ал биринчи бөлүктөгүдөй дээрлик апыртылган баатырдыкты элестетпестен, көпчүлүк учурда кадыресе турмуштагыдай эле, элдин үрп-адатын, салтын, тагдырын көркөм сүрөттөө кырдаалдарында көрүнөт. Мындай шартта адамдардын ички сезимдерин билдирген ырларда кеңири түзүлгөн. Эпостогу «Каныкейдин Букарга качышы» поэмасы элдик арман ырдын улам жаңыланып, өзгөрүлүп турган циклинен курулган. «Каныкейдин жомогунда», «Айчүрөктүн учушу» эпизоддорунда жана Семетей менен Айчүрөктүн бири-бирине жетүүгө самаган мамилелери нагыз ички сезимди, көңүл эргигендикти жана кулпунгандыкты билдирген. Эпосто Семетей менен Айчүрөк биринин дайнын бири укканда, бир-бирине берилгенин билдирген кадимки лирикалык ырлардын сабактары да айтылып калат. Бул эпостун ички өзөгү лирикалык мазмунга өтө кенен ээ болгонун көрсөтөт.

«Семетей» бөлүгүндөгү көркөм каражаттардын, ыктардын өркүндөтүлүп колдонулгандыгын, жаңырып кулпунгандыгын байкоо өтө оңой. Эпостогу сүрөттөлгөн окуяларды өнүктүрүүдө, сюжеттик жүрүштөрдү-, каармандардын мамилелеринин курчушун өнүктүрүүдө баяндоо менен диалогдун мааниси өтө зор. Жалпы эле эпостордо баяндоонун кенендиги, арымдуулугу мүнөздүү белгилердин биринен. «Семетей» бөлүгүндө баяндоонун каармандын атынан берилиши өтө орундуу учурларда колдонулат. Анын айтылыш жагдайларына кайрылсак даана элестетебиз. Семетей жери Талас, эли кыргыз, атасы айкөл Манас экенин Сарытаздан укканы манасчынын баяндоосунда берилсе, окуянын жүрүшү курчуганда кейипкерлердин диалогунда айтылып калат. Толтой менен Чыңкожонун кеңешинде да диалог ыктуу колдонулат. Качан Семетей эли-жерин, теги-жайын билгиси келип, өжөрлөнүп көгөргөндө Каныкей жомогун баяндоого киришкен. Чыңкожонун каары күчөгөндө Толтой өз жомогун айткан. Каныкей Манас, анын баатырларынын эрдиктерин билдирсе, Толтой жалгыз гана Көкөтөйдүн ашындагы жоодон ачкан элди коргоодогу Манас баатырдын эрдигин, кайратын баяндаган. Аталган жомоктордо баяндоонун каармандын атынан берилиши күчтүү. Көркөм образды жомокчулар эпостогу каармандын өз сөзү менен да түзөт. Каармандардын монолог түрүндө айтылган сөздөрүндө анын эрдик иштери кенен айтылып келип, көркөм образы

жасалат. Буга Каныкейдин качкандагы, Тайторуну чапкандагы айтылган монологдорун атоого болот. Айчүрөк Аккуу кебин кийип, бардык баатырларды сынаганда да монолог айтылат. Каармандардын өз сөзүндө, монологунда баатырдын өмүр тарыхы, эрдик иштери баяндалганы да кездешет. Жомокчулар образ түзүүдө мына ушундай ыкманы колдонуп келишкен. Каныкей менен Ысмайылдын, Айчүрөк менен Чачыкейдин монологдору, диалогдору жогоруда айтылган ойду ырастап турат. Ички сезимдери да монолог менен диалог аркылуу берилет. Каныкей качканда, Тайторуну чапканда, аны уккан иниси Ысмайыл кандай абалда калганы монологдо айтылат.

«Семетей» эпосунда элдик майда ырлар көп айтылып, лирикалык күү берген көркөм айтылыштар, макал-ылакаптар да жыш кезигет. Ал чыгарманын кооздугун, уккулуктуулугун жетилтет. Каармандардын ар кыл мүнөзүн, психологиялык ал-абалын мүнөздөйт:

Өлүү десе көрдө жок,
Тирүү десе санда жок,
Арыган ат семирчү
Ачкан курсак тоюнчу.
Өлөйүн десе жан таттуу,
Кирейин десе жер катуу.
Бирөөнүн тону тон болбос,
Бирөөнүн аты ат болбос¹.

Эпостогу кайсы бир макал, ылакаптар айтылып жаткан учурдагы ыр саптары менен коюн-колтук алыша кеткендери да байкалат. Уруулук, бай-манапчыл мамилени шоолаланткан макал, ылакаптар да бар экендигин жашырбоо керек. Айрым санат-насыят ырларынын сабактары да эпосто орун алган. Оюбузду бекемдөөдө мисалдарга таяналык:

Ат өлсө соору керек,
Ага өлсө жеңе керек.
Алты ай минсе арыбас,
Ат карыбас болсочу.
Кайран баш көргө киргенче,
Эр карыбас болсочу.

Акыйкатта эпостун кайсы гана бөлүгү болбосун элдик чыгармачылыктын ар түрдүү жанрларынан, түрлөрүнөн, салттык көрүнүштөрүнөн ажырагыс бирдигинин мааниси жогорку келтирилген ыр саптарынан ачык көрүндү.

«Манас» трилогиясындагы мүнөздүү стилистикалык курулмалардын көрүнүктүүлөрү гипербола, метафора, метонимия, эпикалык кайталоо болуп саналат. Эпостогу гипербола байыркы мезгилде эле чыгып, элдин фантазиясы менен бекем бирдикте өнүккөн. Эпостун байыркылык касиетин мифология кандай белгилесе, гипербола да ошол өзгөчөлүктү көрсөтөт. «Семетей» элдин акыркы учурдагы турмушун, тилегин, өкүнүч менен кайгысын, жек көрүү менен кайратын кенен сүрөттөгөн чыгарма. Эпостогу реалдуулук баарыдан мурда чыгарманын идеялык багытынан, сырткы басып алуучулар тарабынан элдин эзилишинен, уруулук тирешүүлөрдөн, каармандардын ал-абалынан, бири-бирине жасаган мамилесинен көрүнөт. Ошого карабастан баатырдын төрөлүшү, алгачкы эрдиги, жоо кийимдеринин, курал жарагынын жасалыш сыры, касиеттери, тулпардын сыны, жоого каршы кармашуусу, турмушу, айлана-чөйрөсү, каармандын келбети, жекеге чыгышы гиперболаштырылып өтө кооз сүрөттөлөт. Гиперболалык сүрөттөөлөр эпостун таасирдүүлүгүн, кооздугун жогорку чегине жеткирет.

¹ Фонду, Семетей, 246–250-беттер, II т., 3–6, III т., 17-бет, VIII т., 249-бет.

Сүрөттөлгөн көрүнүштүн, нерсенин мүнөздүү белгилерин кооздоп, таасын берүүдө, көркөм образды жалпылаштырууда гиперболанын мааниси өтө чоң. Гиперболалык сүрөттөө — каармандардын образдарын типтештирүүдө аны жетилтүүдө бирден-бир белги, ансыз көркөм образ болбойт. Семетей адаттан тышкары күчтүү. Душманына ырайымсыз каардуу болуп көрүнөт. Ал каарданганда «күркүрөшү күн болуп, бетинен чыккан түгү, беш байпактык жүн болуп» чоңдугу «опол тоодой болуп», күчүнө «тоо туруштук бербеген» баатыр болуп сүрөттөлөт. Кайраттанганда капталынан «кара чаар жолборс чамынып», астынан караганда «ажыдаар сүрү көрүнүп, артынан миң сан колдун элеси» калкылдайт. Андай учурда Семетей «каалгадай» тиштүү, «арстандай» көздүү болуп, «оозунан жалын шаркырайт». Эпостогу гипербола традициялык салыштыруулар, эпитеттер өңдүү көркөм каражаттардын жардамы менен жасалат.

«Семетей» эпосундагы Тайбуурулдун сынын, анын касиетин билдирген мүнөздөмөдө гипербола чеберчиликте колдонулган.

Семетейдин Нарбуурул,
Эбелек чөпкө семирген.
Семиргени сүмбөдөй
Бул жаныбар Буурулдун
Секиргени бүргөдөй,
Көргөндүн жаны күйгөндөй,
Жайнаган жакшы көкүлдү
Көзүнө ченеп түйгөндөй,
Чаткаягы колоттой,
Маңдайында кашка тиш
Таптап койгон болоттой.
Туягы зор чарадай,
Арт жагында соорусу
Эркин жаткан талаадай¹.

Алынган ырда Буурулдун сыны, касиеттери гиперболалаштырылып көркөм элес калтырды.

Гиперболага мазмуну жагынан карама-каршы келген сүрөттөө куралы — литота. Гипербола апыртып чоңойтуп сүрөттөсө, литота кичирейтип көрсөтөт. «Томуктай бала деп жүрсөм, тоодой баатыр турбайбы» — деп, Коңурбай Семетейди көрөр замат аң-таң калып, анын кебетесин, баатырдыгын Манастан жогору коёт. Мында литотаны — гиперболага карама-каршы коюп сүрөттөдү.

Элдик оозеки чыгармачылыкта көркөм сүрөттөөнүн бири — параллелизм. Поэтикалык тилдин бул түрү адам баласынын алгачкы доорунда пайда болгон. Ошол мезгилде жаратылыштын кубулуштарын да, нерсени да, жаныбарларды да жандуу нерсе катары кабыл алып, алар да ойлойт, сүйлөйт, кубанат, кайгырат, жек көрөт, өкүнөт деп эсептешкен. Алар ошол мезгилде эле өздөрүнүн оюн башкаларга жеткирүүдө элестүү айтууга умтулушкан. Мейли кубанычын, тилегин, мейли кайгысын, ызасын билдирсин, аны табияттын кубулуштарына, жаныбарлардын касиеттерине катар коюп, теңеп айткан учурлар көп кездешет. Эпосто мына ушундай айтылган сүрөттөөлөр параллелизмге кирет. Параллелизм адамдын ички ал-абалын билдирип, сезимге күчтүү таасир тийгизүүчү багытта айтылат. Каныкей Тайторуну чапкандагы анын ал-абалын билдирген учурду алып көрөлүк:

Ай караңгы болгондо,
Тун эмне болот деп?

¹ Фонду, инв. № 552, 238-бет.

Артта калса Тайтору
 Күн эмне болот деп?

 Кууну кушка жегизбе,
 Курсактан чыккан уулумдан
 Ары жок катын ушинтип,
 Өлүп калды дегизбе¹.

«Семетей» эпосунун поэтикалык тилинде туруктуу эпитеттер, традициялык салыштыруулар өтө көп. Эпитет бул эпостогу негизги сүрөттөө куралы. Эпитет элдин көз карашын, анын айлана-чөйрөгө, турмушка жасаган мамилесин, берген баасын көрсөтөт. Элдик поэзияда орто заар сезим болбойт. Жомоктун биринчи бөлүгүндө Манас, анын баатырларынын атына кошо айтылган «айкөл», «сырттан», «кабылан», «шер», «туйгун», «көк жал», «берен», «кыраан» деген эпитеттер мол айтылат. «Айкөл» деген эпитет жалгыз гана Манаска карата колдонулганы маалым. Ал эми эпостун «Семетей» бөлүгүндө да аталган эпитеттер өзгөргөн кырдаалдарда каармандардын ысымдары менен кошо айтылып, алардын мүнөздүү белгилерин, касиеттерин бышыктап турат. «Айкөл» деген эпитет да Семетейге колдонулуп, Манастын атына кошо берилгенине караганда өтө сейрек, дээрлик анда-санда гана айтылып калган. Эпитеттин мындай түрү туруктуу эпитеттерге кирип, ар дайым айтылары эпостун «Семетей» бөлүгүнөн көрүнүп турат.

Эпостун «Семетей» бөлүгүндө башка стилдик курулмалары өзгөргөн шартка, сүрөттөлгөн кырдаалга жараша жаңыланып өркүндөтүлүп тургандай эле жаңы эпитет менен салыштыруулар өтө көп. «Семетейде», «жаш», «бала», «кек ала сакал», «кысталак», «кара жолтой», «байкуш», «кара ниет», «бейбак», «эски күң» «мубарек» өңдүү эпитеттер арбын кездешет. «Бала», «жаш» деген эпитеттер Семетейдин өспүрүм кезиндеги эрдиктерин белгилөөдө, айрым учурда анын күрөшү оңунан чыкпаганын аныктоо максатында айтылса, «куу чунак» деген сөз Семетейдин оңтойсуз абалын, алабармандап кеткен учурун бышыктоо үчүн колдонулган. Семетей кароолдогу Куу кулжаны жаза атып, Куу өрдөктү алдырууда шашмалык кылганда, абасы Бакай анын өп-чап жактарын аныктоо үчүн күйүп-бышып ушундай эпитетти айткан. Көркөм каражаттар Күлчорого да айтылып калмасы жолугат. «Кара жолтой» менен «кара ниет» Канчоронун кытмыр арамдыгын, «кек ала сакал», «кысталак» деген бир нече сез тизмегинен турган эпитеттер Коңурбайдын күү-күчтөн, баатырдык кайраттан кеткенин, жек көрүмчүлдүгүн, анын жеңилерин билдирет. «Мубарек» деген сөздө Бакайдын жакшы адамгерчилиги, иштин көзүн көрө билген акылмандуулугу, бекем кайраты такталган. Эпостогу эпитеттер сөз түркүмдөрүнүн бардык түрүнөн жасалат.

Эпостогу эпитеттерди колдонулушуна жана айтылышына жараша бир нечеге бөлүштүрүүгө туура келет. Буюмдун, жоо кийимдеринин, курал-жарактарынын эмнеден жасалганын көрсөткөн эпитеттерге «алтын кемер», «балдагы алтын ач жолборс», «кара болот бөрү тил», «жакасы алтын, жеңи жез», өңдүүлөр кирет Кээде буюм, нерсе эмнеден жасалганын гана билдирбестен, анын өңүн да бир учурда көрсөткөн эпитеттер кезигет. «Сары алтын зымга чырмалткан», «кара болот ооздук», «темирдей көпкөк тон», «көк сүлөөсүн бөрк» болуп айтылган көркөм эпитеттер көп айтылат.

Элдик турмуш-тиричилик салтына, тарыхына байланыштуу айтылган эпитеттер да кезигет. Эпостогу каармандарда элдин жогорку идеясы, анын эрдиги, туруктуулугу, элин-жерин сүйгөндүгү, кең пейли, чынчылдыгы, баатырдык кайраты, тууралыгы, укмуштуудай күчү, шайырлыгы, терс кейипкерлерде басып алуучулук каардуулугу, ач көз, соргоктугу, куу митайымдыгы өңдүү касиеттер көркөм эпитет аркылуу сүрөттөлөт. Каармандардын мындай мүнөзүн аныктаган эпитеттер «Манас» трилогиясында өтө

¹ Фонду, инв. № 522, 91—92-беттер.

кеңири айтылат. Эпитеттин аталган түрлөрү тактоонун, аныктоонун куралы. Такталуучу көрүнүш, кубулуш ар кыл болгондой, анын максаты да ар түрдүү.

Көркөм каражаттардын маанилүүлөрүнүн бири салыштыруу да «Семетей» да кеңири айтылып, ар түрдүү өркүндөтүлгөндүккө ээ болгон. Сүрөттөлгөн көрүнүш, нерсе, образ жалпы белгилер боюнча окшош, жакын келген башка нерселерге теңештирилет да, анын мүнөздүү белгилери көркөмдүктө ачылат. Кыргыз адабиятында салыштыруу «дай» деген мүчөнүн, «окшоп», «сыңары», «сыяктуу», «бетер», «өңдүү» жана башка толуп жаткан жардамчы сөздөрдүн бирге айтылышы менен түзүлөт. «Дөңгөчтөй агып сороктоп, көкжалдын башы короктоп», «бөктөрүлгөн чаначтай, «күзгүдөй тунук», «сууга салган чыбыктай», «үйдөй чокмор», «аңги суудай күпүлдөп», «үйүр айгырдай дүпүлдөп», «чолпондой», «кызгалдактай» өңдүү толуп жаткан салыштыруулар өтө жыш. «Дөңгөчтөй агып короктопто» Семетей Карагулга алдатып жабыр тартканы элестетилсе, «күзгүдөй тунук» деген салыштыруу бирге айтылган сөз менен Айчүрөктүн башкага көңүл бурбаган тазалыгын, сүйүүнү нагыз сактаганын көрөбүз. «Чолпондой», «кызгалдактай», «тийген айдай» деген салыштыруулар кадимки оозеки чыгармачылыктын сүйүү ырларында сулууларга эбактан бери колдонулуп келе жаткан каражаттардан. Мында Айчүрөктүн сулуулугун ачып берүү үчүн колдонулуп, образга лирикалуулук күү киргизилген. Ал эми «үйдөй чокмор» болсо опол тоодой Толтойдун чоңдугуна бап келген. «Аңги суудай күпүлдөп, үйүр айгырдай дүпүлдөп» деген образдык курулмаларда Чыңкожонун каары, оройлугу таш агызып кирген тоо суусуна теңештирилген. «Сууга салган чыбыктай» деген образдык курулмада Коңурбайдын өз элине көрсөткөн запкысы элестеп, анын ашынган каардуулугу көз алдына келтирилген.

«Семетей» эпосу көптөн бери оозеки айтылып келе жаткан чыгарма. Андыктан анын тилинде ар бир доордун белгилерин байкоого мүмкүн. Мисалы, «алты атар, жети атар», «замбирек», «керебет», «базар» деген сөздөр жомокко кийин кирген.

Жыйынтыктаганда эпостогу сүрөттөлгөн нерсе жаратылыштын кубулушу, курал-жарактардын, буюмдардын, тулпарлардын касиеттери теңелген көрүнүштөрдү негизинен табияттын кубулушуна, заттык көрүнүштөргө, элдин жашоо тиричилигине керектелүүчү нерселерге жана жаныбарларга теңөөдөн түзүлгөн салыштыруулар деп үч топко бөлүштүрүүгө туура келет. Салыштыруунун аталган түрлөрү эпостун ар бир бөлүгүндө кеңири колдонулуп, жыш айтылат.

«Семетей» эпосунун ыр түзүлүшү кыргыздын оозеки поэзиясына мүнөздүү өлчөмдө 7—8 муундан түзүлгөн. Ыр уйкашы да элдик оозеки чыгармачылыкка окшоп кетет.

«Семетей» эпосу — кыргыздын баатырдык жомокторунун көрүнүктүүсү. «Манас» жомогунун өзүнчө калыптанып бүткөн экинчи бөлүгү — элге кеңири тараган көркөм үлгүлөрүнүн

СЕЙТЕК

«Сейтек» — «Манас» жомогунун үчүнчү бөлүгү, анын уландысы. Жомоктун бөлүктөрүндөгү бирдик генеалогиялык принципте курулуп, ата менен баланын, неберенин элди-жерди коргоодогу эрдик иштери көркөм баяндалгандыгында. Эпостун бөлүктөрүндөгү уланткандык — чыгарманын идеялык-мазмунунан, композициялык курулушунан, образ системасынан жана стилдик өзгөчөлүгүнөн да көрүнөт. «Манаста» кенен көркөмдүктө чечилбеген чыгарманын составдык бөлүктөрү «Семетейде» жетилип, андагы өркүндөй албаганы «Сейтекте» өнүгүп, курчуп отурат. Андыктан жомоктун ар бир бөлүгү чагылдырган дооруна, сүрөттөгөн окуяларына жараша өзгөчөлүккө, мүнөздүү касиеттерге ээ.

«Сейтек» да «Манас» менен «Семетейдей» эле эл арасында оозеки айтылып келген. Эпосту элге айтып, тараткандар жомокчу-акындар болушкан. Азыркы мезгилде кыргыздын «Манас», «Семетей» эпосторунун бөлүктөрүн билген жана айткан жомокчуларга эл «манасчы» же «семетейчи» деп наам беришкен. Ал эми «Сейтекти» эле жалгыз айтып, жомокчу аталган адамды кезиктирүүгө болбойт. «Сейтекчи» деген сөз да элден ушул күнгө чейин эч угулбайт, элдин сөздүк составынан да кезикпейт. Мунун өзү «Сейтектин» сейрек тараганын айкындайт. Бул эпостун «Манас», «Семетей» бөлүктөрүнө салыштырганда айтылган ой. Буга карап «Сейтек» такыр эле эл арасында айтылбаган деген корутундуну чыгаруу илимий жагынан так эместикти көрсөтөт. «Сейтектин» эл арасында кеңири тарабаганын эске алып, жомок элге айтылбаган деген пикир да айтылып келген¹. Автордун мындай ойго келиши «Сейтекти» жомокчулар эч качан аны эл арасына айтпагандыгын эске алып айтылган болуу керек. Алсак эпостун үч бөлүгүн толук билген белгилүү — чоң манасчы Саякбай Каралаев да акыркы күндөргө чейин «Сейтекти» эл алдында бир сапар да айтып чыкпагандыгын билдирген².

Саякбай Каралаевдин эпостун «Сейтек» бөлүгүн эл арасына айтпай калышынын сыры биздин оюбузча мына мында. Саякбай эпостун үч бөлүгүн толук билген манасчы. Адатта эл эпосту айттырып укканда адегенде биринчи бөлүгүн, анан экинчисин (элге белгилүү, өздөрүнө жаккан окуяларын) угууну каалашчу. Эпостун биринчи, экинчи бөлүктөрүн эч нерсесин калтырбай айттырып укканда ар бирин бир нече айлап айттырууга туура келген. Жомоктун биринчи, экинчи бөлүктөрү көп айтылгандыктан, эл да аларды угууга ынтызарлыгын билгизгендиктен «Сейтек» таланттуу жомокчулар тарабынан өркүндөтүлүп, кеңири айтылуу деңгээлине жетпей калган. Көлөмү жагынан өтө залкар жомокту «Манастан» баштап, «Сейтекке» чейин бир нече жүз миң сандагы ырды толук айтып, аларды чыгармачылык жагынан башынан аягына чейин өркүндөтүп иштеп чыгууга бир жомокчунун өмүрү, шаасы да жетпеген.

Жалпысынан «Сейтекти» эл арасына айткан жомокчулар сейрек болсо да кезиккен. Өткөн кылымда айрым жомокчулар эпостун «Сейтек» бөлүгүн эл арасына айткандыгы да акыркы жылдары белгилүү болууда. XIX кылымда жашап өткөн ысык-көлдүк Назар эпостун «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүн айткан чоң жомокчу болуптур. Анын баласы Жүгөрү да жомоктун «Семетей», «Сейтек» бөлүгүн айтчу экен.

«Сейтекти» жаздырып калтырган семетейчинин бири — Жакшылык Сарык уулу. Ал эпостун «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүн билген, аны айткан жомокчулардын катарына кошулат. Жакшылык жаш кезинде майда ырларды чыгарып, аны элге ырдаган жамакчы-ырчы болгон. Жакшылык толуп турган жигиттик курагында жомок айтууга киришкен. Жомокту ал кантип айта баштаганын «жамакты мындан таштадым, «Семетей» менен «Сейтекти», ошондо айта баштадым»¹,— деп эскерген. Андан ары Жакшылык карыганча «Семетей» менен «Сейтекти», катар айтып какылдап» деп өзү жомокту кантип, кайсы бөлүктөрүн айткандыгы жөнүндө кабар берет. Бул эпостун «Сейтегин» айткан

¹ Фонду. Сейтек. Инв. №10, 5-бет.

² Манасчы Саякбай Каралаев менен жеке ангемелешкенде айтып берген.

¹ Фонду, Жакшылык Сарык уулунун варианты. Инв. № 885, 190, 193-беттер

жомокчулардын өздөрү билдирген биринчи маалыматы болуп саналат. Буга караганда төмөнкүдөй корутунду чыгарууга туура келет. Манасчылардын көпчүлүгү «Манас», «Семетей» бөлүктөрүн толук билсе, айрымдары «Семетей», «Сейтекти» айтыша турган. Бул ысык-көлдүк жомокчуларда «Сейтекти» бирин-сериндеп айткандары болгондугун көрсөтөт.

Өткөн кылымда академик В. Радлов «Манас» эпосун жыйнаганда «Сейтектин» өтө кыска мазмунун жазып алган. Көлөмү 552 жол ырды түзгөн. Венгер окумуштуусу Д. Алмашинин Орто Азияга жасаган саякатында Казакстандын Нарын-Кол тарабындагы кыргыздарда «Манас» эпосу үч бөлүктөн туруп, эл арасында айтылары гана эскертилип кеткен болучу.

Эпостун «Сейтек» бөлүгүн жыйноо негизинен советтик мезгилде жүзөгө ашырылды. «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүн билген жомокчу Жакшылык Сарык уулунан жазып алуу (1927—1928-жылдары) башталат. Жакшылыктан «Семетей» менен «Сейтекти» жазган Ы. Жаркынбай уулу болгон. Жомоктун көлөмү 27 миң сап ырдан ашык. Манасчы Молдобасан Мусулманкуловдон да (1935—1938-жылдары) «Сейтектин» айрым эпизоддору жыйналган. Ал эпостун үч бөлүгүн айткан жомокчулардын бири М. Мусулманкуловдон «Сейтекти» К. Кыдырбаева жазган. Анын вариантынын сюжети өтө кыска келип, көлөмү 2 миң ырдан гана турат. Тоголок Молдонун варианты да Молдобасандыкындай эле кыска. Көлөмү 4800 сап ырды түзгөн. Жомокчу жазмачы акын болгондуктан «Сейтекти» өзү жазып тапшырган. Жомокчу Шапак Рысмендеевден (1936-жылы) «Сейтек» жомогун Ибрагимов жазып алган, көлөмү 11600 жол ырдан турат.

Саякбай Каралаевден эпостун «Сейтек» бөлүгүн К. Жумабаев менен К. Кыдырбаева (1940-жылдар) жазып алышкан. Көлөмү 122 миң жол ырдан курулган. Ыбырайым Абдрахманов да «Сейтекти» жазып берген. Анын вариантынын көлөмү 7840 жол ыр. 1949-жылы жомокчу Багыш Сазановдон да «Сейтек» жазылып алынган. Жомокту Э. Наматова жазган, көлөмү 2535 жол ырдан турат. Академик В. Радловдун жазып алганын кошо эсептегенде «Сейтектин» 8 варианты бар. «Сейтектин» бардык сегиз вариантынын көлөмү 178332 сап ыр.

Кыргыз адабият таануу илиминде «Сейтек» эпосу кийинки мезгилге чейин изилденбей келди. Газета-журналдык макалалардан баштап, профессорлор М. О. Ауэзовдун, В. М. Жирмунскийдин, доцент М. И. Богданованын жана адабиятчы Р. Рахматуллиндин эмгектерине чейин эпостун «Манас» бөлүгү гана негиз болуп келген. Авторлордун эмгектери «Манаска» атайы арналып, эпостун «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрү сөз арасында гана эскерилген.

Кыркынчы жылдын акырында «Манас» трилогиясынын толук түрдөгү көп томдугу түзүлүп, басмага даярдалган.

Эпостун «Сейтек» бөлүгүн З. Бектенов түзүп, ага ал чакан кириш сөз² жазган. Кириш сөз жомоктун чыгып жаткан бөлүгүнө ылайыктуу жазылып анын айрым варианттарынын сюжеттик өзгөчөлүгү, идеялык мазмуну өтө кыска мүнөздөлгөн болучу.

Профессор В. М. Жирмунский «Манас эпосун үйрөнүүгө киришүү» аттуу эмгегинде «Семетей» жана «Сейтек»³ бөлүктөрү да генеалогиялык циклизация принцибинде түзүлгөндүгүн белгилеген.

«Сейтекти» изилдөө 1952-жылы болуп өткөн «Манас» эпосуна арналган илимий конференциядан кийин колго алынып, жандана баштады. Конференциянын учурунда «Сейтектин» кээ бир мүнөздүү өзгөчөлүгүн, анын элдиктүүлүгүн белгилеген макала жазуучу Т. Сыдыкбеков¹ тарабынан жазылды. «Сейтек» эпосун басып чыгаруу да мына ушул конференциядан кийин гана колго алынды. «Манас» трилогиясынын кыскартылып бириктирилген вариантын түзүү идеясы да ушул конференцияда белгиленгендиги жалпыга маалым. Жомоктун «Манас» бөлүгү эки, «Семетей» менен «Сейтек» өзүнчө

² З. Бектеновдун кириш сөзү. Фонду, Сейтек, инв. № 10.

³ В. М. Жирмунский. Введение в изучение «Манаса». Фрунзе, 1948.

¹ Т. Сыдыкбеков. «Манас» эпосунун элдиги жөнүндө. «Кызыл Кыргызстан», 29-май, 1952. О народности эпоса «Манас». «Советская Киргизия», 1952, 29 мая.

бирден — бардыгы төрт китеп болуп басмадан чыкты. Бул «Манас» трилогиясы биринчи жолу толук түрдө басмадан чыгышы болуп саналат. Эпостун «Манас», «Семетей» бөлүктөрү ар кайсы манасчылардын вариантынан кыскартылып бириктирилсе, «Сейтек» жалгыз Саякбай Каралаевдин вариантынан кыскартылып түзүлүп, биринчи жолу жарык көрдү.

«Сейтектин» кыскартылган вариантына адабиятчы К. Асаналиевдин² жазган кириш сөзү жомоктун идеялык мазмуну, айрым стилдик өзгөчөлүгү менен элди тааныштырууну көздөгөн. Кыргыз ССР илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти Б. Керимжанованын «Сейтек», «Семетей» жана «Сейтек»³ деген эмгектери да эпостун экинчи, үчүнчү бөлүктөрүн изилдөөгө арналган. Автордун арналган эмгектеринде «Сейтек» жомогунун идеялык багыты, образ системасы, кээ бир көркөмдүк касиеттери анализделген. Адабиятчылар К. Асаналиевдин кириш сөзү, Б. Керимжанованын илимий макалалары манасчы Саякбай Каралаевдин варианты боюнча гана жазылган.

«Сейтек» жомогунун доору жана анын сюжети. Жомоктун «Манас» бөлүгүндө баатырдык эпостун байыркы белгилери көбүрөөк сакталган. Ага салыштырганда «Семетей», «Сейтекте» калктын кийинки мезгилдеги турмушуна кеңири орун берилет. «Сейтекте» мурунку бөлүктөрүнө караганда элдин турмушуна байланыштуу окуялар, тарыхый уламалар кенен айтылат. Андыктан «Сейтек» эпосунун чагылдырган доору — негизинен элдин кийинки мезгилдеги турмушу. Бизге жакындап келген доордогу элдин жашоо-тиричилиги, мамилеси көрүнгөн. Эпостун калыптанышы көп убакытты, элге да кеңири айтылып, таркашты талап кылган. Эгер эпостун чагылдырган доору байыркы мезгилге таандык болсо, анда ошол учурдун түрдүү мифтик көрүнүштөрү ошондой кенен айтылат. Жомоктун башкы каармандарына кезиккен кыйынчылыктар, алар каршы салгылашуучулары жин-перилер, жалгыз көздүү дөөлөр мастан кемпирлер, жаратылыштын ар кыл кубулуштарынын ээлери өңдүү сыйкырдуу күчтөр болуп көрүнөт. Аталган мифологиялык түшүнүктөрдүн да арасынан өтө байыркысы, кийинчерээк айтыла баштагандары да болушу ыктымал. Кийин пайда болгон эпостордо мифтерди жаратылыштын кубулуштарынын ээлери жеңүү, сыйынуудан, баш ийүүдөн келип чыккандай болуп айтылып, аларды багынтуу мотиви басымдуулук кылат. Элдин ой-санаасы жогорулап, ар түрдүү жаратылыштын кубулуштарынын өзүнчө ээси бар деген түшүнүк эскире баштаганда эпостун каармандарына жолуга турган кыйынчылыктар турмушта болгон, же боло турган нерселерден, көрүнүштөрдөн алынат. Каармандардын кармаша турган жоолору да турмуштагы адамдар. Баатырлардын кармашуусу туулуп өскөн жер үчүн, элдин биримдиги үчүн жүргүзүлөт. Эпосто бир эл менен экинчи элдин, бир уруу менен экинчи уруунун ортосундагы жоолашуулар көрүнөт. «Сейтек» эпосунун сюжети, идеялык-мазмуну, окуялардын өнүгүшү турмуш көрүнүштөрүнүн сүрөттөлүшү мына ушул айтылгандардын негизинде өнүгөт. Бул «Сейтек» эпосунун байыркы ар түрдүү мифологиялык түшүнүктөрдү көрсөтүүчү доордон бир канча кийин жаралганын көрсөтөт.

Эпостун байыркы доордо жаралганын башкы каармандын аңчылыкта, мал багууда өзүнүн эрдик жасаганын өзүнүн алуучу аялын издөөдө катуу кармаштарда баатырлар салгылашканын сүрөттөөдөн да көрөбүз. Эпостун сюжетинин өнүгүшү, жоолашуунун жүрүшү да мына ушул маселелердин айланасында жүрөт. Бул айтылгандарга карап «Сейтекте» мифологиялык түшүнүктөр, эпостун байыркы доордо пайда болгонун билдирген жогорку аталган белгилер такыр кезикпейт деген ойго келүүгө болбойт. Аз болсо да мифтик элементтер жана эпостун байыркылыгын көрсөткөн касиеттер да кезигет. «Манас» эпосунун бөлүктөрүндө мал багуучулук, аңчылык, алуучу жарын издөөдөгү укмуштар менен салгылашуу — негизги сюжеттик сызыкты түзбөйт. Ал эпостогу кошумча сюжет катары каармандарды келечекте эрдикке, кайраттуулукка даярдоодо, анын образын жетилтүүгө гана айтылат. Андыктан мындай көрүнүштөрдү

² Сейтек, 1960; К. Асаналиев жазган кириш сөз.

³ Б. Керимжанова. Сейтек. Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын кабарлары, II т., 4-чыгышы (адабият таануу), 1960. Семетей и Сейтек, 1961.

эпостогу байыркы элементтердин калдыгы катары кароо керек. Эпостун байыркылыгын билдирген бул касиеттер «Манаска», «Семетейге» теңегенде «Сейтекте» өтө сейрек учурайт. Айтылса да каармандын образын жетилтүү деңгээлине жетпеген мүнөздө. Алсак Манас менен Семетей алгачкы эрдигин, кайратын мал багып, аңчылык кылып жүрүп жасаса, Сейтекте ал белгилер анчалык байкалбайт. Бул эпостун байыркылыгын билдирген касиеттер көп өзгөрүүгө дуушар болуп, элемент түрүндө айтыла баштагандыгын билдирет.

«Сейтек» эпосунда мифтик түшүнүктөр элемент түрүндө кездешет. Бирок ал эпосто эскинин калдыгы катары айтылат. Алсак жалгыз көздүү дөөлөр («Манаста» Макел дөө, «Сейтекте» Сарыбай дөө) эпостун каармандарына каршы салгылашат. Баатырлардын жоолашкандары негизинен турмуштагы адамдар болуп көрүнсө, дөөлөр аларга жардам берип кармашат. Байыркы мифтик түшүнүктөр да көп өзгөрүүгө дуушарланган. Ал Макел дөөнүн укмуштуудай сыйкырдуулугу Сарыбай дөөдө учурабагандыгынан байкалат. Ошондой болсо да Сарыбай дөө көп жагынан апыртылып сүрөттөлгөн адамга жакындап кетет. Ал эми кырк чилтен, периште, дубаналар болсо ислам дининин салдары менен эпоско кийин кирген мифологиялык түшүнүктөрдөн. Мындай түшүнүктөр кээде эл санаасындагы эски ишеничтин калдыгын ашкерелесе, кээде каармандардын амал-айласын ынандырууну көздөйт.

Кыргыз элинин басып өткөн тарыхы патриархалдык-уруулук мамилеге негизделген жашоо-тиричилиги көчмөн чарба болгондугу жалпыга маалым. Ошого жараша элдин эпикалык чыгармалары көчмөн турмушта жашаган шартта өнүккөн. Андыктан эпикалык чыгармаларда уруулардын көчмөн турб мушка байланыштуу мамилелери кеңири көрүнүшү табигый нерсе. Мал чарбачылыгы менен жашоо тиричилигин өткөргөн көчмөндөрдүн жашоосу патриархалдык-феодалдык мамиледе өнүгөт. Көчмөн турмушка негизделген патриархалдык-феодалдык мамиле ондогон жүз жылдарды ичине камтыган. Кыргыздын «Манас» трилогиясында патриархалдык-феодалдык мамиле кенен көрүнө алган. Эпостун «Манас» бөлүгүндө сүрөттөгөн көрүнүштөр болуп көрбөгөндөн масштабдуулукка, баатырдыкка, байыркы мүнөзгө ээ болуп айтылса, «Семетей» менен «Сейтекте» элдин турмушуна жакын келип, патриархалдык-уруулук мамилелери кеңири берилет. Патриархалдык-феодалдык мамиленин бири — уруулардын жоолашуусу, биринен-бири өч алуусу болуп саналат. Өч алуу — эпикалык чыгармалардагы традициялык мотивдердин бирин түзгөн. Кыргыз урууларынын жиктелиши, бири-бирине жоолашуусу өңдүү патриархалдык-уруулук мамилелери да «Манас» трилогиясында кеңири орун алган. Феодалдык мамиле өч алуу «Манас» жомогунун ар бир бөлүгүндө ар түрдүү кырдаалдарда сүрөттөлгөн. «Манастагы» — өч алуу кыргыз урууларын бүлүнткөн, чаап алып кордогон калмак кара кытай баскынчыларына каршы күрөшүүдөн көрүнсө, «Семетейде» атасы Манастын кунун кууп өч алгандык айтылат. Ал эми «Сейтекте» өч алуу кыргыз урууларынын өз ичи ара ынтымагы кетип, жоолашкандыкка байланыштуу жүргөндүгүн көрөбүз. Эпостогу өч алууну сүрөттөгөн көрүнүштөрдө патриархалдык-феодалдык мамиленин чарбачылыгына байланыштуу окуяларда айтылып келген. Көчмөн чарба мал чарбасына негизделгендиктен экономикалык деңгээли жана анын байлыгы туруктуу мүнөзгө ээ боло албаган. Андай чарба бүт жаратылыштын табигый кырсыгына көз каранды болуп келген Мына ушундай шартта уруулар биринин малын бири тийип алганга чейин барышкан. Көчмөн феодалдык түзүлүштүн мезгилинде кеңири тараган оңой табылганын түрү ушундай. Кыргыздын эпикалык чыгармаларында, айрыкча «Манас» жомогунда жоолашкан элдер биринин жылкысын малын бири тийип алгандык кеңири айтылат. Бирок эпостон жылкы тийүү эч качан элдин турмуштук керектөөсүнөн келип чыккандай болуп берилбейт. Көчмөн элдин, уруулардын малын башка калктын, уруунун тийип алуусу — бул өч алуунун бир түрү. Өч алуунун мындай түрү башка элдердин эпикалык чыгармаларында да кенен кезигет. Бул туурасында Ф. Энгельс мындай деп жазган: «туугандар бири-бирин коргоп жардам берүүгө, айрыкча башкалардын ыза кылуусунан өч алууга, жардам кылууга милдеттүү... Эгер башка уруудан кимдир бирөө

тууганын өлтүрсө, анын бүт уруусу кан кууп өч алууга милдеттүү болгон»¹. Кан кууп өч алуу салты эпикалык чыгармалардын сюжетинде жетишерлик кеңири берилип, ар башка түрдө көрүнөт. Мындай өч алууну билдирген даяр ыр үзүндүлөрүн басып алуучуларды жек көргөн апыртылып сүрөттөлгөн көрүнүш катары кабыл алуу керек. Өч алуунун мындай түрү байлык издөө, аны тартып алуу үчүн жүргүзүлбөстөн, уруунун мүчөлөрүн, туулуп өскөн жерин коргоо үчүн жасалат. Бир тууган жер үчүн болгон тема, элдин тагдыры эпостун өсүшүндө негизги темалардын бири болот Сырткы басып алуучуларга каршы күрөш жүргүзүүдө элдин алдында биригүү, бекем ынтымактуу болуу маселеси коюлат. Андыктан чоң-чоң урууларды баш коштуруп, бекем бирдигин түзүү милдети алдыда турат. Эпос уруулардын биригишин, ынтымагы бекемделгенин кеңири чагылдырат. Бул эпостун сюжетинде туулуп өскөн жерин коргоо мотив» менен бирдикте сүрөттөлөт. Кыргыз урууларынан бирдиктүү эл түзүү тенденциясы да «Манас» эпосунда кеңири берилген. Эпостун башкы каарманы айрым гана уруунун өкүлү аракеттенбестен, бүт элдин баатыры — анын жактоочусу, туулуп өскөн жерин коргоочусу болуп көрүнөт.

Жалпысынан өч алуу патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн мезгилинде бир уруудан, адам өлсө анын тукуму, тууганы жана ал тарабындагы адамдар аркылуу иштелген. Алуучу аялын башка уруунун баатыры алып кетсе да өч алуу болгон. Андай учурларда бири-биринин малын тийип алып, мүлкүн талап, барымта кармаган. Уруулардын жоолашуусунда ага тиешеси болбосо да, өлгөн адамдын тукуму, же тууганы милдеттүү түрдө кун кууп, өч алуу керек болучу. Кыргыздарда өч алуунун аталган түрлөрү да болуп, ал «Манас» эпосунун трилогиясында илгертен баатырлардын касташуусун билдирген белги катары айтылып келген.

Жалпысынан уруулардын бири-биринен өч алуусу баатырдык эпостун белгилүү темаларынын бири болуп келгендигин белгилеген окумуштуулар кезигет. Эгер орус фольклористи В. Я. Пропп алгачкы коомдун бузулуу мезгилинде эпикалык чыгарманын борбордук темалары «баатырдык үйлөнүү» жана «укмуштар менен күрөшүү» болсо, ал учурда уруулардын бири-биринен өч алуусу өңдүү темаларда болорлугун Е. М. Мелетинский «Баатырдык эпостун чыгышы» деген эмгегинде көрсөткөн болучу². «Сейтек» эпосунун сюжетинде элдин кийинки мезгилдеги турмушу, социалдык мамилелери кенен орун алгандыгын, анын окуяларынын мазмунун кыска мүнөздөгөндө даана көрүнөт. Жогору жакта «Сейтек» эпосунун бир нече варианты бардыгын белгиледи. Бардык варианттарда окуя эпостун башкы каарманы — Сейтектин айланасына топтолгон. Ошондой болсо да жомоктогу окуянын сүрөттөлүшүндө, өнүктүрүлүшүндө, катышуучулардын мамилелеринде, адам менен жаратылыштын аттарында көптөгөн өзгөчөлүктөр да учурайт. «Сейтек» эпосунун варианттарынын ичинен бардык жагынан толугу, өркүндөтүлгөндүгү — Саякбай Каралаевдики.

«Сейтек» эпосу элдик баатыр Семетей, Канчоро менен Кыяс колдуу болуп өлтүрүлгөндөн (Саякбайда кайып болгондон) кийин эл чабылып-чачылышын, катуу таланышын сүрөттөө менен башталат. Күлчоро менен Айчүрөктүн кайраттуу каршылыгы талкаланып, калк абасы — карыя Бакай тирүүлөй кек бөрү тартылып, акылман Каныкей күн кейпин кийип, музоо кайтарат. Баатыр Күлчоронун далысы кесилип, кордолуп каардуу жоонун туткуну болот. Мында Семетейдин өлүшү, элдин бүлүнүшү, каармандардын көргөн кордугу, ызасы, бири-бирине жасаган мамилеси, каардуулугу, кайраты, жек көрүүсү өңдүү көрүнүштөрдүн бардыгы турмуштагыдай айтылган. Кытмыр Канчоронун, уруу башчыларынын бийлик үчүн умтулушу да мына ушундай. Канчоро кан болуп, Семетейдин биринчи аялы Чачыкейди алат.

Оозеки көркөм чыгармачылыкта кайгы, өкүнүч орун алса да жыйынтыкталышы оптимисттик көз карашка ээ болору мүнөздүү касиеттерден болуп саналат. Кыргыздын «Манас» трилогиясы жалпысынан нагыз элдик чыгарма. Андыктан жомоктогу элдин келечектен күткөн тилеги, үмүтү жүзөгө ашып, салтанат куруу керек болучу. Мейли

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные произведения в двух томах, т. М., 230-бет.

² Е. М. Мелетинский. Происхождение героического эпоса. М., 1963, 258-бет.

эпостун «Манас», мейли «Семетей» бөлүгүндө эл баатырларынан ажырап, катуу кайгырып жатса да, келечектен үмүт үзбөй душмандардан өч ала турган эр жүрөк уул туулса деген чоң тилекте болушат. Буга «Сейтек» жомогунда Канчоро, Кыястын кордугу жанга батканда, Каныкей өзүн-өзү өлтүрүүгө ниеттенгени мисал болот. Качан Айчүрөк күнөмдүү боюнда бар экенин айтып, сабыр кылуусун сураганда Каныкей кайратына келет. Кыяс Айчүрөктү алганына тогуз ай толгондо Сейтек туулат. Сейтекти Кыяс өлтүрмөк болгондо, Айчүрөк каардуу кайратып көрсөтүп, аккуу кебин кийип учуп, кол курап салгылашарын билдирет. Айчүрөктөн коркконунан Кыяс баланы өлтүрө албайт. Айчүрөк Сейтекти темир үйгө киргизип, бей шаркыт бирөөгө жолотпой, «күндүзүндө тынч албай, түн ичинде уйку албай» өстүрөт. Сейтек өтө тез өсүп, шок чыгып, жедигерлерди жадатат. Анын балбандыгы, кайраты атасы Семетейдикидей элес калтырат. Ал он эки жашка толгуча өз эл-журтунан эч кимден кабар укпай өсөт. Жаш Сейтек куш салып сейилдикте жүргөндө Карадөө жолугуп, анын тегин, элин-жерин айтып тааныштырат. Саякбайда Карадөө Айчүрөктү олжологондо Кыястын колуна түшкөн баатырлардан. Элдик баатырлар балалык кезин башка эл, бөтөн жерде өткөрүшү тек жайын билбей өсүшү, белгилүү жашка келгенде башка бирөөдөн угуп, элине кайтышы салтка айланган. Бул салттык көрүнүштө да өзгөчөлүктөр кезигет. Шапак менен Жакшылыкта Сейтектин эл-журтунун дайынын билиши Саякбайдыкынан башкача, Шапакта Сейтек Айчүрөктөн укса, Жакшылыкта ал шоктук кылып бирөөнүн баласын сабаса, анын энеси «атасын курсакта жуткан жетим» деп каргаганда теги Манас, жери Талас экенин билет.

Эпостун үч бөлүгү тең генеалогиялык циклизация принцибинде курулгандыктан каармандардын жеке турмушуна байланыштуу окуялар вариацияланып айтылганын көрөбүз. Муну айрыкча каармандардын туулушунан, үйлөнүшүнөн, туугандарына кылган мамилесинен, жасаган жортуулдарынан учуратабыз. Мындай вариацияланып айтылуу эпостун «Семетейине» караганда «Сейтекте» күчтүү. Ошондуктан «Сейтектеги» айрым көрүнүштөрдүн вариацияланып айтылышы сүрөттөлгөн окуянын анчалык кызыктуу чыкпай калышына алып келген. Алсак Көбөштүн Акылайга, Канчоронун Чачыкейге үйлөнүшү, Семетей Сарытаздан, Сейтек Карадөөдөн эли-жеринин дайынын угушу мына ушундай вариацияланып айтылган көрүнүштөрдөн.

Колго түшкөн Күлчоро жылкычы башы Карагулдун кордугуна аргасыздан чыдайт. Ал өлөйүн деп өз жанын өзү кыя албай, Сейтек эр жетсе «Кыяс менен Канчородон өч алар учур келээр» деген үмүттө жүргөн. «Сейтек он эки жашка толду, эрдик көрсөтө турган учуру болду» деп, Күлчоро отун алганда, жылкычылар талпактай керип сабаганда тытылган кийимин жаңылоо үчүн Айчүрөккө келет. Күлчоро Кыяска салам айтып учурашса, ал жыга чаап өлтүрмөк болгондо, Айчүрөк арага түшүп, жан соогалайт. Сейтек Күлчоро менен жылкыга барат. Карагул Күлчорону «эмне кечиктиң» деп адатынча сабап, көнөктөп суу ичирип кыйнаганда, көрүп турган Сейтек чыдай албай кайраттанып аны өлтүрөт. Карадөө Манастын аяшы — дарыгер Момунжанды алып келип, Күлчорону дарылап, далысын жетилтип айыктырат. Ал күчүнө-күч, кайратына-кайрат кошуп, бат эле мурдагы баатыр абалына келет.

Айчүрөк Кыястын Тооторусун алдап минип жылкыга Сейтектин артынан барат. Тоотору Айчүрөктүн максатын Кыяска айтып коёт Айчүрөк керемети менен Тооторунун тилин байлап, кулагын уккус кылат. Кыяс каардуу түрдө Айчүрөктүн артынан жылкыга келип Күлчоро менен кармашат. Кыяс күч кубаты жетилген Күлчорого алы жетпей өлөт. Кыяс өлгөндөн кийин Сейтек, Күлчоро, Айчүрөк Таласка көчөт Сейтек Таласка келип, Канчорону да өлтүрүп, өчүн алат. Таласка Сейтек кан болуп, эл мурдагы Манас менен Семетей бардагыдай жашайт. Музоого сүйрөлүп «эки тизеси чор болуп» кордолгон Каныкей, «балбан колу тийгенде, эчкидей маарап жалынган» кары Бакай да мурдагысындай эле элдик баатырлар Күлчоро менен Сейтекке акыл-насаатын айтып, элге кенешин кошушат. Сейтек Таласка келгенге чейинки эпостун мазмунундагы окуя, анын чиелениши — негизги өзөгү бардык варианттарында бир сюжеттик сызыкка баш ийген. Өнүктүрүлгөн окуянын мазмуну ар башка болгондой эле, катышкан каармандары да ап

түрдүү. Бул Сейтек эпосунун «Манас» менен «Семетейге» теңегенде калыптанып бүтө электигин дагы бир жолу айкындайт. «Манас» менен «Семетейде» мейли башка, мейли экинчи катардагы каармандары болсун «Сейтектегидей» ар башка болуп айтылгандык мүнөздүү көрүнүш эмес. Алсак Манас менен Семетейдин жарлары ата-тегине бардык варианттарда бирдей айтылат. «Сейтекте» ар бир вариантта ар башка. Жакшылык менен Багышта Сейтек Гүлнарага, Шапакта Сейилканга, Саякбайда Акберметке үйлөнөт. Ошондой эле Сейтек Шапак менен Багышта Куялыга, Саякбайда Сарыбай дөөгө, Ыбырайда Карадөөгө каршы салгылашат Саякбайда Куялы менен Карадөө Сейтекке жардамдашкан баатырлардан. Кыскасы «Сейтек» эпосунда башкы каармандардан башка катышуучулары да ар түрдүү болуп өзгөрүп, жаңыланып турат.

Эпостун сюжетиндеги өзгөчөлүктүн бири — Сейтектин Таласка келгенден кийин өркүндөтүлүп айтылгандыгынан көрүнөт. Академик В. Радловдун жазып алганынан баштап, Тоголок Молдонун, Молдобасандын варианттарында Сейтекти Таласка келтирип, Канчородон өч алдырып, элдин ынтымактануу жашаган учурун сүрөттөө менен жомокту бүтүрөт.

«Сейтек» эпосунун мындай өзгөчөлүгүн варианттардагы эпизоддордун мүнөздүү темаларын атасак даана көрүнөт. Академик В. Радловдун жазып алганында Сейтектин балалык чагы, Күлчорого жолугушу жана Канчоронун кыйратылышынын сюжетинин сомосу гана бар. Жакшылыктын вариантында жомоктун төмөнкү эпизоддору: Сейтектин балалык кези, анын Таласка келиши, үйлөнүшү жана Канчоронун кыйратылышы айтылган. Молдобасандын варианты Сейтектин балалык кези, Кыяс менен Канчоронун талкаланышы өңдүү чакан эпизоддорду түзөт. Тоголок Молдонун варианты Молдобасандыкындагы аталган эпизоддордон эч айырмалана албайт. Шапак менен Багыштын варианттары бири-бирине өтө жакын. Алардан «Сейтектин» төмөнкү эпизоддору жазылып алынган. Эпос Сейтектин туулуп өсүшү, анын Таласка келиши, Канчоронун кыйрашы жана Коңурбайдын уулу Куялынын Таласка жасаган чабуулу, анын жеңилиши өңдүү окуяларды ичинде камтыган.

Саякбай Каралаевден жазылган «Сейтектин» вариантынын сюжеттик мазмуну Канчоро менен Кыястын элди чабышынан Сейтектин балалык чагынан, анын Таласка келишинен Семетейдин тирилишинен, Желмогуз уулу Сарыбайдын окуясынан түзүлгөн. Акыркы эки чоң эпизод Саякбайдын вариантында гана кезиккен өзгөчөлүктөрдөн. Күндөрдүн биринде Кара дөө ууга чыгып, аң уулап жүрүп, капысынан Аколпок соотун кийип, Акшумкарын кондуруп, Аккелтесин асынып Тайбуурул тулпарын минип кетип бараткан Семетейди көрүп калат... Ал астынан тосуп, ар кыл аракет кылып Семетейдин көзүнө көрүнө, үнүн угуза албайт. Көрсө Семетейдин көзү көрбөй, кулагы да укпай калган. Семетей Кыястан катуу жарадар болгондо Айчүрөктүн синдиси, перинин кызы Көк мончок алып кетип, көзүн көрбөс, кулагын укпас кылып катып жүргөн. Карадөө ар кыл айла жасаганына карабастан Семетей атчан Каразоонун үңкүрүнө кирип кетет. Семетейдин тирүүлүгүн уккан эл сүйүнүп, жыйылып барып, Күлчоро Семетейди кармап алат. Каныкейдин эмчегин эмгенден кийин көзү көрүп, кулагы угат, ооруган жери басылат. Семетей элине келип, абасы Бакай, жары Айчүрөк, баласы Сейтек менен көрүшүп жыргап жатып калат.

Карадөө кийик уулап жүрүп, желмогуз уулу Сарыбай деген баатырдын алп уйкусунун үстүнөн чыгат. Эрдемсиген Карадөө Сарыбай менен кармашат. Найза менен сайса найзасы быркырап чокмор менен чапса «жылдыздай учуп чок чыгат». Акыры Карадөө Сарыбайга алы жетпей каза табат Күлчоро кол курап барып, Сарыбай менен бир нече күн салгылашып, алы жетпейт. Семетей, Сейтек да кармашып, жеңе алышпайт. Акыры амалкөй Айчүрөк Аккуу кебин кийип учуп Кайынчалдын Куялы деген баатыр кызын алып келип, Сарыбай менен кармаштырат. Балбан кыз Куялы Сарыбайды кармашта жеңип, элдик баатырга намыс алып берет. Саякбай Каралаевдин вариантынын сюжетин, идеялык мазмунун түзгөн эпизоддор, окуялар өзүнчө майда темалардан туруп, кеңири өркүндөтүлүп айтылгандыгы менен жогорку айтылган варианттардан айырмаланат.

Ыбырайым Абдрахмановдун варианты Сейтектин балалык чагы, анын Таласка келиши, Кыяс менен Канчородон өч алышы, үйлөнүшү жана Карадөөнүн жүрүшү өңдүү окуялардан түзүлгөн. Айрым эпизоддордун сюжеттик жүрүшү өзүнчө мотивировкалангандыгы да кезигет. Ы. Абдрахмановдун варианты айрым мүнөздүү өзгөчөлүккө да ээ. Буга чейинки биз токтолгон варианттардагы өзгөчөлүк негизинен эпостун акыркы эпизоддоруна болгондугун белгиледик. Ал айрыкча манасчылардын эки башка мектебинин өкүлдөрү Саякбай, Багыш, Шапактын варианттарынан учураган. Ы. Абдрахманов «Манас» эпосун караколдук жомокчулардан үйрөнгөн. Ага карабастан Багыш, Шапакта айтылган Коңурбайдын баласы Куялынын Таласка жүрүшү Ы. Абдрахмановдукунда да өзүнчө эпизод болуп айтылат. Мындай болуштун себеби — биздин оюбузча мына мында. Ыбырайым Абдрахманов жомокчу гана эмес, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын, анын ичинде «Манас» эпосун жыйноодо, аны тартипке келтирип тактоодо жана үйрөнүүдө көп эмгектенген. «Манас» жомогу боюнча жыйналган варианттардын бардыгы менен дээрлик тааныш да, жалгыз — Ыбырайым болгон эле. Ошондуктан Багыш, Шапактын варианты менен толук тааныш болгондуктан Куялынын окуясын өзүнүн стилдик өзгөчөлүгүнө ылайыктап кошуп жиберген болууга тийиш. Муну айрыкча Куялынын Сейтекке каршы жүрүшү эпизодунун Багыш менен Шапактыкынан өзгөчөлөнө албагандыгынан көрөбүз.

«Манас» трилогиясындагы негизги теманын бири — баатырдык үйлөнүү. Бул традициялык тема да көп өзгөрүүгө дуушар болгон. Эпостун ар бир бөлүгүндө, ар башка варианттарында баатырдык үйлөнүү көп өзгөрүп, ар түрдүү айтыла баштаган. Ч. Валихановдун вариантында баатырдык үйлөнүүнүн байыркы белгилери сакталып, Манас аялын салгылашып жатып күч менен тартып алат. Баатырдык үйлөнүүдөгү мындай кагылыш Сагымбайдын вариантында Манас менен Каныкейдин ортосунда жүрөт. Семетей Айчүрөктү Толтой менен Чыңкожонун салгылашып жатып, күч менен алганы белгилүү. «Сейтек» эпосунда баатырдык үйлөнүү көп өзгөрүп, кийинки мезгилдеги турмушта учураган кадыресе көрүнүштөргө өтө жакын.

Эпостун сюжетиндеги, идеялык мазмундагы өзгөчөлүктүн бири Сейтектин үйлөнүшү. Жакшылыкта медигердин (Ыбырайымда букарлык) Орускан кызы Гүлнарага Сейтек үйлөнөт. Айчүрөк Сейтек төрөлө электе Орускан менен бел куда болгон. Бул мотив Семетей менен Айчүрөктү кудалаганда да айтылат эмеспи. Шапакта Коңурбайдын баласы Куялынын чабуулуна чейин Сейтек үйлөнөт. Анын вариантында Айчүрөктүн кеңеши менен Сейтек перинин кызы Сейилканды алат. Перилер өзүнчө бир керемет кооз аралда жашагандыгы эпосто берилет. Ал эми Саякбайда Сейтектин баласы, анын небересине чейин айтыларын да билдик. Ыбырайымда Сейтектин баласы Кенендин туулушу да эскерилет.

Кытайдагы кыргыздарда айтылган эпостун материалдарында Сейтек Куялыга үйлөнгөндүгү айтылат экен¹. Саякбайдын вариантында Сейтек үйлөнөт. Каардуу жоо Сарыбай жеңилгенден кийин элдин ынтымактуу жашашына ыраазы болушкан Бакай, Каныкей, Семетей, Күлчоро, Айчүрөктөр кайып болушат. Сейтек эл башкарып, баатыр аталат. Кутубий уулу Акжолтойго кыдыр жолугуп перинин кызы Акберметтин Сейтекке ашык болгонун айтат. Сейтек менен Акжолтой Акберметти издеп жөнөшөт. Сейтектин үйлөнүшү эпизодунун сюжети схемалуу, окуясы Семетейдикине окшош. Сейтектин кыз издеши, Семетейдин Айчүрөктүн дайынын билүүгө чыгышына өтө жакын. Айрым окшош мотивдерин, салттык көрүнүштөрдү вариациялап айткандык Саякбайдын вариантында мүнөздүү касиеттерден экендигин белгилегенбиз. Муну айрыкча Акберметтин келин-кыздар менен Сейтекти кадимки Айчүрөк Семетейди күткөндөй күтүшүнөн, түш көрүп жорутушунан көрөбүз. Ал гана эмес Акберметтин кыз-келиндеринин шаан-шөкөтүн да Сейтек дүрбүдөн көрүп суктанат. Сейтектин кыздарга жолугушу да дээрлик

¹ Аю-Цзун, Тойбай и Лю-Цзянь-Фу, Монументальный эпос киргизского народа «Манас». Венское пинлунь (Литературоведение), изд. Жинминь веньсюе чубаньшэ. Пекин, издательство Народной литературы, 1952. № 2. Макаланын орусча котормосу Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турат. Кол жазма, 29-бет. инв. № 5159. Китай тилинен орусчага Чжао Гуй Лань (Березовская) которгон.

Семетейдикидей. Кыскасы Саякбайдын вариантындагы Сейтектин үйлөнүшү j Семетейдикине окшоп, даяр сюжеттик схемага салынып айтылган көрүнүш катары эсептөө керек. Саякбайдын вариантындагы Сейтектин үйлөнүшүндө кезиккен кээ бир мотивдер, каармандар башка жомокчулардан оошуп айтылып калышы да ыктымал. Саякбай «Сейтек» эпосун билген жомокчулар менен көп баарлашып, чыгармачылык пикир алышкан учурлары да көп болгон. Буга Шапакта да, Саякбайда да Сейтек перинин кызына үйлөнүшүн келтирүүгө болот. Жомокчулар оозеки чыгармачылыкты жаратып, аны сактоочулар болгондуктан өзүнөн башка айтуучуларда кезиккен өзгөчөлүктү пайдаланып, дастандын сюжеттик жүрүшүнө ылайыктуу сиңирип алышка аракеттенген. Бул оозеки чыгармачылыкты жаратуучулардын табигый жаратылышы мына ушундай. Жомокчулардын территориялык жактан болгон мектептеринде эпостун сюжетиндеги, курулушундагы, каармандардын жасалышындагы жана стилдик курулмаларындагы жалпылык менен айырмачылыктын болушу табигый нерсе.

Шапактын вариантындагы өзгөчөлүктүн бири уруулук патриархалдык мамиленин орун алгандыгы болуп эсептелет. Ага Күлчоронун Айчүрөктү алгандыгы кирет. Айчүрөк Күлчородон Алымсарык, Кулансарык деген уулдарды табат. Биз токтолгон «Сейтектеги» кудалашуу, Күлчоронун Айчүрөктү алышы — эпоско кийинки мезгилде кирген катмарлардан. Эпостогу Сейтек Таласка келгенден кийинки сюжетиндеги идеялык мазмундагы олуттуу өзгөчөлүктөрдүн кезигиши жомоктун жетиштүү деңгээлде калыптанып бүтпөгөндүгүн көрсөтөт.

Кыскасы «Сейтек» өткөн кылымдын ары-бери жагындагы ири жомокчулардын чыгармачылык эмгегинен өтүп, эл арасына «Манас» менен «Семетейдей» тарала албаган. Жалпы эле эпостун сюжетинин идеялык мазмунунун, традициялык мотивдеринин өзгөрүп турушу элдин жашоо тиричилигине, маданий салттарынын өсүшүнө жараша жүргөн. Кыргыздардын маданиятынын дээрлик бардык түрү, анын ичинде элдик адабияты, тарыхый санжырасы, уламасы оозеки түрүндө өнүккөн. Элдин жашоо тиричилигинин кырдаалы өзгөрүп, оозеки чыгармачылыкта, жомоктордо айтылып жүргөн байыркы мотивдер да, окуялар да кийинки мезгилдердеги уламалар, болгон окуялар менен жаңыланып отурган. Ошондой эле жомокторго тарыхый жана легендалык мүнөздөгү адамдардын ысымдары кирип айтыла баштаган, Ал адамдар жомокто кадимки тарыхтагыдай болуп айтылбастан эпикалык чыгарманын каарманынын образына окшоп айтылган. Ал эпостун составына киргенде анын идеялык мазмунунун, көркөмдүк өзгөчөлүгүнүн табиятына ылайыкталып айтылат. Алсак «Сейтектеги» Орускан (Урусхан)¹ XIV кылымдарда болгон адам катары эскерилет. Бул эпосто кадимки тарыхта болгондой айтылбастан, эпостун каарманы болуп өзгөргөн мүнөзгө ээ. «Манас» эпосунун трилогиясындагы Эсенкан, Алооке, Жамгырчы, Агыш өңдүү каармандардын ысымдары да XV—XVIII кылымдардын ар кыл мезгилдеринде кезиккен адамдар. Алар тарыхта кандай болсо ошондой болбостон, эпостун идеялык-көркөмдүк духуна жараша өзгөрүп, чыгарманын каарманы болуп айтылган. Эпостун элдин турмушу, тарыхы, уламалары менен болгон байланышы мына ушундай мүнөздө. Кээде эпос тарыхый материалдарда кезикпеген элдин турмушунун айрым мүнөздүү көрүнүшүн сактап келиши да ыктымал. Жазмасы болбогон элдердин эпостору тарыхый булак катары өзүнчө мааниге ээ. Анткени тарыхый окуялар эпостордо гана сакталышы бул табигый көрүнүш. Бул жагынан алганда кыргыздын «Манас» трилогиясы элдин тарыхына байланыштуу көп окуяларды, айрым болгон фактыларды ичине терең сиңирип келди.

Эпос — элдин көз карашын, тилегин, турмушун жана образдарды көркөмдүктө көрсөткөн чыгарма. Эпикалык чыгармалардын элдиктүүлүгү сырткы басып алуучуларга, ички душмандарга каршы жүргүзүлгөн күрөштөрдө, элин-жерин берилип сүйгөн идеялык тирешүүлөрдө курчуп жетилген. «Манас» трилогиясынын идеялык мазмунунун калыптанышына кыргыз элинин калмактардын басып алуучуларына каршы жүргүзүлгөн күрөшү да өз убагында мааниге ээ болгон. Элдик эпостун жагымдуу каармандарынын

¹ Ч. В а л и х а н о в. Собр. соч., т. I, Алма-Ата, Изд-во АН Каз. ССР, 1961. 214, 352-беттер.

образдарында душмандарга каршы салгылашкандагы көпчүлүктүн түгөнгүс күчү, бекем эрки, ой-тилеги элестетилип көрсөтүлөт. Табигый жаратылышы боюнча элдик эпоско башкалардын территориясын басып алуу, талоо идеясы жат. Сырткы басып алуучуларга каршы жүргүзгөн күрөш жалпы элдин атынан айтылып, анын кызыкчылыгын көздөйт: «Кандай гана поэзия болбосун ал элдик, тактап айтканда, качан айда өз элинин адамынын личностун ачып көрсөтө алганда гана ал чыныгы поэзия боло алат»², — деп жазган орустун улуу сынчысы В. Белинский элдик поэзия жөнүндө жазган эмгектеринин биринде.

Совет адабиятынын негиз салуучусу М. Горький өзүнүн сүйлөгөн сөздөрүндө, жазуучулар менен болгон аңгемелешүүсүндө оозеки чыгармачылыкта түзүлгөн каармандардын образдарын түбөлүктүү образдар деп атаган. Чынында классикалык оозеки чыгармачылыктын каармандарынын көркөм образдары жана анын поэтикалык баалуулугу түбөлүккө жашай бермекчи. Оозеки чыгармачылыктын биздин күндөрдө да жашашы — анын эстетикалык мааниге ээ болгондугун көрсөтөт. Эгер баатырдык дастандар, элдик аңгемелер идеялык жагынан элдин мүдөөсүн, ой-тилегин билдирбесе, мазмуну кызыксыз, көркөмдүгү ачык, кооз болбосо кепке ооздон-оозго, атадан-балага мурас кылып айтылмек эмес. Андай чыгармалар угуучуларды кызыктырбай, бат эле унутулуп калмак. Угуучулардын тилегин, көз карашын билдирген жомок менен ырлар гана алардын кыялын бийлеп, көңүлүн көтөрөт. Мындай чыгармалардын каармандарынын образдары — угуучуларга таасирдүү келип жандуу элес калтырат. Жалпысынан кыргыз элинин «Манас» эпосундагы каармандардын көркөм образдары да мына ушундай.

«Сейтек» жомогунун негизги идеясы — өз ич арадан чыккан душмандарга каршы күрөш жүргүзүү, ыркы кетип ыдыраган кыргыз урууларын бириктирүү жана адамга каргаша болгон кара күчтөр менен салгылашуу болуп саналат. Жомоктогу идея Күлчоро, Сейтек, Айчүрөктөрдүн образдарында көркөмдүктө сүрөттөлгөн. «Сейтек» жомогундагы каармандардын образдары «Манас» менен «Семетейдикидей» эле ар түрдүү. Бакай менен Каныкей бири баатырларга кеңеш кошкон акылман, бири жоо кийимин, курал-жарагын даярдаган чебер уз, эл башына кайгы түшсө, эрдик көрсөткөн кайраткерлерден. Күлчоро болсо эр жүрөк нагыз баатыр. Айчүрөк ашкан сулуу, ары акылман, жөн билги аял. Канчоро менен Кыяс бири кара мүртөз куйтку, бири элдин ынтымагын көрө албаган кытмыр бузукулардан. Сарыбай дөө болсо өтө амал-айлалуу, өтө каардуу душман. Сейтек тажрыйбасыз жаш баатыр. Бакай — Манас менен Семетейдин убагында бардык жоого каршы аттанганда кол баштап, акыл кошчу акылман. Каныкей элдик баатырларга жоо кийимин, курал-жарагын камдап кысталышта эркектерче кайрат көрсөтчү — уз, каарман. Күлчоро болсо Семетейдин бирден-бир ишенимдүү баатыры болуп, жоо сайып, ага атак, даңк алып берчү чоросу.

«Сейтек» жомогунда Күлчоро менен Канчоронун образдары бири-бирине карама-каршы турган кейипкерлерден. Күлчоро элдик баатыр Семетейге чыныгы дос, Канчоро болсо ага чыккынчылык кылган чоро болуп сүрөттөлөт. «Семетей» жомогунун бүтүшүндө Күлчоронун кайгылуу, аянычтуу оор абалы, Канчоронун арамзалыгы, ырайымсыз каардуулугу ачыкка чыгат. Буга чейин эле Күлчоро менен Канчоронун мүнөзүндөгү айырмачылыктар таасын байкалып калган. Жомокто Күлчоро бардык жагынан шаймашай келген баатыр десе баатыр, ыктуу сүйлөй билген чечен, адамга мамиле жасай билген жөн билги болуп сүрөттөлчү. Канчоро болсо арамзалыгы менен айырмаланат. Генеалогиялык принципте түзүлгөн эпикалык чыгармалардын образдарынын традициялуулугу — бул өлгөн баатырдын ордуна жаңы баатырдын төрөлгөндүгүндө. «Манас» трилогиясында элдик баатыр өлсө, анын ордуна улам жаңы баатыр төрөлүш мүнөздүү белгилерден. Буга Манастын ордуна Семетей, Семетейдин ордуна Сейтектин туулушу ачык мисал боло алат. «Сейтекте» болсо элдин кадыресе турмушун элестетүү басымдуу орунду ээлейт. Ушуга жараша каармандардын образдары бири салгылашуунун жүрүшүндө сүрөттөлсө, бири жөнөкөй турмуштук кырдаалдарда ачылат. Жалгыз Саякбайдын вариантында Сарыбай

² В. Белинский. Собр. соч., т. II, 119-бет.

дөө менен болгон салгылашууну айтпаганда Кыяска, Канчорого каршы жүргүзүлгөн кармаштар турмуштук мамиледен келип чыккан кагылыштын нак өзү. Чынында Кыяска, Канчорого каршы салгылашууда Бакай, Каныкей, Күлчоро, Айчүрөктүн кайгылуу абалына көңүл көп бурулат. Салгылашууну сүрөттөө кыска айтылып, Кыяс менен Канчоро Сейтекте бат эле жеңилип калат. «Сейтек» жомогунда элдин кадыресе турмушу кенири сүрөттөлүп, каармандардын образдары да ошого ылайык кырдаалдарда ачылгандыгынын мааниси мына ушул айтылгандардан көрүнмөк. Салгылашууда Сейтекке кыйынчылык түшсө Күлчоро кол кабыш кылып, аны сактап калат. Сейтектин баатырдыгын, кайратын Күлчоронун образынан ажыратып кароого мүмкүн эместигинин мааниси ушунда.

Сейтектин образы кадыресе турмуштук кырдаалдарда алынгандыктан, жомоктук-фантастикалык касиеттер Манас менен Семетейдикидей күчтүү сүрөттөлбөйт. Сейтектин образында жомоктук-фантастикалык касиеттер анын кайратына, эрдигине берилген мүнөздөмөлөрдө гана айтылат. Жомоктук-фантастикалык касиет Айчүрөктүн образында жогорку нокотуна жеткире түзүлгөн. Айчүрөк жомоктогу борбордук образдардын биринен.

«Манас» трилогиясында аялдардын образын баатырдык деңгээлине жеткире түзүү ысык-көлдүк жомокчулардын чыгармачылыгындагы мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бири.

«Сейтек» жомогунда Айчүрөк, Куялы жана Акбала кадимки эркектерче баатырдыкты, кайратты жасап, жоого каршы салгылашышы көркөм сүрөттөлгөн. Күлчоро менен Сейтек өңдүү баатырлардын алы жетпеген амал-айлалуу Сарыбай дөөнү талкалоодо Куялы кадимки балбан — алп кыз экендигин көрсөтөт.

«Сейтек» жомогунда Кыяс менен Сарыбай дөө амал-айлалуу баатырлар, ашкан балбандар катары сүрөттөлөт. Кыястын каардуулугу, баатырдыгы кара мүртөз Канчоронун түрткүсү менен иштелет. Ал эч качан Семетейге каршы жоолашууну самабаган. Семетей Тайбуурул менен Аколпоктон ажыраганын тымызын Кыяска кабарлаган Канчоро болот.

Күлчорону кыйноо да Канчоронун каары менен иштелчү. «Сейтек» жомогундагы каардуу, ашкан балбан жоо Сарыбай дөө. Манасчылар элдик баатырлардын жана аларга каршы жоонун образын түзгөндө а дегенде алардын сырткы көрүнүшүнө, кебете-кешпирине угуучунун көңүлүн атайы бурат. Алсак, Сарыбай дөөнүн көрүнүшү эпосто төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Көзү ачылган ородой,
Мурду дөбө бородой,
Көз чылпагы муштумдай,
Көрсөң чочко ушундай.
Аңдыганы арстандай,
Саадактары кетмендей,
Сакалы типтик, көзү көк,
Муруттары капырдын
Серепти тешип өткөндөй.
Көрсөң түрү ушундай,
Бою узун чынардай,
Алп кезиксе кутургур,
Жутуучудай чыгарбай¹.

Эпостогу каардуу жоонун сырткы көрүнүшүн атайы бузуп сүрөттөө манасчылардын чыгармачылыгында традициялык көрүнүшкө айлангандыгы келтирилген портреттик мүнөздөмөдөн ачык көрүндү. Андай портреттик мүнөздөмөдөн жагымдуу каармандын келбетинин келишимдүүлүгү, ички дүйнөсүнүн бай, сонундугу, жагымсыз кейипкердин

¹ Фонду, инв. № 562, 203—204-беттер

өнү-түсүнүн көрксүздүгү, ошондой эле ички дүйнөсүнүн бузук кемпайлыгы ачык көрүнөт. Каармандардын сырткы келбетин жалпылоо деңгээлине көтөрө сүрөттөө менен бир учурда жекелик касиетин, каардуулугун, кыймыл-аракетин да толук сактайт.

Көркөмдүк өзгөчөлүктөрү. «Сейтек эпосунун «Манас», «Семетей» бөлүктөрү менен сюжети, идеялык мазмуну жагынан тыгыз байланыштуу. Аны менен бирге «Сейтек» мурунку бөлүктөрдү идеялык жагынан толуктаган багытка, образ системасына, композициялык курулушка жана стилдик өзгөчөлүккө ээ болгон чыгарма.

«Сейтектин» композициялык курулушундагы мүнөздүү өзгөчөлүк анын башталышында. Эпостун башталышы ар бир манасчыда ар башка. Жалпысынан эпостун башталышынын сюжети бир. Күлчоро менен Айчүрөктүн туткундалышын баяндоо. Саякбай менен Ыбырайымдын варианттарынан башкасында эпостун башталышы өтө кыска келип, бир-эки ыр сабагында айтуучунун атынан айтылып калат. Саякбай менен Ыбырайымдын варианттарында эпостун башталышы айрым өзгөчөлүккө ээ. Күлчоро менен Айчүрөктүн Кыяска жана Канчорого каршы салгылашышы кенен айтылып, өзүнчө эпизодду түзгөн. Ушул эле эпизоддо көркөм каражаттардын ар кыл ыктары да кеңири колдонулат. Айтуучунун атынан берилген баяндоо тез монологго, анан курч түзүлгөн диалогго өтөт. Эпостун композициясы — келки сүрөттөөлөрдө өзгөрүп, угуучу чөйрөгө жараша вариацияланып айтылат. Демек, композиция эпостун сюжетине караганда оошуп, жанданып отурат. Эпостун башталышындагы мындай кеңири планда берилиши «Манас» трилогиясындагы мүнөздүү көрүнүш. Андай учурда эпосто кынапталган ыр саптары айтылган ойду жыйынтыктап, андан ары сөз боло турган окуядан кабар берет. Алсак элдик баатыр төрөлгөнгө чейинки кырдаалды сүрөттөп бүткөндө «айкөлүндүн өзүнүн, жомогунан баштайлы» деген иштелип бүткөн ыр сабы айтылат. Мындай ыр саптары эпостун жалпы сюжетинен бир чоң окуя, же эпизод бүткөндө, экинчи жаңы окуяга, эпизодго өтөрүн баяндап, концевкалык, жаңы зачиндик милдетти аткарып калат. «Манас» жомогунун бөлүктөрүндө бул ыкманын колдонулушу өтө ийкемдүү жана өзүнчө мааниге ээ. Трилогиянын ар бир бөлүгү өзүнчө бир нече чоң-чоң окуядан, өзүнчө бүткөн поэмадан турат. Ал окуялардын бири бир кечте айтылса, айрымдары жумадан-жумага созулган. Ошол чоң окуялар ичине өз ич ара бир нече эпизоддорду камтыган. Мейли чоң окуяларды, мейли анын ичиндеги майда эпизоддорду айтпасын, манасчы аталган ыр сабактарын биринен-бирине каттаган өткөөл катары пайдаланган. Ал ык экинчи катардагы окуяны, каарманды мүнөздөп жатканда негизги окуяга, башкы каарманга кайрыла тургандыгын угуучулардын эсине салат. Демек, жомокчулардын бул ыкмасы айтылып жаткан окуянын ырааттуулугун, бекемдигин, айтуучу менен угуучунун байланышын сактайт. Алсак Сейтек төрөлүп эр жеткенде «аны мындай таштайлы, армандуу болгон Күлчоро, ошондон кабар баштайлы» деген ыр саптары айтылат. Мында эпизод менен эпизодду гана байланыштырбастан, жаш Сейтекке жол-жобо көрсөтүп, акыл насаат берүүчү — баатыр Күлчоро менен тагдырлаш кылууну да билдирди. «Семетей» менен «Сейтекте» манасчылардын бул ыкмасы өзгөрүп айтылат. Аны Каныкей, Айчүрөк, Бакайлар өткөн окуяларды жаш Семетей менен Сейтекке баяндаганда «жана кызык жана бар, аны да уулум угуп ал» деп кайрылганынан көрөбүз. Эпостун бөлүктөрүндөгү келтирилген ыкмалар окуяларды, эпизоддорду бир-бири менен байланыштырып, чыгарманын композициялык ырааттуулугун, бирдигин жетилтет.

«Сейтек» стилдик өзгөчөлүктөргө бай жана өзүнчө касиеттерге ээ эпос. Стилдик жана поэтикалык тили жагынан «Сейтек», «Манас» менен «Семетейди» тиги-бу деңгээлде улантары да белгилүү. Ага карабастан эпостогу өзгөргөн кырдаалга ылайыктуу сүрөттөлгөн окуялардын, мотивдердин мазмунуна жараша стилистикалык курулмалары, сүрөттөө ыктары да жаңыланып жана өзгөрүп отурат. «Сейтектеги» элдин кадыресе турмушунун сүрөттөлүшү адамдардын ички дүйнөсүн, тагдырын, тилегин жана кайгысын кеңири көрсөтүүгө ылайыкталган. Жалпысынан кыргыз элинин үч бөлүмдүү «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпопеялары — бул баатырдык эпостун классикалык үлгүсүнө кирет.

«Сейтек» жомогунда көркөм айтылыштардын, ыктардын колдонулушу ар түрдүү.

Жомоктогу сүрөттөлгөн окуяны өнүктүрүүдө, сюжеттик мотивдерди, каармандардын мамилелерин курчутууда диалог менен баяндоо өтө маанилүү. Көркөм ык баяндоо жомокчунун, бирде каармандын атынан айтылышы мүнөздүү. Күлчоро, Бакай, Каныкейдин көргөн кордуктарынын айтылышы мына ушундай. Бакай өзүнүн башынан өткөн окуясын Манас, анын баатырларынын көрсөткөн эрдиктерине байланыштуу мүнөздөсө, Күлчоро болсо өзүнүн эрдигин, кайратын Семетей баатырдын иштеген иштерине байланыштуу баяндайт. Эпостогу элдик каармандар ар дайым болуп көрбөгөндөй күчтүү, кармашканда да күч жагынан өздөрүнөн ашып түшкөн алп-дөөлөр менен салгылашат. Алардын мамилелери да жөнөкөй жаратылыштагыдай эмес, өтө укмуштуу. Каармандардын келбетинин көрүнүшү, ички дүйнөсү, жеке турмушу, башкаларга жасаган жагымдуу мамилеси, курал-жарагы, жоо кийимдери, тулпарлары жана анын айлана-чөйрөсү майда-чүйдөсүнө чейин эпикалык баяндоодо сүрөттөлөт.

Элдик эпостордогу мүнөздүү көркөм каражат гиперболалык сүрөттөө болуп саналат. Баатырдык эпосто баатырдын төрөлүшү, жоо кийимдеринин, курал-жарагынын жасалыш сыры, тулпарынын сыны, жоого каршы күрөшү, анын жүрүш-турушу, турмушу жана айлана-чөйрөсү гиперболаштырылып сүрөттөлөт. Гипербола өзүнүн тарыхый өсүш процессинде эпостун байыркылыгын билдирген мифологиялык көрүнүш катары, анын жашашында өтө керектүү белгилердин бири. Гипербола көрүнүштүн, окуянын маанилүү белгилерин, айрыкча каармандын мүнөздүү касиеттерин көркөмдүктө жалпылаштырууда чоң роль ойнойт. Эпикалык чыгармаларда каармандын элесин ачык түзүүдө гиперболалык сүрөттөө бирден-бир белги, ансыз эпикалык көркөм образ боло албайт. «Манас» трилогиясындагы Манас, Семетей, Алмамбет, Чубак, Сейтек, Күлчоро, Каныкей, Айчүрөк, Куялылардын элди-жерди сүйгөндүгү, эркиндикти каалашы, баатырдык көрсөтүшү гиперболанын жардамы менен башкача касиеттеги каармандар катары апыртылып сүрөттөлөт. М. Горький мындай деп жазган: «Чыныгы искусствонун апыртууга укугу бар. ...Геркулес, Прометей, Дон-Кихот, Фаустар «фантазиянын жемиши» эмес, бүт бойдон закондуу жана керектүү түрдө реалдуу фактылардын поэтикалык апыртмасы»¹.

Ошентип, гипербола сүрөттөлгөн көрүнүштүн, нерсенин маанилүү белгилерин ачууда айрыкча образды көркөмдүктө жалпылаштырып көрсөтүүдө, эстүү түрдө курчутууга жана апыртууга окшоп, өтө маанилүү. Башка элдердин белгилүү эпосторундай эле «Манас» трилогиясынын образдары да закондуу жана керектүү түрдө апыртылып түзүлгөн. Эпостордо гипербола жалпысынан бардык учурда кеңири колдонулуп, каармандардын көрүнүшүн, кайратын, нерсенин элесин, касиетин көркөмдөп сүрөттөйт. Чыгыш доору жагынан байыркы мезгилге таандык болгон баатырдык эпостордо гипербола башкы каармандардын жоо жарагынын, тулпарларынын касиеттерин белгилөөдө салгылашуунун жүрүшүн ачууда кеңири колдонулуп, салыштыруу, эпитет жана башка көркөм каражаттардын жардамы менен жасалат. Эпикалык чыгармаларда гиперболалык сүрөттө жаратылыштагы адамдардын мамилелериндеги карама-каршы көрүнүштөрдү, күчтөрдү теңөө менен сөз болуп жаткан нерсенин, кубулуштун ички мазмунунун оозеки чыгармачылыктын салтына ылайык көркөмдөп ачат.

Гиперболанын карама-каршысындагы сүрөттөө литота да «Манас» трилогиясында кеңири айтылып, ыктуу колдонулат. Литота гиперболанын карама-каршысындагы көркөм ык болгондуктан, ал кичирейтип элестетет. Сүрөттөлгөн окуя, көрүнүш, нерсе, образ канчалык кичирейтилип берилсе да, ал элестүү, таасирдүү жана даана чагылдырылат:

Тиктеген көзүн карасаң
Ачылып калган ороодой,
Ооз жагына карасаң
Кой жайлаган шородой.
Жан казандай башы бар,

¹ М. Горький. О литературе. М., Гослитиздат, 1955, 707-бет.

Жаткан иттей кашы бар,
Болжолу бөлөк, заар күч
Боруму бөлөк капырдын.

Сарыбай өңүн карасаң,
Өнү өрттөнгөн көмүрдөй,
Муруну тоонун сеңирдей²

Келтирилген ыр сабындагы Сарыбай дөөнүн сырткы көрүнүшү кээ бир жактары ар түрдүү көрүнүштөргө теңелип, гиперболаштырылып сүрөттөлдү. Ошол алп Сарыбай дөөнүн баатыр кыз Куялыдан жеңилгендеги көрүнүшү төмөнкүдөн литота аркылуу элестеткенин да алып көрөлүк:

Найзасын өйдө көтөрсө,
Арстандыгы билинип,
Найза учунда Сарыбай,
Жем баштыктай илинип,
Карс боорунан жарылып,
Найза учуна илинип.

Куялы жеңип найзага сайып алганын «жем баштыкка» салыштырды. Литоталык сүрөттөөнүн күчү менен кыз Куялынын баатырдыгы, нагыз балбандыгы даана көрүндү. «Манас» трилогиясынын ар бир бөлүгүндө литоталык сүрөттөөлөр жыш айтылат.

«Манас» трилогиясындагы мүнөздүү стилистикалык курулмалардын көрүнүктүүлөрү эпикалык кайталоо, жандандыруу жана карама-каршы коюп сүрөттөө болуп саналат. Манасчылар сүрөттөгөн көрүнүштү, нерсени көркөм элестетүүдө, образ түзүүдө жандандыруу ыкмасын ыктуу колдоно билет. Жандандыруу бул тарыхый жагынан алганда өтө байыркы көрүнүш. Байыркы адамдар айлана-чөйрөсүнөн эмнени көрсө, эмнелерди кабыл алса, аларда адамдардыкындай касиет бар деп эсептешкен. Жаратылыштын кубулуштарын да адамдардай ойлойт, сүйлөйт деп кабыл алышкан. Көпчүлүк элдердин чыгармачылыгында шамалдын улушу өз ара бири-бири менен талашкандай, тоолор ойлуу тургандай болуп жандандырылып сүрөттөлөт. Түрк тилинде сүйлөгөн элдердин эпикалык чыгармаларындагы башкы каармандардын курал-жарагынын, тулпарларынын, күткөн жаныбарларынын касиети жандандырууга негизделген. Эпостогу Манас баатырдын Желмаян төөсү, Акшумкары, Кумайыгы кадимки адамдай кайгы менен кубанычты билип, жакшылык менен жаманчылыкты алар бөлүшө алышат. Манас өлгөндө Желмаян кадимки адамдай көзүнүн жашын куюлтуп, оттобой чөгүп калса, Кумайыгы улуп-уңшуп, Акшумкар боосун тытып асмандап учат. Эпосто адамдардын кайгылуу учурунда жаратыл ыштын башка кубулуштары кошо кайгырышын билдирген «кайың ыйлап, тал ыйлап, жер силкинип, таш ыйлап» болуп айтылган жандандырууну да учуратабыз.

Элдик оозеки көркөм чыгармачылыктагы, анын ичинде эпостогу стилистикалык курулманын бири кайталоо Эпосто бир сөздүн, бир бүтүн айкалыштын, үндөшкөн сөз курулмаларынын бир нече сапар кайталанып айтылышы — стилистикалык ыктардын кайталоо түрүн түзөт. Кайталоо айтылган ойдун маанисине жараша бирде басаңдатылып, бирде күчөтүлүп ырдын көркөмдүгүн жетилтет, уккулуктуулугун арттырат:

Айры белес кайкаңдан
Абасынан айрылган,
Күйүтүн чороң тыя албай,
Чымындай жанын кыя албай,

² Фонду, инв, № 565, 5-бет.

Бүгүн көргөн эртең жок,
Бел байлаган бели жок,
Белгилүү кайран шери жок.
Ошо кезде чородо
Каралашар тууган жок¹.

же:

Күлчорону көргөндө,
Эрдемсиген бу Кыяс,
Ысыгына бата албай,
Суугуна жата албай,
Бет алышып бата албай,
Бекишип найза сая албай.
Сыртын салып зор Кыяс,
Батпай чыгып кетти эми².

Алынган ыр саптарындагы «албай», «жок» деген кайталоо бирге айтылган «тыя», «жыя», «бели», «жери», «тууган» «буудан», «бата», «жата», «бара», «сая» сыяктуу үндөшкөн курулмаларда өзүнчө көркөмдүк милдет аткарганын байкоого болот. Мында кытмыр Канчоронун бузукулугу менен абасы Семетейден ажырап, оор жаралуу болгон Күлчоронун абалын жоо камап кирип келгенде көрсөткөн эрдигин угуучуларга таамай жеткирүүдө кайталоо өзүнчө мааниге ээ болду. Кайталоо оозеки чыгармачылыкта өтө кеңири колдонулуп, айтылышы да ар түрдүү. Жалпысынан кайталоо прозалык чыгармаларга караганда поэзияда көп айтылгандык мүнөздүү. Кайталоонун түрү катары анаформалык бир өңчөй башталуунун атоого туура келет. Мындай кайталоолор тыбыштан, бир сөздөн бир нече сөз айкалышынан, ыр саптарынан түзүлөт.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, айрыкча эпосторунда кеңири колдонулган каражаттардын бири салыштыруу. Күлчоро чыккынчы душман Канчорого жана Кыяска каршы салгылашып жатып, катуу жарадар болгондогу көрүнүшү «оозундагы илеби, өзөндүү тоонун желиндей», «үйдөй чокмор колго алып, үтүрөйтүп чыр салып» деген ыр саптарында айтылат. Алынган ыр саптарында салгылашууда Күлчоронун абалы Семетейден ажырап, жалгыз өзү кармашын, душманга багынып бербеген кайраты, эрдиги элестүү көрсөтүлгөн. Кыргыз адабиятында салыштыруу «дай» деген мүчөнүн «окшоп», «сынары», «бетер», «өндүү» жана башка толуп жаткан жардамчы сөздөр аркылуу түзүлөт. «Тийген айдай көрүнгөн, күндөй жарык неме экен», «моло таштай салмагы», «котур нардай дардайып», «жаккан оттой күйүшүп, жаш баладай сүйүшүп», «бүркүт алган түлкүдөн, көргөн адам күлгүдөй», «кирген суудай күрүлдөп» «жылдыздай учуп чок чыгат» деген көп салыштыруулардын айтылышы өтө мол. «Тийген айдай көрүнгөн, күндөй жарык неме экен» деген салыштыруу бирге айтылган сөздүн курулмалары менен Айчүрөктүн сулуулугу ааламга жарык нур, көрк берген күн менен айга теңештирилди. Ал эми «котур нардай дардайып» дегенде Кыяс Күлчородон жеңилген көрүнүшү котур нарга салыштырылса, «кирген суудай күрүлдөп» менен «жылдыздай учуп чок чыгат» деген теңөөдө Сарыбайдын каардуулугу, анын жоо кийими, туулгасынын сыйкыры таасын элестеткенин көрөбүз. Аялдардын өңүн ай менен күнгө салыштыруу оозеки чыгармачылыктагы салтка айланган көрүнүштөрдөн. Бул традициялык салыштыруунун бир түрүнө кирет. Айчүрөк «Сейтек» бөлүгүнүн башталышында кордукту, запкыны катуу көрүп жатса да, сулуулук касиетинен, көздүн жоосун алган кереметинен кайтпагандыгы өзгөргөн кырдаалдарда көркөм сүрөттөлөт. Калган салыштыруулар аткаруучулар тарабына «Сейтек» жомогундагы өзгөргөн шарттарда каармандардын мүнөздүү

¹ Сейтек, 1960* 6-бет.

² Ошондо, 12-бет.

өзгөчөлүгүн ачуу үчүн айтылган жаңы каражаттар болуп саналат. Саякбай Каралаев эпостун үч бөлүгүн толук билгендиктен, ар бириндеги сүрөттөлгөн окуяга, көрүнүш, нерсеге жараша көркөм каражаттары да өзгөртүлүп, колдонулганы да маалым. Жомокчу Шапак Рысмендеевде «жаккан оттой күйүшүп, жаш баладай сүйүшүп», «бүркүт алган түлкүдөй, көргөн адам күлгүдөй» деген ыр саптарын кеңири жолуктурабыз. Бул ыр саптары Каныкей небереси Сейтекти туулганы көрбөй жүрүп, биринчи сапар жолукканда айтылат. Сейтек адегенде Каныкейге өзүн кайдыгер адам катары көрсөткөндө ал аны «бүркүт алган түлкүдөй» аттан эңип түшөт. Бир саптарында Каныкей жол карап жүрүп зарыкканы, өзүн токтоо кармаган кайраты карышкырдын желишине теңештирилди. Качан Сейтек менен таанышканда «жаккан оттой күйүшүп, жаш баладай сүйүшүп» калышы кадимки эңсегендикти, сагынууну жана сүйүүнү көркөм сүрөттөдү. Чынында эне менен баланын ортосундагы мээримдүү мамиле күйгөн оттон ысык болору жалпыга дайын. Туткундагы Күлчоро Сейтекти көргөнү келгенде да Айчүрөк экөөнүн ортосундагы мамилени билдирүүдө мына ушул ыр саптары айтылып калат. Ар бир жомокчунун талантына жараша көркөм каражаттардын колдонулушу да ар түрдүү.

Көркөм салыштыруу теңелип жаткан нерседен ашып түшүп, гиперболалык касиетке ээ болуп айтылышы «Манас» трилогиясынын бөлүктөрүндөгү мүнөздүү белги. Бул көркөм салыштыруунун маанисин төмөндөтпөй, тескерисинче ар бир нерсенин сырын терең түшүнүүдө өзгөчө мааниге ээ. «Көзү ачылган ородой, мурду дөбө бордой, саадактары кетмендей» деген салыштырууларда теңелип жаткан нерсе гиперболалык касиетке ээ болуп, сүрөттөлгөн нерсенин, кубулуштун мазмунун терең ачты. «Манас» трилогиясындагы гиперболалык салыштыруу поэтикалык ык катары каармандардын сырткы көрүнүшүн, эрдигин, кайратын мүнөздөөдө дайыма кеңири колдонулат. Каармандардын портрети «көзү көлдүн буткулдай», «мурду тоонун сеңирдей», «кашы өрттөнгөн токойдой», «кыл чылбырдай чачы бар», «карагайдай бою бар» болуп апыртылып сүрөттөлгөнүн көрөбүз. Баатырлар салгылашкан-да бир нече күнгө созулуп, тоо түз болуп, түз жер аңга айланат. Салгылашуудан чыккан чаң күндүн көзүн көрсөтпөй туманга өтөт. Манасчылар гиперболалык салыштырууларды кенен колдонуу менен, каармандардын элестүү образын түзүшөт. Көркөм ыктын мындай түрлөрүнөн жаралган сүрөттөөлөр, портреттик мүнөздөөлөр «Манас» эпосунун бөлүктөрүнүн эң кооз жерлерин, мүнөздүү касиеттери билдирет.

Кыргыз элинин эпосторунда салыштыруулар дээрлик заттардын кубулуштардын аттарын билгизген «айдай», «күндөй», «жылдыздай», «суудай», «арстандай» жана башка сөздөрдөн жасалат.

«Манас» трилогиясынын бардык бөлүктөрүндө кеңири колдонулган каражаттардын бири — көркөм эпитет болуп саналат. Эпостун «Манас» бөлүгүндө элдик баатырлар адегенде эле «айкөл», «арстан», «кабылан», «шер», «туйгун», «көкжал», «сырттан», «берен», «кыраан» сыяктуу гиперболалык маанидеги эпитеттер менен мүнөздөлчү. Ал эми эпостун кийинки бөлүктөрүнүн башталышында Семетей менен Сейтектин туруктуу эпитеттери «жаш», «бала», «куу чунак» өңдүү сөздөрдөн түзүлгөн. Эпитеттердин мындай өзгөрүп айтылышы өзгөргөн шартка жараша түзүлгөндүгүн көрсөтөт. Семетей менен Сейтек бала кезин бөлөк эл, бөтөн жерде өткөрүп иши оңунан чыкпаган учурларда «жаш», «бала», «куу чунак» деген эпитеттер колдонулуп, алардын эр жете электигин күч-кубаты толук эместигин аныктоочу. Семетей менен Сейтектин эрдик кайрат көрсөткөнү максатка жетпей калганда да, мына ушул айтылган эпитеттер колдонулат.

«Сейтек» жомогунда башкы стилдик курулмаларды өзгөргөн шартка, кырдаалга жараша жаңыланып, өркүндөтүлүп айтылгандай эле жаңы эпитеттер да өтө көп кездешет. Эпостун «Семетей» бөлүгүндө Канчоронун кытмыр арамдыгын «кара ниет», «кара жолтой» деген эпитет аныктайт. «Сейтекте» болсо Канчоронун каардуулугу, ырайымсыздыгы «күрсүлдөп көпкөн», «таш боор» өңдүү сөздөрдүн курулмалары менен бышыкталганын көрөбүз. Кээде эпитеттер каармандын ички дүйнөсүн ачууда бир

түшүнүк менен экинчи түшүнүктү теңештирип мүнөздөйт. Кыястын коркок, жалтандыгы «баатыр Кыяс мен десем, катын Кыяс экенсиң, же торпок Кыяс экенсиң» — деп куйту Канчоронун каардуу сөзүндө айтылганын байкайбыз. Мындай теңештирүү маанисинде Кыястын ички дүйнөсүн мүнөздөгөн «эселек» «арам» өңдүү эпитеттер да жыш.

Жомоктун «Сейтек» бөлүгүндө баатырлардын эрдигин, кайратын аныктоодо «арстан», «кабылан», «шер», «туйгун», «көк жал», «жолборс», «сыртган», «берен», «кыраан» өңдүү эпитеттер ийкемдүү колдонулат. Күлчоро, Сейтек, Кара дөөлөр Кыяска, Канчорого, Сарыбайга каршы салгылашканда, Семетейди кайра элге кошууга жасаган аракеттеринде жогорку келтирилген эпитеттердин айтылышы өтө орундуу чыгып, каармандардын мүнөзүн терең ачат. Көркөм каражаттын бул түрү — сөз түркүмдөрүнүн бардыгынан жасалат.

«Манас» трилогиясында сүрөттөлгөн көрүнүштүн, нерселердин окшоштугуна, жакындыгына карай колдонулчу метафоралар да көп. Эпосто «кайра жаачу булуттай, бүркөлүп турат кабагы, шамал чыгып оозунан, жалын чыгып көзүнөн» деген жетилип бүткөн ыр саптарын жолуктурабыз. Алынган ыр саптарында каармандын ачуусунун келишин «кайра жаачу булуттай, бүркөлгөн кабак, ооздон шамал, көздөн жалын» чыгаруу менен метафоралык сүрөттөө аркылуу көрсөттү. Метафоралык сүрөттөөлөр Манас, Семетей өлгөн сценада элдин кайгысын көркөм элестетүүдө өтө кеңири колдонулат. «Сейтекте» оозеки чыгармачылыктагы поэтикалык тилдин бир түрү параллелизм да көп, анын айтылышы да ар түрдүү. «Сейтектин» тили көркөм — элдин жөнөкөй сүйлөө тили.

Эпостун тили ойду гана билдирбестен, көркөм образдарды, элестүү сүрөттөөлөрдү түзүүнүн көркөм куралы. Андыктан эпостогу көркөм образдар, сүрөттөөлөр ачык, даана элестейт. Каармандарды сүрөттөөнүн көрүнүшү зор келип көтөрүңкүлүк, баатырдык мүнөзгө ээ болот. Эпостун тили сүрөттөлгөн образды, көрүнүштү аяп, кемсинтип сүрөттөөгө да ийкемдүү. Жалынуу, кичирейтүү формасын кылдат, ачык колдонууга кыргыз тили өтө чебер. Мындай түрдү кеңири колдонуу — элдик гуманизм болуп, мээримдүүлүктү, жагымдуулукту элестүү берүүдө элдин тили жөндөмдүү келерин көрсөтөт. Элдин каары, жек көрүүсү, күлкүлүү өңдүү кемсинтүү формасы да эпосто өтө кенен. Элдин жөнөкөй сүйлөө тилинен башка азыркы мезгилде колдонулбай калган сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн айтылышы да жыш.

Ачык, таамайлык, кыскалык, кооздук, сезимге таасирдүүлүк, апырылтып сүрөттөлгөндүк жана жөнөкөйлүк — бул «Манас» жомогунун көркөм каражаттарынын мүнөздүү белгилери. Жалпылаганда эпостун стили, тили мына ушундай. Көркөм каражаттары мындай сапатка — чыгарма айтыла баштаган мезгилде ээ болбостон, көптөгөн жомокчулардын бир нече муундарынын чыгармачылык күч жумшоо натыйжасында гана жетише алды. Ар бир доордун таланттуу жомокчулары мурунку айтуучулардыкын улантып, өзүнүн стилдик өзгөчөлүгүн кошуп, жетилткен абалда эпос бизге жетти Эпостун тили, көркөм каражаттары жөнөкөй болбосо, сөздөр так, кыска жана таамай айтылбоого тийиш. Көркөм каражаттардын бири-бири менен болгон бекем байланышы — эпостун мазмуну калыпталуу, такталуу учурларында кынапталып, түзүлө баштайт. Чыгармадагы көптөгөн көркөм каражаттардын бирөө же экөө канчалык ачык жана бардыгын ичине камтыган касиетке ээ болсо да, толук маанидеги сөздүн ачыктыгын, таасирдүүлүгүн бере албайт. Бардык көркөм каражаттар эпостун сюжети, конфликти, композициясы, образ системасы бири-бири менен бекем байланышкандай эле — аларда тыгыз бирдикте түзүлгөндүктөн, толук түрдө ачыктыкты, таасирдүүлүктү, таамайлыкты элестетет Алсак «Манас» эпосунун бөлүктөрүндөгү традициялык салыштырууларды гиперболалык сүрөттөөдөн, литотадан, жандандыруудан портреттик мүнөздөмөдөн, туруктуу эпитеттен, кайталоодон жана даяр ыр сабактарынан ажыратып кароого такыр болбойт. Традициялык салыштыруулар аталган көркөм каражаттардын бардыгында дээрлик колдонулуп, сүрөттөлгөн нерсеге, көрүнүшкө жараша өзгөрүп турат. Ошондой эле гиперболалык сүрөттөөнү литотадан, традициялык салыштыруу өңдүү көркөм каражаттардан ажыратууга эч мүмкүн эмес, Кыскасы «Манас» трилогиясынын

бөлүктөрүндөгү кайсы гана көркөм каражатты мүнөздөгөн сүрөттөөнү албагын, калган түрлөрү да бирге айтылып, нерсенин, көрүнүштүн ички мазмунун терең ачат. Аны көркөмдүктө элестетет.

«Сейтек» элдик тилдин байлыгы, сөздүн айкалыштары чеберчиликте пайдаланылып түзүлгөн көркөм чыгарма жана байыркы мурастын бири.

ЭР ТӨШТҮК

«Эр Төштүк» эпосунун азыр бизге белгилүү болгон төрт варианты бар. Бул эскерилген варианттарга: 1869-жылы белгисиз акындан В. В. Радловдун жазып алган варианты жана кийин совет мезгилинде жазылып алынган С. Каралаевдин, Калча Суранчиевдин, Жума Жамгырчиевдин варианттары кирет. Булардын ичинен Ж. Жамгырчиев, К. Суранчиев тапшырган варианттар кара сөз менен берилип, калган эки варианты ыр түрүндө жазылган.

«Эр Төштүк» эпосу түмөндүк татарларда, казактарда, Азербайжанда, Алтайда жашаган элдерде да айтылат.

1916-жылы Г. Н. Потанин тарабынан түмөндүк татарлардан жазылып, «Живая старина» журналына басылган¹, казак элинен Алеев тарабынан жазылып, 1906-жылы «Сибирские отголоски» журналына² басылган жана Алтайдан В. В. Радлов тарабынан жазылган «Эр Төштүк» жомоктору жалаң гана сюжеттик окшоштуктарга ээ болбостон, негизги каармандарынын аттарына чейин бирдей экендиги көрүнөт. Ушундай эле көрүнүштөрдү өзбек, тажик, түркмөн адабияттарынан да кезиктирүүгө болот. «Эр Төштүк» жомогу кыргыз элинен башка бир топ элдерде айтылат, бирок ошолордун ичинен кыргыз элинде айтылган «Эр Төштүк» гана эпостук даражага өсүп жеткен. Түмөндүк татар, казак, азербайжан, алтайлык элдердеги «Эр Төштүк» кара сөз түрүндөгү чакан жөө жомок катары белгилүү. Казак элинин элдик оозеки адабиятын изилдеген окумуштуулар «Эр Төштүктү» фантазиялык жөө жомоктун түрүнө кошуп жүрүшөт³. Кыргыз элиндеги «Эр Төштүк» жомогу көбүнчө ыр менен айтылып, келем жагынан да башка кенже эпостордон калышпайт. Бул В. В. Радлов жазып алган жана С. Каралаевдин вариантындагы ыр жолдоруна көз жүгүртсөк эле айдан ачык боло түшөт⁴.

Элдик оозеки чыгармаларды талбай жыйнаган Каюм Мифтаковдун эскертүүсүнө караганда, Ноокат районунда жашап турган Мамытов Төрө «Эр Төштүк» жомогун 100 басма табакка чейин айткан⁵. Тилекке каршы бул эпостун тексти сакталбай калган. К. Мифтаковдун айрым түшүндүрмөлөрүнө караганда Эр Төштүктүн туулушу өтө эле укмуштуу. Мисалы, Төштүк энесинин боюнда кезегинде эле сүйлөнт, туулган күнү арча, карагайларды булкуп-жулкуп ойнойт. Чоңойгондо жылан падышасынын кызын алып жер алдында жетимиш жыл жашайт. Алпкаракуштун жардамы менен жер астынан чыгат⁶. Эпостогу мындай укмуштуу фантазия айрым өзгөчөлүктөргө карабастан бардык варианттарына таандык. Ошондуктан «Эр Төштүктө» фантазия гана окуяны көркөмдөтүүчү ык, баяндоо болбостон, эпостун алгачкылыгын билгизүүчү борбордук маселе.

Эпостун чыгыш доору. Ар бир элдин эпостук чыгармаларынын чыгыш мезгилин изилдегенде биринчи иретте ошол эпостогу окуялар менен кошо жардамчы материалдар да эске алынат. Эпостогу жардамчы материалдар кээде чечүүчү ролду аткарып калышы ыктымал. Анткени, элдик ооз эки чыгармалардын бардык түрү сыяктуу адам коомунун өсүшүнө байланыштуу эпостор да өзгөрүүгө дуушар болуп турат. Дал ошондуктан бир канча кылымды кучагына алып жашап келген эпостогу негизги окуялар кийинки кездеги тарыхый окуялардын күчтүү таасирине калып, андагы негизги окуялар экинчи пландагы окуяларга өтүшү мүмкүн. Мындай болжолдоолорду айтууга жалаң гана кыргыз элинин эпостору негиз болбостон, адам коомундагы жогорку формацияга өсүп жеткен бардык элдердин эпостук чыгармалары да шарт түзөт. Кыргыз элинин азыркы биздин мезгилибизге жеткен «Манас» эпосунан баштап, «Эр Төштүк» «Курманбек», «Эр

¹ Ж. «Живая старина», 1916, вып. 2, 3, 85-бет.

² Ж. «Сибирские отголоски». Томск, 1906, № 5.

³ Казак адабиятынын тарыхы. Алма-Ата. Казгослитиздат, 1960, 223-бет.

⁴ В В Радлов жазып алып «Гүндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын улпмюу» (5 бөлүм, 1885-ж.) деген эмгегине кийирген «Эр Төштүк» 2146 саптан турат. С. Каралаевден 1939-жылдары жазылып алынган «Эр төштүк» 16000 саптан турат.

⁵ Фонду, инв. № 387, 3-бет.

⁶ Ошонун өзүндө, инв. № 387, 5-бет.

Табылды», «Кожожаш», «Саринжи-Бөкөй» ж. б. эпосторунун негизинде адам коомунун кийинки мезгилиндеги окуялар орун алганын көрүүгө болот. Бирок буга карап бул эпостордун алгачкы негизи кийин гана пайда болду деген корутундуга келүү жаңылыш пикирди туудурат. Кен убактарда эпостордун чыгыш доору жөнүндө сөз болгондо ошол эпостун эпостук касиеттерге ээ болгондугуна байланыштуу каралат. Бул маселе боюнча академик Б. Д. Грековдун пикири¹ да жана орус элинин баатырдык эпосторун изилдеген профессор В. Я. Пропптун ою да бир жерден чыгат². Ал эми эпостук чыгармалардын алгачкы башталышы адам коомунун адепки мезгилинде — байыркы общиналык түзүлүш убагында эле башталганын К. Маркс мындай деп көрсөтөт: «... Жапайы турмуштун төмөнкү баскычында эле адамдагы эн жогорку касиет... баамдоо өнүгө баштайт.... Адамзаттын өнүгүшүн мынчалык жөнгө салган бул улуу касиет адам баласына күчтүү таасир этип жазылбаган адабияттарды — мифтерди, легендаларды жана болмуштарды жарата баштады. Алар өз кезегинде адам баласынын өнүгүшүнө аябагандай таасир бере баштады»³.

Дал ушул алгачкы общиналык доордо пайда болгон мифтер, легендалар, уламалар, жомоктор айрым эпостук чыгармалардын башталышына негиз болгонун көрүүгө болот. Бирок бул мифтер, легендалар, уламалар эпостук чыгармаларда экинчи планга өтүп негизги окуялар адамдардын күндөлүк турмушун көрсөтүп, ошол элдин башынан өткөн тарыхы менен тыгыз бирдикте өнүгүп келгени байкалат. Бул пикирди мифтердин, легендалардын сонун үлгүлөрүн сактап калган «Манас», «Эр Төштүк» ж. б. эпостук чыгармалар далилдеп турат. Мындагы каармандар жомоктук дүйнөдөгү укмуштуу адамдар болушса да, элдин идеалын, сезимин, турмушун, тилегин гана көрсөтөт. Эпостогу мифтик, легендалык түшүндүрмөлөр ал каармандардын айрым касиеттерин ачуу үчүн гана колдонулат. Эпостогу негизги каармандар адамдардан башкача укмуштай күчкө, таң каларлык касиеттерге ээ болсо да, жөнөкөй адамдардай жеңүүгө, жеңилүүгө, сүйүнүчкө, кайгыга дуушар болуп турушат. Мындагы апыртуулар, кооздоолор угуучулардын сезимине чыныгы турмуштун ички кагылыштарын терең түшүндүрүү үчүн, адамдардын сонун касиеттерин же тескери жактарын элестүү көрсөтүү үчүн колдонулат.

Бул эпостогу мифтик түшүнүктөр, укмуштуу апыртуулар эпостордун алгачкы башталышы бир эле негизде келип чыгат дегендик эмес. Эпостук чыгармалардын башталышы адам коомунун алгачкы общиналык дооруна туура келсе да, эпостук касиеттерге ар түрдүү мезгилдерде келе турганы табигый чындык. Ошону менен бирге адам коомунун кийинки формацияларында да тарыхый окуялардын, көрүнүштөрдүн ж. б. негизинде эпостордун пайда боло турганы белгилүү.

Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча кыргыз элинин баатырдык эпосторунун ичинен ак чачтуу карысы, тел башы катары «Эр Төштүк» эпосу аталып жүрөт. Чындыгында эле эпостогу окуялар, түшүнүктөр, көрүнүштөр мындай ой жоруулардын туура экендигин көрсөтүп турат. «Эр Төштүк» эпосу белгилүү формага качан келгени жөнүндө так пикирди айтуу кыйын.

Ошондой болсо да «Эр Төштүк» эпосу өткөн доордо эле калыпташкан, толук эпикалык чыгармага айланып калганын айтууга болот. Муну В. В. Радлов жазып алган вариант менен кийин — совет мезгилинде С. Каралаевден жазылган вариант далилдеп турат. Ал түгүл бул эки варианттын ыр түзүлүштөрү, чыгарманын композициялык бирдиги, каармандардын диалогдору, монологдору, автордук баяндоолор кеп учурларда жупташканын байкоого болот.

Мисалы, В. В. Радловдо Кенжекенин турмушка чыгып жатканда атасынан сеп сурагандары мындайча берилет:

Чал куйрук берсең көчөм,
Чар инген берсең чечем.

¹ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., Госполитиздат, 1953, 12-бет.

² В. Я. Пропп. Русский героический эпос. М., Госполитиздат, 1958, 30—31-бет.

³ Маркс и Энгельс о литературе, М., Госполитиздат, 1958, 113-бет.

Кара бээ берсең көчөм,
Куйту күн берсең чечем¹.

Ушул эле түшүнүк С. Каралаевдин вариантында мындайча айтылган:

Төөнүн лөгү чаар инген, ата,
Чаар инген бергин алайын, ата!
Бала экен ден санасаң, ата,
Чалкуйрукту мингизгин, ата!

Бул келтирилген мисалдардан бир эле маанини эки түрдүү формада, эки түрдүү стилдик өзгөчөлүктө бергенин көрүүгө болот. Элдик оозеки чыгармаларды, айрыкча эпостук чыгармаларды аткаруучуларда стилдик өзгөчөлүк боло турганы маалым. Айтылган пикирди далилдеш үчүн экинчи мисалды келтиребиз. В. В. Радловдун жазып алган вариантында Кенжекени Элеман көчүрүп келе жатканда алдынан перинин кызы Бектору чыгып:

Агай кап кызы Кенжеке ай, жаным,
Астындагы Чалкуйрук, жаным,
Ал өзүнө кут болсун, жаным.
Астындагы чаар инген, жаным,
Ал өзүнө кут болсун, жаным.
Кош тартканын, кара бээ, жаным.
Ал өзүнө кут болсун, жаным дейт (544-бет).

Ал эми С. Каралаевден жазылган вариантта перинин кызы Айсалкын чыгып:

Минген атын. Чалкуйрук,
Кутмаарек болсун, кут болсун.
Кийген тонун чайинги,
Кутмаарек болсун, кут болсун,
Тийүүчү эриң эр Төштүк,
Бир өзүнө жуп болсун дейт (84-бет).

Мындай мисалдарды көп келтирүүгө болот. Кеп бул жерде Бектору менен Айсалкындын атынын өзгөрүшү, алмашып келиши жөнүндө бараткан жок, андай алмашуулар элдик оозеки чыгармада кеңири жолугат. Сөз эки башка доордо жазылган эпостук чыгармалардын тексттеринин айкалышканы жөнүндө, бирдей мааниге өткөндүгү жөнүндө болуп жатат. Бул көрсөтүлгөн фактылар элге кеңири сиңген, такталган эпостун мүнөздүү белгилерине жатат.

«Эр Төштүк» эпосунун белгилүү формага өткөн доордон мурун эле келиши, анын сюжетинин байыркылыгына да байланыштуу. Эпостун айрым варианттарындагы өзгөчөлүктөргө, логикалык корутундуларга караганда «Эр Төштүк» эпосунун экинчи бөлүмү бардыгы белгилүү. В. В. Радловдун вариантында Төштүк жер астына түшкөндөн кийин Урумкандын Акченем деген кызын алат. Андан Бир Билек деген балалуу болот. Кийин Төштүк Чоюн кулак алпты өлтүрүп келе жатса, Чоюн кулактын досу Темир кулак деген алп Төштүктү орго салып коёт. Бир Билектин ачуусу келип, Темир кулакты өлтүрүп, Төштүктү ордон бошотот. Төштүк баласынын эрдигине, күчүнө таң калат. Төштүктүн көзү тийип Бир Билек өлөт. Ал эми С. Каралаевден жазылган вариантта перинин кызы Айсалкындан төрөлгөн Бокмурундан башка Кенжекенин боюнда бардыгы айтылат. Кереметтүү Кенжеке көзүнөн жашы төгүлүп:

¹ В. В. Р а д л о в. Образцы..., 542-бет.

Келесинби, жоксуңбу?
 Арсар күмөн оюмда,
 Арстаным сенден бир белек,
 Калды менин боюмда —

деп, Төштүктү желмогуз кемпирге жөнөтөт. Төштүк көп кыйноону, жеңиштерди өткөзүп, жер астынан үйүнө келе жатканда Кенжеке жолунан тосуп барып эркек уул төрөйт. Жолдон төрөлдү деп атын Жолоочу коёт. Эпос Төштүктүн Кенжекеге жолугушу менен аяктайт. Жолоочунун эрдиги, иштери жөнүндө айтылбайт. Бирок бул фактылар Төштүктүн ордун басуучу баатырдын калгандыгы жөнүндө ой туугузбай койбойт. Элдик чыгармаларда баатырлардын мурасчылары традициялык көрүнүш катары орун алып кеткен. Дал ушул мурасчы элдин келечекке умтулушун, үмүтүн көрсөтүп турган. Ошондой эле элдик баатырлардын өлбөстүгү анын орду жоктолбой тургандыгы жөнүндөгү сонун ойлорун түшүндүрөт.

Чындыгында эле «Эр Төштүк» эпосунун экинчи бөлүгү, анын баласынын эрдигин баяндаган уландысы бар экенин эпостун кээ бир варианттарынан көрүүгө болот.

Суранчиев Калча, Орузбай Урмамбетов, Майрыков Жолдоштон жазылып алынган вариантта Төштүктүн баласы — Жоодар Бешимдин эрдигин укмуштай көрсөткөн¹. Төштүктүн бардык баатырдык иштери укмуштуу дөөлөр, жез кемпирлер менен күрөшүүдө өтсө, Жоодар Бешим да ошондой эле окуяларды башынан өткөрөт. Демек чыгыш доору жактан да үн алышып турат. Мунун өзү эле «Эр Төштүк» эпосунун эл ичинде байыртадан бери эле айтылып, сүйүктүү чыгармага айланып кеткенине далил болот.

Эпостук чыгармалардын чыгышын изилдегенде ал эпостогу улуттук спецификада түзүлгөн көркөм образдардан жана ошол образдар аркылуу ишке ашкан идеялардан изделиши керек. В. В. Радлов жазып алган «Эр Төштүк» эпосунун варианты менен кийинки кездерде жазылган варианттардын бардыгындагы негизги фактылар «Эр Төштүк» эпосу кыргыз элинин өткөндөгү чарбалык турмушун, үрп-адаттарын, дүйнөгө көз караштарын көрсөткөн улуттук формага ээ чыгарма экенин далилдеп турат.

Эпостун идеясы, образдары. Эпостук чыгармалардын элдик оозеки чыгармалардагы ордун белгилөөдө экинчи чыгармага салыштыра коюп, буга караганда бул жогору же төмөнкү орунда турат деген корутундуга келүүгө болбойт. Анткени, ар бир чыгарманын өзүнчө өзгөчөлүгү, айырмасы болот. Ал өзгөчөлүк жалаң гана чыгарманын идеясында болбостон, көркөмдүк жагынан да, композициялык түзүлүшүнөн да, образ түзүү бөтөнчөлүгүнөн да көрүнөт.

Ошондуктан биринчи иретте ал чыгарманын идеялык багытын изилдөө, талдоо зарылчылыгы келип чыгат. Ал эми эпостук чыгармаларда айтыла турган ой, көрсөтүлгөн идея көркөм образдар менен ишке ашат. Демек, чыгарманын идеялык багытын ачууда образ системаларын өзүнчө бөлүп кароого болбойт. Элдик оозеки чыгармаларда көп учурларда окуя негизги бир каармандын тегерегинде өнүгүп, анын иштери, эрдиктери айрыкча бөтөнчөлөнүп көрүнүп турат. Ошондуктан чыгарманын темасы да, мазмуну да башкы каармандын образы аркылуу чечилет. Мындай көрүнүштөр жалаң гана кыргыз элине таандык болбостон, бардык элдердин элдик оозеки чыгармаларына мүнөздүү.

«Эр. Төштүк» эпосунда борбордук орунда Төштүктүн образы турат. Төштүк төрөлгөндө эле адамдан башкача өсө баштайт. В. В. Радловдун жазып алган вариантында эки күндө эне деп, алты күндө ата дейт Жума Жамгырчиев жазып алган вариантта үч-төрт айдан кийин басып, бир жашында чоң кишилердей оокат жөнүндө сүйлөй баштайт. Башка варианттарында Төштүктүн алгачкы өсүшү жөнүндө айтылбайт. Бирок ушул көрүнүштүн өзү эле баланын келечектеги иштери жөнүндө үмүткөр кылып, баатырдык касиеттери

¹ Фонду, инв. № 304, 5176, 5180.

жөнүндө кабар берет.

Элдик баатырлардын адамдан башка өсүшү да ушундай кыялдын негизинде келип чыккан. Ошондуктан элдик оозеки чыгармаларды өткөндүн тагы, учурдун чындыгы, келечектин үнү угулат деп бекеринен айтылбайт. Элдин бай фантазиясы — бешиктеги баланы бат эле өстүрүп, өлгөн баатырды түрдүү жолдор менен тирилте коюп, каардуу душманды жеңүүгө жумшайт. Төштүктүн адамдардын турмушуна аралаша башташын дал ушундай ык, дал ушундай фантазия менен түзөт. Төштүктүн бала кезинен эле жакшы сапаттары — эмгекти сүйүүсү, ата-энесинин тилегин орундатууга, аларга бактылуу турмуш түзүүгө умтулушу көрүнөт. В. В. Радлов жазган вариантта балага ат коё электе эле «кой кайтарамын» деп жулунат. Төштүктүн эмгек кылууга умтулушу Ж. Жамгырчиев жазып алган вариантта да ачык көрүнөт. Ал кош айдаган элди көрүп: «Атаке, тетиги эмне?» — дейт. Элеман: «Ай айланайын балам, ал жандуу эл деген ошол, оокат кылышат», — дейт. Анда Төштүк: «Ээ, атаке, биз эмне оокат кылбайбыз», — деп сурайт¹. Ушул диалогдон эле Төштүктүн эмгекке болгон мамилеси, умтулушу көрүнөт. Эмгекти сүйгөн адамдын образы карапайым эл гана түзүүгө жөндөмдүү экенин түшүнүү кыйын эмес. Төштүк кичине чоңой түшкөндө эмгек кылып, мал кайтара баштайт. Бирок С. Каралаев Төштүктүн бала кезинде чектен чыккан тентек болгондугу жөнүндө баяндама берет:

Элемандын Төштүгү,
Эрен чыкты, эр чыкты.
Жүрөгүнөн чан чыкты,
Доошунан жан чыкты.
Он экиге келгенде
Канчаларды камады.
Катылышкан адамды
Элемандын Төштүгү
Карсылдатып сабады.
«Эр Төштүк тентек экен» деп,
Калайыкка жайылды (16-бет).

Элдик чыгармаларда баланын жаш кезекте шок, тентек болушу келечектеги баатырдын белгиси катары каралат. Баланын тентектиги анын чыйрактыгына, бышыктыгына байланыштырылган «Эр болсоң шок бол, шок болбосоң жок бол», «Эр көзүнөн от күйөт» деген макал, ылакаптар да ушул көз караштарды салтанаттайт.

Төштүктүн шоктугу, тентектиги уй сааган кемпирден жоголгон тогуз агасынын дайынын уккандан кийин токтолот. Дал ушул мезгилден баштап Төштүктүн балалык мезгили бүтүп, жигиттик мезгили башталат. Эпос боюнча Төштүктүн башынан өткөн окуяларды үч мезгилге бөлүүгө болот:

1. Төштүктүн балалык чагынан жер алдына түшкөнгө чейинки учуру.

2. Төштүктүн жер алдында башынан өткөргөн окуялары.

3. Төштүктүн жер үстүнө чыгышы жана жолдогу кагылыштары. Бул мезгилдин ичинен эң негиздүүсү Төштүктүн жер алдына түшкөн мезгили болуп саналат. Ошондой болсо да адамдык сонун сапаттары балалык кезегинен баштап, айрыкча жоголгон агаларынын дайынын уккандан кийинки иштеринен, аракеттеринен көрүнө баштайт. Ал адамдык намысты, арды өтө жогору коёт:

«Агасы тентип кетти» деп,
Журттан айын көргүчө.
Шылдың болуп таба жеп,

¹ Фонду, инв. № 1207, 2-бет.

Минтип жүрүп өлгүчө,
 Жолукса жоону чабайын.
 Жоголгон экен туугандар,
 Издеп жүрүп табайын — деп, (19-бет).

алиге чейин жоголгон агаларын айтпаганына атасына таарынат. Анын чыныгы адамдык натурасы, айтканынан кайтпасы эпосто ачык-айкын көрүнүп турат. Агаларынын кайда кеткенин айттырыш үчүн «күнү түнү он төрт күн, аш ичпей жатып калат». Бул учур Төштүктүн намысчылдыгын, бет алган ишинин аягына чыкмайынча тынбастыгын көрсөтөт.

Элдик чыгармаларда башкы каармандын психологиясы экинчи бир контрасттык типтеги каармандын иштери менен ого бетер ачык көрүнө баштайт. Эпосто көп убакта Элемандын образы Төштүктүн образына контрасттык образды түзөт. Элемандын айтканына болбостон, Төштүк жоголгон агаларын издеп жөнөйт. Төштүк агаларын табуудан мурда кандайдыр сыртынан ашык болгон перинин кызына жолугат. С. Каралаевдин варианты боюнча Чук теректин боюнан Айсалкынга жолугат. Төштүктөн Айсалкындын боюнда калып, кийин Бокмурунду төрөйт. Айсалкын Бокмурунду Көкөтөйгө бала кылып берет. Дал ушул эпизод менен К. Каралаев «Төштүк» эпосу менен «Манас» эпосундагы окуялардын гармониялык бирдигин түзөт.

«Көкөтөйдүн ашында» Төштүктүн катышышы да ушундан келип чыгат.

В. В. Радлов жазып алган вариантта да жоголгон жылкыларды издеп келе жаткан Төштүккө перинин кызы Бек тору жолукканы айтылат. Бирок бул эпизод Төштүктүн ички дүйнөсүн, негизги касиетин ачууга жардам берет. Төштүктүн, жөнөкөйлүгү, адамдык сыйды кабыл алышы ого бетер даана көрүнөт. Жар башындагы жарты алачыктан:

Бир саамайдан бит аккан,
 Бир саамайдан сирке аккан,
 Мурдунан чимкирик аккан,
 Жапжаман кара кыз чыгат

да, Төштүктү даам татып, түнөп кетүүсүн өтүнөт. Төштүк кыздын кейпинен жийиркенбестен конуп калат. Ал түн ортосунда көзүн ачса, кыздын алтынга бөлөнүп, нур төгүлүп уктап жатканын көрөт. Төштүк кызды сүйүп, кыз Төштүктү сүйүп калат. Бектору Түшүнүккө акыреттик жар болуп, жогун таап, эртеси жөнөтөт.

Элдик оозеки чыгармаларда адамдын жөнөкөйлүгүн, карапайымдыгын сыноо үчүн өтө эле жийиркеничтүү көрүнүп тосуу шарттары бар. Ушул эле варианттын өзүндө ушундай эле кейипте Бекторунун Элеманга жолуккан учуру көрсөтүлөт. Элеман Бекторудан жийиркенип, конгусу келбей, кетээр кеткенче жек көрүп турганы баяндалат. Эпостогу дал ушул эпизоддордо Төштүк менен Элемандын өтө курч түрдөгү контрасттык образдар экени көрүнөт. Элеман жалан, гана саран, коркок болбостон, өзүн элден жогору койгон, карапайым адамдарды жанына теңебеген өзүмчүл, мерес.

Төштүктүн перинин кызына жолукканы Жума Жамгырчиевдин вариантында айтылбайт. Ал эми Суранчиевдин вариантында Мергендин кызы Бекторунун Кенжекеге жолугуп, күнүлүк кылганы айтылат. Кантсе да «Эр Төштүк» эпосунун түпкү нускасында перинин кызынын образы бардыгы белгилүү. Анткени, эпостогу башка окуялар да, башкы каармандардын укмуштуу дөө, перилер, желмогуздар менен кагылышканын ырастап турат.

Төштүктүн негизги касиеттеринин бири — баатырдык, эр жүрөктүүлүк экендиги туулгандан тартып эле маалым боло баштайт. Төштүктүн жез кемпир менен кагышып жер алдына түшкөндөн кийинки иштери жалаң баатырдык касиеттерин, ошондой эле адамдык сапатын ачыктыкка алып чыгат. Бирок бул касиеттер В. В. Радлов менен С. Каралаевдин варианттарында эки түрдүү өнүккөнүн байкоого болот. В. В. Радлов жазган вариантта

Төштүктүн жер алдындагы Крымканга келген учуру элдик баатырдын иштерине тескери таасир берет. Анын баатырдыгы чектен тыш мансаптуулукка, бой көтөрүүчүлүккө өтүп кетет:

Эшикти ачып кирди дейт,
Тепкенин тээп жиберди,
Муштаганын муштап жиберди,
Басканын басып өттү дейт.
Кырым хандын тактысына
Төштүк чыгып отурду... (560-бет).

Мындай зордуктоо жолдору Төштүктүн образындагы негизги касиеттерге жат экенин башка варианттар далилдеп турат. Г. Самарин, В. В. Радлов жазып алган варианттагы ушул жерин мисалга келтирип, Төштүктүн эрдиги жана бетке жазганбай айткан курчтугу катары көрсөтөт¹. Биздин оюбузча, элдик баатырлардагы мындай аша чабуулар айтуучунун жеке көз карашынан келген болуу керек. Айтуучу кээ бир учурларда эпостук каармандарга жекече мамиле кылып жиберип, жакшы тайманбас баатыр кылам деп отуруп, баскынчы кылып жиберген учурларды башка эпикалык чыгармалардан да жолуктурабыз.

С. Каралаевдин вариантында Төштүктүн образы элдик баатырлардын образындай тунук сакталган. Ал жер алдындагы Көк дөөнүн каардуу, мыкаачы экендигин билгенден кийин гана каршы чыгат. С. Каралаевдики боюнча Төштүктүн жер алдына түшүшү, Күлайымга жолугушу, Көк дөө менен кагылышуусу ушунчалык майда деталдары менен сүрөттөлүп, каармандардын ички психологиялык абалдарын ого бетер терең түшүндүрүп отурат. Төштүк Күлайымга Чынар терек — Чук-Теректин жанынан жолугат. Төштүк Күлайымга жолукканга чейин жейрен секиртпес, жер тыңшаар, куюн жана көрөгөч маамыттарга жолугуп, жолборс, аюу, кумурска менен достошот.

Эпостогу айрым бул сыяктуу фантастикалык учурлар жырткыч айбандарды адамдарга кызмат кылдыруу үмүтүн көрсөтүү менен Төштүктүн боорукердигин даңазалап турат. Суранчиев Калчанын вариантында² да Төштүктүн кара куш, жолборс, аюу, карышкыр, илбирс сыяктуу жырткыч айбандарга дос болгону айтылат. Төштүк алардын ар бирин өлүмдөн, оор абалдан сактап калат. Төштүктүн достошкон адамдары жана ар түрдүү айбандары эпостун негизги идеялык багытына органикалык түрдө байланышып, эпикалык сюжетти ого бетер кооздоп отурат. Эпостогу жомоктук сюжеттер, мотивдер негизги теманы терең ачуу үчүн, башкы каармандын образын ачык көрсөтүү үчүн кызмат кылышат. Төштүктүн образы аркылуу ишке ашкан — элди эзип жаткан мыкаачыларга каршы күрөштө Төштүккө дос болгон жырткыч айбандар жана укмуштуу Маамыттар негизги ролдорду аткарышат. Алардын бириктешкен жардамы аркылуу Төштүк элдин каардуу душмандарын талкалайт. Элдик фантастика эпостогу оң жана терс каармандардын ички психологиясын символикалык түрдө алдын ала көрсөтүп турат. Төштүккө дос болгон укмуштуу маамыттар да, Конокбай, Быйты күң жана жырткыч айбандар азап тартып, жакшылыкты, адептүүлүктү издегендер. Алар Төштүктөн жан сергиткен жылуу сөздү, мээримдүүлүктү издешет. Төштүктүн аларга кылган мамилелеринен алдын ала жакшылыктын жышааны көрүнөт. Мунун тескерисинче, Көк дөөнү колдогон күчтөр: жалгыз көздүү дөө, жети баштуу жезкемпир, күч менен тордо турган айбандар. Төштүктү адилеттүү баатыр экенин Быйты күнгө жолуккандагы эпизоддон ачык көрөбүз. Быйты күндүн:

— Темир аркан капырдын,
Торунда турам көрдүңбү, Төштүк?

¹ Г. С а м а р и н . Киргизские эпические поэмы. Фонду, инв. № 1909, 691-бет.

² Фонду, инв. № 304.

Жалгыз көздүү желмогуз,
 Колунда турам көрдүнбү, Төштүк?
 Сырттан элең, эр элең,
 Темир шиш колго ала көр,
 Жалгыз көзгө мала көр,
 Башын кесип ушуну,
 Тындым кылып сала көр

деген зарын укканда жанын аябастан жалгыз көздүү дөөнү өлтүрөт. Анын душман менен кармашуудагы айлакер, камбылдыгында чек жок. Бирок турмуштагы адамдардай эле кемчиликтерден куру эмес.

Өзү билбесе да кээ бир убактарда Чалкуйруктун сөзүн ала бербейт. Ошондуктан, ал кыйынчылыктарга да дуушар болуп калат. Чалкуйрук көп убактарда: «Эрдигиң бар, эсиң жок, энөө Төштүк экенсиң» — деп, капаланат. Эпосто Төштүктүн жер астына түшүп кетиши да Чалкуйруктун тилин албагандыктан келип чыгат. Төштүктүн энөөлүгү бардык варианттарда бирдей.

Мындан ары эпосто Көк дөөнүн жакшы жана жаман көргөн күйөөлөрүнүн ортосунда күрөш башталат, б. а. алардын чыныгы касиеттери ачыла баштайт. Көк дөөнүн сүйүктүү күйөөлөрү Канбача, Бекбача «ок өтпөс тон кийип, ок жетпес ат минип» кулан аталбай, Төштүктөн соогат сурашат. Төштүк болсо:

Ой кийигин кубалап,
 Тоону көздөй шылыды,
 Тоо кийигин кубалап,
 Ойду көздөй кулатты (178-бет).

Ушул окуядан эле Канбача менен Бекбачанын алсыздыгы, көрүнөт, ошондой эле кандардын, бектердин тукумдары шылдыңдалат. Элдин тымызын юмору, жалындуу сатирасы дал ушул кичинекей окуяда өтө курч коюлат. Канбача менен Бекбача Көк дөөгө куру баралбай, куйругуна тамга салдырып, Төштүктөн куландын этинен алышат. Андан кийинки чаар бээнин куландарын издеген эпизоддо ушундай эле окуя кайталанат. Төштүк тапкан чаар бээнин куландарын Канбача, Бекбача жалынып жатып кошо айдап барышат. Бирок алардын алдамчылыгы чектен тыш абалга өтөт. Төштүк тапкан тулпарларды:

Кырк чаар тулпар ат издеп,
 Кыйла азапты көрдүк деп.
 Төгөрөктүн төрт бурчун
 Төрт айланып кылдырып,
 Өзүбүз таап келдик деп (201-бет)

мактанышат. Төштүктүн каары келип, алардын куйругуна салган тамгасын айтып коёт. Алардын айбы ачылып, эл алдында уят болушат.

Бул окуядан жалаң гана хандар, бектер шылдыңданбастан, күйөөлөрү менен сыймыктанган Көк дөөнүн да күлкүгө айланганы көрсөтүлөт. Бирок Төштүктүн баатырдык иштерин, адамдык сапатын көрсөтүүдө досторунун жардамы өзгөчө орунда турат. Элдик сонун фантазия менен жаралган төрт маамыты, жырткыч айбандардан, курт-кумурскалардан табылган достору элди эзген, мыкаачы хандарды талкалоодо негизги ролдорду ойношот. Төштүк алардын башын бириктирип, кара күчтөргө каршы жумшайт. Адам колунан келбеген Көк дөөнүн жети мөрөйүнүн бирөөнө гана Төштүк тикеден-тике катышат.

Төштүктүн Кара дөөнү өлтүрүшү да, Көк дөөнү өлтүрүшү да мыкаачылыктан эмес. Көк дөө Төштүктүн кырк кулактуу казанды ит ичпестин Ала-Көлүнөн тартып алганына

ыраазы болуп, анын баатырдыгына кубанбастан:

Казанга барып эр Төштүк,
Карып болуп калды деп,
Каны качып кызы талак,
Арык болуп калды деп,
Аты болду ыргайдай,
Өзү болду торгойдой.
Эсебин эми тапкын деп (268-бет).

Кара дөөнү жумшайт. Көк дөө өзүнүн баатырдыгына шек келтирип, баатырдын алсырап турган мезгилинен пайдалангысы келет. Анын баскынчылык аракети, аны ого бетер жийиркеничтүү көрсөтөт. Төштүк менен кагышкан Кара дөө, Көк дөө, Жалгыз көздүү дөө, Чоюн кулак алп — бардыгы элдин кас душмандары. Алардын айрымдары хандык орунда отурат. Бирок мындан Төштүктүн душмандары жалаң гана мифологиялык күчтөр, ошондуктан элдин эзүүчү душмандары абстракттуу берилет деп корутунду чыгарууга болбойт. Орус элинин «Добрыня и Змей», «Алеша и Тугарин», «Илья и Идолище» ж. б. былиналарында укмуштуу жылан Тугарин Идолищелер менен болгон элдик каармандардын күрөшү баяндалса да, элдик баатырдын чыныгы элеси көрүнөт. Бул баатырлар табийгаттагы кара күчтөрдөн элдин кырылышын сактап калат. Ошондой болсо дагы былиналардагы башкы каармандарга салыштырганда Төштүктүн образында айырма бар. Орус элинин жогорку көрсөтүлгөн былиналарындагы каармандар жалпы эле адамга каршы турган кара күчтөргө каршы күрөшөт. Андагы мифологиялык каармандар да жалпы адам баласына каршы турат. Ал эми «Эр Төштүк» эпосунда элдик баатырга каршы турган алп, дөөлөр, хандарды, бектерди жактап, карапайым элге каршы күрөшөт. Мында таптык жиктелүүлөр ачык көрүнөт. Төштүктүн күрөшү да элди эзген бийлөөчү таптын өкүлдөрүнө каршы багытталат. Бул ойдон эпостогу каармандар таптык жиктелүүлөрдү түшүнгөн деген корутунду келип чыкпайт. Элдик каармандар ар убакта элге жапа келтирген адамдарга каршы күрөшкөн, ошондуктан элди эзген хандарга каршы күрөштөрдү көрсөтүп калган. Элдик фантазияда кишиге берилүүчү жыргал адамдардын пейилинен, хандардын мээриминен көрүшкөн учурлар көп. Дал ошонун негизинде Төштүк элге каардуу, ырайымсыз хан Көк дөөнү өлтүрүп, Конокбайды хан көтөрөт: «Ал санжыргалуу хан болуп, салакалуу жан болуп» жатып калат. Төштүктүн жер астындагы элдин каардуу душмандарын талкалаган бөлүмү ушуну менен бүтөт. Ал эми Төштүктүн Чоюн кулак менен болгон окуясы бардык варианттарында бир эле мүнөздө өтөт. Алсыздарга боорукердик кылган Төштүк чыгар-чыкпас жаны бар Чоюн кулакты ордон тартып алат. Ордон чыгар алдындагы Чоюн кулактын «өйдө болсоң өбөк, ылдый болсоң жөлөк болуп, атыңды токуп жүрөйүн» деп суранганы күнүмдүк гана алдоо экени кийин билинет. Анын алдамчылык менен Төштүктү өлтүрүшү эпосту угуучулардын кыжырын келтирет. Төштүктүн Чоюн кулак тараптан өлтүрүлүшү В. В. Радловдун, Ж. Жамгырчиевдин, С. Каралаевдин варианттарында бирдей. К. Суранчиевдин вариантында гана Чоюн кулак Төштүккө эки жолу кол салса да, алы жетпей Төштүк тараптан өлтүрүлөт. Төштүктүн өлүмү угуучуга оор таасир берет. Элдик күчтүү фантазия чындыктын жүрөгүн ойготуп, Чоюн кулактан алдамчынын маскаралык өлүмүн талап кылган. Төштүктүн тирилиши кээ бир варианттарда (В. В. Радлов жана Ж. Жамгырчиевдин) Чалкуйруктун жардамы аркылуу болсо, кээ бир вариантында (С. Каралаевдикинде) Алпкаракуш тарабынан тирилет. Эл Төштүктүн кайра тирилиши аркылуу адамдарга кызмат кылган, адилеттүүлүктү издеген баатырдын ишинин өлбөстүгү жөнүндө идеяны ишке ашырган. Кыргыз элинин башка эпикалык чыгармаларында башкы он каармандын өмүрү трагедиялуу өлүм менен бүткөнүн көп эле кезиктиребиз. Мисалы, «Манас» эпосунда Манастын, «Курманбек» эпосундагы Курманбектин баатырдык өмүрү аянычтуу өлүм менен аяктаганын көрөбүз. Бирок элдик эпостогу башкы каармандын

өлүшү менен эпостун финалы пессимисттик он, ыйлуу музыка менен аяктабайт. Мында кандайдыр келечекте чоң жеңиштердин элесин көрсөткөн мурасчылар калат. Элдин үмүтү кайта көтөрүлүп чыгат. Төштүк бардык кыйын-кыстоолорду талкалап, элдин каардуу душмандары: жез кемпир Көк дөө, Кара дөө, Чоюн кулак алп, ажыдаарды өлтүрүп аман-эсен ата-энесине кошулат. «Эр Төштүк» эпосунун бүткүл сюжети башкы каарман Төштүктүн тегерегинде өнүгүп, көп бутактуу ар түрдүү элдик идеялар анын иштери менен бирдикте чечилет. Мындагы кайсы каарманды албагын, анын эң кичинекей бөлүкчөсүнөн тартып, бүткүл иштери Төштүктүн баатырдык ишине атайлап жаралган Чалкуйруктун образына илме-чалмалуу байланышкан. Эпосто Төштүктүн баатырдык ишине атайлап жаралган Чалкуйруктун образын көрсөтүү негизги орунда турат. Кыргыз элинин мейли баатырдык, мейли турмуштук эпосторунда болсун, баатырдын жардамчысы жакшы ат экени айтылат. Баатырдын баатыр болушуна да аттын жакшы, жаман болушу шарт түзөт.

Тулпарынан айрылган баатыр каардуу душмандын алдында алсыз болуп калат. Мындай көрүнүштү «Манас» эпосунун айрым эпизоддорунан жана «Курманбек» эпосунан жолуктурабыз. Курманбектин өлүшү да Телтору аттын жоктугуна байланыштуу чечилет. Чындыгында мал чарбасы менен оокат кылган элдин турмушунда жылкы негизги ролду ойногон. Ошондуктан жоо кол салганда биринчи жолу жылкы тийүү менен согуш башташкан. «Манас» эпосунда жылкы тийүү жөнүндө өзүнчө атайын кеңешкендиги белгилүү. Ушундай эле «Эр Табылды» эпосунда да Чалкалмактын Табылдын жылкысын тийип кеткени айтылат. Тулпарлардан айрылган баатырлардын алсыз болуп, тулпарлары колго тийгенде кыйкырып жоого качырганы — жылкынын илгерки согуштарда негизги күч экенин көрсөтөт. Ошондуктан эл баккан эрлердин тулпарларынын сонун элестерин ыр кылып ырдап, комузга кошуп КҮҮ чыгарган. Элдик оозеки чыгармаларда эр минген тулпарлардын легендарлуу образдары иштелип чыккан. Алардын көркү да, келбети да баатырлардын өзгөчөлүгү менен айкалышат. Элдик учкул фантазия баатырдын төрөлүшү менен ага ылайык тулпардын туулушун түзгөн. «Күркүрөшү күн болуп, каарданса түн болгон» баатырлардын минген тулпарлары да «булуттуу көктүн астынан, мундуу чөптүн үстүнөн» учат. Алардын туяктары тийгенде үйдөй таштар быркырап, чамындыдай асманга учат. Жадаса баатырлардын тулпарлары согуш техникасын үйрөнүп адис болгондугу, ээсин бир канча жолу өлүмдөн сактап калгандыгы эпостук чыгармаларда, элдик жомоктордо кеңири айтылат. Элге кеңири белгилүү болгон: Аккула, Тайтору, Тайбуурул, Чалкуйрук, Телтору, Сарала, Боз жорго ж. б. эпостук чыгармалардагы тулпарлар ар бири өзүнчө сыпаттар менен укмуштуудай сүрөттөлүп көрсөтүлгөн.

Булардын ичинен өтө эле укмуштуу касиетке ээ болгон тулпар Чалкуйрук болуп эсептелет. Чалкуйрук жалан. гана күлүктүгү, чыдамдуулугу, келишимдүүлүгү менен айырмаланбастан, кыйынчылык учурда адамча сүйлөп Төштүккө акыл айтып турат. Ал Эми Чалкуйруктун:

Камчы таамай тийгенде,
Коёндой эти бөлүнүп,
Казандай оозу ачылып,
Капталдан канат ачылып,
Караса көзгө илинбей,
Закым болуп жер жүзү.
Кайсы экени билинбей,
Андай-мындай дегиче,
Ачып көздү жумгуча,
Көз ирметпей бөлүнүп (76-б.)

учушун апыртып сүрөттөө менен тулпардын күлүктүгүн көрсөтүү үчүн гана колдонулду. Чалкуйрук жөнөкөй күлүк тулпар эмес, ал кыйынчылык убакта акыл айткан Төштүктүн

жан кыйышпас досу. Чалкуйруктун адамча сүйлөшү бул баарыдан мурда адамдардын байыркы тотемдик, анимизмдик түшүнүгүнөн калган эстелик. Эпос боюнча карасак Чалкуйрукта акыл, Төштүктө күч бар. Мындай түшүнүктү айтуу менен Төштүктүн жакшы касиеттерин жокко чыгара албайбыз. Кеп Чалкуйруктун акыл айтканында болуп жатат. Жез кемпирде калган өгөөгө баратканда ал желмогуз кемпирге кандай мамиле кылуу керек, өгөнү кандай амал менен ала качуу керек ж. б. толгон акылды Чалкуйрук Төштүккө баян кылат. Чалкуйрукта окуяны алдын ала билүү касиети бар. Эл баатырга дал ушундай тулпардын болушун каалаган. Чалкуйруктун образын берүүдө В. Радлов жазып алган вариант менен С. Каралаевдин вариантында айырма бар. В. Радловдун вариантында Чалкуйрук жети баштуу жез кемпирди коркутат, ал түгүл эки аяктай этин тиштеп үзүп алат. Ал Төштүктүн түшүнбөстүгүнөн гана жезкемпирге алдырып каргашалуу жер астына түшүүгө аргасыз болот. С. Каралаевдин вариантында жез кемпир Чалкуйрукка үстөмдүк кылат. Андагы иле Чалкуйруктукунан басымдуу көрүнөт. Бул эки варианттагы айырма муну менен гана чектелбейт. С. Каралаев да Чалкуйруктун укмуштуу образы адамча сүйлөп, боло турган иштерди алдын ала билип туруусу менен чектелет. Ал эми В. Радловдукунда Чалкуйруктун мындай касиеттери менен бирге адамды тирилтүү өзгөчөлүгү бар. Төштүк Чоюн кулак тарабынан өлтүрүлгөндө, Чалкуйрук Чоюн кулактан качып барып Төштүктү тирилтет. «Эр Төштүк» эпосунда байыркы түшүнүк сакталып калган. Мисалы, «Төштүктүн жаны өгөөдө, Чоюнкулактын жаны кучкачта, Чалкуйруктун 42 жаны бар.

Чалкуйрук Төштүк үчүн, Көк дөөнүн укмуштуу казанын ит ичпестин Ала-Көлүнөн алып чыгат. Эпосто Төштүктүн иштери үчүн Чалкуйруктун өлүп тирилгени да көрсөтүлөт. Эпос боюнча Чалкуйрукта адамдын бардык касиеттери бар. Ал Кенжекенин аманатын жер алдында жети жыл жүрсө да унутпайт. Кыйышпас дос Төштүктүн көп кенебестигин, каталыктарын кечирет. Чалкуйрукту элдик фантазия атайылап элдик баатыр үчүн жаратканы «Чылбырдан силкип койсо сака болуп» калганынан да көрүнөт. Мындагы укмуштуу өзгөчөлүктөр Төштүктүн ишинин шартына карата өзгөрүп турат. Чалкуйруктун образы аркылуу элдик баатырга укмуштуу касиетке ээ болгон достордун керек боло турганын көрсөтөт. Ошондой эле «жакшы ат өргө — канат, кайгыга ортоктош — дос» деген түшүнүк келип чыгат. Алгачкы убактардан бери эле адамдар алты айлык жолду алты саатта басып өтүүчү, алыскы жердеги нерселерди көрүүнү, угууну самашкан. Элдин ал самаганы, кыялы оозеки көркөм чыгармада ар түрдүү образдар аркылуу ишке ашкан. Элдик жомоктордо, эпостордо алты айлык жолду алты саатта басып өткөн желмаян төөнүн, алыстагы окуяларды көрсөткөн укмуштуу күзгү жана турнабайлар, өлгөн адамга жыттатып койсо, тирилте турган касиети бар алмалар пайда болгон. Адамдар самолёттун дайны жок кезегинде учуп жүрүүчү килемди, өтүктү, тулпарларды ойлоп табышкан. Элдик оозеки чыгармалардагы мындай фантазиялар адамдар дүйнөнү терең биле баштаганда, чынында эле ушундай касиетке ээ болгон нерселерди жасоого болот турбайбы деген негизги түрткүлөрдөн болуу керек. Кандай гана элдик фантазия болбосун, адам турмушундагы көрүнүштөргө, иштерге негизделет. К. Маркс грек искусствосунун өнүгүшүн текшерип келип, коомдун материалдык өсүшүнөн көркөм чыгарманын, искусствонун кээ бир учурда алга кете турганын белгилеген. Ошондой болсо да анын негизинде ошол коомдогу күрөштөр жатканын далилдейт. Ушундай эле пикирди «Эр Төштүк» эпосундагы элдик мифологиянын, фантазиянын негизинде түзүлгөн образдар жөнүндө айтууга болот. Бул образдардан элдин көксөгөн тилегин, кыялын көрүү менен ошол учурдагы турмушунун сүлдөрү көрүнөт. Укмуштуу төрт маамыт да, адамча сүйлөгөн айбандар да, шумдуктуу жез кемпир да ошол учурдагы эки таптын: зүүчүнүн, же эзилүүчүнүн бирин жактап күрөшкө катышат. Укмуштуу касиетке ээ болгон төрт маамыттар деле ошол коомдо эзилген массанын өкүлү.

Эпостогу элдик фантазия менен түзүлгөн образдардын иштери ошол убактагы турмуштун көрүнүшүн чагылдырса. анын касиеттери келечекте боло турган элдин кыялын көрсөткөн. Бирок булардагы укмуштуу касиеттердин болушун жалаң гана элдик

фантазия менен чектеп коюуга болбойт. Байыркы убакта адамдар дүйнөнүн жаралышын түшүнө албагандыктан жердин астында, ошондой эле асмандын үстүндө адамдар болот дешкен. Жердин чеги, ааламдагы боштук жөнүндө ар түрдүү мифтер айтылган. Дал ушул легендалар, мифтер айрым чыгармалардын негизинен орун ала баштаган. Демек, эпостогу элдик фантазия да, чынында эле ушундай көрүнүштөр, нерселер болгон деген түшүнүктөн келип чыгат.

«Эр Төштүк» эпосунда окуянын башында жана аягында гана көрүнгөн Кенжекенин образына бир топ көңүл бөлүнөт. Элдик оозеки чыгармаларда гана коомдогу ар кандай тар жөрөлгөлөрдү, үрп-адатты жеңип чыккан аялдардын образы түзүлөт. Элдин генийлиги — дал ушундай майда-чүйдө жеке кызыкчылыктан элдик кызыкчылыкты жогору койгон бардык жагынан төп келген сонун аялдардын образын түзүүдөн да көрүнөт.

Кенжекенин образы аялдардын бардык жакшы касиеттерин типтештирип иштеп чыккан образ. Кенжеке жөнүндө эпосто мындай кабар берилет:

Тогуз кыздын кенжеси,
Жараткандын пендеси,
Жалжал көздүн сулуусу,
Жан бүткөндүн нурдуусу,
Алты айчылык болорду
Азыр эле Кенжеке
Билген жандын бири экен.
Акылы артык бир башка,
Ааламдан чыккан көй кышка,
Кадыр түн экен Кенжеке.
Кай жоругун айталы,
Касиеттүү жан экен (78-бет).

Бул жалпы баяндоодон Кенжекенин сырткы көрүнүшүн, ошондой эле айрым ички касиеттерин түшүндүк. Ал ашкан сулуу жана акылдуу. Ал Төштүктүн башына түшө турган мүшкүлдү алдын ала сезет. Ошон үчүн Төштүккө керектүү буюмдарды атасынан ыйлап жатып сурап алат. Анын ыйы, долулугу өзү үчүн эмес:

Элеман уулу Төштүктү
Андын жүргөн душман көп

деп алдын ала кейип, ар кандай оорчулуктан, кордуктан куткаруу жолдорун издейт.

Укмуштуу касиетке ээ өгөөнү, саканы, Чайингини, Чалкуйрукту Төштүккө арнайт.

Кенжекенин Төштүккө келгенге чейинки иштеринен эле эрдин учса — канаты, консо — куйругу, оорду бөлүшкөн, ынак досу боло турганы көрүнөт. Анын эрге кызмат кылышынан элге кызмат кылганы көрүнөт. Анткени, анын бардык аракети элдин душмандарын талкалаган элдик баатырга жардам берүүгө арналат.

Кенжекенин образындагы экинчи бир кызык учур эч бир жалтанбастан перинин кызы Айсалкынга каршы турушу. Эпосто:

Перинин кызы Айсалкын
Касиеттүү жан экен.
Эрдинде сөөлү капкара,
Тилинде мөөрү бар экен.
Каргышы ката кетпеген,
Кара саат жан экен,—

деп (86-бет) сүрөттөлөт. Айсалкындын мындай. касиеттүүлүгүн Кенжеке түшүнөт. Бирок

буга карабастан ал ага каршы турат. Айтыш Кенжекенин жеңиши менен бүтөт. Дал ушул көрүнүш В. Радлов жазып алган вариантта да айтылат. Айсалкын менен Кенжекенин айтышы жөнөкөй гана жомоктук көрүнүш эмес. Элдин өткөн турмушунда эки аял же көп аял алуу болгон. Ага байланыштуу күнүчүлүк да күчтүү өнүккөн. Дал ушул көрүнүш «Эр Төштүк» эпосунда терең сакталып калган. Кенжекенин акылмандуулугу Төштүктү жезкемпирге жөнөтүп жаткандагы сөзүнөн ого бетер ачык көрүнөт.

Эпосто Кенжеке аз катышса да, сюжеттин өнүгүшүнүн бардык жеринде эске алынган жандуу образ. Аялдардын сапатына туура баа берген эмгекчи эл тарабынан гана мындай образ түзүлүшү мүмкүн.

С. Каралаевдин вариантында Төштүктүн жер алдына түшкөндөн кийинки кайгысына, сүйүнүчүнө ортоктош Көк дөөнүн кызы Күлайымдын образы түзүлгөн. Күлайымдын бардык касиеттерин эске алганда Кенжекеден эч айырмаланбайт. Ал кандайдыр Кенжекенин образынын уландысы катары көрүнөт. Бул эки образ менен бирдей эле идея ишке ашат. Ошондуктан кайталоодой четте болуш үчүн Күлайымдын образына талдоо жүргүзүүнүн зарылчылыгы жок.

«Эр Төштүк» эпосунда окуяга аз катышса да, ачык түскө өзүнчө мүнөзгө ээ болгон Элемандын образы иштелип чыккан.

Элеман малга кароо, дүнүйөгө сараң. Дал ушул касиеттеринен элдик үрп-адатка, адамдык сүйүүгө, адамгерчиликке каршы турган аракеттер өнүгүп чыгат:

Элемандын мал-мүлкү,
Жер жүзүнө толду дейт.
Кулак угуп, көз көргөн
Жанда мындай болбоду.
Бойдок экен ошондо,
Жалпы тогуз баласы.
Мал эсеби санда жок,
Бузулган экен санаасы (51-бет).

Элеман канчалык бай болсо да, балдарына калың берип кыз алып берүүгө жарабайт. Элеман үчүн балдарынан мал жакшы көрүнөт. Жоголгон балдары табылганда да сүйүнүп той жасагысы келбейт. Элемандын дүнүйөгө кароо, малга сараңдыгы анын кошунасы ким болгондугу менен сонун түшүндүрөт:

Айылдаш экен Сараңбай
Алыс экен Алаңбай (51-бет).

С. Каралаевдин варианттарында бул аттар символикалык ролду аткарат. Элде «март — мартка, сараң — сараңга жолдош болот» деген көз карат бар. Дал ошондуктан Элемандын кошунасы Сараңбай. Ал эми Алаңбай болсо дүнүйөнүн көзүнө карабас:

Жерге кирсин тапкан мал...
Алакандай бул журтту
Азаптан сууруп алуучу
Ээси Төштүк келди,—

деп Элемандын ордуна Төштүк үчүн чоң той берет.

Элдик чыгармада байлардын ачкөздүгү, сараңдыгы терең реалисттик менен ар түрдүү кагылыштарда ачылат. Каармандын ички дүйнөсүн ачууда жөнөкөй гана баяндоо менен бир жактуу түшүндүрбөстөн, алардын психологиялык абалын далилдүү көрсөтүп отурат. Элеман сараң, ачкөз бай болсо да чын-чынына келгенде малдан балдарын жакшы көрөт. Бул картина Элемандын жез кемпирге жолуккандагы эпизоддо өтө сонун көрсөтүлгөн.

Жерге батпас малы болсо да, сууда агып келаткан өпкөнү көрүп:

Берейин деген кулуна,
Белен кылат жолуна (90-бет).

деп ачкөздүк менен мактанганын көрчү! Ал ачкөз, сараң болбосо, агын суудагы өпкөнү кашатка чейин кууп барбас эле. Кокусунан жолуккан өпкө «Боюнда жети башы бар кемпир болуп калганы»:

Сураганымды бергин деп
Желип-желип койду эле,
Элемандын оозунан
Өмөк-өмөк кан кетти.
Өкүрүгү таш жарып,
Элемандан ал кетти.

Ал желмогуз кемпирге жалына баштады:

Өрүш толгон жылкым бар,
Матоо болгон төөм бар,
Короо толгон коюм бар,
Желе толгон уюм бар,
Аман койчу жанымды!? (93-бет)

Дал ушул сүрөттөөдөн кандай ачкөз, сараң болсо да «жан таттуу» экенин көрдүк. Бир четинен Элемандын мүнөзүндө «малымдын баарын ала кой» деши туура келбегендей сезилет. Мындай ач көздөр «малды коюп, мени ал» деп айтат го деп күтөсүң. Ким билет, жайынча сураса «малды коюп, мени ал» деши шексиз эле го. Мындан элдик реализм сараң, байдын образын түзүүдө кур баяндоону гана колдонбостон, чыныгы байдын, адамдын психологиясынан келип чыкты. Элеманда акылдын анча-мынча сезимдери бар эле. Ал адегенде малды, анан аялын, андан кийин тогуз уулун, акырында Төштүктү ал деп жалынды. Эпостон мындан кийин Элемандын мүнөзүн ачуучу бир да кагылышты учурата албайбыз. Бирок Төштүктү жөнөткөнгө чейинки иштеринен, мамилелеринен сараң, коркок, тар адамдын элеси калды. Элдин Элемандын образы аркылуу сараң байларды, коркокторду өлтүрө сындаганы көрүнүп турат. Анын айрым мамилелери каардуу Көк дөөнүн иштерин ойго салат. М.: Элеман балдарына аял алып берүүнү ойлобостон, картайтып жиберсе, Көк дөө кыздарын турмушка берүүнү ойлобой чачын агартып жиберет. Эпосто дал ушул учур элдик юмор менен сонун ачылган. Балдарынын сакалынын агарышы, кыздарынын чачынын агарышы — Элеман менен Көк дөөнүн сараңдыгынын символу болуп калган.

Адамдар алгачкы кездерде жаратылыштан тышкары кара күчтөрдүн жашап турушуна ишенишкен. Ошондуктан ар түрдүү касиетке ээ, ар түрдүү типтеги мифтик образдарды түзүшкөн. Кыргыз элинде албарсты, желмогуз, жез тырмак, жез кемпир, жез тумшук, дөө, алп, шаалардын образы түзүлгөн. Алар ар убакта адам баласына каршы күрөшүп, жакырчылыкты, кайгыны, бакытсыздыкты дуушар кылышкан. Укмуштуу жомоктордогу жалпы адам баласына каршы турган желмогуз, дөө, алп дегендер улам кийинки турмуштагы жагдайга карата өзгөрүүгө дуушар болгон. Коомдун духтук жана материалдык байлыгынын негизин түзгөн эл массасы бара-бара адамды, элди эзип канын сыгып жаткан желмогуз, дөө, шаалар, хандар, бектер, байлар экенин түшүнүшкөн. Ошондуктан адам жегичтердин образын кыйыр түрдө колдонуу менен эзүүчүлөрдүн чыныгы жанын, негизги тибин көрсөтүшкөн. «Эр Төштүк» эпосунда (С. Каралаевдин вариантында) Көк дөөнүн образы дал ушундай адамдын каардуу душманы катары

көрсөтүлөт.

Көк дөө жайын сурасан,
Зордугу тоонун теңиндей,
Көрүнгөндү жегидей.
Тоодой тулпар ат минген,
Карагайдай камчы алган,
Кынсыз кылыч байланган.
Кышкы шамал, бороондой
Каары бетине айланган.
Төбө чачы үксөйүп,
Муруттары түксөйүп,
Каарданып күүлөнүп,
Адамдан башка түрү бар (159-бет).

Эпикалык чыгармаларда каармандардын сырткы түзүлүшү, портрети сүрөттөлүшү менен ички касиеттери да ачылат. Жогоруда Көк дөөнүн сырткы сүрөттөлүшүнөн эле адамга жакшылык кылбаган, каардуу, мыкаачы адамдын элесин көрдүк. Эпостогу окуялардын өнүгүшү бул ойдун тууралыгын аныктап отурат. Күлайымды Төштүккө бергиси келбейт. Анын алдамчылыгы чектен тыш даражага өсүп жетет:

Элемандын Төштүгү,
Азып кеткен акмактын
Казан менен кармашып,
Мууну кеткен былкылдап,
Көзү кеткен жылтылдап,
Каны калган бир кашык,
Эти калган кек жашык.
Коркпой-үркпөй балбандар,
Такыр каптап калгыла!
Азып кеткен Төштүктү
Тирүү койбой кылычтап.
Эми башын алгыла! (285—286) —

деп Көк дөө Төштүктүн жолун тосуп чыгат. Дал ушул Көк дөөнүн сөзүнөн анын жеткен алдамчы, коркок экени билинет. Ал Төштүккө «Эти көк жашык, каны бир кашык» калганда капысынан кол салгысы келет. Булардын мындай аракеттери аларды ого бетер жийиркеничтүү көрсөтүп, баатырдык касиетине шек келтирет. Кыргыз элинин эпостук чыгармаларында мындай «баатырлардын» бүтүндөй бир галереясын көрүүгө болот. «Манас» эпосунда Коңурбайдын, «Төштүктө» Көк дөө, Чоюн алптын, «Эр Табылдыда», Чалкалмактын, «Курманбекте» Дөлөндүн ж. б. каармандар буга ачык мисал. Булардын ар биринде өзүнчө өзгөчөлүк мүнөз болсо да, жалпы бир мүнөз менен, так айтканда, алдамчылык менен максатына умтулуу бар. Канчалык амал-айла кылганына карабастан Көк дөө Төштүк менен кармашууга алсыз экенин мойнуна алат. Көк дөө Төштүк тарабынан өлтүрүлөт. С. Каралаевдин вариантында жомоктогу дөөлөрдүн, алптардын образдары символикалык түрдө эзүүчүлөрдүн чыныгы бетин көрсөтүүчү образга айланат.

«Эр Төштүк» эпосунун бардык варианттарында укмуштуу Чоюн кулак жөнүндө айтылат. Мунун өзү эле канчалык сыйкырдуу жомоктордун айрым эпизоддоруна окшоп турганына карабастан, Чоюн кулактын образы эпостун нускасында бардыгын далилдейт. Ошондой болсо да Чоюн кулактын образына токтолуу зарылчылыгы жок. Анткени эпостогу айрым образдар бир эле идеяны ар түрдүү формада кайталап калат. Бул жерде Көк дөөнүн образындагы айрым касиеттерди Чоюн кулактын иштеринен жолуктурабыз.

Мындагы бар болгон өзгөчөлүк кара ниет, алдамчылык иштер ээн талаа, элсиз жайларда таң каларлык жомоктук көрүнүштө өтөт. Эпосто адилетсиз идеяны көтөрүүчүлөр канчалык укмуштуу касиеттерге ээ болбосун, убактылуу жеңиштерге гана жетишет. Эпостун аягында элдик идея — адилеттүүлүк жеңип чыгат. «Эр Төштүк» эпосунун колдо бар кайсы гана вариантын албагын, элдик баатырдын сонун жеңиштерин даңазалайт.

Эпостун көркөмдүк өзгөчөлүктөрү. Ар кандай идеялар эпикалык көркөм чыгармаларда образдар, турмуштук кар өзгөчөлүктөрү картиналар аркылуу ишке ашат. Демек, ар бир чыгарманын идеясына жараша формасы келип чыгат. Ырдын, чыгарманын идеялык мазмунуна эмнени, кандай ойду, түшүнүктү көрсөткөнү жатса, анын формасына жалпы эле композициялык курулушу, синтаксистик категориясы, ритм, рифмага байланыштуу үндүү, үнсүз тыбыштардын орун алышы, диалектилик көрүнүштөр, көркөм каражаттары, стилистикалык фигуралары кирет. Дал ошол чыгарманын идеялык-көркөмдүк бирдигине карата ал чыгарманын эл оозеки чыгармасындагы орду да белгиленет. Анткени, бир эле чыгарманын варианттарынын ортосундагы айырмалар жалаң гана идея жагынан өзгөчөлүктөргө ээ болбостон, көркөмдүк жактан да белгилүү айырмачылыктарга ээ болот. Бул ойду В. Радлов жазып алган «Эр Төштүктүн» варианты менен Саякбай Каралаевден жазылган «Эр Төштүк» сонун далилдеп турат. В. Радлов жазып алган вариантта айрым идеялык мүчүлүштөр менен бирге көркөмдүк жагынан да аксагандыгы байкалып турат:

М.:
Э, Төштүгүм, Төштүгүм,
Менин эрим сен болсон,
Мен да катынын болсом,
Элемандын колунда Кара болот өгөө бар,
Ошону алып келип Менин колума берсең,
Менин эрим сен бол дейт,
Мен катынын болбоюн дейт¹.

Мындай мисалдарды эң эле көп келтирүүгө болот. Бул ырда 7—8 муундук түзүлүш сакталган менен ырдын ритмдик толкуну, куюлушкан уйкаштык жок. Эгерде мунун формалдуу түрдө схемасын түзсөк мындай болуп чыгат:

5—3 — а
4—3 — б
2—3 — б
4—3 — г
4—3 — ж
3—4 — к
2—5 — в
4—3 — д
4—4 — д

Ал эми кыргыз ырларынын биринен да 2—5, 3—4 — схемасындагы стопалык бөлүнүшүн учурата албайбыз. Рифмалык, ритмдик түзүлүшү боюнча да ырга караганда кара сөзгө жакын турганы ачык.

«Эр Төштүк» эпосунда акындын жеке чыгармачылыгына байланышкан ыр саптарынан башка «туруктуу» тексттер да жолугат. «Туруктуу» тексттерди пайдалануу акындын чеберчилигине байланыштуу болот. Ал «туруктуу» тексттер В. Радлов жазып

¹ В. В. Р а д л о в. Образцы..., 552 бет.

алган вариант менен С. Каралаевдин вариантында бирдей эле формада. Бирок ар бир акындын колдоно билишине жараша ар түрдүү идеялык көркөмдүктө, багытта чечилген. Мисалы, В. Радловдо Элеман балалуу болгондон кийин ага ат койгону элди чакырат:

Балама ат кой — деди,
Анда турган элдердин,
Ак сакал кара сакалды карады,
Кара сакал кер мурутту карады,
Кер мурут боз уулду карады,
Боз уул жерди карады,
Ат коёрго билбади (582-бет).

Дал ушул «туруктуу» текст С. Каралаевдин вариантында да кезигет. Бирок мында ырдын ритмдик толкуну да, рифмалык байланышы да, ички мааниси да ошол учурдагы шартты эң ачык көрсөтүш үчүн кайрадан иштелип чыккан:

Каарына чыдабай,
Ак сакалдар бурулуп,
Кара сакалды карады.
Кара сакал баарысы
Боз балдарды карады,
Боз балдары ошондо
Качып-качып тарады,
Каары катуу Көк дөөнүн,
Бөрүдөй көзү жайнады (169-бет).

Бул келтирилген «туруктуу» тексттердин биринчиси ат коюуну биле албай калтаарып калган адамдардын көрүнүшүн сүрөттөөгө алынды. Бирок кандайдыр калтааруу себептери ачык сезилбей калган. Ошондой эле ырдагы ыргак сакталган эмес. Экинчи учурда «туруктуу» текст каардуу Көк дөөнүн психологиясын ого бетер тереңдетип, алдындагы адамдарды жүрөк заада кылып бүтүргөнүн, залымдигин элестетти. Эпосту аткаруучулар белгилүү бир обон менен аткарбастан түрдүү обондор менен аткарышат. Ошондуктан аткаруучунун мелодиясына жараша ырдын формасы өзгөрүүгө дуушар болот. Буга төмөнкү мисалдарды келтиребиз.

В. Радлов жазып алган вариантта Бек Торунун Кенжекенин алдынан чыгып куттуктаганын мындай берген:

— Агай кан кызы Кенжеке, жаным,
Астындагы Чалкуйрук, жаным.
Ал өзүнө кут болсун, жаным!...
Алдындагы чаар инген, жаным,
Ал өзүнө кут болсун, жаным!
Кош тартканың кара бээ, жаным,
Ал өзүнө кут болсун, жаным! (544-бет).

Акын «жаным» деген сөздү редиф катары кийирүү менен ырдын формасын гана өзгөртпөстөн, ырдын негизги идеясындагы керкакшыкты ого бетер ачыктыкка алып чыкты. Кенжекенин жообу муну далилдеп турат:

Астымдагы Чалкуйрук, ея ай,
Атаке (м) берди, мен алдым, ея, ай,
Сеникин тартып алдымбы, ая, ай,

Артымдагы кара инген, ая, ай
 Энекем берди, мен алдым, ая, ай,
 Сеникин тартып алдымбы? ая, ай.
 Кош тартканым кара бээ, ая ай,
 Атакем берди мен алдым, ая ай,
 Сеникин тартып алдымбы? ая, ай (545-бет.).

Эпостордогу же жалпы эле лирикалык чыгармалардагы редифти ырдын рифмаларынан кийин келүүчү бирдей сөздөрдүн жөнөкөй кайталоосу деп гана түшүнүүгө болбойт. Алар ырга жаңы ыргак, жаңы маани, жаңы форма берет. Жогоруда келтирген Кенжекенин жообунан «ея ай» деген редифтерди кыскартып койсок да каармандын каарданганын, ички кекээрин түшүнөбүз. Бирок жалпы окуянын жүрүшүн эске алганда бир нерсе жетпей жаткандай сезилет. Кенжеке кокусунан жолуккан Бекторунун кер какшыгына тан калды. Дал ушул тан, калуусу, чочуганы ырдын аягында айтылган редифтик «ея ай», «ая ай» деген сырдык сөздөр аркылуу ташка тамга баскандай ачык элестей түштү. «Эр Төштүк» эпосунда туруктуу эпитеттер көп. Бирок, мында бир нерсени эске тутуу зарыл. «Эр Төштүк» эпосунун толук вариантын айтуучу Саякбай Каралаевдин негизги кесиби «Манас» айтуу болгон. Ошондуктан «Эр Төштүк» эпосунун ыр түзүлүшү, андагы окуяларды же персонаждарды сүрөттөө жагдайы «Манас» эпосуна өтө окшош.

«Эр Төштүк» эпосунда Төштүктүн атына «сырттан», «тоодой», «арстан», «берен» деген сөздөр туруктуу эпитеттер катары колдонулат. Ошондой болсо да булардын ичинен «сырттан» деген эпитет Төштүктүн атына синоним болгонго чейинки түшүнүккө жеткен:

«Элемандын сырттаны,
 Жан коючу кул эмес» (22/23-бет)

 Сырттанын. барып оолукту,
 Чубап кеткен жылкынын
 Чубагына жолукту (21-бет).

Ал эми башка учурларда «арстан», «берен», «көк жал» ж. б. эпитеттердин колдонулушу «Манас» эпосуна өтө окшош. Ал түгүл энчилүү аттардын эпитеттик ролго өтүшү эки эпосто бирдей. «Манас» эпосунда кишинин аттары ырга аллитерация, ассонанстык ыргак киргизген:

Ырамандын Ырчы уулу,
 Катагандын кан Кошой.
 Эштекттердин Жамгырчы ж. б.

Дал ушул стилдик ыкма, «Эр Төштүк» эпосунда да колдонулат:

Элемандын эркеси,
 Элемандын сырттаны

же болсо, «Манаста»:

Көк жалың туруп оолукту

Төштүктө:

Сырттаның туруп оолукту ж. б.

Мындан башка окуяны байланыштыруу, каарманды сүрөттөө ыкмалары боюнча да эки

эпосто көп окшоштуктар бар:

Муну мындай таштайлы,
Манастан кабар баштайлы («Манас»).

Аны мындай таштайлы,
Элеман уулу Төштүктөн
Эми кабар баштайлы («Эр Төштүк»),

.....
Кабырга сөөгү бөлүндү,
Көздөн жашы төгүлдү.
Эки көзү жайнады,
Казандай ичи кайнады.

.....
Туубай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн.

.....
Өөдө-төмөн карабай,
Өлөмүн деп санабай

.....
Андай-мындай дегиче,
Ачып көздү жумгуча

.....

Мындай ыр саптарын эки эпостон тең кеңири жолуктурабыз. Анткени С. Каралаев «Манас» эпосундагы туруктуу идиомалык, фразеологиялык бирдиктеги ыр саптарын «Эр Төштүк» эпосун айтканда да кеңири колдоно берген.

«Эр Төштүк» эпосунун ыр түзүлүшү ар түрдүү форма, стилдик ык менен ишке ашкан. Башкача айтканда, эпостун бир жеринен аноформалык ички, аяккы уйкаштыкты жолуктурсак, экинчи жеринен редифик форманы жолуктурабыз:

.....
Кароолудай көрүндү
Көк эренче жамынып (б) 7
Көрөр болсоң Көк дөөнүү (а) 7
Көк жолборстой чамынып, (б) 7
Көк болот чокмор колго алып, (в) 9

Көк тулпар санга бир салып (в) 8
Төбө чачы үксүйүп, (д) 7
Муруттары түксүйүп, (д) 7
Каарданып күүлөнүп, (ж) 6
Күлайымга сүйлөнүп (ж) 7 (152-бет).

Эпостун ыр түзүлүшү дал ушул сыяктанып бир эле көрүнүштү сүрөттөө үчүн уйкаштыктын ар түрдүү формасын колдонгон. Эпостук чыгармаларда уйкаштыктын түрдүү формасынын кезигишинин негизги себеби, баарыдан мурда, туруктуу строка ээ болгон куплеттердин жоктугунда. Анткени эпостук чыгармаларда рифмалык бирдик башкы ролду ойнобостон, ички интонациялык байланыш, бир ойдун бүтүшү негизги күч болот. Ошондуктан эпикалык чыгармаларда желдирме-тирадалар көп учурайт.

«Эр Төштүк» эпосунун уйкаштык системасында аяккы уйкаштыктан башка ички уйкаштык негизги ролду ойнойт. Айрыкча каармандардын кыймылын, согушту сүрөттөгөндө бир маанидеги, же карама-каршы маанидеги кош сөздөр аркылуу ички уйкаштыкты түзүү мүнөздүү:

.....

Көк дөө менен Эр Төштүк
Аркы-терки чабышып,
Мандай-тескей' турушуп
Мылтык атып, жаа тартып,
Былчылдашып урушуп (288-бет).

.....

Олбуй-солбуй камчы уруп,
Оң-тетири теминип,
Качырып кирип барды эми (275-бет).

Келтирилген мисалдагы «аркы-терки», «мандай-тескей «Олбуй-солбуй», «оң-тетири» деген сөздөр каармандын кыймыл-аракетин, абалын көрсөтүү менен ырдын ички ыргагын түздү. Ошондой эле кош сөздөр ыр арасында өзүнчө стопалык бирдикке ээ болду.

Кыргыз элинин кенже эпостору ар түрдүү обон менен аткарыла турганы маалым. Бирок «Эр Төштүк» эпосун Саякбай Каралаев «Манастын» обону менен аткарып, андагы көркөм каражаттарды, туруктуу сүрөттөөлөрдү, стилдик ыкмаларды да колдонгон. Ошондуктан «Эр Төштүк» эпосунун көркөмдүк өзгөчөлүгү «Манас» менен жалпылык түзүүдө өзүнчө касиетке ээ болуп калган. «Эр Төштүк» эпосунун башка кенже эпостордон өзгөчөлүгү дал ушунда турат.

О. Урмамбетовдун варианттарында Желкайып кыздын нукура акылы, улуу адамгерчилиги, тунук сүйүүсү өтө көркөм, реалдуу сүрөттөлөт. Кыздын кыймыл-аракетинен, көз карашынан чектелгендикти, диндик жөрөлгөлөрдү байкай албайсың. Тескерисинче өзүнүн Байышка жасаган мамилеси менен эпоско боорукерликти, чексиз кайраттуулукту, ченемсиз адамгерчиликти киргизет.

М. Мусулманкуловдун вариантында Белкыздын Байышты табышы, ага ашык болуп жер кезиши бир топ укмуштуу окуяларда өтөт. Бирок кыздын сүйүүсү, сүйгөнү үчүн азаптанышы, убайым чегиши диндик көз карашка, жөрөлгөлөргө, анын мусулман динин урматтагандыгына байланыштуу сүрөттөлгөндүктөн, элдин алдыңкы түшүнүгүн, ой кыялын, аң-сезимин, көз карашын чагылдыруучу элдик каармандын образына көлөкө түшүргөн.

Эпостун корутунду бөлүмүнө келгенде бир топ талаш маселелер туулат. Ж. Таштемиров 1952-жылы «Кызыл Кыргызстан» газетасына К. Акиев айткан «Жаныш, Байыш» эпосуна сын макаласын жарыялап, поэмадагы «кулдар бийликти ала албайт, хандын тукуму хан болуп өтөт, хан бийлиги түбөлүктүү, бийликке кол сунгандар жазаланат» деген идеянын элдик чыгарманын духуна, көз карашына карама-каршы келе тургандыгын белгилейт¹. Эпосто жогорку сыяктуу элдик оозеки чыгармачылыктын духуна жанашпай турган бай-манаптардын идеологиясын, көз карашын кубаттаган идеялардын кирип кетиши 1954-жылы «Кенже эпостордун элдиктүүлүгүн аныктоого карата»¹ өткөрүлгөн конференцияда белгиленет. Бирок мындан бул варианттар өзүнүн маанисин такыр жоготту деген жыйынтык чыкпайт. Айрыкча К. Акиевдин варианты күчтүү сүрөттөлгөн эпизоддору, окуяларды баяндоодогу ырааттуулуктун сакталышы, образдардын бул же тигил деңгээлде жакшы иштелгендиги, көркөм, элестүү айтылышы менен баалуу. Ошондуктан, жогорку варианттын айрым кемчиликтери баш сөздө

¹ Поэмада элдик нукура идеянын бурмаланышы эске алынып 1939-ж. К. Акиевдин айтуусу боюнча жарыкка чыккан китеп колдонуудан алынып ташталат.

¹ Фонду, инв. № 1633.

айтылып, 1970-жылы кайтадан окуучуларга сунуш кылынып отурат. Анткени үч вариантта тең (Жаңыбаевдин, М. Мусулманкуловдун, К. Акиевдин) жогорку эпизоддун орун алышы² жана бир мотивде талкууланышы анын бул же тигил деңгээлде элдин чектелген көз карашы менен байланыштуу болуп жүрбөсүн деген ойго алып келет. К.Акиевдин варианты боюнча Акжол, Дарбаз согуш мезгилинде калмактан колго түшүп келген кулдар делет:

Кара чабуул кыргында,
Калмактан түшкөн кыргызга
Аты Четен кул эле,
Отун алып, от жарып,
Кул чыгарып турчу эле,
Акжол, Дарбаз экөө тең
Четен кулдун уулу эле³.

Демек эл өз түшүнүгүндө эзелтен каршылашкан душмандын тукумунун хан болушун, эл башкарышын жактырышкан эмес. Ошондуктан, эпосто Акжол, Дарбаз сыяктуу «кулдардын» жазаланышына, жок болушуна жол берген.

О. Урмамбетовдун айтуусунда поэма бир топ реалдуу, композициялык курулушу жагынан тыкан, идеялык жагынан таза чыккан. Алсак, бул вариантта Азирет хандын өткөндө калмак элине баскынчылык жортуул жасашы, Желкайыптын мусулман динин кабыл алышы, Жаныш, Байыштын жоктугунан пайдаланып бийликти колго алган Акжол, Дарбаздын жазаланышы сыяктуу бүдөмүк туудура турган идеялар орун албайт. Ошондой эле Жаныш, Байыш жокто Акжол, Дарбаз эки кулдун жасаган адамгерчиликсиз кылык-жоруктары, элге көрсөткөн кысымы, Жаныштын үй-бүлөсүнө жасаган зомбулугу элдин идеалына, көз карашына карама-каршы келет. Ошондуктан эл алардын жок болушун, жазаланышын кубаттайт.

Бирок бул жерде бир маселени эскере кетүү зарыл. Биринчиден, бизге белгилүү оозеки чыгарманын мазмуну да, формасы да өзгөргүч келет. Эпосту Жаңыбаевден, Мусулманкуловдон жазып алган мезгилден бери чейрек кылым убакыт өттү. Демек, ошол аралыктын ичинде анын идеясына, мазмунуна өзгөрүүлөрдүн кириши ыктымал, айрым чектелген көз караштардын четтетилиши да табигый көрүнүш. Экинчиден, айтуучунун жеке көз карашы, түшүнүгү эпоско чагылышпай койбойт. Бул жагынан алганда да 20-жылдардагы сабатсыз айтуучунун деңгээлин, бул же тигил көрүнүшкө баа беришин 70-жылдын жогорку билимдүү айтуучусу менен бир катарга коюуга болбойт.

Мындан О. Урмамбетов эпосту биздин доорго, көз карашка жакындаштырган, анын традициясын бузуп койгон деген жыйынтык чыкпайт. Тескерисинче, айтуучу поэма жаралган доордун карама-каршылыгын, идеалын, салт-санаасын, турмуш-тиричилигин, умтулуусун, күрөшүн реалдуу чагылыштырат, элдик баатырлардын эрдиктерин, улуу адамгерчилиги даңазалайт.

О. Урмамбетовдун вариантын башка варианттар менен салыштырууда төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр орун алат:

1. Идеясы ачык, он каармандын бул же тигил аракетин диний жөрөлгөлөр, түшүнүктөр менен мотивдештирүү жок.

2. Акжол, Дарбаз кулдар окуясы орун албайт.

3. Жаныш, Байыштын калмактардын кабарын Асылшаадан угуп, жоого каршы аттанышы бул вариантка кирген жаңы эпизоддордон. Ошондой эле элдердин өз ара достугу, калмак элинин Жаныш, Байышка, Желкайыпка жасаган мамилеси бул вариантта өтө жылуу, көркөм сүрөттөлөт. Калмак эли ич ара акылдашып, Желкайыптын себин жетимиш төөгө артып, кадырлап, барктап узатат.

² Жаныш, Байыш, Фрунзе, 1939, 233-бет.

³ Жогоркуда.

Эпосто кыргыз элинин өз душманына жасаган мамилесинде чыныгы адамгерчилик байкалат. Саядатты ардактап көөмп, мүрзөсүнүн үстүнө белги тургузушат. Атасы өлүп кайгыга муюшуп турган Желкайыпка кайрат айтып, көңүлүн көтөрүүдө чыныгы адамгерчилик, боорукерлик көрүнөт.

Ошондой эле көркөмдүгү жагынан да К. Акиевдин вариантынан калыша бербейт. Алсак:

Анардай болгон Кызыл кыз,
Ак кайындай узун кыз,
Табылгыдай кызыл кыз,
Болбураган болук кыз,
Бой мүчөсү толук кыз,
Тебетейи кундуз кыз,
Телмиргени жылдыз кыз.
Бетинде калы айдай кыз,
Мээрим бар жайдай кыз.
Беш көкүлү барча кыз.
Жыйылган белем канча кыз
Көйнөгү көркөм жибек кыз,
Шилекейи мүрөк кыз.
Сулуулугу чүрөк кыз,
Тунуктугу суудай кыз,
Узун моюн куудай кыз.
Этинин агы кардай кыз,
Сүйлөгөн сөзү балдай кыз⁸

делип, ар бир кыздын сырткы турпаты элестүү салыштырууларда берилет. Жогоркудай ыр саптары О. Урмамбетовдун вариантынан көп кездешет:

Аргымак минген зор жигит,
Аябаган чоң жигит.
Айыгышкан жоо келгенде
Айылында жок жигит.
Кызыл ат минген зор жигит,
Кымыз ичкен ток жигит,
Кыздарды көрсө чой жигит,
Кыйкырып жоо келгенде
Калаасында жок жигит²

сыяктуу көркөм, таамай айтылган ыр түрмөктөрү да бар.

Эпостун идеялык багыты жана образдары. «Жаныш, Байыш» эпосунда да элдин көз каранды эместик үчүн жүргүзгөн күрөшү, алардын боштондукка умтулуусу көңүлдүн борборунда туруп, эпос элдин жашоосун, турмушун, күрөшүн, ой-санаасын өз аймагына камтыйт. Эпостун чыгыш доору жөнүндө так ой айтуу кыйын. Анткени бул эпосто «Курманбек», «Эр Табылды» поэмаларындагыдай маселе конкреттүү коюлбайт. К. Акиевдин вариантында Жаныш, Байыштын кытайлар менен согушкандыгы айтылса, калган варианттарда кыргыз элинин сырткы душманы калмактар делинет. Бирок сүрөттөлгөн окуяларына караганда эпостун чыгыш доору кыргыз элинин ар кандай баскынчылык согуштарды баштарынан өткөрүп турган жоокерчилик заманын чагылдыргандыгы ачык. Адатта элдик баатырдын кыймыл-аракетинде, күрөшүндө

¹ Фонду, инв. № 5186.

² Жогоркуда.

көпчүлүктүн үмүт-тилеги, көз карашы ишке ашат. «Жаныш, Байыш» поэмасында да эпостогу негизги идея Жаныш, Байыштын керт башына байланыштуу көтөрүлөт. Эл алардын образына ашкере баатырдыкты, чексиз кайраттуулукту топтойт. Алардын кыймыл-аракетинде эл эркиндигин, көз каранды эместигин көздөө идеясы ишке ашат. Ошондуктан, окуянын башталышында эле элдик баатырлардын тар-тайкы, өзүмчүлдүк максатта эмес адилеттүүлүктү көздөп, элдин кызыкчылыгы үчүн күрөшкө чыгышы ачык белгиленет. Элдик каармандын төрөлүшү кыргыз элинин калмак төбөлдөрүнө жыл сайын кырдан кыз, алтын-күмүштөн салык төлөп турушу менен шартталат. Ал эми окуянын башталышында эле.

Адырлуу тоодо жел жокпу,
Ажыратар биздейди,
Ак калпак .кыргыз уулунан
Азамат, туулган эр жокпу?
Мингениңер бууданбы,
Энеңер коркок тууганбы?
Эркек деп кимдер айта алат,
Намысы жок уланды¹

деген Асылшаанын сөзү менен эр азаматтарды ар-намыстуулукка, эли-жерин сүйүүгө, анын көз каранды эместигин коргоого чакыруу идеясы эпоско кошо кирип, Жаныш, Байыштын андан аркы кыймыл-аракетинде күрөш темасы жетектөөчү ролду аткарат. Натыйжада элдик баатырлар кыргыз элин калмактарга төлөп турган салыктан куткаруу, өткөндөгү баскынчылык менен тартып алган Айдың-Көлдү кайтаруу максатында жоо-жарагын камдап, жалпы элдин, атасы Нуркандын кубаттоосу менен жоого каршы аттанышы кыргыз элинин баатырдык эпосторунда кеңири жайылган традициядан ажырабайт.

Жаныш, Байыштын бардык кыймыл-аракети, жоо жарагы күткөн кырк жигити элдик баатырга мүнөздүү көрүнүштөр деп. Жаныш Байыштын жоого аттанар алдында элге бүлгүнчүлүк түшүрбөс максатында:

Жоонун жайын билбеген,
Чубатып кырсак көп элди
Не максатка жетебиз² —

деп, көп кошун алуудан баш тартышы, ириде көпчүлүктүн ыңгайын, кызыкчылыгын көздөшү эпосто ачык белгиленет.

Жаныш, Байыштын образын бири-биринен ажыратып талдоого болбойт, анткени эки баатырды эл бирдей баалайт. Өздөрүнүн бардык ой-санаасын, учкул кыялын, келечек үмүтүн алардын кыймыл-аракетине, күрөшүнө байланыштуу чечет. Ошондуктан эл эр жүрөктүүлүк, намыскөйлүк, ашкере баатырдык, адилеттүүлүк сыяктуу жакшы сапаттарды элдик баатырлардын керт башына топтойт. Албетте, мындан Жаныш, Байыштын көрсөткөн баатырдыктары, кулк-мүнөзү ири-биринен ажырабайт деген жыйынтык чыкпайт, ошондой эле жеке өзгөчөлүгүн жокко чыгаруу деген сөз эмес

Эпосто негизги тема-элди, жерди көз карандылыктан сактоо, эрдик, ар-намыс сыяктуу идеялар Жаныш, Байыштын образы аркылуу ишке ашкан проблемалар болгону менен алардын кыймыл-аракетинде, кулк-мүнөзүндө, көрсөткөн эрдиктеринде айырмачылыктар учурайт. Мисалы, бардык варианттарда Байыш сууга салса чөкпөгөн, отко салса күйбөгөн, ок өтпөгөн башкача касиеттеги каарман катарында мүнөздөлөт. Айрыкча К. Акиевдин, О.

¹ Фонду, инв. № 5186.

² Фонду, инв. № 5186.

Урмамбетовдун варианттарында Байыш укмуштуудай баатыр да, айтканынан кайтпаган кайраттуу да, душманына ырайымсыз каардуу, өз элине камкор жоокер болуп көрүнөт. Ар бир кыйынчылык Байыштын кайратын курчутуп, шерденүүсүн, баатырдыгын арттырат. Душмандын калың колу каптап кирип, күчтүн тең эместигин көрүп турса да:

Тилдүү жоодон качканча,
Түбү жок суудан акканча.
Коргошун таштай куркурап,
Суу түбүндө жатканча.
Жандуу жоодон качканча,
Жаны жок суудан акканча.
Жаш болсом да өлүмдөн
Жанымды аяп бакканча,
Согушта өлсөм бейишмин¹ —

деп, Байыштын качуудан баш тартышы, элдин кызыкчылыгы үчүн өмүрүн курман чалууга даяр турушу элдик баатырлардын кулк-мүнөзүнө таандык сапаттардан. Аяз, Аргын менен жекеме-жеке беттешүүсүндө жеңишке ээ болушу, анын эрдигин, даңазалай турган эпизоддордон.

Эл ар дайым элдик баатырдын керт башынан адилеттүүлүктүн, чыныгы адамгерчиликтин орун алышын самап келишкен. Жогоркудай эл кыялы, көз карашы бул эпосто да кубатталат. Алсак, Байыш өзүнүн душманы катарында жалпы калмак элин эмес, айрым башкаруучу төбөлдөрдү — Сыядат ханды эсептейт. Ошол себептүү адегенде эле ханды өлтүрүп, элди бөөдө бүлгүнчүлүккө түшүрбөй, согушту токтотот.

Эл кыялында, ой-санаасында түзүлгөн он образдар эч качан эпосто баскынчы катарында көрсөтүлбөйт. Сөзсүз, анын күрөшү кандайдыр бир адилеттүүлүккө, өз эли-жерин көз карандылыктан куткарууга, элдин өткөндөгү өчүн, кеткендеги кегин алууга багытталат. Ошондуктан «Жаныш, Байыш» эпосунда да оң каармандын күрөшү эл кызыкчылыгын көздөгөндүгү үчүн эл тарабынан кубатталат.

Элдик баатырга душмандын күлкү келтире турган көрүнүшүн карама-каршы коюу менен он каармандын эрдигин, баатырдыгын даңазалоо эпостордо кеңири жайылган ыкма. Алсак, эпосто «булчуңу буура санындай, сакалы айгыр жалындай», «Бүткөн боюн түк баскан» олбурлуу заңкайган калмактын Аяз баатыры «чүү» деген жерде Жаныш, Байыштын кылычынан кулап түшөт. Же болбосо:

Тегерете караса,
Тепши сындуу көзү бар.
Олурая караса,
Ороо сындуу көзү бар².

Аргын баатыр каны кетип кансырап, алы кетип алсырап турган Байыштын колунан каза табат.

Эпосто Байыштын эрдиги да, кемчилиги да, ала көөдөн аңкоолугу да калыс сүрөттөлөт. Душманды дүрбөлөңгө салып кызып алган Байыш, Жаныштын «Согушту токтото туралы, чарчап чаалыгып калдык!» дегенине көнбөстөн, майданга кайрадан кириши эпосто кубатталбайт. Тескерисинче жогорку эки вариантта тең:

Агасына тил албай,
Колго кирди эр Байыш.

¹ Жаныш, Байыш. Фрунзе, 1939, 61-бет.

² Жаныш-Байыш, 160-б.

Ай далыга ак олпок,
 Торко кийди эр Байыш.
 Арып ачып чарчабас,
 Жорго минди эр Байыш.
 Акмалап душман чубаган,
 Жолго кирди эр Байыш.
 Азап-мээнет арылгыс,
 Шорго кирди эр Байыш.
 Кырк жигитке тил албай,
 Колго кирди эр Байыш.

 Кордук менен арылгыс
 Шорго кирди эр Байыш¹—

деп, баатырдын баатырдыгы эл менен бирдикте экендигин, жалгыз адам канчалык эр жүрөктүү, баатырдыгына карабастан, жеңилишке учурай тургандыгын айтуучу алдын ала эскертет. Алды-артына карабай душмандын соңуна түшкөн Байыш бир туюкка барып такалганын да душмандар курчап калганда гана байкайт. Эпосто:

Каптаган жоону качырды,
 Качырган менен пайда жок.
 Душман сансыз, ал жалгыз,
 Кыла турган арга жок²

сыяктуу ыр түрмөктөрүнүн орун алышы элдик баатырдын жеңиши, жеңилиши көпчүлүктүн колдоосу менен чечиле тургандыгын бир жолу айкындайт.

Байыштын согуш майданындагы эрдигин сүрөттөөдө традициялуу мүнөздөмөлөр, эпитет, салыштыруулар колдонулат:

Алдастатып душманды,
 Арстандай эр Байыш,
 Сайып кетип баратат.
 Тик качырып бир жолго
 Салып кетип баратат³

Элдик баатырды опсуз баатыр, ашкере чыдамкай, эр жүрөк, кайраттуу кылып көрсөтүү эпостогу жалпы традициялык көрүнүш. Колго түшкөн Байыш Сыядат хандын адам чыдагыс кыйноолорун башынан өткөрөт. Бирок, ал колу-буту байланып, далы эти канжыгадай тилинип, камчы тийген жерлеринен кара кочкул кан агып турса да, сары санаага түшүп мөгдүрөбөйт. Чындыгында, эл өз уландарын өтө чыдамкай, келечекке үмүттүү караган баатыр адам катарында сүрөттөшөт. Айрыкча К. Акиевдин, О. Урмамбетовдун варианттарында Байыш эрдиктин, баатырдыктын чыныгы үлгүсүн көрсөтөт. О. Урмамбетовдун вариантында ал мындайча сүрөттөлөт:

Кызыл темир басса да,
 Кызылдай союп этине,
 Кыйнап камчы чапса да,
 Канжар тийген жеринен
 Чыпылдап каны акса да,

¹ Фонду, инв. № 5186.

² Фонду, инв. № 5186.

³ Фонду, инв. № 5186.

Аёосу жок душмандан
 Азапты катуу тартса да,
 «Түбүндө сендик болом деп»
 Сүйлөбөй койду көшөрүп¹.

Өз өмүрүнөн, керт башынын жыргалчылыгынан көпчүлүктүн кызыкчылыгын, мүдөөсүн жогору коюу элдик баатырларга таандык сапаттардан. Алсак, «Жаныш, Байыш» поэмасында өлүм алдында жаткан Байыш ириде элдин тагдыры жөнүндө ойлойт, анын келечеги жөнүндө тынчсызданат. Инисине каралашып, эмне кыларын билбей турган Жанышка:

Андан көрө аттанып,
 Айыгышкан жоону жеңип кет.
 Мындан ары калмакка
 Унуткус санат кылып кет² —

деп, агасын улуу ишке, улуу максатка үндөп, женишке шыктандырат, өзүнө каралабай, душманды талкалашын сурап көптөн-көп кайрылат. Эпосто Байыштын образы өз жеке кызыкчылыгын көпчүлүктүн таламына баш ийдириши менен жогору бааланат.

Элдик каарман көпчүлүк убакта эл кыялында «түбөлүктүү» өлбөс адамга айланат. Баланын эрдигин, баатырдыгын баалап сүйүп калган Желкайыптын жети жылы ордо багып, Байышты аман-эсен сактап калышы эпосто бир топ реалдуу жана кызыктуу сүрөттөлөт. О. Урмамбетовдун варианты боюнча аялдын аяры Желкайып Байыштын турган турпатын биринчи көргөндө эле жактырып калат:

Сыртынан байкап Желкайып,
 Жактырып турат баланы.
 Не айтты деп үксөндөп,
 Түшүнбөй калмак тарабы.
 Эч адамга теңебей,
 Эрдигин сулуу баалады³.

Натыйжада Желкайыптын өз башын өлүмгө байлап, Байышты кордуктан, өлүмдөн куткарышы кыздын сүйүүсүнүн чексиздигинен келип чыгат. Ал эми сүйүү темасы бул вариантта ачык жана реалдуу чечилгендиктен, поэманын аягында кыздын бул, же тигил кыймыл-аракети эч кандай ишенимсиздикти, же күдүктөнүүнү туудурбайт. Эпостун бардык варианттарында Байыштын аман-эсен калышы, душманын талкалап өз элине аман-эсен кайтышы Желкайыптын эр жүрөктүүлүгү, көрсөткөн жардамы менен гана жүзөгө ашат. Демек, бул эпизоддордун бардык варианттарда орун алышы анын алгачкылыгын көрсөтөт. Ошондой эле Желкайыптын Байышка жасаган мамилесин ар бир айтуучу ар кандай мотивировкалагандыгын эскерте кетүүгө тийишпиз.

Эл өз каарманын сүйөт, ошондуктан анын эрдигин, баатырдыгын апыртып, өзгөчөлөнтүп сүрөттөшү да ыктымал. Бирок, элдик баатырдын кыймыл-аракети канчалык апыртылбасын,¹ канчалык элдин фантазиясында иштелбесин, өзүнүн турмушту к негизинен ажырап калбаганда гана эстетикалык маанисин жоготпойт. Мисалы, «Жаныш, Байыш» эпосунда айтуучу Байышты баатыр да, эр жүрөк да, намыскөй-кайраттуу кылып да сүрөттөйт. Ошондой эле өзүнүн эр жүрөктүүлүгүнө карабастан, караңгы ордо алсыз экендигин белгилей кетет:

Ак орго барып саларда

¹ Фонду, инв. № 5186.

² Фонду, инв. № 5186.

³ Фонду, инв. № 5186.

Аркардай көзү жайнады.
Акарат иш кылалбай,
Түгөнгөн экен шайманы¹.

Элдик баатырдын жеңиши, кара ниеттердин, баскынчылардын жазаланышы менен окуянын аякташы элдик эпостордо традицияга айланган көрүнүш. Байыштын Саядат хан менен экинчи жолу беттешүүсү адилеттүүлүктү калыбына келтирүү максатын көздөйт. Ал Байыштын:

Хан Саядат атаңдын
Катыгын колго беремин.
Касташканым бир киши,
Кызыл канын төгөмүн.
Беттешпей коркуп душманга,
Элге шылдың болгуча,
Кармашып жатып өлөмүн²

деген сөзүнөн ачык көрүнөт. Байыш баатырдын Саядатханды өлтүрүшү менен дароо согушту токтотушу, калмак элин талап, олжолоп бүлгүнчүлүккө түшүрүүдөн баш тартышы адилеттүүлүктү көздөгөн элдик идеянын он, каармандын кыймыл-аракетине байланыштуу ишке ашышынын далили болот. Чындыгында, эч бир элдик баатырдын душманы бүтүндөй бир эл эмес, айрым адамдар, хан, бектер экендиги кыргыз элинин башка эпосторунда да ачык белгиленет. «Жаныш, Байыш» эпосунда да Байыш Саядат хандын өлүшү менен согуштун токтогонун билдирет. Саядаттын көп жылдар бою кыргыздан алып турган салыгын, Айдың-Көлдү кайтарып берүү деген закондуу суроо менен кайрылышы баскынчылык же зордук, зомбулук катарында эсептелбейт. Байыштын койгон шартын калмак эли туура табат да, эки элдин ынтымакташуусу менен окуя аяктайт.

Ырас, негизги маселелер боюнча Жаныштын образын Байыштыкы менен бирдей коюуга болот. Анткени Жаныш да иниси сыяктуу кыргыз элинин көз каранды эместиги, келечектеги бейпилчилиги үчүн күрөшкөн тайманбаган баатыр да, намыскөй, кайраттуу да. Согуш майданында көрсөткөн эрдиги жагынан Байыштан кем кала бербейт. Эпосто Жаныштын согушка кириши:

Жекеге кол чакырган,
Жолборстой үнү чыкканда.
Бөрү кирген немедей,
Бөлөкчө тийди душманга.
Үрккөн койдой топтошуп,
Үркөрдөй боло калышты,
Ачуулуу үнүн укканда»³

делип таасын тартылат. Бирок Жаныштын образын Байыштан айырмалап турган өзгөчөлүк анын токтоолугу, кылдаттыгы жана аярлыгы болуп саналат. Кызуу кандуу Байышка «азыр элге кайталы, ок-дарыны мол алып, арбын кол алып, анан душман менен кармашалы» — деп, кайрылышында согуштун ыңгайын жакшы түшүнгөн кыраакы кол башчы экендиги ачык байкалат. Эпосто Жаныш элине камкор, бир бооруна кайрымдуу, адамгерчиликтүү баатыр катарында сүрөттөлөт. К. Акиевдин, О. Урмамбетовдун вариантында Жаныштын Байышка карата болгон бир туугандык сүйүүсү, ысык мамилеси, бир боордоштук жылуу сезими өтө көркөм, реалдуу берилет. Алсак, канга боёлуп жаткан

¹ Фонду, инв. № 5186.

² Фонду, инв. № 5186.

³ Фонду, инв. № 5186.

боордошунун башын жөлөп:

Өйдө болсом жөлөгүм,
Ылды болсом өбөгүм.
Жатындашым жан биргем,
Көзүңдү аччы көрөйүн.
Кыйналып турган жаңыдан,
Курман болуп берейин¹ —

деп, көзүнөн буурчактата жашын төгүшү, анын азабынан акыл-эстен ажырап барып токтошу эпосту тыңшоочулардын сезимине таасын тиет.

Жаныш, Байыштын жеңиш менен элине кайтып келиши, кыргыз элинин баскынчылардын кысымынан биротоло кутулуп, бейпилчилдикте жашап калышы менен поэманын аякташы элдин эзелтеден көксөгөн мүдөөсүнүн жүзөгө ашышы, элдик баатырдын бардык кыймыл-аракетинин, күрөшүнүн эл тарабынан кубатталышы болуп саналат.

Эпосто ар тараптуу түзүлүп, бир топ талаш-тартыш туудура турган образдын бири — Желкайыптыкы. Анткени анын образын ар бир айтуучу ар кандай талкуулайт. К. Акиевдин, Жаңыбаевдин, М. Мусулманкуловдун варианттарында кыздын Байышты куткарышы анын жашынан мусулман динин үйрөнүп, кадырлагандыгы себепчи болот. Желкайып Байышты көргөндө эле «түпкү уругу, дини кайсы экендигин сурап билейин, эгер мусулман болсо, жубай кылып алайын» деп баатырдын ал-жайын сурап сөз катат. Желкайыптын кыймыл-аракетинде диндик мотив жетектөөчү, багыт берүүчү ролду ойнойт. Ал эпостогу төмөнкү ыр түрмөктөрүнөн ачык көрүнөт:

Мукамбетке берилип,
Мусулман болгон жашынан,
Бул кызыңдын адаты
Мына мындай башынан.
Сыр сурадың таксыр хан,
Айтпай кантип жашырам.
Мусулмандан бир молдо
Чакыртып алып окуган.
Кол кайырды мол берип,
Бата алган далай сопудан.
Бала болбой курусун,
Бачым кутул сен мындан².

Бирок айрым варианттарда (М. Мусулманкуловдун, К. Акиевдин, Жаңыбаевдин) диндик мотивдин Желкайыптын образына кирип кеткендигине карап, аны жалпысынан тескери образ катарында баалоого болбойт. Анткени образдын түзүлүшү белгилүү даражада ошол кездеги элдин түшүнүгү, деңгээли менен байланышкан. Желкайыптын кулк-мүнөзүнүн диний мотивге байланыштуу талкууланышы ириде ошол доордун айрым карама-каршылыктарынын, чектелген көз караштарынын эпосто сакталып калышы менен түшүндүрүлөт. Бирок окуянын жүрүшүндө Желкайыптын Байышты куткарышы кыздын мусулман динине киргендигинен эмес, баланын баатырдыгын, эрдигин баалап, чексиз сүйгөндүгүнөн келип чыккандыгы ачык көрүнөт. Айрыкча К. Акиевдин вариантында кыздын кулк-мүнөзү бир топ реалдуу сүрөттөлөт; ал өзүнүн сүйүүсү үчүн өз элине, өз атасына да чыккынчылыкка барат, Байышты куткарыш үчүн эрдикти да көрсөтөт, айла-амалды да колдонот.

¹ Фонду, инв. № 5186.

² Жаныш, Байыш, 1939, 140-бет.

Бирде ичи тар өжөр, бирде сүйгөнү үчүн оордукту да, ыза-кордукту да мойнуна жүктөгөн кайраттуу каарман катарында сүрөттөлөт. Анын башын өлүмгө байлап, жети жыл зынданда Байышты багып түн уйкусун, күн тынымын бөлүшү эпосто чыныгы таза сүйүүнүн үлгүсү катарында даңазаланат. Ошондуктан эл тарабынан элдик баатырдын жеңишине көмөк көрсөтүп, өбөлгө түзгөн Желкайыптын образы оң образ катарында бааланат.

О. Урмамбетовдун вариантында Желкайыптын образы бир аз башкачараак талкууланат. Кыздын Байышты куткарышы Желкайыптын чексиз берилип сүйгөндүгүнөн келип чыккандыгы эпостун башында эле баса белгиленип, анын кыймыл-аракетин ар кандай диний мотив менен түшүндүрүү орун албайт.

Эпосто кытай (калмак) ханы Саядаттын терс иштери, тескери кыял-жоруктары бир топ ишенимдүү сүрөттөлөт. Ал айлап, жылдап салык алып, кырк кыздан салык салып, кыргыз элинин тынчтыгын кетирген зордук-зомбучул баскынчы катарында сүрөттөлөт. Ошондуктан анын элдик баатыр Байыштын колунан каза табышы адилеттүүлүктүн жеңип чыгышы катарында эл тарабынан кеңири кубатталган идеялардан болуп саналат.

Ал эми Акжол, Дарбаз «кулдардын» образдарынын тегерегинде бир топ карама-каршы ойлор айтылып жүрөт. Чындыгында да 1939-жылы басылып чыккан китептин колдонуудан алынып ташталышы жогорку образдардын түзүлүшүндө айрым карама-каршылыктардын орун алышына негизделген эле. Анткени эпосто Жаныш, Байыштын жоктугунан пайдаланып, бийликти колдоруна алган эки кулдун кыймыл-аракети кубатталбайт. Тескерисинче, алардын элдик баатырлар тарабынан жазаланышы, бийликтен кубаланышы адилеттүүлүктүн, акыйкаттын жеңип чыгышынын күбөсү катарында даңазаланат.

Бирок, айрыкча К. Акиевдин варианты боюнча, элдин Дарбаз, Акжол «кулдарды» колдобой коюшунун себеби ачык берилет. Акжол, Дарбаз согуш мезгилинде туткунга түшүп келген душмандын тукуму, демек эл өз кыялында элдин эркиндиги, боштондугу үчүн башын сайган өз баатырларынын үй-бүлөсүнүн кордолушун, эл тагдырын элдин эзелки душманы бийлеп, бийликтин аларга өтүшүн каалаган эмес. Ошондуктан эпосто Акжол, Дарбаздын жазаланышына жол берилген. Бирок буга карап Акжол, Дарбаздын образына байланыштуу эпоско кирген айрым карама-каршы ойлорду жокко чыгарууга болбойт. Себеби эпостун айрым варианттарында чындыгында да хан тукумун көтөрмөлөгөн, кулдарды жекирген ыр түрмөктөрү орун алат. Бирок эпосто колго түшүп келген душман жөнүндө сөз болуп жаткандыгын эске алсак, жогоркудай айрым ыр түрмөктөрү чыгарманын жалпы салмагын төмөндөтө албайт.

Дарбаз, Акжолдун образдарынын О. Урмамбетовдун вариантынан орун албагандыгына карап, аны бул же тигил айтуучунун кошумчасы катарында эсептөөгө болбойт, тескерисинче алардын образдарынын үч вариантта тең орун алышы, жана да эл арасына кеңири белгилүү болушу, анын эпостун алгачкы нускасында эле орун алып келе жаткандыгын көрсөтөт.

Жогоркудай айрым карама-каршылыктарына карабастан, «Жаныш, Байыш» эпосу да эл мүдөөсүн, кызыкчылыгын көздөгөн элдик нукура чыгарманын катарында кала берет.

«КУРМАНБЕК»

Кыргыз элинин башка кенже эпосторунун ичинен, айрыкча, «Курманбек» поэмасы эл арасына кеңири тараган. Эпостун ар кандай варианттары Кыргызстандын территориясынан гана эмес, башка республикаларда жашаган кыргыздар арасынан да учурайт.

1923-жылы К. Мифтаков «Курманбек» эпосунун бир вариантын М. Мусулманкуловдон жазып алган. Ошол эле жылы эл акыны К. Акиев поэманын экинчи вариантын жаздырат. Мындан башка 1958-жылы Тажик ССРинин Жерге-Тал районуна Университет тарабынан уюштурулган экспедициянын мүчөлөрү М. Каландаровдон «Курманбек» эпосунун үзүндүсүн жазып алышкан.

М. Мусулманкуловдун айтуусу боюнча «Курманбек» эпосу мурун жарык көрсө да, бул вариант өзүнүн идеясы, көркөмдүгү жагынан олуттуу аксагандыктан, эл арасына кеңири тарап кете алган эмес. К. Акиевдин варианты боюнча поэма эки жолу басылды (1938- жана 1956-жылдары).

М. Каландаровдун вариантынын идеялык багыты, сюжеттик курулушу, айрым эпизоддук сүрөттөөлөрү К. Акиевдин вариантына көбүрөөк жакын, анткени мында да Курманбектин калмак хандары менен согушу, ички ыдыроолордун, бытырандуулуктун кесепетинен элдик баатырдын өлүмгө дуушар болушу эпостогу негизги окуялардан болуп саналат. Ошондой эле окуянын аякташында да жалпы окшоштук сакталат. Негизинен эки вариантта тең бир мазмундук линиянын сакталгандыгына карабастан, ошол варианттын өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөр орун алган. Алсак, М. Каландаровдун вариантында Курманбектин кырк жигит күтүшү жөнүндө сөз болбойт¹.

Ошондой эле катышкан каармандардын аттарынан да айырмачылыктар учурайт. Эпостун уч вариантында тек орун алган мүнөздүү эпизоддордун катарына Курманбектин жарадар болушундагы кайгылуу сцена кирет. Бирок, ушул эле эпизоддун ар бир вариантта ар башка чечилиши, биринде элестүү көркөм, экинчи бирөөндө жеткилең сүрөттөлбөй калышы биринчи иретте айтуучуга байланышкан. Алсак, К. Акиевдин варианты боюнча Аккан менен Курманбектин достошушу акыйкатка, адилеттүүлүккө таянат. Эки баатырдын ортосундагы достук, бир тилектештик мамиленин өрчүшүнө эки элдин жалпы кызыкчылыгы, жалпы мүдөөсү себепчи болгондугу эпосто таамай белгиленген. Ошондуктан, Аккандын дос алдында өзүнүн ыйык милдетин аткарышы, анын эли-журтунун, үй-бүлөсүнүн камын көрүшү поэманын ички өзөгүнөн келип чыгат. Бул вариант боюнча баатырдын эли-жерине, үй-бүлөсүнө болгон терең сүйүүсү каармандын кайгылуу монологунда, же курч диалогунда ачылат.

Башка эки вариантта достук темасы анчалык өрчүй алган эмес. Анткени М. Мусулманкуловдун, М. Каландаровдун вариантында Аккан менен Курманбектин достугу поэманын аягында гана эскерилет.

Жерге-талдык кыргыздардын Кыргызстандан территориялык жагынан обочо жашагандыгына карабастан, М. Каландаровдун варианты «туруктуу» ыр саптарынын сакталышы жагынан да К. Акиевдин вариантына өтө жакын. К. Акиевдин варианты боюнча Аккандын:

Кызыл жорго тайымды,
Минбейсиңби, жан досум?
Кызыл кымкап шайымды,

¹ Фонду, ннв. № 785.

Кийбейсиңби, жан досум?¹

деген чын достук, чын ыкылас менен кайрылуусуна Курманбек ыраазы болуп, көңүлү толуп, мындай жооп кайтарат:

Кызыл жорго тайыңды,
Мине турган алым жок.
Кызыл кымкап шайымды
Киерге бүтүн далым жок.
Кызыл памил чайыңды
Ичерге бүтүн алым жок (126-б.)

Ушул диалогдун мааниси, интонациясы М. Каландаровдун вариантында толук сакталган:

— Кызыл жорго атымды
Сен ям минсин деп келдим.
Кызыл торко тонумду
Сен ям кийсин деп келдим.
Кара кыркмач чайымды
Сен ям ичсин деп келдим.
Айланайын, жан досум,
Кызыл жорго атыңды
Мине албаймын, жан досум.
Кашкардын кыркма чайыңды
Иче албаймын, жан досум!²

Жогорку сыяктуу фактылар оозеки чыгармачылыктын индивидуалдуу башталышын көрсөтөт. Анткени «Курманбек» поэмасы да башка эпостор сыяктуу эле алгачкы мезгилде бир айтуучуга таандык болсо, кийин ооздон-оозго, доордон-доорго өтүп, коллективдик чыгармага айланган. Ошондуктан, поэмадагы айрым ыр саптары кайсы доордо, ким тарабынан айтылбасын, өзүнүн «туруктуулугун» сактап калган.

Тескерисинче, К. Акиевдин вариантында бул же тигил көрүнүштү турмуштук жагдайларга байланыштырып ачууга, каармандын кыймыл-аракетин, кулк-мүнөзүн реалдуу сүрөттөөгө аракеттенүү мүнөздүү. Алсак, К. Акиевдин варианты боюнча элдик баатырдын төрөлүшү, чоңоюшу, кайгырышы, артка чегиниши, жарадар болушу карапайым адамдардын турмушуна өтө жакын.

М. Мусулманкуловдун вариантында элдик баатырдын төрөлүшүн, чоңоюшун, үйлөнүшүн сүрөттөө өзүнчө өзгөчөлүккө ээ, башкача айтканда, апыртмалуу окуяларга бай. Ошондой эле бул эпизоддор элдин байыркы көз карашын жана тотемдик түшүнүгүн камтыган, анткени Курманбектин энеси — касиеттүү кайберен, аялы — айдар жүздүү перинин кызы. Демек, кай жагынан албагын, М. Мусулманкуловдун вариантында турмуштук маселелерге караганда баатырдык тема негизги орунга ээ. Бирок, бул вариантта элдик баатырдын эрдигин, кайраттуулугун даңазалап, апыртуу максатында колдонулган элдик кыял өзүнүн таза, нукура формасында жүзөгө ашпайт. Ар кандай диндик түшүнүктөр, жөрөлгөлөр Курманбектин бүткүл күрөшүн башкарып, тейлеп турат.

Эпоско диний жөрөлгөлөрдүн өзөк катарында кирип кетиши ириде акындын жеке көз карашында диндин таасиринин күчтүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Анткени ушул эле айтуучудан жазылып алынган башка эпостордун варианттарынан да диндик мотивдер көп

¹ Курманбек, Кыргызмамбас, 1957, 125-б. (Мындан ары китептин беттери гана көрсөтүлөт).

² Кыргыз Мамлекеттик университетинин тил жана адабият факультетинин 1958-жылкы «кспедициялык материалдарынан, дептер № 1.

учурайт.

Чыгарма түзүлгөн доорго, шартка кайрылууда эпостон орун алган диндик жөрөлгөлөр кийин кирген катмарлардан болуп чыгат. Себеби «Курманбек» поэмасынын чагылдырган окуялары, доору, негизинен, ойрот-калмак хандарынын баскынчылык жортуулдары күч алып турган кылымдарга туура келет.

Салыштырып караганда негизинен үч варианттын камтыган доору, сүрөттөгөн окуялары, башкы мазмундук линиясы бир. Баарында тең эл коргоо — баатырдык тема үстөмдүк кылып, он, каармандын кыймыл-аракетинде, күрөшүндө негизги идея жүзөгө ашат. Ал эми турмуштук, үй-бөлөлүк маселелер сырткы басып алуучуларга каршы күрөшүү жөнүндөгү ойду толуктап, анын жүзөгө ашышына көмөк көрсөтүп турат. Жалпы окшоштук менен катар айрым деталдык айырмачылыктар орун алат. Кээ бир окуянын өтүш орду алмашылган, айрым эпизоддор бирөөндө толук сүрөттөлсө, экинчи бирөөндө үстүртөн үзүндү түрүндө берилип калган. Мисалы, К. Акиевдин вариантында элдик баатырдын образы ички-сырткы карама-каршылыктардын курчушунда толук ачылат. М. Мусулманкуловдун, М. Каландаровдун варианттары боюнча ички карама-каршылык анчалык өрчүгөн эмес. Ал эми ички пикир келишпөөчүлүк жогорку эки вариантта ачык сүрөттөлбөгөндүктөн, Курманбектин жеңилиш себептери да ачылбай калган.

К. Акиевдин варианты боюнча окуя композициялык ырааттуулукта өнүгүп, идеясы так, көркөмдүгү жагынан да жогору турат.

Албетте, «Курманбек» эпосунун жаралышына кандайдыр бир тарыхый учур, элдин турмушундагы маанилүү бир кырдаал себепчи болгон. Кыргыз элинин тарыхында мындай катаал күндөрдүн бири катарында жогоруда эскерткендей ойрот-калмак хандарынын баскынчылык жортуулдары күчөп, элди каратып алуу коркунучу туулуп турган учур эсептелет. Демек, бул элдин турмушу, жашоосу, башкача айтканда, кылымдар бою ойрот-калмак хандарына каршы кыргыз элинин жүргүзгөн адилеттүү баатырдык күрөшү, душмандын мизин майтарып турган чабуулдары оозеки чыгармачылыкта өз изин калтырган. Курманбектин образы — жалаң гана ошол учурда жашаган адамдардын жүрүш-турушун, көз карашын, күрөшүн жалпылаштырып өз кучагына камтуу менен гана чектелбейт. Анын күрөшүндө элдин келечекте кыялы, ой жүгүртүүлөрү, мүдөөсү жүзөгө ашат.

Эпостун идеясы жана образдары. Эпосто элдик баатырдын төрөлүшү кыргыз менен кыпчактар калмактардан жана образдары көп кордук көрүп турган катаал мезгилге туура келет. Ошондуктан элдин бардык жакшы тилеги, мүдөөсү, ой-санаасы Курманбектин кыймыл-аракетинде, баатырдык күрөшүндө жүзөгө ашат. Эл өз каарманын ар дайым көпчүлүктүн кызыкчылыгын жогору кармаган кайраттуу баатыр катарында көргүсү келген. Ошол себептүү поэмада элдик баатырдын төрөлүшүнө, чоңоюшуна зор көңүл бөлүнгөн. К. Акиевдин варианты боюнча Курманбектин балалык чагы ошол кездеги элдин жагдайына, турмушуна байланыштуу сүрөттөлөт. Оң каармандын жүрүш-турушу, кулк-мүнөзү да бир топ реалдуу. Бала кезинен баштап эле өзүнүн эр жүрөктүүлүгү, жөндөмдүүлүгү менен айырмалана баштаган баатыр ириде кыргыз элинин тагдыры, келечеги жөнүндө ойлоно, кам көрө чыгат. Натыйжада анын тың уландардан кырк жигит курашы, элдин көз каранды эместигин биринчи орунга коюшу болуп саналат.

Поэмада Курманбектин адилеттүү максатты көздөп, калмак төбөлдөрүнө каршы күрөшкө чыккандыгы баса белгиленет. Ал, биринчиден, кыргыз элинин өткөндөгү жазыксыз аккан каны, тарткан кайгы-зары үчүн өч алуу максатын көздөсө, экинчиден, калмак төбөлдөрүнө төлөп турган оор салымдан кыргыз элин биротоло куткаруу, элдин көз каранды эместигин, эркиндигин түбөлүк камсыз кылуу деген милдетти өз алдына коёт. Ошондуктан анын:

Жалындуу эрдин белгиси,
Жалтанбай тосот жоо бетин.
Касташкан душман көп экен,

Калкалайлык эл четин¹

деген чыныгы патриоттуулук сезим менен айтылган адилеттүү чакырыгын кырк жигит чыныгы ыклас, көңүл көтөргөн эргүү менен кабыл алат. Поэмада атак, даңк, бийлик, байлык, мансап сыяктуу терс сапаттардын элдик баатырдын кулк-мүнөзүнө жат көрүнүш экендиги ачык белгиленет.

Курманбек калмак хандары менен согушууда да чыныгы адамгерчиликтүү, айкөл адам катарында көрүнөт. Душмандын аймагын капысынан басып кирип, жазыксыздан кан төгүүдөн баш тартат. Ошол максатта калмак хандары Экез, Дөлөнгө он эки күн ойлонууга убакыт берет.

Эпосто Курманбектин өчү жалпы калмак элинде эмес, Экез, Корун сыяктуу жеке хандардын керт башында экендиги ачык коюлган маселелерден. Элдик баатыр кыргыз, кыпчак элинин кыргынга учурап, зыян тартышына, узак убакыттар бою салым төлөп кыйналышына айрым адамдар гана күнөөлүү экендигин таасын түшүнөт. Ошондуктан, ириде Дөлөн, Корун сыяктуу хандарды жекеме-жеке чыгууга, кылган күнөөлөрү үчүн өз керт башы менен жооп берүүгө чакырат.

Илгертеден эле коңшулаш элдер менен тынчтыкта жашоого умтулуу элдин көксөгөн мүдөөсү, учкул кыялы болгон. Ошондуктан Курманбектин:

Бул Кашкардын элинин,
Койчусуна тийишип,
Кол салышып жүрбөйлү.
Чеченине тийишип,
Тандайлашып жүрбөйлү (17-бет) —

деп, коңшулаш элдер менен татуу болууга өз жигиттерин чакырышы оң каармандын ишинин адилеттүүлүгүн айкындаган деталдардан. Элдик баатыр бардык кулк-мүнөзү, ойлогон ою менен калмак хандарынын каршысында турат. Курманбек үчүн өз күчүнө ашкере баа берип дөөгүрсүү, көпчүлүктүн күчүнө, жөндөмдүүлүгүнө шек туудуруу сыяктуу терс сапаттар жат.

Атасынын дасыккан Телтору атын бербей коюп кыянатчылык жасашы анын кайратын мокотуп, көңүлүн чөгөргөйт. Тескерисинче, элдик баатырдын илгери үмүт, жакшы ой менен сансыз жоого каршы жалгыз өзү аттанышында анын эр жүрөктүүлүгү, тайманбастыгы даана көрүнөт. Эпосто Курманбектин күрөшү, жашоосу элдин жалпы кызыкчылыгы, турмушу менен ажырагыс бирдикте сүрөттөлөт. Эл башына мүшкүл иш түшсө, көңүлү чөгөт, кошо кайгырат, бирге тынчсызданат. Муну алдында Телторусу, жанында карал кылар кырк жигити жок жалгыз өзү сансыз жоого каршы аттанып бара жатканда да:

Кыргын салып калмакка,
Кылычымды ким чабат?
Каскагымды өңөрүп,
Калканымды ким тагат?
Калың кыргыз. кыпчакты,
Кас душмандан ким багат? (29-бет) —

деп, Курманбектин кыргыз элинин келечегин ойлоп тынчсызданышынан ачык көрөбүз.

Поэмада элдик баатырдын калмак ханы Дөлөн колдуу болуп өлүшү бир топ коомдук, турмуштук маселелерди өз аймагына камтыйт. Эпосто Курманбектин өлүшүнө ошол кездеги феодалдык ички ыдыроолор, чачырандуулук, ички пикир келишпестик, карама-каршылыктын күч алышы себепчи болгондугу ачык белгиленет. Натыйжада ал ички

¹ Эпостон келтирилген ыр түрмөктөрү К. Акиевдин варианты боюнча берилди, 9-6.

ынтымактуулуктун, биримдиктин жоктугунан жеңилишке учурайт.

Айрыкча калмак хандары менен экинчи жолу кармашууда элдик баатырдын эли-жерине карата болгон патриоттук сүйүүсү өтө чеберчилик менен ачылган. Ал өмүрүнүн акыр аягына чейин кыргыз элинин ар намысын коргоп жатып абийирдүүлүк менен курман болушу эпосто элдик идеянын, көз караштын жүзөгө ашкандыгынын далили. Курманбектин муңдуу монологу жеке адамдын гана кайгысын түзбөстөн, бүтүндөй бир элдин тагдырына байланыштуу маселелерди өз кучагына камтыйт.

Калмактан кантип жан сактайт,
Кайгырам калган эл үчүн (99-б.)

деп, кыргыз элинин келечегин ойлоп тынчсызданышы элдин жалпы ой-тилегинин, мүдөөсүнүн чагылышы эле.

Эл өз каарманынын баатырдык жөрөлгөлөрү, көз каранды эместик жолунда жүргүзгөн адилеттүү күрөшү түбөлүк өлбөй тургандыгына ар дайым ишенишкен. Ошондуктан, бул идея Курманбек өлсө да, анын ишин уланта турган баланын калышында, өз элинин чыккынчысы Тейитбектин Аккан тарабынан жазаланышында, адилеттүүлүктүн үстөмдүк жүргүзүшүндө жүзөгө ашкан.

Элдик баатырдын жарадар болушу, өлүшү айтуучу тарабынан өтө бир көркөм, элестүү, чоң чеберчилик талант менен сүрөттөлгөн. Натыйжада Курманбектин үй-бүлөсүнө, жалгыз баласынын келечегине камкордук менен жасаган мамилесинде мээримдүүлүк, боорукерлик ачык сезилет.

Элдик баатырдын образы эпостогу үй-бүлө темасынын жүзөгө ашышында да көңүлдүн борборунда турат. Натыйжада Курманбек жалаң гана адилеттүү күрөшүүчү эмес, камкор ата, кайырдуу дос катарында сүрөттөлөт. Он каармандын бардык кыймыл-аракети коомдогу алдыңкы көз карашты кубаттоого багытталат. Курманбек атасы Тейитбектин «өз элимден тандап кыз алсын» деген сунушун четке кагуу менен ошол шарттагы өкүм сүргөн үй-бүлө куруудагы эски көз карашка макул эместигин билгизет. Натыйжада ата менен баланын ортосундагы пикир келишпөөчүлүк эски жана жаңынын күрөшү, эки көз караштын карама-каршылыгы болуп саналат. Чындыгында да Курманбектин «сыртынан сынап» сымбаттуу кыз алуудан баш тартышы, калың алуу, калың берүү сыяктуу зеки салт-санааны четке кагышы элдин келечектеги ой-санаасынын, учкул кыялынын чагылышы эле. Анын:

Сулуу кыз барбы сенде деп,
Кыргыз, кыпчак элде деп,
Калыңына беремин,
Алтын, күмүш теңге деп.
Ар кайсы элди кыдырсам.
Атамда абийир калабы? (54-б.)

деген сөзү белгилүү өлчөмдө элдин турмуш, жашоо, үй-бүлө жөнүндөгү алдыңкы көз карашын өз ичине камтыйт. Курманбек сүйүүдө да чексиз кайраттуулукту көрсөтөт. Ал түркмөн, тажик территориясынын кагырама таштуу чөлүндө айлап жол басып, азап тартып, Бакбурдун койгон шартын баатырдык менен аткарып кусадар болгон Канышайга үйлөнөт.

Эпосто элдик баатырдын эски салт-санаадан, көз караштан биротоло кол үзө албагандыгы калыстык менен белгиленет. Чындыгында да оң каармандын образы белгилүү өлчөмдө эл жашоосунун, эл турмушунун жалпы агымы менен байланыштуу түзүлөт. Ошондуктан аны өз чөйрөсүнөн, тарыхый шартынан ажыратып бөлүп кароо жаңылыштык болор эле. Оң каарман өзүнүн кыймыл-аракетинде коомдогу алдыңкы идеяларды, көз караштарды камтуу менен чектелбестен, коомдун начар жактарын,

чектелген көз караштарын да белгилүү өлчөмдө чагылыштырышы мүмкүн. Мындан элдик баатырдын образы өзүнүн баасын кемитпейт, тескерисинче элдиктүүлүгү, көркөмдүк чынчылдыгы артат. Алсак, «Курманбек» эпосунда кыздын атасынын койгон шартын абийирдүүлүк менен аткарып, Бакбурдун макулдугун алган Курманбек кыздын эрки менен көп эсептеше бербейт. Ал эпостогу баатырдын эрдигин алыстан угуп, өзүнүн кандай адам экендигине көзү жетпейт:

Бермек болду атакем,
Жолоочу келген балага.
Кагылайын жеңеке,
Кайгы түштү санаага
Оюна жетпейт кыз байкуш,
Адамзаттын корубу (79-бет.) —

деп, Канышайдын жеңесине кайрылышында ачык көрүнөт.

Эпосто элдин салт-санаасына коомду башкаруу эрежелерине да көңүл бөлүнөт. Бакбурхан Курманбектен жеңилгенден кийин Канышайды ага берүүдөн мурда эл бийлеген кадырлууларын чакырып кеңеш салат. Алар менен макулдашып, отуз кыз, отуз келинге кырк жигит кошуп, тосуп келүүгө жумшайт. Ал эми кыздын ой-пикирин билүүгө атасы Бакбурхан да кызыкпайт. Албетте, мындай көрүнүш эпостун кемчилиги эмес. Поэмада сүйүү темасы баатырдык идеяга баш ийдирилген. Бакбурхандын өз элинин жалпы кызыкчылыгы, жалпы мүдөөсү үчүн нечен тоскоолдуктарды эр жүрөктүүлүк, кайраттуулук менен жеңип чыккан баатыр балага Канышайды ыйгарышы эпосто баатырдык сапаттын жогору бааланышын ырастайт.

Элдик баатырдын кыргыз коомчулугунда эски салт-санаа, патриархалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылып турган мезгилде атасынын эркине каршы чыгып, каалаган кызына үйлөнүшү ички карама-каршылыктын башталышына себепчи болот. Натыйжада ата менен баланын ортосундагы пикир келишпестик эки адамдын гана талаш-тартуусун түзбөстөн, эки көз караштын, эки топтун кагылышын, каршылыгын көрсөткөн деңгээлге чейин көтөрүлөт. Бул айрыкча элдин башына коркунучтуу иш түшкөн мезгилде айкындала баштайт. Курманбектин атасына жасаган мамилесинде да чыныгы айкөлдүк, улуу адамгерчилик ачык байкалат. Алсак, Курманбектин калмактарды жеңип, сыймык менен элине кайтышы бүткүл кыргыз элин кубанычка бөлөйт. Жалгыз гана Тейитбек уулунун сыймыктуу күрөшүнө үнүн кошпойт. Бирок, Курманбек атасына ызаат кылып, кокус билбестиктен көңүлүн оорутса, кечирип коюусун сурануу менен кайрылат.

Элдик баатырдын айкөлдүгү Тейитбектин Телтору атты карасанатайлык менен бербей коюшунда ачык көрүнөт. Анткени ал атасынын кулк-мүнөзүн, ички маңызын жакшы түшүнбөй, анын терс мүнөзүн, бардык тескери кылык-жоруктарын жалгыз гана сараңдыкка алып барып такайт. Курманбектин атасына жасаган адамгерчиликтүү мамилеси, аталык сезимди ыйык деп сезиши «атты бербеди, тартып алалы» деген кырк жигитти:

Өз атамды өлтүрүп,
Анан кайда барып батамын.
Адам угар сөз эмес,
Жигиттер сенин бул кебиң (92-б.) —

деп, токтотуп коюшунда көрүнөт.

Эпосто дагы бир көтөрүлгөн маанилүү тема — достук темасы — Курманбек менен Аккандын бир тилектеш, бир боордош жылуу мамилесин сүрөттөөдө ачылат. Натыйжада поэмадагы

Аккандын образы элдик баатырдын образын толуктап, баатырдык, достук темасын тереңдетип турат.

Поэманын башталышында Аккан хандык кылып турган Кашкар хандыгына Үрүмчү, Үч-Арал, Текес, Кыяз, Жаңы-Жерден тартып, Турпанга чейин карагандыгы белгиленет. Ошондой эле ошол учурда Кашкар эли ар кандай баскынчылык жортуулдардан жабыркап тургандыгы эскертилет. Демек анын:

Элимдин четин бөлдүрүп,
Калмак да келип чаап алат.
Кайта-кайта олжолоп,
Кастык менен мал алат.
.....
Дүбүрөтүп тынчтыпай,
Кайрат, күчтү кетирип.
Дунган да келип кол салат,
Кабаттап калын, олжо алат (46-б.)

деген сөзү белгилүү өлчөмдө турмуш чындыгын чагылдырат. Ошондуктан, Аккан өзүнө бел болор, акыл кошор, кайрат берер, качырып чыгар жоо болсо, жардам кылар баатыр менен достошууну эңсейт. Эки баатырдын жан кыйышпас татуу досчулугу көпчүлүктүн жалпы кызыкчылыгын, мүдөөсүн кездөөдөн келип чыгышы эл тарабынан баатырдыктын, кайраттуулуктун жогору бааланышын көрсөтөт. Аккан баатыр жоокер гана эмес, туруктуу дос, адамгерчиликтүү жолдош. Анын жарадар болгон Курманбекке, жетим Сейитбекке, жесир Канышайга жасаган мамилесинде, кыргыз эли жөнүндө көргөн камкордугунда чыныгы адамгерчилик, боорукерлик сезилет. Поэманын аягында чыккынчы Тейитбектен өч алуунун Аккан тарабынан жүзөгө ашырылышы да, эпосто анын образынын жогору бааланышын белгилеген деталдардан.

Эпосто Бакбурхан өзүнүн алдына койгон максаты, баатырдык кайраттуулугу менен Курманбек, Аккандардын катарында турат. Натыйжада анын бүткүл өмүрү, кырчындай жаштык кези өз элинин көз каранды эместигин сактоодо, көпчүлүктүн камкордугун көрүүдө, эл тагдырын ойлоодо өтөт. Бакбурхандын баатырдыгы, ашкере кайраттуулугу жетимишке чыгып, алдан-күчтөн тайгандыгына карабастан, жыйырма төрт жаштагы ач жолборстой алкынган Курманбек менен беттешүүгө макул болушунан көрүнөт. Анын өзүн жеңген баатырга Канышайды бермек болушу да ооган элинин кызыкчылыгын, мүдөөсүн көздөөдөн келип чыгат.

Поэмада Канышайдын образы бир топ реалдуу түзүлгөн. Анын жеке кызыкчылыгы, керт башынын кайгы-капасы элдик баатырдын күрөшү менен терең айкалышат. Курманбектин демине — дем, күчүнө — күч кошуп, жеңишке үндөйт. Канышайдын акылмандуулугу, кайраттуулугу, токтоолугу душмандын басып киришинде ачык көрүнөт. Каргадай баласы менен оор күндө каларын, жарынан ажыарын алдын ала сезсе да, жеке керт башынын кайгысына берилип дүрбөлөңгө түшпөйт. Тескерисинче:

Кылкылдаган калмактан,
Кыраан элең шашпагын (104-б.) —

деп, Курманбекти жеңишке шердентип, күрөшкө шыктандырышында кадимки элдин учкул кыялында, ой-санаасында кубатталган ары кайраттуу, ары эрктүү каарманды элестетет.

К. Акиевдин варианты боюнча Канышай сулуу, сезгич, акылдуу, токтоо, туруктуу жар катарында сүрөттөлөт. Курманбектин түшүн жорушунда өтө кылдат, аяр, келечекке ишенимин жоготпогон эрки күчтүү каарман катарында көрүнөт.

Эпостогу традициялуулукту түбөлүк бузулбай турган эреже катарында түшүнүүгө болбойт. Тескерисинче, оозеки чыгармалардын мазмуну да, формасы да өзгөргүч келет. Буга мисал катары поэмадагы Курманбектин өлгөнүн угуп, Канышайдын өзүн-өзү

өлтүрүшү сыяктуу эпизодду алууга болот. Анткени, айрыкча, кыргыз эли жоокерчилик мезгилде жашап турганда баатырдын артынан жарынын өлүшү кубатталган эмес. Муну «Манас», «Семетей», «Кожожаш» эпосторунан ачык байкайбыз. Натыйжада жогорку эпостордо өлгөндөн калган туякты тууруна кондуруу, баланы атасынын жолун жолдоого тарбиялоо иши баатырдын жарына жүктөлөт. Ошондуктан, Каныкей да, Айчүрөк да, Зулайка да баатырдан калган туякты алпештеп өстүрүп, атасы үчүн өч алууга, жолун жолдоого шарт түзүшөт. Ал эми чыгыш элдеринин адабияттык, оозеки чыгармачылык традициясынын кыргыз элине акырындык менен тарай башташы бул же тигил көрүнүшкө карата акындын көз карашынын, мамилесинин өзгөрүшүнө белгилүү өлчөмдө өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Демек, «Курманбек» эпосунда баатырдан туяк калгандыгына карабастан, Канышайдын өзүн-өзү өлтүрүшүндө эпостогу жалпы традициялуулук бузулуп, жаңы идеялар, ойлор кирген. Поэмада Канышай өлөт, бирок он каармандын өлүшү эпоско пессимизм идеяларын киргизбейт, тескерисинче сүйгөн жарына берилгендикти, сезимдин тазалыгын, тунуктугун даңазалайт.

Эпосто бир эпизоддун бир учурда эки башка бааланып калган учурлары да кездешет. Анткени поэманын бир жеринде элдик баатырдын:

Атаң кетсе, апаң бар,
Неминеден капаң бар?
Ойноо бала балапан,
Ойлобогун кайгы зар.
Жолотпойт сени чалыма,
Каралды кылат жанына,
Жетилгенде жалгызым,
Аттанарсың камына (199-б.) —

деп, Канышайдын мойнуна өтө жооптуу милдетти таккандыгы эскерилет, кокустан мерт болсо, айнектей бетин жырттып, өз жанын кыйнабоону суранат. Ал гана эмес:

Катын да болсо Канышай,
Ээлеп турсун калаамды.
Эл-журтума мен жактан
Айтып от, досум, саламды (128-б.) —

деп, ага бүткүл элинин тагдыры жөнүндө камкордук керүүнү керээз кылып калтырат. Экинчи бир жериндеги:

«Курманбек өлдү» дегенде
Канышай өлөр мен үчүн (128-б.)

деген Курманбектин сөзү мурунку оюна карама-каршы келет. Демек, бул сыяктуу Канышайдын кыймыл-аракетин баамдоолордо айрым карама-каршылыкка жол берилиши жалпы эле кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында өкүм сүргөн традицияны бузуу кыйынчылыгынан келип чыккан. Жыйынтыктаганда «Курманбек» эпосунда кыргыз элинин фольклордук казасы чыгыш элдеринин адабиятынын жакшы салттары менен байыган. Канышайдын:

Анык өлгөн экен деп,
Аркасынан кетем деп,
Үйүн карай жүгүрүп,
Үч жыгылып бүгүлүп.
Үшкүрүктүү кара бет,

Өз жанынан түңүлүп (136-б.),

күйүт тартышы анын өз жарына берилгендигин, күчтүү сүйүүсүн көрсөткөн деталдардан. Демек, анын бул кыймылы да эл кыялында, ой-санаасында терс бааланбайт.

Эпостогу оң каармандардын каршысында Дөлөн, Экез, Тейитбек сыяктуу элдин ички жана тышкы душмандары турат. Айрыкча К. Акиевдин варианты боюнча алардын терс кыймылы, кулк-мүнөзү, кыянатчылык иштери ачык сүрөттөлөт. Ошондуктан бул же тигил каарманга баа берүүдө эч кандай бүдөмүктүүлүктү туудурбайт. Поэмада душмандын кулк-мүнөзүнүн оң жана терс жактары калыстык менен сынга алынат. Мисалы, айтуучу Экездин баатырдыгын, учуру келгенде таамай сүйлөгөн калыстыгын жаап жашырбайт. Экездин:

Атаң Корун барында,
Абаң Экез жанында.
Кыргыз менен кыпчакты
Эки кабат чаап алган.
Өткөн өчү болбосо,
Курманбек баатыр келеби (27-б.)

деп, өткөн акыйкатсыз иштерин, адилетсиз жортуулдарын мойнуна алышында анын кулк-мүнөзүнүн жакшы жактары ачылат. Бирок, анын баскынчылык жортуулдары, өз учурунда Корундун кыянатчылык иштерине көмөкчү болгондугу эпосто терс бааланат.

Калмак ханы Дөлөндө Экезге таандык жогоркудай кылдаттык, сезгичтик, терең акылдуулук жок. Өз элинин жалпы кызыкчылыгынан керт башынын мүдөөсүн, мал-мүлктү жогору койгондугуна эпостогу:

Карсылдашып чабышып,
Калык калмак эл өлбөй,
Кантип берем малымды (27-б.)

сыяктуу ыр саптары далил.

Дөлөндүн адилетсиздиги баскынчылык жортуулдарда гана эмес, уруш талаасында да көрүнөт. Курманбектин коргонун капыстан курчап алышында, жөө калгандыгынан пайдаланып, канжар сайышында анын адилетсиздиги, эки жүздүүлүгү ачык белгиленет.

Эпосто бир топ жакшы иштелген каарман — Тейитбектин образы. Анын табигый сарандыгы, кыянатчылдыгы, кара мүртөздүгү реалдуу сүрөттөлгөндүктөн, Тейитбектин эл башына кыйынчылык түшкөн мезгилде душман тарапка өтүп, өз элине чыккынчылык жасашы эч кандай күдүктөнүүнү туудурбайт. Тейитбек менен Курманбектин ортосундагы пикир келишпестик ата менен баланын жеке нааразылыгын гана белгилебестен, эки топтун, эки көз караштын кагылышын түзөт. Анткени Тейитбекке окуянын башталышында эле өз баласынын жалпы адилеттүүлүк үчүн күрөшү, ата эркинен тышкары өзү каалаган кызга үйлөнүшү, Бакбурхан, Аккан сыяктуу баатырлар менен жакындашышы жакпайт. Эпосто бул сыяктуу окуялар карама-каршылыктын курчушуна көмөкчү болот. Натыйжада анын бардык кыянатчы иштеринде баласына ат бербей коюп, элдик баатырдын каза табышына себепчи болушунда белгилүү бир чөйрөнүн кызыкчылыгы жүзөгө ашат. Поэманын аягында Тейитбек Аккан колдуу болуп өлөт. Демек, эпосто чыккынчынын жазаланышы адилеттүүлүктүн жеңип чыгышын, акыйкаттын даңазаланышын көрсөтөт.

Бул же тигил идеяны жүзөгө ашырууда, түзүлгөн доорду, чөйрөнү мүнөздөөдө сөздөрдүн, көркөм каражаттардын мааниси зор. Мисалы, М. Каландаровдун вариантында жергиликтүү говордук өзгөчөлүктөрдүн сакталышы, тажик тилинен кирген айрым сөздөрдүн поэмадан орун алышы анын башка чөйрөдө түзүлгөндүгүнүн күбөсү. Ал эми

М. Мусулманкуловдун вариантынан «алман», «зекет», «үшүр» сыяктуу архаизм сөздөрү кездешет.

К. Акиевдин вариантына архаизмдик сөздөрдүн колдонулушу анчалык мүнөздүү эмес. Бул болсо эпостун бир канча жолу жарык көргөндүгү, айрым эски сөздөрдүн анын маанисин бере турган жаңы сөздөр менен алмашылгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Ар бир варианттын композициялык структурасы ар башка. Эгерде М. Мусулманкуловдун вариантында окуя темачаларга бөлүнүп баяндалса, К. Акиевдин варианты боюнча бир эпизод менен экинчисин байланыштырууда кара сөз түрүндөгү түшүндүрүүлөр колдонулат. М. Каландаровдун варианты үзүндү окуялардын тизмегин түзгөндүктөн, композициялык түзүлүшү да бир топ чаржайыт чыккан.

«Курманбек» эпосунда ырдын редифтик формасы кеңири учурайт. Натыйжада поэмада редиф болуп түшкөн сөздүн улам-улам кайталанышы ырдын ыргактуулугун арттырып, эмоционалдуулугун күчөтөт:

Жоого минчү Телтору ат,
Жоорудубу, Курманбек?
Ажал-өлүм башынды
Тоорудубу, Курманбек?
Алдындагы жаман ат,
Солудубу, Курманбек? (110-б.)

сыяктуу ыр түрмөктөрүндө редиф болуп түшкөн сөз «Курманбек» ырдын муундук системасына кирүү менен уйкаштыктын Да милдетин аткарат. Редифтин мындай формалары, айрыкча, К. Акиевдин вариантынан көп кездешет:

Жолдо коргон көрүнсө,
Тийип өткүн четинен.
Жолдо ыйлаган баланын
Сүйүп өткүн бетинен.
Адырда коргон көрүнсө,
Тийип өткүн четинен,
Алты жашар жалгыздын
Сүйүп өткүн бетинен (127-б.)

сыяктуу ыр түрмөктөрү психологиялык параллелизмдин толук мисалы боло алат.

Эпос кыргыз элинин турмушундагы күрдөөлдүү учурларды өз аймагына алып, элдин эң ыйык, эң таза, нукура кыялдарын, ой-сезимин чагылыштырат.

«ЭР ТАБЫЛДЫ»

Ар бир элдин тарыхында эстен кеткис кыйын кезең, күрдөөлдүү мезгил ырга кошулуп ырдалат, күүгө салынып чертилет, ооздон-оозго өтүп, эпос болуп түзүлөт. Ал эми казак жана Орто Азия элдеринин тарыхында жогорудай кыйын кезеңдердин бири калмак хандарынын Орто Азия жана Казахстан территорияларына жортуул жасаган XV—XVIII кылымдын аралыгы болуп эсептелет. Бирок жогоркудай кылымдар бою созулган катаал согуш башынан жоокерчиликте өсүп, өзүнүн баатырдык күрөштөрү, салт-санаасы менен даңктанган кыргыз элин мөгдүрөтүп, алардын жеңишке, келечекке карата болгон ишенимин жокко чыгара алган эмес. Тескерисинче кыргыз эли ар дайым душмандын мизин кайтарып турган: бирде жеңилип, бирде жеңип, бирде кубанып, бирде кайгырып ар кандай кырдаалдарды баштарынан өткөргөн. Демек бир ай, же бир жыл эмес, кылымдар бою созулган согуш Табылды, Курманбек сыяктуу өз элинин, мекенинин эркиндиги үчүн өз өмүрүн, башын сайган эл адамдарын жараткан.

Мына ушундай эле негизги турмушта болгон адамдардын тегерегинде элдик баатырлардын образдары түзүлүп, эл алардын керт башына бардык жакшы сапаттарды топтогон, алардын күрөшүндө өздөрүнүн ошол кездеги жана келечектеги учкул кыялдарын, нукура ойлорун жүзөгө ашырган. Мына ушундай эл кыялынын чордонунда түзүлгөн баатырдык эпостун бири — «Эр Табылды». Катаал күндөрдүн изи, баатырдык күрөштөрүнүн, илгери үмүт, ой-тилектеринин элеси, жандуу тарыхы катарында эл көңүлүндө, ой сезиминде күнү бүгүнкүдөй сакталып, али да бүтүндөй бир элдин көңүлүн толкутуп термелткен чыгарма.

«Эр Табылды» Кыргызстандын түндүгүндө да, түштүгүндө да айтылып, эл арасына кеңири тараган көп варианттуу эпос. Анын азырынча Актан Тыныбековдун вариантынан башка эки варианты белгилүү. 1923-жылы К. Мифтаков ошол кездеги Сыр-Дарыя областы, Олуя-Ата уездинде жашап туруучу Дыйканбай уулу Ырысбайдан жазып алган вариант¹ азыркы күндө да Тил жана адабият институтунун фондусунда сакталууда. Бул вариант боюнча да: Эр Табылдын төрөлүшү, калмактардын жылкы тийиши, Табылдын калмактар менен урушу, жарадар болушу, жаратынан айыгып элине кайтып, экинчи мертебе калмактар менен урушуу сыяктуу окуялардын схемасы берилгендигине карабастан, мында Кудайназар, Алтыбайларга байланыштуу жүргөн ички карама-каршылык орун албайт. Композициялык ырааттуулугу, көркөмдүгү төмөн, көлөмү жагынан чакан вариантты түзөт. Бирок жогоркудай мүчүлүштөрүнө карабастан, анда башка варианттардан айырмаланган өзгөчөлүктөр бар, анча-мынча болсо да, окуялары жагынан да айырмаланат, айрым эпизоддорду сүрөттөөдө фантазиянын өтө көркөм, өтө кооз нукура формалары колдонулат. Алсак, Табылды төрөлгөндө бир колуна кан, бир колуна жин кармап түшүп, жер титирейт, таш кулайт, там урайт, күн түбүндө калмак коркот, ай түбүндө алыскы душман коркот.

Жума Жамгырчиев 1940-жылы Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын фондусуна «Эр Табылды» эпосунун дагы бир чакан вариантын² жазып тапшырган. Бул вариант А. Тыныбековдун вариантына кеп жагынан үндөштүгүнө карабастан, окуя схема түрүндө баяндалат. Чыгарма Эр Табылдын жаратынан айыгып, элине кайтып келип, Кудайназарды өлтүрүшү менен аяктайт. Ошондой эле Табылдын Чалкалмак менен болгон экинчи урушу, Торкобекке байланыштуу кирген окуялар орун албайт. А. Тыныбековдун варианты жогорку варианттарга салыштырганда мазмуну кызык, жогорку көркөмдүктө айтылат. Окуялары толук, көлөмдүү эпос болуп эсептелет. Эпос Актан Тыныбековдун варианты боюнча эки жолу (1940, 1957) жарык көргөн.

¹ Фонду, инв. № 212.

² Фонду, инв. № 1286.

«Эр Табылды» эпосу да кыргыз элинин тарыхы, турмушу менен кошо жаралып, алардын күрөшү, ой-санаасы, учкул кыялы менен бирге жашады. Нечен кезеңдерди, ой-тоолорду басып өтүп, биздин доорго чейин келип жетти. Сөзсүз, ушул аралыктын ичинде эпос жаңы окуяларды, түшүнүктөрдү, ойлорду жана көз караштарды өз боюна сиңирди. Натыйжада «Эр Табылды» поэмасы өзүнүн доору, камтыган окуясы, идеясы жагынан кыргыз эли калмак хандарынын жортуулуна учураган мезгилге туура келсе да, кийинки кылымдардын издерин өзүнө чагылдыра келгени да байкалат. Мисалы, «Эр Табылды» эпосунун идеясында, образдык курулмаларда кыргыздын башка баатырдык эпосторунда козголбогон айрым өзгөчөлүктөр бар. Эпостун аякташы, окуянын бүтүшү жалпы кыргыздын баатырдык эпостору үчүн мүнөздүү болгон традициялуулуктан айырмаланат. Эгерде «Манас», «Курманбек» эпосторунда атасынын кунун баласы, баласынын кунун атасы кууп дегендей болуп, согуш уланып өч алуу, кек алуу маселеси курч көтөрүлсө, «Эр Табылды» эпосунда (А. Тыныбековдун варианты боюнча) окуя эки элдин кыз алышып, кыз беришип туугандашып калышы менен аяктайт.

Жогоруда эскерткендей, өзүнүн көлөмү, композициялык түзүлүшүнүн ырааттуулугу, окуялардын толуктугу, жүзөгө ашырган идеясынын ачыктыгы, сүрөттөө деңгээли, көркөмдүгү жагынан башка эки варианттан А. Тыныбековдун варианты жогору турат. Ошондуктан образдарды талдоодо, эпостун идеялык курулмаларын ачууда негизги таянычты ушуга жасамакчыбыз.

Эпостун идеясы жана образдары. Поэмада көтөрүлгөн идея каармандын күрөшү, умтулуусу, ой-санаасы, кыялы аркылуу ишке ашат. Натыйжада эң майда окуялардан тартып ири эпизоддорго чейин элдик баатырдын айланасына топтолуп, конфликтинин анын тегерегинде жүрүшү, өнүгүшү окуяны жыйынтыктап, негизги идеянын ишке ашышына көмөк көрсөтүп турат. Алсак, Табылдынын төрөлүшүнүн катаган элинин өз ара уруу-урууга бөлүнүп, ич ара бытырандуулук өкүм сүрүп, эң катаал учурду баштарынан өткөрүп турган мезгилине туура келиши эле негизги көңүлдү болочок баатырга бурат. Эрменкандын өлүшү, Табылдынын окуяга тикеден-тике катышуусунан тартып, элдик баатырдын күрөшү, багыты ачык айкындала баштайт. Анын он төрт жашынан баштап жоо жарагын камдап, өз тегерегине эр жүрөк уландардан кырк жигит курап, элдин камын ойлоп чыга келиши он каармандын кулк-мүнөзүнө, кыймыл-аракетине мүнөздүү көрүнүш.

Өзүнүн алдына койгон максаты, умтулуусу, мүнөзү жагынан айырмаланган образдарды бири-бирине карама-каршы коюу аркылуу элдик баатырдын эрдигин арттырып, тереңдетип көрсөтүү эпостогу кеңири жайылган ыктардан болуп саналат. Табылдынын адамгерчилиги, асыл сапаттары, баатырдык кыймылы Кудайназар, Алтыбайлардын карама-каршысында даана байкалат. Эпосто ач көз, дүнүйөкор, куйту Кудайназарга көңүлүндө кири жок, ак көңүл, айкөл элдик баатырдын карама-каршы коюлушу анын образынын жакшы жактарын ачык байкоого мүмкүндүк түзөт. Элдин өз каарманынын кулк-мүнөзүнөн айкөлдүктүн белгисин көрүүгө аракеттенүүсү Табылдынын, Кудайназардын өткөндөгү ыза-кордугун эстен чыгарып, атасынын ашына сый менен, урмат менен чакыртышынан көрүнөт:

Чоочун мейман чакырдык,
Чогулушта болуңуз.
Чогулуп тууган бололу,
Чогоолдукту коюңуз¹

деген оң каармандын ой-пикиринде ич ара бытыраган урууларды биригүүгө, ынтымактуулукка чакырган элдик кыял чагылышат. Эпосто элдин сүймөнчүлүгү меймандос, ары март Табылдынын тегерегине топтолот.

Натыйжада «Эр Табылдынын» айрым «Курманбек» сыяктуу баатырдык эпостор менен чыгыш доору жагынан ирегелеш экендигине карабастан, «Курманбекте» из

¹ Эр Табылды. Фрунзе, 1957, 9-б. (мындан ары китептин беттери гана көрсөтүлөт).

салынган айрым идеялар бул эпосто кеңири өнүккөн. Эпостун башынан аягына чейин эл менен Табылдынын бирдиги баса белгиленип отурат. Элдик баатыр бардык учурда катаган элин жыйнап кенеш сурайт. Алардын акыл-насаатын ынтаа коюп угат. Ошондуктан, эл Табылдынын бардык аракетин жактап, аны жүзөгө ашырууга көмөк көрсөтөт. Мисалы, Эрменканга аш берүү жана конок чакыруу, уюштуруу иштери Уста карыя баштаган айыл аксакалдарынын кеңештери менен өтөт. Ошондой эле чатак чыгарууга аракеттенген Кудайназардын аштан кубаланышы, аштын жүрүшү тикеден-тике элдин катышуусунда ишке ашат. Кудайназардын балдарынын салттан тышкары одоно кылык-жоругун Уста карыядан тартып, бала-бакырага чейин ашкерелейт. Табылдынын иштерин эл адилеттүүлүк катарында кубатташат.

Эпоско кылдат киргизилген сынчынын сыны, берген баасы аркылуу элдик баатырдын образы дагы тереңдейт. «Эр Табылды» эпосунда Алтыбай, Кенжебай баштаган алтымыш уулдун каршысында жалгыз Табылды турат. Анын Кудайназардын балдарынан өзүнүн баатырдык, адамгерчилик сапаты жагынан кескин айырмаланышы сынчынын сынында ачык көрүнөт. Табигый көзү канык, көөнү сергек кыраакы сынчы Кудайназардын алтымыш уулун көргөндө «кабыргасы сөгүлүп, кайгырып жашы төгүлүп» капа болуп зээни кейисе, Табылдынын элдин уулун, эл даңазалаган, жактырган каарманды көрөт:

Астында атын карасам,
Айбандан башка туру бар.
Үстүндө ээсин карасам,
Адамдан башка сүрү бар (21-б).

Сынчынын алтымыш адамдын ичинен элдин башын кармаар эл кызыкчылыгын, көз каранды эместигин сактаар, жалпы иш үчүн башын өлүмгө байлар бирөөнү таппай Табылдыга көңүл токтотушу элдин өз ишенимин, келечегин өз баатырына ыйгарып жаткандыгын белгилейт.

Табылдынын адилеттүүлүгү, адамгерчилиги, чексиз кайраттуулугу анын терс каармандар менен болгон кагылышында бекемделет. Табылды эпосто элдин мүдөөсүн иш жүзүнө ашыруучу элдик баатыр катарында мүнөздөлөт. Ошондуктан эл анын ар бир кыймылынан адилеттүүлүктүн белгисин көрөт.

Табылды бытыраган элди биригүүгө, ынтымактуулукка чакырат, ар кандай чыр-чатакты жайынча бүтүрүүгө аракеттенет. Атасынын ашында чатак чыгаруудан ыйбаа кылып, Кудайназарга баш байгени бериши анын алсыздыгынын, коркоктугунун күбөсү эмес. Тескерисинче өз аймагынын, өз уруусунун намысын, сыймыгын бийик туткандыгы, мансаптан мал-мүлктөн атасынын баатырдык даңкын, атагын жогору койгондугу.

Табылдынын ашкан эрдиги, андан кийинки окуяларда дагы даана байкалат. Өздөрүнүн адамгерчиликсиздиги ач көздүгү үчүн Алтыбайлар элдик баатыр тарабынан жазаланат. Баш байгени тарттыртып, өздөрү куугунтук жеп, кайтып кетүүгө аргасыз болот. Табылдынын Алтыбайлардан ажыратып калган мал-мүлктү жетим-жесирлерге бөлүп бериши анын образынын элдик ой, кыял менен тыгыз ширелишкендигин көрсөтөт:

Жесир катын бар болсо,
Жетимиштен кой берди.
Жетим бала бар болсо,
Жети саан уй берди.
Эл ичинде кедейге
Эки бооз бээ берди.
Эси кеткен кемпирге
Эки нарча төө берди (35-б.)

деген айтуучунун баяндамасында, Табылдынын кыймылында көз карашы, ой-санаасы,

тилеги жүзөгө ашат. Ал эми жетим-жесирлерге кайрымдуу «хандын» образы эчактан эле эл кыялында жаралган. Адилеттүү башкаруучулардын кыймылы аркылуу эл өз мүдөөсүн, тилегин иш жүзүнө ашырган. Не бир жагымдуу ойлорун, не бир келечеги кенен ишенимдүү тилектерин өз каарманынын айланасына топтогон. Бул эпосто да эл өз идеалын Табылдынын күрөшүнөн, анын ар бир кыймыл-аракетинен издейт. Ошондуктан жетим-жесирлерге кайрымдуу элдик баатырдын марттыгы, боорукерлиги, кедей-кембагалдарга жасаган адамгерчиликтүү мамилеси поэмада жогору бааланат. Элдик баатыр бардык турпаты менен жеке керт башынын ыңгайы, мүдөөсү үчүн өз элинин жалпы кызыкчылыгын, жалпы максатын тебелеп-тепсеп кетүүгө даяр турган Алтыбайларга карама-каршы турат.

Поэмада калмак төбөлдөрүнө каршы кыргыз элинин жүргүзгөн күрөшү коргонуу, өз аймагынын, уруусунун көз каранды эместигин сактоо позициясында тургандыгы баса белгиленет. Ошондуктан, элдик каармандын бул же тигил кыймылы эч кандай бүдөмүктүүлүктү туудурбайт, тескерисинче анын эрдигин, кайраттуулугун даңазалайт.

Душман айдап кеткен жылкыны ажыратып калыш үчүн элдик баатырдын жоо артынан куугунга чыгышы эл тарабынан кубатталган идея, анткени ар кандай оор кырдаалдарда да өз элинин намысын душманга кетирбес үчүн азаматтар дайым күрөшкө чыга тургандыгына эл толук ишенген. Ошондуктан, Курманбек, Эр Табылды сыяктуу баатырлардын атсыз калгандыгына карабастан, башын өлүмгө байлап, жоо артынан куугунга чыгышы элдик чыгармачылыкта чыныгы эрдиктин, кайраттуулуктун үлгүсү катарында даңазаланган.

Элдик баатырлардын согушта сыналган атынан ажырап, кыйын абалга дуушар болушу эпосто он каармандын эрдик кыймылын даңазалоо максатында колдонулган эпикалык ыктын бир түрү. Бирок элдик каарман кандай кыйынчылыкка кез болбосун, жеке кызыкчылыгын көпчүлүктүн жалпы ой тилегине баш ийдирип, жоого каршы аттанат. Элдик баатырдын образынын баалуулугу келечекке ишенимин жоготпогондугунда, дүрбөлөңгө, сары-санаага түшүү, ындыны өчүү сыяктуу терс сапаттардан алыс тургандыгында. Натыйжада он каармандын аракети аркылуу эпосто жеке адамдын кызыкчылыгын доордун духуна, талабына баш ийдирүү, ар кандай шарттарда да көпчүлүктүн кызыкчылыгын жогору коюу деген идея ишке ашат.

Эл өз кыялында кандай да болсо өз баатырынын жеңишке ээ болушун каалашкан. Ошондуктан, анын жеңишин камсыз кыла турган эпизодду киргизишет. Алсак, А. Тыныбековдун варианты боюнча атсыз калган Табылдыга «өзү жаш секелек, чачы өрүмгө жете элек» карындашы Кардыгач жардамга келет.

А. Тыныбековдун вариантында гана кездешкен жогорку эпизод өтө элестүү, ишенимдүү берилип, Табылдынын образын дагы жаңы сапаттар менен байыткан. Элдик баатырдын карындашына жасаган жагымдуу жылуу мамилеси аркылуу аялдарды төмөн баалоо, кемсинтүү сыяктуу патриархалдык-феодалдык түзүлүштө үстөмдүк кылган этиканын тескериси кубатталат.

Билдиңер беле кырк туйгун,
Кыздан жардам келерин?
Каргадай болгон медегим,
Кардыгач менин сергегим (47-б) —

деп, кубанычтуу көңүл көтөрүүсү — бул элдин ой-санаасы, көз карашы.

Андан ары сырткы душмандар менен болгон кагылышуудан Табылдынын образы дагы тереңдейт. Эл тарабынан кубатталган жакшы сапаттардын улам барган сайын элдик баатырдын кыймылына тереңирээк сиңе башташы Чалкалмактын согушунун баскынчылык мүнөзүн, адилетсиздигин ачууга мүмкүндүк түзөт. Душмандын капыстан кол салышы эпостун традициясында туруктуу окуяны түзөт. «Эр Табылды» эпосунда да Чалкалмактын, «Табылды катуу ооруп жатат, айылдын жоо жөнүндө кабары жок» деген

кабардан пайдаланып, түн ичинде уурдана кирип айылдын бүтүндөй жылкысын айдай качышы чыныгы эрдиктен алыс турат.

Элдик баатырдын образынан эр жүрөктүүлүк, элдин мүдөөсүн өзүнүн жеке кызыкчылыгынан жогору коюу сыяктуу айкөлдүктүн белгилери ачык байкалат. Эгерде Табылды согуштун башталышында элди дүрбөлөңгө түшүрүүдөн баш тарткан эл тынчтыгынын сакчысы, камкорчусу катарында көрүнсө, согуш майданында ириде кошундун ыңгайы үчүн кам көргөн кылдат кошун башчысы катарында сүрөттөлөт.

Эпостон согуштун баштоочулары кимдер деген суроого ачык жооп табасын. Ошондой эле айтуучу тарабынан элдик баатырдын күрөшү жалпы калмак элине эмес, хан, феодал төбөлдөрүнө багытталгандыгы поэманын башынан аягына чейин эскертилип отурат. Элдик баатырдын күрөшү тикеден-тике Чалкалмак сыяктуу айрым адамдарга багытталат. Калмак эли Эр Табылды сыяктуу он каармандын жалпы душманы эмес. Бул эпостогу элдин көз карашы, жалпы ою элдик баатырдын кыймылы аркылуу ишке ашат. Эр Табылды душманына да адилеттүү мамиле жасайт, калмак элинин жөндөмдүүлүгүн жогору баалайт. Ал анын

Калмакта эр жок дейсиңби,
Кармашып жоону алган бар.
Калмакта калың кол жатат,
Кара курттан мол жатат (62-б.) —

деп, Элдиярдын тикеден-тике душмандын тылына кирип баралы деген сунушун четке кагышынан ачык көрүнөт.

Айрыкча согуш талаасын сүрөттөгөн эпизоддордо Чалкалмак менен Табылдын согушка карата болгон көз карашы, ой-санаасы, адамдарга жасаган мамилеси жагынан контрасттык образдар экендиги ачык көрүнөт. Эгерде Эр Табылды кызуу менен калмакты зыянга учуратып жиберген жоокерлерин тыйып:

Элдияр, Эрмек келгиле,
Эрдиктин ишин бергиле,
Элге кылдык көп зыян,
Эсиңерге салгыла (109-б.), —

деп жазыксыз элдин канын төгүүдөн баш тартса, Чалкалмак өзүнүн кошуна:

Кыргызды көрсөң кырыңар,
Кылычтап башын жулуңар.
Кырылганга карабай,
Кыбыла көздөй сүрүнөр (77-б.), —

деп буйрук берет.

Кыргыз эли уруу-уруу болуп бөлүнүп, бытырап чет элдик басып алуучулардын жортуулдарына учурап турган мезгилде бытыраган уруулардын эл болуп биригишин эңсөө элдин көздөгөн максаты, ойлогон ою экендиги «Эр Табылды» эпосунан ачык байкалат.

«Эр Табылдыда» эл менен баатырдын байланышы, элдин биригүүгө умтулган аракети даана көрүнөт. Окуянын башталышындагы Табылдын көпчүлүк менен кенешип, акылдашып иш жүргүзүшү эпостун аягына чейин улантылат. Натыйжада элдик баатырдын жеңиши, же жеңилиши бул же тигил көрүнүшкө карата көпчүлүктүн пикирине, мамилесине байланышат. Көптү көрүп, көптү билген Уста — карыянын жердин шартын, уруштун кырдаалын эске алып, «азыр кайра кеткиле» деген кеңешине көңүл бөлбөй, өзү оор жарадар болуп, жеңилишке учурайт. Табылдын артка чегинишинде

ички карама-каршылыктын күч алышы, уруулук, бытырандуулук себепчи болот. Уруш жүрүп жаткан мезгилде анын жоктугунан пайдаланып, башынан бийликти эңсеген карасанатай Кудайназар элге бүлүнчүлүк түшүрүп, ички ыркты бузат.

Айрыкча Табылдынын оор жарадар болушунда элдин өз баатырын сүйүп кадырлоосу таасын сүрөттөлөт. Башынан элдин мүдөөсүн, оюн кубаттаган айтуучу да бул окуяга терең кайгырат. Ал эпостогу:

Жалпы кыргыз элинин
Мууну бошоп шылкыйып.
Жадыраган киши жок (115-б.)

деген айтуучунун баяндамасы менен бекемделет. «Табылды өлдү» деген кабарды угуп, жалпы кыргыз эли аза күтүп, терең кайгыга батса, анын айыгып келе жатканын укканда аттуусунан жөөсү озуп, баласынан карысы озуп, зор кубаныч менен алдынан тосуп чыгышат. Эл өз келечегин элдик баатырдын тагдыры менен терең айкалыштырат. Ар кандай адилеттүүлүктү жүзөгө ашыруу милдетин өз каарманына ыйгарат. Аны Кардыгачтын түш көрүшүндө, Чачыкейдин жорушунда ачык байкоого болот:

Бей-бечара жетимге
Алтын, күмүш зар берип,
Ар түрдүү тукум мал берип,
Ак батасын алыптыр.
Элдин багы ачылып,
Эрки менен дуулаптыр (159-б.)

деген ой жүгүртүүлөр эл кыялынын келечекке карата саякаты, зордук-зомбулук жоголуп, карапайым элдин бейпилдикте жашашын самаган элдик кыял, тилектин бир көрүнүшү. Эпосто эл мүдөөсүн ишке ашыруучу каарман Табылды болуп эсептелет. Ошондуктан, эл өз каарманын карапайым адамдардын мүдөөсүн көздөө, жетимге тон, жесирге мал бөлүп берген кайрымдуулук сыяктуу жакшы сапаттар менен жабдыт. Табылдынын оор жараттан айыгышы менен адамдын өмүрүн узартууну, ажалга аралжы болууну эңсеген элдик кыял эпосто орун алат.

А. Тыныбековдун варианты боюнча Табылдынын образы анын Чалкалмакка каршы экинчи жолу согушууга аттанышында улантылат. Кыргыз элинин башка эпосторуна караганда «Табылдыда» окуянын бүтүшү өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Жалпы эле фольклордун традициясында оң каармандын жеңиши, кыянат күчтөрдүн талкаланышы менен окуянын аякташы мүнөздүү болсо, мында ошол терс каармандардын жок болушу бир топ карама-каршылыкта өтөт Кудайназардын ар кандай кыянатчылыгына Табылдынын энөөлүк, кенебестик менен мамиле жасашында элдик баатырга таандык айкөлдүк ачык байкалат. Чындыгында да Табылдынын айкөлдүгүнөн, кенебес энөөлүгүнөн Алтыбай, Кудайназарлардын жүзү көпкө чейин ачылбай, Алтыбай өмүрүнүн аягына чейин эл башкарып кала берет.

Бирок, эпостун традициясында эл душманы жазаланбай калышы мүмкүн эмес. Бул баатырдык эпостордо эчактан бери көтөрүлүп келе жаткан эң байыркы нукура идея. Элдин тарткан азап-кордугу, кайгы-зары үчүн өч алуу, адилетсиздиктин, кыянатчылыктын тамырына балта чабуу, сөзсүз, элдик баатырдын мойнуна жүктөлөт. Он каарман кандай шарттарда болсун баштаган күрөшүн аягына жеткириши керек. «Эр Табылдыда» элдин ички-сырткы душмандарынын жазаланышы башкача шартта, жагдайда өткөндүгүнө карабастан, баары бир эпосто адилеттүүлүк, акыйкаттуулук жеңип чыгат. Өз элине чыккынчылык кылып душманга өнөк болгон Кудайназар, Алтыбай таякеси Чалкалмак тарабынан өлтүрүлөт. Ошондой эле эпосто жанаша жашаган эки элдин ынтымагы, бири-биринен кыз алып, кыз берип туугандашуусу жөнүндө маселени ачык коюшу көңүлдү бурбай койбойт.

Анткени бул же тигил маселеге карата элдин кызыкчылыгы, талабы арткан сайын айтуучунун көз карашы, ой-санаасы, айрым көрүнүштөргө жасаган мамилеси да өзгөрөт, элди кызыктырган, толкундаткан окуяларга көбүрөөк көңүл бура баштайт. Алсак, жанаша жашаган элдердин алышып чабышып, түбөлүк касташууда жашоосун эл каалаган эмес, эки элдин өткөн-кеткен кегин унутуп, ынтымактуулукта, тынчтыкта жашоосун эңсөө элдин эзелки көксөгөн мүдөөсү болгон. Демек, жогоркудай эл мүдөөсү элдик каармандын кыймыл-аракетинде жүзөгө ашат. Ал Табылдынын Чалкалмактын өткөн-кеткендеги тескери кылык-жоруктарын унутуп:

Өткөн ишти ташта — де,
Өрнөктү журтка башта — де.
Үй чабышып, мал тийбей,
Үлгү болсун жашка — де.
Калмак кыргыз баш кошуп,
Калк болуудан качпа де, — (242-б.)

деп, элчи жиберип, бейкутчулукка кол сунушунан ачык көрүнөт. Ошентип, элдик баатырдын бардык кыймыл-аракети эки элдин тынчтыгын биротоло камсыз кылууга багытталат. Ал Табылдынын Чалкалмактын өлүшү менен урушту дароо токтотуп, жазыксыз калмак элин бөөдө кыргынга учуратуудан баш тартышынан, ошондой эле окуянын аягында ары баатыр, ары акылдуу айдай курдуу Торкобекке Табылды эмес, Элдиярдын үйлөнүшүнөн байкалат. Элдик баатырдын бардык ой-тилеги элдин кызыкчылыгын сактоодо турат. Ал анын:

Кара аламан калың журт,
Катташып ойноп жүрсө деп.
Каргаша болуп кырылбай,
Калк тукуму өссө деп.
Аралаш жайлап бир конуп,
Айылдын бары бир болуп.
Жанаша кыштап бир конуп,
Жайыты малдын бир болуп.
Жамаатташ айыл консун деп,
Жарашып тууган болсун деп (274-б.)

деген сөзүнөн ачык көрүнөт. Жогоркудай баатырдын кулк-мүнөзүнөн мал-мүлк жыйноо, кыз тартып алуу сыяктуу баскынчылык мүнөздөгү терс көрүнүштөрдүн окчундугу, анын бардык аракетинин өз элинин коопсуздугун камсыз кылууга багытталышы образдын элдиктүүлүгүн арттырат.

Табылдынын образында жалпы максаттан, жалпы кызыкчылыктан, адилеттүүлүктөн четтеп кеткен бир да тескери көрүнүш жок. Тескерисинче анын бардык кыймыл-аракети, кулк-мүнөзү, баатырдыгы, көз карашы элдин жалпы максатына багындырылат.

Эпостогу окуя өлкөнүн ички жана сырткы душмандарынын жок болушу, адилеттүүлүктүн үстөмдүк кылышы, бытыраган элдин өз каарманынын айланасына тыгыз топтолушу, эки элдин жанаша тынчтыкта жашап калышы менен аяктайт. Бул сыяктуу маселелер өз учурунда элдин ой-тилеги, көксөгөн мүдөөсү болгон. Ошондуктан эл талабы, эл кыялы толугу менен он каармандын күрөшү, кыймылы аркылуу жүзөгө ашкан.

«Эр Табылды» эпосунда кеңири өнүккөн темалардын бири кыргыз фольклорундагы традициялуу достук темасы Элдияр, Эрмек, Табылдынын тегерегинде, алардын бири-бирине жасаган мамилесинде жүзөгө ашат. Алсак, жарасы ырбап, эс-учун билбей жаткан Табылдынын Эрмектин көйнөгүнүн жакасын жыттап, тирүү экенине көзү жетип, ооруган жери басылып, көзү умачтай ачылып, бир аш бышым бууга алгандай тердешинде

достуктун чыныгы символу даңазаланат. Эпостогу Элдияр, Эрмек элдик баатырдын образын көп жагынан толуктап турат. Үч каарманды элдин жалпы кызыкчылыгы, мүдөөсү бириктирет. Ары акылдуу, ары аяр, жан кыйышпас дос Элдияр бардык убактарда Табылды менен үзөнгүлөш жүрөт, бирге согушка катышат, азабын бирге тартат. Ары акыл-кеңиши, ары эрдиги менен элдик баатырдын жеңишине көмөктөш болот. Элдиярдын образында элдин магиялык алгачкы түшүнүгү, көз карашы сакталат. Табийгаттын ар кандай кубулуштарынын ички сырларын үйрөнүүгө, аны адамдын эркине баш ийдирүүгө аракеттенүүлөр эчактан эле элдин турмушунан, оозеки чыгармачылыгынан да орун алып келген. Эпосто жогоркудай ардактуу милдетти эл Элдиярга жүктөйт, анын кара ташты дубалап, душмандын тылына кара жамгыр жаадырып, өз кошунунун жеңишине шарт түзүшүндө элдик идея, учкул кыял жүзөгө ашат.

Эпосто Элдиярдын образы Табылдын кийинки негизги каармандын катарын түзүп, ал элин-жерин берилип сүйгөн баатыр, жолдошуна камкор ак ниет, кысталышта акыл, кыйчалышта жол тапкан аяр акылман, чаалыксаң көңүл сергитер сөзмөр каарман катарында сүрөттөлөт. Анын айкөлдүгү, кара кылды как жарган калыстыгы жалаң гана өз элине эмес, душманга жасаган мамилесинен да ачык көрүнөт. Ал да Табылды сыяктуу эле жок жерден эрегиш чыгарып, элге зыян келтирүүнү жактыра бербейт. Эл аны кылдаттыгы, аярлыгы, сезгичтиги үчүн жогору баалайт. Ал эпостогу:

Устанын уулу Элдияр,
Кебелбеген кул эле.
Кен. акылман уул эле (199-б.)

деген айтуучунун мүнөздөмөсүнөн ачык байкалат.

Кыргыз эпосторунун традициясына жаңы кирген образдын бири — Чалкалмактын кызы — Торкобектики. Образдын жаңылыгы — кыздын көз карашынын бул же тигил көрүнүшкө, турмушка жасаган мамилесинин жаңылыгы болуп эсептелет. Торкобектин керт башында жеке кызыкчылыгынан эл мүдөөсүн, эл тынчтыгын жогору койгон айкөлдүк да, алдын ала билген сезгичтик да бар. Ала көөдөн Чалкалмак Табылды жиберген элчинин буту-колун сындырып, зынданга салдырганда табигый акылга тунук Торкобек иштин чатак менен бүтөрүн алдын ала сезип:

Ханын менен жакшыңар,
Калктын камын жебейсиң.
.....
Элге бүлүк түшүрбөй,
Эртелеп өзүм барсамбы (259, 261-б.), —

деп жеңеси аркылуу энесине айттырышы, анын өзүнүн жеке керт башынын кызыкчылыгынан өз элинин мүдөөсүн, бейкуттугун жогору койгондугу ачык. Торкобек эки элдин чатагын басуу максатында бөлөк элге, бөлөк жерге, жүзүн көрбөгөн күйөөгө бармак болот.

Калмак элинин тынчтыгы үчүн кайындуу кыз аталып, каада менен, нарк менен, улуу урмат сый менен аттанбастан, беш кыргызды ээрчип «качкан» кыз аталып барууга да макул болот. Ошондой эле ыгы келе калса, барган жери көңүлүнө жакпаса, баатырдык көрсөтүүгө да даяр. Ал анын:

Баланын байкап эрдигин,
Баатыр болсо жагайын.
Анча-мынча жан болсо,
Айла кылып өлтүрүп,
Айылды аман багайын (266-б.)

деген сөзүнөн көрүнөт. Торкобек атасы өлүп, кабыргасы кайышып турганда да, атасынын кыймыл-аракетин калыстык менен талдап, кыйышып кылыч чаптастан, атышып өмүр кыйбастан туруп, Табылдынын алдынан тосуп чыгып урушту токтотот. Өз эли-жерин берилип сүйгөн Торкобектин бардык кыймыл-аракети калмак элинин жалпы кызыкчылыгынан, алардын тынчтыгын, эркиндигин сактоодон келип чыккандыгы эпосто баса белгиленет. Ошентип, Торкобектин образына да эл кубаттаган, эл жактырган сапаттар топтоштурулат.

Эпосто элестүү образдардын бири — Кардыгачтыкы, Анда чексиз кайраттуулук, ченемсиз баатырдык да жок. Жөн гана өзүнүн табигый сезгичтиги, агасын, эли-жерин берилип сүйүп, анын күрөшүнө жардамдаш, көмөктөш болууга аракеттенгендиги менен көңүлдү бурат. Ал тикеден-тике согуш майданына катышпаганы менен, бардык ой-сезими менен агасынын күрөшүнө аралашат. Анын жеңишине кубанып, үзгүлтүгүнө катуу капа чегет. Кардыгачтын бардык ой-тилеги, эл кызыкчылыгы, мүдөөсү, эл күрөшү менен тыгыз байланыштуу сүрөттөлгөн.

Эпосто экинчи катардагы образдарды терс каармандар түзөт. Айрыкча жеткилең иштелип, ар кырдуу ачылган образ Кудайназардыкы. Кудайназар сымап сыяктуу мөлтүлдөп бирде куу, бирде момун, бирде арамза, бирде жоош, бирде душман, бирде дос, бирде таш боор, бирде боорукер, айтор, ар бир кырдаалга карата жүзүн да, сөзүн да өзгөртөт. Ошондуктан анын чыныгы жүзү көпчүлүк убакта ары аңкоо, ары энөө Табылды үчүн ачылбастан кала берет. Алы жетпеген адамдын алдында тилинен бал тамызып, чечекейин безеген жойпу жоош, колунда күчү жок жетим-жесирлерге кыргыйдай тийип короосундагы коюн, желесиндеги жылкысына ээ кылбаган зордукчул Кудайназар эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Жетимди малга ээ кылбай,
Жергеси менен жумшап.
Короодон айдап койду алып,
Кулданып кедей бойду алып (222-б.).

Ошондой эле жокту бардай, барды жоктой сүйлөп жан эргитип көңүл сергиткен сөздүн устаты болуп саналат. Ошондуктан анын кара ниет кылык-жоруктары укмуштуудай куулуктун жан эргиткен чечендиктин аркасында жаап жашырылып калат. Табылдынын жаратынан айыгып элине кайтышында элге жана анын үй-бүлөсүнө көрсөткөн кысымчылыгын жаап жашырып, бардык аракети алардын кызыкчылыгы, мүдөөсү үчүн багытталгандай, бирде жашып, бирде жалынып актанышынан анын эки жүздүүлүгү ачык көрүнөт. Ары чынчыл ары калыс сынчы Кудайназарды бир көргөндө эле айра таанып:

Тилинде балын. бар экен,
Көзүндө каарын. бар экен,
Сөзүндө заарын бар экен.
Бал тилинди салганда,
Таш да болсо эриткен,
Таңдайда сөөлүң бар экен (21-б.)

деп таамай мүнөздөйт. Бирок Кудайназар канчалык бултулдабасын, жамандыкты да, жакшылыкты да таразалай билген эл анын өз элине жасаган чыккынчылыгы, жетим-жесирлерге көрсөткөн зордук-зомбулугу үчүн жазаланышын элдик баатырдан талап кылат. Окуянын аягында Кудайназар таякеси Чалкалмактын колунан өлүм табат. Анын куйтулугу, чагымчылдыгы өз эли эмес, душманга да жакпайт. Чалкалмак элчи катарында урматтап кабыл албастан, буту-колун жанчып кордук көрсөтүп, зынданга салдырат. Эл

эки элдин арасына чагымчылык жасаган Кудайназардын жок болушун жактырышат. Ошондуктан эпостогу:

Калкынын канын көп соргон,
Хан да болсо он болбойт.
Элинин ыркын кетирген,
Эч кайда барып чоң болбойт (224-б.)

деген ыр түрмөктөрү элдин көз карашынын, ой-тилегинин корутундусун берет. Эпостогу Табылды менен Кудайназар жана анын балдарынын ортосундагы карама-каршылык жеке адамдардын гана чыр-чатагы эмес, патриархалдык-феодалдык коомдун ички карама-каршылыгынан, уруу-уруу болуп бытыраган ички ыдыроосунан чыгып жаткан күрөш. Ошондуктан эпостогу ички душмандардын жок болушу учурдун талабын, турмуштун суроосун чагылыштырат.

Поэмадагы сырткы карама-каршылык калмак каны Чалкалмакка багытталат. Ал бүткүл өмүрүн адилетсиз жортуулдарда, баскынчылык согуштарда өткөрөт. Аны каарман өзү танбайт:

Эрдемсиген кыргызга
Алда канча кол салдым.
.....
Капилет элди көп чаптым;
Канчалык олжо мал таптым.
Туйгун жаткан эл чаптым,
Турпандан эчен олжо алдым (36-б.)

Чалкалмактын адилетсиздиги мурунку өзү эскерген чабуулдарда гана эмес, кийинки окуялардан да көрүнөт. Табылдынын ооруп жаткандыгынан пайдаланып шашылыш түрдө согуш ачышы, капилет жаткан айылды бүтүндөй аттан ажыратып туруп, анан эрдемсинип кабар бериши чыныгы эрдиктин, кайраттуулуктун үлгүсүнөн алда канча алыс турат. Тескерисинче, анын кулк-мүнөзүнөн адилетсиздик, коркоктук куру кыйкырык даана байкалат.

Чалкалмактын ач көздүгү, ырайымсыздыгы өз элине жасаган катаал мамилесинде, элди зордоп согушка айдап киргизишинде таасын берилет. Эпосто анын баскынчылык жортуулдарын, адилетсиз иштерин калмак эли колдобойт Тескерисинче, эл анын адилетсиздигин ашкерелейт, тикеден-тике хандын каарынан коркпостон:

Айдап жүрүп бул элди,
Далай кырдың ханыбыз.
Ачкадан өлмөк биз болдук,
Араң турат жаныбыз (89-б.) —

деп, өз нааразылыктарын билдиришет. Чындыгында да Чалкалмактын согушу калмак элинин кызыкчылыгын сактоодон эмес, жеке керт башынын мүдөөсүн ишке ашыруудан оңой — олжо, мал-мүлк табуудан келип чыккандыгына өзү үңкүргө жатып алып, Табылдыны амал менен колго түшүрүү максатында жети жүз калмактын өлүмүнө себепкер болушунан ачык көрүнөт. Калмак ханынын жеке кызыкчылыгын, өз ыңгайын калмак элинин бейкутчулугунан жогору койгондугуна анын элчини уруп-сабап, кордук көрсөтүп, эки элдин ортосундагы карама-каршылыкты курчутушу, калмак эли менен кыргыз элин ынтымактуулукка чакырган Табылды, кызы Торкобектин аракеттерин кыянатчылык менен четке далил.

Чалкалмактын өзүнүн кыянатчылык кылык-жоруктары үчүн элдин баатыр

тарабынан жазаланышы элдин эзелтен көксөгөн нукура ой-санаасынын, мүдөөсүнүн эпосто кубатталышы жана жүзөгө ашышы болуп саналат.

Эпостун идеясын элге жеткирүүдө, жүзөгө ашырууда айтуучу тарабынан колдонулган ар кандай ыктардын, көркөм каражаттардын мааниси зор. Мисалы, бир окуядан экинчи эпизодго өтүүдө кара сөз формасындагы түшүндүрмөлөрдүн колдонулушу көпчүлүк учурда чыгарманы композициялык тыкандыкка, жыйынтыктуулукка алып келет. Ошондой эле каармандын көргөн түшү аркылуу элдик баатырдын келечеги жөнүндө алдын ала ой жүгүртүү, элдин ишенимин арттырып, көңүлүн көтөрүү эпосто кеңири жайылган ыктардан. Поэмада элдин оптимисттик көз карашы Кардыгачтын түшүндө жана аны Чачыкейдин жорүшүндө ачык берилген. Түштүн айтылыш формасына:

Түндө жатып түш көрдүм,
Бир ажайып иш көрдүм.
Бул эмине болучу,
Бул түшүмдү жоручу? (157-б.)

сыяктуу туруктуу тексттердин, традициялуу ыр саптарынын сакталышы мүнөздүү.

Кардыгач түшүндө «кайнаган калың эл көрөт, кара чаар шер көрөт». Эпосто кара чаар шер элдик баатырдын символикалык образы катарында алынат. Поэмада элдин алгачкы тотемдик түшүнүгүнүн, фольклордогу туруктуу образдардын, ырдык курулмалардын сакталышы Чачыкейдин түштү жорүшү менен белгиленет:

Кайнаган калын эл көрсөң,
Кара чаар шер көрсөң,
Шер колдогон абакең,
Хан Табылды келиптир (158-б.).

Ушул эле түш жоруудагы:

Ордодо сака жатканы,
Ошол абаң эмеспи.
Отуруп чертсе чүкөнү
Душманын бирден кыйратып,
Журтун курайт эмеспи? (157-б.)

сыяктуу ыр түрмөктөрүндө элдин эзелки ой-санаасы, учкул кыялы, биригүүгө умтулуусу таамай элестетилген.

Эпосто ар кандай салыштыруулардын колдонулушу да белгилүү бир максатты көздөйт.

Уй түгүндөй көп калмак,
Кумурскадай кыбырап —

деген салыштыруулар душмандын көптүгүн көрсөтсө, «ак жолборстой чамынып, бала жолборс өңдөнүп» деген традициялык салыштыруулар элдик баатырдын эрдигин арттыруу, күчөтүү максатында колдонулат.

Элдик баатырдын сыпаты да:

Эки жакты каранып,
Ак жолборстой айкырып,
Кабыландай бакырып,

Калын жоону аралап,
Качырып кирди Табылды
«Манастап» ураан чакырып (78-б.)

делип, традициялуу эпитет, салыштырууларда айбаттуу, сүрдүү сүрөттөлөт. Натыйжада элдик баатырга берилген таамай портреттик мүнөздөмө анын ички маңызын, бул же тигил кыймыл-аракетинин мазмунун ачат.

«Эр Табылды» поэмасында элдин кылымдар бою көксөгөн мүдөөсү, умтулуусу, күрөшү, ой-санаасы өзүнүн нукура, таза формасында сакталып келген.

ЖАҢЫЛ МЫРЗА

Кыргыздын кенже эпосторунун көрүнүктүүлөрүнүн бири «Жаңыл-Мырза». Бул эпостун өзгөчөлүгү — башка баатырдык эпосторундай эркектин эрдигине арналбастан, Жаңыл Мырза аттуу баатыр кыздын кайраткер турмушун баяндайт. Эпостун элде бөтөнчө популярдуу болушунун дагы бир себеби — угуучулар Жаңыл Мырзанын кайраткердигине, намыстуулугуна айрыкча суктанышып, зор көңүл буруп угушат.

Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазмалар фондусунда ушул күндө «Жаңыл Мырза» эпосунун төрт варианты бар белгилүү жазгыч акын, манасчы Тоголок Молдонун варианты (В. Соколов тарабынан орус тилине которулган), Абдыкалык Чоробаевдин варианты 1957-жылы өзүнчө китеп болуп чыккан, Ыбрай Абдрахмановдун варианты (кол жазма), Молдобасан Мусулманкуловдун варианты (кол жазма).

«Жаңыл Мырза» эпосун божомол менен кыргыздар калмактардын кол астында турган мезгилге, уруулук коом ыдырап, кыргыз эли калыптана баштаган, феодалдык мамилелер чыккан доорго ыйгарууга болот. Эпос боюнча Жаңыл Мырза нойгут уруусунан болуп айтылат, бирок бул карама-каршылыкты туудурбасы керек, анткени кыргыздар эл болуп калыптана баштаган мезгилде дале урууларга бөлүү жоголбойт. Көчмөн патриархалдык-феодалдык коомго мүнөздүү мындай өзгөчөлүктөр казак, монгол сыяктуу көчмөн элдерде да байкалат. Ошентип, эл болуп калыптануу, ич ара урууларга бөлүнүүнү жокко чыгарбайт. Кыргыздар өзүлөрүнүн географиялык шартына жараша чоң-чоң тарыхый толкундарга катышкан. Гундар, согдийлер, уйгурлар, кара-кытайлар, монголдор, жунгарлар (калмактар) өңдүү тыштан келген баскынчыларга каршы күрөш, кыргыз элин бүткүл духовный жана кара күчүн жыйноого мажбур кылган.

«Жаңыл Мырза» эпосу калмактардын кыргыздарга каршы жүргүзгөн баскынчыл чабуулун көркөм баяндайт. Кыргыздын тарыхчылары мындай белгилешет. «XIV кылымдын эң акырында (1399) Чыгыш Монголияда феодалдык мамлекет пайда болот. Аны ойроттор түзөт (ойротторду мусулмандар калмактар деп аташкан). Бул мамлекет тарыхта Джунгария деген ат менен белгилүү. Калмактар Жети-Сууну көздөй бет алышып, аны басып алышат»¹.

Жунгар феодалдарынын чабуулдары, алардын кыргыздарга көрсөткөн зордук-зомбулуктары (XVII кылымдын аягы XVIII кылымдын башы) элдин аң-сезимине терең из калтырып, тарыхый уламаларда, баатырдык эпостордо чагылган.

«Жаңыл Мырза» эпосунун башкы каарманы Жаңыл, ал тарыхый, реалдуу душман — калмактарга каршы күрөшөт. Фольклористтердин пикирине караганда эпос бир кылымдын эмес, бир нече кылымдын көркөм продуктысы, мына ушул мезгилде ал улам такталып, өнүгүп, өсүп, кийинки окуяларды да ичине камтып биздин доорго жетет. Кайсы гана эпосту албайлы, ал мурунку кылымдардагы белгилүү бир окуялардын элесин камтыбай койбойт. Ошондой эле «Жаңыл Мырза» эпосу да калмактардын чабуулу менен бирге, буга чейинки жана мындан кийинки окуялардын чагылышы табигый көрүнүш. Бирок эпостун негизги сюжеттик линиясын кыргыздардын калмак баскынчыларына каршы жүргүзгөн аёосуз зор татаал күрөшү түзөт. Ошондуктан, элдик улама Жаңылдын образын калмактар менен болгон салгылашуулардын мезгилине такайт.

«Жаңыл Мырза» — баатырдык эпостордун катарына кирет. Чыгарманын мазмунун нойгут уруусунан чыккан Жаңыл Мырза аттуу баатыр кыздын эрдиги жөнүндөгү баян түзөт. Эпос боюнча нойгут уруусу Хотон өлкөсүндө Лоб дайрасынын жээгинде жашайт. Жаңыл Мырза өзүнүн ашкан эрдиги жана акылмандуулугу менен нойгут уруусунун башчысы болот. Ал калмактардын чабуулун токтотуп, элине тынчтык алып берет. Баатыр кыздын

¹ Кыргызстандын тарыхы. т. I. Фрунзе, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын басмасы, 1956, 103-бет.

ашкан эрдиги, кайраткердиги тез эле көп жерге тарайт, душмандар анын сүрүнөн коркушат, нойгут эли болсо анын эрдигине сыймыктанышат, айрымдар Жаңылдын мындай даңкын көрө алышпайт. Катагандын ханы Турсун, кыргыздын белгилүү хандары Үчүкө, Түлкү, Кудаярлар Жаңыл Мырзаны алабыз деп келишип, анын колунан өлүшөт. Жаңылдын эрдигин, кайраткердигин көрө албаган душмандар аны андып жүрүп колго түшүрөт. Бирок, өз намысын өтө жогору баалаган баатыр кыз туткунда да кадимки кайраткерлигинен танбайт. Баатыр кыз үчүн туткун бо-луу — өлүм менен барабар. Ошондуктан ал кечүү мезгилинде өз элине качат.

Эпосто Жаңыл Мырза өз уруусунун билерман башчысы, анын эркиндигин жана көз каранды эместигин жан дили менен сактаган баатыр болуп сүрөттөлөт. Жаңыл баарынан өзүнүн эркиндигин жогору коёт, анын кажыбас кайраты, курч мүнөзү эч бир кишиге баш ийип, көз каранды болууну каалабайт. Бизде сакталган төрт варианттын тең негизги сюжеттик канвасы мына ушундай. Ар бир варианттын жеке өзгөчөлүктөрү менен айырмачылыктарына төмөндө токтолобуз.

Тоголок Молдо, А. Чоробаев, жана Ы. Абдрахмановдун варианттарында сюжеттик өнүгүшү жагынан анчалык чоң айырма жок, бирдей планда иштелгендей. Өзгөчөлүктөр айрым бир деталдык сүрөттөөлөрдө, Жаңылдын образынын көркөм иштелишинде байкалат. М. Мусулманкуловдун варианты башкалардан бир кыйла өзгөчөлөнүп эпостун байыркы формаларын көбүрөөк сактап калган. Бул вариантта эпикалык традиция көбүрөөк сакталган, ошондуктан эпостун жашоо тарыхын изилдөө үчүн өзүнчө бир баалуу материал. Ы. Абдрахмановдун варианты Т. Молдонун вариантынан негизинен эч айырмасы жок. Ы. Абдрахманов, Т. Молдонун «Жаңыл Мырзасынын» сюжеттик канвасын пайдаланып, элден укканы менен салыштырып өзүнүн вариантын түзгөндөй. Ал элден, карылардын оозунан уккан Жаңыл жөнүндөгү тарыхты «Манастын» стилине салып ырга айландырдым деп эскерет:

Карылардан укканды,
Угуп бөөдө кетирбей
Көңүлгө сактап тутканды,
Кара сөз менен бербестен,
Тарыхын бекем байланттым,
Стилине Манастын
Салып ырга айланттым.

Эгер Т. Молдонун варианты Жаңыл Мырзанын туткундан качуусу менен бүтсө, Ы. Абдрахмановдо Жаңылдын туткундан келгенден кийинки акыркы өмүрү да баяндалат. Бирок бул бөлүк өтө кыска. Автор Жаңылды тарыхый адам катары көрсөтүүгө аракеттенет. Жаңылдын тарыхын ал Т. Молдодон уккам дейт. Т. Молдо болсо бул тарыхты он беш жашар баладан уккан, а бала 70 жаштагы тегирменчиден уккан. Тегирменчи бала кезинде улгайып карып калган Жаңылдын учуп бара жаткан карганы атып түшүргөнүн көрөт. Бул өңдүү тарыхый уламалар элдин оозеки чыгармачылыгында сейрек эмес.

Кыргыз жомокчулары өзүлөрү айтышкан чыгармалардын образдарып дайыма белгилүү бир зор окуяга алпарып такоого аракет кылышат. Ошондуктан эпостун каармандары көп учурларда тарыхый адамдар жашаган географиялык шарттарда аракеттенишет. А. Чоробаев болсо кыргыз урууларынын өз ара мамилесине кеңири токтолуп, кеңири баян кылат, ошондой эле Жаңылдын туткундан качышы, калмактарды өлтүргөн сцена жана Жаңылдын элине келишин да бир кыйла түзүк баяндайт. Бул вариантта жогорку эки вариантта кезикпеген Жаңылдын калмактарга каршы жүргүзгөн чабуулу жана жениши бар. Ошондой эле М. Мусулманкуловдун вариантында бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ. Эпостун байыркы элементтери дурус сакталган, экинчиден диний

ондоолор аз, кадимки элдик чыгармаларга мүнөздүү нукура касиеттер жана карама-каршылыктар бар.

Ал эми Т. Молдонун варианты бөтөнчө тыкан, компакттуулугу менен айырмаланат,— өзүнчө бир бүткөн көркөм чыгарма.

Эпостун образдары. Эпостун борбордук каарманы — Жаңыл. Ар түрлүү вариантты салыштырып эл тарабынан түзүлгөн легендарлуу баатыр кыздын образын ачык жана толук көрөбүз. Бардык ва-рианттарда Жаңыл эр жүрөк, кайдыгер, намысчыл, айрым варианттарда өтө эле каардуу болуп сүрөттөлөт. Жаңыл Мырзанын образы — бул ислам дининин канондоруна каршы өзүнчө бир чакырык. Аялдарды басмырлоо, эрдин эркинен чыкпоо өңдүү тушүнүктөрдү четке кагат, ошондой эле аялды эркиндигинен жана тең укуктуулугунан ажыратууга болгон аракетке сокку берет.

Эпостун негизги идеялык мазмунун өз Мекенин терең сүйүү сезими, өз элинин эркиндигин жана көз каранды эместигин сактоо өңдүү бийик түшүнүктөр аныктайт. Жаңылдын өз элине айрыкча берилиши — бул эпостогу эң жогорку жана негизги идея. Тоголок Молдо Жаңылдын кайраткерлигин төмөнкүчө берет:

Бала болуп чыкканы
Маңгулга салган чуулган,
Кара калмак көп элдин
Баарын бөйдөй куурган,
Басташып келген эр болсо
Баатыр кыздан сойлогон.
Жоо бөрүсү баатыр кыз
Жоо жарагын шайланган.
Казактын чоңун аксаткан,
Ургаачынын жолборсу¹.

Адатта эпос аялды сулуулуктун, назиктиктин, абийирдүүлүктүн жана сабырдуулуктун негизи катары сүрөттөйт. Бул сапаттар Жаңыл Мырзанын образында жокко эсе. Жаңылды жомокчулар көп учурда кайраттуу, сулуу, чечкиндүү эр жүрөк аял кылып беришет:

...Адамдан башка форуму,
Аялдан чыккан сонуну,
Адам айран калгандай
Кыз Жаңылдын форуму...
Айтышып турган душмандан
Айтып кайра тартпаган...
Кытай менен калмактан
Кыр көрсөтүп сомдогон
Айлына душман барбаган»¹.

Эпосто Жаңыл Мырзанын душмандар менен болгон жекеме-жеке согуштары, эрдик иштери кеңири айтылып, далилдүү берилет. Жаңыл эки түрлүү душманга каршы күрөшөт — өз ара чатакташкан кыргыз уруулары жана кыргыз элинин негизги душманы — калмактар. Калмактар нойгут уруусунун эркиндигин жоготуп, анын жашоосуна коркунуч туудурган. Бул Жаңылдын тынчын алган. Калмактар саны жагынан нойгуттарга караганда өтө көп болгон. Дайыма нойгут уруусуна коркунуч туудуруп, аны андып, ыңгайлуу мезгилди күтүп турган душманга карата Жаңыл мындай дейт.

Калмак турат кашымда,

¹ Тоголок Молдо. Жаңыл Мырза. Фонду, инв. № 1511.

¹ М. Мусулманкулов. Жаңыл Мырза. Фонду, инв. № 3078.

Кайгы турат башымда,
 Өзөктөгү сырынды айт,
 Өлбө бекер жашында.
 Душман турат тушумда,
 Тушоо турат бутумда².
 (А. Чоробаев)

Калмактар коркунуч туудуруп турган кезде уруулардын өз ара чатагы кыргыз эли үчүн эч пайдасыз экендигин Жаңыл жакшы түшүнөт. Ак-Сайдын байлыгы, жеринин сулуулугу Жаңылды өзгөчө суктандырат, ал эми Ак-Сайда жашаган уруулар Нойгуттарга кол салуу үчүн ыңгайлуу гана моментти күтүп турат. Буга карабастан Жаңыл кыргыз урууларынын баарын бирдей санап жалпы кыргыз элинин тынчтыгы жөнүндө камкор көрөт. М. Мусулманкулов Жаңылдын Ак-Сайдын жаратылышынын кооздугуна суктанып турган сценасын бөтөнчө көркөм сүрөттөйт:

Өзөндө суусу шаркырап,
 Күн батыш көздөй созулуп,
 Күңгөйдүн суусу Тескейге
 Жаркырап агат кошулуп...

Булутун шамал айдаган,
 Бугусу койдой жайнаган,
 Аркары тоодон маараган,
 Адырында кызыл гүл
 Жыпар жыттуу жайнаган³.

Мусулманкулов жаратылыштын кооздугуна атайын токтолуп, кеңири берет. Бул өңдүү лирикалык чегинүүлөр, образдуу сүрөттөөлөр М. Мусулманкуловдун вариантында традициялык көрүнүш. Ак-Сай, Арпанын жеринин сулуулугуна суктанган, аларда жашаган ак көңүл элди көргөн Жаңыл өзүнүн өч алуу 'оюнан айныйт. Жаңылдын өз душмандарына карата болгон мындай гумандуу мамилеси эпосто сейрек эмес. Душмандарга болгон мындай гумандуулугу анын назик, сергек аялдык мүнөзүн бөтөнчө белгилейт. Бирок, бул сезимдер Жаңылдын душмандарга сокку берүүсүнө тоскоол болбойт. Жаңылдын бир нече ирет эскерүүсүнө карабай, аны аял деп төмөнсүтүп, өзүлөрүнүн эрдигине мактанып келишкен бир катар баатырлар Жаңылдан өлүшөт. Үлбүрчөк, Бургуй өңдүү белгилүү баатырлардын Жаңылдан өлүшүн айтуучу төмөнкүчө берет:

Адигине элинен,
 Үлбүрчөк, Бургуй аянып,
 Баатырдыкты жай алып,
 Жаңыл кызды алам деп,
 Басып өттү Кашкарды,
 Аралап өттү Аксыны,
 Торгуп өттү Турпанды,
 Жаңыл да карап турган жок:
 Үлбүрчөк менен Бургуйду
 Жаңыл Мырза жайлады¹.

² А. Чоробаев. Жаңыл Мырза. Фонду, инв. № 1323.

³ М. Мусулманкулов. Жаңыл Мырза. Фонду, инв. № 3078.

¹ Тоголок Молдо. Жаңыл Мырза. Фонду, инв. № 1511.

Өзүн колго түшүрүүгө келишкен Үчкө, Түлкүнү көрүп, аларга кол салбайт. Келбети келишкен, сулуу жүздүү Түлкүнү Жаңыл жактырат, анын аялы болуудан да качпайт. Жаңылдын тайганы очокко барганда Үчкө Түлкүгө кайрылат:

Тайганы келди канчыктын,
Өзү да келип калган бейм,
Канчык деген бир сөздү
Жаңыл каршы алыптыр,
Түлкү мени албайт деп,
Алса дагы Жаңылдын
Канчык аты калбайт деп,
Жааны чоюп келтирип,
Үчкөнү бүктөдү
Түлкүнү жайлап таштады².

Өз ар-намысын жогору баалаган Жаңыл аны кемсинтип, маскаралаган адамды эч убакта кечирбейт. Ошондуктан эпосто дайыма эчен бир кыйын учурларда ал тайманбас эрдикти, кайраткерликти көрсөтөт, «Жаңыл аял болсо да» кыйын жоону жеңди деп көп айтылат. Жаңыл колго түшкөн душмандарды бошотот, ал эми Үчкө, Түлкүнү болсо кадимкидей шаан-шөкөт менен көмөт:

Көрүн терең каздырып,
Жылкыдан тандап сойдуруп,
Үчкө менен Түлкүнү
Жанаша көргө койдуруп.
(Мусулманкулов)

Ырас, гумандуулук, адилеттүүлүк, бакыт, эркиндик өндүү түшүнүктөрдү биздин доорго формалдуу гана көчүрүп койбой, эпосто чагылган доорго, ошол доордо жашаган адамдардын көз карашын эскерип баа беришибиз керек. Доордун мүнөзүнө жараша жеңилген душмандын малын айдап алуу, адамдарын кул кылуу закондуу көрүнүш болгон. Жаңыл душмандарын жеңип, нойгут уруусун олжого түшкөн мал менен байытат. Бул факт нойгут уруусун тышкы баскынчылардан коргоо, аларга сокку берүү өндүү түшүнүктөрдөй эле нормалдуу жана табигый нерсе.

Ы. Абдрахмановдун вариантында башкаларга салыштырганда Жаңылдын душмандарын жеңип, аларды өлтүрүү сценаларына көбүрөөк токтолуп, кеңири баяндоого умтулуу бар. Жаңыл Үлбүрчөк жана Бургуйдун колун кандай талкалаганын айтуучу төмөнкүдөй берет:

Кийимдерин олжого
Чечип жүрөт нойгуттар...
Ат менен тон, жарагын,
Бир да бирин койбостон
Олжо кылды карагын,
Байлап алды жаштарын.
Жөө чубуртуп айдады
Өлгөндөн калган карттарын¹.

Мындай сценаларга автор кеңири гана токтолбостон, өзүнчө ырахаттануу, эргүү менен көркөм сүрөттөйт.

² Жогоркуда, инв. № 1511.

¹ Ы. Абдрахманов. Жаңыл Мирза, инв. № 1447.

Ы. Абдрахманов айрым учурларда Жаңылды басып алуучу, башкалардын жеринде, байлыгына көзүн арткан баатыр катары көрсөткүсү келет. Бирок, Жаңыл эч бир жерде байлык үчүн коңшулаш урууларга кол салбайт. Ал эми аны кемсинтип, анын уруусуна кол салганда Жаңыл душманды аябайт, айрым учурда ырайымсыздыгын да көрсөтөт.

Жаңылдын туткунга түшкөн моменти өзүнчө чоң кызыгууну туудурат. Үч вариант боюнча (Тоголок Молдо, А. Чоробаев жана Ы. Абдрахманов) Жаңылды мыкты, кайраткер жигиттердин бири Акчоккор колго түшүрөт. Жаңылды колго түшүрүш оңой иш эмес. Аны туткундоо үчүн эң мыкты жигиттер жыйналып, атайын аңдып колго түшүрүшөт. М. Мусулманкуловдун варианты боюнча бул момент такыр башка мүнөздө баяндалат. Жаңыл бүткүл нойгуттардын алдында — ким менин шакегимди тартып алса, ошого баш ийем деп ант берет.

Үчүкө, Түлкү Жаңылдын колунан өлүшкөндөн кийин, алардын туугандары өч алуу үчүн аракеттенишип, Жаңылдын ордосуна жашыруун 20 жаштагы Абыл аттуу жигитти жиберешет. Абыл жашырынып той өткөрүп жаткан Жаңылдын ордосуна барып, анын колунан шакегин уурдап келет. Бул версия жомоктук сюжеттерге, традициялык түйүндөргө жакын келип, окуя лирико-романтикалык планда чечилет. Мына бул жагынан эпос башка баатырдык мүнөздөгү варианттардан айырмаланып турат. Эгер башка айтуучулар Жаңылдын образын түздөн-түз баатырдык планда сүрөттөшсө, М. Мусулманкуловдо лирикалык чегинүү байкалат.

Жаңыл эл алдында берген антын сактап шакегин алган кишиге өз эрки менен барууга аргасыз болот. Бирок, Жаңыл туткунда жүргөн кезинде да өзүнүн кайраткердигин жоготпойт, душмандар ага өтө сак мамиле жасашат. Өз ара кенешип Жаңылды жетимишке чыккан Калматайга алып беришет. Жаңыл өзүнчө тигилген өргөдө жалгыз эркин жашайт.

Жаңыл Калматайдын аялы болууга макулдугун берет, бирок анын тамагын жасап, кир-когун жууп, карган чалды бакпайм деп чечкиндүү айтат. Ал эркин жашап, эркин жүрөрүн катуу эскертет, эч убакта кул болгусу келбейт:

Болбосо мага антың бер,
Калматай эмес жалпың бер,
Кара багыш калкың бер,
Биринчисин айтайын...
Буту-колун ушалап,
Казан-аяк карма деп
Жумшабасын Калматай.
Эшикке чыксам кайда деп
Какшабасын Калматай,
Таяк тийип арылбай
Калган окшойт жүрөгүм,
Бул сөзүмдү эп көрсө,
Айтканына көнөмүн.
(А. Чоробаев)

Мисалда элдин аял жөнүндөгү ак көңүл ою, аял теңдиги жөнүндөгү зор тилеги, ошондой эле аялдын коомдо ала турган орду ачык көрсөтүлгөн.

Жаңылдын образы бардык адаттардан жана шарияттын догмаларынан эркин аялдын образын даңазалайт. Туткун Жаңылдын мурунку кайраткердигин бир кыйла мокоткондой сезилет. Ал эми чынында бул тышкы гана көрүнүш. Жаңыл өзүнүн эр жүрөк кайраткердигин жоготпогондугун далилдеш үчүн эл жолборс менен болгон эпизодду киргизет. Жаңыл куралсыз жолборс менен кармашып аны жеңет. Бул эпизод М. Мусулманкуловдун вариантында жок.

Мындай өзгөчөлүктөр эпостун эл арасында жашоо тарыхын изилдөөдө маанилүү

касиетке ээ. М. Мусулманкуловдун варианты башкаларга караганда эпостун байыркы элементтерин традицияларын көбүрөөк сактап калган. М. Мусулманкуловдун вариантында Жаңылдын жолборс менен кармашкан эпизоддун жоктугу жөн гана факт эмес. Анын вариантында жолборс жөнүндөгү эпизоддун жок болушу чыгарманын сюжетин тыкан, компакттуу кылып көрсөтөт, угуучулардын көңүлүн көбүрөөк Жаңылдын туткундагы абалына, ошондой эле туткундан качышына бурат.

Эпостун сюжеттик канваларынын жана деталдарынын кээ бир өзгөчөлүктөрү айтуучунун жеке индивидуалдуулугуна байланыштуу болуу керек. Эгер М. Мусулманкулов коллективдүү элдик репертуарды бекем сактаган айтуучу болсо, А. Чоробаев синкретикалык мүнөздөгү айтуучу-акын, ал традициялуу элдик репертуарды сактоо менен бирге, өзүнчө индивидуалдуу мүнөздөгү айтуучу-акын, ал традициялуу элдик репертуарды сактоо менен бирге, өзүнчө индивидуалдуу мүнөздөгү чыгарманы жаратат.

А. Чоробаевдин вариантынын негизинде элдик эпос азыркы шартта айырмаланып кеткен айтуучулардан интерпретациясы боюнча индивидуалдуу чыгарманын мүнөздөрүн кабыл ала баштаганын байкоого болот. А. Чоробаевде жеке индивидуалдуулук касиет бетөнчө күчтүү. Ошондуктан андан жазылган «Жайыл Мырза» эпосун А. Чоробаевдин варианты эмес, анын чыгармасы деп айтса туура болор. «Жаңыл Мырза» эпосунун элдик вариантында Үчүкө, Түлкү сарбагыш уруусунун баатырлары болуп мүнөздөлөт. А. Чоробаевдин жарык көрбөгөн алгачкы вариантында бул сакталат. Бирок жарык көргөн вариантта айтуучу образдарды сүрөттөгөндө аларга атайын көңүл буруп, майда деталына чейин сыпаттайт. Түлкү менен Үчүкөнүн образдары эпостун биринчи эле саптарында баскынчы, жырткыч болуп айтылат, А. Чоробаев азыркы мезгилдин окуучусуна ылайыктап берүүгө аракет жасайт:

Мурунку өткөн заманда,
Сарысейит деген бий болгон,
Үчүкө, Түлкү балдары,
Булардай жырткыч ким болгон?

Ал эми биринчи, жарык көрбөгөн вариантта Үчүкө, Түлкүнүн образдары такыр башка мүнөзгө ээ:

Мурунку өткөн заманда
Сарысейит деген бий болгон.
Үчүкө, Түлкү балдары
Булардай баатыр ким болгон?

А. Чоробаев эпосту башынан аягына чейин өзгөртүп, ага курч таптык багыт берүүгө аракеттенет. Эгер биринчи вариантында Түлкүнүн энеси келиним сыйлабайт деп таарынышса, кийинкисинде ал өтө эле ырайымсыз, каардуу аял болуп калган. Ал өзүнүн келинине, улуу коңшу уруулардан олжого түшүрүп келген кулдай мамиле кылат.

Мына ушул фактылар А. Чоробаевдин вариантына элдик традициялык мүнөздөгү варианттарга караганда башкачараак мамиле жасоону талап кылат. Бирок, бул вариантты таза индивидуалдуу мүнөздөгү чыгарма деп айтыш кыйын. Анткени Чоробаев эпоско бир катар өзгөртүүлөр киргизгендигине карабастан, элдик традициялык баяндоонун рамкасынан чыга алган эмес.

Сюжетти курууда, образдарды жасоодо, композицияны түзүүдөгү пайдаланылган традициялык ыкмалар айтуучунун спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша басымдуу жана чечүүчү көркөм касиетке ээ.

Айрым образдардын мүнөздөрүнө бир кыйла кошумчалар жана өзгөрүүлөр киргизгендигине карабастан, А. Чоробаев профессионалдуу жазуучунун деңгээлине өсүп жете алган жок. А. Чоробаевдин варианты элдик оозеки чыгармачылык менен

профессионалдуу адабиятты байланыштырып турган өзүнчө өтмө. Аныны баалуулугу жана илимий мааниси мына ушунда. Азыркы биздин замандаш айтуучулардын көпчүлүгү ушундай өтмө стадияны башынан өткөрүп жатышат.

Элдик оозеки поэзия, анын ичинде эпикалык чыгармалар жеке индивидуалдуу адамдар тарабынан жаралбайт, элдик массанын коллективдүү чыгармачылыгынын жемиши. Ошондуктан, жарыкка чыккан эпосту тигил же бул айтуучунун жеке чыгармасы деш анча туура эмес.

Айтуучулар элдин генийи менен жаралган коллектив түзгөн чыгарманы бизге жеткирет. Тоголок Молдо жана М. Мусулманкулов ушул өңдүү айтуучулардын тибине кирет. Бул варианттарда айтуучулар эпостун башында эле чыгарма муундан муунга өтүп, эл тарабынан түзүлгөндүгүн баса белгилешет:

Эл оозунда жүргөн сөз
Эми чыкты шатырап,
(Т. Молдо)

А Чоробаевдин вариантында Жаңылдын туткундан качышы, уулу менен коштошкон сценадагы анын психологиялык абалы бөтөнчө дурус берилген. Жаңыл эки сезимдин туткунунда турат — энелик сезим жана боштондукка умтулуу, өз элине жетүүгө аракет:

Кетейин десе айла жок
Баласы жүрөт тамтаңдап,
Эки жашар жайрагыр
Же басалбайт калтаңдап...
Же энеси Жаңылды
Чакырарга тили жок...
Алайын десе Эр Жаңыл,
Акыры артын ойлонот,
Албайын десе, арман көп,
Баласына толгонот.
(А. Чоробаев)

Жаңыл баласын же таштап же алып кете албай, акыры атып кетүүнү чечет. Артынан кууган Калматайды да атып таштайт. Ал эми уулун атарда колу калтырап, жаанын огу уулуна тийбей калат (Дене бою калт этип.). Чоробаев бул сценада эненин психологиялык абалын, баласы менен коштошкон эненин оор кайгысын чебер бере алган. Бул сцена угуучуларга бөтөнчө күчтүү таасир этет. Бирок, чыгарманын баатырдык мүнөзүн эске алганда анча өзүн актай албайт. Анткени Жаңылдын образына бул өңдүү назиктик анчалык мүнөздү эмес. Эпостун башталышында эле Жаңыл угуучуларга баатырдык мүнөздөгү образ, баатыр-кыз. Абдрахмановдун вариантында Жаңылдын баласыз болушу кокустук эмес чыгар. Эпостун башкы сюжеттик канвасын бул өңдүү эпизод аныктабайт. Чыгармада өз уруусунун эркиндиги жана көз каранды эместигин тышкы душмандардан бекем сактаган баатыр кыздын образы даңазаланат. Демек, эл өзү жараткан чыгарманын жалпы баатырдык духун бекем композициялык планда сактап келген.

Тоголок Молдо менен Ы. Абдрахмановдун варианттарында жогоркудай ситуация жок, ал эми М. Мусулманкуловдун вариантында бул проблема такыр башкача чечилген. Жаңыл качып бара жатып, артынан уулун алып келе жаткан Абылды өлтүрөт. Бул сценада Жаңылдын образы кадимки традициялык бекем стилде сүрөттөлөт:

Ботодой боздоп эр Абыл:
«Жеңеке» деп жалынып,
Жалынганга болбоду,

Ачуусу келген кыз Жаңыл
Баласы менен Абылды
Кабаты менен жалмады.

Ошентип, бир эле факт ар башка вариантта ар түрдүү мааниде берилген. Айлана-чөйрө, мезгил, ар башка убакта жашаган адамдар, тарыхын окуялар эпосто өзүлөрүнүн таасирин калтырбай койбойт. Эгер А. Чоробаевдин вариантында Жаңылдын мүнөзүндө энелик мээрим негизги ролду ойносо Мусулманкуловдо Жаңылдын образынын эң башкы касиетин баатырдык белгилер аныктайт.

Биз жогоруда белгилеп кеткендей, М. Мусулманкуловдун варианты традициялык мүнөздө болуп, өзүнүн составы жагынан байыркы белгилерди көп сактаган. Ошондуктан Жаңылдын баласына карата болгон кара мүртөздүгү ошол кездеги доордун талабына, элдин түшүнүгүнө карама-каршы келбейт.

Ал эми А. Чоробаев болсо Жаңылдын образын жаратууда белгилүү традициялык штамптарды да пайдаланат. Чоробаев Жаңылдын баатырдык мүнөзүн экинчи планга калтырып, биринчи иретте анын аялдык касиеттерин көрсөткүсү келет. Айтуучу Жаңылдын тышкы көрүнүшүн төмөнкүдөй сүрөттөйт:

Көмөрмө кундуз тебетей,
Ичинде бар такыя.
Шуру бермет чогу бар,
Сайынганы каркыра.
(А. Чоробаев)

Ал эми М Мусулманкуловдо Жаңылдын портрети такыр башка мүнөздө берилет. Жаңыл өз элин, жерин тыштан келген баскынчылардан коргогон жоокер:

Карап турсаң кыз Жаңыл...
Качырып келет бурулбай,
Элинен бөлүнүп,
Эки көздөн жаркырап,
Кызыл жалын көрүнүп.
(М. Мусулманкулов)

Келтирилген мисалда ачык көрүнүп тургандай Жаңылдын образы таза эпикалык планда апыртылып, чыныгы баатырды элестетет. Жаңыл жоо кийимин кийинип, нойгут уруусунун башчысы болуп, кооз кийим кийүүгө эч бир шарты жок. Мусулманкуловдун вариантында Жаңыл душмандарга ырайымсыз, катылган душмандын жазасын колуна берет. Кыргыз элин багынтууга ойлогон калмактар дайыма Жаңылдан сокку жейт. Жаңыл өз эли жөнүндө камкордук көргөн, анын бейкут турмушун сактаган патриот-аял:

Жетимди баккан жетелеп,
Кол-кайыр берген энтелеп,
Жесир-жетим, карыптын
Барысы келген темселеп,
Алсыздарга ат берген...
(М. Мусулманкулов)

Тоголок Молдонун вариантында Жаңылдын портрети баатырдык мүнөздө болуп, Мусулманкуловдун стилине жакын. Көзүнөн от чыгып, жүзүнөн жалын көрүнөт, анын бардык тышкы көрүнүшү кайраткер эрди элестетет.

Негизинен бардык вариант Жаңылды кайраткер, эр жүрөк баатырдыгы жагынан

эркектерден жогору кылып сүрөттөө бөтөнчө мүнөздүү. Аялдардын эрксиз заманда Жаңыл өңдүү баатыр кыз жөнүндө эпос таратып, элдин ак пейилин, адилеттигин айгинелейт. Аялдардын тең укуктуулугу жөнүндөгү элдин мындай зор баянынын популярдуу болушунун себеби да мына ушунда. Ошон үчүн эпос биздин күнгө чейин жетип, азыр да адамдардын эстетикалык сезимин терең козгоодо. Эпостун эн башкы каарманы Жаңыл. Башка образдардын бардыгы тигил же бул деңгээлде Жаңылдын образын толуктайт, анын мүнөзүн терең ачып берүүгө кызмат кылат. Ошондуктан, башка образдарга мүнөздөмө сейрек берилет атар негизинен эскерилүү менен чектелишет. Экинчи пландагы образдардан Үлбүрчөк, Бургуй, Үчүкө, Түлкү өңдүү баатырлар жана Калматай чыгарманын сюжетинде белгилүү деңгээлде маанилүү касиетке ээ. Үчүкө, Түлкү бардык варианттарда (А. Чоробаевден тышкары) кайраткер баатыр болуп сүрөттөлөт.

Эпоско кошок жанрынын толук өзгөчөлүктөрүн сактаган айрым үзүндүлөр кирген. Бөтөнчө Жаңылдын колунан өлгөн Бургуйду жоктоп, анын аялынын кошокон кошогуна ачык сезилет. Бул сцена эпосто айрыкча көркөм берилген. Эпос башка жанрлардын көркөм ыкмаларын кеңири колдонот. Бирок мындай ыкма формалдуу болбостон, эпикалык образдардын мүнөзүн терең ачып берүүгө кызмат этет, чыгарманын көркөмдүгүн арттырат. Бургуйдун аялынын кошогу кадимки традициялык мүнөздө болуп, өлгөн адамдын жакшы сапаттарын эскертет, ал Жаңылдын каарынан коркпой барган эр жүрөк баатыр экендиги билинет. Бургуй душманына багынбаган адыгине уруусунун кадырлуу адамы болгон.

Бул өңдүү көркөм ыкма Т. Молдодо гана кезигет; башкаларда кошок жок. Т. Молдонун варианттарында кошок Бургуйдун образын терең ачпастан, Жаңылдын эрдигин да көрсөтөт.

Ырас, ар бир айтуучу өзүнө мүнөздүү көркөм каражаттарды, ыкмаларды пайдаланышат, ошондой эле туруктуу традицияга айланган эпостун белгилерине кайрылышат. Традициялык көркөм каражаттар бардык варианттарда негизги роль ойнойт. Кайсы гана вариантты албайлы, бардыгында Жаңыл «Буудай өңдүү ак куба» болуп сүрөттөлөт. Ал эми душмандарга Жаңылды дайыма «Ыраңы сары» деп кемсинтип сүрөттөө мүнөздүү. Бирок, ушул эле мүнөздөгү салыштыруу Ы. Абдрахмановдун вариантында такыр башка мааниде берилет: «Ак саргыл болгон өңү бар». Ал эми А. Чоробаев болсо традициялык салыштырууну көп өзгөртүп өзүнчө индивидуалдуу мүнөздө берүүгө аракет жасайт:

Сыны көрктүү сымбаттуу
Бөөдөй кара торудан.

Эпикалык каармандын бул өңдүү традициялык портреттери кийинки муундар үчүн чыгарманын алгачкы формасын элестетүүгө чоң жардам берет.

Кенже эпосторго илимий байкоо жүргүзгөндө, аларды аткаруучулар «Манас» эпосунун стилине салып баяндаган эпизоддор байкалат. Ырас, «Манас» өңдүү монументалдуу эпос башка чыгармалардын сюжеттик өнүгүшүнө, стилдик бөтөнчөлүктөрүнө аздыр-көптүр таасирин тийгизбей коюшу мүмкүн эмес.

Ы. Абдрахманов «Жаңыл Мырза» эпосун «Манастын» стилине салып бердим деп ачык айтат. Жаңылдын образы бул вариантта «Манас» эпосунун каармандарындай апыртылып сүрөттөлөт:

«Мандайында жаркырап
Алакандай көзү бар...
Атырылып аргытып,
Артынан чаңын баргытып
Жаанын огун артынып.
Чарайнаны тартынып,

Эрдин кесе тиштенип,
Ажыдаар түстөнүп¹.
(Ы. Абдрахманов).

«Манас» кенже эпосторго өзүнүн зор көлөмү менен гана эмес, бай поэтикалык көркөм каражаттары жагынан да артыкчылыгын көрсөтөт. Бул көрүнүш кокустук эмес. Эл өзүнүн сүйүктүү эпосуна дайыма кайрылып, анын кан-жанына терең сиңген образдары менен суктанган. Ошондуктан, башка эпикалык чыгармаларды жаратууда айтуучулар даяр, такталган «Манас» эпосунун көркөм каражаттарын ылайыгына жараша пайдаланышы табигый көрүнүш.

Баатыр, жоокер — кыз жөнүндөгү тема кыргыз элинин оозеки поэзиясында гана эмес, дүйнөлүк поэзияда көп учураган, кеңири иштелген тема. Баатыр — аял, кыздардын образдары байыркы мифтик, доордогу аял-кудайлар жөнүндөгү легендалардын жаңырыктары болушу мүмкүн. Бирок, мындан элдик оозеки поэзияда учураган бардык аялдардын образдарын бир беткей кароого болбойт. Мындай образдарга баа берүүдө аларды жараткан элдин жашоо тарыхын, шартын эске алуу зарыл. Отурукташкан же көчмөн элдерде аялдардын образдары адамдардын жашоо шартына, үрп-адаттарына ылайык ар башка мүнөздө иштелет. «Жаңыл Мырза» эпосу өзүнүн идеялык мазмуну жана сюжеттик өнүгүшү боюнча каракалпактардын «Кырк кызына» көп окшош. Эки чыгармада тең баатыр кыздын өз элин-жерин тыштан келген баскынчылардан коргоо бар. Ашкан баатыр кыз — тышкары душмандардан уруулардын өз ара келишпөөчүлүгүнө каршы күрөшөт, элин-жерин сүйүү өңдүү патриоттук сезим даңазаланат. Бул өңдүү окшоштуктар эки элдин тарыхый тагдырларынын бирдигинен келип чыгып жатат. Октябрь революциясына чейин кыргыз, кара калпак элдери көчмөн турмушта жашаш-кан. тиричилиги жагынан бирдей шартта болушкан.

Эки поэмадагы окшош мотивдердин болушу да мына ушунда. Бул элдердин эпикалык чыгармаларынын негизин түзгөн окуялар XVI—XVII кылымдардагы Джунгар баскын-чыларынын кыргыз жана каракалпак элдерине көрсөткөн соккулары, зордук-зомбулуктары, жалпы эле Орто Азия жана Казакстан элдеринин эркиндигине коркунуч туудурган баскынчылык иштери көркөм чагылган. Мындай зор окуялар, жунгар-калмактарга каршы элдердин жүргүзгөн күрөшү толгон эпикалык чыгармалардагы легендарлуу баатырлардын көркөм образдардын жаратты.

Мына ушундай маанилүү окуя элдердин оозеки чыгармачылыгында көркөм чагылбай коюшу мүмкүн эмес эле. Эпикалык чыгармалардагы бирдей тема, окшош мотивдер жогоркудай тарыхый окуялар менен түшүндүрүлөт. Жалпы окшоштуктардын болушу ачык, анткени элдер калмактар өңдүү душмандарга бирдей каршы турушкан. Ырас, зор тарыхый окуялар жалпы окшоштуктан тышкары, ар башка элде ар түрлүү аспектте баяндалып бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Бир эле окуянын ар түрлүү мааниде бааланышы тигил же бул элдин тарыхый жашоо шарты, психологиясы менен байланыштуу.

Мына бул жагынан алып караганда Гүлайым менен Жаңылдын образдарын салыштыруу бир кыйла кызыгууну туудурат. Эки образ тең баатыр-кыз, өз элин-жерин тыштан келген баскынчылардан коргошот, душмандарга аёосуз сокку беришет. Алар өз намысын, адамгерчилигин жогору баалашат, көз каранды эместигин кайраткердик менен сакташат. Эки баатыр кыз тең калмактарга каршы согушат. Мына булар эки образдын жалпы окшоштугу. Ал эми бул эки образдын өзгөчөлүктөрү алардын тышкы портреттеринде, жашоо шарттарында, алардын психологиясына мүнөздөмө берүүдө ачык байкалат.

Эки образдын бир кыйла жалпы окшоштуктарына карабастан, ар бир элдин эпосу өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөр, Көркөм касиеттерге ээ.

¹ Ы. А б д ы р а х м а н о в. Жаңыл Мырза. Фонду, инв. № 1447.

«Жаңыл Мырза» эпосунда таптык дифференция жок. Жаңыл эзилген, бирөөгө кызмат кылган элди эмес, жалпы эле Нойгут уруусунун эркиндигин жана көз каранды эместигин тыштан басып кирген баскынчылардан сактайт. Эпос кыргыздардын турмушун жалпыланган түрдө чагылдырат, ал конкреттүү тарыхый адамдардын турмушунун жөн гана көчүрмөсү эмес.

Эпосто душмандар конкреттүү — алар калмактар, калмактарга каршы Жаңыл күрөшөт.

Жаңылдын образы — бул жалпыланган образ. Ал өз элинин бардык асыл сапаттарын, аял жөнүндөгү ак тилектерин, сонун ойлорун камтыйт, анын эрдиги, кайраткердиги идеализацияланып берилет.

Биз Жаңылдын конкреттүү документалдуу тарыхый прототибин көрбөйбүз, ошондой эле Жаңылдын эрдигине байланыштуу чыныгы тарыхый фактыларды да таба албайбыз.

«Жаңыл Мырза» эпосунда тарыхый ырлардын айрым бир элементтери бар экендигин көрбөй коюуга болбос. Эпостун чакан көлөмү, тыкан баяндоо, фантастиканын аздыгы, ошондой эле Жаңылдын образын белгилүү бир тарыхый окуя менен байланыштыруу — булар тарыхый ырдын элементтери. Бирок, бул фактылар «Жаңыл Мырза» эпосун тарыхый ыр деп эсептөөгө жетишсиз.

«Жаңыл Мырза» эпосу эл арасына кеңири тараган, өзүнчө бир маанилүү легенда. Баатыр кыз Жаңыл жөнүндө аздыр-көптүр билбеген кишини айылдан табуу кыйын. Биз жогоруда белгилеген варианттардан тышкары эл арасында эпостун дагы жаңы варианттарынын болушу толук мүмкүн. Анткени, чыгарманын эл арасында популярдуулугу дагы жаңы варианттарды жаратышына шектенүүгө болбойт.

«КОЖОЖАШ»

Поэманын варианттары. Кыргыз элинин кенже эпосторунун ичинде «Кожожаш» поэмасы өзүнүн оригиналдуулугу менен өзгөчө орунда турат. Адатта бир эле элдин баатырдык же турмуштук-социалдык эпосторунун ортосунда өсүшү, чиелениши, айрым образдарынын түзүлүшү жагынан белгилүү бир жалпылыкка барып такалат. Бирок мындай жалпылыктар эпостун өзөгүн аралап өтпөгөндүктөн окшош чыгармага чейин көтөрүлө албайт. Кыргыз элинин эпосторунда ушул сыяктуу жакындыкта турган чыгармалардан «Жаныш, Байыш» жана «Эр Солтоной» эпосун атоого болот. Ал эми калган эпостору мейли баатырдык, мейли турмуштук-социалдык эпосторун албагын оркойгон айырмачылыгы менен бөлүнүп турат. «Кожожаш» поэмасы дал ушундай өзүнчө кыры, өзүнчө сыры бар оригиналдуу чыгарма. Бул кыргыз элинин мергендер жөнүндөгү сонун фантазиясынын жемиштеринин жыйындысы. Ошондуктан поэма узак мезгилдер бою ооздон-оозго көчүп, көп кошумчаларга-алымчаларга туушар болушу закондуу нерсе. Кожожаштын окуясы бардык элге тааныш болгон. Аны ыр билбеген адамдар кара сөз түрүндө, акындар узун сабак ыр менен айтышкан¹. Азырынча Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусунда «Кожожаш» поэмасынын үч варианты бар.

Поэманын биринчи варианты Сулайман Конокбаевден Каюм Мифтаков 1923-жылы жазып алган. Экинчи варианты эл акыны Алымкул Үсөнбаевдин айтуусу боюнча жазылып, 1938-жылы басмадан чыккан. Бул эки варианттын ортосунда окуянын алынышы жагынан кескин айырма жок. Укмуштуу сур эчки менен Кожожаш мергендин ортосундагы күрөш эки варианттын тең негизги өзөгүн түзүп турат. Кеменгер Зулайканын түш жоруганы, Кожожаштын көзгө атар мергенчилиги, жыйырма түтүн кытай уруусунун эт менен күн көрүшү чыпчыргасы өзгөрүлбөстөн эки варианттан орун алган. Жадаса укмуштуу сур эчкинин антташкан анты үчүн Кожожашты айлына издеп келгени да бирдей эле айтылган. Бирок окуяны берүү жагынан бул эки вариантта кескин айырма бар. Варианттарды салыштыруу белгилүү даражада бизге поэманын алгачкы нускасын табууга жардам берет. Сулайман Конокбаевдин эскертүүсүнө караганда «Кожожашты» атасынан жаш кезинде угуп, унутуп калган. Кийин эс тарткандан кийин гана таластык ырчы Эсенамандан 1910-жылы үйрөнгөн. Ошону менен бирге Сулайман эл акыны Алымкул Үсөнбаев менен төрт жыл бирге жүрүп көп ыр үйрөнгөнүн да айтат². Бул айтканга караганда Сулайман «Кожожашты» А. Үсөнбаевден да угушу мүмкүн. Демек, А. Үсөнбаевдин варианты менен С. Конокбаевдин вариантындагы сюжеттик окшоштук закондуу нерсе. Ал эми окуяны берүүдөгү айырма төмөнкүдөй негизден келип чыгат: кыргыздын кенже эпосторунда синтетикалык форма күчүн жоготуп жиберген. Ошондуктан айтуучу белгилүү форманы, интонацияны сактабастан, өзүнүн стилдик өзгөчөлүгүнө багындырган. Бул стилдик айырма С. Конокбаевде жомоктук сүрөттөөлөрдүн негизинде түзүлсө, А. Үсөнбаевде реалисттик стилге айкалышат.

Поэма эки башка сүрөттөө менен өнүктүрүү анын сюжеттик өзөгүнө таасирин тийгизбей койгон эмес. Сулаймандын вариантында фантастикалык учур, мифологиялык элементтер поэманын чордонунда турат. Кожожаш адамдан ашкан алп, саадагы жарты өгүз териси, майлыгы жарты өгүз териси, «он эки куран мойногу, зорго чыккан таманы», аткан кийиги сан миңге (жүз мин) жетет. Зулайка пери кызы сур эчки миң улактуу. Үсөнбаевдин вариантында поэманын башкы каармандары турмуштук адамдар. Укмуштуу сүрөттөөлөр мында жок. Айрым гана жерлерде поэманын негизин жоготпос үчүн тамак ичпей, эс албай, жылдап Кожожаштын сур эчкини кууганы сүрөттөлөт. «Кожожаш»

¹ Фонду, инв. № 308.

² Фонду, инв. № 808.

поэмасындагы фантастикалык учур, мифологиялык түшүнүктөр анын алгачкы нускасына таандык болушу мүмкүн.

1949-жылы Төлөмүш Жээнтаевден «Кожожаштын үчүнчү вариантын Заир Мамытбеков жазып алган Жээнтаевдин варианты Конокбаевдин, Үсөнбаевдин вариантынан композициялык түзүлүшү боюнча, окуянын өтүш жери жана бүтүшү, орду жагынан айырмаланып турат Ошондой болсо да поэманын негизги өзөгү бир. Бирок, өзөгү бир поэмалардын баары эле идеялык деңгээли жагынан, көркөмдүк өзгөчөлүгү жагынан бирдей даражада болбойт. Анткени элдик оозеки чыгармаларда «даяр ыр» майда чыгармаларда гана болушу мүмкүн. Ал эми көлөмдүү чыгармалар жөнүндө академик В. В. Радловдун пикири чындыкка дал келет: «Акын пассивдүү түрдө угуу менен гана үйрөнөт, — дейт ал — ал өзүнө тааныш ырларды ырдабайт, анткени, дегеле чыныгы эпосто даяр ырлар болбойт, даяр сюжеттер болот, мына ошолор гана сүрөттөлөт, баяндалат»¹. Ушул эле ойду В. Виноградов да жактайт: «Кенже эпосту айтуучу акын поэманын мазмунун, анын драматургиялык өсүшүн, схемасын, анын образдарын жана мүнөздөрүн билет, традициялык башталышын жана аякташын, элестүү жалпы жерлерин, параллелизмдердин келишин эске тутат»². Дал ушул «даяр ырдын» болбогондугунан бир эле эпостун бир канча варианты келип чыгат. Демек, элдик оозеки чыгармалар улам кийинки турмуштук жагдайга жараша, айтуучунун акыл деңгээлине, көз карашына жараша улам жаңы кошумчаларга дуушар болуп турат. Ошондуктан «Кожожаш» поэмасынын алгачкы чыгыш доорун көрсөтүүгө аракет кылганда андагы кошумчаларга өзгөртүүлөргө көп көңүл бурбастан, негизги сюжети эске алынышы зарыл.

Поэманын чыгыш доору. «Кожожаш» поэмасынын алгачкы нускасын, чыккан доорун айрым адабиятчылар укмуштуу же кереметтүү жөө жомоктордон өсүп чыккан, алгачкы үлгүсүн байыркы эл коллективдешип жашап, аңчылык менен күн көргөн доорлордон бери башталган чыгарма болуу керек деп болжолдоп жүрүшөт³. Поэмадагы негизги окуяны эске алганда бул болжолдоолордо сөзсүз чындыктын үлүшү бар.

Бирок «Кожожаш» поэмасын айрым айтуучулар кожонун чыкканына жана анын иштерине тикеден-тике байланыштырат. Эгер мындай болгондо поэманы XVIII кылымдан кийин пайда болгон деп так эле айтууга болор эле. Дал ушундай көрүнүштү биз Т. Жээнтаевдин вариантынан жолуктурабыз.

Жээнтаевдин варианты боюнча Кожожаштын укмуштуу мерген болушуна «олуялардын», эшендердин, кожолордун «батасы» себеп болот. Кожожаш деген аттын кожолорго тике байланышы бардыгы көрсөтүлөт. Аскада калган Кожожашка энеси мындай дейт:

«Сени жамы олуя биригип,
Жамасынан бүткөзгөн.
Сени топ олуя биригип,
Тобосунан бүткөзгөн.

.....
Кожожаш сенин айыңдан
Кожолорго кой бердим,
Таксырларга тай бердим.
.....

Анжияндан кожо алып, —
Атыңды Кожожаш жалгыз койдурдум»¹.

Поэмадагы мындай көрүнүштөр кийинки кездерде мусулман дининин жана ошо динге

¹ В. В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен. 1885, ч. V, 19-бет.

² В. В. Виноградов. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. М. — Л., 1952, 88-бет.

³ С. Мусаев, Ж. Таштемиров. Кыргыз адабияты. Фрунзе, 1954, 159-бет.

¹ Фонду, инв. № 818.

таасирленген айрым айтуучулар тарабынан кошулганын «Кожожаш» поэмасынын башка варианттары ачык далилдеп турат. Таптык коомдо маданияттын таптык мүнөздө өнүгүп отурушу элдин тел чыгармасына сандаган катмарлардын кошулушуна шарт түзгөн. Мамлекеттин бардык саясий мекемелерин элди эзүүгө багыттаган төбөлдөр элдик искусствонун бардык түрлөрүн өзүлөрүнүн кызыкчылыгына багыттоого аракет кылганы элдин оозеки чыгармасындагы катмарлардан көрүнөт.

«Кожожаш» поэмасындагы катмарлар белгилүү даражада анын алгачкы нускасын өзгөрткөн. Ошондуктан поэманын чыгыш доорун экинчи пландагы окуялардан издебестен, анын негизги өзөгүнөн издөөгө туура келет.

Поэманын өзөгүндө биринчи иретте материалдык негизди өндүрүү жолдору кандай мүнөздө өнүккөнүн байкоо, көрсөтүү талап кылынат. Анткени ар кандай элдик оозеки чыгармалардын негизи адам коомунун кандайдыр бир материалдык негизине барып такалат жана аны өзүнө чагылдырат. Коомдогу өндүрүш куралдар эмгек процессинин кандай деңгээлде турганын көрсөтөт. Алгачкы убактарда жапайы айдарга аңчылык кылуу — ошол элдин материалдык турмушунун негизин курган². «Кожожаш» поэмасында адамдардын эт менен күн көргөнү сакталган. Поэмада Таластын башы Караколдо кыргыздын кытай уруусу күнүгө жалаң кийик этин жеп оокат кылып турушу көрсөтүлөт³. Бирок мында өндүрүү куралдары эмгек куралы байыркы адамдардын уруучулук коомуна таандык таш же жезден, темирден жасалган одоно куралдар болбостон, адам коомунун кийинки мезгилдерине таандык түтөтмө мылтыктар: Ак бараң, Алма баш колдонулат. Поэманын өсүшү, андагы кээ бир экинчи пландагы окуялар бул куралдардын колдонулушун актайт. Буга Зулайканын атасынын хандык даражада болушу кирет. Зулайканын кийими «Күбөөсү кундуз жаннатты». Керилген мырзалар Зулайкага жетпегенине ызаланышып «кедейге тандап тийди» деп элге ушак тарата баштайт. Поэмадагы мындай окуялар коомдун алда канча өскөн тибин жаңы таптык жиктелүүлөр кескин ажырап калган учурун түшүндүрөт. Бирок мындай түшүнүктөр бир канча жүздөгөн жылдарды басып өткөн, ооздон-оозго, укумдан-тукумга берилип отурган «даяр тексти» болбогон оозеки чыгармалардан орун алышы закондуу көрүнүш. Адамдардын түшүнүгү, тил байлыгы *биринчи иретте* учурдагы көрүнүшкө, турмушка карата түшүнүктү да тактайт, б. а. өткөн окуялардагы фактылар жаңы түшүнүктөр менен толукталат. *Экинчиден*, эл кандай гана укмуштуу жомокторду айтпасын, аны ишенимге жеткирүүгө, таң калтырууга, толкундатууга аракет кылат, ошондуктан жомоктун негизинде жаткан чындыкка жаңы турмуштук көрүнүштөр кошумчаланат.

Фольклористика эпостор улам кийинки адамдардын турмушуна байланыштуу жаңы толуктоолорго учурап отуарын танбайт. Ошону менен бирге толуктоолор эки жол менен: катмар катмары же жаңы элдик идея менен көлөмү артып отуарын ырастайт. Орус элинин «Подсолнечное царство», «Ванька Удовкин сын», «Ждан-царевич» ж. б. былиналарынын алгачкы нускасы майда жөө жомоктордон өсүп чыккандыгы буга мисал болот. Поэманын негизги идеясы адамдардын байыркы общиналык түзүлүш мезгилиндеги түшүнүктөрдү көрсөтүп турат. Адепки адамдар жаратылыштын сырын ачууга, айбандар менен күрөшүүгө алсыз болушкан. Ошондуктан айбандарга карата тотемдик түшүнүк орун алган. Дал ушундай байыркы түшүнүк «Кожожаш» поэмасынын негизинде жатат. Элдин алгачкы түшүнүгү сур эчкинин кайберендигин адамдар сыяктуу эле аң-сезимдүү жана «касиеттүү эне» деген атак менен даңазалайт.

² Эскертүү бул жөнүндө Д. Сулайманов «Кожожаштын» кийинки 1956-жылкы басылышында жазган баш сөздө туура көрсөткөн.

³ Н. А р и с т о в. «Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов большой орды и каракиргизов» деген эмгегинде кытай уруусун кыргыздын сол канатына кийрет жана алар Таласта, Наманган, Анжиян уезддеринде жашайт деп көрсөткөн. Н. Аристов кытай уруусун кара-кытайлардан же кидендерден (XII—XIII) келген болуу керек деген корутунду чыгарган (1894, 41—42-бет.). Кыргыз урууларынын жайгашылышы жөнүндөгү кийинки материалдарга таянганда («Материалы по изучению родового Деления киргиз» Н. С. Л а д у ш е в. Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Коомдук Илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. 1663, 1926-ж.). Кытай уруулары Пшипек округуна караштуу Кара-Бургун, Ак-Суу, Сокулук, Токмок болуштарын да жана Жалал-Абад округунда Батыш болушунда хезихкснин (орношконун) жолуктурабыз. Бул материалдар да кытай уруусу кыргыздын сол канатына кире турганын далилдейт.

Поэмада Сур эчки жөн гана «касиеттүү эне» болбостон, ыйык, адилеттүү күрөш жүргүзүүчү болуп көрүнөт.

Поэмадагы мындай түшүнүктөр алгачкы убактарда адамдар кайберенге чын эле ишенгенин жана андан коркконун көрсөтөт.

Буга моюн сунбай эрегишкен мергендер бир кырсыкка, бакытсыздыкка учурап каларын даңазалаган. Элдик оозеки чыгармалардагы «Карагул ботомдогу» Туташ¹ мергендин, «Кожожаштагы» Кожожаштын кырсыкка учурашы тотемдик түшүнүктүн салттуу үлгүсү болуп калган. Бирок адамдардын «касиеттүү» айбандарга үстөмдүгү элдик чыгарманын өзөгүндө жеңүүчү күч болуп кала берген. Элдик идеалдагы каргышка калып баласын аткан мерген сары убайымга батын чөгүп кетпестен, өзүнүн алсыздыгына, карыгандыгына карабастан күңгүрөнүп мылтыгын алып, аска-таштан от чыгарып атып өзүнүн каарын, наалатын айтышы, жалама зоодо калган Кожожаштын баласынын кайыптан «кун» алып кайтышы «адамдардын айбандардан ар убакта күчтүү болгонун» далилдейт. Эгерде сур эчки түшүнүктө «касиеттүү эне» болбосо окуянын өнүгүшү таптакыр башка болору, атактуу мергендин жөн гана атып алары түшүнүктүү эмес беле. Бардык жандуулардын «ыйык» башкаруучуларга ээ болгондугу, ал түгүл жансыз нерселер жөнүндөгү анимизмдик түшүнүктөр байыркы адамдардын жаратылыштын сырын али түшүнө элек мезгилине таандык экенин тарых ачык көрсөтөт. Элдик оозеки чыгармалар мындай түшүнүктөрдү өзүнө сиңирүү менен кылымдан кылымга белек катары өткөзүп отурду. Элдин оозеки чыгармаларындагы айбандар жөнүндөгү жана турмуштун ар түрдүү көрүнүштөрү жөнүндөгү ж. б. кереметтүү, укмуштуу жомоктор жалаң гана фантазиядан пайда болбостон, адамдардын алгачкы түшүнүгүнүн «чындыгын» кымтып келгендиги далилди талап кылбашы мүмкүн.

Байыркы адамдардын турмушундагы «жаныбарларды колго үйрөтүү, дары чөптөрдү издеп табуу, эмгек куралдарын жасап чыгаруу бизге жомок жана миф түрүндө келип жетти»,— деп көрсөтөт М. Горький². Ошондуктан поэмадагы алгачкы түшүнүктөрдүн сакталышын терс көз караш катары көрсөтүүгө болбойт, тескерисинче, ал ошол чыгарманын маңызын корсеткой, адамдардын алгачкы түшүнүктөрү жөнүндө кабар берүүчү баалуу материал катары каралышы керек. Поэмадагы мындай байыркы түшүнүк ошол убактагы адамдардын материалдык турмушун сүрөттөгөн көрүнүштөр менен айкалышат.

С. Конобаевдин вариантында³

.....

«Кожожаштын тушунда

(Элдин – С. 3.) Мал сойгон менен иши жок

.....

деген ыр жолдору кезигет. Бул строк поэманын окуясы адамдар али үй малдарын үйрөтүп өзүлөрүнө менчик кура элек, жалаң гана аңчылык менен күн көргөн кездеги турмушуна таандык экенин баяндап турат.

Поэманын байыркылыгына төмөнкү фактылар да далил. Фольклордук чыгармаларда элдин салттары ошол шартына карата өсүп өнүп келгени байкалат. Кыргыз элинин оозеки чыгармаларында сүйгөнүн алма менен уруп өзүнүн жактырганын билдирүү салттары көрсөтүлөт. Мындай көрүнүштөрдү «Төштүк»³, «Кожожаш» эпосторунан кезиктиребиз. Кыздын түбөлүк жарды «Эркин» тандашы этнографиялык жана тарыхый материалдарга караганда энелик доорго таандык экени айтылат. «Кожожаш» поэмасында Зулайканын көрүнүшүн:

Колуна кызыл алма алып,

¹ Калык Акиевдин вариантында Карагулдун атасы Ашыр деген ат менен белгилүү. Ошону менен бирге бул вариантта мергендин кайыптын каргышына калганы айтылбайт. Фонду, инв. № 331.

² М. Г о р ь к и й. О литературе. М., Госполитиздат, 1953, 693-бет.

³ Фонду, инв. 808.

¹ Төштүк. Фрунзе, Кыргызмамбас, 169-бет.

Сынап турат келгенди,
Зулайка сулуу баласы,—

деп сүрөттөйт. Жар тандоодо чубатууга салуу матриархаттын үстөмдүгүнүн айрым белгилеринин көрүнүшү катары көркөм чыгармада гиперболизацияланып поэтикалык образга ээ болгон. «Бизге белгилүү байыркы коомдун башталгыч этабында үй-бүлө, нике мамилелери матриархаттын эрки менен аныкталган Ал болсо аялдардын байыркы уруу коомунда өзгөчө ролду ойногону менен түшүндүрүлөт. Матриархаттын өзгөчө ролу жалаң гана эркектин аялдардын уруусуна келишинде гана болбостон, колукту өзүнүн калоосу боюнча күйөө тандап, аны өз уруусуна ээрчитип келгенден да көрүнөт².

Поэмадагы айрым окуялардын маанисинин карама-каршы мааниде өнүгүшүнө коомдук шарт таасир этап турган. Энелик доордо эркектин «күч күйөө» болушу «өөн», «айың» көрүнбөсө, аталык доордо «күч күйөө» шылдыңдык көрүнүшкө, аргасыздыкка өткөн. Ошондуктан элдик чыгармадагы өткөндүн элесин көрсөткөн көз караштар коомдук көз карашка карата өзгөртүлгөн. Ошону менен бирге турмуштагы зарылдык талап кылып турган эненин, аялдын күчтүү ролу, баасы сакталып калган.

Алгачкы адамдар өндүрүш куралдарынын эң төмөнкү баскычында жапайы аңдарга аңчылык кылууда коллективдүү түрдө аракет кылышкан. Ошондуктан табылга коллективдин энчисине өткөн. Бирок поэмада коллективдүү аңчылык көрсөтүлбөсө да 20 түтүн кытай уруусу Кожожаш мергендин аткан аңдарынын эти менен күн көрүшкөнү айтылат. Мындай көрүнүш поэманын негизги адепки замандарда эле, жеке менчиктин али бөлүнө элек мезгилинде пайда болгонун көрсөтөт. Дал ушул түшүнүктөр поэмадагы адамдардын эң эски көз караштары, тотемдик түшүнүктөрү менен аныкталат.

Тотемдик түшүнүк «Кожожаш» поэмасында сур эчкинин образы аркылуу ишке ашат. Кайыпка эрегишкен мерген соо калбасын, Сур эчкинин каргышы менен Кожожаштын аскага асылып өлгөнүн көрсөтөт. Адамдардын алгачкы түшүнүгү, турмушту, жаратылыш сырларын али түшүнбөгөндүгүнүн негизинде мындай ойлор закондуу болуп көрүнгөн. Поэманын экинчи бөлүгүндө, тактап айтканда, Молдожаштын иштерин баяндаган учур, поэманын биринчи бөлүмүндө ишке ашкан көз караштарды төгүндөйт. Сур эчкинин сыйкырлуу күчкө ээ экендиги четке кагылат, атасынан ашып түшкөн мерген Молдожаш Сур эчкини эч кыйынчылык тартпастан кармап алат.

Мунун өзү Молдожаштын иштери кийинчерээк, адамдардын түшүнүгү жаратылыштын сырларын ача баштаган мезгилде толукталган болуу керек деген ойду далилдейт. Мисалы, Сулайман Конокбаев менен Төлөмүш Жээнтаевдин варианттарында поэма Кожожаштын өлүмү менен гана аяктайт. Поэма алгачкы мезгилдерде азыркы бизге жеткен нускасындай болбостон, алда канча такталбаган мүнөздө болгондугу белгилүү. Биз жогорку айтылгандардан поэманын негизи адамдардын турмушунун эң байыркы тапсыз коомдук мезгилине таандык, ал ошону менен бирге кийинки таптык коомдогу көз караштарды, ой-пикирлерди кымтый келген деп айта алабыз. Ал эми поэманын эпикалык чыгарма катары формировагы этилиши кыргыз элинин эпикалык чыгармаларынын гүлдөгөн мезгилине (XVI XVII) таандык болушу мүмкүн деген корутундуга келе алабыз.

Поэманын идеялык багыты. Эл көркөм чыгармаларды убакытты көңүлдүү өткөрүү үчүн гана түзүшкөн эмес, ал чыгармалар аркылуу белгилүү бир ойду, идеяны турмушка ашырышкан.

Өндүрүш куралдарынын эң төмөнкү баскычында адамдардын жапайы адамдар менен болгон күрөшү коркунучтуу эле. Ошондуктан ошол өзүнөн күчтүү айбандарды жеңген эр жүрөк баатырлардын, көзгө атар мергендердин болушу жөнүндөгү сонун жомоктор адамдарга дем берип, улам алга шыктандырып турган. Байыркы адамдардын элдик оозеки чыгармаларды жаратуудагы себептерин Максим Горький мындай деп белгилеген: «Байыркы адамдардын өзүн-өзү тарбиялоо ыктары, жолдору эң эле жөнөкөй болгон: адамдар айбандардан күчтүү болушу зарыл экенин түшүнүшкөн, ошондуктан

² В. Я. Е в с е в Исторические основы хореоло-финского эпоса, кн. 1. М.—Л., 1957, Госполитиздат, 98—100-бет.

жырткычтарды жеңүүдөн мурда аларды жеңүүчү Лвов Самсон жана Геркулес жөнүндөгү жомокторду чыгарышкан»¹.

М. Горькийдин бул көрсөтмөсүндө «Кожожаш» поэмасынын идеялык негизи жатат. Тактап айтканда, элдин адамдардын айбандардан күчтүүлүгү жөнүндөгү ою, кыялы ишке ашат. Поэмадагы окуянын өнүгүшү борбордук каармандар: Кожожаш, Молдожаш, Зулайка, Сур эчкинин иштери аркылуу берилет. Ошондуктан поэманын идеялык багытын ачууда образдардын иштелишин көрсөтүү талап кылынат. Адетте, айрым эпостук чыгармаларда портреттик мүнөздөмө абстракттуу түрдө берилет да, биринчи иретте каармандын мүнөзүндөгү белгилер ачык боёктор менен сүрөттөлөт. Дал ушул өзгөчөлүктү поэмадагы Кожожаштын образынан кезиктиребиз:

.....
Жаркырап жалдын гүлүндөй,
Жалгандын кадыр түнүндөй
Отурат мерген өргөөдө
Оюна бир сөз илинбей.
.....

Эпосто мергенге берилген портреттик мүнөздөмө ушундай. Бул сүрөттөө мергендин жылдыздуулугун канчалык даражада көрсөтсө, ошондой эле анын ички касиетине да тиешелүү. Мергендин жайдарылыгы, эч капарсыз токтоо отурушу белгилүү даражада ушул ыр саптарынан ачылат. Реалисттик көрүнүштөрдү жомоктук манерада сүрөттөө эпостун духуна карама-каршы келбейт. Ошондой эле портретти мүнөздөөдөгү абстракттуу көрүнүш, каармандын мүнөзүн ачууга жолтоо кыла албайт. Элдин турмушунан жана кыялынан бүткөн каармандын портрети сырдуу бойдон калса да, анын сонун сапаты, күрөш жолу ташка тамга баскандай ачык элестеп турат. Жөнөкөйлүк — элдик этиканын, моралдын негизин түзөт. Элдин каны да, жаны да жөнөкөй. Ошондуктан кандай гана элдик чыгарманы албайлык, андагы он каармандар жөнөкөй мамилелери, жүрүш-туруштары аркылуу үндөшүп турат. Буга бир эле чыгармадагы — «Кожожаштагы» эл сүйгөн эки каарман: Кожожаш менен Зулайканын иштери далил болот. Аска-зоонун арасынан кийик атып, 20 түтүн кытай уруусун кор кылбай багып турган мергенге Каракожонун кызы Зулайканын жар тандашы угулат. Кожожаштын күйөөлүккө камынышы, айрыкча, белдигин чечпей, чарыкты тагынышы айылдаш туугандарын таң калтырат. «Койсоңчу, мерген мунунду» дегендерге Кожожаш жайынча гана жооп айтат.

.....
Жаман кийген кишини
Жактырбайт беле Зулайка?
Жаман кийим ичинен
Жактырса тийсин зилимди.
.....

Кожожашка менменсинүү жат. Ал адамдагы чыныгы сулуулукту кийимден, өңдөн издебестен, анын акылынан, жанынын тазалыгынан көрөт. Поэманын башталышынан тартып бул идея улам өнүгүп, толукталып, далилденип отурат. Кожожаштын образы адамдык сонун сапатына, тайманбастыгы, жүрөктүүлүгү айкалышуу менен ого бетер сүйкүмдүү көрүнөт. Ал өмүрүнүн акырына чейин касташкан душманын талкалоого аракет кылат. Сыйкырдуу эчкинин «кусуруна» калып жалама зоодо камалып калганда да эчкиге жалынып кутулуу жолун издебестен:

Көрүнөт элем көзүңө
Өлтүрүп койчу сен эмес,

¹ М. Горький. О литературе, 189-бет.

Сенден өлчү мен эмес.
 Бир ок менен жок болчу
 Качып жүргөн куу эчки,
 Катарың мага тең эмес,—

деп каарданат. Кожожаш мергендин образында элдин күчү баатырдык салттары, тайманбастыгы, оптимисттик көз караштары орун алган. Кожожаштын образы аркылуу эл адамдын акылы, күчү кандай да болсо «сыйкырдуу» эчкиден өйдө турарын көрсөтөт. Мергендин өлүшү, жеңилиши минуттук гана бактысыздык, эртеңки күнү жеңиш күүсү чалынары айкын. Кожожаш өлүм алдында калган күндө да «касиеттүү» эчкини бир бутун сыя атып өчүн алып калат. Мергендин душманы сур эчки: «Сур эчки түбү жеңди деп, айтып калсын эл» деген менен кармашта кабак-кашы ачык, кубаныч менен чыга алган жок. «Касиеттүү» эчки бир бутунан ажырап жарым жан болуп калды. Поэмадагы дал ушул эпизод кайберенге ок тийсе башка кийиктердей эле кан чыгып, өлө турганын айгинеледи. Дал ушул эпизод кайберендин өлбөстүгү жөнүндөгү түшүнүктүн сыйкырдуулугун, касиеттүүлүгүн жокко чыгарды.

Кожожаштын образында башка фольклордук чыгармалардай эле гиперболизм элементи күчтүү орун алса да (м.: сур эчкини айлап жөө кубалашы, түтөтмө мылтык менен бирөө эмес жүз болсо, бирин койбой тергени ж. б. эпизоддору) анын образын фантастикалык образга көтөрө алган эмес Кожожаштын өлүмү Горькийдин Данкосунун өлүмүндөй сыймыктуу өлүм. Ал адамдардын түшүнүгүнүн алгачкы кадамын көрсөткөн иштерди, кара күчтөргө каршы биринчи кадамды жасады. Кожожаштын образы Прометей жөнүндө айткан Белинскийдин айткандарын эске түшүрөт. Ал мындай дейт: «Прометейдин тагдырына улуу иштерди бүтүрбөстөн, баштап гана коюу жазылган, ал жалгыз гана көпчүлүктүн иши үчүн өзүн курман кылган, анда жеңиштин салтанаты жок. Ал алгачкы кыймылга аң-сезим берди, ансыз ал катып калган болор эле бирок аң-сезимдин жемишин көргөн жок. Ал күрөштү баштады, бирок толук жеңиш анын тагдырына берилген жок».

Кожожаштын өлүмү адамдарга кейиш туудурса да кара күчтөргө «касиеттүү» айбандарга адамдар үстөмдүк кыла алат турбайбы деген үмүттү пайда кылды. Поэмадагы айрым эпизоддор, Кожожаштын «күндөн күнгө чыңалып» Сур эчки кубалашы, аны Каракашатка барганда кармап алам ген үмүтү жалаң гана Зулайка жолугуп калышы менен ишке ашпай калганын даңазалайт. Кожожаштын Зулайкага жолугушунан пайдаланып «чөп башылап суу ичип» сур эчки кубаттанып карматкан жок. Сур эчки күнүмдүк гана жеңишке ээ болду. Кожожаштын ишин улантуучу экинчи каарман — Молдожаш төрөлдү. Поэманын негизги идеясын белгилөөчү Кожожаштын образынан Молдожаштын образын бөлүп кароого болбойт. Эки образдын бүтүн бир тутумдашынан, адамдардын кара күчтөрдөн күчтүүлүгү жөнүндөгү идея турмушка ашат.

Кыргыздын башка эпостук чыгармаларында да элдик баатырлардын ордун жоктотпоочу мурасчылары калат. Алар ата салтын улантууда жаңы идеяны жаңы шартта ишке ашырат. «Кожожаш» эпосунда бул башкараак чечилет. Мында Кожожаш, Молдожаш айрым адамдар болгон менен, образдын окшоштугу, идеянын бирдиги аркасында келки бир образды түзөт. Молдожаштын образын жетектөөчү нерсе өч алуу идеясы. Өч алууга аттануу менен атасы тарабынан аткарылбай калган ишти улантат. «Кожожаш» эпосунун С. Конокбаевден, Т. Жэентаевден жазылып алынган варианттарында Молдожаштын иштери жөнүндө айтылбайт. Ошондуктан эпостун түпкү нускасында Молдожаштын образы болгонбу деген шектүү суроо туулат. Айрым фактылар Молдожаштын образы «Кожожаш» эпосунун ажырагыс бөлүгү болгонун ырастайт. «Кожожаш» поэмасы белгилүү бир келки идеяны турмушка ашырса да, айрым эки каармандын аракеттери аркылуу ишке ашат. Кожожаштын иштери айыгышкан күрөш менен өнүгүп отуруп ачуу трагедия менен бүтөт. Поэманын бүтүшү өзүнчө сезимдин тыныгуусун учурдук тынчтыкты талап кылат. Элдик каармандын өлүмү өзүнчө жомокту

түзгөн. Айрым айтуучулар поэманын биринчи бөлүмүн бүтүү менен токтотуп койгон. Мындай фактыны Т. Жээнтаевдин варианты далилдеп турат. Ал түгүл Жээнтаев Кожожашты али үйлөндүрбөй туруп өлтүрөт. Бул болсо Молдожаштын ишинен таптакыр үмүт үзүүгө алып барат. Ал эми Конокбаевдин варианты Кожожаштын өлүшү менен бүтсө да, кандайдыр жарык шоолага орун калтырып, үмүткөр кылат. Кожожаш өлөр алдында:

Алганым Зулай керээттин,
Алтайлык бала боюнда
.....
Алганым эркек төрөсө
Атын койгун Молдожаш,—

деп, осуятын айтып өлөт. Поэма ушуну менен бүтөт. Бирок мында Молдожаштын иштери, аракети бүтүндөй айтылбай калганы сезилип турат. Ошондуктан Алыкул Үсөнбаев тарабынан жазылып алынган «Кожожаштын» варианты толук вариант болуп саналат. Молдожаштын образы поэманын ички иштеринин кагылышындагы логикасынан келип чыгат. Дал ушул жерден «Кожожаш» поэмасындагы бир негизги идеяга көңүл бурууга туура келет. Кожожаштын бардык аракети, иши элди багуу үчүн жумшалса да, өмүрүнүн акырында акылман Зулайканын, элдин «кой, барба» дегенине болбостон «касиеттүү» эчкини кууп кетиши белгилүү даражада элдин тилегине каршы туруу болгон. Ошондуктан, жеңишке жетүү күмөн болучу. Чындыгында Кожожаштын аракети трагедиялуу бүттү. Ал эми Молдожаш болсо адилеттүү иш үчүн атасын өлтүргөн душманга элдин кубаттоосу аркасында жөнөйт. Бул учур чындыктын салтанаты менен бүтөт. Экинчиден, Кожожаштын образы менен Молдожаштын образы элдин түшүнүгүнүн көрсөткүчү катары каралат. М.: Кожожаштын образы менен ыйык, касиеттүү нерселерге каршы чыгууга болбойт деген идеяны ишке ашырышкан. Кийин элдин түшүнүгү турмушту байкоонун, үйрөнүүнүн аркасында «ыйык» нерселерди адамдардын багындыруусу мүмкүн деген жыйынтыкка келишкен. Дал ушул идея Молдожаштын иштери аркылуу турмушка ашат. Молдожаш «касиеттүү» Сур эчкини оңой эле кармап алды. Сур эчки болсо Аш айран деген кызын Молдожашка тартууга — аялдыкка берип араң кутулду. Бирок дал ушул Молдожаштын Аш айранга үйлөнүшү менен бүтүшүндө элдин тотемдик түшүнүгү сакталып кала берди.

Зулайканын образы адамды чексиз куштар кылып кандайдыр жанга жагымдуу таасир калтырат. Поэмада ал көп деле аракеттерди иштебейт, негиздүү жерлерде Кожожаштын тагдырына байланыштуу иштерине кийлигишип акылдын татынакай үлгүлөрүн айтат. Кожожаштын башына мүшкүл түшүп, азап чегип жүргөндө жүрөгү чыдабай издеп чыгат. Поэмада элдин жакшы жарга койгон таламы бар.

Ал талап:

Эр үчүн азап тартпаса,
Эси жок аял жар эмес

деген талап. Бул талапка Зулайка толук жооп берет. Зулайканын ар кандай кагылыштарга, туушар болушу поэманын ички логикалык өсүшүнөн чыгат да, алдындагы жана артындагы окуяларга чиркелишип бүтүндөй бир келкиликти түзөт. Азапка башын салып, ачкадан өңү саргайып Кожожашты издеп жүргөн Зулайка оор күндөрдө беттеген ишинен кайра тартпайт. Анын чыдамдуулугу адамды тан калтырат.

Ал мерген менен Сур эчки басып өткөн жердин көбүн кыдырып чыгат. Анын басып өткөн жерлерин поэмада укмуштуу эпикалык сүрөттөө менен көрсөтөт:

Карагайлуу тоо менен,
Кара аркар жүрбөс зоо менен,

Капчыгайдан суу аккан,
 Жаңырып таштар чуулдайт.
 Жан жүрбөгөн коо менен;
 Эл жүрбөс ээн талаада.
 Эчкилер жүргөн жол менен
 Таманы кара чор болуп,
 Таалайына шор конуп

.....
 Талаада жүрөт кор болуп.

Ушул айтылгандын бардыгы Зулайканын адам жүрбөс жерлерде элес-булас көрүнүп, катуу азап тартып жүргөнүн колго сала койгондой көрсөтүп турат. Бул көрүнүштөн кийин Зулайканын ким экендигин мурункудан да терең түшүнөсүң. Анын сүйгөн жар үчүн жанынан кечкен сонун сапатына суктанасың, оор абалдагы көрүнүшүн көрүп боорун ачийт. Зулайкага жан ачыган сезим улам көтөрүлө берет. Анын көксөгөн тилегине жетпей, Кожожаштан айрылып калышы жаныңды ого бетер кашайтат. Ошентип Зулайка акылы, чыдамдуулугу менен жылдыздуу көрүнсө, оор абалда калуусу менен аянычтуу... Поэмада Зулайканын ички сезимин көрсөтүү үчүн көп убактарда элдик кошокторго да кайрылат. Ал кошоктор учурдагы чындыктарга айкалышып турат. Дал ушул майда деталдар биригип отуруп акылман аялдын образына күчтүү эмоция, өчпөс ыраң берет. «Кожожаш» поэмасында оң образдар башка борбордук орунду ээлеген терс образ кайберен Сур эчкинин образы» да жеткиликтүү иштелген. Бирок эл сүйгөн каармандар Кожожаш, Молдожаштын образдарына карама-каршы коюлган Сур эчкинин образына мамиле кылууда башка эпостук чыгармалардагы терс каармандардай кароого болбойт. М.: «Төштүк» эпосунда Көк Дөө, Кара Дөө, Чоюн кулак, Жезкемпир ж. б. терс каармандар элдин чыныгы душмандары, алар элди эзип канын сыгып турат. Ошондуктан, эпосто алардын кебете-кешпири да, иштери да адам жийиркенерлик жек көрүмдүү сүрөттөлөт. Ал эми «Кожожаш» поэмасында Сур эчкинин образы башкача түзүлгөн. Мында элдик каармандарга каршы турган кайберен элдин өзүнө тикеден-тике жаманчылыкты каалабайт, айрым элдик каарманга (Кожожашка) каршы турууда да белгилүү бир адилеттүүлүктү талап кылат. Сур эчки «кырк улагымды кырсаң да, Ала баш текемди берип кет»,— деп Кожожашка жалынып зарлайт. Поэмада дал ушул эпизод өтө аянычтуу сезим туудурат. Элдин алгачкы түшүнүгү дал ушул эпизоддо Сур эчкинин иштерин, аракеттерин оң, адилеттүү ишке алып чыгат. Дыйкандык гуманизм, асан кайгычылдык көрүнүш дал ушул эпизоддо толук күчүн сактап калган.

Элдик оозеки чыгармаларда образдардын түзүлүшүнө ошол учурдагы элдин дүйнөгө болгон көз карашы, түшүнүгү сөзсүз чечүүчү таасир тийгизет. Дөө, перилер жөнүндөгү түшүнүктүн элдик чыгармада бир учурда он адилеттүү иштерди, экинчи учурда терс, адилетсиз иштерди иштеши да коомдук өсүүдөгү адамдардын ошол учурдагы түшүнүгүнө байланыштуу.

«Кожожаш» поэмасындагы Сур эчкинин образынын «ыйык» жаралышы да адамдардын байыркы тотемдик түшүнүгүнүн негизинен келип чыккан. Ошондуктан «ыйык» кайберен Сур эчкиге Кожожаштын катылышы өлүмгө туушар кылган. Поэмада Сур эчкинин «ыйыктыгын» ачык эле көрсөтөт:

Эчки да кайтпай сөзүнөн,
 Каршысына келди дейт,
 «Кана мерген, атчы» деп,
 Кайкайып туруп берди дейт.

Жамбы атса жаза кетирбеген Кожожаш:

Түтүнүн баштан арытпай,
Түрлүү кылып шыкаалап,
Тийгизе албай эчкиге

шайы кетет. Ошентип дал ушул «касиеттүүлүктүн» өзүндө он образдын элементтери жатат. Адамдардын алгачкы тотемдик түшүнүгүнүн негизинде түзүлгөн мифологиялык образдар бар. Ал образдарды адамдар душман катарында, адамдарга бактысыздыкты алып келүүчү күч катарында көрсөтүлсө да, аларды жоготууга чакырбайт. Тескерисинче, оозеки чыгармаларда орун алган мифологиялык образдар «ыйык» деген наам менен ар убакта аларга тийбөө керек, адамга алар биринчи болуп жаманчылыкты каалабайт, качан гана адамдар өзү катылса бактысыздыкка туушар болот дешет. Ал түгүл эл төрт түлүк малдын көбөйүшү да, мисалы төөнүн ичинде «Ойсул-ата», жылкыныкында «Камбар-ата», койдукунда «Чолпон-ата», эчкиникинде «Чычаң-ата», уйдукунда «Заңгибаба» болгонуна байланыштуу деп түшүнүп келишкен. Демек, мифологиялык образдар адамдарга бакыт берүүчү күч катарында каралган. Ушундай эле мүнөздөмөнү поэмадагы кийик ээси кайберен Сур эчки жөнүндө айтууга болот.

Мергендер жөнүндөгү жомоктордун бардыгында Кайберен адам баласына келишпес душманы катарында сүрөттөлбөйт. Ал алгачкы убактарда кийиктин тукумун өтө түгөтүп бараткан мергендерге эне кейпинде жолугат да, көп атпоо жөнүндө эскертүү жасайт. Ал эскертүүгө каршы турган мергендер кыйынчылыкка учурайт. Дал ушул көз карат «Кожожаш» поэмасынын борбордук орундарынын биринде турат. Кайберенди «ыйык» тутуу — бул али душман деп билүү эмес.

Бирок «Кожожаш» поэмасындагы Сур эчки жалпы турмуштагы стихиялуу күчтөрдүн өкүлү катары каралышы, адамдардын алар менен тынымсыз күрөш жүргүзүп турмушунун милдеттүүлүгү, адамдарга керектүү каражаттарды өндүрүүгө тоскоолдук кылышын эске алганда сөзсүз терс образ катарында каралышы керек. Бул «ыйык» тоскоолдукту жеңүүгө Кожожаш биринчи демилгечи болот. Анын аракети ишке ашпай калды. Алгачкы адамдардын түшүнүгүндөгү кайберендин «ыйыктыгы» салтанаттанат. Турмушка терең тааныша баштагандан кийин айрым стихиялуу күчтөрдү, оңой эле жеңүүгө боло турганын адамдар түшүнүшкөн. Мындай түшүнүк Молдожаштын образы менен ишке ашат.

Ошентип «Кожожаш» поэмасында Сур эчкини башынан аягына чейин адамдын душманы катарында көрсөтүп отурбайт. Биринчи орунда анын душмандыгынан «ыйыктыгы» өйдө коюлган, экинчиден, айрым учурларда, анын күрөшү адилеттүү күрөш катары көрүнөт. Буга Кожожаш Сур эчкинин кырк улагын кырып койсо да капа болбостон, Ала баш текемди гана таштап кой деп зарлаган эпизод мисал болот. Элдин алгачкы кездердеги түшүнүгү боюнча адилеттүүлүк Сур эчки жакта болгон. Дал ошонун негизинде Сур эчкинин тилеги кабыл болуп Кожожаш аскада калып учуп өлөт. Поэманын экинчи бөлүмүндө Сур эчкинин иштери адилеттүү болбостон, адилеттүүлүк Молдожашка оойт, ал атасы үчүн өч алууга аракет кылат. Бул учурда Сур эчки жеңилет. Поэмадагы мындай көрүнүштү жалаң гана адамдардын түшүнүгүнүн өсүшү менен чектеп коюуга болбойт, анткени элдик чыгармаларда адатта адилеттүүлүк, чындык жеңип чыгат. Ошондуктан поэмадагы каармандардын аракетинин мүнөзүн, оң, терс көрүнүшүн эске алууга туура келет. Жыйынтыктап айтканда, Сур эчкинин образы эки жактуу чечилет: анын адамдарга өзү келип катылбашы, жамандык тилебеши, «ыйыктыгы» оң катарында, ал эми адамдарга керектүү каражаттарды өндүрүүгө тоскоолдук кылышы — терс көрүнүш катары каралат.

Поэманы жалпы алганда негизги идея Кожожаш, Молдожаш, Сур эчки, Зулайканын аракеттери, күрөштөрү аркылуу ишке ашат. Ал эми Каракожонун, Карыпбайдын образдары жардамчы образдар катары борбордук каармандын айрым иштерин толуктоо кызматын аткарышат. «Кожожаш» поэмасындагы борбордук каармандардын иштери аркылуу негизги идея, адамдардын «касиеттүү» айбандардан күчтүүлүгү, жаратылыштагы стихиялык күчтөрдү жеңүү идеясы ишке ашат. Буга кошумча катары сүйүүнүн күчтүүлүгү

даңазаланат. «Кожожаш» поэмасы идеясынын өзгөчөлүгү, табигыйлыгы менен кыргыз элинин башка бардык эпосторунан айырмаланып турат. «Кожожаш» поэмасы жалпы эле кыргыз элинин оозеки чыгармасында орун алган мергендер жөнүндөгү жомоктордун, легендалардын эң жогорку мазмундагысы болуп саналат.

Поэмаанын композициялык курулушу, көркөмдүк өзгөчөлүгү. Чыгарманын композициялык түзүлүшүнүн жөнөкөй болушу анын алгачкылыгына таандык эмес. Себеби чыгарманын композициялык түзүлүшүнүн татаалдыгы же жөнөкөйлүгү анын чыккан дооруна байланышпастан алынган окуяга байланыштуу болот. Бардык эле эпикалык чыгармалардын башталышы белгилүү бир окуядан башталат да, ал улам кийинки учурдагы адам коомунда жолугуучу Окуялар, кагылыштар менен толукталып отурат. Дал ошолорго карата чыгарманын композициялык түзүлүшү да өзгөрүүгө дуушар болот. «Жазылып турган тарых китеби болбогон элде бир нече кылым мурун өткөн окуялар барган сайын унуткарылып, кийинчерээктеги окуялар көбүрөөк эскериле тургандыгын унутпоо керек¹ дейт профессор Б. М. Юнусалиев. Дал ушуга байланыштуу «Кожожаш» эпосуна кийинчерээк кирген жаңы кошумчаларды эскерүүгө болот. М.: Каракожонун хандыгы, Зулайканын кырк кыз нөөкөр күтүшү, кат менен байланыш жасоо ж. б, майда түшүнүктөр менен поэма толукталган. Ошондуктан поэмаанын композициялык түзүлүшү өзгөрүүгө туушар болгон. Алымкул Үсөнбаевдин вариантында окуя Кожожаштын үйлөнүшүнөн башталса, С. Конокбаевдин вариантында окуя Кожожаштын үйлөнгөндөн кийинки иштеринен башталат. Ошондуктан, окуяны көрсөтүү ыктары, берүү манералары белгилүү айырмачылыкка ээ болгон. «Кожожаш» поэмасы А. Үсөнбаевдин вариантында биринчи басылышында² 6175 строктон турса, анын ичинен 5055 строк диалог жана монолог түрүндө айтылган. Ал эми калган 1120 строк баяндоо иретинде колдонулган. С. Конокбаевдин варианты 1108 строктон³ 355 строгу гана диалог жана монолог түрүндө берилип, 853 строгу баяндоо түрүндө берилген. Бул фактынын өзү бир эле эпикалык чыгарманы ар бир айтуучу белгилүү даражада композициялык түзүлүшүн өзгөртүп айтарын көрсөтөт. Демек, башкы каармандын образын түзүү ыктары да ар түрдүү болуп чыгат. Бул жөнүндө профессор М. Ауэзов ачык аныктама берет. Ал мындай дейт: «Поэмаларда каармандарды көрсөтүү методу ар түрдүү, баарыдан мурда аны күрөштө, кыймыл-аракетте көрсөтүү, жекеме-жеке жана башка кагылыштарга алып чыгуу, экинчиден, окуянын өнүгүшүндө речтик монологдо көрсөтүү, үчүнчүдөн, автордук портреттик мүнөздөмөгө анын сырткы көрүнүшүнүн ар түрдүү учурларын сүрөттөө менен⁴.

Кыргыз элинин эпостук чыгармаларынын композициялык түзүлүш формасы бизге ыр түрүндө жана баяндоо иретинде айтылган кара сөз түрүндө жетти. Кээ бир убакта бизге бул форманын айкалышкан түрү кезигет, б. а. айрым эпизоддорду байланыштыруу ыгы жорго сөз менен берилип эки окуянын байланышын түзүү. Буга кошумча кыргыз элинин айрым эпосторуна синтетикалык форма мүнөздүү, т. а. айтуучу ошол эпостогу окуялардын мүнөзүнө карата обонду да, кыймыл-аракетти да артисттик ролдо аткарышы. Буга «Манас» эпосун аткаруучулар сонун мисал болот. Бирок көп убактарда кенже эпосту аткарууда башка элдик оозеки чыгармадагы лирикалык ырларды аткарган сыяктуу эле, жалпы элдик обондор менен аткарышат. Кыргыздын элдик обондорун изилдөөчү А. В. Затаевич «Жаныш, Байышты» Токтогулдан жазып алганда эпосту «Кербезди» аткарган мелодия менен аткарганын көрсөтөт. Ал эми Токтогулдун окуучусу А. Үсөнбаев ушул эле мотивдеги мелодия менен «Кербезди» жана «Кожожаш» поэмасын аткарууга колдонот. Профессор В. Виноградовдун байкоосу боюнча да бул көрсөтүлгөн фактылар далилденет. Ал Токтогулдун жердеши жана окуучусу К. Досуюевден «Кедейкан» эпосун жазып алганда ушул эле мелодия менен өзүнүн колхоз курулушуна арнаган ырын аткарып берген. Демек,

¹ Манас, Фрунзе, Кыргызмамбас, 1958, 10-бет.

² Кожожаш. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1938.

³ Эскертүү: Г. Самарин, С. Конокбаевден жазылган «Кожожаш» эпосу 4560 строктон турат деп туура эмес фактыны келтирет (фонду, инв. № 1909).

⁴ М. Ауэзов. Сказители Манаса и слушательская среда, инв. № 179.

кенже эпосту аткаруучулар эпосту башка турмуштук же лирикалык ырларды аткарган өзүнө таандык мелодия менен ишке ашыра беришкен. Ошондой болсо да эпостогу окуялардын мүнөзүнө карата, айрым эпизоддорунда аткарылып жаткан мелодияны өзгөртүүгө туура келген. Мисалы А. Үсөнбаев «Кожожаш» эпосун аткарууда «Кербездин» бирде шанданып чыга келген, бирде мундуу сыздаган күүсүн колдонуу менен Зулайканын Кожожаш өлгөндөгү кошогуна келгенде кошокко мүнөздүү элдик обонго кескин түрдө өтөт. Бул учурда күү аркылуу окуянын мүнөзү өзүнө өзү түшүнүктүү боло баштайт. Ал эми Молдожаштын туулушу менен шандуу обон кайта көтөрүлөт. Анткени, эпосту аткаруучулар чыгарманын композициялык түзүлүшүнө, окуялардын мүнөзүнө белгилүү даражада көңүл бөлүшөт. А, Үсөнбаев «Кожожаш» поэмасындагы окуяларды, биз жогоруда эскерип өткөндөй, басымдуу учурун диалог, монолог аркылуу өнүктүрүп айрым учурларда автордук баяндоо аркылуу ишке ашырат. «Кожожаш» поэмасынын композициялык түзүлүшү жөнөкөй түзүлгөн. Окуянын өнүгүшү, түйүндөшү борбордук каармандын тегерегинде белгилүү бир түз сызык менен өнүгүп отурат. Айрым эпизоддорду байланыштыруу ыктары окуянын мүнөзүнө карата майда темаларга бөлүү менен гана жалпы бир темага бириктирет. А. Үсөнбаевдин вариантында «Кожожаш» поэмасы 14 темага бөлүнгөн. Айрым учурда бир окуядан экинчи окуяга өтүүдө:

Турсун мерген аскада,
Сөз баштайлы элинен

дегендей эпикалык клешелер пайдаланылат. Мындай концовкалар айрым окуялардын ортосундагы бирдикти сактоо менен экинчи окуянын өнүгүшүнө шарт түзөт. Поэмадагы башкы каармандардын ички дүйнөсү кыска-кыска диалогдордо ачылат. Диалогдор өтүп жаткан окуяга тике байланыштуу ар түрдүү мүнөзгө өтөт: талкуулоо, (Зулайка менен Шабырдын айтышы) коркутуу жана жалынуу, (Кожожаш менен Сур эчкинин ортосунда) осуят (Кожожаштын элге жана Зулайкага айтканы). Ал эми монолог түрүндө: арман, (Зулайканын Кожожашты издеп жүргөн кезеги, Кожожаштын Сур эчкини кууп жүргөнү, Сур эчкинин кайгысы (кошок мүнөзүндө Кожожаш өлгөндө Зулайканын кошогу, Карыпбайдын кейиши) ж. б.

Жаратылыштагы ар кандай предмет же ар кандай кубулуштар сыяктуу коомдогу бардык көрүнүштөр, анын ичинде, искусствонун бардык түрлөрүнүн өзүнүн мазмунуна жараша формасы болот. Демек, ар кандай чыгарманы изилдөөдө, талдоодо мазмунунан формасын бөлүп кароого болбойт. Мунун тескерисинче, формасынан мазмунун бөлүп кароо мүмкүн эмес.

Эпостук чыгармалардын ыр түзүлүшү бир гана ык менен Ишке ашпастан, ар түрдүү жолдор менен аткарылат. Муну

айтуучу тандап албастан, эпостогу окуянын жүрүшү, иштин мүнөзү көрсөтүп турат. Тактап айтканда, эпостун бир жери эпикалык параллелизмди талап кылса, экинчи жери риторикалык суроону, үчүнчү жери инверсияны, анафораны ж. о. стилистикалык фигураларды талап кылат. Бирок мындан айтуучу акындын таланты, шыгы эске алынбайт деген келип чыкпайт. Даяр ырлары болбогон, бирок даяр сюжети болгон көлөмдүү чыгармалардын идеялык багытын, көркөмдүк курулушун айкалыштыра берүү акындан көп эмгекти, көп чеберчиликти талап кылат. Акын эпостогу каармандардын «турмушуна» толук таанышпаса, жеткиликтүү толук баалуу чыгарма болбойт. Дат. Бул ойду С. Конокбаевден, Жээнтаевден жазылган «Кожожаш» поэмасы далилдеп турат. Биз муну менен А. Үсөнбаевден жазылып алынган «Кожожаш» поэмасы кемтиксиз, жогорку көркөмдүктө жазылган деп айткыбыз келбейт. Ошондой болсо да А. Үсөнбаев «Кожожаш» эпосундагы каармандардын «турмушуна» туура түшүнгөн.

Айрыкча айтуучу акынга көп нерселер байланыштуу боло турганын кээ бир эпосту

изилдөөчүлөр терең далилдүү көрсөтүп өтүшкөн¹.

Бирок бул «дастандар традициялык эпикалык жанр катары түзүлсө да, ошол эле мезгилде аны айткан хафизанын чыгармасы болуп калат»,— дейт Я. И. Нальский². Демек эпостогу каармандын күлкүсү, кайгысына ылайык, анын жаңы менен кыймыл-аракетинин гармониялык бирдигин сактоодо эпосту айтуучу акын чоң роль ойнойт.

А. Үсөнбаев эпостогу башкы каарман Кожожаштын көзгө атар мергендигин жана шамдагайлыгын «туруктуу» сүрөттөөлөр менен ишке ашырат:

.....
Атайын деп кыйыкты (7) б.
.....
Мерген, ак баранды алды эми, (8) а, г.
Ченебей дары куйду эми (9) в, г.
Сүмбөлөп окту урду эми (9) в, г.
Жетим сүмбө жеткирип (7) д,
Узун сүмбө өткөрүп (7) д
Кулак отун салды эми, (8) а, г.
Бир басканда от ал деп, (7) ж,
Куп талкалап алды эми; (7) л, г.
Балык кулак кырматаш, (7) е,
Баркырата чакты эми. (8) а, г.
Милтеге жагып от коюп, (8) д,
Ачакай тилдүү машага (8) з, г.
Бекем кыстап алды эми (8) а, г.

Дал ушул «туруктуу» эпикалык сүрөттөө «Кожожаш» эпосунун 32- жана 54-беттеринен учурайт. Ырдын рифмалык составынан биринчи учурда «эми» деген сөз рифмалык ролду аткаrsa, экинчи учурда «дейт» деген сөз менен алмашты. Бул көрсөтүлгөн эки сөздүн алмашылышы кайдыгер гана рифманын өзгөрүшү эмес. Ошол учурдагы шартка карата жалпы байланышын сактоодон келип чыкты. Биринчи учурда Кожожаш күйөөлөп жүргөн мезгили, анда токтоолук бар. Элдин суроосу боюнча, андай болсо жамбыны атайын деп ак баранды алды эми. Эпосту айтуучу акын бир кыймылдан экинчи кыймылга кескин өтүүдө колдонулуп жаткан уйкаштыктын эффективдүүлүгүн сактап этиштик уйкаштыкка айкалыштырды. «Кожожаштан» келтирген жогорку мисалдын өзү кыргыз поэзиясы жалаң шыдыр уйкаштан турат деген көз карашты четке кагат. Экинчиден, адабият теориясында шыдыр кайчы аттама ж. б. уйкаштыктар жалаң гана ырдын аяккы уйкаштыгына карата алынганын эске тутуу зарыл.

Эпосту айтуучулар эпостогу традициялык көркөм куралдарды гана колдонбостон, жалпы эле элдик оозеки чыгарма-дагы көркөм куралдарды, ар түрдүү жанрларды пайдаланышат. «Кожожаш» поэмасында Зулайканын Кожожаштын түшүн жоруган мезгили элдик кошоктун формасында берилип, Зулайканын ички күйүтүн билгизет:

Белдикти белге чалганың,
Бет алып тоого барганың,
Мергендиктен пайда жок
Мергеним койгун ишинди.
Анда мен, белсенип жесир калганым.
Чарыкты бутка таңганың,
Чалың картаң, иниң жаш,

¹ Б. М. С о к о л о в. Былины. Исторический очерк, тексты и комментарии. М., 1918, 3-бет. М. Х. Будянский. Опыт историко-литературной характеристики 'киргизского героического эпоса «Манас». Автореф. дис. Алма-Ата, 1954, 6-бет.

² Я. И. Нальский. Народный; поэт. Тажикгосиздат, 1955, 119-бет. Эскертүү: хафиза — тажикче, акын деген түшүнүктү берет.

Чатакка кирбе Кожожаш,
Анда мен, зарланып жесир калганым.

.....

Бул келтирилген мисалдын биринчи строфасындагы 4 строк, экинчи строфадагы 3 строк түштү жоруган адамдын оюн жайынча гана баяндайт. Бирок аяккы строктор жалпы строфанын маанисин өзгөртүп арман мотивин кийирип жиберет. «Анда мен» деген рефрендин кайталанышы айтуучу адамдын ички сезимин ушунчалык ачык-айкындыкка алып чыгат. Дал ушул рефренде сүйгөн адамын өлүмдөн талашкан жалынуу да, айрылуу коркунучун билгизген зарлоо да бар. Зулайканын түш жоругандагы жалпы оюнун бирдигин алганда, ар бир строфада кайталанып жаткан «Анда мен» деген рефрен анафоралык да ролду аткарат. Анткени, белгилүү (саналуу) строктордон кийин мунун кайталанышы ырга ыргак, кооздук киргизет. Кээ бир убактарда аллитерация, ассонанстын ырдагы ордун строфага карата алып, ассонансты өзүнчө строкто, аллитерацияны өзүнчө строкто карашат. Поэзиядагы фактылар мындай изилдөөнүн туура эместигин көрсөтөт. Аллитерация, ассонанс бир строфада, айрым строктордо жайгашпастан, бир эле строкто учурап калары кездешет. А. Үсөнбаев элдик оозеки чыгармадагы мергендер жөнүндөгү кошоктордон алып каармандын ошол учурдагы абалына ылайыктап, анын ал-абалын ого бетер тереңирээк, даанараак ачат. Элдик оозеки чыгармалардагы көркөм куралдарды толук пайдалануу, ошол элдин улуттук өзгөчөлүгүнө байланыштуу, үрп-адатынан көрүнгөн айрым көрүнүштөрдү эпостун негизги канвасын бузбастан ишке ашыруу — каармандын психологиясын ачууда жакшы натыйжага алып келген.

Биз бул жерде Кожожаш аскада калганда Карып байдын зарлаган ыйын, андагы арманын, кошогун эске тутуп жатабыз:

Алты сай баран асынган,
Аяктай ташка жашынган.
Көк баран мылтык асынган,
Көнөктөй ташка жашынган (109-б).

Мындагы анаформанын, ритм, рифманын бузулбастан дал келиши башка чыгармалардан да, т. а. «Калмергендин аялынын кошогу»¹ деген кошоктон да кезигет. Кеп мында булардын «Көчүрмөсү» жөнүндө бараткан жок. Мындай фразеологиялык айкашуулар сыяктуу «туруктуу» строфаларды ар ким, ар кайсы шартта ылайыктап колдоно берүүгө укуктуу.

А. Үсөнбаев Карыпбайдын 200 жакын строктон турган монологунда теңинен көбүн элдик оозеки чыгармалардын башка жанрларында жолугуучу:

Көзүм толо көрбөдүм,
Кучагым толо сүйбөдүм,
.....
Өйдө чыксам өбөгүм,
Ылдый түшсө жөлөгүм, ж. б. (108-б.)

«туруктуу» ыр саптары менен берет. Каарман буларды жаттап алгандыгы үчүн жансыз кайталанбастан, ошол оор абалдын өзү айттырат, кыскасы, табигый чындыкка дал келип калат.

Кайрылып конот каз, өрдөк,
Карайган сазда көл үчүн.
Калкымда жатпай бир күнү,

¹ Тоголок Мол до. Фрунзе, Кыргызмамбас, 40-бет.

Каңгырап жүрдүм эл үчүн (112-б.)

Айтуучу мындай ыкты колдонуу менен окуяны эмоционалдуулукка, ачыктыкка алып чыгат. Эпостогу рифма айрым майда лирикалык ырлардагы рифмадай бир типте, т. а. жалан гана шыдыр уйкаштан, же кайчы уйкаштан, же аттама уйкаштан турбайт. Бир эле эпосто ар түрдүү уйкаштыктар орун алат. Бул мүнөздөмө «Кожожаш» эпосуна да таандык. Эпостук чыгармаларда строфа көбүнчө рифманы сактоо менен бир маанинин бүтүшү аркылуу түзүлөт. «Кожожаш» эпосунда интонация менен байланышкан бир строфа өзүнчө бир көрүнүштү, окуяны көрсөтөт.

Эпостук чыгармаларга мүнөздүү ыкмалардын бири эпикалык параллелизм. Баатырдык эпостордо бул ыкма атайы көркөм сөз каражаты катары кирсе, турмуштук эпостордо анча орун албайт. Эмгек жана сүйүү, баатырдык темалар эпостук чыгармаларда негизги традициялык жана туруктуу темалардан болуп келгендиги баарыга белгилүү. Ошондой эле сюжеттик схема, мотив, сюжеттик ситуациялар да традициялык, туруктуу болуп саналат. Бирок бул талаптар баатырдык эпостордо башка деңгээлде, социалдык-турмуштук эпосто башка деңгээлде ишке ашканын көрүүгө болот. Баатырдык эпостордо башкы каармандар жөнөкөй адамдардан айырмаланган укмуштай келбетке, күчкө ээ. Демек, аларды сүрөттөөдө адам таң каларлык эпитеттер, салыштыруулар, метафоралар керек. Алардын иштери да алардын күчүнө карата эпикалык сүрөттөөлөрдү, баяндоолорду талап кылат.

Турмуштук эпостордо башкы каармандар жөнөкөй адамдарга эң окшош, алардын иштери да жөнөкөй адамдардын иштерине жакын. Бирок бул айтылгандардан турмуштук эпостордо апыртуу, ашыра сүрөттөө болбойт деген тыянак чыкпайт. Ар бир эпостун өзгөчөлүгүнө жараша, андагы каармандардын кесибине, ишине жараша апыртуу көркөм каражат атары орун алат. А. Үсөнбаевден жазылган «Кожожаш» эпосунда Кожожаштын портрети, кыял-жоругу жөнөкөй адамдардай сүрөттөлөт да, анын мергенчилиги өтө эле апыртмалуу берилет. Кожожаш түтөтмө мылтык менен отуз улак, кырк чебичти бир мезгилде атып, Ала баш текени кошо сулатат.

Сур эчкини Кыргызстандын территориясын бир жылга жакын айланта кубалайт. Кожожаштын ылдамдыгына көбүнчө «жаны чапкан күлүктөй», «табына келген күлүктөй», «закымдай» деген салыштыруулар менен берет. Кожожашка антитеза катары Сур эчкикин жүрүшү «калжактап», «далбастап», «темтендеп» деген метафоралар менен көрсөтөт.

С. Конокбаевдин вариантында Кожожаштын портрети, иштери туулгандан тартып эле баатырларга окшош:

Бир жашында билинген,
Эки жашар болгондо,
Эл көзүнө илинген
.....
Жанындагы майлыгы
Чаар өгүздүн териси
.....
Тез атары дагы бар,
Жүз атым дары батуучу
.....
Он эки куран мойногу
Зорго чыккан таманы¹
.....

Кожожаш мин улакты кырып, акыры Сур эчкиден өлөт. С. Конокбаев да каармандын

¹ С. Конокбаев. Фонду, инв. № 808.

сүрөттөлүшүнөн кандайдыр күч менен ишке аша турган баатырдык иштер болот го деген үмүт туулат. Мергенге таандык ыкчамдык, шамдагайлык сүрөттөлбөйт. Автордук баяндоо менен гана мин улакты аттырып, Ала башты сулаттырып коёт. А. Үсөнбаев каармандын өзгөчөлүгүн көрсөтүш үчүн салыштырууларды атайы тандап алат. Анын алыштыруусунан эле каармандын айырмачылыктары, ишинин натыйжалары болжолдонот. Кожожашты «күлүккө», «закымга» салыштырса, Молдожашты «канаттуу куштай» «куюн менен шамалдай», «Балапан ала барчындай», «кыргый куштай» — деп көрсөтөт. Дал ушул салыштыруулардан эле Кожожашка караганда Молдожаштын өткүр, курч, кыйын экендиги ачылат. Натыйжада дал ушул өзгөчөлүктөр аныкталат.

«Кожожаш» эпосунда эпикалык параллелизм каармандардын ички сезимин терең ачуу үчүн колдонулган:

«Текечер тайдан ат кылба,
Теңтуштук ысык кете элек,
Темтендегек эчки үчүн.
Теңдигиң бизден жат кылба.
Кулжачар тайдан ат кылба,
Кур сөзгө жарын, бат кылба.
Куураган аксак эчки үчүн —
Курдашыңды жат кылба (68-бет.)

Келтирилген мисалда эпикалык параллелизм аркылуу ойду ачык, жеткире берет. Зулайка бул жерде «текечер тай ат болбойт» деген ойду айтуу менен ага параллел келтирип, салыштырып эчки үчүн жарынды таштап кеткенин туура эмес деген оюн айтты. Бул строфалар рифма жагынан да жалам аяккы сөздөрү аркылуу байланышпастан, сөздүн башындагы муундарынын бирдей келиши, аллитерация, ассонанстардын куюлушуп алмашылышы аркылуу бирдей ыргак, жупташкан рифма түздү. Чыгыш поэзиясында монорим, т. а. строфадагы ыр саптары бирдей рифмадан түзүлүшү күчтүү орунду ээлеп келген. Окуу китептеринде рифманын бул түрүн шыдыр уйкаш деп жүрөт. «Кожожаш» эпосунда уйкаштын бул түрү эң аз кездешет:

Арага нече конушуп,
Нечен күн өргүү болушуп,
Ашуусу бийик тоо ашып,
Агыны катуу суу кечип,
Бирин-бири жүр дешип (104-б.).

.....

«Кожожаш» эпосунун ыр түзүлүшүндөгү рифмалык система негизинен төмөнкү схемада:

аааа, ааба, абаб, абсб,
аабб аабва, абва, ж. б.

Эпосто айрым каармандар атайы туруктуу эпитеттер менен аталып, анын портрети жана ички мааниси ачылат. С. Конокбаевдин жана А. Үсөнбаевдин варианттарында Кожожашты көп убактарда «Төө таман мерген» деп, ал эми Зулайканы «жерет»², «кеменгер» деген эпитет менен атайт.

Эпостун лексикасында, колдо бар үч вариантты караганда архаизм сөздөрү жокко эсе. Биз жогоруда көрсөткөн «жерет» деген сөздөн башка архаизм сөздөрдү кезиктире албадык. Архаизмдин жоктугу биздин оюбузча айтуучу акындарга байланыштуу. Экинчиден, эпос кийинки мезгилдерде гана — 1920-жылдар жазылып алынганына байланыштуу. Сөздүн лексикалык составы коомдун өнүгүшүнө карата тынбастан, өнүгүү

² Керет — акылман.

абалында болуп, андагы керексиз архаизм сөздөр колдонуудан чыгып, жаңы неологизмдер менен толукталат жана алар эпостон орун ала баштайт.

Мисалы С. Конокбаевдин вариантында:

.....
 Зулайка керет мойнунда,
 Керебет деген ордунда,
 Ак жоокер мылтык колго алып,
 Мерген жаталбас болду ордуна

деген куплеттеги «керебет», «мылтык» деген сөздөр кийинки учурларда гана айтуучулар тарабынан киргенин түшүнүү кыйын эмес.

А. Үсөнбаевдин вариантында:

.....
 Кызыгы кыйын мылтыктын,
 Айлына келбей бир айга,
 Түнөгү болгон аска таш.

 Айлына кагаз келиптир,
 Алып келип бирөө бериптир,

 Каракожо шаарына
 Кары дебей, жаш дебей,
 Эли туташ жөнөдү,

ж. б. строктордо кийин кирген «мылтык», «кагаз», «шаар» деген сөздөр жана диндик бир канча терминдер учурайт. Эпостордо киргизилген мындай жаңы кошумчаларды эки түрдө кароого болот. Биринчи учурда мындай кошумчалар жалпы эле поэманын идеялык-көркөмдүк деңгээлине күчтүү таасир бербестен, айрым гана уйкаштыкка карата же кээ бир түшүнүктөрдү көрсөтүш үчүн алынган. А. Үсөнбаевдин варианты бул пикирди далилдеп турат. Экинчи учурда жаңы кошулган сөздөр, терминдер поэманын идеялык-көркөмдүк деңгээлине терс таасир берип, элдик багытын буруп кеткен. Буга Т. Жээнтаевден жазылган «Кожожаш» эпосу мисал боло алат. Мындагы диндик терминдер атайы негизги идеяларды ишке ашыруу үчүн колдонулат. Кожожаш кудайдын каарына калып өлөт, анын бардык жаралышы, аты динге байланыштуу чечилет. Кыргыз элине ислам дини кийин кирсе да, көп эпостук чыгармаларды модернизациялык фактылар менен толуктап кеткен. Муну «Манастын» айрым варианттары жана кенже эпостордон, М. Мусулманкуловдон жазылган «Курманбек» ж. б. эпостор далилдеп турат. Кээ бир убактарда жалан. гана айтуучунун түшүнүгүнө байланыштуу болбостон андан мурунку айтып келгендер тарабынан кошулган кошумчаларды үйрөнүүчү механикалык түрдө кайталашынан да келип чыгышы мүмкүн деп ойлойбуз. Анткени, көп убакта эпосту айтуучулар мурунку укканын өзүнүн көз карашынын каршы келгенине карабастан кайталап айтып беришкен. Ал эми айтуучулар эпосту каалагандай өзгөртө турган болсо, эл аны укпаган болор эле. Эпосту айтуучулар да биринчи иретте угуучуларын эске алган. Бул тууралуу В. В. Радловдун угуучу чөйрө жөнүндө айтканын эске алуу жетиштүү болот¹.

А. Үсөнбаевдин варианты идеялык-көркөмдүк жагынан «Кожожаштын» башка варианттарына салыштырганда жогорку деңгээлде турганы көрүнөт. Бирок мында поэманын көркөмдүк жагында кемчилик жок деген корутунду чыкпайт. Элдик идеяда турган чыгармалардын баары эле көркөмдүк жактан чебер иштеле бербейт. Ушул эле

¹ В. В. Р а д л о в. Образцы народной литературы северных тюркских племен. 1885, 13–14-бет.

сыяктуу А. Үсөнбаевдин вариантында көркөмдүк жагынан көп кемчиликтер бар. Эпосто рифманын жоктугу, эпитет, салыштыруу, метафора ж. б. көркөм куралга жардылык өкүм сүрөт.

Булардан башка көркөм куралдардын аздыгы поэманын поэтикалык жагын белгилүү даражада төмөндөткөн. Айрыкча образга, окуянын кагылыштарына айкалышкан эпикалык апыртуулардын, ачык, так салыштыруулардын жоктугу көзгө уруна түшөт.

Мындай кемчиликтер поэманын идеялык-көркөмдүк деңгээлин начарлатса да, чечкиндүү таасир тийгизе албаган.

Биз жогору жакта көрсөтүп өткөндөй «Кожожаш» эпосунун композициялык курулушу жөнөкөй түзүлгөн. Мында окуя башкы каармандын тегерегинде топтоштурулуп, контрасттык типтеги образдардын иштери ачылат. Идеялык-көркөмдүк жагынан А. Үсөнбаевден жазылган вариант С. Конокбаевден, Төлөмүш Жээнтаевден жазылып алынган варианттарга салыштырганда жогорку деңгээлде турат. Эпостун негизинде элдик идея сакталып калган.

МЕНДИРМАН

Кыргыз элинин социалдык-турмуштук эпосторунун катарынан «Мендирман» эпосу да көрүнүктүү орунду ээлейт.

«Мендирман» эпосунун эл ичинде айтылып жүргөн үч варианты бар. Бул эпос биринчи жолу 1938—39-жылдары Эсенбаев Келдибек тарабынан атактуу манасчы Шапак Рысмендеевден жазылып алынып, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусуна тапшырылган. Ушул эле фондуга 1941-жылы Абдырахманов Ыбрай Каракол районундагы Сары-Камыш кыштагында туруучу Кайдуу карыянын вариантын өткөзгөн. Булардан башка белгилүү акыныбыз Тоголок Молдонун жазып тапшырган варианты бар.

Жогорку аталган үч вариант өздөрүнүн идеялык, көркөмдүк деңгээли жагынан бирдей эмес. Манасчы Шапактын варианты калган варианттардан өзүнүн көркөмдүгү, окуялардын тактыгы, толуктугу жагынан чоң айырмаланып турат. Тоголок Молдо менен Кайдуу карыянын айтуусундагы «Мендирман» Адылкандын Мендирмандын аялын даргага асып, өзүн хандыкка көтөрүү менен бүтөт. Андан аркы Мендирмандын Адылкандын көп колу менен элине келиши, агаларын табышы, калмактардын окуясы өндүү эпизоддор бул варианттарда жок. Ошондой эле, Шапак Рысмендеевдин вариантында чоң поэтикалык көркөмдөөгө ээ болгон Адылкандын сегиз уулунун Мендирманга каршы уюштурган душмандык иштери, Адылкан менен Мендирмандын мамилелери, баатырдык күрөштөрү Тоголок Молдо менен Кайдуу карыянын айтуусунда элес-булас гана эскерилген. Мындай эскертүүлөр поэмадагы Адылкандын Мендирмандан кутулуу үчүн элин жыйнап, акыл салган жерине, элинин хандын өкүмүнө карата кылган мамилелерине да мүнөздүү. Кайдуу карыя менен Тоголок Молдонун вариантында каармандардын айрым монолог, диалогдору гана ыр түрүндө берилген. Ал дагы элестүү сүрөт төөгө жарды аз гана ыр саптарынан турат. Экинчиден, Шапак Рысмендеевдин вариантынан окуялардын мүнөзү, өнүгүшү жагынан кескин айырмаланбайт. Тактык үчүн биз Кайдуу карыянын айткан вариантынын кыскача мазмуну менен тааныша кетели. Бул вариантта да Мендирман, Адылкандын кичи аялынан көргөн жалгыз эркек баласы болот. Ал эми улуу аялынан 9 уул калат да, алардын Күлтебер баштаган сегизи Мендирмандын аялын тартып алууга акылдашышат. Эң улуусу Асыл гана буга каршы болот. Күлтебер баштаган сегизи Мендирманды камап, аялын тартып аларда Асыл атын даярдап, Мендирманды аялы менен качырып жиберет. Жолдон аялына ачуусу келип, анын кылык-жоругуна кейип, өлтүрүүнү да ойлойт. Бирок аялынын кейиштүү сөзүнө ишенип, аны өзү менен кошо алып, Адылканга барат да, ага чоро болуп туруп калат. Анын колунда жүргөндө ханы Мендирмандын аялынын сулуулугуна көзү түшүп, аны барса келбес көлдөгү казанга жиберип, аялын алууну ойлонот. Бирок, эли болбойт. Хандын чоң жаңылгандыгын түшүндүрүшөт. Адыл Мендирмандын аялын дарга тарттырып, өз хандыгын чоросуна берет. Кайдуу карыянын айтуусундагы варианттын толук мазмуну ушул. Бул окуянын түрмөктөрү Рысмендеевдин вариантын толугу менен кайталайт. Ал гана эмес каармандардын бирдей аттарын эске албаганыбызда да тиги же бул көрүнүштү сүрөттөөчү ыр жолдору да толук бойдон Шапактын поэмасындагы сүрөттөөлөрдү элестетет. Мисалы, Мендирмандын Адыл ханга карата айткан сөзүнөн бир ооз ырды алып, салыштырып көрөлү:

Кайдуу карыяда:

Мен Мендирман, Мендирман,
Өзүм деген эренге,
Өзөгүм үзгөн эренге

Эмил чочмор Мендирман¹

Шапактын айтуусунда:

Чоро эмесмин Мендирман,
 Чогол тууган эрдирмин.
 Өзүм деген эренге
 Өзөгүм үзгөн эрдирмин.
 Өзүм дебес адамга
 Эмил чочмор Мендирман².

Мындай текстуалдык окшоштуктар Кайдуу карыянын айтуусунда гана эмес, Тоголок Молдонун вариантында да көп учурайт. Мына ушул фактынын өзү эле «Мендирман» эпосунун эл ичинде ооздон-оозго көчүп, кеңири айтылып келе жаткандыгын, анын массанын терең катмарына белгилүүлүгүн дагы бир жолу айкындап турат.

«Мендирман» эпосу Шапак Рысмендеевдин айтуусунда 1941-жылы Кыргызстан Мамлекеттик басмасынан өзүнчө китеп болуп басылып чыккан.

Эпостун сюжеттик мазмуну социалдык-турмуш жолундагы кагылыштар, күрөштөр, ачык айтканда, кыргыз урууларынын ортосундагы тартыштар жөнүндө баяндайт. Эпостун башкы каарманы Мендирмандын адилеттүүлүк, чындык үчүн агаларына каршы күрөшү сюжеттин чиеленишине себепчи болот. Башкача айтканда уруучулук мамилелердин негизинде келип чыккан адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин, ак менен кар анын, чындык менен кара ниеттиктин ортосундагы күрөш поэманын мазмунун түзөт. Окуялар да мына ушул айыгышкан күрөштүн фонунда өнүгөт.

«Мендирман» эпосунун мазмунуна карап туруп, анын алгачкы чыгыш доорун кескин айтуу өтө кынын. Ырас, кандай гана эпос болбосун өзүнүн жаралышы менен белгилүү тарыхый окуяга, доорго барып такалаары баарыбызга маалым. Анда эпостун эпос болуп, чоң көркөм полотно катарында жашап калышына себепчи болгон окуянын айрым бир изи калбай койбойт. Мисалы «Курманбек», «Эр Табылды» өңдүү кыргыз элинин баатырдык эпосторун барактап көргөнүбүздө XVI—XVII кылымдардагы тарыхый окуяларды эске салат. Алардын эпос катарында жаралышына кыргыз элинин калмактарга каршы жүргүзгөн боштондук күрөштөрү эриш-аркак болгондугун байкоо анча кыйын эмес. Ошондой эле «Мендирман» эпосундагы Мендирман менен анын агаларынын ортосундагы кагылыштар уруучулук мамилелердин бузулуп бара жаткан мезгилин эске түшүрсө, экинчи жагынан башкы каармандын калмактардын басып алуучулук аракеттерине каршы күрөш жүргүзүшү XVI—XVII кылымдардагы доордун тарыхый окуяларын элестетет.

Демек, «Мендирман» эпосу – жаралышы жагынын кыргыз элинин «Курманбек», «Эр Табылды» өңдүү эпостору менен жашташ, муундан-муунга өтүп, адилеттүүлүк үчүн жүргүзгөн күрөштүн салтанатын даңазалаган көркөм чыгарма.

«Мендирман» эпосундагы окуялардын жүрүшү эки сюжеттик сызыктын бардыгын көрсөтөт ички жана тышкы душмандарга каршы күрөш поэманын мазмунун ээлеген. Кыргыз жерин басып кирген, элин тоо-ташка сүргөн калмак өңдүү баскынчыларга каршы күрөш эпосту жыйынтыктап, адилеттүүлүктү, чындыкты бийик даңазалаган корутунду бөлүк.

«Мендирман» эпосундагы басып алуучулукка, талоончулукка каршы күрөштүн ачык боёктор менен берилгендигине карабастан ички уруучулук кагылыштар, социалдык-турмуштук мамилелер биринчи планга коюлуп, күчтүү сүрөттөлгөн Ушуга байланыштуу кадыресе турмуштун фонундагы талаш-тартыш, күрөш поэмада басымдуулук кылат. Бул ички кагылыштар негизинен Мендирмандын образы менен бирдикте берилген. Эгерде биз «Мендирман» эпосундагы каармандардын образына тигиле карап көрсөк, идеялык

¹ Фонду, инв. № 302, 6-бет.

² Ошондо, инв № 261, 78-бет.

умтулуштарды конкреттүү фактылардын негизинде тактаган болобуз.

Мендирман поэмадагы башкы образ. Эпостогу башкы идея да Мендирмандын мамилелери, күрөштөрү, умтулуштары аркылуу чечилет.

Поэманын башталышында башкы каармандын элеси өзгөчө бөлүнүп көрүнбөйт. Анын балалык чагы, ата-теги жөнүндө бар болгону бир ооз ыр да гана элес-булас эскерилет:

Бир катындан жалгызы
Мендирман деген бар экен,
Өзү жангыз бала экен,
Энеден жангыз ал экен,
Ата-энеси өлүптүр,
Энеден жангыз калыптыр.
Атасынын тушунда
Бир сулуу кыз алыптыр¹.

Эпостордогу башкы каармандардын төрөлүшү, балалык чагынын кеңири баяндалышы кенже эпосторго мүнөздүү эмес. Социалдык-турмуштук эпостордо көпчүлүк убактарда башкы каарман бой тартып, жигиттик кур-акка жеткен мезгилинен баштан окуяга кошула баштайт. Муну болсо, согуштук майданга эмес, көбүнчө үй-бүлөлүк турмушка жакындыгы менен түшүндүрүүгө болот. Социалдык-турмуштук эпостордун каармандары жоокердик чабыштарга, жүрүштөргө аз катышат да, көбүнчө өз жөндөмдүүлүгүн кадыресе ички турмуштук мамилелерде, талаш-тартышта көрсөтөт. Ошондуктан каарманды чоң окуялардын өзөгү болгон тышкы күрөштөргө даярдоочу алдыңкы Даярдыктар социалдык-турмуштук эпостордо айрым учурларда сүрөттөлбөйт. Муну менен биз социалдык-турмуштук эпостордун маанисин кемиткибиз келбейт. Тескерисинче, бул мүнөздөгү поэмаларда да эл адилеттүүлүк, теңдик үчүн күрөшкөн акылдуу, чечкиндүү, баатыр уул-кыздардын күрөштөрүн даңазалап келишкен. «Мендирман» эпосундагы башкы каарман Мендирман да мына ушуга арзырлык баатырлардан.

Мендирман эпостун башында эле чечкиндүү, тайманбас ар намыстуу баатыр катарында көрүнөт. Адик хандын байбиче аялынан төрөлгөн сегиз уулу Канышты тартып аларда да Мендирман өзүнүн жалгыздыгына карабай өз душмандарына тайманбастан каршы кылычын сууруп, айбат берет:

Ашыгып атсам уттурбайм.
Аманат жаным барында
Айганышты жуттурбайм.
Топ ойносом уттурбайм,
Тоголок башым түрүндө
Толгон айым жуттурбайм.
Тоону торлоп учкан турнамын,
Тоютум канбай конбосмун
Тогузун, бирге, мен жангыз,
Тоотсом бүгүн оңбосмун (39-бет).

Мына ушул кичинекей үзүндүдөн эле окуучу Мендирмандын баатырдык сапаттарын ачык сезет. Мендирманды мындай ар-намыска, күрөшкө түрткөн да адилеттүүлүк, чындык. Ушул себептүү, ал өз агаларына албарсын көтөрүп жатат. Башкы каармандын баатырдык күрөштөрү мына ушул окуядан кийин даана көрүнө баштайт. Ал элин, жерин таштап кара ниет, ачкөз сегиз агасын кечип, аялы Каныш менен Адыл хандын колуна келет. Эпосто Мендирмандын турмушу ушул Адыл хандын кол алдындагы мезгилинде кеңири

¹ Фонду, инв. 261, 33-бет. Мындан ары ушундан алынгандардын беттери гана көрсөтүлөт.

сүрөттөлөт Бул сүрөттөөдөн анын айлакерлик, акылдуулук, намыскөйлүк, баатырдык өндүү сапаттарын да ачык элестетүүгө болот. Мендирмандын эн алгачкы хандын алдындагы көрсөткөн кызматы поэмада мындайча сүрөттөлөт:

Эртең менен болгондо
Орок, жиби колунда,
Отун мунун мойнунда.
Кололу кумган колго алып,
Колу-бутун жуудуруп.
Бедерлүү кумган колго алып,
Бети-колун жуудуруп,
Белендетип турду эми.
Самоорлорун койдуруп,
Даярдатып турду эми. (55-бет.)

Мендирмандын ак эмгеги бат эле аны жогору көтөрөт. Ал Адыл хандын беделдүү чоролорунун бири болуп калат. Мендирмандын жөндөмдүүлүгү да мына ушул жерде көрүнөт. Ал көзгө атар мерген, кептин жөнүн билген чечен, жоонун мизин майтарган эр жүрөк баатыр. Ырас, Мендирмандын бул сапаттары турмуштук окуялардын тикеден-тике кагылышында сүрөттөлбөйт. Бирок жыйынтыктуу, көркөм баяндоодо каармандын жогорку сапаттары ачык:

Чогулуша келгенде
Чечен чоро болду эми.
Аттанып чыгып барганда
Мерген чоро болду эми.
Ар душманды алыстан
Көргөн чоро болду эми.
Күлүк атын жаратып,
Минген чоро болду эми.
Келе жаткан душманды
Билген чоро болду эми.

Мендирман жалгыз гана Адылкандын кызматын кылып анын сөзүн сүйлөгөн, ишин иштеген чоро эмес. Эпосто ал талоончулук чабуулдан катуу жабыр чегип, бүлүнгөн, жакырланган көпчүлүк элдин камын ойлогон, алар үчүн кызмат кылган эл азаматы катары сүрөттөлөт. Бул жөнүндө Адылкандын эли мындай дешет:

Ушул чоро келгени,
Келиндер тайлак байлады,
Кемпирлер куйрук чайнады.
Адылканды карасаң,
Көңүлү өсүп жайнады.
Өзөн суусу май болду,
Өлөрманы бай болду.
Жабагысы тай болду,
Жалпы журту бай болду.
Томогосун кайытты,
Томоягын байытты. (56-бет.)

Эл менен болгон Мендирмандын байланышы, анын көпчүлүк массага көрсөткөн камкордугу өтө жогору бааланып, көп жерлерде поэтизацияланган. Сегиз агасынын кара

ниеттик душмандыгына чыдай албай жер кесип кеткенде калган элинин көргөн күнү, кайырчылык турмуштары Мендирмандын образын дагы толуктайт. Поэмада Мендирман кеткенден кийинки элинин турмушу мындайча сүрөттөлгөн:

Күркүрөгөн суусу бар,
Аскалуу бийик тоосу бар,
Башынан туман кетпеген,
Малдуу адам жетпеген,
Как ошого камалды,
Кантип табат амалды?
Капчыгайдан жай алды,
Капталынан чай алды.
Аскадан учуп мал өлүп,
Аскасынан бала өлүп,
Арыгынан чал өлүп,
Кылайган эгин көрбөдү.
Дан таба албай сандалып. (67-б.)

Ал эми элдин Мендирмандын кетишине чексиз кайгырышып, сегиз агасына «көрбөгөндү көрсөтүшүп» өз ичтеринен кууп чыгышкандары, же болбосо чачылган, жабыр тарткан Асыл баштаган туугандарын баш коштуруп, «өчкөн отту жандырганы» поэмада жылуу сезим, чоң сыймык менен баяндалышынын өзү эле башкы каармандын эпостогу ордун ачык көрсөтүп турат. Ага карата айтылган:

Тентип кеткен тууганын
Терип жүрүп эл кылды,
Теменесин пул кылды. (37-б.)

деген терең мазмундуу ыр жолдору да бекеринен эмес. Ушундай жылуу сөз, чоң алкоону агасы Асылдан да, Адылкандын элинен да, кара калмак жеринен да угабыз. Анын «Карып менен жетимге казына оозун ачтырып, дүнүйөнү чачтырып» бүт элдин камын көрүп жүргөндүгүн кичинеден чоңго чейин даңазалашат. Чындыгында эле, Мендирман өзүнүн бүткүл ою, тилеги менен элдин таламын көздөгөн баатыр. Каармандын жеке кызыкчылыгын, күрөшүн элдин кызыкчылыгынан, күрөшүнөн ажыратып кароого болбойт. Ал бардык жагынан эл менен терең тутумдашкан, бириккен. Ошондуктан Мендирманды ар кандай кыйынчылыктан, өлүм алдында да эл коргонт, чындыктын, адилеттүүлүктүн салтанатына эл көмөктөш болот.

Чыгарманын башында эле чындык, ар-намыс үчүн болгон күрөштө Мендирманды Асыл аттуу ак ниет агасынын колдоосуна туш болобуз.

Ачкөз, кара ниет, өзүмчүл Күлтегин баштаган агалары Мендирманды өлтүрүп, аялын тартып алганы жатканда да:

Тогуз бөрү бир койдун
Таласа тарпын коёбу?
Жалгызым сага тоёбу?—

деп, өлүмдөн куткарып, акыл-насаатын айтып, аны жөнөткөн да Асыл болучу. Асыл, бүткүл эл Мендирман жагында. Адылкан «чоронду мындай чоң кылган, барган сайын оң кылган, аябай сулуу жары экен» деген бузуку кемпирдин тилине кирип, Канышты алуу аракети менен Мендирманды «барса келбес» «Оп» көлүндөгү казанга жумшаганда да көпчүлүк эл урматтап, хандын кандуу жолун буушат:

Алтын менен күмүштү
Таап келип берчү эле.
Уйкусун коюп жумшасак
Иш бүтүрүп келчү эле. (83-б.)

Ал гана турсун Адылкандын чоң жаңылыштыгын мойнуна салышып, хандык тактыны Мендирманга алып беришет. Анын «Сенин элиң Адылкан атанын жакшы журту экен» деп, берген баасы да бекер жерден айтылган эмес. Көпчүлүк элдин колдоосу менен гана поэманын каарманы Мендирман акылсыз, наадан, ачкөз сегиз агасы жана жеңил мүнөздүү туруксуз аялы Каныш менен болгон күрөштө чоң жеңишке ээ болот. Бул болсо поэмада чындыктын, адилеттүүлүктүн салтанаты катарында ырга кошулган.

«Мендирман» эпосунда поэманын башкы каарманы Мендирмандын образын тактап, толуктап турган окуянын бири калмактарга каршы күрөш. Мендирмандын калмактарга каршы күрөшү ички социалдык-турмуштук кагылыштарга караганда өзүнүн алган орду, салмагы жагынан өтө чакан. Мендирмандын калмактар менен беттешүүсүнүн бир гана учуру сүрөттөлөт. Мендирман калмактардын:

Сандаган колду алалы,
Сары өзөн Чүйгө баралы.
Керме тоону этектеп,
Келин-кызын жетектеп,
Аралап көчүп баралы.
Алыбыз келсе бурутка
Акыр заман салалы.
Коюн кармап соёлу,
Кордук кылып коёлу¹.

деген басып алуучулук чабуулуна каршы күрөшөт. Калмактар түмөн кол менен «казактын баарын кыйратып» Мендирмандын элине кирип келет. Бирок Мендирман каптап келген Душмандан коркуп, калтаарыбайт. Анткени өзүнүн аркасында «миң-сан колдой күчү бар» эл турганын билет, аларга ишенет. Элдин жардамы, колдоосу аркасында Мендирман Жеңишке ээ болот.

Бул жерде Мендирмандын Адылкандан чыккандан кийинки айрым чабуулдарынын, күрөштөрүнүн мүнөзү жөнүндө айта кетиш керек.

Мендирман Адылкандан мин кол алып, өз элин, туугандарын издеп чыгат. Аларды душмандардан катуу запкыларды жеп, капчыгайды жай кылган жеринен табат да, баарын көчүрүп, Сары өзөндү карай жөнөйт. Мендирман өз жеринде, Адылкандын тактысында, кан төгүлгөн урушта болсун, ал элдин тилеги, максаты үчүн күрөшкөн элдин чыныгы каарманы катары сүрөттөлөт. Эл Мендирманды жогору баалашат, анын душмандарын катуу жектешет.

Ушинтип азап тартсын деп,
Элдин баары жеришип.
Мендирман үчүн баарысы
Кичүү менен карысы,
Киши эле болсо киришип,
Мендирмандын кадырын
Так эле бүгүн билишип.
Биздин элге турба деп,
Элдин баары куушуп.
Ушундай ишин угушуп,

¹ Фонду, инв. № 317, 59-бет.

Бети кара шумдар деп,
Элге батпас булар деп,
Журттан чыккан кулдар деп. (65-бет)

«Мендирман» эпосунда Асыл баштаган Мендирмандын тогуз агасынын, Каныштын, Адылкандын, кемпирдин жана башкалардын эпизоддук образдары бар. Бул каармандар өздөрүнүн мүнөздөрү, максаттары жагынан бир-биринен кескин айырмаланып турат. Жадаганда бир атадан, бир энеден тараган, Асыл баштаган тогуз бир тууган бир-бирине окшобойт. Эгерде Күлтеберге окшогон бир тууган агалары өздөрүнүн ач көздүгү, мансапкорлугу, өзүмчүлдүгү менен элдин каргышына калса, ал эми Асыл өз тилегин элдин тилегинен ажыратып карабаган, аны баарынан ыйык көргөн, ак ниет, чынчыл адам. Агалары Мендирманды өлтүрүп, аялын тартып алуу максатында ага арак берип, мас кылып, колу-бутун байлаганы жатканда жалгыз атын алдына тартып, акыл насаатын айтып, аны качырган да Асыл болучу. Анткени, ал Мендирмандан келечектеги элдин чыныгы уулун көргөн. Ошондуктан душман мал-мүлкүн талап, эл аскалуу зоого камалганда да, Асыл иниси Мендирмандан үмүтүн үзбөйт. Ошол себептүү арып-азган эли Мендирмандын сегиз агасын кууп чыкканда да Асылды Мендирмандын ордуна кармашат. Ал ар дайым сыйда болот. Ушул сый да Асылды Олуята, Таласты башкарган элдин башчысына жеткирет. Поэмада Асыл башкы каарман Мендирмандын мүнөзүндөгү ак ниет, чынчыл, адилет өңдүү сапаттарды тактоочу, толуктоочу образ катарында берилген.

Эгерде Асыл, Мендирман жалпы элдин кызыкчылыгы үчүн жүргүзгөн күрөшү, умтулуштары менен көпчүлүк массанын чоң сүймөнчүлүгүнө ээ болушса, ал эми поэмадагы Каныш, Адылкан, Күлтебер, Жез кемпир өздөрүнүн ачкөздүгү, туруксуздугу, өзүмчүлдүгү менен аларга карама-каршы турган образдар.

Мендирмандын аялы Каныш окуялардын мүнөзүнө байланыштуу поэмада аз көрүнөт. Тактап айтканда, башталышында жана Адылкан менен Мендирмандын кагылышуусунда гана. Бирок, бул эпизоддук кыска көрүнүш эпостогу окуялардын өнүгүү процессине ачык из калтырат. Поэманын башталышындагы окуялардын чиеленишине Каныш түздөн-түз себепчи катары сүрөттөлөт. Ал өзүнүн жүрүш-турушу менен дароо эле окуучулардын жек көрүү сезимине туш болот. Канышай Күлтебердин алдоосуна ынанып, Мендирманды өлүмгө чейин кыят. Бирок, ойлогон ою ордунан чыкпай калат. Өз кылмышын мойнуна алып, аңкоолук мүнөзү бар Мендирманды бат эле ишендирет:

Айланайын жалгызым,
Адам шайтан байкушмун.
Кызыл алма шакта бар,
Кызды шайтан азгырмак
Байыртадан наркта бар.
Кара тулку шакта бар,
Катынды шайтан азгырмак
Илгертеден наркта бар (46-бет).

Поэмадагы окуялардын андан ары уланышында Каныштын олку-солку тескери мүнөзү дагы даана көрүнө баштайт. Өзгөчө, Адылкандын алдында кемпирдин жылуу сөзүнө ынанып, Мендирмандан кол үзүүгө кылган аракети поэмада катуу ашкереленет. Эл Канышка өлүм жазасын берет. Бул чындыкты, ак ниеттикти, адилеттүүлүктү жактаган элдин өкүмү эле. Тоголок Молдонун, Кайдуу карыянын варианттарында да Каныштын образы ушул мүнөздө берилген. Өзгөчө, Кайдуу карыянын вариантындагы «Мендирман сенин сүйгөн өмүрлүк жолдошуңбу?» деген Адыл кандын суроосуна Каныштын «Мендирман биздин кулубуз эле сизге алып барам деп, алып чыкты эле»¹ деген жообу

¹ Фонду, инв. № 302, 4-бет.

элдин жек көрүү сезимин ого бетер күчөтөт. Каныш канчалык Мендирманды жамандап, каралоого аракеттенсе да чындык жеңет. Каныш өлүм жазасына тартылат. Бул эпостогу кокустук көрүнүш эмес. Ал бүт поэманын сюжеттик мазмунундагы ар кыл окуялардын өсүш процесси менен даярдалган корутунду.

Жезкемпирдин элес-булас образы жөнүндө да ушуну айтууга болот. Жез кемпир кыргыз элинин жомокторунда, «Төштүк» өңдүү эпосторунда да ар дайым терс идеяны, терс образды алып жүрөт. Анын образына кара ниеттик, душмандык, бузукулук мүнөздүү. Бул кыргыз элинин оозеки чыгармаларында туруктуу традициялык образ деп айтсак болот.

«Мендирман» эпосунун бардык вариантында кемпир Канышты Адылканга алып берип, ошону менен байлыкка ээ болууга жасаган аракетин көрсөтсө, экинчи жактан кандын адамгерчиликсиз иштерин, ачкөздүгүн таамай ашкерелейт. Кыскача поэмадагы образдык система, алардын мүнөзү жөнүндө ушуну айтууга болот.

Биз жогоруда «Мендирман» эпосунун мазмунуна мүнөздүү эки сюжеттик сызыктын бардыгы жөнүндө айткан элек! Бул эки сюжеттик сызык өздөрүнүн мүнөзү жагынан канчалык чоң айырмачылыкка ээ болгондугуна карабастан алар бири-бири менен органикалык түрдө байланышкан. Алар бирин-бири толуктап, окуялардын мүнөзүн ачууда негизги ролду ойноп турат. Тактап айтканда, бул кырдаал өзгөчө башкы каарман Мендирмандын образына тийиштүү. Эгерде агалары жана Адылкан менен болгон ички кагылыштарда Мендирман чындык, адилеттүүлүк үчүн күрөшкөн ак ниет эр азаматтардын бири катарында поэмада сыпатталса, ал эми калмактар менен болгон согушта ал өзүн кыргыз элинин эркиндиги, боштондугу, көз каранды эместиги үчүн баскынчыларга каршы күрөшкөн элдик баатыр катары көрсөтөт.

Окуяларды, мүнөздү ачууда поэмада баяндоо, монолог, диалог ыкмасы да чеберчилик менен бири-бирине, эриш-аркак келип, чыгарманын композициялык бирдигин чыңап, эмоциялык күчүн арттырганын көрүү кыйын эмес. Окуялардын жүрүшү бирде айтуучунун мүнөздөмөсүн тактаган баяндоого өтсө, бирде курч драматизмдин жогорку чегине жеткен диалог, монологко айланат. Бул сыяктуу чыгармачылык ык, Мендирмандын агаларынын адамгерчиликсиз ачкөздүк ишине жаны күйүп, аларга каршы айтып турган сөзүнө, ошондой эле Адылканга берген жообуна мүнөздүү. Же болбосо айтуучунун эл-жеринен куулган Күлтебер баштаган сегиз бир тууганды ашкерелеген баяндоого көңүл буруп көрсөк, алардын поэмадагы ыктуу алган ордун жазбай байкоого болот. Тактап айтканда баяндоо, диалог, монолог өңдүү көркөмдөө ыктарында бирде каармандын тышкы кейпине элестүү мүнөздөмө берилсе:

Ак перинин кызындай,
Адам болбойт ушундай,
Бейиштен чыгып келбесе,
Андай адам менде жок,
Көрүп күйүп болдум чок.
Көрсөң көөнүң бөлүнөт,
Оозунан шекер төгүлөт.
Ошол жанды көрбөсөң
Санаам такыр бөлүнөт.
Ал өңдөнгөн жерде жок,
Жерге кирсин дүйнө чок. (21-бет)

Бирде алардын ички мүнөзүн ачып, ага гана мүнөздүү жогорку сапаттарды ачат. Мендирмандын агаларына, Адылканга айткан сөздөрү мына ушуга ачык мүнөздүү.

Ошондой эле мында колдонулган эпитет, салыштыруулар өңдүү көркөм каражаттар чыгарманын образ системасын тактап, ырга эмоциялык күч киргизгенин байкоо кыйын эмес. Мисалы, поэмада Мендирманга берилген мүнөздөмөнүн бир гана учурун алып

көрөлүк:

Бет алдынан караса
Миң кишилик дүмү бар.
Туурасынан караса
Жүз кишилик сүрү бар.
Кашы жаадай ийилген
Карчыгадай каркы бар.
Кайратына келгенде
Ала тоодой даңкы бар¹.

Мындагы ар кандай мазмундагы салыштыруулар, эпитеттер, метафоралар өздөрүнүн айрым фантастикалык мүнөзүнө карабастан толук реалдуу, жергиликтүү колоритке ээ. Булардын жөнөкөйлүгү, турмуш, үрп-адат менен тикеден-тике байланышы ырдын образ системасын тактап, көркөмдүгүн арттырган. «Мендирман» эпосуна анафоралык, ички жана тышкы уйкаштыктар мүнөздүү. Булар поэмага обондуулукту алып келген. «Мендирман» эпосунун көпчүлүк мезгилде комуздун коштоосу менен аткарылышы да бекеринен эмес.

Кыскасы, «Мендирман» эпосу кыргыз элинин муундан муунга өтүп, элдик идеалды даңазалаган көркөм чыгарма. Поэма өзүнө мүнөздүү идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү менен кыргыз фольклорунда белгилүү орунга ээ.

¹ Фонду, инв. № 282, 55-бет.

САРИНЖИ-БӨКӨЙ

«Саринжи-Бөкөй» социалдык-турмуштук эпосторго кирет. Чыгармада каармандардын аракеттери, үй-бүлө, турмуштук конфликттери кеңири берилген. Чыгарманын түйүнү бир туугандар Жамгырчы жана Бөкөйлөрдүн мамилелерин көрсөтүү менен башталат. Жамгырчы өлөр алдында бир тууганы Бөкөй менен коштошуп, жаш баласы Саринжини ага тапшырууну чечет. Атасынын бул оюн Саринжи туура таппайт, Бөкөй жаман адам экендигин, андан жакшылык келбестигин айтат. Саринжинин сөзүнө таарынып, Бөкөй өлүм алдында жаткан агасы Жамгырчы менен коштошпой кетет.

Жамгырчы өлгөндөн кийин Бөкөй менен Саринжинин ортосундагы конфликт улам татаалданып күч алат. Бөкөй Саринжинин колуктусу Бермет аттуу сулуу кызды тартып алууну ойлойт. Көп кагылышуулардан кийин Саринжи Бөкөйдүн тут кунунан Берметти бошотуп, жеңишке ээ болот. Чыгармапын мындай бүтүшү — элдин асыл оюнун, адилеттүү күчтүн эски жат адаттарды жеңишинин символу. Ошентип, чыгарманын сюжетин аныктаган негизги окуя үй-бүлөлүк проблема, б. а. туугандардын уруулук карама-каршылыктары.

«Саринжи-Бөкөй» эпосу кыргыз элинин өткөндөгү турмушунун мүнөздүү жактарын, үрп-адатын кеңири көркөм баяндайт. Эпосто күчтүү поэзияга толгон лирикалык картиналар, уруулардын өз ара чатактары, келишпөөчүлүктөрү контраст планда сүрөттөлөт. Чыгарманын образдары да ар кыл мүнөздүү: ак көңүл Жамгырчы, арамза Бөкөй, жаш, курч Саринжи, акылдуу Бермет сулуу. Патриархалдык түзүлүшкө бөтөнчө мүнөздүү болгон уруулук-тууганчылык эпостун башкы окуясы. Бекеринен Жамгырчы уулун Бөкөй менен элдештирип, алардын туугандык мамилесин сактап, эки урууну кас кылгысы келбейт. Элдин эркиндигин жана тынч турмушун сактоодо эки уруунун ынтымагы негизги роль ойнорун Жамгырчы жакшы түшүнөт. Уруулук-патриархалдык коомдун шартында кыргыздар чоң урууну жогору баалашкан. Жамгырчы өлгөндөн кийин уулу Саринжи өз туугандарынан бөлүнүп жалгыз калуу коркунучу бар. Бул Жамгырчыны өтө тынчсыздандырат. Элдин түшүнүгүндө Жамгырчынын образы — идеалдуу адилет башкаруучунун образы. Ал өлүм алдында жатып, өзүнүн уруусунун эркиндиги жана көз каранды эместиги жөнүндө ойлойт.

Ал эми Бөкөйдүн образы болсо такыр башка планда берилген. Анын образында бири-бирине карама-каршы турган эки күч бар. Образдын мындай сүрөттөлүшү эпикалык чыгармага анча мүнөздүү көрүнүш эмес. Окуянын башталышында Бөкөй ак көңүлү менен Жамгырчыга келет. Аны Жамгырчынын катуу оорусу, оор абалы капалантат. Бирок, Саринжинин сөзү ага оор тиет, ал ичинен жаш балага арам ойлоп калат. Чукул кыял Бөкөй туугандыктан кечмек болот. Бул туугандардын жакшы мамилесинин тагдырын чечет. Арданган Бөкөй Жамгырчыга төмөндөгүдөй кайрылат:

Баландын айткан сөзүнө
Байкачы, чыдап тура албайм...
Азыр да башын кесүүгө,
Жамгыр, сени турам кыя албай...
Жамгыр, сенин көзүң өткөндө
Угуп койчу, уялаш,
Чаап алам шаарыңды¹.

Ошентип, Бөкөй Жамгырчыны таштап кетет. Бирок, ал Курман барганда макул болуп, экинчи ирет Жамгырчынын айлына келет, Саринжи жетимди аяп, анын жаман айткан сөздөрүн унутууну ойлойт. Ак Берметке бара жаткан Саринжиге батасын берип, жакшы

¹ А. Ү с ө н б а е в. Саринжи-Бөкөй. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1958.

тилек менен жөнөтөт.

Бөкөйдүн жан-жөкөрлөрү Жамаке менен Коңур туугандардын ортосуна от жакмак болушат. Мына ушул максат менен Коңур Ак Берметтин шурусун уурдап Бөкөйгө берет. «Ак Бермет сенин аялың болууну каалайт» — деп, Бөкөйдү ишендирет. Бөкөй бузукунун сөзүнө ишенип, Ак Берметти аялдыкка алууну ойлойт. Бөкөйдүн образындагы мындай туруксуз, жеңил мүнөз, анын сезиминдеги карама-каршы ойлор, жалпы эле эпостун конфликтин түзөт. Бөкөй улам барган сайын Жалган сөзгө терең ишенип, Саринжиге карата болгон каары жана жек көрүүсү күчөйт. Ал өзүнүн максатын ишке ашыруу үчүн аялын өлтүртөт, Саринжини орго салып, Ак Берметти күч менен алууну максат кылат. Бирок, чыгарма жакшылык менен бүтөт. Жалпы эле элдик эпосторго мүнөздүү көрүнүш — элдин сүйгөн адамы ак ниет Саринжи душмандарын жеңип, колуктусун куткарып алат.

Эпостун көркөм каражаттары. Эпосто баяндоо көп учурларда каармандардын атынан жүрөт. Баяндоо окуяларды сүрөттөөдөн башталып, окуялар диалог менен алмашылат.

Эпостун композициясы окуянын жүрүшүнө жараша өзгөрүлүп, айтуучунун каалоосу боюнча вариацияланат. Ошентип, эпостун композициясы анын сюжетиине караганда бир кыйла тез өзгөрүп, кыймылдуу экенин көрөбүз.

Эгер монументалдуу «Манас» эпосу өзүнүн негизги борбордук темасынан тышкары, бир кыйла майда темалардан жана параллел сюжеттерден турса, «Саринжи-Бөкөй» эпосу сюжеттик тыкандуулугу менен айырмаланат. Окуянын өсүшү менен Саринжи улам жетилип эр тартат, ал эми Бөкөй анын жан-жөкөрлөрү өзүлөрүнүн арам ойлоруна терең батышат. Чыгарманын мүнөздүү бир өзгөчөлүгү — конфликт улам өнүгүп отурат. Конфликттин алгачкы түйүнү Бөкөй оору Жамгырчыны көргөнү келгенде башталат, кийин бул конфликт башка мүнөздө өнүгөт. Бөкөй Саринжиге карата болгон жаман оюн такыр унутуп коёт. Бирок, Коңур менен Жамаке чатакты ырбатып, кайра күч алдырат. Коңур Ак Берметтин шурусун уурдап «белек» катары Бөкөйгө тапшырат. Мына ушул моменттен баштап конфликт чыныгы күчүнө кирет: Бөкөй Ак Берметти Саринжиден тартып алууну чечет. Конфликт эми өзүнүн кульминациялык точкасына жетет. Коңур жапа Жамакенин тили менен Бөкөй аялын сабайт бул конфликтти ого бетер татаалдантат. Ошентип, эпосто конфликт улам күчөп, социалдык мааниге ээ болот. Татаал конфликт, Бөкөйдүн карама-каршылыкка толгон образы, Саринжинин жаштыгы — мына бул фактылардын бардыгы эпостун татаал көркөм ыкмаларын жана каражаттарын айгинелейт. Мындай көркөм ыкмалар жана каражаттар кийин жазма адабиятта биздин жазуучулар тарабынан чыгармачылык менен пайдаланып өнүктүрүлгөн. Элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүнө мүнөздүү болгон 7—8 муундуу ыр түзүлүш «Саринжи-Бөкөй» эпосуна да тиешелүү. Жалпы эле кыргыздын эпикалык чыгармаларына строфалык ыр саптары бөтөнчө мүнөздүү. Мындай өзгөчө касиетке «Саринжи-Бөкөй» эпосу да ээ. Ошондуктан, анын ыр саптары үзгүлтүксүз агып тургандай сезилет. Эпосто 4 саптан турган ырлар — сейрек учурай турган көркөм ыкма. «Саринжи-Бөкөй» эпосунда строфалык ырларга караганда, ырдын маанисине жараша бөлүнүшү айрыкча көп учурайт. Кыскасы ыр саптарынын бөлүнүшү бирдей эмес. Ыр саптарынын строфалык бөлүнүшү бирдей көлөм, белгилүү чек менен айырмаланбайт. Тек гана тигил же бул конкреттүү ойдун бүтүшүнө жараша болот. Бирок, элдик оозеки чыгармачылыкта, бөтөнчө күйгөн, секетбай өңдүү майда жанрларда строфалык бөлүнүү, көп учурларда төрт сап ырдан, ал эми афористикалык мүнөздөгү насыят ырлардын көпчүлүгү эки сап ырдан турат. Элдик оозеки чыгармачылыкта жазма адабияттагыдай көркөм методдун ар түрдүү болушу мүмкүн эмес. Эпос — бул индивидуалдуу чыгарма эмес. Аны жараткан негизи — эмгекчил эл. Көп кылымдар бою эл өзүнүн ой-тилегин эпосто көркөм баяндап келген. Ырас, элдин көз карашы заманга жараша өзгөрүп, өткөн кылымдардын тажрыйбасы менен толукталып отурган. Элдин көз карашы өзгөргөнгө байланыштуу, фольклордук чыгармалардын көркөм каражаттары да өзгөрүүгө дуушар болгон. Көркөм каражаттар улам жаңы деталдар менен толукталып, татаалдана берген.

Азыркы мезгилде элдик оозеки чыгармачылыктагы көркөмдүктүн критериясы менен жазма адабияттагы көркөмдүктүн критериясын бирдей кароого болбойт. Бирок, элдик оозеки чыгармачылык менен жазма адабияттын байланышы, өткөндүн көркөм байлыгын чыгармачылык менен пайдалануу, ошондой эле традиция жөнүндө сөз козгоого толук мүмкүн. Кыргыз элинин эпикалык чыгармаларынын көркөм каражаттары муундан муунга өткөн сайын эволюциялык жол менен өнүгүп, өсүп отурган. Адатта эпостун текстинин өзгөрүшү улам кийинки муундун турмушка болгон көз карашы, анын духовный талаптарына байланыштуу болот.

Эпосту аткаруучулар — акындар өткөн окуялар, өткөн тарыхый адамдар жөнүндө баяндап жаткандыгын жакшы түшүнүшөт. Бирок, ар бир муун өзүнүн мезгилинин талабына жараша баа берип, ошол принципте өздөштүрөт. Ар бир айтуучу тигил же бул деңгээлде эпосто өзүнүн көз карашын, кызыгууларын, табиятын чагылдырат.

Айтуучу традициясы бекем, туруктуу болуп калган чыгармага кайрылат, ошондуктан ал тарабынан эпоско киргизилген өзгөрүүлөр белгилүү гана рамкадан алыс чыкпасы керек. Айтуучу-акын өзүнүн көз карашына, жеке индивидуалдуу чыгармачылыгына жараша эпоско жаңы белгилер киргизет, айрым мүнөздөрүн күчөтөт же начарлантат. Бирок, мындай кошумчалар тигил же бул образга карата болгон элдин көз карашына карама-каршы болбосу зарыл. Ал эми эпосто каармандардын кыймыл-аракеттерин, портреттерин, пейзажды сүрөттөгөн жалпы мүнөздөгү, туруктуу ыр саптары айтуучулар тарабынан өзгөртүлбөй берилет:

Отуң менен кирейин,
Күлүң менен чыгайын,
Азан-заар турайын,
Ар кызматын кылайын.

же:

Караанынды жөргөндө,
Катынындай сыйлайын,
Отуң менен кирейин,
Күлүң менен чыгайын.
(М. Сатыбалдиев)¹.

Эгер айтуучу эпосто сулуу аялдын портретин тартууну ойлосо, ал өзүнчө сүрөттөөлөрдү издебейт, даяр традицияга айланган ыр саптарды колдонот:

Ак бетинин актыгы
Пияланын агындай;
Как ортонку кызылы
Ак тооктун канындай.
(А. Үсөнбаев)²

Ошондой эле С. Конокбаевдин вариантынан да бул өңдүү ыр саптарын жолуктурабыз:

Бермет күндүн актыгы,
Актыгын карап отурсаң,
Акшаанын жааган карындай.
Эки беттин кызылы
Ак тооктун канындай¹.

¹ М. С а т ы б а л д и е в . Саринжи-Бөкөй. Фонду, инв. № 2092.

² А. Ү с ө н б а е в. Саринжи-Бөкөй.

Айтуучу традициялык мүнөздөгү, туруктуу салыштырууларды кеңири колдонуп, айрым деталдарды гана өзүнчө иштеп чыгат. Эпостун поэтикасын, традициялык көркөм каражаттарын, стилдик ыкмаларын, ритмикасын изилдөөдө, чыгарманын мелодиясы, аткаруу формасы булар менен органикалык байланышта болорун бөтөнчө баса белгилешибиз керек.

Адатта кыргыздын эпикалык поэмалары белгилүү обон менен аткарылат. Эпоско мүнөздүү болгон обонду айтуучу чыгарманын ыр саптарынын агымына ыңгайлаштырат. Мына ушунун негизинде эпос элдик ырлардын же төкмө акындык манерада аткарылышы мүмкүн. Бирок, мындай манерадагы аткаруу, «Манас» эпосу өңдүү белгилүү бир мүнөздүү касиетке ээ болгон жок. Кенже эпосторду аткаруу, аларга тана мүнөздүү өзүнчө обонду жарата албады. Бир эле мотив менен ар түрлүү поэмалар аткарылат. Ырас, айрым бир өзгөчөлүктөр жок эмес. А. Үсөнбаевдин сөзүнө караганда «Кожожаш» ойлуу, мундуу аткарылат. Эпостун мотиви анын мазмунуна, окуялардын өнүгүшүнө да жараша болот. Бир эле эпосто кадимки эпикалык сүрөттөө же көтөрүңкү толкундуу обондун болушу толук ыктымал. Ырлардын музыкасы тирада түрүндөгү бөлүнүшкө баш иет. Адатта бир тирада түрүндөгү чоң бөлүк баяндалат да, пауза берилип, кайра башка тирада берилет. Эпосто баяндалып жаткан окуяга жараша айтуучунун үнү өзгөрүп, бирде көтөрүңкү, бирде созулуп чыгат.

«Саринжи-Бөкөй» эпосу жалаң ыр менен айтылган варианттардан тышкары, прозалык вставка-кошумча аркылуу берилген варианттардан да турат. Бул өңдүү өзгөчөлүк С. Конокбаевдин, М. Сатыбалдиевдин варианттарына бөтөнчө мүнөздүү. Конокбаевдин вариантында прозалык вставка-кошумчалар бир катар чакан сүйлөмдөрдөн туруп, жорго сөзгө окшоп кетет. Кыргыздар прозаны да өзүнчө бир белгилүү уйкашка баш ийдирүүгө аракет жасашат. Кыргыздардын жөнөкөй сүйлөө сөзүндөгү бул белги жөнүндө В. В. Радлов мындай жазат: «Сүйлөмдөр биринин артынан бири куюлуп, куплет түрүндөгү ырдай таасир калтырат»². Прозада поэтикалык импровизация байкалат: «Бөкөй ошондо кубанып, жүзүктү ала коюп, чыпалагына сала коюп, жүзүк чыпалагына батпай, жүрөгү туйлап жатпай, жүзүктү ойлоп, болжоп отуруп — жүзүгү бул экен, буту кандай экен, — деп жүзүгүн көрүп оолугуп кетет. Ошондо Бөкөйкан: «Ой Жамаке, сенин аялга эбиң жок, айтууга кебин жок, сөзгө чоркок, жүрөгүң жок коркок элей, барып Байкоңурду чакырып келчи», — деди. Эгер ушул проза түрүндөгү сөздөрдүн уйкалышкан тизмегин ыр саптарындай катар койсок, башкача картинаны көрөбүз:

Бөкөй ошондой кубанып,
Жүзүктү ала коюп,
Чыпалагына сала коюп,
Жүзүк чыпалагына батпай,
Жүрөгү туйлап жатпай,
Жүзүктү ойлоп, болжоп,
Олтуруп — жүзүгү бул экен,
Буту кандай экен,—
Жүзүгүн көрүп оолугуп кетет.

Келтирилген мисалдагы сөздөрдүн орун алышы кыргыздын элдик оозеки поэзиясындагы кадимки 7—8—9 муундардан турган ыр саптарына окшоп, сөз аягындагы уйкаш, аллитерация да ошону элестетет. Бул өңдүү жорго сөз формасындагы прозалык чегинүүлөр кыргыздар менен бир тектеш болгон алтай элдеринин поэзиясында сейрек көрүнүш эмес. Белгилүү бир туруктуу өлчөмү жок, кыска жана чакан сүйлөмдөргө

¹ С. Конокбаев. Саринжи-Бөкөй. Фонду, инв. № 806.

² В. В. Р а д л о в. Предисловие к книге «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири, Джунгарской степи», Ч. ШКиргизское наречие. СПб., 1870.

бөлүнгөн, ошондой эле уйкаштык элементтери бар. Польшалык изилдөөчү Т. Ковальскийдин белгилөөсүнө караганда көркөм ойлонуунун мындай формасы алтайлыктарда эң байыркы болуп, поэтикалык чыгармалардан мурун жашаган. Поэзиянын калыптаныш процессинде мындай көркөм форманын болушу толук ыктымал. Толук калыптанган поэзиясы болбогон, бирок көркөм чыгарманын айрым белгилерин өздөштүргөн эл угуучулардын сезимине бөтөнчө таасир калтыруу максатында сөздөрдү кайталап уйкаштырууга аракеттенишкен. Бир ой эки ирет кайталанганда белгилүү бир ритм жаралган. Ошентип, уйкаш сөздөрдүн биринчи белгиси, строфа, түрүндөгү аздыр-көптүр белгилүү өлчөмдөгү рефрен пайда болгон.

Мындан кийин бирдей башталган сөздөрдүн тизмеги акырындап аллитерациянын жаралышына көмөк түзгөн. Ошентип, рефрен жана аллитерация кыргыздардын поэзиясындагы алгачкы көркөм каражаттардан болушкан.

Уйкаштын эски ыкмаларынын издерин «Саринжи-Бөкөй» эпосунан да жолуктурабыз. Көп учурларда эки строфа формасы жагынан да, мазмуну жагынан да бири-бирине окшош, толуктайт:

Кайраты ашкан заманы,
Кайнына бирге барады.
Кайнына барган жеринде
Калың журту көз салып,
Жактырды жалгыз баланы,
Кайнына барган кезинде.
«Алганым кандай болот» деп
Берметтин жагып турган заманы.
(С. Конокбаевдин вариантынан)

Үчүнчү жана алтынчы саптар экинчиге караганда бир аз өзгөрүлгөн. Ал эми эпикалык поэзияда бул өңдүү кош ыр саптарынын саны чексиз болот.

Фольклордун реализми жазма адабияттын реализминен айырмаланып, өзүнчө спецификалык мүнөздөргө ээ. Жазма адабияттын өсүшүндөй эле, фольклордун өсүшүнүн да өзүнчө турмушту үйрөнүү ыкмалары, өзүнчө көркөм методунун системасы бар.

Фольклор, ошондой эле жазма адабият турмуштук фактыларды тандап алып, типтүү шарттарга жараша, типтүү мүнөздөрдү жаратышат. Бирок, бул типтештирүү, ага колдонгон көркөм каражаттар жазма адабиятта жана фольклордо эки башка болот. Сүрөттөө каражаттарынын мүнөзү ар түрлүү, ошого жараша өзгөчөлүктөр, стилдик ыкмалар, образдуу метафоралык формаларга ээ. «Саринжи-Бөкөй» эпосунун коркой каражаттары жана типтештирүү ыкмаларына кайрылып көрөлүк. Жазма адабиятта эле эпос сүрөттөө каражаттарына өтө бай, зор эстетикалык ыракат берет. Ак Берметтин портретин төмөнкүчө сүрөттөйт:

Каркырасын сайынып,
Кундуздай болгон кара чач
Далысына жайылып.
Үлпүлдөк үкү тагынып
Булуттан чыккан Ай мисал,
Бууланып беттен шаң уруп,
Көрүнбөйлүк жанга деп,
Ак Бермет чыкты камынып...
Үндөн чыкты үлпүлдөп
Нурдуу бети жалтылдап,
Купа баскан шурусун
Аркасында шаркылдап,

Айылдан чыкты Ак Бермет,
Айдыңдан учкан ак каздай,
Акырын басып жаркылдап.

Сулуу кыздын реалдуу портрети тартылган. Эпитет, метафора, салыштыруулар «Саринжи-Бөкөй» эпосундагы портреттик сүрөттөөлөрдүн өзгөчөлүгүн толук ачып берүүгө жардам берет. .

«Саринжи-Бөкөй» эпосунда гипербола жокко эсе. Ал эми «Эр Төштүк» эпосунда гипербола, фантастика, жомоктук сценалар жыш учурайт.

Эпикалык аракеттердин жомоктук мүнөзүнө карабастан, гипербола, «Эр Төштүк» эпосунда элдин образдуу — метафоралык ой жүгүртүүсүнүн чегин кеңейтти, турмушту көркөм көрүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн байытты. Ошондой эле элдин сүйгөн баатыры — Төштүктүн мүнөзүн кеңири ачып берүүгө жардам берди. Ал эми Төштүктүн образын, элдин өкүлү, элдин кызыкчылыгын жан-дили менен коргогон адам катары көрсөтүүнүн өзү эле — эпос реалисттик чыгарма экендигин айгинелейт. «Эр Төштүк» эпосунун эпикалык фокусунда биринчи иретте образдын психологиялык, ички драмасы эмес, элдин эркиндиги, тынчтыгы үчүн жомоктук духтар жана саптар менен болгон күрөш чагылдырылган. Ошондуктан реализм бул жерде баатырды эл үчүн, элдин кызыкчылыгы үчүн жүргүзгөн күрөшү катары бааланышы керек. Эгер «Саринжи-Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан» өңдүү социалдык-турмуштук эпосторго кайрылсак, алардын дүйнөнү көркөм көрүү аспекти, образды сүрөттөө мүмкүнчүлүктөрү башка экенин көрөбүз. Буга жараша алардын образдуу-метафоралык формаларында белгилүү өзгөчөлүктөр, оттенктор бар. Фантастиканын, окуянын жомоктук чиеленишинин жоктугу, образдын кеңири баяндалышы — мына булар «Саринжи-Бөкөй» эпосунун реализминин дагы бир мүнөздүү жагы. Каармандын ички дүйнөсүнө тереңирээк кирүү — мезгилдин коомдук мамилелеринин негизин азыр-көптүр түшүнүүгө жардам берет, ошондой эле эпос өзүнүн көркөм образдарында турмушту реалисттик мүнөздө чагылдырган деп айтууга болот. Элдик эпикалык чыгармаларда дүйнөнү көрүүнүн өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар: жөнөкөй сабатсыз элдин көзү менен көрүп, иштелип чыккан көркөм чыгармалар, ошол элдин дүйнөгө болгон мамилесине байланыштуу болору ачык. Мындай чыгармалардын реализми коллективдүү мүнөздө, көп муундар тарабынан иштелген, ошондуктан элдин ой-тилеги, үмүтү абстракттуу берилбейт. Эл өзүнүн турмушун жөнөкөй, өзүнө түшүнүктүү чыгармаларда баяндайт, дүйнөгө болгон мамилеси да жөнөкөй. Буга жараша эл жараткан көркөм чыгармалардын реализми да жөнөкөй. Ал тургай эпостогу мифологиялык элементтерди турмуштук реалдуу көрүнүштөрдүн бирине ыйгарабыз. Реализм жөнүндөгү түшүнүккө биз тарыхый аспектиде карообуз керек.

Чыгарманын алгачкы жаралыш, калыптаныш мезгилинде элдин мифтик образдарга болгон мамилеси, кадимки реалдуу турмушка кайрылуусу болгон. Эл өзүнүн турмуштук кубулуштарды түшүнүп билишине жараша образдарды жараткан, ал образдарга белгисиз түшүнүктөр эмес, өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашын, мамилесин берген.

Оозеки эпикалык чыгармалардын закондоруна ылайыктап караганда «Саринжи-Бөкөй» эпосунун образдары толук жана ар кыл мүнөздө иштелген. Мына ушул жагынан алып караганда, Жамгырчы, Бөкөй, Саринжи, Ак Бермет, Коңур, Курмандын образдарын толук иштелип бүткөн, эпикалык чыгармалардын талабына толук жооп берген образдар. Бардык мезгилдин искусствосуна баа берүүдө негизги критерий — бул турмуштук чындык. Турмуштук чындыктын элементтери эпикалык чыгармаларда бир кыйла кеңири чагылат. Жазма адабияттын традициясын, жетилген искусствонун өзгөчөлүгү катары карасак, оозеки элдик чыгармалардын (эпостордун) реализми жөнүндө сөз козгоого болбос эле. Эпостун реализминин ар бир баскычы өзгөчө мүнөздүү белгилерге ээ. Ал белгилүү коомдун өнүгүшү, коомдук таптардын алмашылышы жана материалдык шарттары менен тыгыз байланышта болот. «Саринжи-Бөкөй» эпосунун реализмин биз элдин акылы турмуштук чындыкты кандай көркөмдүктө чагылдырганынан көрөбүз. Бул

эпосто сюжет, композиция, портреттик сүрөттөөлөр, көркөм пейзаж бар. Бирок, булар өзүлөрүнө гана мүнөздүү, элдик оозеки чыгармачылыктын законуна баш нет, жазма адабияттын закондоруна айырмаланат.

Мезгилдин сыноолорунан өткөн, азыркы замандын окуучуларына күчтүү көркөм таасир эткен эпостор элдин сонун эстеликтери болуп кала берет. Мезгил турмуштук чындыкты, элдин асыл ойлорун чагылткан чыгармаларды сактап, улам толуктап бизге жеткизет. Коомдун улам алга өсүшүнө тилектеш болгон гана эл өзүнүн тилектерин чыныгы реалисттик көркөм чыгармаларда толук баяндайт.

Жогоруда айтылгандардын негизинде «Саринжи-Бөкөй.» эпосунун элдүүлүгүнө шек кылууга болбойт. Саринжи менен Ак Берметтин образдарында элдин турмушу, сонун тилектери, коомдун идеалдары — патриотизм, эркиндикти сүйүү, патриархалдык коомдун демократизми көркөм чагылдырылган.

«ОЛЖОБАЙ МЕНЕН КИШИМЖАН»

«Олжобай менен Кишимжан» кыргыз элинин эпикалык чыгармаларынын ичинде социалдык-турмуштук эпосторунун түрүнө кирет. Анда өткөндөгү көчмөн кыргыз турмушунда кездешкен ар түрдүү коомдук-социалдык турмуштук шарттар, патриархалдык-феодалдык мамилелердин калдыктары ачык чагылдырылган. Сүйүү, үй-бүлө куруу темасына байланыштуу берилген учурлар поэмада биринчи планда баяндалат. Ал кездеги патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн ар кандай моралдык, этикалык нормалары, жана анын көрүнүштөрүн чагылдырууга да «Олжобай менен Кишимжан» поэмасында орчундуу көңүл бурулган. Эпостун үч варианты бар. Булар ар түрдүү мезгилдерде жазылып алынган.

Биринчи вариант 1925-жылы Ысык-Көл өрөөнүндө туруучу Сопубек Сакетаевден жазылган. Экинчи жолу ошол эле вариант 1927-жылы ошол эле айтуучудан жазылган. Экинчи жазылып алынган вариант биринчисине караганда толугураак жана көлөмдүүрөөк. Поэманын экинчи варианты 1947-жылы Чоң Алай районунда туруучу Матраим Кабыловдон Кайым Мифтаков тарабынан жазылып алынган. «Олжобай менен Кишимжан» поэмасынын үчүнчү варианты эл акыны А. Үсөнбаевдин айтуусу боюнча 1940-, 1956-жылдары басмадан чыккан.

Варианттарды салыштырып караганда «Олжобай менен Кишимжан» поэмасынын сюжеттик канвасынын туруктуу өзөгүн Кишимжан менен Олжобайдын бири-бирине болгон сүйүүсү түзгөндүгүн байкайбыз. Сакетаевдин да, Кабыловдун да, Үсөнбаевдин да версияларында Олжобай менен Кишимжандын сүйүүсү менен тыгыз бирдикте берилген бир канча эпизоддор бар. Алар Олжобай менен Кишимжандын жашчылык чактарындагы сүйүүсү; Олжобай менен Кудакенин чатактары, Олжобайдын кетип калышы; өзбек соодагеринин Олжобайга кабар бериши жана анын келиши; Олжобай менен Кишимжандын качышы жана Чук-Терек деген жерге токтошу; Олжобайдын өлүмү, анын артынан Кишимжандын да өлүшү поэманын негизги бөлүктөрүн түзүүчү туруктуу традициялуу сюжеттик учурлар болуп эсептелет. Бирок муну менен поэманын бардык версиялары баштан аяк коёндой окшош деген жыйынтык келип чыкпайт. Ар бир айтуучу өзүнүн тажрыйбасына, талантына, кээде өздөрүнүн жекече көз караш, түшүнүктөрүнө байланыштуу негизги текстти, сюжеттик өзөктү жекече бөтөнчөлүктөр менен да баяндашат. Тигил, же бул айтуучу кээде поэманын кайсы бир жерлерин кыскартат же кеңейтет, айрым эпизоддук окуяларды башкача аяктайт. Эгер А. Үсөнбаевдин версиясында поэманын башында поэтикалык киришүү, же андан кийин Солтобайдын колукту издеп чыгып, Бегимжанга жолугуп, аны сүйүп калышы кеңири баяндалуунун натыйжасында кыргыздардын үй-бүлө, нике мамилелери ачык сүрөттөлсө, Сакетаев менен Кабыловдун варианттарында андай көркөм, кеңири сүрөттөөлөр, эпизоддор дээрлик жок. Бул жерде А. Үсөнбаевдин вариантындагы бөтөнчөлүктөрдү өзгөчө белгилеп кетүүгө туура келет. Ачыгыраак айтканда ал вариант башкаларга салыштырганда кеңири жана толук. Идеялык-көркөмдүк жактан бүткөн вариант. Поэманын негизги каармандарынын — Олжобайдын жана Кишимжандын образдарынын сыпатталышы да бардык жагынан ачык, толук жана жогорку көркөмдүктө иштелген, окуялардын өнүгүшү, жүрүшү да табигый түрдө барат. Алар ишенимдүү жана кызыктуу.

Ал эми Сакетаевдин вариантында традициялуу, туруктуу сюжеттик линиядан чегинүү ачык сезилет. Бул бөтөнчө Олжобай менен Кишимжандын образдарынын мүнөздөмөсүндө ачык байкалат. Алардын образдарын сыпаттоо толук жана традициялуу мүнөздө эмес. Алсак, Сакетаевде поэманын аягында Кишимжан Бердибекке күйөөгө чыгат.

Сакетаевдин версиясында негизги традициялуу сюжеттик өзөк менен бирге

Акбердинин өз туугандары, айлы менен болгон чатактары сыяктуу башка кошумча майда мотивдер, эпизоддор да кеңири берилген. Мына ушуга байланыштуу биз изилдөөнүн негизги материалы катарында А. Усенбаевдин вариантын алдык. Себеби ал вариант «Олжобай менен Кишимжан» поэмасынын азырынча бизге белгилүү варианттарынын ичинде баарынан толугу, идеялык-көркөмдүк жактан жеткиликтүүсү.

«Олжобай менен Кишимжан» поэмасында өткөн заманда кыргыздардын үй-бүлө, нике мамилелеринин ар түрлүү формалары чагылдырылган. Алсак, поэмада биринчи планда өткөндөгү кыргыз турмушунда үстөмдүк кылып келген үй-бүлө, никенин бир формасы, тактап айтканда макулдугун эске албай, ата-энелердин кеңеши, буйругу боюнча баш кошкон түрү жөнүндө да баяндалат. Ушундай үй-бүлө, нике формасынын негизинде келип чыккан калың берүү салты эпосто сындоо, ашкерелөө маанисинде сүрөттөлөт.

Чыгармада үй-бүлө, нике мамилелери менен тыгыз бирдикте кыргыз элинин адат - салттары, нравалары да ачык элестетилген. Бул жагынан алганда «Олжобай менен Кишимжан» поэмасы кыргыздардын өткөндөгү этнографиясын үйрөнүүдө, сөзсүз баалуу чыгармалардан боло алат. Анда үйлөнүү тоюна мүнөздүү болгон адат, салттардын бардык этаптары жогорку чеберчиликте, кеңири планда сүрөттөлгөн. Эпостогу окуя, негизинен, Солтобайдын куда түшүүсү менен башталат. Бул жерде негизги ролду Кудакке ойнойт. Ал Солтобайдын, анын туугандарынын атынан Бегимжанга куда түшүүгө барат. Ал жылуу, орду менен сүйлөгөн, акыл-насааттуу сөздөр аркылуу Бегимжандын ата-энелерин, ага-туугандарын кудалашууга макулдатат.

Чыгармадагы окуялардын негизги өнүгүш, өсүш багыты Олжобай менен Кишимжандын сүйүүсүнүн тегерегине топтолгон. Эки жаш бири-бирине кошулууга жандили менен, бардык күчү менен аракеттенишет. Ал экөөнүн аракети жекече өздөрүнүн кызыкчылык пайдасы үчүн гана болгон далалаттардан эмес. Алар жалпы эле ошол мезгилдеги коомдук түзүлүштүн бүт реакциячыл мораль, нраваларына каршы нааразылыктарды, протести билдиришет. Алардын аракеттери ошол мезгилдеги жалпы жаштардын сүйүү, мораль, үй-бүлө куруу маселелери боюнча болгон ой-пикир, тилек, умтулуштары менен тыгыз байланыштуу.

Мезгил, шартка жараша бирин-бири сүйүшкөн жаштар кошулуша алышпайт, тилектерине жетишпей өлүшөт, бирок ал кездин эски салттары аларды баш ийдире албайт, Олжобай менен Кишимжандын адилеттүүлүк, чындык үчүн, эркин сүйүү үчүн аракети алар өлгөндөн кийин да, кийинки жаштарга эң сонун үлгү, таалим-тарбия болуп кала берет. Алардын образдарынын күчтүү жактарынын бири дал ушунда.

Эл арасында чыныгы сүйүүгө бекем болуу идеясын даңазалаган чыгармаларда бекеринен Олжобай менен Кишимжанды мисалга алып ырга кошушпайт. Олжобай менен Кишимжан өздөрүнүн образдары аркылуу прогрессивдүү идеяларды билдиргени менен өз мезгилине, шартына жараша белгилүү критерийге, баага, өлчөм-ченемге ээ.

«Олжобай менен Кишимжан» поэмасынын каармандары «чу» деген эле жерден өз мезгилиндеги адилетсиздикке, кара күчкө, реакциячыл адат, салтка тикеден-тике каршы тура алышкан жок. Ага карабастан алардын эркин сүйүү, чындык үчүн жасаган далалаттары, аракеттери, сөзсүз прогрессивдүү мүнөзгө ээ. Мына ушул планда караганда поэмада зеки феодалдык түзүлүшкө карата болгон идеялар ачык байкалат. Жаштар өз тагдыры, келечеги, сүйүүсү үчүн күрөшүшөт, эски адат, салттын алдында баш ийишпейт. Мына ушул учур поэмага чыныгы элдик мүнөз берет. Олжобай менен Кишимжандын күрөштөрү жалпы эле ошол мезгилдеги феодалдык-патриархалдык түзүлүшкө карата болгон протест эле.

Көркөм чыгарманын элдиктүүлүгү өз мезгилинин жүзүн, элдин турмушун канчалык реалдуу, чындыктуу жана көркөм чагылдыра алышы менен байланыштуу болору кепке белгилүү. Патриархалдык-феодалдык коомдун тескери көрүнүштөрүн ашкерелөө аркылуу баяндалган мезгилдин жүзүн, ар түрдүү турмуштук көрүнүштөрдү так жана таамай сүрөттөө менен «Олжобай менен Кишимжан» поэмасы өз мезгилинде элдик тал ап, тилек, умтулушка белгилүү деңгээлде сөзсүз жооп бере алды. Чыныгы элдик көркөм образдар

аркылуу аларды курчаган айлана-чөйрөнүн реалдуу, ишенимдүү картиналарын тартат, социалдык теңсиздикке каршы жүргүзүлгөн аракет, күрөштөрдү даңазалайт. Мына ушуга байланыштуу А. М. Горький: «Элдик чыгармачылыкты билбей туруп, элдин чыныгы тарыхын билүүгө болбойт»,— деп жазат.

«Олжобай менен Кишимжан» поэмасында чагылдырылган коомдук жана үй-бүлө мамилелери, жалпы эле социалдык проблемаларды чечүүдө да баалуу материалдардан болуп, белгилүү ролду ойнойт. Тактап айтсак, «Олжобай менен Кишимжан» поэмасынан өткөндөгү кыргыз аялдарынын теңсиздигин ачык көрөбүз. Поэмада жаштарга, өзгөчө таптакыр укуксуз абалда калган, азап-тозокту тарткан кыз-келиндерге карата аларды аёо сезимдери ачык байкалат. Кыргыз аялдарынын ушундай абалы алардын коомдогу алган орду, ролу менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз аялдары Октябрь революциясына чейин толук бойдон күйөөгө баш ийүү закону боюнча жашап келген. Себеби калыңга негизделген нике, үй-бүлө куруу формасы ушуга алып барчу. Алсак, патриархалдык коомдук түзүлүштүн пайда болушунан тартып, Совет бийлигинин биринчи жылдарына чейин кыргыз аялы түрдүү эски адат, салттардын негизинде эркисиз эзилип келген, ал кеп убактарда мал катары бааланган. Үй-бүлө курууда, никелешүүдө калың закону, кеп аялдуулук, кыздардын айласыздан чалга чыгышы, же тескерисинче, жашы жетпеген уландарга, балдарга таңууланышы закондуу түрдөгү көрүнүш катарында эсептелчү. Аял коомдогу алган ордуна, ата-энесинин бай же кедей экендигине карабастан, жогоруда эскертилген закон, эрежелерди сактоого аргасыз болгон. Ушул жагынан караганда кыргыз аялдарынын өткөндөгү турмушу күндүн тагдырынан кеп айырмаланган эмес. Ал эми диндик түшүнүк, кыргыз аялынын ансыз да аянычтуу абалын дагы оордотуп турган. Мисалы, бийлөөчү таптардын чөйрөсүндө пайда болгон төмөнкүдөй макалдар буга ачык далил болот: «Аялдын чачы узун, акылы кыска», «Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр ийги» ж. б. Бирок нравалар, көнүмүш, салттар дайыма эле бир калыпта болуп келген эмес, алар да коомдук турмуштун өсүш, өзгөрүшүнө байланыштуу ар түрдүү формага өтүп, өзгөрүп келген.

Өткөндөгү кыз-келиндердин абалын толук түшүнүү үчүн жогоруда эскертилген көнүмүш, адат салттардын өнүгүш, өсүш, пайда болуш шарттары менен толук таанышуу керек.

Ф. Энгельс «Үй-бүлө, жеке менчиктин жана мамлекеттин чыгышы» аттуу эмгегинде нике, үй-бүлө мамилелеринин нормалары ар түрдүү формада, көбүнчө алар коомдук түзүлүш, өндүргүч күчтөрдүн өсүшүнүн ар кандай деңгээлдеги абалы менен тыгыз байланыштуу болуп келгендигин баса белгилейт. Маданияттын өсүш тарыхына таянганда, адам коомунун алгачкы өсүш учурунда, эмгек ар түрлүү адистик тармактарга бөлүнө элек кезде эркектер менен аялдар бирдей тең укукта болушкан. Аял, эркектердин коомдук турмушта алган орду боюнча андан ары өсүшүндө аялдар эркектерге караганда көбүрөөк укукка, үстөмдүккө ээ болгон учур да болгон (матриархатты эске түшүрүүгө болот). Мал чарбачылыктын өсүшү менен коомдук турмушта аял, эркектердин мамилелери да башкача боло баштайт. Коомдук турмушта, өндүрүш процессинде эркектер үстөмдүккө жетишишет: «Матриархаттын ордуна патриархат пайда болот. Патриархат мезгили кулчулук доору менен алмашылат. Үй-бүлөгө карата болгон аталык укук анча-мынча жумшартылган түрдө феодализм, андан кийин капитализм доорунда да сакталат. Ошентип жеке менчиктин өсүш процесстери таптык коомдук калыптаныш тарыхы аялдарды эркектерге баш ийдирүү абалына алып келди.

Тарыхый өсүш-өнүгүш этаптарынын мына ушундай учурлары сөзсүз белгилүү деңгээлде кыргыздын элдик оозеки чыгармаларында, биринчи кезекте эпикалык поэмаларында чагылдырылган.

Жогоруда эскертилгендей, «Олжобай менен Кишимжан» поэмасында — өткөндөгү нике, үй-бүлө мамилелеринин калдыктарын сыңдоо пафосу күчтүү, андай көз караш, пафос аркылуу патриархалдык-феодалдык көнүмүш адаттары, норма жана нравалары да даана чагылдырылат. Бирин-бири сүйүшкөн жаштардын алдында турган тоскоолдуктар

жана кыйынчылыктар поэмада ашкерелөө, сыңдоо мотивинде баяндалат. Ошондой кыйынчылык, тоскоолдуктарга карабастан, жаштардын тилектери, сүйүүсү, келечекте бактылуу үй-бүлө куруу үчүн алга умтулуштары, патриархалдык-феодалдык коомдун орой кысымчылыгына, зордукчулугуна каршы күрөштөрү сөзсүз өз мезгили үчүн прогрессивдүү, героикалык, мактарга татырлык эрдикке, мүнөзгө ээ. Өзгөчө Кишимжан ошол мезгилде өкүм сүргөн ырайымсыз эски калдыктардын күчтүүлүгүнө карабастан, өзүнүн сүйүүсүн ачык билдирип, жаккан жигити менен түбөлүккө кол кармашууга бел байлайт.

Кишимжандын образын толук түшүнүү максатында аны башка эпикалык чыгармалардын, айталык баатырдык эпостордун каармандары менен салыштырып кароо бир топ кызыктуу болот. Лирикалык-турмуштук поэмалардын каармандарынын мүнөзүндө баатырдык эпостордун каармандарына салыштырганда психологиялык жана лирикалык учурлардын басымдуу келери көпкө белгилүү. Бирок элдик чыгармалардагы кыргыз аялдарынын идеалы, жогоруда эскерилгендей, лирикалык, психологиялык учурлар, же эркин сүйүүгө умтулуу менен гана чектелбейт. Бул айтылгандарды ар түрүү мисалдар менен бекемдөөгө болот. Алсак, «Кожожаш» поэмасындагы баш каармандардын бири — Зулайка — таза сүйүүнү сактаган, жолдошун ар түрлүү кырсыктардан куткарууга дайым даяр турган, ал максат үчүн эч нерседен тартынбаган, кайраттуу, акылдуу аял; «Төштүк» эпосундагы Кенжеке — Төштүктүн жоо. жарактарын камдаган, ал үчүн бүт жардамын аябаган камбыл аял; «Эр Табылдыдагы» Кардыгач агасы Табылды кыйынчылыктарга туш болгондо далай эрдикти, амалкөйлүктү жана башка көп түрлүү мыкты сапаттарын көрсөтөт; атактуу «Манас» эпосунда Каныкей баатырдын чыныгы берилген жубайы катарында гана мүнөздөлүү менен чектелбейт. Ал Манаска дайыма туура багыт берип, акыл-кенеш айткан, анын жоо-жарактарын, шаймандарын, кийимдерин өзү жасап, өзү жортуулга аттандырган акылдуу, кээде керек болсо бир топ эрдиктерди да көрсөтө алган аялдардан. Баатырдык мүнөздөгү аялдардын, кыздардын образдары башка орто азиялык элдердин эпосторунда да көп кездешет. Алсак, каракалпактардын «Кырк-Кыз» поэмасында Гүляим аттуу кыз өзүнүн 40 жолдош кыздары менен өз уруусунун намысы үчүн душмандар менен салгылашат. Өз эли, жери, уруусу үчүн күрөшкө аттануу «Жаңыл Мырза» поэмасынын да негизги мазмунун түзөт. Кыз Жаңылдын эрдиктери даңазаланат. Бирок бул саналган аялдар, кыздардын образдарынын галереясында Кишимжандын элеси эч качан төмөндөбөйт, күнүрттөнбөйт, ал өзүнчө спецификалык, кайталангыс бөтөнчөлүктөргө, өзгөчөлүктөргө ээ. Сулуулук, акылдуулук, өзгөчө активдүүлүк жана чечкиндүүлүк — Кишимжандын мүнөз-кыялындагы, турпатындагы негизги, жетектөөчү учурлардан. Кайраттуулук, чечкиндүүлүк жагынан Кишимжандын образы бир жагынан Жаңылдын образына окшоп кетет. Кишимжандын мүнөзүндөгү активдүүлүк поэманын аягына чейин даана сезилип турат. Бардык версияларда Кудак менен болгон күрөштө Кишимжан өзүн-өзү өлтүрөт. Демек — бул зордукка, эски салт, эрежелерге баш ийбей, малга сатылууну өлүмдөн жаман көргөндүк, өзүнүн эркин, таза сүйүүсүн алынын келишинче тайманбастан коргогондук. Мындай өлүм, сөзсүз, баатырдыкты, каармандын идеалы, максаты үчүн кашык каны калганча күрөшкөндүгүнө күбө болот. Муну менен Кишимжан бүткүл феодалдык коомдун эскирген зордукчул эреже, салттарына каршы экендигин ачык билдирет.

Кишимжандын образын түзүүдө Сакетаевдин вариантында башкаларга караганда аздыр-көптүр бөтөнчөлүктөр бар. Ал айтуучунун көз карашынын чектелгендиги менен түшүндүрүлөт. Сакетаевдин вариантында да Кишимжан — акылдуу, баамчыл, башка каарман-персонаждарга салыштырганда, өзгөчөлөнүп турат. Бирок, образдын өсүшү, иштелиши тереңдөө, жетилүү процессинде жүрүп отурбайт. Эгер Олжобайдын тирүү кезинде Кишимжан дайыма ачык, эркин сүйүү үчүн такай күрөшүп келсе, ал өлгөндөн кийин патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн реакциячыл закон, эреже, көнүмүштөрүнө туруштук бере албай, Бердибекке чыгууга макул болот. Поэманын аягынын мындай бүтүшү ишенимдүү эмес жана чыгарманын жалпы идеялык мазмуну менен тыгыз

байланышпайт. Кишимжандын Бердибекке чыгышы эрдикке, акылдуулукка, кайраттуулукка жатпайт, угуучуларды көп кызыктыра албайт. Демек, поэмада конфликт башкача планда чечилиши керек эле. Конфликтинин башкача багытта өсүшүн, анын кеңири планда, ишенимдүү жана тереңдеп, татаалданып чечилишин А. Үсөнбаевдин версиясынан кездештиребиз. Мында Кишимжан аракеттерге бай, кыймылдуу, жандуу, өз максаты үчүн аягына чейин туруп күрөшөт. Сакетаевдин жана Кабыловдун версияларында кездешкен прогрессивдүү тенденциялар А. Үсөнбаевдин вариантында дагы тереңдетилген, көп жактуу планда, ишенимдүү чечилген.

Патриархалдык үй-бүлөдө адат, эреже боюнча кыздар чечкиндүү аракеттерди, өздөрү каалаган ой, умтулуштарды жасай алышкан эмес. Мына ушул позициядан караганда Кишимжандын аракеттери, күрөштөрү, мамилелери өзүнчө бөтөнчөлүктөргө ээ. Анын образын кыргыздын баатырдык эпосторундагы айрым эркектердин образдары менен да салыштырууга болот.

Патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн канон, штампка айланган эрежелери Кишимжандын эркиндикке, теңдикке умтулуу сезимдерин, ар түрлүү адамгерчиликтүү сапаттарын басып жок кыла алган жок, тескерисинче, кайра андай сапаттарын курчутту. Кишимжан өз сүйгөнүнө жетиши үчүн бардык кыйынчылыктарды жеңүүгө даяр. Өзүнүн эркин, таза сүйүүсү үчүн ал калың берүү эрежесинин закондоруна түздөн-түз каршы чыгат, сүйгөнү Олжобай менен калыңсыз эле кетүүгө толук макул:

Айтып кой болжол жериңди,
Айласын тапсам барайын.
Үч багыштын Байназар,
Ошону менен кеткенче,
Жолдон өлүп калайын¹.

Патриархалдык үй-бүлөдө кыз-келиндер эркекке, теңдикке ээ болбой, мал катарында сатылып келсе да, элдик эпосторду айтуучулар Кишимжандын образы аркылуу эл ичинде традиция, салт катарында жашап келаткан чечкиндүүлүктү, баш ийбестикти билдирген аялдар идеалын, умтулуш, тилектерин чагылдырышкан. Элдик сезимдин Кишимжан менен Олжобай жакта экендиги, алардын өкүнүч, кайгылуу тагдырына элдик сезимдин ортоктоштугу, жан тартуусу чыгарманын жалпы интонациясынан даана сезилет.

Эркин сүйүүгө аягына чейин бекем туруу — Кишимжандын мүнөзүндөгү эн мыкты моралдык сапаттардын биринен. Буга Кишимжандын «Олжобайга барып кел» деп, Акмаматка жалынган жерин мисалга келтирүүгө болот.

Кыргыз аялдарынын өткөндө укуксуздугун баяндаган идея поэмада Чачыкейдин образы (Сакетаевдин варианты боюнча) аркылуу дагы тереңдеп, кеңейтилет. Чачыкейдин образы поэманын эмоционалдык күчүн дагы күчөтөт, өткөндөгү кыргыз аялдарынын коомдо алган ордун реалдуулукта, көркөмдүктө сүрөттөйт. Чачыкей аркылуу мурун кыргыз аялдары кандай укуксуздукта, теңсиздикте жашап келишкенин даана көз алдыга элестетебиз. Кабылов менен Сакетаевдин варианттарында поэма Олжобайдын ысмы менен аталса да, эркин сүйүү үчүн болгон күрөштө активдүүлүк, чечкиндүүлүк бардык каарман, персонаждарга салыштырганда, поэманын башкы каарманы Кишимжанга тийиштүү. Бул багытта караганда, Олжобай Кишимжандын инициативасын, оюн, сезимин колдогон, аны менен макул болгон пассивдүү каарман катарында гана мүнөздөлөт. Поэманын баш жактарындагы баяндалган окуяларда эле, Кишимжан Олжобайды сүйгөндүгүн жана максатына жетиш үчүн аны менен бирге качууга даяр экендигин ачык айтат. Бирок Олжобай илең-салаңдык кылат, кайраттуулук, чечкиндүүлүктү көрсөтө албайт да, кыпчактарды карай жөнөйт. Олжобайдын пассивдүүлүгү өз эл, жерине кетип калышында гана эмес. Буга кошумча Олжобай өз айлына, уруусуна келгенден кийин Кишимжанды такыр эсинен чыгарып коёт. Өз айлында шаан-шөкөт, оюн-тамаша, тойлор

¹ Олжобай менен Кишимжан. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1956, 53-бет,

менен алагды болгон Олжобай Кишимжанды унутуу менен Чачыкейге үйлөнөт. Бул айтылгандардын негизинде Олжобайды таптакыр тескери образ катарында эсептөө натура болор эле.

Бара-бара мүнөзүнүн чыңалышы, чыйралышы, жетилиши поэмада ишенимдүү баяндалып, анын образы өсүш, өнүгүш эволюциясында берилген. Мисалы, Кишимжандын көргөн кордуктары, азаптары, муңу жөнүндө уккандан кийин Олжобай чечкиндүү, кайраттуу боло баштайт. Мына ушундан баштап анын мүнөзү өзгөрүлөт. Анын жекече мүнөзүндө туруктуулук, эрдик ж. б. оң сапаттар пайда болот. Кишимжандын: «Эртерээк аман-эсениңде айылыңа кет» — деп эскерткенине көнбөйт, чечкиндүүлүк менен Кишимжанды коргойт, «баары жакшы болот, коркпогун», деп кайраттандырат. Кудакенин амалдуу түрдө кол салышына, кадимки жигиттерче эрдик менен жооп берип, аракеттенип күрөшөт.

Башкы каармандардын — Олжобай, Кишимжан, Кудакелердин «Чук-Терек» деген жерде кездешкени поэманын окуяларынын өсүшүндөгү кульминациялык учурлардан болуп эсептелет. Бул жерде Олжобай күчүн да, чечкиндүүлүгүн да, эрдигин да ачык көрсөтүү менен өлөт. Кишимжан да өзүн-өзү өлтүрөт. Башкы каармандар өлүшөт, бирок алардын образы аркылуу берилген адамгерчиликтүү асыл сапаттар, эркиндик, таза сүйүү үчүн болгон чечкиндүү күрөштөрү, идеялары эч качан өлбөйт, жеңилбейт, моралдык жеңиш баш каармандар — Олжобай, Кишимжан жактарында калат. Чыныгы, таза, күчтүү сүйүү бири-бирине кошулууга байланыштуу жеңүүгө болбой турган эски шартка, мезгилге кыйынчылык, тоскоолдуктарга карабастан, өткөндөгү жаштар таза, күчтүү сүйүү үчүн, бири-бирине кошулуу үчүн көп аракеттерди жасашкан, күрөшүшкөн. Андай күрөш, күчтүү сүйүү «Тахир жана Зухра», «Лейли менен Мажнун», «Фархад жана Ширин», «Шасенам менен Гарип», «Козу Көрпөш-Баян сулуу» сыяктуу лиро-эпикалык поэмаларда чагылдырылган. Эскерилген чыгармаларда жаштардын бири-бирине кошула албай өлүшүнө сүйүү айыптуу эмес. Тескерисинче, сүйүүгө эреже, чек койгон, аны белгилүү реакциячыл адат-салтка баш ийдирген ошол мезгилдеги шарттар, бийлөөчү таптардын өкүлдөрүнүн үй-бүлө, нике жөнүндөгү закону айыптуу.

«Олжобай менен Кишимжандын» идеялык пафосун ачууга кызмат кылган көркөмдүк түзүлүшү кыргыз элинин эпикалык чыгармачылыгынын поэтикалык традициялары менен тыгыз байланыштуу. Кыргыз элинин эпикалык чыгармаларына мүнөздүү болгон композициялык курулуш, көркөм сөз каражаттары жана башка көркөмдөтүүнүн толгон ыкмалары бул поэмада кеңири пайдаланылган жана ага таандык болгон өзгөчөлүктү түзөт.

Кыргыз элинин эпикалык традициясында окуялардын качан болгондугун, кайсы жерде өткөндүгүн эскертүү жана каармандын укум-тукумунан, уруусунан кабар берүү менен баштоо мүнөздүү көрүнүш. Аткарган милдети жагынан бул ык негизги окуянын, же башкы каармандын образынын даярдыгынын (экспозиция) кызматын аткарып турат. Мисалы, бул ыкты «Манас» эпосунан тартып, кыргыздын кенже эпосторунун бардыгынан дээрлик жолуктурабыз. Баяндоонун ушул ыгы «Олжобай менен Кишимжан» эпосунда да орун алган:

Түбү кыргыз эл экен,
Ата жөнүн, уруусун,
Калың кыпчак дээр экен,
Кыпчактардын Солтобай
Кыз ала элек неме экен¹.

Тигил же бул айтуучу өзүнүн чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнө, талантына, өзүнүн индивидуалдык жекече бөтөнчөлүгүнө ылайык тигил же бул эпизодду же кеңейтиши, же кыскарышы мүмкүн. Айрым акындар кайсы бир эпизод, сюжеттик бутакчаларды чыныгы

¹ Олжобай менен Кишимжан. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1956, 1-бет.

берилүү, эргүү менен баяндаса, экинчи бир эпизод, сюжеттик линияларды, көрүнүштөрдү, портреттик мүнөздөмөлөрдү өз деңгээлинде баяндан албасы да толук ыктымал. Композициялык жактан алганда «Олжобай менен Кишимжан» эпосунун ар бир версиясы өзүнчө бир бүтүндүккө ээ болгон, окуялар аягына чейин баяндалып бүткөн чыгармалардан. Ошону менен бирге ар бир версиянын жекече өзүнө гана тийиштүү бөтөнчөлүктөрү да бар. Алсак, А. Үсөнбаев менен С. Сакетаевдин версияларынын экөө тең киришүү менен башталат. Бирок ошондой окшош композициялык ыкмадан башташканына карабастан, эки «киришүүнүн эки башка стилдик бөтөнчөлүктөрү бар. Үсөнбаевдин версиясында кыргыз эпосторуна мүнөздүү болгон традициялык кыскача зачин бар. Негизги окуяны баштоодон мурун айтуучу угуучулардын көңүлүн бургусу, кызыктыргысы келет. Ушул максат менен ал эн мурун жаратылыштын сулуу элестерин көз алдына келтирет:

Күкүгү сайрап бадалдан,
Күмүштөй тоосу агарган.
Кардан эрип аккан суу
Каркыны кыйын дайрадан.
Гүлүстөн болгон жээгине
Гүлдөрү текши жайнаган².

Бул поэтикалык зачин поэмага терең лиризм мүнөздүү экендигине ачык далил боло алат. Айтуучу угуучулардын көңүлүн бургандан кийин поэманын киришүүсүн баяндоого өтөт. «Олжобай менен Кишимжандын» түрдүү версияларында окуяларынын композициялык жактан курулушунда болсун, көркөмдөтүүнүн ык, каражаттарында болсун айырмачылыктар бар. Мисалы, А. Үсөнбаевдин версиясына мүнөздүү бир бөтөнчөлүк, С. Сакетаевдикидей бир канча жардамчы сюжеттик бутакчалар жок. Сюжеттик линияларды жөнү жок тармактанта, көбөйтө берүү чыгарманын негизги идеясынан алаксытат, баяндоону даамсыз, супсак кылат. А. Үсөнбаевдин версиясындагы каармандарды сүрөттөө, окуялардын өсүш-өнүгүшүн баяндоо жана башка учурлардын бардыгы бир гана максатка багытталган. Ал максат — Олжобай менен Кишимжандын тегерегиндеги конфликтти ачуу.

Поэманын негизги сюжеттик канвасынын өсүшү бардык версияларда жалпысынан караганда бирдей. Бирок, конфликтинин чыгыш себептерин жана жагдайларын сүрөттөөдө ар түрдүү версиялардын ортосунда белгилүү бөтөнчөлүктөр да байкалат. Эгер С. Сакетаев Олжобай менен Кишимжандын сүйүүсүнүн айрым эпизод, учурларын жалпы түрдө, схемативдүү мүнөздө баяндаса, тескерисинче А. Үсөнбаевде көркөм деталдарга, элестерге өтө бай. А. Үсөнбаевде башкы каармандын балалык, тестиер жана бойго жеткен кездери да терип-тепчилип баяндалат.

Поэмада окуялар, конфликт акырындап өсүп, өнүгүп отурат. Барган сайын жетилүү, чыңалуу абалында болуп, бир конфликт экинчи конфликт менен алмашылат. Солтобайдын бойго жетип калган уулу Олжобай Кулжыгачтын кызына үйлөнүүнү каалаганда, андай аракет Кудакеге жакпайт. Кудак кызды калыңды көп берген жерге бергиси келет. Мындан Кудак менен Олжобайдын ортосунда кагылышуу келип чыгат.

Олжобай менен Кудакенин экинчи жолку кагылышы Кишимжанды зордоп күйөөгө бергени жаткан учурдан башталат. Кудак калыңды көп берген жерге Кишимжанды жөнөтүү үчүн той берүүгө камынып жатат. Мына ушул учурда таарынып өз айлына кеткен Олжобай келип калат да, Кишимжанды куткарат. Бул эпизод дүйнөлүк эпостордогу, жомоктордогу традициялуу сюжетти эске түшүрөт. Көпчүлүк эпос, жомоктордо жоокер баатыр өз аялын же колуктусун анын өзү жогунда зордук менен башка бирөөгө нике кыйып алып берип жатканда үстүнөн чыгат. Андай эпизоддор дайыма кара ниеттерди жазалоо, колуктуну куткаруу, эркиндикке чыгаруу менен бүтөөрү

² Фрунзе, Кыргызмамбас, 1956, 1-бет.

көпкө белгилүү. Демек, поэмадагы жогоркудай сценаны түзүүдө, сөзсүз, эпикалык традиция өз ролун ойногон.

Кыргыз элинин эпикалык чыгармачылыгындагы айрым баатырдык эпостордон «Олжобай менен Кишимжан» поэмасын айырмалап турган терең лиризм айрыкча эпостогу каармандардын ички дүйнөсүн ачуу процессинде даана байкалат. Айрым каармандардын ички дүйнөсүнүн, сезимдеринин шартка, окуя, мамилелердин өзгөрүшүнө жараша улам алмашылып, бир абалдан экинчи абалга өтүп турушун байкайбыз. Үсөнбаевдин вариантында мына ушул мотив, интонация да үстөмдүк кылат. Каармандардын ички күйүттөрүнө, кубанычтарына, сезимдерине көп көңүл бурулат. Кишимжандын көрүнүшүн, анын ички сезимдерин сүрөттөгөн бир эпизоддон мисал келтирели:

Ашык жары Кишимжан
Ак үйдөн чыгып керилип.
Көзүнөн аккан кандуу жаш
Этегине төгүлүп.

Поэманын негизги идеясын баяндоодо, каармандардын ички дүйнөсүн, сезимдерин ачууда жаратылыштын көрүнүштөрү, пейзаждык сүрөттөөлөр орчундуу мааниге ээ. Андай пейзаждар, сүрөттөөлөр поэмадагы окуялар менен, каармандардын ар кандай абалдагы сезимдери, ички дүйнөсү менен органикалык түрдө байланышта берилет. Олжобай менен Кишимжандын сүйүүсүндөгү эн назик учурлар жайкы келишкен сулуу пейзаждын фону менен тыгыз байланышта баяндалат.

Поэмада терең лиризм менен берилген диалог, монологдор көп. Алар чыгарманын негизги мазмунун ачууга, каармандардын ички дүйнөсүн тереңдеп сүрөттөөгө көмөкчү болушат. А. Үсөнбаевдин вариантында тигил же бул каармандын тике речтери, диалог, монологдору арбын учурайт. Бегимжандын атасы Кулжыгачтын монологунан бир мисал келтирели:

Албаймын калын малыңды,
Айтамын сага зарымды.
Куда болсок экөөбүз,
Жашырбайм мен барымды.
Эр жеткен менде бала жок,
Балалууда санаа жок¹.

Кишимжандын атасы Кулжыгачтын бул монологунда анын ички дүйнөсү, психологиялык туйгусу, сезими даана ачылган. Лирикалык монологдордун мааниси тигил же бул каармандардын речиндеги толкундануусун, күйүтүн, жогорку деңгээлдеги эмоциялдуулугун берүү менен гана чектелбейт. Алар поэманын ырдык поэтикалык курулушуна да белгилүү деңгээлдеги көркөмдүк, кооздукту киргизишет. Демек, «Олжобай менен Кишимжан» эпосунун көркөмдүк бөтөнчөлүгү катарында андагы баяндоо формасынын башка дагы ыгы менен колдонулган толгон монологдорду белгилөөгө болот. Алар, жогоруда көрүнгөндөй, каармандардын ички дүйнөсүнүн, психологиялык учурларынын ар түрдүү абалдарда болушун даана баяндайт. «Олжобай менен Кишимжан» эпосунда жалпы эле кыргыз элинин эпикалык традициясына мүнөздүү болгон «Айда Кишим мындай дейт», «Женеси анда кеп айтат» жана башка ушу сыяктуу байланыштыруучу ыкмалар колдонулат. Буга карабастан эскерилген поэтикалык ыкма кыргыз элинин эпикалык поэмаларында традицияга айланып калса да, тигил же бул айтуучунун индивидуалдык чыгармачылык бөтөнчөлүктөрүнө карай түрдүү формада айтыла берет. Ошол эле поэтикалык ыкма «Олжобай менен Кишимжан» эпосунда

¹ Олжобай менен Кишимжан. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1956, 18 бет.

төмөнкүчө берилет:

Олжобайды токтотуп,
Эки көзү төрт болуп.
Элинде жүргөн ашыгы
Кишимжандан козгойлу¹.

Мындай ыкма негизинен ыр менен берилген А. Үсөнбаевдин вариантына мүнөздүү. Ал эми С. Сакетаевдин вариантында бир окуядан экинчи окуяга өтүү үчүн көп убактарда прозалык вставкалар (байланыштыруучу үзүндүлөр) колдонулат.

Башка кыргыз эпосторундагыдай эле, «Олжобай менен Кишимжан» поэмасына да өзүнчө кооздук, музыкалуулук, обондуулук мүнөздүү. Солтобайдын колукту издеши, андан кийин үйлөнүү тою айтуучунун ыргактуу, шашпаган, жай интонациясы менен, ал эми сүйүшкөндөрдүн бири-биринен убактылуу ажырашуусу Кишимжандын мундуу, кайгылуу баяндоолору аркылуу берилет.

Жогоруда эскерилгендей айрым башка кыргыз эпосторуна салыштырганда «Олжобай менен Кишимжан» эпосунда лиризм басымдуулук кылат. Алар ар түрдүү лирикалык баяндоолордо, ар кандай каарман-персонаждардын диалогдорунда, психологиялык сүрөттөөлөрдө ачылат. Ал эми тигил же бул каарман-персонаждардын мүнөзүндөгү мыкты асыл сапаттар, мактоого татырлык белгилер ар түрдүү терме, санат, насыят, макал, ылакаптар аркылуу ачылат.

Жаштардын ички дүйнөлөрүн, ашыктык сезимдерин ачуу үчүн айтуучу көп убактарда элдик ырларда кенири кездешүүчү «күйгөн», «секетпай» сыяктуу ырларды арбын колдонот. Каарман-персонаждардын, кээде аз да болсо айтуучунун речиндеги мындай лирикалык ырлар жалпы эле поэманын көркөмдүк деңгээлин, поэтикалык тилин жогорку чеберчиликке алып келет.

«Олжобай менен Кишимжан» поэмасында ар түрдүү элдик ырлар (күйгөн, секетпай, терме, санат, насыят ж. б.) жөн эле механикалык түрдө, сырткы кооздук үчүн киргизилбестен, белгилүү идеялык-көркөмдүк функцияга ээ. Алар поэмадагы каарман-персонаждардын ички дүйнөсүн, кайгы-кубанычтарын дагы тереңдеп ачылышына көмөкчү болот, башкы идеяны ачууга жардамдашат. Поэмадагы лирикалык ырлар, элдик күйгөн, секетпай, терме, санаттардан көркөмдүгү жагынан эч калышпайт. Мисалга поэмадан төмөнкүдөй бир үзүндүнү келтирүүгө болот:

Булбулдун көркү тил менен,
Асман, жер көркү күн менен.
Адамзатта бар бекен
Ашыктык жолун билбеген².

Мында сүйүү, ашыктык темасы жаратылыштагы кубулуштун закондору, көрүнүштөрү менен символикалык параллел катарында салыштырылды.

«Олжобай менен Кишимжан» эпосунда каармандардын тышкы келбети, портреттик мүнөздөмө, көрүнүшүн сүрөттөө үчүн жалпы эле кыргыз элинин эпикалык чыгармаларына мүнөздүү болгон эпитет, салыштыруулар кеңири колдонулат. Мисалы, Кишимжандын назик кыймылы «Кер кулундай керилип», «Кер маралдай керилип» деп кулун менен маралдын элпек кыймыл, басык сулуулугуна окшоштурулуп, ал эми өңү-түсү «нак ортонку кызылы, ак токтунун канындай» деп, токтунун каны менен теңештирилет.

Баатырдын күчүн, каарын, амалын, атын ж. б. мыкты сапаттарын сүрөттөө «Олжобай менен Кишимжан» эпосунда баатырдык эпостордогудай гиперболизацияланбайт. Поэмадагы баяндалгандар, сүрөттөлгөндөр тиричилик, карапайым турмушка туура келет.

¹ Олжобай менен Кишимжан. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1956, 18-бет.

² Олжобай менен Кишимжан. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1956, 51-бет.

Бул да түшүнүктүү. «Олжобай менен Кишимжан» баатырдык поэма эмес. Андагы негизги темалар кадимки күндөлүк тиричилик турмуш, үй-бүлө куруу, сүйүү темалары. Кээде поэмада айрым каармандар кадимки баатырлардай сүрөттөлүп калган жерлер да кездешет.

Кээде баатырдык эпостогудай болуп «Олжобай менен Кишимжандагы» Акберди аттуу каарман төрөлгөндө колуна кан чеңгелдей түшөт. Бирок, бул эпизод поэманын жалпы интонациясы, багыты, темасы менен үндөшпөйт. Ал эпизод айтуучунун башка баатырдык эпостордун традициялуу сюжетин кайра иштеп кошкондугу менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, мазмуну, идеялык багыты, эл идеалдарын чагылдыруудагы конкреттүү материалдары жактан «Олжобай менен Кишимжан» кенже эпостордун арасында өзгөчө орунга ээ. Бул өзгөчөлүк ушул чыгарманын чагылдырган доору, баяндаган эл турмушу жактан бизге башка эпосторго салыштырганда эн жакын тургандыгы менен да, «Олжобай менен Кишимжандын» — XV кылымдан кийинки шарттарды чагылдырган чыгармалардын ичинде «калмак доору» менен байланыштырылбаган чыгарма экендиги менен да, жана бул эпосто тап түшүнүгү алда канча ачык берилип, элдик идея менен уруу феодалдарынын түшүнүк-идеалдарынын арасындагы күрөш курч мүнөздө сүрөттөлгөндүгү менен да шартташкан.

«КЕДЕЙКАН»

Эпостун чыгыш доору жана варианттары. «Кедейкан» эпосунун мазмунун, идеясын, образдарын талдаганда анын алгачкы негизин жөө жомоктор түзгөндүгү ачык байкалат. Анткени эпосто ишке ашкан идеялар эчактан эле оозеки чыгармаларда, айрыкча жөө жомоктордо байкалып келген. Алсак, «Койчунун хан болушу»¹ аттуу жомокто эл өкүлү башкарган адилеттүү бийликти эңсөө идеясы ачык көрүнөт. Элдин эңсеген ою, көксөгөн мүдөөсү койчунун хан болушунда, адилеттүү бийлик жүргүзүшүндө ишке ашат. «Кедей менен жетим бала»² жомогунда кедей-кембагалдардын өкүлүнүн бийликке келип, адилеттүүлүк менен элди башкарышы, алардын кара кылды как жарган калыстыгы баяндалат. Ал эми коомдогу ар кандай адилетсиздиктин булагын жеке адамдардын керт башынан, айрым хандардын алмашуусунан издөө оозеки чыгармачылыкка жайылган идея. Анткени ар бир чыгарма өзү жаралган доордун карама-каршылыгын, түшүнүгүн, чектелген көз карашын өз ичине камтыйт. Ошондуктан, элдин учкул кыялында жетим-жесирлерге кайрымдуу, ары акылдуу, ары боорукер, акыйкаттуу башкаруучу образынын жаралышы карапайым адамдардын максатына шайкеш келет. Натыйжада хандын алмашуусу, бийликтин адилеттүү башкаруучунун колуна өтүшү менен жардысы жок, байы жок бейпилчиликте жашап калышы элдин эзелтеден көксөгөн мүдөөсүнүн оозеки чыгармачылыкта чагылдырышы болуп саналат.

Коом, шарт өзгөргөн сайын адамдардын түшүнүгү, көз карашы да жаңыланат, жомоктук каармандарга карата мамилеси да өзгөрөт, эл эми «тагдырдын» ырайымын күтүп отурбайт, оң каармандын активдүүлүккө, амал-айла менен бийликти колго алууга үндөйт. Ошентип, «Кедейкан» эпосу жөө жомоктордогу окуянын рамкасынан чыгып, социалдык-турмуштук маселелерди өз ичине камтыйт. «Кедейкан» эпосу элдик жөө жомоктордо өнүктүрүлгөн идеялардын, коом анын алмашуу закондору жөнүндө элдик ой жүгүртүүлөрдүн, кыялдануулардын корутундусун берет. Эпос элдин жашоо шартын, санаа-салтын, ырым-жырымын реалдуу көрсөтүү менен социалдык маселелерди курч коёт. Ошол себептүү мүнөзү жагынан коомдук-социалдык эпос болуп саналат.

«Кедейкан» өзүнүн чыгыш доору жагынан таптык коомдун кийинки баскычына таандык. Аны төмөнкү белгилерден ачык көрүүгө болот. Чыгарманын оң каарманы Кедейкан эмгекчилердин кызыкчылыгын жүзөгө ашыруучу карапайым адамдардын өкүлү катарында сүрөттөлөт. Ошондой эле кедейдин образы эпостук башка оң каармандардын бийлөөчүлөргө, кожо, молдолорго тикеден-тике күрөш ачуусу менен айырмаланат. Эпосто социалдык маселелер курч көтөрүлүп, эзилгендер менен эзүүчүлөрдүн ортосундагы нааразылык, талаш-тартыштар ишенимдүү сүрөттөлөт, таптык жиктелүүлөр да ачык мүнөздөмөгө ээ. Алсак, эпостун эки вариантында² тең Азимкан жана Ак Эшендин бирин-бири колдошуп, көмөк көрсөткөндүгү айтылат. Азимкандын бийликти кармап турушунда Эшен негизги жардамчы болуп саналат. Анын хандыкты Кедейге бериши да Эшендин колдоосунан ажырап каламбы деген коркунучка байланышат.

Таптык коомдогу карама-каршылык, таптык жиктелүү эпостун оң каарманы кедейдин тегерегинде, анын жогорку таптык өкүлдөрү менен болгон карым-катышында, кагылышууларында жүзөгө ашат. Токтогулдун варианты боюнча кедей башынан эле бай-манаптарга каршы болот. Анын күрөшү жогорку таптын өкүлдөрүнө каршы багытталгандыгы каармандын өз сөзүнөн даана көрүнөт:

Калкыма салдым көп чууну,
Ханы менен бек кууду.

¹ Фонду, инв. № 511.

² «Кедейкан» эпосунун эки варианты бар. Бири К. Акиевден жазылып алынган. Бирок түп нускасын Токтогул айткандыктан, Токтогулдун ысмы менен жарыкка чыгып жүрөт. Эпостун экинчи варианты А. Үсөнбаевден жазылып алынган.

Тың чыksam залим көрө албай,
Чыйрак чыкты деп кууду¹.

Кедей жаш кезинен тартып эле тың чыгып, өз тегерегине бир тилектеш кедейдин балдарынан жолдош курап, «түркмөн байларын жебегени калбайт». Натыйжада Залимкандан баштап бай менен бектерине чейин Кедейге каршы турушу кокустук эмес, коомдун карама-каршылыгынан чыгып олтурат.

Дин өкүлдөрүн мыскылдоо, ашкерелөө, кожо-молдолордун алдамчылыгын сынга алуу боюнча эпос эң жогорку деңгээлге көтөрүлгөн. Чыгармада диндик ишенүүлөрдүн дин өкүлдөрүнүн катуу сындалышына карап, эпос таптык коомдун кийинки баскычтарында калыптанган деп ачык эле айтууга негиз бар.

«Кедейканда» элдин зордук-зомбулугу жок бейпил турмушка житиши карапайым жетимдин катышуусу, анын реалдуу кыймыл-аракети, айла-амалы менен жүзөгө ашат. Албетте, эпосту бардык маселелер боюнча элдин чектелген түшүнүгүнөн таза арылган деп айтууга болбойт. Ошондой эле, өз элинин турмушу, ой-санаасы менен бирге жашаган айтуучу өзү жашаган чөйрөнүн көз карашын, түшүнүгүн камтыйт. Эпосто бийлик, анын алмашуу жолдору жөнүндө утопиялык көз караштардын орун алышы чыгарманын ириде ошол эл турмушунун, түшүнүгүнүн, көз караштарынын чордонунда түзүлүшүн көрсөтөт. Эки варианттын жалпы мазмундук өзөгү окшош болгону менен окуянын жүрүшү, композициялык курулушу ар башка. Алсак, А. Үсөнбаевдин варианты боюнча окуя тикеден-тике Кедей-Даныйчанын Ак Эшенге келишинен башталат. Токтогулдун вариантында Кедейдин балалык чагы, жетимдин аянычтуу өмүр жолу толук баяндалат. Ошондуктан оң каармандын кедейлердин балдарын өз тегерегине топтоп, бай-бектердин малын уурдап, алардан өч ала башташы закондуу көрүнүш. Ал эми Даныйчанын Ак Эшенди издеп келишинин себептери ачылбагандыктан, анын хан болушу, Азимкандын эч каршылыксыз эле тактысын бере коюшу ишенбөөчүлүктү туудурбай койбойт. Бул вариант да Даныйчанын Ак Эшенге келиши, алдоо менен Азимкандын тактысына отуруп, хандыкты кайра бербей коюшу сыяктуу схеманы ичине алып, негизинен бир мазмундук нук сакталгандыгына карабастан, вариант бири-бири менен байланышсыз келки-келки эпизоддордон турат.

Токтогулдун варианты боюнча Керээздин (Кедейдин) хан болушу реалдуу жагдайларда баяндалгандыктан, анын бийликте кала бериши ишенимдүү чыккан. Бул вариант көркөмдүгү жагынан жогорку деңгээлде айтылат, композициялык түзүлүшү жагынан да тыкан. Ошондой эле элдин үнү, күрөшү келечекте үмүтү, максаты даана көрүнөт. Эпостун Токтогулдун варианты боюнча жарык көрүп келе жатышы да жогорку себепке байланышат.

Узак убактар бою «Кедейкан» эпосунун тегерегинде карама-каршы пикирлер орун алып келди. Ага айрым байчыл идеянын кирип кеткендигинен улам эпостун 1938-жылы басылып чыккан китеби жараксыз деп табылды. Анын элдиктүүлүгүнө шектенүүлөр өкүм сүрдү. Ал эми 1954-жылы «Кенже эпосторду аныктоого карата»² өткөрүлгөн конференциянын катышуучулары эпостун, негизинен, элдик чыгарма экендигин, анда эзилген элдин мүдөөсү менен тилеги, ой-санаасы чагылышкандыгын баса белгилешти. Аны ар кандай бурмалоолордон тазартып, чыныгы элдик данегин бөлүп алуу деген маселени көтөрүштү. Эпос экинчи жолу Токтогулдун тандалган ырлар жыйнагында 1957-жылы жарык көрдү.

Жалпысынан «Кедейкан» эпосу эки окуядан турат. Токтогулдун варианты боюнча Кедейкандын балалык учуру, анын бай-бектердин малын уурдап, зынданга түшүшү, андан качып чыгып, Ак Эшенге келип кол бериши, Азимкандын ордуна хан болушу эпостогу биринчи окуяны түзсө, Азимкандын тентиши, үй-бүлөсүнөн ажырашы, акыры хан болуп жашап калышы менен экинчи окуя аяктайт. А. Үсөнбаевдин вариантында окуя

¹ Фонду, инв. № 243.

² Фонду, инв. № 1633.

Даныйчанын (Кедейдин) эшенге келип баш калкалашынан башталат да, эпосто басымдуу орунду экинчи окуя ээлейт. Бирок эпос жөнүндө пикир айткан адабиятчылардын көпчүлүгү экинчи окуя эпоско кийин кирген, мазмуну, композициялык түзүлүшү жагынан биринчи окуя менен байланышпайт, өз алдынча бир поэманын окуясын түзөт деген тыянакка келишет.

Чындыгында да поэмадагы биринчи жана экинчи окуянын ортосунда сюжеттик байланыш, композициялык бирдик жок. Ошондой эле эки бөлүмдүн ортосунда логикалык бирдиктин жоктугун эске алганда да, бири-биринин уландысы, бир эпостун окуясы катарында эсептөөгө болбойт. Бул биринчи иретте биринчи жана экинчи бөлүмдө ишке ашкан идеядан ачык байкалат. Анткени эпостун биринчи, экинчи бөлүмү идеялык багыты жагынан бири-биринен кескин айырмаланат. Поэманын биринчи бөлүмүндө элдин ой-тилеги, келечекке умтулуштары жүзөгө ашат. Бийлик карапайым адамдардын колуна өтөт, зордук-зомбулук, алык-салык жоголуп, эл бейпилчиликте жашап калат. Ошондуктан эпостун биринчи бөлүмүндө Кедейдин бардык кыймыл-аракети, анын Азимкандын ордуна хан болушу эл тарабынан кубатталат:

Арбак урган Азимкан
Ай сайын салык салыптыр.
Агар алтын, ак күмүш,
Эчтеме койбой алыптыр. (94-б.)

Азимкан элге кылган зулумдугу үчүн жазасын тартат, элден кубаланып тентирейт. Демек, анын ордуна адилеттүү Кедейдин хан болушу — элдин ойлогон ою, көксөгөн максаты. Ошондуктан, элдик умтулуш, күрөш поэманын биринчи бөлүмүнүн идеялык багытын түзгөн.

Эпостогу экинчи окуянын идеясы биринчи бөлүмдө ишке ашкан идеяга карама-каршы келет. Эгерде биринчи окуядан, «эмгекчи элдин өкүлү жогорку таптын үстөмдүгүн кулатып, бийликти колуна ала алат» деген корутунду чыкса, экинчи бөлүктө хандын бийлигин кулатуу мүмкүн эмес, «хан тукуму кор болбойт» деген зыяндуу идея ишке ашат.

«Кедейкан» эпосунан эки башка чыгарманын мазмунун оңой эле бөлүп алууга болот. Кедейкандын хан болуп, төрт жолдошун, энесин алдырып алышына чейинки окуя өзүнчө бир поэманын мазмунун түзсө, Азимкандын мусаапырчылыгы, аялы Гүлайымдын уурдалышы, акыры Азимкандын Кундуз-Жылдыз элине вазир болушу экинчи поэманын мазмуну болууга татыктуу.

«Кедейкан» эпосунда элдин жогоркудай кызыкчылыгына туура келбеген зыяндуу кошумчалардын орун алышы кокустук эмес. «Кедейкан» — коомдук-социалдык чыгарма. Эпосто тикеден-тике эзүүчү таптардын үстөмдүгүн жок кылып, бийликти ээлөө жөнүндө маселе козголот. Өз кезегинде бул сыяктуу прогрессивдүү идеянын элдин калың катмарына жайылышын жогорку таптын өкүлдөрү каалашкан эмес. Ошондуктан, атайын эле элдин башын айландыруу максатында өз бет алдынча жашаган окуяны эпоско киргизүү менен биринчи окуяда эле жыйынтыкталган элдик ойдун багытын тескери бурган.

Ушул максатта бүткөн окуя андан ары улантылат. Эпосто ач-жылаңач бир баласын көтөрүп, бир баласын жетелеп, Азимкандын тентиреши, аялынан, балдарынан ажырап зар какшашы Кедейканга карата угуучулардын жек көрүү сезимин туудурбай коё албайт. Кедейкандын Гүлайымды алууга кылган аракети эпоско адилетсиздик мүнөз берет. Жогоркудай элдик чыгарманын духуна туура келбеген эпизоддордун эпостон орун алышы андагы ишке ашырылган элдик кыялды, үмүттү жокко чыгарууга түрткү берери белгилүү.

Эпос таптык карама-каршылыктын курчуган мезгилинде калыптанып, ошол шарттагы кедей-кембагалдардын тилеги, үмүтү менен үн алышып, алардын күрөшү менен терең айкалышкандыктан, бул чыгармага үстөмдүк кылуучу таптардын өкүлдөрү айрыкча көңүл бөлгөн. Ошондуктан, алар эпостун маанисин бурмалоого аракеттенишип, эшендин

кедейди каргап шал кылып коюшу сыяктуу тескери идеяларды поэмага киргизгени көрүнүп турат. Ал эми «Кедейкан» эпосунда эки таптын идеологиясын жактаган эки башка бири-бирине карама-каршы идеянын орун алышы ошол кездеги коомдук шарттын татаалдыгы менен белгиленет.

Жогоркудай күңүрт идеянын поэмадан орун алышы таптык сезими өсүп келе жаткан кедейлердин көңүлүн алаксытып, алардын адилеттүү бийлик, бактылуу келечек жөнүндөгү үмүтүнө каршы багытталган. Эпостун кийинки басылышында жогорку кемчиликтер эске алынып, экинчи окуя такыр алынып ташталган.

Эпостун идеясы жана образдары. Эпосто негизги окуя оң каармандын айланасына топтолуп, элдин ой-санаасы, үмүт-тилеги Кедейдин кыймыл-аракетинде ишке ашат.

Эгерде баатырдык эпостордо коргонуу темасы үстөмдүк кылып, үй-бүлө, турмуштук маселелер оң каармандын күрөшүнө баш ийдирилген болсо, турмуштук эпостордо негизги окуя элдин турмушун, жашоо шартын мүнөздөөгө арналат. Ошондой эле «Кедейкан» эпосу кыргыздын башка турмуштук эпосторунан алган багыты жагынан кескин айырмаланып турат. Анткени бул поэмада коомдук-саясий маселе биринчи планда көрсөтүлгөн. «Кедейкан» эпосунда кедей-кембагалдардын бийликти колго алышы, адилетсиз хан менен бек, кожо, молдолордун эл арасынан кубаланышы жөнүндө маселе тикеден-тике көтөрүлөт. Эпостун башталышында эле Кедейдин бардык кыймыл-аракети элдин мүдөөсү, кызыкчылыгы менен ажырагыс бирдикте сүрөттөлөт. Кедейдин бала чагы укмуштуудай баатырдыктын, эрдиктин белгилери менен айырмаланбайт. Сөз кадимки эле карапайым жетим баланын айланасында болот. Жашынан жетим калып, аталык мээримден, энелик эркелетүүдөн ажыраган баланын өмүр жолу өтө татаал жолду басып өткөндүгү менен мүнөздүү.

Ал турмуштун бардык кыйынчылыктарын, адилетсиздикти, зордук-зомбулукту өз башынан өткөрөт, ар кимдин эшигинде ач, жылаңач жүрүп чоңоёт. Турмуштун ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, ар кандай адилетсиздик жөнүндө өз алдынча баамдоого жетишет. Эпосто оң каармандын өмүр жолунун балалык мезгили өтө аянычтуу сүрөттөлөт. Аны эпостогу.

Күйүк көмөч, күлчө нан,
Кудайы кайыр сурадым.
Үч жашымдан түрткү жеп,
Мусапыр болуп куурадым.
Аргасыз жетим, кедеймин,
Ата тургай энем жок.
Ачка куурап жүргөндө,
Алымды сурап жеңем жок (17-бет)

сыяктуу ыр саптарынан көрүүгө болот.

Эпосто элдин симпатиясы элдин турмушу, тилеги менен бирге жашаган Кедейдин тегерегине топтолот. Алы кетип алсырап турган учурда да, келечектен күдөр үзбөй, илгери үмүт, жакшы тилек менен жашагандыгы үчүн эл өз каарманын жогору баалайт. Чындыгында да Кедейдин:

Айланайын энеке,
Мен болоюн көлөкө.
Мен мусапыр жетимди
Жалдыратпа бөлөккө
Түңүлбөсөң, энеке,
Түбүндө жарайм керекке (17-бет) —

деп, Гүлсаана кемпирге кайрылуусу келечекке ишенүүгө жык толгон.

Жаш кезинен ата-энесинен ажырап, турмуштун суугуна тонуп, ысыгына күйүп бой тарткан Кедейдин жакшы сапаттарынын бири — анын эмгекти сүйгөндүгү, байкагычтыгы, тирикарактыгы жана акылдуулугу болуп саналат. Айрыкча Ак Эшенди сөзгө жыгып, бийликке жетишинде чечендик да, акылмандуулук да ачык байкалат.

Кедейдин образы элдин ою, келечекте үмүтү, тилеги, турмушу менен ажырагыс бирдикте түзүлгөн. Анын өмүр жолунан, мундуу монологунан, кыймыл-аракетинен эл турмушун, умтулушун, күрөшүн даана көрөбүз:

Эрксиз жетим дебесең,
Жетилсем сени багамын.
Ажалдан кудай сактаса,
Ачылар, эне, заманым (13-бет).

деген Кедейдин ою менен элдин, замандын оңолушуна ишеничи, ой-санаасы, үмүт-тилеги берилет. Жетимдин балалык чагынын реалдуу сүрөттөлүшү, турмуш чындыгы менен терең айкалышы Кедейдин образынын ишенимдүүлүгүн арттырат. Бирок турмуштагы кыйынчылыктар оң каармандын кайратын мококотуп, көңүлүн чөгөртөт. Тескерисинче, кайратына кайрат, күчүнө күч кошот, турмуш аны акылман, сезгич, көтөрүмдүү болууга үйрөтөт. Ошентип эпосто эмгекчилердин майтарылбас зор кайраты, күчтүү эрки даңазаланат. Ал эми мунун өзү элдик фольклордо турмушка үмүтсүздүк менен кароо, ындыны өчүү жат экендигин дагы бир жолу айкындайт.

«Кедейкан» эпосунда оң каармандын күрөшү тикеден-тике карапайым адамдардын кызыкчылыгын жактоодо өтөт. Кедей өзүнүн бардык ой-сезими, кыймыл-аракети менен бай-манаптарга каршы турат. Бирок оң каармандын түшүнүгү, көз карашы өз доорунун деңгээлинен четке чыкпайт. Ал да ар кандай адилетсиздиктин болуп жатышын каардуу хандардын, бай-манаптардын керт башынан издейт. Натыйжада анын бай, бектердин тынчын алышы, алардын малын уурдашы, кедей-кембагалдардын эзүүчү таптарга болгон стихиялык нааразылыгына байланыштуу жасалган аракет эле.

Ошол себептүү эпосто элдик каарман Кедейдин эзүүчү таптардын өкүлдөрүнүн мал-мүлкүн талоо, карактоо, өлтүрүү сыяктуу жолго түшүшү терс көрүнүш катарында бааланбайт.

Адатта ууру кылуу, ушак айтуу терс көрүнүш. Муну терс көрүнүш катарында ашкерелөөнү фольклордун ар кандай жанрынан жолуктурабыз. Бирок, бул поэмада, тескерисинче, «ошонун туура иштеди, аларга ушу гана керек» деген табалоо идеясы бар. Анткени Кедейдин бай-бектердин малын уурдап, вазирди өлтүрүшү, Азимкандын тактысын тартып алышы карапайым адамдардын кызыкчылыгын коргоодон келип чыгат. Анын бардык кыймыл-аракети эзүүчүлөргө каршы багытталат. Демек, эпосто оң каармандын терс аракеттеринин да колдоого алынышы, кубатталышы Кедейдин хан менен бектерге, бирөөлөрдүн эмгегинен байыган соодагерлерге, байларга каршы келишпес күрөш ачуусу менен түшүндүрүлөт. Сөзсүз, чыгармага жогоркудай жаңы идея коомдун талабына байланыштуу кирген. Анткени карапайым эл эмгекчилердин эмгегин соруу негизинде байыган жогорку таптын өкүлдөрүнүн мал-мүлкүн уурдоону алардан өч алуунун бирден бир жолу деп түшүнүшкөн. Анткени бай-бектердин мал-мүлкү алардын маңдай тери, таман акысы эмес, Кедей өңдүү жетим-жесирлердин эмгегинен, көз жашынан курулат. Ошондуктан ар кимдин көз жашынан курулган хан, бектердин мал-мүлкүн күч менен тартып кетүү же уурдап алуу — кедейлер үчүн кылмыш эмес.

Кедейдин бардык кыймыл-аракети элдин кызыкчылыгын, тең-укугун коргоого багытталгандыгы поэмада мындайча сыпатталат:

Мен өңдөнгөн эченди,
Караңгы орго салдырган.
Жетелетип далайдын

Желдетке башын алдырган.
 Кедейдин тыңын Залимкан
 Кара дарга астырган.
 Сөз кайрыган адамды
 Дубалга тирүү бастырган (32-бет).

Натыйжада Кедейдин бардык жүргүзгөн иштери карапайым элдин кызыкчылыгы менен айкалышып, акыйкатка таянып иштелгендиктен, элдик көз карашта анын уурулугу, алдамчылыгы айып болуп эсептелбейт. Кедейдин кимге каршы күрөшкөндүгү, кимдин душманы экендиги поэмада ачык көрсөтүлгөн. Ал эми Кедейдин образы ошол кездеги коомдук шартынан четке чыкпагандыгы, өзүнүн кыймыл-аракетинде, ой-санаасында ошол доордун талабын чагылыштыргандыгы менен бааланат. Натыйжада Кедейдин кыймыл-аракетинде, ой жүгүртүүлөрүндө коом жана анын алмашуу закондору жөнүндөгү элдин чектелген түшүнүгү, көз карашы орун алат. Алсак, элдик түшүнүк боюнча айрым хандарды, бектерди жок кылуу менен бейпил турмушка жетүүгө болот. Поэмада бул көз караш оң каармандын вазирди өлтүрүп качып чыгышы, элдин канын соргон зулумдун жазаланышы менен кубатталат. Элдик чыгарманын традициясында ар дайым кыянатчынын жок болушу менен окуя аяктайт, адилеттүүлүк, акыйкаттуулук жеңип чыгат. «Кедейкан» эпосунда да ошол фольклордо кеңири өнүккөн традиция сакталат. Чыгарманын зордук, зомбучул Азимкандын, хан-бектердин таянычы Ак Эшендин элден кубаланышы, адилетсиздиктин, теңсиздиктин жок болушу менен аякташы элдин эзелтеден көксөгөн мүдөөсүнүн эпосто чагылышын көрсөтөт. Ал эми кыянатчы вазирдин Кедей тарабынан өлтүрүлүшүн эл турмуштук зарылчылык катарында түшүнүшөт. Ошондуктан эпосто Кедейдин киши өлтүрүшү эсиргендик катарында бааланбайт. Далай карыптын мойнуна чынжыр салып, далайынын башын алдырып жазыксыз күнөөлөгөндүгү, карапайым элге көрсөткөн ыза-кордугу үчүн вазир эл өкүлү тарабынан жазаланат. Элдик каарман өзүнүн иштеген ишинин элдин кызыкчылыгына кайчы келбестигин билет. Оң каармандын кыймыл-аракетинин элдин кызыкчылыгынан келип чыккандыгы анын «вазир менен хан өлсө сүйүнө турган эл толуп атат» деген сөзү менен бекемделет. Кедейдин ою элдин ой-пикирин, көз карашын чагылыштырат. Анын уурулук кылышы, киши өлтүрүшү образдын элдиктүүлүгүнө, чынчылдыгына шек туудурбайт. Анткени каарман өз доорунун түшүнүгүн, мүнөзүн, көз карашын толук камтыйт. Эл тап душмандарынан өч алууну, эзүүнүн туткунунан бошонууну каалашса да, анын жолдорун билишкен эмес. Ошондуктан эпосто жогоркудай өч алуунун стихиялуу жолдоруна орун берилген. Кедейдин бардык кыймыл-аракети эзүүчү таптан өч алуу, жазалоо максатында жүрөт. Ошондуктан эл анын тегерегине топтолуп, көмөк көрсөтөт.

Эпосто Кедейкан эл өкүлү катары сыпатталып, эмгекчилердин мүдөөсүн, ой-тилегин ишке ашыруучу каарман, катарында мүнөздөлөт. Ошондуктан элдин симпатиясы Кедей тарапта турат. Бул анын зынданга салынышында кедей-кембагалдар тарабынан бошотулушунан көрүнөт. Төрт жолдошунун жана зындандын кароолчусунун Кедейдин өлүмүнө аралжы болушу бир боордоштук, бир тилектештиктен да жогору көтөрүлүп, улуу максатка негизделет. Ага эпостогу төмөнкү ыр түрмөктөрү күбө болот:

Бул бечара Кедейдин
 Жүрөгүндөй жүрөк жок.
 Телегейди тең санап,
 Тилегендей тилек жок.

 Калбаса хандын каарына,
 Пайдасы тийчү жан эле,
 Бакырлардын баарына (28-б.).

Поэманын башталышынан тартып эле эки топтун ортосунда карама-каршылык жүргөндүгүн көрөбүз. Эмгекчи эл Кедейдин сөзүн сүйлөйт, анын муңун муңдап, ага боордош, бир тилектеш болушат. Ал эми жогорку таптын өкүлдөрүнүн бардык кыймыл-аракети Кедейге каршы багытталат. Бай, бек, сопу, молдо, кожолордон тартып, ханга чейин бириктишип, тың чыккан Кедейди жок кылуу жөнүндө эчен амал-арга ойлошот. Анткени анын жарды, жалчы, кедей-кембагалдардын кызыкчылыгын, мүдөөсүн көздөшү бай-бектердин көңүлүнө жага бербейт.

Кедейдин эшенди издеп барып кол беришинде элдин динге жана анын өкүлдөрүнө карата болгон мамилеси ачык көрүнөт. Эл башынан эле макал, ылакаптарда таамай афоризмдер менен эшен, молдолордун алдамчылыгын, адамгерчиликсиз кылык-жоруктарын, эки жүздүүлүгүн ашкерелеп келишкен. Ал эми эпосто элдин дин жана анын өкүлдөрү жөнүндө түшүнүгүнүн, көз карашынын жыйынтыгы берилет. Ал идея элдик каармандын кожо, молдолордун бетин ачып ашкерелешинде, ак эшендин «касиеттүүлүгүн» жокко чыгарышында жүзөгө ашат. Эпосто Кедейдин буркурап ыйлап, «арамдык кылбаймын, шарияттан жылбаймын» деп жалган убада берип, «касиеттүү» эшендин ишенимине ээ болушу, дин өкүлдөрүнүн аңкоолугун, алдамчылыгын ашкерелеген эпизоддордон. Эпостогу:

Жаныңызда бир жүрүп,
Берсеңиз теспе тартайын.
Ким адал, ким арам,
Таксыр, калпаларың байкайын (32-б.)

деген Кедейдин сөзүндө дин өкүлдөрүнө карата болгон какшык, мыскыл, шылдың ачык байкалат.

Эпосто Кедей оорчулукка муюшпаган, айтканынан кайтпаган кайраттуу, акылга толук, сөзгө чебер укмуштуудай жөндөмдүү каарман катарында сүрөттөлөт. Ал анын үч күн ичинде он эки шаар элди өзүнө тартып ала коюшунан ачык көрүнөт. Хандык так менен таажынын Кедейге өтүшү кыйла мезгилдер бою эңсеген элдик кыял-ойдун, көздөгөн максаттын турмушка ашкан салтанаттуу көрүнүшү, эл сезимин тейлеген асыл тилектин поэмада чагылышы.

«Кедейкан» эпосунда оң каармандын симпатиясы карапайым адамдар тарабында экендиги эпостун башынан аягына чейин көз алдыга тартылып олтурат. Анын биринчи иретте бада баккан жалчыны, мал тапкан дыйкандарды, кош айдаган эгинчини, куюшкан жүгөн өрүмчүнү, карала болгон көмүрчүнү, карсылдаткан темирчини, күмүш чапкан зергерди, кийик аткан мергенди кеңешке чакырышы Кедейдин карапайым эмгекчи адамдарды жогору баалаганында турат. Эпосто Кедейдин бийлигинин жашашы, эл тарабынан кубатталганы да ушуга байланыштуу. Ошондуктан, эки вариантта тең ал элдин каалоосу менен хандыкка шайланат.

Оң каармандын күрөшүнүн элдин тилеги, мүдөөсү жана ой-санаасы менен тыгыз айкалышы образдын элдиктүүлүгүн арттырат. Натыйжада көпчүлүктүн колдоосуна ээ болгон кедей өзүнүн күчүнө толук ишенет. Ал анын:

«Кедей элем алым жок,
Кереде жаткан малым жок,
Эли-журтум эсенби,
Силер барда көөнүм ток.
Карып элем алым жок,
Капталда жаткан малым жок,
Калың эл сенин барыңда,
Хандыгымдан көөнүм ток (88-бет)

деген сөзүнөн ачык көрүнөт.

Кедейкан адилеттүү бийлик жүргүзүп, кедей-кембагалдарга кайрымдуу хан болот. Эл мына ушундай адилет ханды эңсеп күткөн эле. Алардын үмүт менен тилеги Залим хандын, катаал бектердин, алдамчы эшендин жоголушу, эл каарманы Кедейдин тактыда кала бериши аркылуу жүзөгө ашат.

Поэманын башынан аягына чейин Кедей эл камын жеген кайраттуу күрөшүүчү катарында баяндалат. Анын «Көңүлү жайланып, Хиваны жердеп, элге тынч, бей-бечарага кайрымдуу, калыс жана камкор хан болушу» Кедейкандын кыймыл-аракети аркылуу эпосто ишке ашкан элдик кыялдын, ой-санаанын корутундусу.

«Кедейкан» эпосунда Саалы сопу — өзүнүн түшүнүгүнүн, кыймыл-аракетинин реалдуулугу менен өзгөчө мүнөзгө ээ каарман. Анын болгон өнөрү сопулук, жетим-жесирге кайрымдуу, өзү жашаган чөйрөдө ууру кылуу, ушак айтууну билбеген момун адам. Бирок динди бекем туткан Саалы сопу Кедейдин жүргүзгөн аракетине анча түшүнө бербейт. Анын хан менен бектерге, соодагерлерге карата жасаган чабуулуна көзү жетпей, аны диндик түшүнүк боюнча баалайт да, Кедейди туура жолдон адашкан адам катары эсептейт. Ошон үчүн ал Кедейге мына мындай кеңеш менен кайрылат:

Отун алып от жагып,
Оокат жагын тырмала.
Арамдыкка бузулуп,
Андан кийин куураба. (21-б.)

Кедейдин бул же тигил аракетинин маанисин ача түшүнө албаган Саалы сопу акыры анын колго түшүшүнө да себепчи болот. Саалы сопунун жогоркудай олку-солкулугуна карап, образын терс баалоого болбойт, анткени анын олку-солкулугу көз карашынын чектелгенине байланыштуу эле.

Эпостогу терс каармандар Ак эшен менен Азимкан болуп саналат. Поэмада дин өкүлдөрүнүн алдамчылыгы, эки жүздүүлүгү өтө жеткиликтүү, ишенимдүү сүрөттөлгөн. Ак эшен өзүнүн сөзүндө жетим-жесирлерге кайрымдуу, боорукер, «касиеттүү» адам катарында баамдалат. Бирок эшендин жасаган иштери анын сөздөрүнө кайчы келет. Сөзүндө бардык ой-санаасы, аракети «кудай жолуна», соопко арнаган киши катарында көрүнгөнү менен иш жүзүндө хандардын, бектердин иштерине көмөкчү болот. Эл көзүнө «касиеттүү» көрүнүп, көпчүлүктүн ишенимине ээ болуу, алардын аң-сезимин тумандатып, алдоо бардык дин өкүлдөрүнүн алдыларына койгон максаты. Бул маселе эпосто ачык эле коюлат.

Эшен менен Кедейдин ортосундагы карама-каршылык айрым адамдардын арасындагы кармашуу болбостон, эки көз караштын, эки түшүнүктүн, эки күчтүн кагылышуусу, беттешүүсү Эшендин айлакердигине, митайымдыгына карабастан, анын иштеген иши элдин кызыкчылыгына, мүдөөсүнө кайчы келгендиги үчүн кыйроого учурайт. Ошентип, эпосто ар кандай адилетсиздикке, алдамчылыкка катуу сокку урулуп, боорукерлик, акылдуулук, адилеттүүлүк анын үстүнөн өкүм сүрөт.

«Кедейкан» идеялык мазмуну боюнча гана эмес, көркөмдүк жагынан да өзгөчөлөнгөн поэма.

Бул, же тигил даражада чыгармадагы идеянын иш жүзүнө ашышында айтуучунун жекече таланты чоң роль ойнойт, анткени таланттуу акындын чыгармасы идеясы жагынан курч, көркөмдүк жагынан күчтүү чыгат. Ошондой эле айтуучунун жекече көз карашы, ой жүгүртүүлөрү поэмада чагылышпай койбойт. Бул сыяктуу өзгөчөлүктөр Токтогулдун вариантынан ачык байкалат.

Эпостун биринчи басылышынын редактору Ө. Жакишев аны басмага даярдоо мезгилинде К. Акиевге «Эмне үчүн Ак Эшен менен Азимканды тентитип жибердиңер?» деген суроо менен кайрылат Ага К.Акиев: «Токтогул ушундай айтчу эле. Анткени ал киши динди көп кадырлоочу эмес. Эшенди, молдону көргөндө эки ийнин куушуруп,

аларга дайыма тишин кайрап, бирдеме айтып жиберүүчү өңдөнүп турчу»¹,— дейт. Демек, демократ акындын айрыкча айдоодон келгенден кийин дин өкүлдөрүн жек көрүү өңдүү көз карашынын кеңири диапазондо күч ала баштаганы талашсыз маселе. Натыйжада айтуучунун жеке түшүнүгү, өз мамилеси поэманын идеялык салмагына айрым кошумчалардын кирип кетишине себепчи болот. Натыйжада эпостогу:

Эшени баштап калп айтса,
Элин кудай урбайбы?
Калпасы баштап калп айтса,
Калкын кудай урбайбы? (32-б.)

же:

Бир сөзүңдү эки айткан,
Алдамчы эшен экенсиң (56-б.)

деген ыр саптары Токтогулдун «Эшен Калпа» аттуу сатиралык ырындагы:

Адал сөздү билбеген,
Алдамчы бар дечү эле,
Туура сөздү билбеген,
Жалганчы бар дечү эле¹

сыяктуу ыр түрмөктөрү менен идеясы, ыр түзүлүшү жагынан да үндөшүп турат. Өзүнүн идеясы, мүнөзү, көркөмдүгү жагынан «Кедейкан» эпосу баатырдык эпостордон айырмаланып турат. Мында айтуучудан айтуучуга өтүүчү туруктуу тексттер, көркөм сөз каражаттар учурабайт.

Эпостун көркөм сөз каражаттары да чыгарманын мүнөзүнө ылайыктуу колдонулган. Укмуштуудай окуялардын, апыртмалуу сүрөттөөлөрдүн орун албагандыгына байланыштуу каармандын баатырдыгын айгинелей турган «баатыр», «айкөл», «кабылан», «берен», «арстан» сыяктуу эпитеттер учурабайт. Тескерисинче, эпос жаралган доорду, коомдук шартты мүнөздөй турган, кедейлердин оор турмушун көрсөтүүчү «куу тушук», «куу кедей» сыяктуу эпитеттер орун алат.

¹ «Кедейкан» эпосуна жазылган баш сөздөн караңыз.

¹ Токтогулдун тандалган чыгармалар жыйнагы, Фрунзе, Кыргызмамбас 1956, 34-бет.

ИЗИЛДЕНЕ ЭЛЕК ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР

Кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармасында эпикалык чыгармалар өтө эле басымдуу орунду ээлеп келген¹. Ал эми «Манас» баштаган эпосторду аткаруу бир нече айларга созулган. Мындай баатырдык же турмуштук жомоктор элдин духовный табийгатына дал келгендиктен улам байып кеңейтилип отурган. Айрыкча кыргыздардагы эпикалык чыгармалардын ролу элдик театрдын-филармониянын ролунда болгонун эч ким тана албас. Муну «Манасты» аткаруучулардын техникасын элестетсек эле ачык байкоого болот. Ошол эле эпосту аткаруучу ырчы эпостун бүткүл мазмунун так түшүндүрүү үчүн ымдоо-жандоолор менен, мимикалык ар түрдүү абалдарга түшүп артисттик ролду аткарат. Эпостун мындай синтетикалык формага ээ болушу аз эле элдерде сакталган. Акырындап отуруп (жазмасы жок элдерде) жомокчулардын, акындардын кадыры күчөп кеткен. Айрым таланттуу жомокчу, ырчылардын тегерегинде атайын легендалар айтылып, адаттан тышкары колдоочулары «айтып берүүчүсү» болгону баяндалган. Ал түгүл ооруп калган адамдарды айыктыруу үчүн манасчыларды чакырып «Манас айттырышкан»². Көркөм сөздүн мындай магиялык күчкө ээ болушу айтуучунун талантына карата болгон.

Таланттуу манасчылардын же ырчылардын чыгармалары ушунчалык көркөм айтылгандыктан, угуп отургандарга жомоктогу укмуштуу элестери менен келип жеткен. Алар талантын күчүнө багынышкан — кубаттап кыйкырып, сөздүн күчүнө мажбур болушкан. Адамдын бүткүл жүрөгүн титиреткен же жан жыргаткан белгисиз кубаттын пайда болушунан кийин адам жанындагы жашырын күчтүн сырын жорушкан. Бул эмне деген күч?! Мүмкүн ал ошол угуучунун жан дүйнөсү, башынан өткөн тарыхы же көптөн бери көксөп келатканы болуп жүрбөсүн?! Чындыгында көркөм чыгарма адамдардын материалдык турмушу сыяктуу эле жан дүйнөсүнүн коомдогу, жашоодогу таланттарынан келип чыккан.

«Поэзия адамга таандык,— дейт XIX кылымдагы орустун белгилүү фольклористи Николай Кастоморов, — ансыз ал бир минут да жашай албайт, ал минутада адам поэтикалык күүгө келип күндөлүк турмуштун сферасынан окчун тургандыгын кокусунан эле көрсөтүп коёт. Чыныгы поэзия калп менен анткорлукка жол бербейт. Поэзиянын бир минутасы бул чыгармачылыктын бир минутасы. Эл буларды сезет жана буга эстелик калтырат. Ал ырдайт, анын ырлары калп айтпайт, ал элдин маскасыз жүргөн мезгилинде төрөлөт жана калыптанат»³.

Элдик көркөм чыгармалардын жаралышы ошентип алардын турмушундагы зарылдыгынан келип чыккан. Ырас, ал чыгармалар ар түрдүү формада айтылып келгени белгилүү. Биз жогоруда кыргыздарда көбүнчө эпикалык чыгармалар үстөмдүк кылганы жөнүндө сөз кылдык. Алардын көпчүлүгү Совет жылдарында гана жыйналып изилденген. Ал эми Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларынын бир азы гана жарык көрүп изилдене баштаган. Атап айтканда, казак окумуштуусу Чокон Валиханов, орус окумуштуусу В. В. Радлов тарабынан жазылып алынган элдик оозеки чыгарманын үлгүлөрү жөнүндө жалпылоо мүнөзүндөгү корутундулар айтылган.

Алардан башка айрым саякаттап келген же элдин этнографиясын, тарыхын, антропологиясын изилдеген окумуштуулар тарабынан үстүртөдөн айтылган пикирлерди да жолуктурабыз⁴. Булардын бардыгы тең кыргыз элинин оозеки чыгармаларга байлыгын бир ооздон белгилеп кетишкен. Эми ошол элдин сонун талантынын үлгүлөрү кагаз бетине түшүрүлгөндөн кийин жана түшүрүлүп жаткан мезгилинде ага карата жүргүзүлгөн

¹ В. В. Радлов. Образцы... СПб, 1885.

² В. Жирмунский. Народный героический эпос. М. —Л., 1962, 271-бет.

³ Н. Кастоморов. Об историческом значении русской народной поэзии. Харьков, 1943, 10-бет.

⁴ П. П. Семенов-Тянь-Шанский. Путешествие в Тянь-Шань. М, 1958, 211-бет; П. Л. Зеланд. Киргизы. 1886, 29-бет.

изилдөө эмгектеринин объективдүү бааланышын да талап кылат. Азыркы учурда эпикалык чыгармалардын көп түрү изилдөөнүн объектиси болуп калганын эч ким тана албайт. Айрыкча «Манас» эпосун изилдөө ишине Ленинград, Москва окумуштууларынан башка бир тууган республикалардын окумуштуулары да олуттуу салымын кошуп отурушат. Кенже эпостордун бир тобу орус тилине которулуп айрымдары чет тилдерде да жарык көрө баштады¹. Кийинки мезгилдерде Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын илимий кызматчылары тарабынан «Манас» эпосунун айрым бөлүмдөрү боюнча жана кенже эпостор жөнүндө атайы арналган монографиялардын, илимий макалалардын жарык көргөнүн атайылап эскертип өтүүгө туура келет.

Бирок ошондой болсо да элдик оозеки чыгармасында байыртадан бери өмүр сүрүп келе жаткан бир топ эпикалык чыгармаларга, атап айтканда, «Эр Солтоной», «Шырдакбек» «Жоодар Бешим», «Карач Көкүл», «Кара дөө», «Ак Мөөр», «Жалайыр жалгыз», «Кулмурза менен Аксаткын» сыяктуу чыгармаларга өзүнчө изилдөө жүргүзүлө электигин белгилеп кетүү зарыл. Аны аталган чыгармалардын негизги мазмунуна карап эки чоң топко бөлүүгө болот. Биринчи топко баатырдык мүнөздөгү чыгармаларды кийирүү негиздүү. Алар: «Эр Солтоной», «Шырдакбек», «Жоодар Бешим», «Карач Көкүл», «Кара дөө», экинчи топко социалдык-турмуштук маанидегилери. Буга «Ак Мөөр», «Жалайыр жалгыз», «Кулмурза менен Аксаткын» поэмаларын атоо жетиштүү. Бирок булардан башка али изилдене элек, бир топ эпикалык поэмалар бардыгын танууга болбойт. Биз бул жерде элге абдан кеңири тарагандарын гана келтирип отурабыз. Анын үстүнө элдин оозеки чыгармасы жандуу организм сыяктуу тынымсыз өсүү абалында турат. Бул болсо коомдогу турмуш тиричиликке байланыштуу улам жаңы чыгармалар пайда болуп, ал эми элге сиңип кеткен мурдагы чыгармаларда да жаңы кошумча, алымчалар болуп турат деген кеп. Мунун өзү жогоруда келтирген «Эр Солтоной» эпосунан ачык көрүнүп турат. Бул эпосту толук айтуучулардын бири Сүйөркул Абдрахманов болуп саналат. Сүйөркул 1898-жылы азыры Талас районуна караштуу Чоң-Алыш сельсоветиндеги «Манас» колхозунда кедей-дыйкан үй-бүлөсүндө туулган. Анын атасы Абдрахман элдик жомокторго бай, сөзгө уста киши болгон. Жергиликтүү элдин жана Сүйөркулдун айтканына караганда «Эр Солтоной» эпосун ал киши кыштын узун түндөрүндө от жээгинде отуруп бир нече түнгө созуп айткан. Бул жомокко кумарлангандар атайы алыстан ат менен келип коно жатып угушкан. Жомоктун алгачкы нускасы тарыхый окуя катары баяндалган. Ал түгүл эпоско башкы каарман болуп катышкан Солтоной жомокчунун чоң аталарынын атасы болгонун уламачы санжыра аркылуу далилдөөгө аракет кылган. Окуянын өзү калмак дооруна туура келет. Эпостук чыгармаларга мындай тарыхый окуя катары кароо жалаң гана «Эр Солтоной» эпосуна таандык болбостон, бардык эле эпикалык чыгармаларга мүнөздүү катары каралган. Дал ошол себептен эпостук баатырлардын туулушу, анын ата-теги бир канча урууларына чейин сүрүштүрүп барат. Дал ошондуктан «Манас» эпосу менен «Эр Төштүк» баштаган кенже эпостордун бир тобу доордош болуп чыккан. Башкача айтканда, «Эр Төштүктөгү» окуянын байыркы мезгилде өткөнүнө карабастан «Манастын», «Көкөтөйдүн ашы» деген бөлүмүндө балбан тандоодо жана ат чабууда «Элемандын эркеси» Эр Төштүктүн жана Чалкуйруктун катышканын көрөбүз. Ушул эле сыяктуу «Курманбек» эпосу менен «Шырдакбек» эпосу байланыштырылган. Эпосту айтуучу акындын эскерүүсүнө караганда кыргыздын кыпчак уруусундагы Эшимкан дегендин Тейитбек, Сейитбек деген уулдары болгон. Тейитбектен Курманбек, Сейитбектен Шырдакбек туулат². Ошентип эпос боюнча алганда Курманбек менен Шырдакбек ага-ининин балдары болуп чыгат. «Эр Солтоной», «Курманбек», «Шырдакбек» эпосундагы окуяларга караганда окуя XVIII кылымдарда өтөт. Биз бул жерде элдик оозеки чыгармаларды тарыхый факт катары карап, тарыхый

¹ «Эр Төштүк» эпосу француз тилине которулган. Аны Пертев Боратов которгон. Эпостун французча котормосунда баш сөздү Пертев Боратов менен француздук ориенталист Луи Базэн жазган. Бул экөө тең «Эр Төштүктү», «Манас» эпосунун бир бөлүгүн караган.

² Фонду, №1014.

летопись сыяктуу мамиле кылууга акыбыз жок. Бирок, М. Горький айткандай, элдин башынан өткөн тарыхый окуялар ал элдин оозеки көркөм чыгармасында орун ала турганын унутууга да болбойт.

XIV кылымдын аягында батыш Монголияда ойроттордун (калмактар) ири феодалдык Жунгария мамлекети өсүп чыгат. Калмактар Орто Азияда жашаган элдердин көпчүлүгүн каратып катуу эзүү жүргүзө баштаган. Бул кагылыштар калмакка каршы жергиликтүү элдин күрөшү элдик оозеки чыгармалардан кеңири орун алган. Эл ал эзүүдөн куткаруучу легендардык баатырларды жараткан. Орто Азия элдеринде буга далил болуучу — каракалпакта, өзбек, казакта «Алпамыш» эпосунун версиялары, кыргызда «Манас» трилогиясынан баштап баатырдык кенже эпостордун көпчүлүгү кирип кетет.

Калмактар Орто Азиядагы жергиликтүү элдерди басып алгандан кийин чексиз зомбулукту жүргүзгөн. «Эр Солтоной» эпосунда бул мындай сүрөттөлөт:

Эпсиз калмак кыргыздан
Эр өлтүрсө кун бербейт.
Эсил кыргыз аздыгы
Эрксиз жүрүп кун көрбөйт.

же

.....

Кыйынсынып калмактар,
Кыргыздын малын талаган.
Кыйналгандар көп болгон
Кыз, аял, жаш баладан.

Ушундай эле элдин кыйналганын баяндаган түшүнүк «Шырдакбек» эпосунда да бар. Качан Шырдакбек төрөлгөндө көп кыйноону көргөн эл абдан сүйүнөт:

Кылымдан көрдүк зордукту,
Кытайдан көрдүк кордукту.
Калчадан көрдүк зордукту,
Калмактан көрдүк кордукту.
Аяк асты болгондо,
Айрып алчу бала деп,
Кордук көрүп жүргөндө,
Коргоп калчу бала деп.
Сынчылар сынап отурду,
Шырдакты сынга толтурду¹.

Ошентип эзүүгө каршы жалпы элдин көтөрүлүшү чыгат, Тарыхый маалыматтарга караганда калмактардын Жунгария мамлекети XVIII кылымдын башында эч кимге көз каранды болбогон төрт чоң уруунун (Чорос, Хошот, Дурбот, Тургут) хандыгы болгон. Ар бир уруунун башында өзүнүн башкаруучулары турган менен Чорос уруусуна баш ийишкен². Бирок А. Голубев ал калмак ханы ким болгонун эскерген эмес. Ага карабастан элдик оозеки чыгармада калмактардын башкы ханы Кантаажы болгону баяндалат. «Шырдакбек» эпосунда Кантаажынын Калдама, Ажаан деген эки уулу Чүй боорун жана Анжиянды бийлеп турганы андан башка калмактардын Чагай, Амурсан деген хандары болгону айтылат. «Эр Солтоной» эпосунда калмак ханы Уюл деп көрсөтүлгөн. Кандай болсо да Жунгария мамлекетинин Орто Азиядагы 3—4 кылымдык бийлиги учурунда бир

¹ Фонду, инв. № 1014,40-бет

² А. Голубев. Отрывок из Путешествия в Среднюю Азию — Заилийский край. «Записки императорского Русского географического общества», Кн. 3. СПб., 1861, 106-бет.

канча хандар которулганы белгилүү. Кеп мына ошол хандардын көркөм образга кириши жөнүндө болуп жатат. Эпостордогу калмак хандарынын кайсынысын албагын өздөрүнүн кара мүртөз, адилетсиздиги менен белгилүү. Анткени алар ар убакта эзүүнү, баскынчылыкты жактап турушат. Ал эми баскынчылык согушту баштаган адам канчалык акылдуу болгонуна карабастан адилеттүү боло албасы тарыхтан маалым. Дал ушул жерден «Шырдакбек» эпосундагы бир эпизод эске түшөт. Калмак ханы Чагай Шырдакбектин чебин ала албай койгондон кийин анын аялы аркылуу чептин сырын билүүнү ойлоп аялды алдыртадан буза баштайт. Аял Шырдакбектин боз жоргосун минип Чагайга качып барат. Калмак ханы «кантсе да Шырдакбек катынынын баркына жеткен эмес экен, байкушка көп кордук көрсөткөн го» деп ойлойт да, сырын сурайт. Анда аял Шырдакбектин аны көлөкөдө бактырып, күнүнө кырк кара койдун шыймылчагындагы чучукка палоо бастырып, алдына мамык төшөп турарын айтат. Ошондо Чагандын ачуусу келип, аялды эки төөгө тарттырып өлтүрүп, этин кескилеп итке салып жиберет. Шырдакбектин боз жоргосун өзүнө берип достошот.

Негедир эпостун ушул эпизоддо душмандын ханынын адилеттүүлүгүнө эл ыраазы болгонсуйт, табасы канат. Анткени аялдын каргашалуу чыккынчылыгы душманга жакканы менен дегеле адам иштей турган иш эмес. Анын үстүнө элдик чыгармаларда коркок, чыккынчы адамдарды душмандар да жакшы көрбөсү, алар убактылуу гана утуш үчүн пайдаланышканын көрсөтөт. Дал ошонун негизинде Чагандын Шырдакбектин аялын жазалашы адилеттүүлүктү көрсөттү. Бирок калмак ханы муну башка максатта иштеди. Ал кыргыздарды дагы көпкө эзүү максатын кездеп боз жоргону кайра Шырдакбекке берип достошту. Элдик реализм турмуштун эң терең катмарына чейин көрсөтө турганын дал ушул «Шырдакбектин» эпосунан дагы бир жолу түшүнөбүз. «Шырдакбек» эпосунун чыгуу мезгили «Эр Солтоной» эпосунан мурдараак болгондуктан ага бир аз токтоп кетүүгө болот.

«Шырдакбек» эпосунун чыгыш жагы «Эр Солтоной» эпосунан мурда деген ойго келишке андагы окуялар далил болуп турат. Шырдакбек боз жоргону челден кармап келгенден кийин калмакка каршы көтөрүлгөн элди бириктирип, Анжиянды бийлеп турган Контаажынын Калдама деген баласын кубалап чыгат. Калдама кышында качып келатып көчкүдөн өлөт. Бирок Шырдакбек калмактарды кыргыз жеринен бүтүндөй айдап чыга албаган:

Ош, Анжиян, Маргалаң,
Ордосу Кокон, Наманган.
Аягы Кожонт, чоң Ташкен
Сурап турду Шырдакбек¹.

Буга караганда ал Орто Азиядагы калмактарды түштүктөн гана кубалап чыккан. Ал эми «Эр Солтоной» эпосунда Болоткан менен Темиркан калмактарды кыргыз жеринен бүтүндөй айдап чыкканы айтылат. Дал ушунун өзү эле «Эр Солтоной» эпосунун пайда болушу XVIII кылымдын акырына туура келет го деген ойду пайда кылат. Анткени, А. Голубевдин берген маалыматына караганда калмак мамлекетинин эң акыркы хандыгы кара кыргыздар тарабынан Балкаш көлүнүн жээгинде 1771-жылы талкаланган.²

Биз бул жерде «Шырдакбек», «Эр Солтоной» эпосторундагы окуялар XVIII кылымда өткөн деген пикирди айтканда ошол эле мезгилде эпос жарала калды деген пикирден алыспыз. Мүмкүн бул окуядан бир канча кийин, убакыттын өтүшү менен, эл башынан өткөн тарыхый турмуштун эл оозундагы уламага өтүшү аркылуу майда жомок, тарыхый сөз катары тарап бара-бара акындардын күчү менен бир доорду элестеткен эпикалык көркөм чыгармага айланышы мүмкүн. Аны «Эр Солтоной» эпосунун жаралуу фактысы да далилдеп турат. «Шырдакбек» болсо башкача. Себеби, боз жорго жана анын аялы

¹ Фонду, инв. №1014, 23-бет.

² Отрывок из путешествия в Среднюю Азию — Заилийский край. 108-бет.

жөнүндөгү окуя өзүнчө легенда, жомок катары айтылып көп замандардан бери келаткан сыяктуу. Анда кошумчалар өтө күчтүү. Шырдакбектин боз жоргосу кайыптан бүткөнүн, ал «чөлдө туулуп, чөлдө өскөн», бир күндө Кашкарга барып Анжиянга келип турганын өтө эле апыртып баяндайт. Сымбаты да өзгөчө:

«Атасы тоонун тобурчак
Энеси чөлдүн Музбурчак.
Кара байыр казан ат,
Калбыр өпкө, жез канат.

.....

Канаты бар өзүндө,
Шарапаттуу буудандын
Шам күйөт эки көзүндө
Бар мүчөсү келишкен
Марал шыйрак кең соору

.....

Өркөчү бийик, зээри пас,
Өйдөгө салса чарчабас.
Аркасы бийик, зээри пас,
Адырга салса чарчабас
Тайкы жал келген чара баш

.....

Жото жилик жонгондой,
Кар жилиги каккандай,
Казанат буудан боз жорго

.....

.....

Жебелеп кетсе жел жетпейт,
Жебеден аткан ок жетпейт¹.

Эпостук чыгармадагы канаттуу тулпарлардын укмуштуу касиеттери эң байыркы убактагы көрүнүш экенин айрым изилдөөчүлөр абдан туура белгилеп отурат.² Шырдакбектин боз жоргосу да ошол жомоктук тулпарлардан. Учуучу жана сүйлөөчү тулпарлар элдин учкул кыялында жаралган. Экинчи жагынан адамдардын байыркы тотемдик, магиялык түшүнүгү мезгилинде чын эле учуучу жана сүйлөөчү тулпарлардын болушуна ишенишкен.

Кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларында мындай фактылар көп кезигет. «Эр Төштүктө» Чалкуйрук, «Жоодар Бешимде» Кылкара, «Мендирманда» Керкунан жана башкалар. Баатырдык эпостордогу укмуштуу тулпарды эки түргө бөлүүгө болот. Биринчи түрү — бул эң байыркы магиялык түшүнүктө пайда болгондору. Мында жалаң күлүктүгү, укмуштай чыдамдуулугу гана айтылбастан, сыйкырдуу касиетке ээ болушу биринчи планда белгиленет. Тулпарды өкчөп чүкөгө айландырууга болот. Баатырдын башына кыйынчылык түшкөндө адамча сүйлөп акыл айтат. Көп кыйынчылыктарды, келечекте болуучу окуяларды алдын-ала билүүгө жөндөмдүү. Ошондуктан аларды минип жүргөн баатырлар да мифологиялык дүйнөдөгү укмуштуу каармандар менен кармашат. Мындай тулпарларга Чалкуйрук, Кылкара, Керкунан кирет. Чындыгында бул тулпарлар катышкан

¹ Фонду, инв. № 1014, 32—34-беттер.

² В. Ж и р м у н с к и й . Народный героический эпос. М.-Л., Госполитиздат, 1962, 211-бет.

эпикалык чыгармалар адам турмушундагы алгачкы мезгилдеги түшүнүктөрдү баяндайт. Жаратылыштын сырлары жалаң сыйкыр аркылуу гана түшүндүрүлөт.

Адамдар кийинчерээк жаратылыш сырларын түшүнө баштаган мезгилде айбандардын кубулушу, сүйлөшү мүмкүн эместигин байкаган. Ал учурда элдик оозеки чыгармадагы бай фантазия реалдуулукка жакындайт. Элдик баатырлар жаратылыштын кара күчтөрүнө каршы күрөшпөстөн баскынчылар менен салгылашат. Алардын тулпарлары сүйлөп же кубулуп кете албайт. Бирок баатырга жараша таң каларлык күчтүү, күлүк. «Сүйлөйүн десе тили жок, адамдай эстүү жаныбар» деген түшүнүк менен берилет. Шырдакбектин Бозжоргосу, Манастын Аккуласы, Табылдынын Арча торусу дал ушундай тулпардан. Бирок булардын күлүктүгүн түшүндүрүү үчүн «капталында канаты бар» деп сүрөттөлөт. Элдик оозеки чыгармадагы мындай гипербола реалдуулуктан четтеп кетпейт. Тескерисинче ал баатырдын тулпарынын күлүктүгүн түшүндүрүү үчүн башкы ролдорду ойнойт. Шырдакбектин Бозжоргосу дал ошондой ыкта сүрөттөлгөн. Эпостогу негизги окуянын бири катары калмактарга каршы Шырдакбектин жүргүзгөн күрөшү болсо да окуянын өнүгүшүндө эки башкы маселе бөлүнүп чыгат. Мунун биринчиси Бозжоргонун өзгөчөлүгү, экинчиси Шырдакбектин аялы жөнүндөгү окуя. Бозжоргонун айрым касиеттери легендага айланып кеткендиктен, элдик оозеки чыгарманын башка түрүнө да таасирин тийгизген.

Ал түгүл «Жаңыл-Мырза» эпосунда Жаңылды кармаш үчүн кыргыздан эр тандап, тулпар камдаганда эрден Акчокорду, тулпардан Шырдакбектин Бозжоргосун жактырышкан. Мында экинчи жагынан айтуучулар «Жаңыл-Мырза» менен «Шырдакбек» эпосун байланыштырганы да байкалат. Анын үстүнө карыялардын айтуусуна караганда Жаңыл-Мырза да, Шырдакбек да XVII кылымдарда жашаган тарыхый адамдар катары берилген. Эмнеси болсо да тарыхый чындыктын үлүшү бул эки эпосто бар деп айтарлык. Тарыхый фактыларга караганда «Шырдакбек» эпосунда айтылган Амурсан Ойрот мамлекетинин Орто Азиядагы эң акыркы ханы болгон. Ал чечек менен ооруп, 1757-жылы өлгөн¹. Кантажынын² тушунда Калдама Анжиян тарапты башкарып турган жана ал Шырдакбек менен болгон согушта качып келатып көчкүнүн астында калып өлгөнү эпосто кеңири берилет. Ушул факты да тарыхый изилдөөлөрдө жолугат³. Калмак мезгилиндеги окуяларды изилдеп жүргөн А. Вышнегорскийдин «Предания из калмыцкого времени у современных каракиргиз Аулиеатинского уезда» деген эмгегинде Галден-Цыренъ Ташкенди башкарып турганын келтирет⁴. А. Вышнегорский ушул эле эмгегинде калмактардын мамлекетинин талкалана башташын, анын себептерин келтирет да, Кокондо бек болуп турган Шырдакбек менен калмак ханынын ортосунда 12 айга созулган согуш болгонун, ал чатак Бозжоргодон чыкканы кыскача баяндалат.

Согуштун акырында калмак ханы Шырдакбектин аялынын чыккынчылыгы менен Коконду алып Шырдакбек жана анын Муратбек, Чурубек (Шурубек болуу керек — С. 3.) деген бир туугандарын даргага тартып, бешиктеги Кабылбек деген баласына Бозжоргону таштап «күйөөсүнө жакшылык кылбаган мага жакшылык кылабы» деп Шырдакбектин аялы Сулубекти өлтүрүп кетет. Ушинтип бул улама сөзгө караганда да «Шырдакбек» эпосундагы окуялар болгон сыяктуу. Бирок биз буга карал Шырдакбекти тарыхый поэма деп айтуудан алыспыз. Анткени эпостун негизи тарыхый чындыкка барып такталса да, абдан кеп кошумчаларга туушар болгон. Ал жогоруда айтылган Бозжоргонун образынан да көрүнүп турат.

Эпостун жаралышына алгачкы түрткү Бозжорго жөнүндөгү легенда болсо да, калмык

¹ В. В. Бартольд. Очерк истории Семиречья. Фрунзе, 1943, 88-бет.

² Эскертүү: Кыргыздар Кантажыны эпостордо калмактардын башкы ханы катары көрсөтөт. Чынында хун-тайчжи калмак ханынын башкы чени болгон. Калмак бийлигинин убагында бир канча хандардын муундары хун-тайчжи деп аталган. 1634-жылы хандык кылган Хара-Хула, анын баласы Батур, андан кийинки Галдан-Цэрэн да хун-тайчжи деп аталып келген. Тайчжи калмак тилинде төрө, князь, хан деген мааниде колдонулган. Хун—чоң, башкы Деген түшүнүк кишинин аты катары колдонулуп кетиши толук ыктымал.

³ В. В. Бартольдун жогорку эмгегинде, 87-бет.

⁴ А. Вышнегорский. Предание из калмыцкого времени у современных каракиргиз Аулиеатинского уезда, 4-бет. (Бул китептин чыккан жылы белгисиз. XIX кылымдын акырында чыккан болуу керек).

доорундагы кагылыштар, элдин баскынчылардын алдында жабыр тартышы негизги себептерден болгон. Дал ошол учурда Шырдакбек сыяктуу элдик баатыр керек болду. А. М. Горькийдин сөзү менен айтканда алгачкы коомдогу адамдардын өзүн-өзү тарбиялоо ыктары эң эле жөнөкөй болгон. Алар өздөрү күрөшкөн жырткыч айбандардан күчтүүлүгүн көрсөтүп, жеңип чыгуудан мурда арстандарды жеңип чыккан Самсон жана Геркулестер жөнүндөгү жомокторду жараткан⁵.

«Шырдакбек» эпосунун жаралышы да баскынчыларды элдик баатырлардын тайманбаган күрөшү менен гана кубалап чыгууга мүмкүндүгүн көрсөткөн идеяда экенин танууга болбойт. Экинчи четинен алганда ал идеянын турмуштагы чындыгы да болгон. Шырдакбек, Эр Солтонойдун өзү дал эпостогудай сүрөттөөдө болгон менен, элдин камын ойлогон баатырлардын реалдуу образынан келип чыкканы байкалат. Эпос боюнча Шырдакбектин образындагы негизги идея эзилген элди азаттыкка чыгаруу:

Казак, кыргыз балдары,
Калкымдан кабар албасам.
Келген калмак бетине
Келтирип ордо салбасам.
Коломолуу кол баштап,
Кошунум менен барбасам.
Атпай журттун убалы
Анда менин мойнумда. (26-бет)

Шырдакбектин мындай бел байлаган сөзү «Курманбек» эпосундагы Курманбектин монологуна окшогон менен, конкреттүү бир окуяны кубалап, өнүкпөйт. Мында уруштун жүрүп жаткан майданы, кырк жигиттин же коломолуу Колдун согуштук картинасы тартылбайт. Калмактардын өздөрүнчө гана дүбүрөшүнөн:

Солондорду сойлотту,
Соолтмок болду ойротту. (29-бет)

деген сөзүнөн кандуу согуш болуп жатканы байкалат. Кыргыздын баатырдык эпосторуна мындай ыкма мүнөздүү эмес. Бирок ага карабастан, «Шырдакбекти» баатырдык эпосторго кошпой коюуга болбойт. Анткени «Шырдакбек» эпосунун окуясына таандык өзгөчөлүктөр (коргон, Бозжорго, аялынын окуясы) кеңири сүрөттөлгөнү менен эпостун борбордук идеясы калмактар менен болгон күрөшкө арналат. Бирок кийинчерээк эпостогу баатырдык күрөштөрдүн жүрүшү анча маанилүү болбостон, Шырдакбектин Бозжоргосу жана чыккынчы катыны жөнүндөгү легендага көңүл бөлүнүп негизги багыты бурулуп кеткен. Бул жөнүндө Алтайлыктардын баатырдык эпосун изилдеген Н. К. Дмитриевдин пикирине кошулбай коюуга болбойт. Ал баатырдык эпостор айрым учурларда майдаланып жөө жомокторго айланып кете турганын көрсөтөт¹. Мындай фактылар кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларында көп жолугат. Кыргыздын элдик оозеки адабиятын талбай жыйнаган Каюм Мифтаков: «Эл өзүнүн тарыхы — эл адабияттарын бир жанрдан экинчи жанрга болсо да сактаган»² дейт. Ал мындай пикирди Чоң Алайдагы Бекмуратов Тагайдан жазып алган «Эр Манас», «Эр Кошой», «Камбар» жөө жомокторун жазып алганда айткан. Эпостордун жөө жомокко айланышы эпостогу окуяларга жана айтуучунун талантына байланыштуу болгон. Биринчи учурда эпостогу айрым кызыктуу окуялар өзүнчө жөө жомок түрүндө айтылып кетет. Экинчи учурда эпосту айтуучу акындын таланты жок болсо, поэмадагы негизги окуялар бириктирилип, негизги поэтикалык касиеттери жоголот да, жөө жомокко айланат. Тескерисинче, чоң

⁵ А. М. Горький. О литературе. М., «Советский писатель», 1963, 189-бет.

¹ Н. К. Дмитриев. Предисловие к алтайскому героическому эпосу «Когутэй». М. Л., Госполитиздат., 1935.

² Фонду, инв. № 385, 386.

акындар жөнөкөй эле жөө жомоктордон эпосторду жаратат. Анткени эпосту жаратуучу акын коомдогу ар түрдүү окуяларга турмуштун өзүндөй ыраң берип иштеп чыгууга аракеттенет. Кээде жөө жомоктун жалпы сюжети сакталган менен, бүтүндөй жаңы формага, жаңы поэтикалык көркөмдүккө ээ болот. Бул айрыкча Калык Акиев иштеп чыккан «Карач Дөө» жана Ташматов Дозунун «Карач, Көкүл баяны» деген поэмаларда ачык байкалат.

«Карач Дөө»³ эл арасында кеңири айтылып келген жөө жомоктордон. Азырынча мунун Калык Акиевдикинен башка ыр менен айтылган варианты жок. Анын мурда кара сөз түрүндө — жөө жомок катары айтылып келгенин Калык мойнуна алат⁴. Бирок жөө жомок болгон күндө да алынган окуясы кыргыз элинин калмактар менен болгон чатакка арналган. Мындай окуя, сюжет кыргыздын эпосторунда традицияга айланган. Тарыхтагы жунгария же калмак доору кыргыз элинин коомдук түзүлүшүнө жана саясий абалына абдан катуу таасир берген. Бир нече жүз жылга созулган кандуу кагылыштар, эзүү элдик оозеки чыгарманын жанрынын бардык түрүндө өз изин калтырган. Калмак доорунан мурда айтылып келаткан желмогуз, жезкемпир, алп, дөөлөр шумдуктуу баскынчы, эзүүчүлөрдүн образы катары чыга келген. Бул «Карач Дөө» жомогунда абдан ачык байкалат. Жомокко катышкан каармандар адамдардын байыркы фетиштик түшүнүгү мезгилинде пайда болгону белгилүү. Мында ошондой эле байыркы общиналык коомдо пайда болгон баатырдык жомокторго таандык үч түрдүү сюжеттик сызык бар.

1. Мифологиялык укмуштар менен күрөшүү (дөө, пери, желмогуз ж.б.): «Карач Дөөдө» үч баштуу желмогуз кемпир, Ак, Кара, Көк дөөлөр бар.

2. Баатырдын аял издеши жана ал үчүн күрөш (Карач Ак, Кара, Көк дөөлөрдү өлтүрүп алардын аялдары: Карлыгач, Айганыш, Зулайканы алат).

3. Мекенин — ата-журтту коргоо темасы. Карач жоого аттанарда:

Төгүлгөн элдин каны үчүн,
Таланган элдин малы үчүн
Талап кеткен дөөлөрдү¹ (84-бет)

ташка чабам деп жулунат. Сөзсүз, бул сюжеттик сызыктар бардык эле баатырдык жомокторго милдеттүү түрдө таандык эмес.

Бирок байыркы общиналык доордо пайда болгон эпикалык чыгармалар эч бир өзгөрүлбөстөн сакталып кала бербейт. Элдин улам кийинки турмуш жагдайына байланыштуу мурдагы мифологиялык алптарга күрөшкөн баатырлар белгилүү бир баскынчыларга каршы чыгышат. «Карач Дөөнүн» алгачкы нускасы мифологиялык үч баштуу жезкемпир жана анын үч баласы менен Карачтын согушу жөнүндө экенине талаш жок. Мындай сюжет «Эр Төштүк», «Жоодар Бешим», «Карач Көкүлдө» да кеңири берилген. Байыркы баатырдык жомоктордогу алп, дөөлөр, жезкемпирлер белгилүү бир элдин, улуттун өкүлү болбостон, жалпы эле адамзаттын душманы катары көрсөтүлгөн. Алардын өздөрү гана адамдык мүнөздө, кейипте сүрөттөлөт.

Кийинчерээк айтуучулар тарабынан өзгөртүүлөр киргизилген. Мисалы, бул Калыктын «Карач дөөсүнөн» ачык байкалып турат. Мында мурдагы мифологиялык образдар калмак хандарына алмашылган. Дал ошондуктан үч баштуу жезкемпир да, Ак, Кара, Көк дөөлөрдүн образы байыркы укмуштуу касиетин жоюп, жөнөкөй эле адамдык сапатка ээ болуп калган. Алардагы сыйкырдуу, адам акылы жетпеген касиеттер эпосто орчундуу мааниге ээ болбостон, кадимки эле баскынчылык кылган хандардын иштери борбордук орунду ээлейт.

Жомоктун башталышында бир мезгилде кыргыздар Кароол тоосу — Текес тарапта Кадаң баатырдын башкаруусу астында жашап турганы айтылат. Ошол учурда Калмактын

³ Фонду, инв. № 368.

⁴ Ошонун өзүндө, инв. № 368.

¹ Фонду, инв. № 368, 84-бет.

үч баштуу желмогуз кемпиринин Ак дөө, Кара дөө, Көк дөө деген балдары Кадаңга кол салмак болот. Жезкемпир Карач дөөнүн төрөлүп калышы жөнүндөгү болжолун айтат. Бирок анын төрөлгөнү жөнүндө так билбегенден кийин балдарына Кадаңга каршы аттанууга уруксат берет. Ак дөө, Кара дөө, Көк дөө Кадаңдын Карамергенин өлтүрүп (Карач анда жаш болот), элин чаап, алтын-күмүшүн артып, жылкысын тийип кетет. Эпостун биринчи бөлүгү ушуну менен бүтөт.

Эпостун экинчи бөлүмү өч алуу үчүн аттанган Карачтын эрдиги жөнүндө болот. Анын алп болуп төрөлгөнүн көрсөтүш үчүн кыргыздан чыккан тулпарлар көтөрө албай кыпчак, өзбек, түркмөндөн тулпар издетип, акыры Чамбылдан табылган лөккө минип жоого аттанат. Карач эки жылда Ак дөө, Кара дөө, Көк дөөлөрдү өлтүрүп элине кайтат.

Эпостун бар болгон сюжети ушул. Биз муну эпос деп шарттуу түрдө гана алып жатабыз. Анткени мунун негизги касиеттери тереңирээк байкаганда жөө жомокко өтө жакын экени көрүнүп турат. Эпосто алда качан чечилип калган традициялык-сюжеттик элементтер (баатырдын төрөлүшү, өсүшү, эрдиктеринин сүрөттөлүшү ж.б.) мында сакталган эмес.

Эпостор жөө жомоктон пайда болушу мүмкүн болгон күндө да аларды ырга айландырылышы менен чектеп коюуга болбойт. Ал белгилүү бир этапты басып өтүп элдин кан-жанына аралашкандан кийин, жана андагы окуялардын элдин идеясына туура келиши менен оформить этилет. К. Маркс мифологиянын пайда болушун жаратылыштын, жана коомдун ар түрдүү формаларынын аң-сезимдүүлүксүз эле көркөм образдарга айландылышы менен жаралат дейт¹. Ал эми эпостор болсо тескерисинче, жаратылышты жана коомдогу идеяларды аң-сезимдүүлүк менен чагылдырат. Ошондуктан элдик эпостун идеялык түшүндүрүүчү поэтикалык ыктары, салттары иштелип чыккан. Элдин цивилизациясы канчалык жаш же жаңы гана өнүгүп жаткан доорунда болсо, андагы апыртуулар жана ойдон кошулган сыпаттоолор ошончолук күчтүү жана адаттан тышкары болот².

Эл эпостогу апыртууларды окуя кызыктуу болуш үчүн атайы кошулган көркөм каражат катары карабайт. Алар дал ошондой баатырлар болгон же болуш керек деп ишенишет. Коомдук формациянын белгилүү бир баскычында бул туура көрүнөт. Эпосту жаратуучулар муну аң-сезимдүү түрдө сезип турат. Ошондуктан:

Жармы жалган, жармы чын,
Жанында турган киши жок.
Көбү жалган, көбү чын,
Көрүп келген киши жок, —

деп эскертүү жасашат. Алар ошону менен бирге өзүнөн мурдагы айтуучулар тарабынан иштелип калган эпостун поэтикалык традициясын буза албайт. Ал өзүнүн талантынын деңгээлине жараша эпостун көркөмдүгүн начарлантып же күчөтүшү мүмкүн. Бирок иштелип калган даяр сюжетти бүтүндөй бузууга кудурети жетпейт. Андай болгон күндө «биз уккан эпос мындай эмес эле» — деп, элдин укпай коюшу мүмкүн. Калык Акиев ошол эл айтып жүргөн эле жөө жомокту чоң жомок кылып (эпос) иштеп чыгууну ойлогон. Бирок эпостун негизги традицияларын сактабагандыктан чыныгы эпосту жарата алган эмес.

Эл арасында эң көп айтылган баатырдык жомоктордун бири «Карач, Көкүл баяны» же жөн эле «Көкүл» элде жөө жомок түрүндө да, жомок (эпос) түрүндө да айтылып жүрөт. Бул «Карач дөөгө» караганда сюжеттик жана көркөм формасы жактан алда канча такталып калганы байкалат.

«Көкүл» жалаң эле кыргыздарда айтылбайт. Казактарда айтылып жүргөн «Көкүл»

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т.12, 737-бет.

² А. В а м б е р и. Очерк Средней Азии. М., 1868, 323-бет.

³ А. В а м б е р и. Очерки Средней Азии. 351-бет.

жомогу XIX кылымдын экинчи жарымында айрым европалык окумуштуулар тарабынан жазылып алынган.³ Бирок мындан «Көкүл» жомогу кыргыздардыкы эмес деген корутунду келип чыкпайт. Анткени казактардагы «Көкүл» жомогу менен кыргыздардагы «Көкүлдүн» ортосунда көп жалпылыктар болгон менен, ар бир улуттун турмуш өзгөчөлүгүнө байланыштуу айырмачылыктар көп. Бул айрыкча андагы сюжеттик өзөктөн, көркөм формадан ачык байкалат. Казактарда айтылып жүргөн «Көкүл» жомогунда Көкүлдүн үйлөнүшү, жортуулдары үйүнө келиши жөө жомок түрүндө берилип, кыргыздардын үч эпосундагы окуянын айрым эпизоддоруна окшоп кетет. Мисалы, Көкүлдүн үйлөнүү учуру — хандын кызын Жамбы атып алышы «Кожожашка», жортуулдары жана Көкүлдүн атынын сүйлөшү «Төштүккө», жомоктун акырында Көкүлдүн аялын, карындашын хандын ала коюшу, (Көкүлдү согушка жумшап жиберип) энесин кой кайтаргышы «Эр Табылдыга» окшойт. Негедир мындай окшоштуктар жалаң эле казак, кыргыздын элдик оозеки чыгармасында эмес, бүткүл дүйнөдөгү элдердин оозеки адабиятында көп жолугат. Бул болсо элдердин ортосундагы ар дайым карым-катнаштар болуп, анда жалаң соода, экономикалык байланыштардан башка маданий, духовный катнаштар түзүлүп, алмашуу, оошуу боло турганын түшүндүрөт. Бирок мындай окшош темадагы, сюжеттеги чыгармаларды жалаң гана «көчмө сюжет» катары түшүндүрүүгө болбойт. Себеби, бул чыгармаларда, жомоктордо жалпы адамдарга таандык касиетке ээ болгон — баланы зарлап күтүү, сагынуу, эрдик, мекенди коргоо, — кара күчтөргө жана душманга каршы чыгуу, эл-жерин сүйүү, адамдардын байыркы түшүнүктөрү ар бир улуттук өзүнүн басып өткөн жолунда кезиккен зарыл маселелерден болуп кала берет. Ошондуктан тарыхта катнашы болбогон элдердин ортосунда маданий, адабий жалпылыктардын болушу мүмкүн.

Кыргыздарда «Көкүл» жомогу «Көчпөсбай», «Карач, Көкүл» «Көкүл» деген темаларда жөө жомок жана жомок түрүндө айтылып келген. Бул сөзсүз айтуучу адамдарга байланыштуу болгон. Карапайым адамдар жөө жомок түрүндө, акындар эпос-жомок кылып айтышкан. Мындай пикирдин тууралыгын элдик оозеки чыгармаларды кеңири изилдөөгө алышкан белгилүү фольклористтер да ырасташат¹.

Бир эле чыгарманын ар түрдүү формада — прозалык жана ыр түрүндө өмүр сүрүшү башка элдердин элдик оозеки чыгармасында да кеңири жолугат. Мисалы, Орто Азиядагы элдерге кеңири тараган «Көр уулу» эпосу түркмөндөрдө, азербайжанда, өзбектерде проза түрүндө, тажиктерде, казактарда ыр формасында айтылып жүрөт.

Ушул эле сыяктуу «Көкүл» жомогунун ар түрдүү формада элге тарашы эл оозеки чыгармасындагы жат көрүнүш эмес. Ал түгүл эпостук формага алда канча өткөн, өзүнүн традициялык салты боюнча ыр түрүндө айтылып жүргөн «Манас» эпосу да алайлык кыргыздарда проза түрүндө жөө жомок катары баяндалат². «Көкүл» жомогу Өзбеков Карнактыкы боюнча «Көчпөсбай» деген ат менен проза жана ыр аралаш айтылат³.

Жомоктун башында Көчпөсбай менен Карагул, Сарыгул деген аталаш бир тууганы жөнүндө кабар берет да, негизги окуяга өтөт. Мында элдик оозеки чыгарманын ошол элдин өткөндөгү турмушуна тике байланышы бардыгы ачык байкалат. Кыргыздарда «күнүнүн күлү жоо» деген кеп бар. Анда көп аял алган адамдардын аялдары, балдары ортосундагы чыр-чатактар, көрө албас душмандык иштер болуп турары көрсөтүлөт. Дал ошол чыр-чатак көп жомокторго негизги сюжет болуп кирген. Жомоктун идеялык мотиви да ошол сызык боюнча өнүгүп, чечилип отурат:

Карагул менен Сарыгул
Аладан бээ союптур,
Ашыркы элди жыйыптыр,
Куландан бээ союптур,

¹ В.М. Жирмунский. Эпическое сказание об Алпамыше. Изв. АН СССР ОЛЯ, вып. 2-й, 1957.

² Фонду, инв. № 385.

³ Фонду, инв. № 385.

Кумдан элди жыйыптыр,
 Тоодой этти кылыптыр,
 Көлдөй чыкты кылыптыр,
 Этти тарта-тарта келгенде
 Балалууга казы менен карта тарт,
 Баласы жокко какчеке тайдын башын тарт⁴.

Жомоктун башталышында эле энеси бөлөк Карагул менен Сарыгул Көчпөсбайдын баласы жоктугун кемсинтип чатак чыгаргылары келгени көрүнүп турат. Көчпөсбай чынында эле бул шылдыңга катуу кордолуп тойдон качып чыгат.

Мындай мотив азербайжан элинин «Китаби дедам Коркуд» деген элдик чыгармасында негизги орунду ээлейт. Анда Баюндур хан Дерсе ханды конокко чакырып баласы жоктугу үчүн күнөөлөп кара желек тактырып, кара кийиз салдырып кара койдун этин берип коёт. Азербайжан элинин жарым көчмөндүү патриархалдык орто кылымдык турмушунда бул жеткен кордоо болгон. Ошон үчүн Дерсе хан тойдун этин жебей үйүнө ыйлап келип түшөт. Дал ушул көрүнүш, мотив «Көкүл» жомогунун да андан аркы өнүгүшүнө шарт түзгөн. Анткени мындай кордоо элдин идеалына туура келбейт, эл ошол үчүн «как баш» аталган адамдын балалуу болуусун каалайт жана токсонго чыккан абышканын каалаганындай эркек бала берет. Ал бала баатыр болот да, ошол кордолгон учурдун кирээсин чыгарат, өч алат. Элдик эпостордо баатырдын төрөлүшүнө эки түрдүү негиз болуп жүрөт. Биринчи түрүнө баласыздыктын корун тарткан кемпир-чал элдин батасын алып же мазарга сыйынуу менен тилегине жетиши — балалуу болушу, экинчисинде балалуу болсо да санда жок болуп шылдыңга дуушар болушу менен эл башына түшкөн мүшкүлдөн куткаруучу эрди тилейт. «Алтымыш жаман бергиче, ашыктай жалгыз» берүүсүн өтүнөт. Кээ бир учурда бул экөөнүн бир эле жомокто, эпосто учураганын жолуктурабыз. Анткени ал чыгарманы жаратуучу акын кайсы вариантын тандап алса эрктүү. Ушул эле мүнөз биз сөз кылып жаткан «Көкүлдө» да жолугат. Жогоруда айтылган Өзбеков Карнактын айтуусуна караганда Ташматов Дозуда башка. Биздин байкашыбызга караганда Ташматовдун вариантына караганда Өзбековдуку нукура элдегиси боюнча. Ташматовдо акындык талант бар, ал атайы элден укканынын негизинде «Көкүл» эпосун жаратууга аракет кылган. Ал эпостун башталышындагы автордук баяндамадан эле көрүнүп турат:

Уюган бороон эпкинди,
 Улама бизге жеткирди.
 Алгачкы болгон эпкинди
 Ата тек бизге жеткирди.

....

Бир кезде өткөн эпкинди,
 Бир тобун бизге жеткирди.
 Улуулар айтып улаган,
 Убара кылбай эч кимди.

Чындыгы канча, жалганы —
 Чынында күмөн ал дагы.
 Тарыхта болгон орду жок,
 Табыла элек ал жагы¹ ж. б.

Ташматовдуку боюнча Кеденбай деген бай токсонго чыкканча бала көрбөй жүрүп түш көрөт. Түшүндө жайылып жүргөн жолборстун жашынан кармап алат. Ошентип түшү

⁴ Фонду, инв. № 5173.

¹ Фонду, инв. № 5181.

туура келип балалуу болот. Ташматов «Көкүл» жомогун «Төштүктөгү» фантастикалык элементтен ары көтөрө алган эмес. Ташматовдуку боюнча Көкүл эр жүрөк, адилеттүү баатыр. Жезкемпирдин азабынан Карач дөөгө качып барат. Негедир кыргыз эл жомокторунда элдик баатыр канчалык кыйын болсо да, жети баштуу жезкемпирден коркушат. Андан качып кутулууга аракет кылышат. Жалгыз гана Карач дөө желмогуздан коркпойт. Калык Акиевдин «Карач дөөсүндө» жана Дозу Ташматовдун «Карач, Көкүл баянында», Өзбековдун «Көчпөсбайында» да Карачтын жезкемпирден коркпогону айтылат. Бул адамдардын табияттын каардуу күчтөрүн багынтууга болот деген кийинки учурдагы идеясы сыяктуу сезилет. Көкүлдүн жаш кезинде жезкемпирден качып кан ичме Карачка келиши эки вариантында тең бирдей. Көкүл аркылуу жезкемпир Карач дөө менен жоолашып экөөнүн ортосунда катуу кыргын болот. Жезкемпирди балдары, кыздары менен кошо Карач менен Көкүл өлтүрөт. Андан кийин Көкүлдүн эрдиктери башталат. Дозу Ташматовдун вариантында Көкүлдүн эрдиктери мергенчилик шооктон уланып жер алдына түшүп Жылаан — Бапайдын Жыламыш аттуу сулуу кызын алып Жезбилекти туткундан бошотуп, Кулан мергенди өлтүрүшү менен биринчи бөлүгү бүтөт.

Экинчи бөлүгүндө Көкүл экинчи жолу жер алдына түшүп, Жылаан-Бапайды камап жаткан Чоюн алпты өлтүргөнү жана хан болгону сүрөттөлөт.

Өзбеков Карнакта Көкүлдүн жортуулдары жер үстүндө болот. Бирок мында ак, кара, кызыл дөөлөрдүн катышы менен көк падышасы да катышат. Эки вариантында тең Көкүл эзилген элге жардамга барат. «Көкүл» жомогунун идеялык багытында мифологиялык каармандар менен болгон күрөш жаткан күндө да адилеттүүлүктүн жеңиши жөнүндө ой ишке ашат. Жомокто эң көп эски, байыркы түшүнүктөр сакталган. Алгачкы адамдардын дүйнөнүн жаралышы үч бөлүктүү жер асты, жер үстү жана көктө да адамдардын жашашы жөнүндөгү ой болжоосу мында бар. Ал түгүл Жылаан-Бапай падыша жыландарда падыша деген легенда, мифтер, Керкулундун адамча сүйлөшү жөнүндөгү фетиштик түшүнүк «Көкүлдө» толугу менен сакталып калган. Монгол жана түрк элдеринин эң эски жомокторунда жана легенда, мифтеринде айбандардын ар түрдүү кесиптеги адамдардан чыккандыгын түшүндүрүшкөн. Мисалы, Кирпи-чечен мурда бий болгон. Мадыл — байдын кызы, Көр чычкан — байдын баласы, Суур — мергенчи, Күжүк, Зейнеп эже, синдилүү кыз болгон. Бул орус окумуштуусу Г. Н. Потаниндин жыйнаган материалдарында кеңири көрсөтүлгөн¹.

«Көкүл» жомогунда жезкемпирден башка укмуштуу касиеттерге ээ болгон Түмөн алп, Жаман алп, Жуп желкеси он эки таман алптар бар. Ал эми Көкүл менен кармашкан Кызыл Дөөнүн жүрөгү көлдү солутуп, ичегиси ташты эритет. Жомоктун фантастикалык сюжети Өзбеков Карнактын вариантында эң сонун берилген. Көкүл энесинин ичинде жатып эле:

Айланайын энеке,
Тобулгуну кармай көр,
Тобулгудай жаным бек болсун,
Айланайын энеке,
Ыргайды кармай көр,
Ыргайдай жаным бек болсун,—

деп кыйкырат. Ал эми туулганда:

Асты жагын караса,
Алтын Көкүлү бар,
Аркасына караса,
Аяктай кара калы бар,
Эки колун толтура
Кан чеңгелдеп түштү дейт.

¹ Г.Н. Потанин. Очерки Северо-Западной Монголии, вып II. СПб, 1881, 146-162-беттер.

Элдик чыгармаларда фантастиканын реалисттик сүрөттөөгө айкалыша колдонулушу ушундан да көрүнөт. Көкүлдүн туулушу менен анын көрүнүшүнүн ортосунда сүрөттөө жагынан эки стиль — реалисттик жана романтикалык стилдин элементтери байкалат. Бир караганда Көкүл кадимки эле турмуштагы балдардай аркасында калы бар, башында көкүлү бар, кийин чоңойгондо мингени кер кулун. Бирок, ушул реалдуу турмушка жомокчунун ата-бабасынан бери көндүм болуп калган романтикалуу сүрөттөөсү кошулат. Көкүл жөнөкөй эле көкүлдүү эмес — алтын көкүлдүү боло калат, колуна кан чеңгелдеп эненин ичинен сүйлөп түшөт. Андан кийин укмуштуу туулган баланын укмуштуу жортуулдары башталат. «Көкүл» жомогу «Эр Төштүк» эпосундай адамдардын эн алгачкы убактардагы түшүнүгүн сактап калган. Дозу Ташматовдун варианты боюнча «Көкүл» жомогу 8149 сап ыр. Мындагы айрым сюжеттик окшоштуктар, «Эр Төштүк» эпосунда да жолугат. Бирок аларды «Эр Төштүк» эпосунан оошуп келди деп айтууга болбойт. Анткени «Көкүл» жомогунун бүткүл идеясы, окуянын өнүгүшү дал ошол окшоштукту кайталатат. Биз ал окшоштук деп Көкүлдүн жезкемпирге жолугуп, андан качып жер алдына түшүшүн эскерип отурабыз. Ал эми андан башка көп окуялар өзүнчө оригиналдуу да, кызыктуу да. «Көкүл» жомогундагы эки укмуштуу нерсе — бул жер алдындагы Жылаан-Бапайдын кызы Жыламыш сулуунун жылан түрүндөгү көрүнүшү (Дозу Ташматовдукунда) менен. Көк падышасынын (асман падышасы — З. С.) Көк мончок деген кызы жөнүндөгү окуя (Өзбеков Карнакта).

Эгерде жомоктун өзүнө таандык касиеттерин эске алып карасак адамдын ар түрдүү болуп кубулуп кетиши, айбандардын адамча сүйлөшү адаттагы эле көрүнүш болуп калат эле. Бирок ошол кубулуштардын, шумдуктардын ролун эске алганда алар фантастиканын жардамы менен реалдуу турмуш картинасын ачып жатканы сезиле түшөт. Ал эми «Көкүл» жомогунда ушундай эле түшүнүктөгү фантастикалык элементтер алгачкы адамдардын «чыныгы түшүнүктөрүн» көрсөткөн. Анткени биз «Көкүл» жомогунан башка жөө жомоктордо жылан падышасы — Шаамерен же жөнөкөй эле «аппак кичинекей жыландын» адам кейпине өтүп кубулушун жолуктурабыз. Ошондуктан элдик легендаларда, мифтерде адамдардын ата-теги айбандардан, курт-кумурскалардан болгон деген түшүнүктөр да орун алып келген. «Көкүлдө» бул түшүнүктү дагы бир жолу бекемдөөгө аракет бар. Ошондой эле Көктүн кызы Көк мончок кадимки жомоктогу хан, бектердин кыздарындай сүрөттөлгөн менен асманда (көк) өзүнчө жашоо-тиричилигинин дүйнөсү бардыгы айтылат. Бул алгачкы адамдардын аалам жөнүндөгү (наивнын) мажес түшүнүгүнүн салттуу үлгүсү катары жомоктон орун алган. Үч түрдүү дүйнө жөнүндөгү түшүнүк — бул адамдардын табийгаттын законун, ааламдын жаралышын биле элек кезегинде эң алгачкы ой болжоосунан, кыялынан келип чыккан. Ал «үч дүйнөнү» бүтүндөй билүүгө кызыгышкан. Ошол үчүн Асманды да, жер алдын да кыдырган Көкүл сыяктуу баатырды кыял дүйнөсү менен жараткан. Алгачкы адамдардын өзүн-өзү тарбиялоонун эң жөнөкөй методу деп Горький дал ушундай чыгармаларды эске туткан.

Ушул эле «Көкүл» жомогу сыяктуу али изилдене элек чоң эпикалык чыгарма катары «Жоодар Бешимди» эскерүүгө болот. «Жоодар Бешимдин» азырынча эки гана варианты бар. Биринчиси Суранчиев Калчадан 1940-жылдары Абдрахманов Ибрай тарабынан жазылып алынган. Экинчисин Орузбай Урмамбетов 1963-жылы Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусуна тапшырган. Суранчиевден жазылган «Жоодар Бешим» жөө жомок түрүндө кара сөз менен берилген. Айрым гана традициялык: «эрдигиң бар, эсиң жок, эчтеме менен ишиң жок», же:

Алаканын шак коюп,
Артын жерге так коюп,
Айтсам тилим албаган
Аңкоого башым не коштум,
Сүйлөсөм тилим албаган

Шүмшүккө башым не коштум

деген ырлар жөө жомокту шөкөттөп турат. Бул традициялык ыр саптарынын «Жоодар Бешимде» жолугушунун өзү эле жомоктун поэма түрүндө элде айтылып жүргөнүнүн далили боло алат. Анткени, ырга анча шыгы жок адамдар поэманын эң так, көркөм айтылган «туруктуу» куплеттерин сактап калышып, калган сюжетин кара сөз менен айта беришкен. «Жоодар Бешимдин» эпос катары элде кеңири айтылып жүргөнүн О. Урмамбетовдун варианты далилдеп турат. Бирок айрым эпостук чыгармаларды изилдөөчүлөр: «К. Суранчиевден жазылып алынган варианттагы «Жоодар Бешим» жөнүндөгү бөлүмдү «Эр Төштүк» эпосунун оригиналдык бир бөлүкчөсү катарында кароого болбойт»¹ деген пикирди айтып жүрүшөт. *Биринчиден*, изилдөөчү мындай ойду айтууда жалпы эле элдик оозеки чыгармалардын спецификалык өзгөчөлүгүн — алардын жандуу организм сыяктуу тынымсыз, өнүгүү абалында турушун эске алган эмес. *Экинчиден*, «Жоодар Бешим» башка варианттарында тааныш болбогондуктан дал ушундай жыйынтыкка келген. Чындыгында элдик эпостордун, эки, үч бөлүмдүү болушу адаттагы эле көрүнүш. Кыргыздарда «Манас» эпосунан кийин эле элге кеңири тараган эпос катары «Эр Төштүк» чыгармасын айтууга болот. Ошондуктан эпосту айтуучулар тарабынан эл сүйгөн каармандын мураскорлорунун кызыктуу иштери жөнүндөгү окуялар улантыла берген. Анда эпостун биринчи бөлүмүндө бүтпөй калган же башкы каармандын колунан келбей калган иштер аткарылып, адамдардын табияттын кара күчтөрүнүн үстүнөн болгон бийлиги чыңалган. Бул чындыгында коомдун өнүгүшүн көркөм формада берүү болгон. Мындай көрүнүш «Кожожаш» эпосунда Молдожаштын образы менен, «Эр Төштүк» эпосунда Жоодар Бешимдин образы менен берилген.

Молдожаш атасы кармай албаган Сур эчкини кармап, атасы түшө албай өлгөн зоокадан улакча ойноп кетет. Ушул эле сыяктуу эр Төштүк кармай албаган Алтын баштуу ак аркарды Жоодар Бешим оңой эле атып алат. Бул болсо элдин «житкен окту аткан ок табат» деген турмуш тажрыйбаларынын бир далили катары көрүнөт. Адамдар улам кийинки муундардын турмушка болгон тажрыйбалары, түшүнүгү тереңдей берерин — ага чейинки адамзат иштеп чыккан турмуш илимин бүтүндөй өздөштүрүп, андан ары улантарын байкашкан. Ошондуктан атасы аткара албаган иштерди баласы оңой эле аткара турганын Молдожаш, Жоодар Бешим сыяктуу көркөм образдарда ишке ашырышкан.

Ошентип, «Жоодар Бешим» эпосу элдик идеалды көркөм формада чагылткан чыгарма экени өзүнөн өзү чыга келет. Орозбай Урмамбетовдун варианты боюнча алганда «Жоодар Бешим» эпосу эң кызыктуу. Мында Жоодар Бешимдин шумдуктуу жортуулдары абдан көркөм берилген. Эпостун башталыш эле жеринде:

Тогуз уулдун кенжеси,
Элемандын эркеси,
Сырттан туулган эр Төштүк
Кебез-Тоо деген жерде экен,
Калың кыпчак элде экен

.....

.....

Эр сырттаны эр Төштүк
Ааламдын жүзүн кыдырып
Алдындагы Чал куйрук
Арыйын деп калыптыр,
Эр ортондон эңкейип,
Карыйын деп калыптыр (1 -бет), —

¹ Ж Суванбеков. Кыргыз элинин баатырдык кенже эпосу. «Кыргызстан», Фрунзе, 1963, 10-бет.

деп «Эр Төштүк» эпосу менен «Жоодар Бешимдин» генесологиялык бирдиги ачылат. Суранчиев Калчаныкы боюнча да Төштүк карыганда Жоодар Бешим аттуу балалуу болот. Жоодар Бешимдин төрөлүшү башка кыргыз эпосторундагы баатырлардын төрөлүшүнөн башкача:

Ит көйнөгүн мойнуна,
Иле түшкөн бул бала.
Аруу тонун жонуна
Кие түшкөн бул бала.
Энекеси Кенжеке
Тогуз күн тартып толгоону
Кыйнап түшкөн бул бала.
Көзүн ачып баркырап
Ыйлап түшкөн бул бала.
Киндиги өзү кесилүү,
Күмүш экен көкүлү,
Мандайында калы бар,
Арыстандай жалы бар (3-бет).

.....

Мындан башка баатырдык эпостордогу каармандын төрөлүшүндөгү шумдуктардан ашып түшкөн жери — ит көйнөгүн кийип, киндиги кесилүү түшүшү саналат. Муну жөнөкөй эле окуянын кызыктуулугу үчүн берилген апыртуу деп түшүнүүгө болбойт, сөзсүз, эпостук чыгармаларда — ошондой эле «Жоодар Бешимде» да эң көп гипербола орун алган. Ага карабастан аларда ошол мезгилдеги адамдардын чыныгы түшүнүгү да сакталган. Эпосту айтуучулар эпосту жомок, кыялдагы дүйнө катарында гана баяндашпастан, элдин басып өткөн тарыхы катары карашкан. Ошондуктан эр Төштүк «Кебез-Тоо деген жерден, калын кыпчак элден» чыкканын эскеришет. Эл фольклордук чыгармаларга тарыхый чыгарма катары мамиле кыла турганын көп фольклористтер, ошондой эле, тарыхчылар да байкашкан. Якутия тарыхын терең изилдеген А. П. Охладниковдун пикири боюнча да эпостук чыгармалардын стадиялык тиби элдин тарыхый өсүшүнө тикеден-тике байланышта өнүккөн¹. Буга караганда эпостогу ар түрдүү фантастикалык элементтер ошол элдин турмушундагы көрүнүштөрдүн өтө эле апыртылган түрү болуп саналат. Бирок эпостук чыгармалар белгилүү бир тарыхый шартты, турмушту чагылдырып көрсөткөн күндө да андан алда канча мурдагы легенда, мифтердин сюжетин трансформациялайт. Дал ушул көрүнүш «Манас» трилогиясында жана «Эр Төштүк», «Жоодар Бешим» эпосторунда ачык байкалат.

Жоодар Бешимдин балалык кези жөнүндө эпосто айтылбайт. Анткени эпостук баатырлар айлап-жылдап өспөстөн, саат-күндөп жетилип бат эле эл камын ойлогон баатыр болуп чыга келет.

Баатырдын мындай бат жетилиши менен эл каалаган ойлорунун тез орундалышын көксөшкөн. Жоодар Бешимдин аттанышына өч куу себеп болгон. Төштүк карыганда өз тукумунун келечегин ойлоп, көптөн бери жүрөгүн өйкөп жүргөн сырын баласына айтат:

Быйты күндөн туулган
Чоюндан калган Темир алп
Жайлап коюп атасын,
Бешиктеги баласын
Аяп аман койгом дейт.

.....

¹ История Якутии, т. I. Якутск, 1949, 296-бет

.....

Угушума карасам
Ак аркарга барган дейт,
Алтын жанын кубултуп
Ак аркардын кардына
Кучкач кылып салган дейт (9—10-беттер).

Ошол Темир алп акыры атасынын кунун кууп өч алышы мүмкүн, ошондуктан аны алдын ала тындым кылып коюуга жиберет. Мындан кийин Жоодар Бешимдин жортуулдарынын кызыктуу иштери башталат. Ал Темир алпка жолукканга чейин толгон токой тоскоолдорго кезигет. Бул жагынан Жоодар Бешимдин жалгыз көздүү желмогузга, кырк каракчы, Жанаалы дөө, Карачок менен болгон согуштар өзүнчө изилдөөнү талап кыларын күмөн саноого болбойт. Эпостун башталышы Жоодар Бешимдин алпка каршы аттанышы менен башталып, аны жеңиши менен бүтөт. Бирок бул жеңиш эң көп кыйынчылыктардын негизинде келет. «Эр Төштүк» эпосу сыяктуу мында да өч алуу жана колукту издөө мотиви үстөмдүк кылат. Мунун өзү эле эпостун байыркы доордогу окуяларды, түшүнүктөрдү көрсөтүүгө арналганын билгизет. Ошондой эле «Эр Төштүктү» сюжеттик жактан улап жатканы жана белгилүү бир доорду чагылтып көрсөтөрү белгилүү. Кыргыз элинин «Манас» баштаган баатырлык эпостору окуясынын фантастикалык апыртууларга толгонуна карабастан жунгар доорундагы кара кытайлар, калмактар менен болгон кагылыштарын, күрөшүн көрсөтүп турат. Булардын айрымдары бул доордун башталыш мезгилин көрсөтсө, айрымдары чет душмандардын сүрүлүп чыккан учурун чагылдырган. Бул жагынан алганда «Эр Төштүк», «Жоодар Бешим» эпостору кыргыз элинин байыркы турмушундагы — табийгаттын сырларын али терең биле элек мезгилин чагылдырган сыяктуу. Анда баатыр деген адамдар табийгаттын сырдуу кара күчтөрү болуп эсептелген жети баштуу желмогуз, Чоюн, Темир алптар менен согушат. Калыңсыз аял алуу фетиштик сыйкырлар эпосто жетектөөчү күч болуп калат.

«Жоодар Бешим» эпосу окуясынын кызыктуулугу жана шумдуктуулугу жагынан «Эр Төштүк» эпосунан кем калышпайт. Көлөм жагынан да кенже эпостордун көбүнөн чоңдук кылат. О. Урмамбетовдун варианты боюнча алганда 8545 строктон турат. Кыргыз элинде эпикалык чыгармалар, ошондой эле баатырдык эпостор абдан өнүккөнүн академик В. Радлов баш болгон окумуштуулардын көпчүлүгү эскерип кетишкен. XIX кылымдын аягында баатырдык эпостордон «Манас» эпосунун бөлүмдөрү жана «Жолой», «Эр Төштүк» чыгармалары илимий коомчулукка белгилүү болгон. Советтик мезгилде баатырдык жана турмуштук эпостордун көп түрү жазылып алынып басмадан чыкты. Бирок бир тобу басмага даярдалып жатат. Биз жогоруда келтирилген баатырдык эпостордон башка элде кеңири айтылып жүргөн социалдык-турмуштук татынакай элдик поэмалар бар. Алардын катарына «Ак Мөөр», «Жалайыр жалгыз», «Кулмурза менен Аксаткын» ж.б. чыгармаларды кошууга болот. Бул поэмалардын элдик варианттары жөнүндө али терең изилдөөлөр боло элек. Анын үстүнө булардын айрым үзүндүлөрү радиодон гана берилип, кээ бир макалаларда эскерилгени болбосо, толук тексти менен коомчулуктун тааныштыгы жок.

Азыркы учурда жалаң гана «Ак Мөөрдүн» алты варианты бар. «Ак Мөөрдүн» биринчи вариантын 1923-жылы июль айында Таластан Өмүрбек Кудайбергенов менен Сапарбай Бөкөөвден Каюм Мифтаков жазып алган. Экинчи варианты ошол К. Мифтаков тарабынан атактуу манасчы Кожек Жаңыбаевден 1936-жылы 13 14-сентябрда Фрунзеде жазылып алынган. Үчүнчү вариантын 1947-жылы Калык Акиев жазып тапшырган. Төртүнчү вариантын 1957-жылы маркум Асылбек Эшмамбетов жазып берген. Бешинчи вариантын 1958-жылы Ала-Бука районунда жашоочу Жолдошев Баатырбектен А. Токомбаева жазып алган. Алтынчы вариантын 1965-жылы Кетмен-Төбөдө Дыйканбаев Сарыкунандан (Сагынбек) А. Токомбаева, Б. Кебекова, С. Закировдор жазып алышкан.

«Ак Мөөр» поэмасынын сюжетин пайдаланып азыркы кыргыз совет жазуучулары да көркөм чыгармаларды түзүштү. Буга Сүйүнбай Эралиевдин «Ак Мөөр» поэмасын жана Алыкул Осмоновдун «Ак Мөөр» драмасын көрсөтүүгө болот.

«Ак Мөөр» поэмасын адабият таануу илиминде кийинки мезгилдерге чейин элдик поэма катары карап жүрүшөт. Чындыгында муну тарыхый поэма катары кароого толук негиздер бар. Орустарда, казактарда мындай поэмаларды жөнөкөй эле тарыхый ыр деп этап жүрүшөт.

Тарыхый ырлар же поэмалар тарыхый фактынын, окуянын негизинде тана түзүлөт. Көркөмдүк жалпылоолор аз. Болгон окуя гана көркөм формада ишке ашат. Тарыхый ыр, поэмалар реалисттик искусствонун өнүгүшүнө кирет. Мында фантазия, гипербола реалдуу окуяга, фактыга баш иет.

Кыргыз элинде айтылып жүргөн эл оозеки чыгармасында тарыхта тиешеси бар каармандар катары Жаңыл-Мырза, Эр Табылды, Ак Мөөр, Тайлак баатырды эскертүүгө болот. Бирок булардын айрымдарын (М.: Жаңыл-Мырза, Эр Табылды) айтуучулар эпостук даражага көтөрүп, андагы тарыхый фактыларды аябагандай өзгөртүп жиберилген. Бул Актан Тыныбековдун «Эр Табылды» жана Тоголок Молдонун, А. Чоробаевдин, И. Абдрахмановдун «Жаңыл-Мырзасынан» ачык байкалат. Аты аталган поэмалардын ичине нукура, таза боюнча жеткен чыгарма катары «Ак Мөөрдү» көрсөтүүгө болот. «Ак Мөөрдүн» да айрым варианттары бир топ өзгөрүүгө дуушар болгон. Ал жөнүндө кийинчерээк сөз кылабыз. «Тайлак баатырдын» азырынча ыр менен айтылган элдик варианты жок. Анын окуясы кара сөз түрүндө улама катары айтылып жүрөт. Дал ошол улама сөздөрдүн негизинде А. Чоробаевдин «Тайлак баатыр» поэмасы жаралган.

«Ак Мөөрдүн» колдо бар варианттарын салыштырганда түп нускасы негизи катары Кожек Жаңыбаевдикин алууга болот. Анткени Кожек Жаңыбаев «Ак Мөөрдөгү» Болоттун өз оозунан уккан¹ 1901-жылы ал Нарындагы Чоро элине «Манас» айтып барган. Ошондо Болоттун үйүнө Кожек үч күн туруп калат. Болот 70—75 жашка келип калган учуру экен. Кожек — 31 жаштагы кези болот.

Болоттун эскерүүсүнө караганда Мөөрдүн атасы Болоттун энесинин агасы. Мөөр таежеси. Ал убакта Мөөрдүн атасы чоң өтүк Адыл деп аталуучу.² Болот таятасынын колунда Мөөр менен бирге тарбияланат.

Поэмадагы тарыхый фактылар Кожек Жаңыбаевдин вариантында бузулган эмес. Ал Болоттон укканын кошумчасыз берүүгө аракет кылган. Мында окуянын башталышынан тартып Мөөрдүн Болот менен көрүшкөнгө чейинкиси кара сөз менен берилген. Кыргыздардын кыз узатуудагы салты боюнча кыз менен энеси, жеңеси, эжелери кошок кошуп узатышкан. Бирок сүйгөн жигити менен көрүшүү болгон эмес.

«Ак Мөөрдө» дал ошол эзелтен келаткан салт бузулат. 16 жаштагы Мөөрдүн турмушунун трагедияга айланышы ар кандай салтка каршы барууга түрткөн. Ал кандай болсо да Болот менен коштошуп көрүшүп калууну чечкен. Анын дал ошол эр жүрөктүүлүгү, сүйгөнү үчүн жанынан кечиши элдин турмуштагы идеалына туура келген. Ошон үчүн ал ооздон-оозго өткөн. Анын үстүнө Жантай деген Жантай жөнөкөй эле бир чал эмес болучу. Ал XIX кылымдын «азуусун айга жаныган» каманы эле. Дал ошол хан атанган Жантайдын абийирин тепсеп ырга айландыруу ак сүйүүнүн гана колунан келген.

Болот менен Мөөр узакка чейин көрүшүп ыйлашкан. Көрүп турган элдин ыйлабаганы калбаган, алар ошондой сүйүшкөн жарларды бөлгөн зордукчул Жантайга каргыш айтышкан.

Кожек Жаңыбаевдики боюнча Мөөр Болотту жылкы кайтартып жүргөн жеринен чакыртып алгандан кийин көшөгөнүн ичине кийрип көрүшөт.

Болот: — Ак Мөөр, жалтылдаган саамайың
Ак Мөөр, сар жылдыздай маңдайың.

¹ Фонду, инв. № 291.

² Жогоркуда, 1-бет.

.....

Ак Мөөр, сары каймак ширин балдайым,
Ак Мөөр, сары каймак ширин балдайым
Сексенге чыккан чал менен

Мөөр: — Ак кыяда кой калды,
Болот, аламын деп жүрчү элең
Алыска кетип баратам,
Айрылдың Болот, бой калдың.
Көк кыяда кой калды,
Боке, көөнүндө алам дечү элең,
Көрүнбөс узак жылдарга
Көк мээ чал менен баратам,
Көрбөйсүң Боке, бой калдын.

Болот: — Ак Мөөр,
Ыраагын менен жерге кир.
Кой кечирдин сал менен,
Соодагер жүрөт мал менен.
Ордуңа кантип таштадың,
Кантип ээрчип барасың,
Токсонго чыккан чал менен.
Жылкы айдадым сал менен,
Кербендер жүрөт мал менен.
Кейитип таштап кеттиңби,
Бир сексенге чыккан чал менен.

.....

Мөөр: — Кой айдадың колотко,
Кош көрбөдү кудайым,
Коюн алышкан Болотко.
Жылкыңды салдың колотко,
Кош көрбөдү кудайым,
Жыпар жыттуу Болотко¹.

Болот менен Мөөрдүн көрүшкөнү узак. Кожек Жаңыбаевдин вариантында 325 строктон турат. Ал эми Мөөрдү узатканы, Болоттун кийин Жантайдыкына барышы кара сөз менен берилген. Мында айтуучу тарыхый фактыдан чыга албаган. Буга толук ишенүүгө болот. Бирок Болот менен Мөөрдүн көрүшкөндөгү Жантайга айтылган каргышы ошол учур үчүн аябагандай эрдик болгон. Эл ооздон-оозго улаган. Акындар бүтүндөй бүткөн поэмага айландырган. Биз жогоруда көрсөткөн Болот менен Мөөрдүн көрүшкөнүндөгү поэтикалык куплеттер «Ак Мөөрдүн» бардык варианттарында бар. Бирок булардын айрымдары которулуп же толукталган. Элдик оозеки чыгарманын закону боюнча бул адаттагы эле көрүнүш. Мисалы, Дыйканбаев Сарыкунандын вариантында ашык, чаржайыт ойлор алынып ташталып, негизги ой күчөтүлгөн, көркөмдөтүлгөн.

Мөөр: — Соң-Көлдүн башы тал менен,
Соодагер өтөт мал менен.
Солкулдап ыйлап баратам,
Зордукчул Жантай чал менен,
Кеминдин башы тал менен,

¹ Жогоруда, инв. № 391, 3—5-беттер.

Кербендер өтөт мал менен.
 Кейип ыйлап баратам
 Кесирдүү Жантай чал менен.
 Сай сагызган сайда оттойт,
 Сарала жылкы кайда оттойт,
 Санаасына жете албай,
 Саргайып Болот калды окшойт.
 Көк көгүчкөн көлдө оттойт,
 Кеп жылкы салкын төрдө оттойт.
 Өрттөнүп өтсүн Жантай чал,
 Экөөбүздү көрдү окшойт.
 Асылган оору коёбу,
 Акыры экөөбүздү бөлдү окшойт².

Мында мурдагы айтылган ой жорупталып көркөм формага салынганы ачык эле байкалат. Акындар акындык талант менен көрүшкөндө кандай ой айтылыш керек эле, ошол психологиялык абалда кандай форма талап кылынарын дароо эле билишет. Ырдын кошок формасы улам тереңдеп муңканган обонго айкалыша чыга келет. Мөөрдүн ошол бөлүнгөн, ажырашкан мезгилдеги абалы бүтүндөй көз алдыбызга тартылат. Анын ырынан солкулдаган ый, жүрөк эзген кайгы, теңсиздикке каргыш угулат. Акындар ал үчүн «Ак Мөөр» жөнүндө элден укканын гана ырдабайт. Ал ошол Ак Мөөрдүн коштошоор убагындагы психологиялык абалына туура келе турган элдик оозеки чыгарманын башка жанрындагы туруктуу куплеттик формаларды колдонот:

Сай сагызган сайда оттойт,
 Сарала жылкы кайда оттойт

деген строктор элдик оозеки чыгармалардын башка жанрларында да көп жолугат. Аны акындар дал ушул жерде Болоттун ажырап саргайып кала беришине эн, сонун пайдалана алышты. Ал ошону менен «Ак Мөөрдүн» органикалык, композициялык бирдигин түзүүчү негизги формасына өтүп кетти.

«Ак Мөөр» поэмасынын варианттарын салыштырганда Таластан жазылган варианты менен Ала-Букадан жазылганы бир багытта, Калык, Сарыкунан, Эшмамбетов, Кожектики экинчи түрүнө жатары көрүнүп турат. Кебетеси түндүктө тараган варианттары окуянын өткөн, болгон жерине жакын болгондуктан, тарыхый фактыларды дал өзүндөй берүүгө аракет кылган.

Ал эми Талас жана Ала-Букага тараган варианттары тарыхый чындыктан алыстай баштаган. Чындыгында Ала-Букага Талас аркылуу тараса да, көп кошумчаларга дуушар болгон. Ошондуктан Жолдошев Баатырбектин вариантында тартынбаган, чыйрак Сарыкыздын образы келип кирген. Ал түгүл XIX кылымдын «азылуу арстанын» — Жантайды уйкучу, күйпөйгөн чал кылып сүрөттөйт. Анткени менен «Ак Мөөрдүн» алты вариантынын ичинен эң көркөмү катары ушул Ала-Букадан жазылган варианты менен Калык, Саркунандардыкын эскерүүгө болот.

«Ак Мөөр» поэмасы жөнүндө сөз кылганда Калык Акиевдин вариантындагы өзгөчөлүктөрдү айтпай өтүүгө мүмкүн эмес. Анткени Калыктын варианты колом жагынан да, алынган окуясы боюнча да калган варианттарынан толук жана бай. Калыктын «Мөөрү» 4200 строктон турат. Анын окуясы Жантайдын берген тоюндагы шаан-шөкөттөн башталат. Композициялык бирдиги боюнча алганда «Мөөргө бул тойдогу тамашалардын тиешеси жок. Калык тойдун өтүшүн, андагы оюн-зоокторду сүрөттөөгө эле 30 бет кетирген, ошондой эле Жантай өлгөндөн кийинки аштын өтүшү, ашык сезилет. Мындагы экинчи кемчилик катары акындын «Мөөрдү» эпостук чыгармага айландырууга жасаган

² Фонду, инв. № 51771, 1-дептер, 72—76-беттер.

аракетин көрсөтүүгө болот. Ошондуктан ал Жантайды эпикалык каарман катары сүрөттөп, эзүүчү-мителердин иштерин идеализациялоого алып барган. Калыктыкы боюнча Жантай мындай сүрөттөлөт:

Эр Жантайдын сыпаты
 Жайык сакал, жарык жүз.
 Жазы мандай сөзү түз,
 Бирөөнү жакын көрбөгөн,
 Бирөөнү ыраак билбеген,
 Бардыгына көзү түз.
 Адамдын чоңу алп мүчө,
 Анык бир көз далылуу
 Аттанам десе бир жакка
 Жигити бар камынуу.
 Таамай чечен эр Жантай,
 Адам тапкыс кеп сүйлөп,
 Акыл толук башынан,
 Ак калпак кыргыз эл бийлеп.
 Атасынан бабасы,
 Аким өскөн жери бар.
 Адамды сөзү эриткен,
 Тилинде таттуу мээри бар¹.

Калык ал түгүл Жантайдын ата-тегин да мактап жиберет:

Карабектин Атаке
 Кайраты Жолборс туулган.
 Катары менен эл бийлеп
 Кадырга жеткен уулдан².

Сөзсүз бул үчүн Калыкты күнөөлөөгө болбойт. Ал элден уккандарын мажестик менен кайталап кеткен. Эл чыгармасына таптык поэзияда мамиле кылбагандыгы үчүн акындарды күнөөлөөгө болбойт. Ал баарыдан мурда ошол тарыхый кырдаал менен ачык түшүндүрүлөт. Басмага даярдоодо мындай кошумчаларды алып таштоо зарыл.

«Ак Мөөр» поэмасындагы окуя XIX кылымдын экинчи жарымында болсо да, эл оозуна кеңири алынып кеткендиктен легендалык мүнөзгө ээ боло баштаган. Ага жаңы кошумчалар киргизилип Мөөрдүн акыркы турмушу ар түрдүү түшүндүрүлгөн. Калыктын варианты боюнча Жантай өлгөндө Мөөр 26 жашта болот. Бир жылдан кийин ашын берип башын ачканда Баяке аламын деп киши салып, болбой койсо өлтүртүп коёт.

Дыйканбаев Саркунандын варианты боюнча Жантай тирүү кезинде эл билген «жакшыларын» чакырып мен өлгөндөн кийин Болотко бергиле дейт. Болот Жантай өлгөндө Мөөрдү алып кетет. Андан үч балалуу болгондо Жантайдын уулу Шабдан «менин атамды ырга айландырып элге уят кылды» деп өкүл атасы аркылуу Мөөрдү алдап чакыртып эмчектеги баласы менен өрттөтүп жиберет. Кандай болсо да «Мөөрдүн» окуясынын бүтүшү кайгылуу легендага окшойт. Поэма өзүнүн бүткүл идеялык багыты менен өткөн теңсиз турмушту ачып айыптап турат. Андагы көркөм элестер канчалык аянычтуу болсо да, ак сүйүүнүн мундуу ырындай көркөм. Сүйүшкөн жаштар тилегине жетпей курман болушса да, бороон алдындагы чагылгандай ошол өткөн теңсиз турмуштун кайгылуу жарчысындай эсте кала берет. Бул сыяктуу поэмаларга «Жалайыр Жалгыз», «Кулмурза менен Аксаткын» да кирет. Элдик оозеки чыгармалардын негизги темасы ошол коомдогу турмуштун зарыл маселелерин кучагына алып келген. Айрыкча

¹ Фонду, инв. № 412, 38—39-беттер.

² Фонду, инв. № 412, 41-бет.

элдик поэмаларда, эпостордо бүтүн бир улуттун башына түшкөн кыргын согуштар, эл азаттыгы жөнүндөгү маселелер менен бирге үй-бүлө турмушундагы трагедия, жалгыздык, баласыздык, сүйгөнүнөн айрылуу иштери да көрсөтүлгөн. Жалгыздык жөнүндөгү эн көрүнүктүү поэма катары «Жалайыр Жалгызды» белгилөөгө болот. Бул поэманын азырынча эки гана варианты бар. Бири Кабылов Матрайымдыкы, ал поэманы 1921-жылы Бердикулов Исмандан үйрөнгөнүн эскерет. Муну Мифтаков Каюм Кабыловдон 1947-жылдары жазып алган¹.

Экинчи варианты 1960-жылы Молдожанов Калмурзадан жазылган². Эки варианты тең түштүк кыргыздарда кеңири айтылып келген. Кээде айтуучуларга байланыштуу жөө жомок формасында да жолугат.

Кабылов Матрайымдын варианты боюнча кемпир, чал карыганча баласыз болуп, карыганда жалгыз коюн союп элден бата алат. Эл: «Алтын көкүлдүү уул, тилле көкүлдүү кыз берсин» дейт. Кемпир, чал балалуу болуп эркегине Жалайыр, кызына Гүлсана деген ат коюшат. Поэма боюнча эпостордогу традициялык мотивдер бузулат. Анткени эпостордо же жөө жомоктордо дале карыганча бала көрбөй зарлап жүргөн кемпир, чал балалуу болгондон кийин санаасы тынып, ойлогон оюн, максатын баласы аткарат. Ал бала элдин камын ойлогон баатыр болуп чыга келет. Мында зарлап жүргөн кемпир, чал балалуу болгондон кийин баласы тоодо калып 13-жыл бою кийиктер багып жүрөт. Эне-атасы бала деп ыйлап жүрүп көздөрү сокур болот. 13 жашка чыкканда Гүлсана менен Жалайыр үйүнө келишет, алар ата-энесинин көзүнө колун тийгизип койсо көзү көрүп калат. Поэманын сюжети дал ушул жерден бүтүп калчудай сезилет. Бирок негизги о куя эми гана башталат. Гүлсананын сулуулугуна кызыгып казак менен калмактан кол келип тартып алмак болот. Алардын баарын Жалайыр кырып таштайт. Жалайыр Акдана сулууга үйлөнөт. Поэмада Жалайырдын баатырдыгы жөнүндө сөз болгон менен ошол кыргын, баатырдыкты көрсөтүүчү майдан сүрөттөлбөйт. «Жалайыр жалгыздагы» негизги окуя уруу түзүлүшүндөгү майда уруулардын чоң уруулардан керген кордугунан келип чыккан сыяктуу. Ал жалгыз адамдын кор болуп калышын баян кылат. Мындагы негизги нерсе патриархалдык-феодалдык түзүлүштөгү аялдардын ролун төмөндөтүүчү реакциялык көз карашка каршы чыгуу. Жалайыр жалгыздыгын айтын ыйласа, Гүлсана карындашы мындай дейт:

— Бөрү жебей, жоо чаппай,
Сен эмне болгонсуң, ака ай.
Саясы болот жалбыздын, ака ай,
Санаасы болот жалгыздын, ака ай.
Мууну болот жалбыздын, ака ай
Муну болот жалгыздын, ака ай¹.

Ага эмне капа болосуң, мен турбайымбы дейт. Гүлсана поэмада абдан акылдуу, жаманчылыкты алдан сезген — кыскасы элдик идеалдагы аялдардын образында сүрөттөлгөн. Ал мындан да көрүнөт. Жалайыр көлгө куш салып барып беш казактын колуна түшүп калат. Алар Жалайырдын жалынганына болбостон (анын аялын, карындашын алуу үчүн) өлтүрүп коюшат. Ошондо беш казактын ичинде Эш казак ага дос болот. Ал өзүнүн алы тигилерге жетпесин билип табышмактап Акдана менен Гүлсанага сыр чыгарат:

Кой ичинде беш серке,
Беш серкени сойсун дейт,
Боз серкени койсун дейт²

¹ Фонду, инв. № 386.

² Фонду, инв. № 5032, 4-дептер.

¹ Фонду, инв. № 5032, 4-дептер, 25-бет.

² Жогоркуда, 30-бет.

Гүлсана табышмакты түшүнөт.

Беш казакты мас кылып алдап өлтүрүп, Эш казакты аман коёт. Кытайдын кырма дарысы, кашкардын кара дарысы менен Жалайырды тирилтишет. Поэма ушуну менен аяктайт. Мында Жалайырдын колго түшкөн жеринде казактарга жалынып зарлап турган жери эң аянычтуу. Поэмадагы көп окуялар кара сөз менен да баяндалган. Бирок ырлары жалаң редиф формасында берилгендиктен белгилүү бир обон менен гана аткарылат.

Редиф формасы кыргыздын эски эпосторунан «Эр Төштүккө» таандык болучу. Бирок түштүк кыргыздарда лирикалык майда ырлардан тартып «Жалайыр жалгыз», «Кулмурза менен Аксаткын» поэмаларына чейин жыш учурайт.

Редиф формасы элдик чыгармада эң эски формалардан экенинде талаш жок. «Жалайыр жалгыздын» эки вариантында тең редифтик уйкаштар ырдын ыргактуулугун арттыруучу жана ритмдик топторду белгилөөчү күч катарында көрүнөт. Муну байкаш үчүн Жалайырдын өлөр алдындагы досуна айткан керээзине эле көз жүгүртсөк болот:

Ойдо эле сайса кырга кой, досум!
Кыр өлөң менен жаап кой, досум!
Кырда эле сайса ойго кой, досум!
Ой өлөң менен жаап кой, досум!
Карагаттай көзүмдү, досум!
Ак чүчтөдөй этимди, досум,
Түлкүлөр оюп кетпесин, досум!³

Ырдын редифтик уйкашын алып койсок да мааниси түшүнүктүү болуп турат. Бирок редифтик сөз уйкаштыкка да, ыргактуулукка да кошумча күч берип жатат. Анын үстүнө оозеки чыгармада обон, музыкасы ажырагыс элемент катары карала турганын унутууга болбойт.

Элдик чыгармалардагы текст — бул бир гана жагы. Мунун аткарылышы, белгилүү музыка менен айкалышы чыгарманын чыныгы, бүткүл идеялык-эстетикалык касиетин көрсөтөт.

«Жалайыр жалгызда» эпостук чыгармалардын негизги элементтери болсо да (мисалы, элден бата алып балалуу болушу, укмуштуу сыйкыр же дары менен тирилиши). Эпостук даражага көтөрүлгөн эмес.

Муну бардык белгиси боюнча лиро-эпикалык турмуштук поэма деп атоого болот. Жалайырдын негизги окуясы — Айлама көлгө куш салып барышы, казактар менен болгон күрөш, өлүшү, жөнөкөй эле турмуштук жагдайда сүрөттөлгөн. Гипербола, фантастика башкы элемент катары кире алган эмес. Анын үстүнө окуянын алынышы да башкы каармандын өмүрүндөгү бир учурдун сүрөттөлүшү менен гана бүтөт. Бул сыяктуу поэмаларга «Ак саткын менен Кулмурзаны» да кийирүүгө болот. Бирок «Аксаткын менен Кулмурза» элде болгон, тарыхый поэма катары айтылат. Чындыгында да бул чыгармада «Ак Мөөр» поэмасы сыяктуу турмуш чындыгына эң жакын. Ага карабастан «Кулмурза менен Аксаткындын» окуясы кайсы жерде өткөндүгү жөнүндө так маалымат жок. Айрым уламаларда Алай тарапта өткөндүгүн айтышат.

«Кулмурза менен Аксаткын», «Ак Мөөр» сыяктуу эле XIX кылымдын аягында түндүк, түштүктөгү кыргыздарга кеңири айтылып калганы маалым. Тилекке каршы бул поэманын толук варианты азырынча жазылып алына элек. Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусунда 1947-жылы Ноокатта туруучу Карабек Беделбаевден жазылып алынган бир гана толук эмес варианты бар. Анда Кулмурза менен Аксаткын бири-бирин сүйүшүп жүрсө, ортодон бир жигит чыгып Кулмурзаны күнөөлөп өлтүртүп коёт. Ошондо Аксаткын кошок кошуп, башынан өткөн иштерди бүтүндөй баяндайт. Бул чынында кошок формасында айтылган поэма:

³ Фонду, инв. № 386, 67–68-беттер.

Байтал бир бээнин бал кымыз, досум.
 Кунан бир бээнин курч кымыз, досум.
 Муну энекем куйду, мен сундум, досум,
 Бармагым баса кармадың, досум,
 Баргымдан кан чыкты, досум,
 Карай бир көздөн жаш чыкты, досум,
 Кубаттын уулу Кулмурза, досум,
 Кудай урган шум мырза. досум.
 Чөнтөгүң толгон пул мырза, досум,
 Кулмырза эмес, куп болсун, досум,
 Кунун бир өзүм бычайын, досум¹

деп өзүн өлтүрөт.

Өткөн турмушта сүйүшкөн эки ашыктын тилегине жетпей өтүшү же күйүткө чыдабай өлүп кетиши элдик чыгармаларга көп изин калтырат. «Ойдай», «Чалга берген кыздын арманы» сыяктуу майда лирикалык ырларды эске албаганда да «Олжобай менен Кишимжан», «Кулмурза менен Аксаткын», «Ак Мөөр» поэмаларындагы трагедия коомдогу турмуш элестерин сактап келген. Бул поэмалардагы өзүн-өзү өлтүрүү пессимизмге батуу же диндик фанатизмдин көрүнүшү эмес. Турмуштун өзүндө же жалпы эле коомдогу элдик моралда чыныгы сүйүүнү көрсөтүүчү бир белги катары сүйгөнү үчүн өлүүнү даңазалап келишкен. Поэмаанын негизги идеялык багыты башкы каармандарынын өзүн-өзү өлтүрүшү менен адамды өлүмгө түртпөйт. Мында ошол теңсиз турмуштагы ак сүйүүгө каршы чыккан ичи тар бузукуларга, «ата-салты» деген жаман жөрөлгөлөргө, коомдогу адилетсиздикке кыжырланткан күч бар. Сүйгөнү үчүн курман болгон Кишимжандын, Канышайдын же Аксаткындын өлүшү өтө эле кейиштүү элес калтырат. Адам өкүнөт. Аларды ошондой абалга жеткирген адамдарды жек көрүүгө чакырат. Кээде кыялый болсо да өлгөн адамдарды тирилтип сонун ырларды чыгарат. Же ак сүйүү үчүн өлгөн ашыктардын мүрзөсүнүн үстүнө эки гүл чыгарып, булак агызып түбөлүктүү актыгын даңазалап мундуу күүгө салат. Буга Дагестан элинин «Казакумлыктык жигит жана азайланттык кызы», казак элинин «Козу Көрпөш менен Баян сулуусу», кыргыз элинин «Олжобай менен Кишимжан», «Кулмурза менен Аксаткыны» күбө болуп турат.

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгында али изилдөөнү талап кылган эпикалык чыгармалары көп. Алар бир жагынан жыйноону талап кылып турса, экинчи жагынан колдо бар варианттарын салыштырып элдик идеалдагыларын басып чыгаруу зарылчылыгын туудурат. Изилдөө мезгилинде азыр жарык көрө элек эпикалык чыгармалардын өзү да ар түрдүү формада экени байкалды. Андагы коюлган саясый концепциялардын коюлушуна байланыштуу же жалпы эле элдик оозеки чыгармачылыгына мурдатан бери абдан сиңип кеткендиктен белгилүү формага ээ болгондору жана жаңыдан эпикалык формага өтүп жатканы да көрүнөт. Изилденип жаткан эпикалык чыгармалардын көпчүлүгүн, атап айтканда, «Жоодар Бешим», «Шырдакбек», «Карач, Көкүл баяны», «Ак Мөөр» мындан ары басып чыгаруу жана терең изилдөө милдети турат. Айрымдарын «Карач дөө», «Кулмурза менен Аксаткын», «Жалайыр Жалгыз» өңдүүлөрдүн башка толук варианттарын жыйноо менен элге тартуулоо керек. Анткени бул эпикалык чыгармаларда элдин кылымдардан бери келаткан эң сонун ойлору: — эл-жерин сүйүү, мекенин коргоо, адамдык асыл сапат, таза сүйүү даңкталат. Ал ойлор ар түрдүү формада — бирде адамды суктанткан фантазияда, бирде кашкайган чындыкта жүрөк титиретип элестүү берилген.

¹ Фонду, инв. № 389.

1916-ЖЫЛДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШ ЭЛДИК ПОЭЗИЯДА

Кыргыз оозеки адабиятынын тарыхында 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш жөнүндөгү элдик чыгармалар өзүнүн белгилүү изин калтырды. Мында кыргыз элинин чоң жоготуулары, оор кайгысы гана эмес, алардын боштондукка, эркиндикке карата жүргүзгөн баатырдык күрөштөрүнүн өлбөс, өчпөс элестери таасын чагылган.

1916-жыл кыргыз элинин тарыхында айрыкча мааниге ээ. Бул жылы кыргыз эли, башка Орто Азия жана Казахстан эмгекчилери сыяктуу эле, адилетсиздикке улуттук эзүүгө каршы күрөшкө көтөрүлүштү. Улуу В. И. Ленин улуттук күрөштүн маанисин өтө жогору баалап, мындай деген. «Ар кандай улуттук эзүү элдин кеңири массаларында сокку берүүнү туудурат, ал эми улуттук эзүүдө жаткан калк тарабынан ар кандай сокку берүүнүн тенденциялары улуттук көтөрүлүш болуп саналат»¹.

Биринчи империалисттик согуштун жүрүшүндө чоң жоготууларга учурап, абдан чарчап, чаалыккан падышалык өкмөт 1916-жылы 25-июнда «Империянын чет жакаларындагы эркек калкты, анын ичинде өзбек, казак, кыргыз жана башкаларды 19 жаштан 43 жашка чейин согуштук тылдык жумушка мобилизациялоо» деген указына кол коюп, жер-жерлерге таратат. Мындай мобилизация, сөзсүз, көпчүлүк эмгекчилердин нааразылыгын күчөтүп, күрөшкө түрткөн. Өзгөчө жергиликтүү бийлөөчү таптардын падышалык өкмөттүн атайы буйругу боюнча балдарын мобилизациядан алып калышы же ордуна кембагалдарды жалдап жиберилиши карапайым элдин ого бетер кыжырын келтирген 1916-жылдагы көтөрүлүш жөнүндөгү элдик ырлардын көпчүлүгү да мына ушул согуштук-тылдык жумушка мобилизациялоодогу нааразылыктан башталат. Кагылыштын башталышы да ушундан тутангандай көрсөтүлөт. Калың эл балдарын, эр бүлөөлөрүн жумушчу аскерге берүүдөн баш тартып, топ-топ болуп курал-жарак алышып падыша өкмөтүнүн буйругуна каршы аттанышат. Бирок падыша өкмөтүнүн жумушчу аскер жөнүндөгү буйругу көтөрүлүштүн чыгышындагы бир гана себеби болгон. Ал эми анын тутанып, алоолонушуна, боштондук көтөрүлүшүнүн деңгелине чейин барышына башка да негизги себептер бар эле.

Кыргызстандын Россиянын составына ыктыярдуу кошулушу кыргыз калкынын турмушундагы прогрессивдүү көрүнүш болгон. Элибиздин маданий жана экономикалык жагынан өсүшүнө, башка элдер менен жакындашына бир топ түрткү берген. Бирок бул жылыштар кыргыз эли үчүн чоң кыйынчылыктарга турган. Падышалык өкмөт кыргыз элин ар кандай ыгым-чыгымдар менен көзүн ачырган эмес. Алардын маданиятын көтөрүүнү, сабатсыздыгын жоюуну ойлоп да койбогон. Натыйжада кыргыз эли сабатсыз бойдон кала берген. Өзгөчө, кыргыз эмгекчилеринин жакшы жерлеринен ажырап, падышалык өкмөттүн жер саясатынын натыйжасында тоо-ташка сүрүлүшү алардын экономикалык абалын ого бетер начарлатат. Бул турмуштук чындыктар элдик ырларда мындайча сүрөттөлөт:

Дыйкандан түзөп, жерди алды.
Кедейден чыйрак эрди алды.
Чыгым деп салып малды алды,
Малсыздын баары сандалды.

Салыгын толук бербесе
Зарланып урду чанданды.
Колунда жок жардынын

¹ В. И. Л е н и н . Чыгармалар, 28-т., 49-бет.

Койнунда жаткан жарды алды¹.

Кыргыз эли падышалык өкмөттүн оор запкылары менен катар жергиликтүү бай, манаптардын эзүүсүнүн алдында да онтоп жаткан эле. Алар орус колонизаторлорунун ыгым-чыгымдарын элден бир алса, анын үстүнө кошуп өздөрүнүн пайдасына да ар түрдүү налогдорду өндүрүп алып турушкан. Натыйжада эмгекчилер өтө жакырданып, кайырчылык турмушка чейин барып калган болучу. Жергиликтүү бай, манаптардын бул ачкөздүгү, жанга баткан талоончулук саясаты «Үркүн» аттуу ырда төмөнкүчө ашкереленет:

Адилет кетти болуштан,
Байпак менен тон алды.
Аркан менен жип алды.
Айтканын койбой жуда алды.

Күчөп кетти алманы,
Күйүп кетти жандары.
Жарды кедей дыйкандын
Ичке толду арманы.

Жаман тийди залалы,
Айдап келип камады.
Чыгымга малы жетпесе
Байлап алып сабады.

Бойдок болуп кул болду,
Катындары тул болду.
Чыгымын таап бере албай
Кызыл өңү сур болду²

Бул чындык. Кош эзүүнүн алдындагы ар кандай оор түйшүктөр, жакырчылык турмуш эмгекчилердин нааразылыгын ого бетер күчөтүп, колдоруна курал алып, өздөрүнүн укугун коргоого көтөрүлүүгө мажбур кылды. Мына ушундай күрөшкө Николай Пнин Орто Азия, Казакстандагы жергиликтүү калкты согуштун тылындагы кара жумушка алуу приказы түрткү болду. Демек, 1916-жылдагы Кыргызстандагы улуттук-боштондук кыймыл, Түркстандын башка жерлериндегидей эле, баарынан мурда кош эзүүгө: колониялдык жана жергиликтүү эзүүгө каршы багытталган эле.

1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш Кыргызстандын бардык территориясында болгон. Эң алгач Кыргызстандын түштүгүндө, андан кийин удаалаш түндүк райондордун көбүндө башталат. Бардыгында тең көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчү орто жана кедей дыйкандар болгон. Алар баарынан мурда өздөрүнүн алсыздыгына, начар куралдангандыгына карабастан кош эзүүгө каршы баатырларча күрөшүштү. Буга түштүк жана түндүк райондордогу боштондук күрөшүнүн жүрүшүн баяндаган көп ырлар ачык күбө боло алат. Өзгөчө Токмок, Кара-кол, Чүй өрөөнүндөгү көтөрүлүшчүлөрдү падыша аскерлери менен беттешкен жерлери элдик поэзияда элестүү берилген. Ырларда «Бакандарды учташып найза кылып алышкан», «Узун шыргый кезишип уч кылышкан темирден» көтөрүлүшчүлөрдүн күрөшү өтө айбаттуу. Алар өздөрүнүн начар куралдарына, согуштук тактикадан эч кабар жоктугуна карабастан, эркиндик, теңдик идеясын туу кылып, куралдуу падыша солдаттарынын чептерине чабуул жасашып, нечен бүлүк

¹ Фонду, инв. № 1442, 84-бет.

² Фонду, инв. № 302, 64-бет.

салышат. Элдик ырларда кыргыз жигиттеринин ушул тайманбас баатырдыктары, чечкиндүү күрөштөрү өзгөчө даңазаланган:

Кашка жол менен жүз чыкты,
Ошолор жаман түз чыкты.
Казак орус шаймандуу
Жарактары жүз мыкты.

Кеңешип алып кырк баатыр,
Найзасын алып баратыр.
Бир чакырым үстүнөн
Бараткан жери кара кыр.

Найзасын колго алышты,
Качырышып калышты,
Салдатты көздөй бет алып
Жан жабыла чабышты.
Чочмор менен салышты,
Чындап алар кагышты¹.

Бул көтөрүлүшчүлөрдүн көп кагылышынын бир гана учурун сүрөттөгөн эпизод. Ал эми курал-жарактарынын начардыгына, аздыгына карабай ат коюп, душмандын үрөйүн учуруу, катуу сокку берүү көп болгон. Аларды биз Кочкор, Кемин, Чүй, Талас өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн жүрүшүн баяндаган башка элдик ырлардан да арбын кездештиребиз. Ал эми көтөрүлүшчүлөрдүн чечкиндүү күрөштөрү, баатырдык чабуулдары жергиликтүү таптардын бардык өкүлдөрү тарабынан кубатталып, жылуу кабыл алынган эмес. Бул өзгөчө бийлөөчү таптарга мүнөздүү эле.

Бай, манаптардын көпчүлүгү көтөрүлүштүн башталышын жактырган жок. Тескерисинче, улуттук-боштондук кыймылына катышкандарды ар түрдүү убадалар, жылуу сөздөр менен көтөрүлүштөн четтетүүгө ачык эле аракеттеништи. Бул душмандык элдик ырларда да эскерилип, катуу сыналган:

Бай, манаптан көп чыкты,
Урушпайлы деп, чыкты.
Каласың деп солдаттан
Канап, бутап жеп чыкты².

Чынында эле, жергиликтүү бийлөөчүлөрдүн көпчүлүгү орус администрациясынын көзүндө өзүнүн ишеничин, бийлигин сактап калуу үчүн көтөрүлүшчүлөргө ачыктан-ачык ок атышты. Бирок, көтөрүлүштүн жүрүшүндө бай, манаптардын баары эле бул саясатты кармаган эмес. Өзгөчө, Кыргызстандын түндүк райондорундагы айрым бир жергиликтүү бийлөөчүлөр көтөрүлүшчүлөр жагында болгон. Ал гана турсун көпчүлүк эмгекчилердин караңгылыгынан пайдаланышып, көтөрүлүштүн жетекчилигин айрым жерлерде өз колдоруна алууга да жетишишкен. Муну менен алар Россияга кошулганга чейинки уруу тартиптерин орнотууга, чексиз үстөмдүктөрүн кайра калыбына келтирүүгө умтулушкан. Көтөрүлүштүн жетекчилигин колго алар менен өздөрүн «Хан» деп жарыялоо да алардын ушул үмүтүнө байланыштуу эле:

Манап жүрдү ийикпей,
Башканын баары кийиктей.
Кан шайлашты манаптан

¹ Фонду, инв. № 302, 73-бет.

² Фонду, инв. № 302, 74-бет.

Жалчылар жөндү билишпей³.

Бул чындык эле. Көпчүлүк эмгекчи массалардын караңгылыгы да «хандардын» орус жана кыргыз элдеринин ортосунда реакциячыл-улуттук саясатты жүргүзүп, бирин-бирине каршы коюуга, кандуу чабыштарга да алып келген. Көтөрүлүшчүлөр айрым орус посёлкаларын өрттөп, талап алган учурлары да болгон. Бирок мындай реакциячыл кагылыштар көтөрүлүштүн бардык жерлерине мүнөздүү эмес. Боштондук күрөштүн жүрүшүндө көпчүлүк масса бай, манаптардын тескери ойлоруна бат эле түшүнүшкөн. Ошондуктан көпчүлүк жерлерде көтөрүлүшкө катышкан эмгекчилер түздөн-түз кактабай канын соргон жергиликтүү бай, манаптарга жана орус кулактарына каршы күрөш ачышкан, алардын мал-мүлкүн талап, кетпес кегин, өчпөс өчүн алышкан. Буга «Үркүн» аттуу чыгармадагы төмөнкү бир ооз ыр ачык мисал боло алат:

Оторлоп келип жер алган,
Ырда деп, сөгүп кек алган,
Дыйкандарды акыры
Токмоктоп туруп жеп алган,
Кулактарды кууратты,
Кылычтап аны сулатты.
Никелейден чен алган
Байлардын баарын уратты¹.

Оозеки поэзияда элдик күрөшчүлөрдүн баатырдыгын сүрөттөгөн көркөм ыр саптар арбын. Биринде «котологон солдатка шумкардай тийген» кыргыз жигитинин тайманбас эрдиги даңазаланса, биринде анын жоо бетиндеги шамдагайлыгы, айлакерлиги кубатталган. Жигиттердин каармандыктарына сыймыктануу сезими орун алат. Бул сыймык элдик чыгармаларда эпоско мүнөздүү жеке каармандын аты менен берилбестен, көтөрүлүшкө катышкан бут жоокерлердин аты, күрөшү аркылуу элестетилет. Чыгармалардын аттары да айрым жоокердин ысымы менен эмес, окуялардын, жерлердин аттары, мүнөздүү белгилери аркылуу аталат. М.: «Токмоктогу беттешүү», «Качак турмушу», «Үркүн», «Катуу күн» ж. б. Демек эмгекчилердин турмушунда зор мааниге ээ болгон тарыхый окуя элдик ырлардын мазмунун түзгөн. Айтуучулар да ошол зор окуяга аралашып, ачуу, таттуусун бирге татышкан адамдар, алардын каармандары да көпчүлүк эл болгон. Ал эми бул болсо 1916-жылдагы улуттук кыймылдын бүткүл элдик мүнөзүн гана айкындап турат.

Кыргызстандагы улуттук-боштондук кыймылы жеңишсиз аяктагандыгы баарыбызга белгилүү. Падыша өкмөтү көтөрүлүштү басууга жетишет. Көтөрүлүштүн басылышына анын уюшпаган, стихиялык мүнөзү чоң себепкер болгон. Анткени көтөрүлүштүн жетекчи уюму, анын пролетариат өндүү машыккан баштоочусу жок эле Кыргызстандагы жумушчу табы болсо жаңы гана өнүп келе жаткан аз санда болучу. Ошондуктан ал көтөрүлүштүн жүрүшүндө жумушчу табы өзүнүн ролун ойной албады. Ал эми орус пролетариаты менен көтөрүлүшчүлөрдүн байланышы жок эле. Азаттык көтөрүлүшүнүн жеңилишине, ошондой эле, көчмөн кыргыз калкынын саясий жагынан артта калгандыгы жана караңгылыгы, улут арасындагы талаш-тартыштар да көмөкчү болду. Көтөрүлүшчүлөр орус солдаттарына караганда өтө эле начар куралданган. Тактык үчүн оозеки эл ырларындагы бир сүрөттөөгө кайрылып көрөлүк. «1916-жыл» аттуу ырда жоо бетине аттанган көтөрүлүшчүлөр жана алардын жоо жарактары мындайча мүнөздөлөт:

Буйрук маалы болгондо,
Август айы толгондо.
Тандап минип аттарды,
Жалпы чыктык чоң жолго.

³ Фонду, инв. № 302, 74-бет.

¹ Ошондо.

Тике турду Кеминден,
Мал таланды Тегинден.
Узун шырмый кесишип
Уч кылышты темирден.

Тарсылдатып калышты,
Карагайга барышты.
Бакандарын учташып,
Найза кылып алышты.
Солдатты көздөй бет алып,
Жан жабыла чабышты¹.

Бул ырдан көтөрүлүшчүлөрдүн курал-жарактары жөнүндө толук түшүнүк алууга болот. Бирок начар курал-жабдык көтөрүлүшчүлөрдү калтыратып коркутпастан, боштондук идеясы үчүн күрөштүн туусун колдон түшүрткөн эмес. Эл көп жоготууларына карабастан баатырларча күрөшкөн. Бул оюбузду жогорку мазмундагы көп ырлар ырастайт. Бирок падышачылыктын курал-жарактарына каршы чабуулда бакан — бакандыгын, найза — найзалыгын кылат. Беш атар мылтыкка, пулемёт, замбирекке туруштук бере албай көп азаматтар окко учат. Мына ушул өңдүү себептер боштондук көтөрүлүшүнүн жеңишсиз аякташына, кыргыз элинин бир бөлүгү Кытай жерине баш калкалап качышына алып келди. Жеңил ген элди падыша аскерлери жана жергиликтүү бийлөөчү таптар эң катуу жазалаган. Мал-мүлкү талоонго түшкөн, өздөрүн кол жеткен жерде өлтүрүшкөн, ызалашкан. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында эмгекчилердин турмушунун ушул жагы сүрөттөлгөн. Биринде падыша солдаттарынын зордугу, зомбулугу, адамгерчиликсиз мамилелери жөнүндө чоң наалат айтуу менен баяндалса, биринен эне — баладан, бото — төөдөн ажырап боздогон аянычтуу картинаны көрөбүз:

Ак учукта аскери
Астына салып айдады.
Аккан сууга келгенде
Далай жанды жайлады².

Бул жерде Кыргызстандын бир бурчунда болгон окуя жөнүндө эскерилип жатат. Ал эми мындай кандуу кыргын башка жерлерде да болгон. Элдик поэзияда бул учур бир топ элестүү берилген. Өзгөчө, падыша аскерлеринин кысымына, адамгерчиликсиз зомбулугуна чыдай албай тоо таянышып, Кытай жерине качкан элдин абалы, андагы алаамат ар түстөгү турмуш кырдаалдары аркылуу аянычтуу тартылган:

Миңдеп-миңдеп кой калды,
Кой айдаган бой калды.
Карды салык бээ калды.
Кашаң баскан төө калды.
Катындардан жөө калды,
Сойлотту солдат көп жанды,
Көч жүрө албай буйдалды.
Жазалга менен уй калды,
Киндик кесип, кир жууган
Асыл кайран Чүй калды³.

¹ Фонду, инв. № 302, 69-бет.

² Фонду, инв. № 302

³ Фонду, инв. № 1442, 83-бет.

Кыргыз эли Кытай жерине мына ушундай абалда барган. Бул дагы ошол учурдагы оор жоготуулардын бир гана көрүнүшү эле. Ал эми «Бешиги менен балдардын», «Жер таянган чалдардын» боздоп журтта калган учурлары эң эле көп болгон. 1916-жылдагы көтөрүлүш жөнүндөгү ырлардын айрым учурда өтө эле мундуу болуп кетиши да турмуштун ушул өңдүү кырдаалдары менен шартталган эле.

Кытай жерине үрккөн кыргыз эли жол кордугун падышалык солдаттардын ызасынан кем тартпайт. Ашуулар азган-безгендерди белден кар, улуган бороон, кок муз менен тосуп алат. Ансыз да чачылып, жабыркап келе жаткан көтөрүлүшчүлөрдүн бир далайы ушу жерден көп мал-мүлкүнөн, тууган-туушкандарынан ажырайт. Ал да болсо жөө жалаңдап келе жаткан-кембагалдар эле. Агын суу, ак кардуу белдеги козголгон элдин ушул абалы да оозеки элдик ырларда ар кандай турмуштук деталдар аркылуу элестүү сүрөттөлгөн:

Үкү, тумар тагылган
Күлүк калды жолдордо.
Үйдөгү зыйнат оокат жан
Мүлүк калды жолдордо.
Уук комдоп, жүк арткан
Төөлөр калды жолдордо.
Эңкейип баскан жөтөлүп
Чалдар калды жолдордо.
Эне-атасын таба албай
Балдар калды жолдордо¹.

Бул кыргыз элинин оз көзү менен көрүп, өз баштарынан өткөн чындык окуя. Мында ошол чындыктын түрдүү түстөгү көрүнүштөрү жөнүндө гана оор үшкүрүү менен баяндалып жатат.

Көтөрүлүшчүлөрдүн муңуна муң, ыйына ый Кытай жеринде дагы кошулат. Жабыр тартып, чаалыгып, ашуусу бийик белди ашып, агыны катуу селди кечип, чоң жоготууларга учурап барган кыргыздын көпчүлүгү Үч-Турпан, Ак-Суу өрөөндөрүнө, бир бөлүгү Кашкар тарабына жана Кулжа районуна жайгашышат. Жалпысынан алганда Кытайга 150 миң киши — 30 миң түтүн эл качып келген⁹². Качкындар кышка туш келип, чоң зыянга учурашат. Табигаттын кырсыгынан да жергиликтүү феодалдар менен чиновниктердин зомбулуктары кыргыздардын жанына өтө батат. Алар жылтыраган оокаттарынын баарын талап алып турган. Ушул жанга баткан талоончулук көп ырлардын мазмунуна айланган. «Кытай жеринде» деген ырда кытай, калмак чиновниктеринин запкысы айкын көрсөтүлгөн:

Ырайым кылбай калмактар,
Сойду нечен бээлерди.
Ар бир асыл мүлк менен
Жетелеп кетти төөлөрдү.
Кытай, калмак жерине
Качкан эл барып жайнады.
Кыштын күнү чубатып
Музартка кайра айдады.
Уяты жок калмактар
Жылкыдан тийип алганы,
Бир жагынан балдырап
Чериктерди кырганы³.

¹ Фонду, инв. № 144, 96-бет.

² Кыргызстан тарыхы, I-т., 452-бет.

³ Фонду, инв. № 11442., 10-бет.

Жергиликтүү бийлөөчүлөрдүн талоончулук саясаттары качкындарды кайырчылык турмушка жеткизет, адам көрбөгөн азап-тозокторду көрүшөт, кырылат. Кытай жериндеги чоң жоготуулар, оор ызалар, кайырчылык турмуш жөнүндө үнгө кошуп ырдабаган качкындар аз болгон. Өзгөчө элдик оозеки адабиятыбыздын өкүлдөрү, акындар өз мезгилинде жалпы эле 1916-жылдагы боштондук көтөрүлүшүнүн жүрүшү, элдин Кытай жериндеги турмушу жөнүндө көп ырлар, поэмаларды чыгарышкан. Алар бат эле ооз жүзүндө да, кагаз жүзүндө да элге кеңири тарап, элдин өз турмушу, кайгысы, күрөшү катарында ырдалып калган. Бул баарынан мурда белгилүү жазгыч акыныбыз Ысак Шайбековдун «Кайран эл» аттуу поэмасына таандык.

Ысак Шайбеков 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылдын күбөсү. Көтөрүлүштүн ачуу, таттуусун эл менен бирге татышкан акын. Ал көтөрүшчүлөр менен ашуусу бийик белде, кунарсыз кытай жеринде чогуу болгон. Анын «Кайран эл» аттуу поэмасы да ошол жерде жаралган:

Ак кагазга көчүрүп
Казал сатты, кайран эл, —

дейт акын поэмасында. Оор турмуштун айынан ак кагазга көчүрүп казал саткан акындарыбыздын бири да Ысак болучу. Анда жалаң гана акындын муң-кайгысы, ой-тилеги айтылбастан, өзүнө окшогон миңдеген качкындардын турмушу ырдалган. Ошону үчүн «Кайран эл» жазылган кол жазманы жаттап алышып, ооздон-оозго тийгизбей ырдашкан. Андагы ташка тамга баскандай тартылган реалисттик сүрөттөөлөр элди өзүнө тарткан:

Жууркан төшөк калтырбай
Баарын сатты, кайран эл.
Ичеги менен бышырып,
Карын сатты, кайран эл.
Казан, аяк, табактар
Үбүн сатты, кайран эл.
Чычырканак казышып,
Түбүн сатты, кайран эл.
Кымыз, бозо ачиткан
Күбүн сатты, кайран эл¹.

Бул ошол мезгилдеги элдин оор турмушун таасын көрсөткөн чыныгы поэзия эле. Акындын ушул өңдүү поэтикалык саптарынын негизинде «Кайран элдеги» турмуш элестерин көп жагынан толуктаган далай варианттар, же болбосо ошол мазмундагы, түспөлдөгү нечен ырлар пайда болгон:

Тентип жүрүп туш-тушка,
Убара болду, кайран эл.
Куржун салып мойнуна
Дувана болду, кайран эл.
Эки сээр тешикке
Атын сатты кайран эл.
Алып барып Кытайга
Катын сатты кайран эл.
Сарттын байы залымге
Кызын сатты кайран эл².

¹ Жазгыч акындар .Фрунзе, 1956,79-бет.

² Фонду, инв. 1442, 103-бет.

Бул ыр эл оозунан 20-жылдардын башында жазылган. Мында качактардын турмушунун экинчи жагы — эң аяккы кубанычы болгон алдындагы жангыз мингичин, сүйүп отурган баласын саттырган трагедиялуу турмуш кырдаалы көрсөтүлүп жатат. Айрым бир ырларда качкындардын турмушу жөнүндө тикеден-тике сөз болбостон, ал жердин шарты, турмуш жайы сүрөттөлгөн учурлар да арбын кезигет. Мисалы, Какшаалдын бир гана көрүнүшү мындайча мүнөздөлөт:

Какшаал ата жарыктык
 Кара малы жеринде
 Аз болучу жер экен.
 Эр башына бир чокой
 Парз болучу жер экен.
 Колунда малын жок болсо
 Катын-балаң сатып жеп,
 Карыз болучу жер экен.
 Адамдын баарын байкасаң,
 Агын сууга зар болду.
 Алып келип ичкени,
 Кой корголу аралаш
 Топурак менен кар болду¹.

Сөзсүз, мындай шартта байынан жардылары көп болорлугу баарыга белгилүү. Качып барган кыргыздардын турмушунун өтө оордоп, чоң жоготууларга учурашына бир жактан жергиликтүү феодалдар менен чиновниктердин талоончулук саясаты себепкер болсо, экинчи жактан какшаал өңдүү жер шартынын малга да, жанга да ылайыксыздыгы зор кейишке салган. Кунарсыз жердин кейпи качкындардын көз алдына дайыма өз мекенин, туулуп өскөн жерин эске түшүргөн. Аны ар кимиси өзүнчө күүгө салып, чоң сыймык менен бийик ырдаган:

Кубакы деген бел калды,
 Куураган байкуш эл калды.
 Эли кетип эңгиреп
 Эки Кемин жер калды.
 Байчечекей гүл калды,
 Мал оттоочу бур калды.
 Элинин жыргал көнүгү,
 Эзилип бышкан өрүгү.
 Эн, эле сонун чуй ата
 Сөзүмдүн жок төгүнү.
 Ак буудайдын жармасы,
 Адырында алмасы.
 Ажырадык ошентип
 Бузулгандын калбасы².

Ал эми Ысык-Көлдүн, Ат-Башы, Нарындын жүрөккө жагымдуу элестери ар бир кейиштүү ырлардан кезигет десек болот. Канчалык оор абалда жашашса да, чоң жоготууларга кириптер болушса да, кыргыздарга Мекендин, туулуп өскөн жердин кубаты алсыраганда күч, аргасызда дем берген. Ошондуктан алар ар дайым мекен жөнүндөгү ырларына терең сүйүүлөрүн арнаган, көркөм сөздүн көрктүүсүн тандаган, аны менен

¹ Фонду, инв. № 302, 3-бет.

² Фонду, инв. № 1442, 38-бет.

кайра кучак жайып көрүшүү үмүтүн жүрөктүн тереңинде сакташкан.

Кыскасы, 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш, анын кандуу натыйжалары, оор жапалар жөнүндөгү ырлардан дагы ондоп-ондоп мисалдарды келтирүүгө болот. Алардын көпчүлүгү мазмуну, формасы, ал гана турсун айрым окуялардын сүрөттөлүшү жагынан да бир-бирине өтө окшош, мазмундаш. Бул окшоштук кокустук эмес. Ал турмуштун өзүнөн келип чыккан окшоштук эле. Мындай окшоштуктар жалаң гана элдик поэзияда гана эмес, ак таңдай Калык, Абылкасым, Актан өндүү акындарыбыздын чыгармаларынан да учурайт. Алар да көтөрүлүштүн башталыш учуру менен катар элдин таланганын, ак кардуу, көк муздуу белдеги жоготууларды, Кытай жериндеги оор жапаларды ырга кошуп, кеңири сүрөттөшөт. Көп турмуштук картиналар, аянычтуу көрүнүштөр биринен экинчисине өтүп, бир бүтүн картинаны түзөт. Ушул тарыхый полотнонун орчундуу бөлүгү да жогоруда биз атаган элдик чыгармаларга таандык.

Кыргыз эли канчалык оор трагедияны башынан өткөзүп, кыйын шартта жашашса да, эркиндик, теңдиктен үмүт үзгөн эмес. Ал эми кылымдар бою самаган улуттук-боштондукту Коммунисттик партия баштаган орус пролетариаты гана алып берди.

«Ак падышанын» кулагандыгы жөнүндөгү кабар бат эле качкындарга да жетет. Ал кабарды зор кубанычтуулук менен тосуп алышат. Көп узабай эле өз туулуп өскөн жерине кайра кайтуу башталат.

Түркстанда Советтер бийлиги орнотулар замат качкындар жөнүндө зор камкордуктар көрүлөт. Октябрь революциясынын кыргыз жергесиндеги жеңиши козголоңчулардын улуттук теңдикке жетишин камсыз кылат. 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймыл темасындагы элдик поэзиянын эмгекчилердин Кытайдан кайтышы, Коммунисттик партияга, В. И. Ленинге карата айтылган алкыш жөнүндөгү ырлар цикли менен корутундуласак болот. Качкындардын Коммунисттик партия, улуу жолбашчы В. И. Ленин жөнүндөгү ырлары совет доорундагы элдик поэзиянын башатын түздү:

Өзгөрүшү Октябрь
Алып берди тилекти.
Кадырлуу Ленин атабыз
Агартты биздин жүрөктү.
Партиясы Коммунист
Баштап чыкты элди түз.
Жашасын башчы партия
Өмүр көрүп миндеп жүз.

Унутулду кыргыздан
Өткөн күндүн залдары.
Кайгысы жок таптакыр.
Калган жок элдин арманы¹.

Бул бүт кыргыз элинин атынан партияга, жолбашчыга карата айтылган улуу алкыш, адилет сөз эле.

Корутундулап айтканда, 1916-жылдагы улуттук кыймыл кыргыз элинин азаттыкка чыгуудагы күрөш жолунда кандай зор мааниге ээ болсо, ал жөнүндөгү элдик поэзия да оозеки чыгармачылыктын тарыхында да, ошондой эле көрүнүктүү орунга ээ.

Боштондуктун туусун бийик көтөргөн калк поэзиясы улуттук оозеки адабиятыбыздын тарыхында баа жеткис көркөм элдик мурас катары бааланып кала бермекчи.

¹ Фонду, инв. № 1442, 70-бет.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН СОВЕТТИК ДООРДОГУ ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ӨСҮҮ ЖОЛДОРУ

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы 1917-жылы падышалык бийликти кулаткандан кийин гана Россияда жашаган бардык улут катуу эзүүдөн биротоло кутулушту. Улуу Октябрь революциясынын эркиндикти эмгекчилердин өз колдоруна алып бериши социалисттик курулуштун жеңиши үчүн эң керектүү шарттарды түздү, анткени өндүрүш каражаттарына жеке менчик кылуу, жоюлуп, жер, завод менен фабрикалар, темир жолдор менен банкалар, суу жана деңиз транспорттору элдик мүлккө айланды. Революциянын мааниси булар менен гана чектелип калбайт, анын терең мааниси жаңы доорду түзүү менен адамдардын ой-дүйнөсүн түп-тамырынан бери өзгөрткөндүгүндө. Бийликти өз колдоруна алган күндөн бери карай эмгекчилер массасы эркин чыгармачылык укугуна ээ болушту. Ушул күндөн тартып адабият жана искусство элге таандык экени белгиленди. В. И. Ленин улуу революция элдик чыгармачылыкка эң сонун арым бергенин¹ өзгөчө белгилеп айткан болучу.

Советтик эл чыгармачылыгы жаңы экономикалык курулушта төрөлдү жана ал социалисттик маданияттын бөлүнгүс бир тармагы — надстройка² болуп эсептелет. Жыйынтыктап айтканда, Улуу Октябрь революциясы жеңген күндөн кийинки тарыхый өзгөрүштөр тап душмандарына карата жүргүзүлгөн күрөштөр, жаш Совет мамлекетин чыңоо жөнүндөгү элдик умтулуулар, Коммунисттик партиянын авангарддык ролу жана советтик адамдардын баатырдык иштери оозеки чыгармачылыгында чагылдырылган эле. Улуу Октябрь революциясынын жеңиши адамдардын аң-сезимин түп тамырынан өзгөртүп, жаңы доорго карата алардын ой-санаасын бурган эле.. Эркиндикти өз колдоруна алган эмгекчилер Совет бийлигин чыңоо, тап душмандарына каршы күрөш ачуу, жыргал турмушту куруу үчүн бардык күчтөрүн аяшкан жок. Советтик элдин ушул өңдүү жакшы жөрөлгөлөрүн, сонун сапаттарын оозеки чыгармалар чагылдырган болучу. Советтер Союзунда канча көп улут жашап, ошончо элдин өз эне тилинде оозеки чыгармалар жаратылбасын, баарынын багыты, көздөгөн максаты бир экенин көрөбүз. Бул жагынан алып караганда, кыргыз элинин оозеки чыгармалары советтик эл чыгармачылыгынын бир тармагы болуп эсептелет. Анын өсүү жолу да ушу көп улуттуу совет элинин оозеки чыгармачылыгынын өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу.

Адамдардын кулк-мүнөзүн тарбиялоодо, эски калдыкка жана тап душмандарына каршы жүргүзүлгөн күрөштү чагылдырууда оозеки чыгармалардын мааниси зор. Ошону үчүн Партия менен Өкмөт чыгармачылыкты жогору баалап, анын кен арымда өсүшү үчүн бир катар чечим кабыл алган. ВКП(б) Борбордук Комитети 1932-жылы «Адабий-көркөм уюмдарды кайрадан куруу жөнүндө» токтом кабыл алды. 1936-жылы партиянын чечими менен Д. Бедныйдын «Баатырлар» деген пьесасы репертуардан чыгарылды. Ушул эле жылы ноябрь айында былиналардын чыгышынын элдик эместик «теориясынын» туура эмес экендиги, анын жалган экендиги «Правда»³ газетасында сынга алынган болучу.

Эмгекчилер эркиндикти колго алган күндөн мындай карай, жазма адабият менен катар оозеки чыгармачылык эркин өнүгө баштады. В. И. Ленин Германиянын жумушчу кыймылынын көрүнүктүү өкүлү Клара Цеткин менен болгон аңгемелешүүсүндө Улуу Октябрь Революциясы кыйла бою тушалып келгендерди боштондукка жеткиргенин, чыгармачылык эркин кесип жөнүндө айтып, ал оюн мындайча корутундулаган. «Ар бир художник, ким өзүн ушундай эсептейт экен, эчтемеге көз каранды болбостон, өзүнүн идеалына ылайык эркин чыгармачылыкка укугу бар»¹. Мына ушундай эркин

¹В. И. Л е н и н. Соч. 4-е изд., т. 27, 135-бет.

²Русское народное поэтическое творчество. М. — Л., Изд-во АН СССР, 1952, 11-бет.

³«Правда», 1936, 15, 20, 21-ноябрдагы сандарында.

¹В. И. Л е н и н. О литературе и искусстве. М., ГИХЛ, 1957, 582-бет.

чыгармачылык укукка эмгекчилер Совет бийлиги тушунда гана жетише алды.

Улуу Октябрь Революциясы жана Коммунисттик партия жөнүндөгү кайсы ырды албайлы, алардын бардыгында дээрлик эмгекчилердин жол башчысы В. И. Лениндин эл үчүн сиңирген эмгеги, анын кыйла мезгилдер бою жүргүзүп келген күрөшү камтылбай калбайт. Кайсы ырда болбосун, улуу жол башчы ушунча сүйкүм, ушунча жылуу жана жагымдуу сүрөттөлөт.

Улуу жол башчыга арналган ырлар эң көп. В. И. Ленин кээ учурда Октябрь революциясына арналган ырларда сүрөттөлсө, ошондой эле Компартияга арналган ырлардан да кездешет. Анын өзү эмгекчилердин улуу жол башчысын терең сүйгөндүккө байланыштуу. Бир ырда В. И. Лениндин образы мындайча чагылдырылган:

Өзгөрүшү Октябрь
Алып берди тилекти,
Кадырлуу Ленин атабыз
Агартты биздин жүрөктү².

Мында Октябрь революциясы жөнүндө жана Ленин жөнүндө сыпатталып жатат. Бирок, эки башка кубулуш жөнүндө сөз болсо дагы ой жагынан бир бири менен тутумдаш. В. И. Лениндин талыкпай жүргүзгөн күрөшү, анын күжүрмөн жетекчилиги аркасында гана Улуу Октябрь Революциясында эмгекчилер жеңишке ээ болуп, эркиндикке жетишти. Мында «агартты» деген сөз оошмо мааниде колдонулган. Биз мындан кыйла кылымдардан бери катуу эзүүдө каржалып келген элдин эми гана теңдикке жеткенин, өз тагдырларын өздөрү чечүүгө укук алганын, ошол кубанычын курч ыр аркылуу түшүндүрүп жатканын сезебиз.

Улуу көсөмгө арналган кайсы чыгарманы албайлы, аларда В. И. Ленинди жөн гана мактап олтуруу жок. В. И. Лениндин эмгекчилер үчүн сиңирген эмгегин, анын эзүүчүлөргө каршы жүргүзгөн күрөшүн кандайдыр коомдук өзгөрүүлөргө байланыштыра берүү ошол кезде жаратылган оозеки чыгармаларга мүнөздүү. Ал ырларда дале элдин эзилип келгенин, андай оор эзүүдөн куткарган улуу жол башчы В. И. Ленин экенин баса көрсөтүп айтуу шарт. «Жаңы заман» деген ырда мындай куплет кездешет:

Ынтымак чыктың ушинтип,
Жоготмокко залымды.
Аракет кылып Ленин
Алып калды жаныңды.
Баш көтөртпөй, жардылар,
Бай-манап сорду каныңды³.

Жогоруда келтирилген мисалдан кыргыз эмгекчилеринин өткөн заманда көргөн оор күндөрү, катуу эзилиши контрасттык планда берилгенин даана байкоого болот. Мында кубулуш абдан так сүрөттөлгөн Алгачкы төрт сап ыр окуяны тыкандык менен сыпаттап, тарыхый күрөштүн картинасын элестүү көрсөтсө, эн кийинки эки жол корутунду бөлүк өңдүү баамдалат. «Бай-манаптар түкүнчөдөй эзди эле» — деп, баарын санап олтурбай, алардын көрсөткөн кордугун «бай-манап сорду каныңды» деген картина алда канча күчтүү, алда канча элестүү чыккан. Ал эми «алып калды жаныңды» деген ыр сабы окуучуну ойлонтпой койбойт. Бул оошмо мааниде айтылса да, эмгекчилердин өткөндөгү оор турмушун, катуу эзүүдөн биротоло жок болууга чейин барганын, өмүрлөрүнүн чегине жетип бүткөнүн көңүлгө салат. «Аракет кылып Ленин» деген ыр сабын окуганда, кандайдыр караңгыга шоола тийгендей бүркөлүү кабак жарк эте түшкөнсүйт. Ушундан эле улуу жол башчы Ленинди эмгекчилер массасынын терең сүйгөндүгү көрүнүп турат.

Эмгекчилердин улуу жол башчысы В. И. Лениндин күжүрмөн ишин, кыйла мезгилди

² Фонду, инв. № 202, 99-бет.

³ Фонду, инв. № 210, 30-бет.

кучагына алган, эзүүчүлөргө каршы жүргүзгөн күрөшүн кеңири жана элестүү чагылдыруу жагынан оозеки эл чыгармачылыгында жана кыргыз адабиятынын тарыхында Токтогулдун «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду» деген ыры көрүнүктүү орунду ээлейт. Бул ырды окуганда, кыргыз элинин «турмуштан көргөн запкысы», эмгекчилердин калың катмарынын баштан өткөргөн оор түйшүгү, адам чыдагыс абалы дароо көз алдыга тартылат да, эзүүчүлөргө карата кыжырланууну пайда кылат. Ошондой катуу эзүүдөн, кыйын азаптуу күндөн куткарган адам — В. И. Ленин. Токтогул мына ошол улуу адам жөнүндө бийик доош менен ырдаган.

Токтогул өткөн заманда кыргыз элинин кош эзүүдө калганын, алар аргасыз көтөргөн оор жүктү, оор түйшүктү өз көзү менен көрүп, букара калктын кайгы-капасын, муң-зарын бөлө тартышып, өзү бир нече жыл туткунда болуп, эчен азап-тозокту, эчен кыйын күндөрдү баштан кечирген акын. Ошондуктан, Улуу Октябрь революциясынын жеңиши, социалисттик курулуштагы жаңы көрүнүштөр аны кубантпай койгон жок. Падышанын тактан кулаганын, эмгекчилерге эркиндикти алып берген В. И. Ленин экенин угар замат, акын калың элге кайрылып, азаттык таңы атканы жөнүндө бийик доош менен жар салып ырдады:

Он жетинчи жылында
Николай тактан жылбышкан.
Кеңешти куруп Ленин,
Кедейге устун тургузган¹.

Эгер улуу акын Токтогул революцияга дейре элди аябай эзген бай-манаптардан катуу запкы жеп, эчен кыйын кыстоолорду баштан кечирсе, «кысталгандан өлсөм» деп, ушундай ойго чейин барып, бирок «жанын кымбатын кыйбаса», эмгекчилердин жол башчысы В. И. Ленин алып берген азаттыкка, адилеттүү жаңы заманга жеткен күндөн тартып, ал «кейиген жанга өлүмдү кечинен бер деп тиледи». Акын жаркыраган жаңы заманда эркин жашаган эмгекчилердин жарчысы болууга, алардын кызматын кылууга умтулду, келечекти көргүсү келди. Ошонун үчүн өзүнүн ичтеги кубанычын мындайча билдирди:

Теңчилик доор чыкканда,
Териме батпай семирдим.
Тушалган темир чидерден
Бошоткон бутун элимдин,
Атаңдай баккан алдейлеп,
Аманын тиле Лениндин².

«Атаңдай» деген салыштыруу аркылуу акын улуу жол башчынын эмгекчилерге кылган аталык камкордугун элестүү көрсөткөн. Ал эми падышалык замандагы катуу эзүүнү «темир чидер» деп атады.

Токтогулдун совет доорунда чыгарган ырларына мүнөздүү көрүнүш — бир кубулуштун экинчи кубулушка карама-каршы коюшу, ар бир чыгармасында турмуш чындыгын баяндоо жагынан так берилиши. Эски заманга жаңы заманды, өткөндөгү теңсиздикке, акыйкатсыз бийликке жаңы замандагы адилеттүү бийликти карама-каршы коюу ыкмасы В. И. Ленинге арналган ушул чыгармасына мүнөздүү. Акын тиги же бул кубулуш жөнүндө сөз кылбасын, баарын тек улуу жол башчы В. И. Лениндин жетекчилиги аркасында турмушка ашкан деп туура түшүнүп, ал жөнүндө өз көз карашын, өз оюн билдирүүгө ашыгат. Ал ушул чыгармасында Ленин жөнүндө күчтүү сезим менен минтип ырдаган:

¹ Токтогул. Чыгармалар. 11-т. Фрунзе, «Кыргызстан», 1964, 96-бет.

² Токтогул. Чыгармалар, 11-т. Фрунзе, «Кыргызстан», 1964, 100-бет.

Он жетинчи жылында
 Октябрдын таңы атты.
 Жаркылдаган большевик
 Жакшы заман жаратты.
 Мусапырды кубантып,
 Муңдууларга жол ачты.
 Көп жылдар аккан тыйылбай,
 Көздүн жашын кургатты.
 Жетигиң Ленин куткарды
 Жезиттин жаккан отунан.
 Жетилип, кедей, кутулдуң
 Желмогуздун оозунан.
 Желпинтип тууну көтөрдүң
 Жергелүү кыргыз тоосунан¹.

Мисал үчүн алынган жогорку ырда кыргыз элинин турмушундагы тарыхый өзгөрүштүн бүтүндөй картинасы тартылып тургансыйт. Ушул ырды окуганда, эки жагдайды, бир-бирине каршы турган оң жана терс образдарды элестетүүгө болот. Оң образга жагымдуу, сүйкүмдүү сыпаттоолор колдонулса, терс образды белгилеш үчүн ага ылайыктуу маанидеги сөздөр алынган. Социалисттик жаңы түзүлүштүн маанисин жеткире бериш үчүн жаңы боёктор, жаңы көркөмдүк каражаттар керек болучу. Токтогул сөзгө уста, такшалган акын. Ошонун үчүн жаңы сырды турмуштагы чындыктан издеди. Акындын андай аракети ушул ырынан даана көрүнүп турат.

Токтогулдун «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду» деген чыгармасы коомдук-социалдык мүнөздөгү зор маселени кучагына камтып, тарыхый өзгөрүүлөрдү туура багытта сүрөттөгөндүгү, идея жана көркөмдүк жактан жогору тургандыгы менен баалуу, тарбиялык мааниси күчтүү.

Кайсы бир оозеки чыгармаларда улуу көсөм Лениндин эмгекчилер үчүн талыкпай жүргүзгөн күрөшүн көрсөтүү менен катар, анын К. Маркс жана Ф. Энгельстин теориясынан үйрөнгөнүн, алардын жолун улантканын чагылдыруу кызыгууну туудурат. Газеталардан окуп же бирөөлөрдөн угуп билүү менен, К. Маркс жана Ф. Энгельс жөнүндө жылуу ойлорду баяндоо айрым ырларга таандык. Мисал үчүн кээ бир «Ленинге», «Чын азаттык» деген ырларда мындай саптар бар:

Карл Маркс — бабабыз,
 Ленин — биздин агабыз.
 Пайдаланып жолунан,
 Басылды биздин санаабыз².

Оозеки элдик чыгармаларда улуу жол башчылар ушундайча сүйкүм жана жылуу сүрөттөлөт. Мында ички сезим так билдирилген. Ушул саптарды окуганда, кандайдыр өткөндөгү тарыхый шарттар, улуу жол башчылардын жүргүзгөн күрөшү, ошонун натыйжасында гана эмгекчилердин «санаасы басылганы» ырдын кырдаалынан даана сезилип турат. Ал эми экинчи ырда мындай деген куплеттерди кездештиребиз:

Маркс менен Энгельс
 Түзүп берген долбоорун.
 Чаап берди Ленин
 Социализм оң жолун³.

¹ Токтогул. Чыгармалар. 11-т., Фрунзе. «Кыргызстан», 1964, 96-бет.

² Фонду, инв. № 210, 41-бет.

³ Фонду, инв. № 5151, 7-бет.

Маркс менен Энгельстин баштаган ишин Ленин улантып, жыргал заманды орнотту деген идея бул ырдын мазмунун ээлейт.

Кыргыздын советтик доордогу оозеки чыгармачылыгында улуу көсөм В. И. Лениндин кайтыш болгонуна байланыштуу чыгарылган ырлар эң көп. Эл акындары, эл ичиндеги таланттуу адамдар жана ошо кезде жаңыдан жаза баштаган кыргыздын советтик жазуучу акындары да В. И. Лениндин дүйнөдөн кайткандыгы жөнүндө ырлар чыгарган. Ушул темадагы ырлардын катарына А. Жутакеевдин «Ленин кошогу», Т. Талканбаевдин «Ленин жолдош өткөн ай», Ы. Шайбековдун «Ленин» жана элдик ырлардан «Ленин кошогу», «Ленин санаты» деген жана башка ырларды көрсөтүүгө болот.

Улуу жол башчы В. И. Лениндин дүйнөдөн кайтыш болгонуна карата чыгарылган ырлардын кайсынысын албайлы, баарында дээрлик анын эл үчүн сиңирген эмгеги, эзилгендерге эркиндикти алып бергени бүт баяндалып өтүп, ушундай асыл адамдын дүйнөдөн кайтканына байланыштуу катуу кейигендиктерин билдирүү бул темадагы чыгармалардын мазмунун ээлеген болучу.

Совет бийлиги орногон күндөн мындай карай оозеки чыгармачылык жаңы коомдун максатын баяндаган идеологияга айланды. Эгер революцияга чейин оозеки чыгармачылыкта чагылдырылган демократтык ойлор үстөмдүк жүргүзүүчү тап тарабынан кысымга алынып келсе, Совет бийлиги тушунда гана эркин өнүгүүгө бет алды. Эмгекчилердин улуу жол башчысы В. И. Ленин 1905-жылы мындай деп жазган: «Бул адабият эркин адабият болот, анткени — анын катарына жаңы-жаңы күчтөрдү ач көздүк менен карьера тартпастан, социализмдин идеясы менен эмгекчилерге болгон ниеттештик тартат»¹. Улуу жол башчынын бул айтканы жалаң гана адабиятка эмес, оозеки эл чыгармачылыгына да тийиштүү, анткени революциядан кийин анын өзү эмгекчилердин эркин чыгармачылыгына айланды жана коомдук ойду чагылдыруу менен советтик адамдарды эмгекке, достукка тарбиялоодо, ар кандай саясий мааниси бар ишти жүзөгө ашырууда активдүү жардамчы катары кызмат кылууга багытталды. Ошону менен катар оозеки чыгармаларда социализмдин жана эмгекчилердин ортосундагы ниеттештиктин идеясы даана көрүнүп турат. Алгачкы мезгилдеги чыгармалардын кайсынысына кайрылбайлы, аларда социализмдин жана эмгекчилердин таламдаштык идеясы бийик доош менен даңазаланган болучу.

Совет бийлиги орногондон кийинки учурда эл душмандарын тап катары жоюу, эски калдыкка каршы күрөшүү кеңири канат жайганы белгилүү. Бул мезгилдеги оозеки чыгармачылыгында тап күрөшүн чагылдырган ырлар көп. Андай чыгармаларга мисал катары «Кедей», «Ким?», «Мурунку кедей абалы», «Бай-манап», «Жарды, бай», «Эзилген тап», «Кембагал», «Манаптар менен күрөшүү» деген ырларды көрсөтүүгө болот. Жогоруда аталган чыгармалардын кайсынысын албайлы, Октябрь революциясына арналган ырлардай эле, өткөн заманда кедей-кембагалдардын катуу эзилгендигин, жаңы коомдун артыкчылыгын даңазалоо аркылуу бай-манаптардан өч ала турган кез келгенин баса көрсөткөнүн байкайбыз.

Улуу Октябрь революциясынан кийин эл арасында хор жана декламация айтуу, ал аркылуу жаңы замандын артыкчылыгын караңгы калкка түшүндүрүү өңдүү тарбиялык иштер жүргүзүлгөн болучу. Элет калкынын айрым жерлеринде мектептин ачылышы, аларга балдардын тартылышы элдин маданиятын көтөрүүдөгү алгачкы чаралардан эле. Чындыгында эле ошол мезгилде жүзөгө ашып жаткан социалдык маанидеги чараларды, жаңы социалисттик курулуштарды сүрөттөш үчүн жаңы шартка карай чыгармаларды түзүү талап кылынды. Ой ачык болсун үчүн «Мурунку кедей абалы» деген ырды мисалга келтирип көрөлү:

Бай менен манап,

¹ В. И. Л е н и н. Чыгармалар, 10-т., Кыргызча биринчи басылышы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1954, 36-бет.

Байкушту камап,
Чыкпастай эстен,
Чыркыратып сабап.
Мөндүрдөй жаш аккан
Бөйрөгүнө ок кадап².

Жогорку мисал беш-алты муун өлчөмүндөгү ырлардан туруп, формасы жагынан декламация экендиги көрүнүп турат. Бир бүт аллитерация менен түзүлгөн, уйкаштары так. Ошону менен катар идеясы ачык. Мурдагы катуу эзүүдө келген кедейдин оор абалы элестүү сүрөттөлгөн. «Бөйрөгүнө ок кадап» деген ыр жолу өткөн замандагы ырайымсыздыкты, катуу эзүүнү эске салат. Экинчи «Бай-манап» деген ыр өзүнүн мааниси жагынан жогорку ырга үндөш:

Бай-манап,
Малын санап,
Сөз айтуу жок,
Байларга карап¹.

Эгер биринчи мисалда «чыркыратып сабап» деген ыр жолу кездешсе, экинчи мисалда андай ыр жолу жок. Бирок мындагы «сөз айтуу жок байларга карап» деген ыр жолдору биринчи мисалдагы айтылган ойдун маанисин берип койду. Эки ыр үндөшүп туруу менен катар, чындык турмушту эмгекчилердин өткөн заманда көргөн оор күндөрүн элестүү чагылдыруу жагынан биринин маанисин бири толуктап турат:

Эски заманда,
Эзилип таманда,
Бай-манап не эткен?
Өтүп учтуу тырмагы
Сөөккө жеткен.
Туруп чалкалап,
Уруп талкалап,
Ошондо тургансың,
Кедей байкуш,
Башыңды калкалап².

«Кедей» деген ырды мисалга толугу менен келтирдик. Бардыгы болуп он жол ыр. Бирок, мында «эски заманда» эзилген кедейлердин оор турмушу негизинен элестүү чагылдырылган.

Эгер «Кедей» деген ырда эмгекчилер табынын катуу эзилгенин баяндап, өткөндөгү кордукту эске салуу менен, кедей табына ал жөнүндө түшүнүк берсе, «Кембагал» деген чыгармада бай-манаптардын үстөмдүгү бүткөнүн, аларды биротоло жок кылууга убакыт жеткенин туюндуруп, элге чакырык менен кайрылганын окуйбуз:

Кембагал, кел,
Керилген манаптын
Сазайын бер!
Жарды-жалчылар,
Жаңыдан болдук тек.
Башында болгонсуң
Бай-манапка жем.

² Фонду, инв. № 210, 62-бет

¹ Ошондо.

² Фонду, инв. № 210, 61-бет.

Кезиң келди,
Өчүндү ал энди!³

Бул чыгарма Улуу Октябрь Революциясына арналган ырларга маани жагынан үндөш, мында да элди революцияга үндөгөн чакырык ураан бар. Бул сыяктуу ураан эзүүчү таптын калдыктарын биротоло жоюу үчүн эмгекчилерге карата күчтүү сезим менен айтылган болучу.

«Эзилген тап» деген ырда эмгекчилердин оор турмушу, алардын баштан кечирген кайгылуу күндөрү төмөнкүчө баяндалат:

Өлүмгө жакын,
Өчкөн атың.
Жок болуп дагы Сөзгө акың.
Кыйнаган жаныңды,
Төккөн каныңды.
Күчүңдү сатып,
Кетирген шайыңды¹.

Эзилген таптын абалы ушундай болучу. Совет бийлиги гана аларды катуу эзүүдөн куткарды. Эгер жаңы коом түзүлбөгөндө, «аты өчкөн» кедей табынын тагдыры кантет эле? Ошону эске салуу менен эмгекчилерди күрөшкө карай чакырган идея бул ырда бар.

«Ким?» деген ыр традициялык элдик поэзиядан өзүнчө айырмаланып турат. Ушул темадагы ырдын бардыгы эки гана куплет. Ошондой эле муун өлчөмү жана уйкашы да, жогоруда мисалга келтирилген ырлардан башкараак. Ой ачык болсун үчүн мисал келтирип көрөлү:

Бука минип,
Жука кийип,
Отун алган ким эле?
Жоонду ичкертип,
Узунду үч кертип,
Жеп жүргөндөр ким эле?²

Ырда коюлган эки суроо карама-каршы эки багытта турган образды көз алдыга элестетет. Биринчиде катуу эзүүдө кыйналган эмгекчинин он образын чагылдырса, экинчиде ач көз, ашкан пайдакөч кейипкердин мүнөзүн ачкан. Жогорку табышмактуу суроо жандырмаксыз эле ар бир окуучуга белгилүү, анткени «жоонду ичкертип, узунду үч кертип жеп жүргөндөр» — бай-манаптар, кызыл кулактар болучу. Жергиликтүү бийлөөчүлөрдү колдоп? аларга калын букара калкты баш көтөргүс кылып берген падыша эле. Ушундай көрүнүш көпчүлүктүн кыжырын келтирбей койгон эмес. Эмгекчилердин ушул жөнүндөгү ой-санаасы «Ким?» деген ырдын экинчи сабагында мындайча баяндалган:

Николай залым,
Күйгөндөн айтам
Сөзүмдүн агын.
Карачы мына
Камчынын тагын!³

³ Фонду, инв. № 210, 61-бет.

¹ Фонду, инв. № 210, 63-бет.

² Фонду, инв. № 210.

³ Фонду, инв. № 210.

Жогорку мисалда ой ачык, ары эмоциялык күчкө ээ. Бул ырда сөздү кооздоо үчүн жасалган аракет да жана шөкөттүк да жок. Бирок, колдонулган сөздөр образдуу, ары мазмундуу. «Ким?» деген ыр дагы декламация формасында чыгарылгандыгы жогорку мисалдан ачык көрүнүп турат.

Улуу Октябрь революциясынан кийинки мезгилде тап күрөшүн чагылдырууда «Манаптар менен күрөшүү» деген ыр өзүнүн мазмуну жагынан үндөө ырларына окшоп кетет. Мында эски замандын катаалдыгы жөнүндө баяндап, анан өч ала турган кез келгенин күчтүү эмоция аркылуу туюндурганын байкайбыз. Лирикалык каарман элге кайрылуу менен өз оюн үндөө аркылуу мындайча билдирет:

Канын соргон канчалык
Кан падыша тушунда.
Эзип келген ошончолук
Жайы менен кышында.
Бай-манаптын иштерин
Байлар кезиң ушу да.
Араңыздан чыгарып,
Айдар кезиң ушу да.
Өз тизгиниң колуна
Кармар кезиң ушу да¹.

Мисалга келтирилген строфадан өткөн замандагы катуу эзүүнү көз алдыга элестетебиз. Мында Октябрь революциясынын жеңиши жөнүндө же Совет бийлигинин орногону жөнүндө сөз болбойт, бирок «кезиң ушу да» деп, улам кайталанган сыпаттоолор эмгекчилердин өз тизгинин өзүнө алганын даана белгилеп турат.

Падышалык бийлик башка элдер менен катар көчмөн турмушта жашаган кыргыздарды караңгылыкта кармап келген болучу. Улуу Октябрь революциясы гана эркиндикке жеткирүү менен бирге, эмгекчилердин илим-билим алышына кеңири жол ачты. Агартуу боюнча жалпы Россиялык I съездде (28-август 1918-жыл) В. И. Ленин мындай деген: «Эмгекчилер билимге тартылып жатат, анткени ал жеңиш үчүн аларга зарыл түрдө керек»². Ошону менен катар эмгекчилер массасынын ондон тогузу күрөштө билим курал болуп эсептелерин түшүнө баштаганын баса көрсөткөн. Улуу жол башчынын билим жөнүндөгү айтканы ошол кездеги кыргыз эмгекчилерине да түздөн-түз тийиштүү. Билимге жетпесе, социалисттик курулушта иштөөгө, башкарууга эч мүмкүн эмес экенин көпчүлүк эл революциянын алгачкы жылдары эле түшүнө баштаган. Айрыкча кыргыздын эмгекчилери илим-билимге аябай умтулушкан болучу. Ошонун үчүн илим-билим темасы кыргыздын оозеки чыгармачылыгында кеңири камтылганын көрөбүз. Буга мисал катары «Окуу», «Мугалимдерге», «Окуучу жаштарга», «Жаштар, пионерлер», «Комсомол уюму», «Мектепти бүтүргөндөргө» жана башка ырларды атоого болот. Жогоруда аталган чыгармаларда илим-билимдин мааниси жөнүндө жалындуу сөздөр баса айтылган. Билимге жеткен адам гана социалисттик курулуштун түрдүү тармактарына активдүү катыша алары түшүнүктүү, ал эми билимсиз туюкта калгандык эле. Ошонун үчүн «Окуучу жаштарга» деген ырда аларга мындайча кайрылган:

Ээ балалар, көзүңдү ач,
Наадандыктан алыс кач.
Мындай теңдик заманда
Илим окуп, нурлар чач!³

¹ Фонду, инв. № 247, 41-бет.

² Ленин о культуре и искусстве. М., «Искусство», 1956, 224-бет.

³ Фонду, инв. № 219, 8-бет.

Билимге жетишкен адам гана азыркы доордун талабына ылайык социалисттик курулуштун белсемдүү активисти боло аларын, андай көзү канык илимдүү киши «нурларды чачарын» жогорку чыгарма элестүү көрсөтүп турат. Окубагандыкты, билими жоктукту «наадандык» деп атаганы негизинен туура. Жаңы доордо артта калуучулуктан качуу керектиги жөнүндөгү маселе ал кездеги негизги проблемалардан болучу. Демек, ошо кездеги чыгармалар орчундуу маселени көтөрүп олтурат. Ырдын социалдык зор мааниси мына ушунда.

Оозеки чыгармачылыгында ошол учурду сүрөттөп, аны менен чектелип калбайт, айрым учурда алдыдагыны көрсөтүп айтуу кездешет. Бир ырда жаштарга кайрылып, билимдин мааниси жөнүндө төмөнкүдөй Ойду айтат:

Ай кызыл жаш, ач көзүң,
Эркиндикте сен өзүн,
Жакшы окусаң тырышып,
Пайдаларын көрөсүң,
Жакшы окусаң билесиң,
Жарыкка сен киресиң,
Табийгатты ат кылып,
Бир аз жылда минесиң¹.

«Табийгатты ат кылып минүү» жөнүндөгү элдик ой ырда ушундайча берилген. Ырда ой аны менен бүтпөйт. Билимге жол ачкан эркиндик жөнүндө өтө так мүнөздөмө берилет:

Жатып алуу бек уят,
Кан төгүлүп миллиард.
Бизге түштү кымбатка
Мына турган уруят².

Ырда жеңиштин тарыхы элестүү сүрөттөлүп, уруяттын «кымбатка турганы» өтө так берилген. Кыскаршып айтканда, Улуу Октябрь Революциясынан кийин эмгекчилердин илимбилимге карата болгон кызыгууларын чагылдырган көп сандагы оозеки чыгармалар төрөлгөн болучу. Аны фондудагы материалдар көрсөтүп турат.

Падышалык бийликти кулатып, Россияда Совет бийлиги орногондон кийин жаңы түзүлүштү көрө албаган ички жана сырткы душмандар жаш Совет республикасын жок кылуу үчүн, кайра мурдагы үстөмдүгүн калыбына келтирүү үчүн жапырт көтөрүлүштү. Согуштук кол салуулар империалисттик мамлекеттердин, россиялык буржуазиялык-помещиктик контрреволюциясы менен бирдикте жүргүзүлгөн. Ошентип, жаш Совет республикасына алгачкы күндөн эле коркунуч туулбай койгон жок. Мына ушундай оор учурда жумушчулар менен дыйкандар аларга каршы күрөшүү үчүн колдоруна курал алып, фронтко кетишти. Өлкөнүн бардык жеринде дээрлик граждандык согуш жүрүп жатты. Кыргыздын эмгекчилери, ички душмандар көтөрүлүп, сырткы басып алуучулар кирип келгенде — эң кыйын учурда — өздөрүнүн катышуусу менен жооп беришкен. Көп адам колдоруна курал алуу менен Россиянын бурч-бурчунда жүрүп жаткан урушка кетишти. Ушундай тарыхый окуяларды камтыган ырлар боордош элдердин оозеки чыгармачылыгынан кеңири орун алган болучу. Кыргыздын оозеки чыгармачылыгынан да ошо граждандык согушту чагылдырган ырларды кездештиребиз. Ага мисал катары «Салам кат», «Колчак» жана башка ырларды көрсөтүүгө болот.

«Салам кат» деген чыгарманын каарманы — фронтто жүргөн жоокер. Ал алыскы фронттон өзүнүн жайын билдирүү менен атасына кат жазат. Ыр менен жазылган салам кат

¹Фонду, инв. № 210 69-бет.

² Фонду, инв. № 210, 69-бет.

чоң эмес, кичине көлөмдө. Бирок, ошол кичинекей чыгармадан каармандын ой дүйнөсү, салт-санаасы даана көрүнүп турат. Анын элди жат душмандан коргоо жөнүндөгү идеясы чыгарманын мазмунун ээлеген. Лирикалык каарман «Жарды-жалчылар, кошчу менен батрактар, мен силер үчүн кан майданда жүрөмүн, силерди коргоймун» деген сыяктуу өзүнүн патриоттук сезимин билдирүүгө ашыгат. Ал канчалык кыйындыктарды көрүп, өзү оор жарадар болсо дагы баарына кайыл. Анын алдыга койгон бир гана максаты, анын бардык ою, бардык дити — душманды жеңүү. Жаш Совет мамлекетине кол салган душмандар жоголмоюнча элге тынчтык келбеси түшүнүктүү. Ошонун үчүн лирикалык каарман-жоокер кайраттуу туруу менен алдыга ишенимдүү кайрайт:

Жоону жеңип алармын тирүү колго,
Караңгы тун салармын душман жоого.
Колун байлап, Калчакты жөө айдап,
Жаз болгондо барамын түшүп жолго¹⁰.

Жоокер бул сөзүн атасын сооротуу үчүн гана айтып жатканы жок. Мында алдыдагы жеңишке ишенимдүү караган, кубанычтуу күндү белгилеген майрам болорун туюндурган идея бар.

Улуу Октябрь Революциясы жеңгенден кийинки мезгилде Антанта деп аталган интервенттер буржуазия менен помещиктерди улам сүрөө менен биздин өлкөгө үч жолу басып киргени белгилүү. Сырткы басып алуучулар жана ички душмандар Россиянын кайсы бурчунан кол салбасын, Коммунисттик партия эмгекчилер массасын аларга каршы уюштура билди. Өз учуру менен план түзүлүп, душманга кандайча сокку уруу керектиги алдын ала белгиленген эле. Кызыл Армия душмандын жолун тороп, бет маңдайынан жапырып кирсе, партизандардын тобу алардын тылынан сокку уруп турду. Ошентип, Коммунисттик партиянын туура жүргүзгөн жетекчилиги аркасында граждандык согушта эмгекчилер сырткы жана ички душмандарды жеңип чыгышты, Россияда жеңиштин кызыл туусу желбиреди.

«Салам кат» деген ырда жоокер ак гвардиячылар Деникинди жана Колчакты мыскылдоо менен атасына мындайча деп жазат:

Шиберден майга тойдун, барып, Калчак,
Кызыңды кузгун жеди жарып, Калчак!
Мурунку мүчөсүнүн бири да жок,
Үй кылган бир кепени арык, Калчак².

Жогорку мисалдарда эч кандай апыртуу жок. Бул жерде лирикалык каарман болгон чындыкты баяндаган.

Граждандык согуш жана жалпы эле элди коргоодо Кызыл Армиянын баа жеткис иштери жөнүндө оозеки чыгармада чагылдырылганы кызыктуу. «Көзүңдү ач!», «Биздин жеңүү», «Букара маршы» жана башка чыгармаларда Кызыл Армия жылуу сөздөр менен өтө сүйкүм чагылдырылган.

Жалаң гана буржуазиялык-помещиктик контрреволюционерлер жана чет элдик интервенттер гана эмес, Россиянын айрым жерлеринде басмачылар да чыгып, социалисттик курулуштун түрдүү жагына тоскоолдук кыла баштаган болучу.

Кыргыздардын айрым азаматтары интервенттерди жана ак гвардиячыларды жок кылуу үчүн колдоруна курал алып фронтко кетсе, айрымдары жергиликтүү бай-манаптарга, алар уюштурган басмачыларга каршы күрөштү жүргүзүштү. Оозеки чыгармачылыкта бул өңдүү тарыхый окуялар чагылдыруудан четте калган эмес. Элди коргоого, Кызыл Армияга арналган чыгармаларга мүнөздүү көрүнүш — көпчүлүк

¹ Фонду, инв. № 219, 43-бет.

² Фонду, инв. № 210, 45-бет.

ырлардын согуштук кырдаалга карай марш жана хор маанисинде аткарылгандыгында. Элдин күчүн бир жерге топтоо, тап душмандарын биротоло жок кылуу идеясы ырдын негизги лейтмотиви болуп саналат:

Кел, жарды-жалчы, майданга,
Келди кезек байларга.
Жабдык, курал колго алып,
Жапыр зулумду айдарга!³

Мунун өзү маршка карата ылайыкталып чыгарылган ырлар. Ошонун үчүн күчтүү эмоция аркылуу айтылып жатат. Бул ырларда көшөкөрлөө, кооздоп айтуу жок, тескерисинче маршка таандык ураандар ага мүнөздүү.

Жалаң гана «Биздин жеңүү» эмес, «Кызыл аскер», «Аз улут», «Азаттык», «Алга», «Букара маршы» жана башка ырлардын көпчүлүгү 7—8 муун өлчөмүндө аткарылса да, өзүнүн стилдик бөтөнчөлүгү жагынан декламацияга, марш ырларына үндөшүп турат. Ал ырлардын андай стилде аткарылышы — ошол кездеги революциялык пафос маанисинде айтылгандыгына байланыштуу көрүнүш.

Жатагыбыз таштан болсо,
Жуурканыбыз жапырактан.
Окуу, илим үйрөнүп,
Жарды-жалчы, кайраттан!¹

Ар бир төрт жол ырдан кийин жогорку куплеттин кайталанып айтылышы, анык букара маршын туюндуруп, жарды-жалчылардын көңүлүн бир жерге топтоо үчүн ураан чакыргандыгы менен гана эмес, өзүнүн стили жагынан өзгөчөлүккө ээ. Ырдын коллективдүү хор үчүн чыгарылгандыгы жогорку мисалдан ачык көрүнөт. Ошону менен катар бул кайталоодо кыргыз эмгекчилеринин жакыр турмушу көз алдыга элестелет. Бирок, мында кыйын турмушту өткөрүп жаткандыгы үчүн сары убайымга батуу деген жок, кайра алга карай барууга, билим алууга жана жаңы коомду курууга шыктангандык бар. «Жатагыбыз таштан болсо, жуурканыбыз жапырактан» деген ыр жолдору уйкаштык үчүн алынган эмес, мунун өзү ооштурулуп айтылган образдар. Буга «жакырдыкта турсак да, ар кандай кыйындыкты жеңебиз» деген маанилүү ой камтылган.

Бул ырда да ошол кездеги башка ырларга мүнөздүү жарды-жалчылардын катуу эзилгенин баяндап келип, бай-манаптардан өч ала турган күн тууганын баса көрсөтүп айтуу бар. Ушундай идея «Көзүңдү ач» деген ырдан да кездешет. Бул чыгарма ураан өңдүү көтөрүңкү тондо мындайча башталат:

Жарды-жалчы, көзүңдү ач!
Илгерилеп алга бас!
Марубаттын уругун
Бирин, айдап, бирин чач!

Бири-бириңе кеңеш кур,
Душманыңа каршы тур.
Бирикпесең бул күндө,
Бириң – малай, бириң – кул...

Түркстанда көп жалчы,
Бир-бириңе каралаш!
Агып келген баштатан
Көзүбүздөн кандуу жаш....²

³ Фонду, инв. № 210, 76-бет.

¹ Фонду, инв. № 210, 78-бет.

Лирикалык каарман белгисиз, бирок ал эмгекчилердин өкүлү экени, алар үчүн жан-дили менен берилгени жогорку ырдан даана көрүнөт. Лирикалык каарман жалпы жарды-жалчыларды биригүүгө, ынтымакта туруу менен жат душмандарга катуу сокку урууга чакыргандыгы менен Коммунисттик партияны терең сүйгөн, анын ишине берилген, Совет Өкмөтүнүн бийлигин чыңдоого активдүү катышкан идеал экени сезилип турат.

Кызыл Армия ар дайым эмгекчилер массасынын катарынан толукталып турган болучу. Ошонун үчүн жаш Совет мамлекетин коргоодо өздөрүнүн патриоттук духун көрсөтүп, кайсы салгылашууда болбосун көп сандаган душмандардын чабуулдарына туруктуулук менен жооп кайтарды жана жеңишке жетишишти. Кызыл Армиянын элди чеп болуп коргогону кыргыздын оозеки чыгармачылыгында өтө жылуу сүрөттөлөт. Андай жылуу сезимди жогоруда мисалга келтирилген ырлар белгилеп турат. Кайсы бир ырлар башка темага арналса да, Кызыл Армиянын элди чеп катары коргогонун ичине камтып кетет. «Кеңеш Өкмөтү» деген ырда мындай куплет кездешет:

Советской власти
Сактап турган армия.
Кылганы журттун пайдасы,
Кызыл желек байрагы.
Кыйла жоону майтарган —
Кызыл аскер кайраты¹.

Кызыл Армиянын өлкөнү коргоодогу асыл иши, сонун сапаты эл тарабынан ушундайча сүйкүмдүү сыпатталган. Сыртынан караганда жөн гана баяндоо өңдүү баамдалган менен, мындан чындык турмуштун реалдуу картинасы көз алдыга элестелет. Чыгарма тарыхый жана социалдык мааниси жагынан баалуу.

Граждандык согушка катышкан айрым адамдар, басмачылар менен кармашууда аралашып жүргөндөр өздөрүнүн баштарынан өткөндөрүн, көз менен көргөндөрүн кийин эскерме катары газеталарга жарыялады, кайсы бирөөлөр басмадан китепче кылып чыгарды. Граждандык согушка катышкан

С. Каралаевдин «Эстен кетпейт» деген китепчеси мына ушуга мисал болот. Китепте С. Каралаевдин аскерде жүрүшү, түрдүү окуяларды баштан өткөрүү, элди жат душмандардан коргоодогу эмгеги бүт баяндалган. Саякбай карыя жыйырманчы жылдарда өз көзү менен көргөндөрүн кара сөз түрүндө жана ыр менен бүт айтып өтөт. Ал китебинин бир жеринде мындай дейт:

Жыйырма экинчи жылында
Аскерликтин кызматы
Алты жылга толгондо,
Май өтүп, июнь айында,
Жыл жыргалдуу жайында,
Бир күнү буйрук келиптир:
Күнү бүткөн жоокерлер
Мурасына жетсин деп,
Кызмат кылды, ыракмат,
Айлына тарап кетсин деп.

Мунун өзү граждандык согушка катышып, элди коргоодо кылган кызматы, аны өтөгөнү жөнүндөгү билдирүү сыяктуу. Ушул ырдан С. Каралаевдин «эл кайтарып, эбегейсиз жүргөнүн» көз алдыга элестетебиз. Каралаев Саякбайдын «Эстен кетпейт» деген китепчесиндеги эскерүүлөр жалгыз гана ага таандык көрүнүш эмес, анын өзү ошо

² Фонду, инв. № 210, 45-бет.

¹ Фонду, инв. № 252, 78-бет.

граждандык согуш мезгилинде кыргыз эмгекчилеринин баштан өткөргөн тарыхый окуяларын мүнөздөгөн эстелик десек жаңылбайбыз. Жыйынтыктап айтканда, советтик мезгилдеги кыргыз оозеки чыгармачылыгында граждандык согушка жана басмачыларга каршы күрөшүүдө эмгекчилердин калың катмары жана алардан чыккан баатыр жоокерлер кандай баатырдыкты көрсөткөндүгү, алардын патриоттук духу элестүү чагылдырылган болучу.

Чет элдик интервенттер менен буржуазиялык-помещиктик контрреволюциялык топторду жойгондон кийин да, айрым жерлерде басмачылар дүрт этип чыгып, жай жаткан дыйкандарга, кыштактарга чабуулдарын жасап, өздөрүнүн душмандык аракетин токтотушкан жок. Кыргыз жеринде жашынган басмачылар менен кармашуу бир топко дейре созулганы белгилүү. Басмачыларды жек көрүү сезими алгач эле алар элди талап киргенден байкалган. Ошонун үчүн ыктыярдуу отрядга дайыма жардам беришип, басмачыларды жоюуда көп көмөк көрсөтүшкөн. Басмачыларды жок кылууга катышкан, алардын кордугун көргөн адамдар өздөрүнүн оюн оозеки чыгарма аркылуу билдиришкен болучу. Советтик оозеки чыгармачылыгында басмачылар жөнүндө эскермелер, алардын адам баласы иштебей турган жоруктарын чагылдырган ырлар түзүлгөн эле. Демек, басмачылардын жек көрүндү образын чагылдырган ырлар эң көп. Үлгү катары алардын айрымдарына кыскача токтолуп көрөлү.

Басмачылар Совет бийлигин бошондотуу үчүн гана аракет кылбастан, социалисттик түзүлүшкө каршы эл арасында нааразылыкты күчөтүүнү көздөшкөн болучу. Ошон үчүн мал-мүлктү талап кетүү эмес, кээде эмгектенип жаткан дыйкандарга аябай жабыр көрсөтүшкөн. Айрым учурда жаш кыздарды зордук менен алып кетишчү. «Жамыйла» деген ыр ошондой окуяны чагылдырган чыгарма болуп саналат. Бул ыр кыздын кыйын абалын түшүндүргөн кара сөз түрүндөгү киришме менен башталып, андан соң Жамийланын ыры берилет. Чыгарма анча көлөмдүү эмес. Бирок, ушул ырда басмачылардын колуна түшкөн кыздын аянычтуу абалы, анын кейиштүү кайгысы өтө мундуу берилет:

Түлкү жүрбөс түмөн жол
Жолунда кетип баратам.
Көзүмдү ачып карасам,
Түшүмдө жок уурунун
Колуна кетип баратам.
Караңгы жүрбөс камандын
Жолунда кетип баратам.
Көзүмдү ачып карасам,
Канды куйган душмандын
Колунда кетип баратам¹.

Жамийланын басмачынын колунда бара жаткан кайгылуу учуру «түлкү жүрбөс түмөн жолго, караңгы жүрбөс камандын жолуна» теңөө менен көрсөтүлдү. Бул параллелизмден кыздын ички кайгысы, трагедиялык абалы тереңден алып берилген. Ушуга окшогон психологиялык параллелизм башка ырлардан да кездешет. Элге кеңири белгилүү «Кыз Мактымдын арманы» жана «Насыяга кеткен кыздын арманы» деген чыгармалар ушуга мисал болот.

Басмачылардын элге келтирген бүлүктөрүн, алардын жасаган кылмыштарын ашкерелеген ырлар эң көп. Кыргыздын элдик акындары да толуп жаткан ырларды түзүшкөн эле. Ал акындардын басмачыларды ашкерелеген сатиралык ырлары оозеки чыгармачылыгында жана кыргыз адабиятында орчундуу орунду ээлейт. «Токтогулдун басмачыларга каршы ырдаганы»; «Басмачынын огу жок», «Байышбай кармалганда» деген чыгармалары, Барпы Алыкуловдун «Басмачы», «Маккамбайдын каргышы», «Ким

¹ Фонду, инв. № 1268, 335-бет.

мыкаачы, ким адил?» деген жана башка ырлары мисал болот.

Басмачыларга карата чыгарылган ырлардын кайсынысын албайлы, баарында тең алардын кылмыштарын ашкерелөө мотиви чыгарманын өзөгүн түзөт. Акындар өздөрүнүн чыгармаларында басмачылардын элге өткөргөн жапааларын айтып келип, алардын күчсүздүгүн, узак жашабай жоголоорун баса көрсөтүшкөн. Ал чыгармаларда сатиралык мотивдер күчтүү. Токтогул өзүнүн «Басмачынын огу жок» деген чыгармасында басмачыны мындайча мыскылдайт:

Жыгып минип жакшы атты,
Жылгалап салат таскакты.
«Бери кел» деген бирөө жок,
Бекинип жүрүү максатпы?²

Мында басмачылардын элге карата жасап жаткан кара ниет ишинин бир көрүнүшү сүрөттөлүү менен, аларга карата жумшалган шыкак да бар. «Бери кел» деген бирөө жок дегенде элдин басмачыларга карата болгон антипатиясы даана сезилип турат. Бул сыяктуу жек көрүү сезими басмачыларга карата айтылган чыгармалардын баарынан орун алган.

Басмачыларды жок кылууда Коммунисттик партиянын эмгекчилер массасын уюштуруудагы ролу зор. Элдин бир тууган партияга чын берилгендиги ички душмандарды жоюуда дагы айкын көрүндү. Эл Коммунисттик партия алып берген бакыттаалайды колдон чыгарбас үчүн, жыргалчылыкка жетиш үчүн алгачкы жылдардан эле революциялык күрөшкө чыгышкан болучу. Басмачыларды жоюуда дагы өздөрүнүн баатырдыктарын көрсөтүштү.

Кыргыздын советтик доордогу оозеки чыгармачылыгында тарыхый окуяларга байланыштуу чыгарылган ырлар кездешет. Андай тарыхый ырларда 1916-жылдагы кыргыз элинин козголоңу, куралдуу солдаттардан жеңилген соң кытай тарапка качып барышы, бөтөн жерде кыйын күндү баштан кечириши сүрөттөлөт. Ушул темадагы ырлардын айрымдары кытай багытына барганда, андагы көргөн кордукту сыпаттоо менен чыгарылса, айрымдары жыйырманчы жылдардын ичинде пайда болот Кыргыз элинин баштан кечирген тарыхый окуяларын камтыгандыктан, андай ырларда калктын катуу эзүүдө кыйналганы падышанын адилетсиздик менен жүргүзгөн сурагына чыдабаган соң, эмгекчилердин козголоң чыгарышы, акыры куралдуу солдаттардан кырылышы, Кытай жерине качып барганда, кордукту дагы аябай көргөндүктөрү ушул темадагы чыгармалардын мазмунун ээлейт. Ал ырларда окуя түз сызыкка кайдыгер баяндалбастан, эзүүчү тапка карата нааразылык көрсөтүү, акыйкатсыз башкаруучуларга кыжырлануу сезими билдирилген. Ырдын негизги идеясы ушуну менен бүтүп калбайт. Кыргыз эли баштан өткөргөн оор күндөр сүрөттөлүп келип, эн, аягында Улуу Октябрь Революциясы элге эркиндик таңын аттырганы жыйынтык өңдүү берилет. Мунун өзү турмуштагы жана коомдогу карама-каршы мамилелердин, бир-бири менен келишпеген эки таптын ортосундагы күрөштүн картинасы өңдүү баамдалат.

Кытайга барганда ошол жердик айрым адамдарга сатылып кеткен кыргыздын кыз-келиндеринин «Зары» деген ыр чындык турмушту күчтүү сезим менен чагылдырган чыгарма. Бөлөк эл, бөтөн жерде калган кыргыз кыздарынын ичтеги күйүттүү кайгылары өз мекенин терең сүйгөн мүнөздө байланыштырылып баяндалат. Алар өз ойлорун ички кайгылары менен ширелтип билдиришкен. Кытай жеринде калган кыз-келиндердин максаты — башка элде күң болуп жүрбөй, өздөрүнүн туулуп өскөн мекенине жетүү, тууган-туушкандарын көрүү, азаттыкка чыгуу. Октябрь революциясы эзилген элге эркиндикти алып бергенин уккан кыз-келиндер туулган жерге жетүүгө зарыгат, жаңыдан эркиндик алган элден жардам күтүшөт:

Биз жүрөбүз какшанып,
Эл дегенде тамшанып,

² Токтогул. Чыгармалар. 11 т., Фрунзе, «Кыргызстан», 1964, 180-бет.

Күндүз камап коюшат,
Түндө жатат жазданып.
Качалык демек дарман жок,
Качууга айла калган жок.

Эзил кайран эл журтум,
Көрүп өлсөк арман жок.
Топурагың бизге алтын,
Тозокто калдык кыз-катын.
Төшөнүп жатсак арман жок
Топурактын бир катын.

Жогорудагы мисалдан алардын кайгылуу оор абалы, аргаларынын түгөнгөнү даана көрүнүп турат. Башка элде калган кыз-келиндердин арманын туюндурган чыгармалар жалгыз гана бул эмес. Мындай ырлар көп чыгарылган, аларда ар кимге сатылган келин-кыздардын ичтеги кайгылары чагылдырылган. Ал эми «Кыз-келиндердин зары» деген ыр андай аянычтуу көрүнүштүн бир учурунун картинасын элестетип жатат.

Он алтынчы жылдагы оор окуяны чагылдырган чыгармалардын ичинен «Умтулуп өргө» деген ыр көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Бул ыр кыргыздын жети-сегиз муундан турган традициялуу элдик поэзиясынан форма жагынан айырмалуу, көбүнчө төрт-беш муун өлчөмүндө түзүлгөн, мындайча айтканда турмушту элестүү сүрөттөө жагынан өзгөчөлүккө ээ чыгарма. Бардык кубулуш так жана образдуу сөздөр аркылуу сезимге жеткириле сүрөттөлөт. Ошол кезде кыргыз элинин кырылганын, бардык жерде аябай жапаа чеккенин «боздоду журт ботолуу төөдөй» деген сыпаттоо аркылуу элдин кыйын күнгө туш келген учурун төмөнкүдөй ыр менен баяндайт.

Караңгы түн,
Кайгылуу күн,
Каптады сел,
Капталды ким?

Падышалык катуу эзүү, ага кошумча жергиликтүү бай-манаптардын калың элди мүнкүрөтүп жиберип 1916-жылдагы козголоңдун чыгышына себеп болгону белгилүү. Кыргыз элинин оор абалы «Кайгылуу күн» деген образ аркылуу чагылдырылса, кыргызга калышы селге салыштырылат. Андай катуу селге капталган ким деген суроону берүү менен, ая мындайча жооп кайтарылат:

Капталдык биз,—
Казак, кыргыз.
Батырды канга
Казак орус.
Жалгыз кол, —
Жабдык ошол.
Жаралгандан ушундай
Болгонбу жол?

Кайтарган жооп так жана ой ачык. Бул строфанын аягына дагы экинчи суроону койгон. Чыгармада экинчи суроого жооп кайтарылбаган, бирок «жаралгандан ушундай» катуу эзүүдө болгон кыргыз өңдүү кенже улуттун бактысына тан, атып, «падышанын түшкөнүн билгенде» кубанычка батат. Катуу сүйүнгөн эл ошондогу кубанычын мындайча билдирген:

Арылды кан,
Басылды чан.

Кетели жерге
Өлбөгөн жан.

Совет бийлиги орнору менен эл тынчтыкка кез болуп калган эмес. Кан төгүү дале болуп жаткан болучу. Коммунисттик партия менен Совет өкмөтү контрреволюциялык иштерге каршы күрөштү күчөтүп, директиваларды жүзөгө ашырыш үчүн түрдүү чараларды көрүп жаткан. Ал эми Кытай жерине барган качкындар болсо жакшылыкты угары менен өз мекенине жетүүгө ашыкты. «Кетели жерге өлбөгөн жан» деп талаптанышты. Бирок, өз жерине келгенде кулактар тарабынан алар дагы кыргынга учурады. Ошондогу көрүнүштү А. Жутакеев өзүнүн «Кайра келгендеги абалы» деген чыгармасында минтип жазган:

Талай шордуу кырылды
Тамга жөлөп атканда.
Баш кесилди байкуштун
Балта менен чапканда.
Келимсекке кер кылбай,
Келип түштүк капканга¹.

Эгер Совет бийлиги болбогондо кыргыз эли өзүнүн улуттук наамын жоготуп коймок. Коммунисттик партиянын туура жетекчилиги аркасында кулактардын көрсөткөн кыянатчыл иштерине тезинен чара колдонулуп, качкындарга тийиштүү жардамдар берилди. Ошентип, эл азаттыктын таңы менен келечекке ишенимдүү карап, социалисттик курулушка катыша баштады.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эли баштан кечирген тарыхый чындыктар оозеки чыгармачылыгында бүт камтылган. Кайсы чыгарманы окубайлы, андан падышанын адилетсиз бийлиги тарабынан кыргыз элинин көргөн кордуктары, жергиликтүү байманаптардын катуу эзилүүлөрү толук чагылдырылганын даана байкоого болот. Ошону менен катар ал чыгармаларда Улуу Октябрь Революциясы, ал алып берген эркиндик, Совет Өкмөтү эмгекчилерге бакыт-таалайды жеткиргени, катуу эзүүдөн куткарганы, ал үчүн жүрөктүн тереңинен кайнап чыккан алкыштар, баарынын жүзүнө нур жараткан кубанычтар күчтүү сезимде жылуу сөздөр менен берилген. Оозеки чыгармалар тарых эмес, бирок чындык турмушту, болуп өткө тарыхый өзгөрүүлөрдү көркөмдүктө чагылдыруу жагынан зор мааниге ээ экени белгилүү. Совет бийлигинин алгачкы жана андан кийинки жылдарда чыгарылган ырларды окуганда, өзүнүн мүнөздүү бөтөнчөлүгү бар экенин жана тынымсыз түрдө тарых менен байланышып келгенин көрөбүз. Совет бийлиги турмушка ашкандан мындай карай кыргыздын оозеки чыгармачылыгы ургаалдуу түрдө өнүгүп, жаңы багытка кеңири кадам шилтеди, башкача айтканда, элдик поэзия бул мезгилде өзүнүн жогорку идеялуулугу менен терең мазмунга ээ болду. Ал эми кыргыздын советтик фольклорунун тематикасынын жогорку бийиктикке көтөрүлгөнүн өлкөнү социалисттик жол менен индустриалаштыруу, айыл чарбасын туташ коллективдештирүү мезгилинде төрөлгөн ырлардан дагы даана көрүүгө болот.

Өлкөнү индустриалаштыруу, айыл чарбасын коллективдештирүү мезгилдеги оозеки эл чыгармачылыгы. Ички жана сырткы душмандарды жоюп; граждандык согуш бүткөндөн кийин эл тынчтык курулушка жапырт киришкен. Бирок, алдыда толуп жаткан кыйындыктар күтүп турду. Өлкөнү көз карандылыктан куткарбай туруп, элдин жыргалчылыгын камсыз кылуу мүмкүн эмес эле. Ошонун үчүн Коммунисттик партия эл чарбасын калыбына келтирүү жөнүндө камкордук көрдү. Эн алды менен өлкөнү индустриалаштыруу керек эле. Андай чаралардын негизи эмнеде экени жөнүндө Партиянын тарыхында мындайча жазылган: «Өлкөнү социалисттик индустриалаштыруунун негизги максаты — социализмдин материалдык-техникалык

¹ Фонду, инв. № 202, 44-бет.

базасын түзүү, өлкөдө социалисттик өндүрүштүк мамилелерди өнүктүрүү жана чыңдоо болгон»¹. Муну жүзөгө ашырбай туруп өлкөнүн башка мамлекеттерге көз каранды экенин жоюу мүмкүн эмес эле. Социалисттик индустриалаштыруу натыйжасында гана өлкөгө керектүү машиналарды жасап чыгаруу, айыл чарбасы үчүн тракторлорду өндүрүү жана башка станокторду куруу мүмкүндүгүнө жетишмекчи. Ал үчүн ири алды менен кара металлургияны көп өндүрүү керек болучу. Коммунисттик партия ушул өндүү орчундуу маселелерди көңүлгө алып, иштиктүү туура жетекчиликти жүргүзүүгө бет алды: «Партия бардык союздук республикаларда, улуттук райондордо кубаттуу индустрияны түзүүнү максат кылып койду. Башта эзилип келген элдердин факты жүзүндөгү артта калгандыгын жоюу, улуттук кадрларды өстүрүү, улуттук маданиятты өнүктүрүү үчүн бул зор мааниге ээ болгон»².

Коммунисттик партиянын бардык улуттар үчүн көргөн камкордугу Советтер Союзунда жашаган бүткүл элдин гүлдөп өсүшүнө шарт түздү. Падышалык Россиянын эң караңгы түпкүрүндөгү кыргыз эли Совет бийлиги тушунда экономика жана маданият жагынан гүлдөп өсүүнүн даңгыр жолу менен алга карай адымдады. Өз жергесинде социалисттик индустрияны куруп, өнөр жайлары жана айыл чарбасы үчүн керектүү машиналарды чыгарууга мүмкүндүк алды.

Коммунисттик партия өлкөнү социалисттик жол менен индустриалаштырууну жүзөгө ашыргандан кийин айыл чарбасын ирилештирүү жагына көңүл бурду. Аны менен бирге кулактарды тап катары жоюу иши жүргүзүлдү. Айыл чарбасын туташ коллективдештирүүнүн мааниси жөнүндө КПССтин тарыхында мындайча так мүнөздөмө берилген: «Айыл чарба. сын массалык түрдө коллективдештирмейинче өлкөнү социалисттик курулуштун кеңири жолуна алып чыгуу, миллиондогон эмгекчи дыйкандарды кулактардын эзүүсүнөн, жакырчылыктан жана маданиятсыздыктан куткаруу мүмкүн эмес эле. Партия мында СССРде социализмди куруунун лениндик планын колдонмо кылып алды»¹. Бытыранды чарбаны ири чарбага бириктирүү, ал аркылуу кедей-дыйкандардын башын бир жерге кошуу өндүү чаралар башка боордош элдерге кандай жаңылык катары сезилсе, көчмөн турмушта жашап келген кыргыз калкы үчүн зор окуялардан болду. Эгер мурунку убактарда тоо-тоолордо, ар кайсы кокту-колоттордо бириндеп көчүп жүрүшсө, коллективдештирүүнүн өзү дыйкандарга жерди алып берүү менен бирге, отурукташууда аларга шарт түздү. Мына ушундан кийин гана эмгекчилер кулактардын эзүүсүнөн кутулуп күжүрмөн эмгекке карай талпынышты. Элдин ошондогу кубанычын оозеки чыгармачылыгы мындайча туюндурган болучу:

Эскерип элге айтылган —
Эр Лениндин урааны.
Эзилген кедей, баш кошкун,
Эпкиндүү болуп туралы!²

Мунун өзү элди колхозго бириктирүүгө карай чакырган ураан. Ошону менен катар күжүрмөн эмгекке чакырган үндөө да бар. В. И. Лениндин урааны жөнүндөгү ой ырга кокусунан кире калган эмес. Эмгекчилердин улуу жол башчысы В. И. Ленин майда дыйкан чарбасы пайданы аз берерин айтып, алар бара-бара ири дыйканчылык чарба болууга тийиш экенин белгилеген эле. Анын даанышман кооперативдик планын жүзөгө ашыруу максатында партиянын XV съезди айыл чарбасын коллективдештирүү жөнүндө чечим кабыл алды. Андан кийинки съезддерде жана конференцияларда колхозду чыңоо жөнүндө бир нече чечимдерди кабыл алып, социалисттик чарбаны өнүктүрүү боюнча партиялык жетекчиликти күчөтүү үчүн чаралар көрүлдү. Партия менен Совет Өкмөтүнүн

¹ Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын тарыхы (толукталып экинчи жолу басылышы), Фрунзе, Кыргызмамбас, 1963, 480-бет.

² Жогоркуда, 481-бет.

¹ Ошондо, 497-бет.

² Фонду, инв. № 282, дептер, № 2, 2-бет.

жүргүзгөн туура саясаты жөнүндө ушул эле ырда мындайча баяндалган:

Он жетинчи съездде
Кедейге берген урааны.
Келгиле, жалпы эмгекчи,
Коллектив болуп туралы.
Сабак болуп айтылган —
Социалдын урааны.
Санаасы бузук таптарды
Санат кылып жыгалы³.

Коллективдешүүгө карай бет алган эмгекчилердин алдыга койгон максаттары ушундай болучу. Анын өзү кулактарды тап катары жоюу жөнүндө Партия менен Өкмөттүн жүргүзгөн саясаты менен үндөшүп турат. Жогоркудай ураан оозеки чыгармачылыгында кокусунан айтылып калган үндөө эмес. Коллективдештирүү мезгилинде эчен карама-каршылыктар болбой койгон жок. Кулактар колхоз курулушуна тоскоолдук кылып, уюштуруу ишин бошондотууга, ири чарбага кирүүгө каалаган ак ниет дыйкандардын көңүлүн ирээңжитүүгө көп аракет жасашкан. Ошондогу тарыхый чындык оозеки чыгармачылыгында чагылдырылган болучу. Жогорку мисал аны айкын көрсөтүп турат.

Эгер коллективдештирүүнүн алгачкы мезгилинде «коллектив болуп туралы» деген сыяктуу үндөө түрүндөгү ырлар жаратылса, кийинки учурларда колхозчу-дыйкандарды эмгекке үндөгөн чыгармалар пайда боло баштаганын байкайбыз. «Колхоз» деген экинчи ырдан мындай куплетти кездештиребиз:

Кой жалкоолук илдетти,
Билесиңби мойнундагы милдетти?
Орто мүлкүн көбөйткүн,
Социалисттик күн жетти!¹

Коллективдештирүүнү уюштурган менен, алгачкы мезгилдерде эмгек тартиби али жолго коюлган эмес болучу. Ошонун үчүн колхоз чарбасында көп кыйынчылыктар учурады. «Колхоздордун ишинде ири коллективдик чарбанын артыкчылыктарын пайдаланууга тоскоол кылган көп кемчиликтер байкалды. Колхоз массасында жана колхоздордун жетекчи кадрларында ири өндүрүштү жүргүзүүнүн тажрыйбасы али болгон эмес. Эмгек көп колхоздордо начар уюштурулган. Эсеп жолго коюлган эмес. Доходдорду эмгек боюнча эмес, бүлөөнүн санына жараша бөлүштүрүү кеңири колдонулган. Ошондуктан тике кызыгуу жана эмгек тартиби төмөндөгөн, көп колхозчулар ишке чыгышкан эмес»². Жалан гана эмгек тартиби бузулбай, колхоз чарбасын бүлүндүрүү, ортолук мүлктү жок кылуу сыяктуу учурлар кездешти. Ушундай кемчиликтерди, колхоздогу каталыктарды жоюу үчүн партия уюштуруунун жаңы формасын — жекече баалап иштөөнү колдонгон эмгек күндү алга койду. Ошону менен партия бардык колхоздорду большевиктик, колхозчуларды болсо — оокаттуу кылуу керек деген ураанды көтөрүп, аны жүзөгө ашырыш үчүн жетекчиликти күчөттү. «Орто мүлкүн көбөйтүүгө социалисттик күн жетти» деп, оозеки чыгармачылыкта ушундай ураандын коюлушу Коммунисттик партиянын урааны менен үн алышып турат, жогорку ыр ушуга мисал болот.

Эгер Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынын алгачкы мезгилинде кыргыздын профессионалдуу жазма адабияты жөнүндө ойлоо али эрте болсо, айыл чарбасын

³ Фонду, инв. № 282, дептер № 2, 1-бет.

¹ Фонду, инв. № 311, 1-бет.

² Советтер Союзунун Коммунисттик Партиясынын тарыхы (Толукталып экинчи жолу басылышы). Фрунзе, Кыргызмамбас, 1963, 555-бет.

коллективдештирүү учурунда жаңыдан каз тура баштаган эле. Ал эми оозеки эл чыгармачылыгына көңүлдү бурсак, бул мезгилде өзүнүн кадамын дагы кеңири шилтеп, кыргыз жергесинде күн сайын кулач жайган жаңылыктарды, колхоз чарбасы жетишип жаткан ийгиликтерди, жаңы техниканы чагылдырып турганын байкайбыз. Ошонун натыйжасында колхоздун артыкчылыгын сүрөттөгөн ар түрдүү темадагы чыгармалар жаратылганын көрөбүз. Алардын үлгүсү катары «Колхоз», «Колхоз тууралуу ыр», «Колхозчу», «Чабан ыры», «Ушу кез», «Эмне сонун?» деген ырларды атоого болот.

Айыл чарбасын коллективдештирүү мезгилиндеги жана андан кийинки учурларда пайда болгон чыгармалардын кайсынысын албайлы, алардын тематикасы ар түрдүү экенин, чындык турмушту чагылдыруу манерасы ар башка экенин баамдайбыз. Бирок, жалпы жонунан алганда, ал ырларда колхоздун артыкчылыгы, коллективдүү артель чарба гана элге молчулукту, жыргалчылыкты алып келгендиги сүрөттөлөт. Ал ырлардын авторлору — колхоз курулушуна катышкан эл жана эл акындары. Айрым эл акындары колхоз курулушуна активдүү катышып, Партия менен Өкмөттүн директиваларын жүзөгө ашырууда белсенип иштешкен, элди бул ишке тартууда өздөрүнүн чыгармачылыктары менен тийиштүү даражада жардам беришкен болучу. Алардын андай зор тарыхый мааниси бар иштерин эл чыгармалары белгилеп турат.

Бытыранды чарбаларды коллективдешкен чарбага бириктирүү натыйжасында гана эмгекчилерди эзүүдөн куткарууга мүмкүндүк болгонун «Колхоз тууралуу ыр» деген чыгармада туура жана так мүнөздөмө берилген:

Зарылдык эле байларга,
Жалданып жер айдарга,
Эркиндик берип жыргатты
Эски кедей балдарга³.

Колхозго бириккенден кийин гана дыйкандар көп жылдар бою көксөп күткөн тилектерине жеткендей алга ишенимдүүлүк менен карашты. Жеке чарбага караганда коомдук чарбанын артыкчылыгын алар алгачкы күндөрдө туура түшүнүшүп, андай жаңы көрүнүштү «эркиндик» деп баалашты. «Эски кедей балдарына эркиндик берип жыргатты» деп, бийик доош менен ырдагандыктары да ошого байланыштуу.

Эгер Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынын алгачкы мезгилиндеги оозеки эл чыгармачылыгында эмгек темасы көтөрүлгөн менен анча бийиктикке жеткен эмес болсо, коллективдештирүү башталып, бытыранды чарбаны артелге айландыргандан мындай карай эмгек бул кездеги оозеки чыгармачылыгынын негизги тематикасына айланды. Чындыгында, коллективдешкен ири чарба гана элдин эмгекке болгон кызыгууларын арттырып, алардын чөйрөгө карата көз карашын түп тамырынан бери өзгөрттү. Эгер мурун жеке менчик жөнүндө ойлоп, өзүмчүлүк катуу өкүм сүрсө, колхоздошкондон кийин коомдук мүлктү сактоо, артелдин чарбасын байытуу жөнүндө күрөш улантылды. Коллективдүү чарбаны байытуу, анын мүчөлөрү молчулукка жетиш үчүн күжүрмөндүк менен эмгектенүү керек болучу. Чындыгында, колхоздун мүчөлөрү айрым кыйынчылыктарга карабастан, жаңы шартта ийгиликтерге жетишүү үчүн талыкпай иштешти, артелди чыңоого көңүл бурушту. «Колхоз, социалисттик ири чарба катарында, колхозчу-дыйкандардын эмгек өндүрүмдүүлүгүн жана жыргалчылык абалын жогору көтөрүү үчүн зор мүмкүндүктөр түздү»¹. Колхоз чарбасы эмгек өндүрүмдүүлүгүн көтөрүү менен бирге, колхозчу дыйкандардын турмушунда жаңы техниканы колдонуу үчүн шарт түздү, көчмөн элди отурукташууга алып келди. Ушул сыяктуу өзгөрүүлөр оозеки чыгармачылыгынан кенен орун алган болучу. Коллективдешүүдөн кийин колхозчу дыйкандар кандай өзгөчөлүккө ээ болгондугу жөнүндө «Колхоз тууралуу ыр» деген

³ Кыргыз адабияты. Хрестоматия, 8—9-класстар үчүн. Түзгөндөр: Үмөталиев Т., Мусаев М., Таштемиров Ж. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1950, 52-бет (мындан ары Кыргыз адабияты деп берилет).

¹ Советтер Союзунун Коммунисттик Партиясынын тарыхы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1963, 555-бет.

чыгармада мындайча сүрөттөлөт:

Колхоз, совхоз жерлерин
Трактор менен айдады,
Колхоздо экен береке,
Эгини минтип жайнады².

Бир көркөмдүк жактан анча бышып жетпесе да, ошол учурдагы тарыхый чындыкты баса көрсөтүү жагынан эмоциялык күчкө ээ. Мында колхозчу-дыйкандардын ой-санаасы, коллективдүү чарбага карата мамилеси жылуу сыпатталган.

Жогорку ырда эч кандай агитация жок. Колхозчу-дыйкандар жетишкен ийгилик, өз көздөрү менен көргөн өзгөрүүлөр түз мааниде сүрөттөлүп, алардын кубанычтуу ойлору баяндалган.

«Колхоз тууралу ыр» деген ырда колхоз, совхоз, трактор деген сөздөр кездешет. Бул сөздөр бытыранды чарбаны коллективдешкен ири чарбага айландыруу натыйжасында кыргыз тилине жаңыдан кирген туюнтмалар-неологизмдер болуп саналат. Ушуга байланыштуу социалисттик жаңы чарбанын мүчөсүн белгилеген «колхозчу» деген түшүнүк да кошулду. Ошону менен катар «Колхозчу» деген темада чыгармалар жаралды. Мисал үчүн «Колхозчу» деген ырды алып көрөлү:

Ойлосо, таалайы кең менин элим,
Гүлдөгөн күнү сайын совет жерим.
Мелдеште эмгек менен утуп чыккан,
Колхозчум, жаркыратып сенин демиң³.

Бул ырда эмгек даңазаланып жатат. Колхозчу өзүнүн күжүрмөн эмгеги менен даңкталганы жогорку мисалда өтө элестүү сүрөттөлгөн. Мисалдагы түшүнүктөр бүт жаңы. Коллективдүү чарбага киргенден кийинки жаңы адамдын көз карашынын өзгөргөнү анын «мелдеште утуп чыккан жаркыраган деминен» даана көрүнүп турат. Бул ырдагы совет, колхозчу деген сөздөр гана эмес, мындагы мелдеште, гүлдөгөн деген түшүнүктөр да жаңы мааниге ээ. Чындыгында, кыргыз жери совет бийлиги тушунда, дыйкандар коллективдүү чарбага өткөндөн кийин гана гүлдөдү, ушундан кийин гана талаа өндүрүшүндө мелдеш кеңири кулач жайды.

Эгер Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы жеңгенден кийинки алгачкы мезгилдердеги ырларда элдик оозеки поэзиясынын таасири күчтүү болуп, автологиялык стилде баяндоо басымдуулук кылса, отузунчу жылдардагы элдик ырларга жазма адабияттын таасири тийгендиги байкалат. Сөз козголуп жаткан «Колхозчу» деген ыр ушуга мисал болот. Ыр он бир муун өлчөмүндө айтылгандыгы менен андай өзгөчөлүккө ээ эмес, кен кубулушту сүрөттөө куду жазуучу акындардыкындай чыккандыгында.

Кармаса кара ташты талкалаган,
Колхозчум, күчүнөрдөн айланайын.

же:

Шашылып кетип жаткан жумушуна
Колхозчу — менин атам, менин энем

деген ыр жолдору жазуучу акындардын сүрөттөө каражаттарын эске салат. Мунун өзү мурдагы караганда кат тааныган адамдардын жазуу манерасынан үйрөнө баштаганына, жазма адабияттын үлгүсүндө ыр чыгарууга аракет кылгандыгына байланыштуу көрүнүш.

Коллективдешкен ири чарба дыйкандарга жыргалчылыкты алып келерин түшүнүү барган сайын канат жайды. Тан душмандарынын бузуларына, алардын каршылыктарына өз учурунда сокку урулуп, колхозду чыңоо иши колго алынды. Партия менен Совет

² Кыргыз адабияты, 59-бет.

³ Кыргыз адабияты, 62-бет.

Өкмөтүнүн жүргүзгөн туура саясатын түшүндүрүү аркасында колхозго эмгекчи дыйкандардын баары тартылып, беш жылдык планды аткарууда колхозчу дыйкандар өздөрүнүн күжүрмөндүктөрүн көрсөтүшкөн. Беш жылдык планды мөөнөтүнөн мурун орундоо жөнүндөгү ураан аларды алдыдагы жеңишке карай шыктандырган болучу. Андай сонун демилгелер оозеки чыгармачылыгында да чагылдырылбай калган жок. «Ушу кез» деген ырда мындай ыр жолдору бар:

Аткарып берген планды
Мелдештен алга озор кез.
Аткарып антын колхозчу,
Арымын дагы созор кез.
Төртүнчү беш жылдыкты
Жеңиш менен тосор кез².

«Төртүнчү беш жылдыкты жеңиш менен тосор кез» дегенине караганда, бул ыр отузунчу жылдардын аягында чыккан өңдөнөт. «Арымын дагы созор кез» деген сыпаттоонун өзү колхоз чарбасынын иши жолго коюлганын, түрдүү жагынан чыңалганын, колхозчу дыйкандардын күжүрмөн эмгегин даана белгилеген көркөм каражаттардан.

Авторлору белгисиз элдик ырлар менен катар, бул кездерде кыргыздын эл акындары да колхоз чарбасынын артыкчылыгын баяндаган чыгармаларды түзүштү. Буга улуу акын Токтогулдун «Биздин колхоз», «Кызыл-Туу», «Колхоз жөнүндө», Барпы Алыкуловдун «Колхоздо», Осмонкуловдун «Колхоздо» деген жана башка эл акындарынын ырлары мисал болот.

Жыйынтыктап айтканда, Улуу Ата Мекендик согуштан мурунку оозеки чыгармачылык мурдагыдан дагы бир топ өнүгүп, улам кеңири арымда канат жайды. Ал чыгармалардын камтыган объектиси биздин өлкөдө күн сайын өркүндөгөн жеңиштер, өзгөрүүлөр, социалисттик курулуштун түрдүү тармактары, күжүрмөн эмгек жана жыргал турмуш болду.

² Кыргыз адабияты, 62-бет.

АТА МЕКЕНДИК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕГИ ЭЛ ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Ата Мекендик согуш бүт совет эли үчүн улуу сыноонун жылдары болду. Бардыгы Мекенди коргоо үчүн жапырт аттанышты. Элибиздин зор патриоттук бул көтөрүлүшү элдик оозеки чыгармачылыкта да кеңири чагылды.

Кыргыз элинин Ата Мекендик согуш мезгилиндеги оозеки чыгармаларын улуу күрөштүн симфониясы десек болот. Анткени элдик ырлар жоокерлердин, алыскы тылдагы эмгекчилердин душманды жек көрүү сезимин күчөттү, массанын жеңишке карата болгон ишеничин арттырды, духун көтөрдү, кажыбас кайратын даңазалады.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгынын негизги бир чоң тобун лирикалык ырлар түздү. Бул коштошуу, узатуу, учурашуу, салам кат формасындагы, кошок өндүү традициялык ырлар эле. Кыргыз элинин арасында илгертен бери кеңири ырдалып келе жаткан так ушул традициялык ырлардын жанрдык формаларын, сөз айкалыштарын, поэтикалык ыктарын чебер пайдалануу менен элибиздин патриоттук күрөшүн, идеалын, оюн күүгө салган учурдун талабына татыктуу чыгармалар түзүлдү. Башкача айтканда көп кылымдык көркөм казнабыздан эл улуу күрөштүн духуна, мүнөзүнө терең айкалышкан ырларды, алардын форма көркөмдөө ыктарын пайдаланышты. Мисалы, согуш жылдарындагы жоокерди кандуу согушка жөнөтүүдөгү коштошуу узатуу ырлары кадимки традициялык ырлардын формасында ырдалган. Анда аянычтуу ажырашуу, оор кайгы, аманчылыкта кайра көрүшүү, жеңишке ээ болуу өндүү тилектер ырлардын негизги мазмунун түзгөн:

Кайрылышта карагат,
Кардын суусу шар агат.
Калындап чыккан шиберди
Кайберен оттоп жаланат.
Кайтарып жоону келерсиң.
Кадырлаш, болгун саламат!¹

Мындагы үзүндүдөн элдик лирикалык ырлардагы көркөм параллелизм, каймана сүрөттөө өндүү учурлар ачык эле байкалып турат. Атап айтканда, ырдагы ар биринин башкы төрт сабы традициялык сүрөттөө ыктарын элестетсе, ал эми «Каңтарып жоону келерсиң», «Жеңип жоону келерсиң» өндүү эки сап учурдун мүнөзүнө, талабына карай атайылап кошулгандыгы талашсыз. Демек, бул кошумча ойду дагы конкреттештирип, тактаган. Бул мүнөздөгү жоокердин жарына, же алыскы тылдагы кыз-келиндердин, ата-эне, ини-карындаштардын ички сезимдерин билгизген лирикалык ырлар аз эмес. Ага Мекендик согуш мезгилиндеги согуш темасындагы ырлардын басымдуу көпчүлүгүн да ушул традициялык формада, ыкта ырдалган лирикалык ырлар түзөт десек эч жаңылышпайбыз. Бирок, булар зеки традициялык ырлардан өздөрүнүн ички мазмуну жагынан өтө кескин айырмаланып турат. Ал ырлардан тар үй-бүлөлүк рамкадагы, жеке сүйүү мотивдерине, же болбосо оор турмушка, бактысыз сүйүүгө арналган ындыны өчкөн жашык ырларды көрүү мүмкүн эмес. Мейли алышып ойноп оюну канбаган келин, же күйүттүү ата-эне, ини-карындаш болсун, жоокерге кайрылган сөздөрүндө жалаң оор ажырашуу сезимдерин тана билгизишпестен, мекендин тагдыры менен тыгыз байланышкан элдик ыйык тилекти, наказды берет. «Душманды талкалап, элиңе жеңиш менен кайт» деген ой Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз ырларынын башкы

¹ Кыргыз эл ырлары. Фрунзе, «Илим», 1967, 433-бет (мындан ары ушул жыйнактан алынган ырлардын беттери гана көрсөтүлөт).

лейтмотиви. Буга келиндин төмөнкү бир ооз ыры мисал болот:

Армиясын алыста,
Тапшырдым сени калыска.
Тикесинен жоо сайган
Туйгундардан калышпа.
Белиңе куруң чалып кел,
Берендер менен барып кел.
Бейпайга салбай, тең курбум,
Беттешкен жоону алып кел. (489-б.)

Элдик поэтикалык арсеналдан алынып, ойду таасың сүрөттөгөн бул мүнөздөгү ырлар аталап колун булгалаган каргадай баланын бала кыялдуу ырларынан тартып, энелик, чоң аталык назик сезимге толгон арноо ырларына чейин кеңири учурайт:

Ардактап баккан ата-энең
Келерине тилектеш.
Айыгышкан фашистти
Жеңерине тилектеш.
Беттешкен жоону жеңип кел,
Сазайын колго берип кел.
Эл коргоодон бааланып
Эрмегим, орден алып кел. (435-б.)

Мындагы ой айдан ачык. Ата-эне жүрөгүнүн тереңиндеги мекенине байланышкан ыйык наказын, тилегин айтып жатат. Чынында эле согуштун биринчи күнүнөн тартып, бүт элибиз ушул тилек менен жашашкан. Алардын биринчи сөзү да душманды талкалоо, жеңиш менен кайтуу болучу. Бул тилек, ыйык ой алыскы тылда калган ата-эне, ини-карындашка гана тийиштүү эмес эле. Кандуу согушка жөнөп жаткан жоокерлер да мына ушул максат, асыл тилек менен аттанып жатышты. Алардын поэзиясына да чоң патриоттук жогорулаш, чечкиндүүлүк, Мекенине чын ниети менен берилүү өндүү сезим мүнөздүү:

Киндик кесип, кир жууган
Ала-Тоо жерим, аман бол.
Жоокерди тапка келтирген
Кутмандуу элим, аман бол.
Эсен болгун жалпыңар
Мен кайрылып келгенче.
Кас санаган душманды
Кан кустуруп жеңгенче.
Жеңиш менен жаркырап,
Жалпыңа колду бергенче. (556-бет)

Жоокерлердин ырлары ошол учурдун духун, элибиздин демилгесин таамай чагылдырган кайраттуу, күрөшчүл поэзия болучу. Алардан апкааруу, калтаруудан, өз күчүнө ишенбөөчүлүктөн кандай да болсо душманды жеңип, жеңиш менен кайтуу идеясы даана угулат.

Жоокерлердин коштошуу ырларында традициялык сүрөттөө ыктары менен эл-жери, жер-суусу менен коштошуунун сонун үлгүлөрү да кездешет. Ал өскөн эл, өзгөргөн жердин келбети, көрүнүшү менен сыймыктанган көркөм элестер:

Алкымы токой-карагай

Аралап жүрсө көңүл жай.
 Аскадан чыккан суулары,
 Атылып агып шайма-шай
 Алгыр бүркүт барчындай,
 Адамынын баары шай.
 Жери көркөм, эли шат
 Төрү менен коштошом. (436-бет).

Элдик лирикалык ырларда алыска аттанып жаткан адам ошол жердин барлык сулуулугун, меймандостугун, жайлуулугун ырга кошуп, коштошуу салты традиция болгон.

Ата Мекендик согуш мезгилинде да ушул салт кеңири кайра оозго алынган. Бирок бул учурдагы ырлар мурункуларды жөнөкөй гана кайталабастан, жаңы көркөм элестер менен көп жагынан байыган. Ал элестер ырга жаңы ыргак, жаңы турмуш сүрөттөрүн берген:

Көркөм болуп салынган,
 Көчөгө жанар жагылган,
 Аппак болуп үйлөрү
 Эң эле сонун жаңырган
 Шаарым менен коштошом (437-бет)

Ушул пейзаждык сулуу элес, ырда жөнөкөй гана алынган. эмес, ал Мекендин кымбаттуулугун, ага карата болгон сүйүү сезимин ойготуп, жоокердин намысын козгойт. Эл, жердин ыйыктыгы дагы артылат, ички патриоттук сезимди ойготот. Учурдун келбети менен терең айкалышкан бул мүнөздөгү лирикалык ырлар душманды жеңип, эл намысын сактоо. идеясы менен аяктаган:

Ойрону чыгып душмандын,
 Орундалсын санаалар.
 Оңолсун ишиң, кош болгун,
 Ойлору бирге агалар. (438-б.)

Бул жалпы жоокерлердин атынан айтылган ыйык сөз эле. Демек, согуш мезгилиндеги кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы өзүнөн мурунку традициялык элдик поэзия менен жалаң гана жанр, түр, сүрөттөө ыкмалары жагынан гана байланышпастан, элдин патриоттук духу, мекенине чын дили менен кызмат кылуу өңдүү жогорку идеалы менен да тыгыз байланыштуу болду. Бул идеалдарды пассивдүү түрдө гана жөнөкөй кабыл албастан, аны жаңы шартка карай улантты, өстүрүштү, тереңдетти. Бул өзгөчө кат формасындагы алыскы тылдагы эмгекчилердин, кандуу майдандагы жоокерлердин лирикалык ырларынан ачык көрүнөт.

Элдик искусство — бул анын бүт ички сезимин, дүйнөсүн таамай көрсөткөн көркөм күзгү. Ал аркылуу биз поэзияны жараткан элдин ой-санаасын, талабын билебиз, мүнөзүн элестетебиз. Эгерде биз кыргыз элинин согуш мезгилиндеги коштошуу, узатуу өңдүү формадагы ырларын ошол элдин согуштун биринчи эле күндөгү тилеги, ой-санаасы, чечкиндүү ыйык умтулуусу деп билсек, ал эми кат формасындагы ырларды биздин элдин кайраттуу күрөшүн, баатырдык салгылашууларын баяндаган элдик эпоея катарында карашыбыз керек.

Ата Мекендик согуш мезгилдеги элибиздин ой-санаасын гана эмес, алардын алыскы тылдагы кайраттуу эмгектерин жоокерлибиздин баатырдык күрөштөрүн поэтизациялаган илберинки форманын бири да — каттар болду. Кат формасындагы ырлар согуш мезгилиндеги оозеки чыгармалардын эн ийкемдүү да, жана мол да учураган түрү. Бул кокустук көрүнүш эмес эле. Анткени — согуштун кыйын учурунда алыскы тыл менен

фронтту жакындаштырып, жоокер менен эмгек азаматтарын байланыштырып турган да мына ушул кат формасындагы ырлар болгон. Аларда согуштун алааматтуу күнүндөгү оор ажырашуулар, ички күйүттөр, сагынычтар өңдүү жеке сезимдер кеңири чагылган. Мисалы, жаш келин жолдошуна жазган салам катында өз оюн мындайча билдирет:

Ойдуу бир жерде көбүргөн,
Ойлосоң көңүл бөлүнгөн.
Сен оюма түшкөндө
Оорубай аздым өңүмдөн.

Саздак бир жерде көбүргөн,
Санай көңүл бөлүнгөн.
Сен санаама түшкөндө
Саргайып аздым өңүмдөн. (574-бет)

Бул жакынынан бөлүнүп, алыста калган адамдын сагынычы.. Ал эми мындай оор үшкүрүктүү жүрөктү сыздаткан сагыныч эңкейген чал-кемпирден тартып, ойноок балдардын ырларына чейин мүнөздүү:

Сары атчан киши келатса
Сардалым атам деп турам.
Сары атчан киши өткөндө,
Саргарып барып олтурам.

Боз атчан киши келатса
Береним атам деп турам.
Боз атчан киши өткөндө,
Бозоруп барып отурам¹.

Кайгыга батып саргарып, күндө үч убак жол караган баланын, же болбосо жалындап ичи күйгөн ата-эненин, сүйгөн жардын аянычтуу абалдары душманга карата болгон элибиздин жек көрүүсүн дагы күчөтүп, жүрөктүн тереңинде жаткан сезимди козгоодо. Мындай терең сагынычтарды, ой толгоолорду биз жоокерлердин жазган салам каттарынын ар бир барактарынан да окуйбуз. Бардыгында тең ички арман, оор ажырашуу күндөрү, саргайткан сагыныч сезимге жеткилең элестүү сүрөттөлгөн. Бирок, алыскы тыл менен фронтту байланыштырган лирикалык ырлардын ушу мезгилге чейин ооздон-оозго көчүп, эл арасында кеңири ырдалып келе жаткан касиетин бу жеңе лирикалык каармандын жеке санаалары менен гана өлчөсөк, элдик чыгармачылыктын кереметин өтө төмөн түшүрүп алган болор элек.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын башкы өзгөчөлүгү да лирикалык каармандын жеке ички сезимдери, ой толгоолору мекендин тагдыры, бүткүл элдик күрөштүн жеңиши, бүт совет элинин максаты менен терең ширелгендигинде. Согуш мезгилиндеги мейли кыз-келиндердин сүйгөндөрүнө, ата-эненин балдарына, же жоокерлердин бири-бирине арнаган ырларын албайлы, бардыгында тең лирикалык каармандын ой-санаасы, тагдыры, мекендин тагдыры менен бекем байланышкан. Алар согуштагы жеңиштен, душмандын талкаланышынан өздөрүнүн таалайын, бактысын көрүшкөн. Ошол үчүн карыган ата-энеден тартып, жердей боорун көтөрө элек жаш балага ченин бир тилек, бир максат менен жашашкан. «Душманды талкалап, жеңишти камсыз кылабыз» деген ой лирикалык ырлардын негизги мазмундук өзөгүн түзгөн:

Ак кагаз болсом жазганга,

¹ Фонду, инв. №351, 178-бет.

Ак туйгун болсом асманда.
Ак баран, болуп калсамчы
Алдында жоону атканга.
Көк кагаз болсом жазганга,
Көк туйгун болсом асманда.
Көк баран болуп калсамчы
Көркөөнү көзгө атканга.

Асмандан учуп сабалап
Айчүрөк кийген куу болсом.
Сага каршы немецке
Ашына кошкон уу болсом. (585-б.)

Бул ыр мезгилинде жолдошу кан майданда жүргөн келинден жазылып алынган. Душманды жеңүү деген тилек, максат менен жаралгандыгы ачык. Ал эми жеңиштин таламына, душмандын кыйрашына арналган каармандык эмгектери, бүт элдик патриоттук жогорулаш жөнүндө жоокерлерге арнаган мындай лирикалык ыр саптары өтө көп учурайт. Алар эмгектеги ийгиликтери менен жоокерлерди жеңишке шыктандырышкан, душманды талкалоого үндөшкөн, бүт элибиздин атынан накардарын беришкен:

Кайрылтпай жоону кубалап,
Берлинге чейин барып кел.
Эзилген элге тан атсын,
Советтик тууну сайып кел.

Баатырча эрдик көрсөтүп
Төшүңө орден тагып кел.
Кыргыздын баатыр уулу деп,
Ардактуу атак алып кел. (473-б.)

Жүрөктүн тереңинен чыккан бул мүнөздөгү накардар согуш мезгилиндеги ырлардын негизги бир өзгөчөлүгүн түзгөн.

Согуш мезгилиндеги ырлардан алыскы тылдагылардын эмгектеги каармандыгын сүрөттөгөн элдик чыгармалар да арбын. Биринде ата-эненин кайратынан жазбай фронттогу уулунун жеңиши үчүн орок оруп, чөп чаап жаткандыгы жөнүндө баяндалса, биринде уул, кызынын, ини-карындаштарынын эмгек күрөштөрү жөнүндө сөз кылат. Совет адамдарынын ар биринин: кичинесинен эңкейген карысына чейин эмгек күрөштөрүн баяндаган ыр саптарынын өзү эле фашисттерге каршы жүргүзгөн согуштун бүткүл элдик мүнөзүн ачык айрым айтып турат. Совет эли кичинесинен чоңуна чейин бардык кыйынчылыктарга тике карашып, «барлыгы фронт үчүн», «барлыгы жеңиш үчүн» деген ураандын алдында талыкпастан иштешти. Ал эми бул зор демилге, каармандык эмгек өз убагында оозеки чыгармадан өз ордун таппай койгон жок.

Алыскы тылдагы эмгекчилер бардык жоготууларга, кыйынчылыктарга карабай, кандай каармандык менен эмгектенсе, ошондой эле каармандыкты, баатырдыкты өз уулдарынан, ага-аталарынан күтүштү. Ал эми бул ыйык максат лирикалык чыгармалардын ар кандай түрлөрүндө кеңири чагылды. Мисалы үчүн «Аскердеги бөбөгүм» деген ырда:

Бөбөгүм ушул сөзүмдү,
Бек сактап ичке ката көр.
Берекем, такыр тартынбай,
Бетбакты көзгө ата көр. (451-б.)

Бул бүт элибиздин ой санаасы, күткөн тилеги болучу. Мындай мазмундагы ырлар адатта согуштун алгачкы жылдарында эн, көп жаралган, б. а. агитациялык, чакырык мүнөзүндөгү элдик ырлар узатуу, коштошуу, салам кат өңдүү традициялык формалардагы чыгармалардын көрүнүктүү тобун түзгөн. Ал эми согуштун жүрүшү, жоокерлердин адам таң каларлык эрдиктери элдик ырлардын тематикасын кеңитип, мазмунун байытты. Эгерде алгачкы согуш жылдарындагы ырлар агитация, чакырык, наказ мүнөзүндө болсо, ал эми кийинки жазылып алынган ырлардан башка картинаны көрөбүз. Бул мезгилдеги ырларда айрым жоокерлердин каармандыгы эпикалык образдардын деңгээлине чейин жеткире сүрөттөп салыштыруу аркылуу көрсөтүлөт:

Алмамбеттей айбаттуу
Чолпонбай чыкты кыргыздан.
Күлчородой күүлөнгөн
Дүйшөнкул чыкты кыргыздан.
Кожожаштай көзгө атар
Мерген чыкты кыргыздан.
Колкосун жоонун сууруган
Эрлер чыкты кыргыздан. (491-б.)

Бул чоң сыймыктануу менен конкреттүү образ түзүүгө кылган элдик ырлардагы баалуу аракет эле. Мындай аракет 28 панфиловчулар жөнүндөгү чыгармаларда да учурайт. Алар бирде жолборс катары сүрөттөлсө, бирде кабыланга, ылаачынга, бүркүткө салыштырылып элестетилет. Элдик традициялык көркөм сөздүн арсеналынан алынган сүрөттөөлөр биздин жоокерлердин баатырдык образдарын дагы ачык, дагы так элестетүүгө ыңгайлуу шарт түзгөн.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын көрүнүктүү бир тобун жоокерлердин лирикалык ырлары түздү. Бул дагы салам кат формасындагы лирикалык ырлар эле. Чындыгында эле, немецтик фашисттер менен баатырларча салгылашып, эрдиктин болуп көрбөгөндөй үлгүсүн көрсөткөн кыргыз жоокерлеринин чыгарган чыгармалары да негизинен кат аркылуу гана жетти.

Кыргыз жоокерлеринин репертуарлары негизинен баатырдык пафостогу жана лирикалык мазмундагы ырлардан турат. Канкор душмандан мекенди коргоо башкы темалардын бири. Анда традиция боюнча эл, жер, ага-тууган менен коштошуу, алардан ажыраткан душманга каршы наалат айтуу өңдүү мазмундагы ырлар бир топ басымдуу болучу. Ал эми кандуу согуш майданынан жазылган каттарда сагыныч сезимдери, жеңиш менен кайта көрүшүү идеясы лирикалык ырлардын башкы өзөгүн ээлейт. Жоокерлердин фронттук ырларынын жакшы касиеттеринин бири мекенинин, элинин эркиндиги жана көз каранды эместиги үчүн өмүрүнүн акырына чейин баатырларча тайманбай күрөшүү идеясы таасын берилгендигинде. Так ушул мекендин, совет элинин тагдыры ырлардын борбордук темасына айланган:

Ардактап салам айтамын,
Ардактуу элим, сиздерге.
Соккуну берем аябай,
Согушуп жаткан Гитлерге. (531-б.)

Кайсы гана жоокердин өз элине, мекенине, ага-туугандарына арнап жазган каттарын албайлык, баарында тең жеңиш ишеничи күчтүү. Алар аны көз алдына тутуп, баарынан мурда ал үчүн ант беришет, жеңиш үчүн алгалап, согушка киришет.

Беттешкен жоону жеңебиз,

Бейпайын колго беребиз.
Бейбашты жеңип талкалап,
Берендер кайта келебиз. (568-б.)

Ал эми жалпы жеңиш үчүн жоокерлер өздөрүнүн чечкиндүүлүгүн, каармандыктарын гана көрсөтүшпөстөн, алыскы тылдагы сүйгөн жарын, ага-туугандарын бирдиктүү эмгек күрөшүнө чакырышты:

Жалпыңа айтар аманат,
Жаныңар болсо саламат.
Өндүрүш иши кечикпей,
Өз орду менен бүтсүн бат.

Малыңар аман төлдөсүн,
Төлдөрдөн бир баш өлбөсүн.
Жатып ичип жөнү жок
Жалкоого элим көнбөсүн. (565-б.)

Бирдиктүү эмгек күрөшүн, баатырдык салгылашты, бир максатты ар бир жоокердин ырларынан көрүүгө болот. Бул болсо кокусунан гана туура келген окшоштук эмес эле. Бул алыскы тыл менен алоолоп кан күйгөн фронттун бир тилек, бир ой менен жашагандыгын көрсөтүүчү факты. Элибизге мүнөздүү болгон ушул күч, бирдиктүү ой гана фашисттик Гитлерди жеңип, Рейстахка туу саюуга мүмкүнчүлүк берди.

Жоокерлердин салам кат формасындагы ырларында, ошондой эле катуу салгылаштарда зор эрдик көрсөткөн жоокерлердин күрөшү даңазаланды, походдору, күндөлүк турмуштары кеңири сүрөттөлдү. Эгерде согуштун башталышындагы жоокерлердин чыгармачылыгы чакырык мазмунундагы ырлар менен мүнөздөлсө, согуштун жүрүшү, сезимдин тереңинен орун алган күрөштүн ар түрдүү картиналары алардын чыгармаларынын да мазмунун байытып, тематикасын кеңитти. Эми согуштун жүрүшүндөгү ар кыл турмуш кырдаалдары, салгылашуулардын мүнөздүү учурлары ырлардан кеңири орун алып, көркөм жалпылоого алынганын көрөбүз. Мисал үчүн бир жоокердин согуш майданын элестеткен ырына кайрылып көрөлү:

Согуштун жүргөн жеринде
Адам укпас үнү бар.
Булуттуу кара түндөрдө
Асманда жарык түнү бар.

Бомбалар тийип казылган
Аскадай бийик жары бар.
Аскердик милдет ушу экен,
Жаштарга бергис кары бар.

Жеңиш менен эсен-соо
Кайтуу деген тилегим.
Эгерде башка күч келсе
Гранат — менин тирегим. (535-б.)

Мында согуштун каардуу картинасы, оор кырдаалдар өзүнө мүнөздүү көркөм деталдар менен сүрөттөлгөн. Согуштук куралдар, алардын түйшүктүү натыйжалары, солдаттык турмуш фронттун бир картинасын түзгөн. Жоокерлердин бирге согушкан жолдошторунун эрдигин даңазалаган, алардын каарман образдарын көрсөткөн ырлары арбын. Көп окуялар негизинен лирикалык каармандын атынан баяндалат да, мекенди коргоочунун ички сезими лирикалык планда берилет. Кат формасындагы ырларда элин,

тууган жолдошторун, жерин эске түшүрүп, алардан айырган душманга катуу наалат айтуу менен бирге, ал үчүн өч алууга даярдыгын билгизет. Ар бир жеңиш биздин бактылуу турмушубуздун залогу — бул ар бир жоокердин лирикалык ырларынын башкы лейтмотиви десек жаңылышпайбыз. Алардын негизги мазмунун түзгөн героикалык жана лирикалык мотив бири-бири менен тыгыз байланыштуу. Так ушул элибизге кеңири белгилүү болуп, ооздон-оозго көчкөн патриоттук духтагы салам кат формасындагы ырлар советтик жоокерлердин моралдык бирдигине, кажыбас кайратына күбө боло алды.

Ата Мекендик согуш жылдары мезгилдин духуна, кырдаалына бекем айкалышып, элибиздин патриоттук демилгесин, баатырдык күрөшүн таасын чагылдыра алган ырлардын түрлөрү гана элдин оозуна алынып, бийик ырдалды. Буга жогоруда биз сөз кылган лирикалык ырлардын айрымдары ачык мисал боло алат. Алар өздөрүнүн көркөмдөө ыктары, образ жана мотивдери жагынан мурунку традициялык ырлар менен бекем жуурулушуп, учурдун үнүн массага кеңири жеткире алды. Ушундай мазмундагы традициялык лирикалык чыгармалардын бири кошок болду.

Кошок — кыргыз элинин оозеки чыгармачылык казнасынан көрүнүктүү орунду ээлеген лирикалык ырлардын бири. Анын башаты кыргыз элинин өз тарыхындай эле эн, алыстан башталат. Кошоктун негизги мазмунун лирикалык каармандын өлгөн киши жөнүндөгү ички кайгы-муңу, ал жөнүндөгү аянычтуу өкүнүчтөрү түзөт десек болот.

Ата Мекендик согуш мезгилинде кошок өтө кеңири өнүктү. Бул болсо ошол мезгилдин трагедиялуу учурлары менен шартталган эле. Согуш совет эли үчүн, биздин мекен үчүн чоң сыноо болгондугу дүйнө жүзүнө белгилүү. Совет эли бүт адам баласына коркунучтуу душманды-фашисттерди талкалап, зор жеңишке ээ болду. Бирок бул жеңиш совет эли үчүн арзанга турган жок. Ал чоң кубаныч менен катар бүлгүнчүлүктү, ыйды да алып келди. Улуу мекенибиз үчүн болгон согушта нечен сонун эр жүрөк уландар, ата, агалар курман болушту. Ага-туугандары, сүйгөн жарлары кара кийип, оор кайгыга батышты. Мына ушул оор кайгы, жүрөктү мыкчыган күйүт традициялык кошок жанрынын башкы мазмунун түздү.

Традициялык кошок жанры дегенде эле биз Октябрь революциясына чейинки социалдык теңсиздиктин курманы болгон адам жөнүндөгү элдик кошокту түшүнбөөбүз керек. Доор, элдин турмушу, аң-сезими кандай өзгөрсө, ошондой эле кошок жанрына да мезгил өзүнүн оңдоолорун киргизди. Эми социалдык теңсиздиктин курманы болгон адамдын өкүнүчү, аянычтуу турмушу жөнүндө сөз кылынбастан, совет адамынын каармандык эмгеги, доорубузга татыктуу эрдиги, баатырдык күрөшү жөнүндө кошушту. Ошондуктан, Ата Мекендик согуш жылдарындагы кыргыз кошокторуна совет жоокерлеринин баатырдык күрөшүн баяндаган кошоктор мүнөздүү. Бирок, муну менен кошокко илгертен бери эле сиңип, салтка айланган оор кайгыны, ыйды, ички жаралуу сезимди билгизген поэтикалык сүрөттөөлөр жат деп, танууга да болбойт. Кошоктун бирден-бир мүнөздүү өзгөчөлүгүн түзгөн мындай традициялуу көркөм элестер аркылуу өздөрүнүн оор жоготууларын, ага карата болгон ички сезимдерин билгизишкен:

Кара кыр ылдый көч келет,
Ал эле көчтүн ичинде
Кара жорго бош келет.
Ал жоргону ким минет?
Артындагы ининдин
Кайгырганын ким билет? (623-б.)

Көчтүн ичиндеги «Кара жорго бош келет» деген ыр жолу чебер түзүлүп, ооздон түшпөй келе жаткан элдик поэтикалык туюнтмалардан. Муну менен чоң жоготууну билгизип келишкен. Азыр да так ушул мааниде берилип жатат. Турмуштун өзүндөй таасын айтылган мындай туюнтмалар жалпы кыргыз кошокторуна мүнөздүү. Тактык үчүн дагы бир мисалга кайрылалык:

Боз жорго миндин сулуу деп,
 Боз ичик кийдин жылуу деп.
 Боз жорго оозу тыйылды.
 Беттешип жоого барганда,
 Боз ичик жүккө жыйылды.

Сур жорго миндин сулуу деп,
 Сур ичик кийдин жылуу деп.
 Сумсайып жоого киргенде,
 Сур жорго оозу тыйылды,
 Сур ичик жүккө жыйылды¹.

Бул эки ооз кошоктогу аяккы «Боз жорго оозу тыйылды, боз ичик жүккө жыйылды», «Сур жорго оозу тыйылды, сур ичик жүккө жыйылды» деген карапайым эле кыргыз элинин турмушунан алынган учурлар оор кайгы, зор жоготууну туюндурууда көркөм ойдун ыктуу деталдарына айланган.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз элинин кошоктору жөнүндө сөз кылганыбызда деги эле аларга мүнөздүү традициялык көркөмдөө ыктарынан, салттык образ жана мотивдерден четтеп кетүү мүмкүн эмес. Советтик жоокерлердин образын түзүүдө кошок жанрынын традициялык көркөмдөө каражаттары негизги компоненттеринен болгон. Кошоктун сүрөттөө ыктарына, көркөм троп, фигураларына түзүүчүлөр чыгармачылык мамиле жасашты, башкача айтканда алардан күрөштүн духуна, мезгилдин талабына терең айкалышкан салттык ыктарды, каражаттарды пайдаланышты. Мисалы:

Салкын түшпөс сары ойго,
 Салкын болом дечү элен.
 Салгылашып согушта,
 Сан немец менен кармашып,
 Намыс алам дечү элен.

Көлөкө түшпөс көк ойго,
 Көлөкө болом дечү элен.
 Көргөзүп кордук Гитлерге
 Көп немец менен урушуп,
 Намыс алам дечү элең (431-б.)

Бул кошоктогу традициялык сүрөттөө ыктары кандайдыр бир өзүнчө бөлүнүп, негизги ойдон үзүлүп калбастан, тескерисинче, жоокердин элесин так тартууга көмөкчү болгон. Эки ооз кошоктун башкы эки саптары элдик чыгармачылыктын арсеналынан ыктуу тандалып алынгандай эле калган ыр жолдору негизги ойду дагы конкреттештирип, дагы тактаган. Башкача айтканда мындагы ой мезгил учурунан такыр үзүлгөн жалпы эле эсте жок эчаккы окуялар жөнүндө айтылып жаткан жок. «Салгылашып согушта сан немец менен кармашып», же болбосо «көргөзүп кордук Гитлерге кеп немец менен урушуп» деген ыр саптары кошокко белгилүү учурдун картинасын элестетип жатат. Сөз Мекени, эли үчүн жан аябай намыс талашып, күрөшкө аттанган, бирок максатына жетпей, душмандын огуна курман болгон каарман жоокер жөнүндө болуп жатат.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кошокторго советтик жоокердин эрдигин, каармандыгын даңазалаган баатырдык пафостогу эпикалык баяндоо мүнөздүү. Алардан

¹ Фонду, инв. № 351, 140-бет.

биз согуштун татаал шартында душман менен тайманбай күрөшкөн кыргыз жоокеринин каарман образын таасын элестетебиз. Өзгөчө Ата Мекендик Согушка мүнөздүү конкреттүү деталдар жоокердин образын дагы тактаган, учурдун татаал картинасын элестеткен:

Алты түрдүү тапанча
Асынганын жок беле?
Ал атканда, сен атпай,
Колунда мылтык жок беле?
Өлчөлүү жерге тийгендей
Снаряд деген ок беле?

Жети түрдүү тапанча
Асынганын. жок беле?
Ал атканда, сен атпай,
Жанында мылтык жок беле?
Казып койгон окопто
Немисти жапшырганын жок беле?¹

Бул кошоктогу түрдүү курал-жабдыктар согуштун татаал мүнөзүн элестетүү менен бирге, ошол шартта душман менен салгылашкан жоокердин каармандык сапаттарын дагы ачык көрүүгө чоң мүмкүнчүлүктөрдү түзүп жатат. Мындай көркөм сүрөттөө ыкмасы Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кошоктордо арбын. Тактык үчүн дагы бир мисалды келтирелик:

Аңдып келип аткандыр,
Автомат огу баткандыр.
Алыстан курбум келет деп,
Окопто жалгыз жаткандыр.

Издеп келип аткандыр,
Снаряд огу баткандыр.
Изимди тапса келет деп.
Ийрилип жалгыз жаткандыр².

Мында дагы ар түрдүү курал-жабдыктар душмандын күчүн көрсөтүү үчүн эмес, ага каршы күрөшкөн жоокердин баатырдык турпатын ачуу үчүн көркөм сүрөттөөнүн ролун ойноп жатат.

Кошокто жакын адамынын күйүтү, оор кайгысы берилет. Ушуга байланыштуу традициялык кошокторду алып көрсөк көпчүлүгү пессимисттик духта болот. Анда ый, чоң жоготуунун изи ачык сезилип, кайгы-муң күчтүү берилет. Бул традициялык кошок жанрынын бир өзгөчөлүгүн түзөт десек болот. Ал эми Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз кошокторунда оор жоготуулар айтылып, кайгы-капа чагылдырылса да, ал жоготуу эл тагдырына байланыштуу болду деген мазмундагы ыр саптары арбын. Төмөнкү кошокту мисалга алып көрөлү. Ата Мекендик согуш мезгилинде бир жаш келин сүйгөн жоокер жолдошунан ажырайт. Ал катуу салгылашта каза табат. Сөзсүз, бул оор, чоң жоготуу эле, бирок келин катуу кайгыруу менен катар өзүн сооротууга татыктуу бир күч табат. Жоокер мекенди, элин коргоодо курман болду. Ошону медресе туткан келин өз оюн кошок аркылуу мындайча билдирет:

¹ Фонду, инв. № 422, № 7, 59-бет.

² Фонду, инв. № 1299, 53-бет.

Ак жибек алып созгонум,
Алганым үчүн боздодум.
Өз элиң үчүн жан бердин,
Өлдү деп, капа болбоюн.

Көк жибек алып созгонум,
Көңүлдөш үчүн боздодум.
Көп үчүн өлгөн өзүнө
Көбүнчө капа болбоюн.

Жабылып келген душманды
Жагалмайдай качырдын.
Жергелүү элим байкаса,
Жесири менмин баатырдын.

Каршы келген душманды
Кан жөткүрүп качырдын.
Калкыбыз тегиз байкаса,
Калганы менмин баатырдын¹.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз кошокторунан мына ушул өңдүү жоокердин каарман иштери менен чоң сыймыктанган ыр саптарын арбын кездештиребиз. Мында сүйгөн жары жоокердин Мекени, эли үчүн салгылашып, баатырларча каза тапканына ачык эле сыймыктанып жатат. Элибиздин согуштун биринчи күнүнөн баштап эле анын бүткүл элдик мүнөзүнө, душмандын каардуу экендигине ачык түшүнүшү жалпы эле элдик чыгармалардын, анын ичинде кошоктун коомдук, патриоттук мотивдеринин күчөшүнө шарт түздү. Ошондуктан, элдик чыгармалардын, анын ичинде кошоктун мекен, эл-жерди коргоо идеясы менен бирдикте чагылышы да ушуга байланыштуу. Жоокердин каармандыгы, баатырдыгы да кошокто ушул улуу идея менен сыпатталып, образы түзүлөт. Ушуга мисал катары дагы бир кошокко кайрылып көрөлүк.

Түштүктө, Көгарт өрөөнүндө кандуу майданда курман болгон Советтер Союзунун баатыры Т. Тайгараев жөнүндөгү кошок белгилүү. Кошоктун алгачкы автору өз энеси болгон. Ал баласынын курман болгонун укканда бүт күйүтүн, ички муңун ушул кошогунда берүүгө умтулган. Традициялык кошок жанрына мүнөздүү мында оор кайгы, чоң жоготууга күбө ый да, «жаш кырчынын тамырын кыйган» душманга карата айтылган каргыш, наалат да бар:

Көк-Сайга элим конбосун,
Кемселим кыска болбосун,
Бул урушту баштаган
Асты Гитлер оңбосун! (628-б.)

Бирок душманга карата айтылган каргыш, наалат башкы мотив эмес. Мында патриоттук дух, баатырдык мотив кошоктун негизги өзөгүн ээлейт. Эне уулунун Мекенин, элин баатырларча коргоп, курман болгонуна бүт жердештеринин, ага-туугандарынын атынан чоң ыраазылыгын билдирет. Чынында, бул кошокто жүрөктүн тереңинде жаткан элдин таза сезими берилген. Кошоктун ооздон-оозго көчүп, жердештеринин арасында көп вариантта азыр да кеңири айтылышын ушуну менен гана түшүндүрүүгө болот. Кошокто жалаң гана Тайгараевге эмес, бүт совет элине, совет жоокерлерине мүнөздүү сапаттар топтоштурулган, каарман жоокердин көркөм образы түзүлгөн Бул мүнөздөгү образдар оор жоготууга учураган ата-энени, ини-карындаштарды

¹ Фонду, инв. № 422, 59-бет.

дагы чыйралтып, улуу күрөшкө көтөргөн. Мисалы үчүн бир тууган агасынан айрылган кыздын кошогуна үч ооз ырды окуп көрөлүк:

Каршы келген душманды
Кан жөткүртүп башка аттын..
Кагылам байке, көрүнбөй,
Кайгыртып мени какшаттың
.
«Ордендүү болдум» деп жазган
Окуп бир катын кубандым.
Оңбогон фашист огуна,
Оёнуу байкем, суладың.

Эрендер менен тең жаттың,
Эл үчүн берип күчүңдү.
Ыйлоону коюп душмандан
Ырастап алам өчүңдү. (633-б.)

Мындай мазмундагы кошоктор арбын. Демек, кошоктор Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын негизги бир звеносу болгон. Кошокторду улуу күрөштүн унутулбас барактарын түзгөн ажардуу поэзия десек болот. Кошок жалаң гана оор жоготууну гана эмес, ошондой эле советтик жоокерлердин өлбөс, өчпөс эрдиктерин бийик даңазалап кошту.

Ата Мекендик согуш темасындагы кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы жөнүндө сөз кылганда аталган лирикалык ырлар жана кошоктор менен гана чектелип калууга болбойт. Булардан башка эл арасында согуш жылдарында кеңири тараган элдик көп чыгармалар бар. Алардын бири элдик сатира жана макал-ылакаптар.

Элдик сатира дегенде жазма адабиятыбызда калыптанып, белгилүү бир түшүнүккө ээ болгон чыгарманы элестетүү кыйын. Биз элдик сатира дегенибизде айрым лирикалык ырларда же анын бир түрү кээ бир кошоктордо кандуу согушту баштаган душмандардын кылык-жоруктарын, кемчиликтерин сынга алып мыскылдоону түшүнүүбүз керек. Элдик сатира согуш мезгилинде душмандын жырткычтыгын, адилетсиздигин, ошону менен бирге анын коркоктугун, күчсүздүгүн ашкерелөөдө өтө курч курал болгон. Өзгөчө советтик жоокерлер менен катар сүрөттөгөндө душмандын жырткычтык облигин элестетүү ниетинде элдик оозеки поэзиянын арсеналындагы терс маанидеги эпитет жана салыштыруулар, фразеологиялык туюнтмалоо, идиомалар, ар түрдүү ылакап аттар кеңири колдонулган. Буларда фашисттер бирде «арсылдаган иттерге», «ач дөбөттөргө» салыштырылса, бирде өңү суук «кара чаар жылан» кейпинде көрүнөт. Ал эми айрым бир ырларда традициялык-символикалык образдар менен сүрөттөлөт:

Кулаалы чыкса күүлөнүп,
Ак шумкар ага тептирбейт.
Күүсүн көрүп шумкардын
Кулаалы кайра желпилдейт¹.

Бул келтирилген үзүндүдө эки образ бар: бири баатырларча күрөшүп, мөөрөй алган советтик жоокер — шумкар аркылуу элестетилип жатса, ага кулаалы карама-каршы коюлуп, алсыз, коркок душмандын образы түзүлдү. «Көркөө», «жырткыч», «каракчы» өңдүү традициялык эпитеттер да ар кыл мазмундагы лирикалык ырларда душмандын терс образын түзүүдө бирден бир көркөм каражат катары пайдаланылып, кеңири колдонулган. Бул эпитеттер душманды ар жагынан көркөм элестетүүгө мүмкүнчүлүк берди.

Кыргыз элинин макал-ылакаптары да Ата Мекендик согуш мезгилинде оозеки чыгармачылыкта көрүнүктүү орунду алды. Макал-ылакап, кыргыз фольклорунун айрым

¹ Фонду, инв. № 351, 157-бет.

жанрлары сыяктуу эле эң эскилерден болуп эсептелет. Өзгөчө, согуш темасына, патриоттук духка шайкеш келген макал-ылакаптар илгертен эле жоокерлерди тарбиялоодо курч курал болуп келген. Согуш темасына арналган кыргыз макал-ылакаптарынын калыптанышы да, чыгышы да мекенибиздин эркиндиги үчүн болгон далай күрөштөр менен өтө тыгыз байланыштуу. Аларда жалаң гана кыргыз элинин баатырдык күрөштөрү чагылбастан, алардын согуш тажрыйбалары, жоокерлердин каармандыгы, майтарылбас эрдиги даңазаланып, коркокторду, «жан бактыларды» жериди, улуу күрөшкө жапырт көтөрүлүүгө багыттады. Мисалы, «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», «Эрге намыс, коёngo камыш», «Жатып өлгөнчө атып өл» өндүү макал-ылакаптар согуш мезгилинде газеталык макалаларда атайы колдонулду. Айрым учурларда макалалардын аттары да макал-ылакаптар менен аталып, алардын мазмунун, багытын белгиледи. Ал эми салам кат формасындагы ырларда да макал-ылакаптар кеңири кездешет:

Эр жигит элдин четинде,
Эр жигит жоонун бетинде.
Деген элде макал бар,
Бул болсун дайым эсинде. (511-б.)

Бул сагынып саргайган алыскы тылдагы келиндин жоокерге жазган салам катынан. Келиндин сагынычы, кусадар болгондугу каттын бүт мазмунунан ачык көрүнүп турат. Бирок, анын сагынычы мекенинин сагынычы, ошондуктан ал «душманыңды жеңип, мекениңди коргоп кел» деген ыйык наказды жогорку макал менен билгизип жатат. Патриоттук сезимди билгизген мындай макал-ылакаптар биздин жоокердин ырларына да мүнөздүү. Аларда жоокерлер элдик бай казнадан ыктуу пайдалануу менен жаштарды бүткүл элдик күрөшкө көтөрүлүүгө үндөдү:

«Үйдө туулуп эр жигит
Жоо бетинде болбойбу?
Эрсинген жаштар, жүргүлө,
Эл четин барып коргойлу¹.

Кыскасы, элибиздин эчен кылымдын тажрыйбасын жыйынтыктап, таза сезимин билгизген кыргыздын традициялык макал-ылакаптары согуш мезгилинде жоокерлерди, жаштарды жогорку патриоттук духта тарбиялоодо зор курч курал болду. Традициялык ырлардын түрлөрүнө, көркөмдөө каражаттарына, образ жана мотивдерине кылдат мамиле кылган өндүү эле макал-ылакаптарды да эл учурдун талабына карай чыгармачылык менен пайдаланышты. Мындай дешибиз жаңынын таза пайда болушун тануу дегендикке жатпайт. Мисалы, орус элинин бай чыгармачылык казасы макал-ылакаптын согуштун жүрүшү менен тыгыз байланышкан көп жаңы түрлөрү менен байыган². Бул көбүнчө партизандардын арасында, согуш талааларында түзүлгөн. Кыргыз жоокерлери да мындан четте болгон эмес. Алар улуттук традициялык ыктарга көркөмдөө каражаттарга таянып, учурга үндөш көп жаңы макал-ылакаптарды түзгөн. Согуш мезгилиндеги кыргыз элинин макал-ылакаптары башка оозеки чыгармачылыктын түрлөрүндөй эле элибиздин майтарылбас кайратын, эрдигин, мекенине карата болгон таза сезимин ачык, таасың бере алды.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги элдик оозеки чыгармачылыктын дагы бир тобун массалык ырлар түзөт. Массалык ырлар дегенибизде биз профессионал акын менен композитор тарабынан бирдикте түзүлүп, эл арасында кеңири оозго алынып, ырдалып жүргөн ырларды түшүнөбүз. Акындар менен композиторлор көп эле ырларды жазышат, бирок эл өз идеалына, эстетикалык көз карашына дал келген ылайыктууларын гана тандап

¹ Фонду, инв. № 1299. 36-бет.

² Кара: М. В. Л о м а н о в с к и й . Пословицы, поговорки, загадки, прозвища и меткие слова. Китепте: Русский фольклор Валикой Отечественной войны. М—Л., 240—254-бет.

алып, массалык ырларга айландырат. Ал эми эл оозуна алынып, кеңири таралбаган ырларды эч убакта массалык ыр деп айта албайбыз. Ошондуктан, элдин сыноосунан өтүү массалык ырлардын башкы критериясы, ушул жөнүндө массалык ырлардын көп поэтикалык тексттеринин автору болгон советтик көрүнүктүү акын М. Исаковский мындай дейт: «Акын ырды жазат. Бирок ал массалык ыр боло алабы же жокпу бул али белгисиз... бул элдин өзүнө гана көз каранды. Эл тигил же бул ырдын тагдырынын алдын ала белгилөөчүсү, жогорку соту боло алат»³. Демек, массалык ыр элдин сотунан өтүү үчүн анын музыкасы гана эмес, поэтикалык тексти да талапка жооп берерлик болушу керек. Ал үчүн акындын ыры элдик поэзиянын мүнөздүү касиеттерин, негизги өзгөчөлүктөрүн өзүнө сактай алышы зарыл. Б. а. алар эл ырларына мүнөздүү ыр курулушунун жөнөкөйлүгү, ритмдеринин уккулуктуулугу, образдарынын айкындыгы, сөздөрүнүн тактыгы, поэтикалык ойлорунун тереңдиги, музыкалуулугу менен айырмаланышы керек. Ошондо гана ал ыр ыктуу табылган обон менен эл оозунда массалык ыр катарында көпкө жашашы мүмкүн.

Массалык ырлар боюнча кыргыз элинин белгилүү салты бар. Ырас, бул салт орус элиникине салыштырганыбызда алда канча жарды. Кыргыз профессионал адабиятыбыздын калыптанышы Октябрь революциясынын жеңиши, менен кандай байланышса, массалык ырлардын пайда болушу, жанр катарында өзүнчө калыптанышы да социалисттик курулуштун жылдары менен тең чамалаш. Башкача айтканда массалык ырдын жанр катарында оозго алынышы согуштун алдыңкы эле жылдарына — 30-жылдардын экинчи жарымына таандык.

Бул жылдары кыргыз профессионал акындарыбыздын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири — К. Маликовдун, Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков, өзгөчө А. Токомбаевдин белгилүү композитор А. Малдыбаевдин катышуусу менен түзүлгөн «Ак кептер», «Гүл турмуш», «Ак толкун» аттуу сүйүү темасындагы лирикалык ырлары оозго алынып, кеңири чөйрөгө белгилүү болот. Советтик жаштардын эмгекке карата болгон жаңы мамилесин, күрөшүн, үзүрлүү эмгегин поэтизациялаган «Забойщиктер», «Кызыл жоолукчан», «Кызыл атчандар» өңдүү массалык ырлар да жазылат. Бул ырлар кыргыз адабиятындагы массалык ырлардын тел башы эле. Ал эми бул жакшы жышаан Ата Мекендик согуш жылдарында андан ары өрчүдү, өстү.

Ата Мекендик согуш мезгилинде кыргыз элинин массалык ыры башка, өзгөчө орус элиникине караганда өзүнө гана мүнөздүү мазмунда, багытта болду. Атап айтканда орус элинин массалык ырларынын дээрлик көпчүлүгү кандуу согуш майданында түзүлүп, жоокерлердин күрөш талаасындагы эрдигин, көзгө аткыч мергендигин, же болбосо алардын алыскы тылдагы сүйгөнү жөнүндөгү сагынычын билдирип, күүгө салды. Деги согуш талаасындагы турмуш, күрөш, душман менен бетме-бет салгылашуунун картинасы орус элинин массалык ырларынын негизги мазмунун түздү. Алардын түзүүчүлөрү да негизинен согуш майданында бирге күрөшүп, бирге согушкан акындар, композиторлор, катардагы жоокерлер болучу. Ал эми кыргыз оозеки чыгармачылыгынан белгилүү орун алган массалык ырлар алыскы тылдагы акындарыбыз, композиторлорубуз тарабынан түзүлүп, эмгек фронтунда жеңиштин талабы үчүн эмгектенип жаткан келин-кыздардын, сүйгөн жарларынын атынан ырдалды, алардын негизги мазмунун да эки жардын кол шилтешип коштошкон ажырашууларынын аянычтуу элестери, сагынычтары, ыйык тилектери түздү. Мындай массалык ырлардын айрымдары аксакал акыныбыз Аалы Токомбаевдин калемине тийиштүү.

Ата Мекендик согуш мезгилинде Аалы Токомбаев өз элине композитор А. Малдыбаев менен бирдикте «Селкиден», «Ырдан жүр» өңдүү ооздон-оозго өтүп, белгилүү болгон массалык ырларды тартуулады. Бул чыгармалардын элдик казнадан бекем орун алышына да акындын элдик ырлардын поэтикалык традициясын чебердик менен жаңы темага колдоно алышында болду:

Бапестеп багып өстүргөн

³ «Новый мир», 1951, № 10, 254-бет

Жанаша чыккан гүлдөйүм.
 Жылмайган жүзүң жайдары.
 Жаркырап чыккан күндөйүм.
 Саламат, шайыр жүрөгөр,
 Саянда жүрүп гүлдөйүн.

Автомат, мылтык мен болуп,
 Асылкеч менен жүрсөм дейм.
 Кыйналса көөнүн көтөрүп,
 Кылчайып сүйүп күлсөм дейм.
 Талыкшып күндө адашкан
 Таң болуп түндү сүрсөм дейм¹.

Бул алыскы кан майдандагы жоокерге карата айтылган кыздын тилеги, ички кайруусу. Мындагы символикалык образдар, ар түрдүү сөз курулмалары ырда ыктуу пайдаланылган. Мына ушунун өзү кылымдар бою фольклордо тарбияланган массага ырдын көркөм традициялык образдары жана мотивдери гана эмес, андагы мекендин тагдырына тагдырлаш кыздын таза сезими, сүйүүсү да өздөрүнүн сезими, сүйүүсүндөй сезилип жатат. Ошон үчүн эл тарабынан өтө илбериңки кабыл алынган.

Согуш мезгилинде жаштардын оозунан түшпөй өтө популярдуу болгон массалык ырлардын бири Жоомарт Бөкөнбаевдин «Саламы ушул Сайранын» аттуу ыры эле. Бул ыр өз мезгилинде бүт образдык системасы, идеялык максаты менен элдин талабына татып алды. Анда элдик поэзиянын мүнөздүү касиеттери акындын жеке көркөм элестери менен терең айкалышкан:

Сүйүшүп жүрүп кезиккен
 Жүрөктүн сырын чечишкен.
 Жанымдай көргөн жарымысың
 Жанаша гүлдөй өсүшкөн¹.

Бир мына ушундай элдик ырларга мүнөздүү ыр саптары менен башталат. Андан ары автор советтик жаштардын ички таза сезимин, сүйүүсүн гана эмес, алардын патриоттук духун, кайраттуу күрөшүн таасын сүрөттөйт:

Ордунду бир күн жоктотпой,
 Комбайн миндим тылдагы.
 Жеңишин тилейт ишиндин
 Жергелүү журтуң мындагы.

Өзгөчө Мекендин, туулуп-өскөн жердин образын, анын ыйык элесин акын конкреттүү көркөм деталдар аркылуу эске түшүрөт. Тактык үчүн ырдын аяккы эки строфасынан мисал келтирелик:

«Бали» деп дүйнө кубанып,
 Мактасын, балдар, силерди.
 Фашисттик өтүк баспасын
 Макмалдай гүлдүү шиберди.
 Сагынып жүргөн жаш жарың —
 Саламы ушул Сайранын.
 Көпкөлөң душман ичпесин
 Көгүлтүр суусун дайранын².

¹ Ала-Тоо таңшыйт. Фрунзе, «Кыргызстан», 1966, 158-бет.

² Ала-Тоо таңшыйт, 162-бет.

Бул эки ооз ырда кыргыз жергесинин пейзажы менен катар Мекендин кайталангыс образы, эстен кеткис элеси бар. Мындагы «Макмалдай гүлдүү шибер» «Көгүлтүр суусу дайранын» сыяктуу ачык, так, жөнөкөй деталдар Мекендин образын элге дагы жакын да, жагымдуу да кылган.

Идеялык ушул мотив К. Маликовдун «Мен кайрылып келгенче» аттуу ырына да мүнөздүү. Мында жоого каршы күрөшүүгө узап жаткан жигиттин коштошуусу аркылуу автор жоокердин патриоттук тунук сезимин, Мекендин элесин берүүгө умтулган:

Жандай чыккан талдайым,
Жанып турган шамдайым,
Жашыл жибек шайдайым,
Жаркырап аткан таңдайым.

Сан кол жоону жеңгиче
Самаганын келгиче.
Санаалашым, сырдашым,
Сагынарсың жайдарым.

Байчечекей жайнаган
Төрүң менен аман бол.
Булбулу таңшып сайраган
Жериң менен аман бол³.

Келтирилген үзүндүдөн жылуу сезим менен чырмалган сүйгөн жаш селкинин, мекендин, жоокердин образдарын элестетүүгө болот. Бирок, булар профессионал акындын жеке ырчылык калемине мүнөздүү көркөмдөө ыктары менен берилбестен, элдик ырлардын поэтикалык традициясынын негизинде жазылган. Мында элдик лирикалык ырларга мүнөздүү символикалык образдар жана мотивдер басымдуу. Мындай жазуучулук ыкма А. Токтомушевдин «Сүйгөнүнөн» аттуу ырына да тийиштүү. Бул ыр согуштун кыйын учурунда жазылып, оозго алынып кеткен. Анда жаш селкинин тилеги, ысык сүйүү сезиминен кабар берет:

Ашуусу бийик бел болсом,
Агыны катуу сел болсоң.
Айыгышкан жоону каптаган
Толкуну тоодой кол болсом.

Аргымак учуп аркырап,
Сүрүндөн душман калтырап.
Ак албарс кылыч мен болуп,
Колуңда жүрсөм жаркырап.

Мында дагы элдик ырлардын традициялык көркөмдөө каражаттары аркылуу селкинин жана жоокердин образы элестетилген. Бирок, ырда булар жеке индивидуалдык мүнөзгө ээ эмес. Автор жалпы эле кыздын, жалпы эле жоокердин образын тарткан. Булар мекенинин тагдыры менен тагдырлаш, анын ыйы менен муңдаш кыргыз кызы, уланы. Элге мына ушул патриоттук духтагы традициялык мотив жаккан. Ошон үчүн ырда акындын жеке чыгармачылык подчеркинин солгундугуна карабастан, эл аны бат эле оозго алып, бийик ырдашты.

Ата Мекендик согуш жылдарындагы кыргыз элинин массалык ырлары негизинен

² Ошондо.

³ Ала-Тоо таңшыйт, 162-бет.

коштошуу, узатуу, салам кат формасындагы лирикалык мазмунда болду. Буларда сагыныч, сүйүү сезими жоокердин образдары менен айкалышып, элибиздин патриоттук духун көрсөттү. Массалык ырлар өздөрүнүн үркөрдөй аздыгына карабастан, элибизди улуу күрөшкө көтөрүүдө зор роль ойноду.

Ата Мекендик согуш мезгилиндеги оозеки чыгармачылыктын маанилүү бир бөлүгүн элдик акындардын ырлары түзөт. Акындар элдик поэтикалык традицияны сактоочулардан. Ооздон-оозго өтүп, кылымдар бою айтылып келе жаткан бай казнаны муундан-муунга жеткизгендер да эл акындары болгон. Ошондой эле алар элдик бай казнаны сактоо менен бирге өздөрүнүн оригиналдуу чыгармалары менен ага зор үлүштөрүн да кошкон.

Элдик акындар фольклордун бай традициясына таянып, төкмөлүк ык менен өз мезгилиндеги окуялардын мүнөзүнө карай оперативдүү жанрдагы далай ырларды чыгарышкан. Алар бат эле эл оозуна алынып, көпчүлүк массага белгилүү болгон. Ата Мекендик согуш жылдарында кыргыз акындарынын чыгармачылыгы өтө жигердүү өнүктү. Алар курч сөзүн, көркөм поэтикалык чыгармаларын улуу күрөшкө арнашты. Булар Калык, Осмонкул, Алымкул, Ысмайыл, Токтонаалы өндүү белдүү ырчыларыбыз эле. Акындарыбыз согуштун биринчи күнүнөн тартып эле комуздарын колдоруна алышып эл аралап, алардын кубанычын, кайгысын тең бөлүштү. Алааматтуу күндүн унутулгус элестерин үнгө кошуп, көп ырларды өз элине тартуулашты. Булардын ичинен, өзгөчө, элдик чыгармачылыктын реалисттик көркөм традициясына жакын формадагы алдынкы, патриоттук идеяны жана сезимди билгизген көркөм поэзиялар масса арасында өтө популярдуу болду. Алар агитациялык чакырык мүнөзүндөгү үгүт, насыят формасындагы дидактикалык чыгармалар, жоокердин баатырдык күрөшүн даңазалаган эпикалык поэмалар эле.

Калык, Осмонкул, Алымкул өндүү ак таңдай акындарыбыз ар кыл мазмундагы чыгармаларында элдик трибун катары массаны туруктуулукка, каармандыкка чакырып, элибиздин жеңиш жөнүндөгү тилегин, оюн билгизишти. Осмонкул бул ыйык тилекти «Кыргыз калкыма» деген ырында мындайча берет:

Баарың козгол, баргын жоого балдарым,
Фашисттердин башын жара кармагын.
Каршылашкан кара ниет душманды,
Кан жөткүртүп чектен кууп айдагын.

Азаматтар аттангыла жатпагын,
Өжөрлөрдү өрт жалындай каптагын.
Айбыкпасын, кебелбесин кайратын,
Эрдик кылып, эмгекчи элди сактагын¹.

Кыргыз акындары жоокерлердин эрдигин, баатырдык күрөшүн даңазалаган «Баатырдын даңкы», «Панфилов баатырга» өндүү поэмаларды да тартуулашты. Акындардын ар түрдүү элдик формадагы, ар кыл мазмундагы ырлары эл арасында өтө популярдуу болгон. Буга акын, ырчыларыбыздын дайыма эл аралап, алардын кайгы-кубанычын тең бөлүшүшү менен катар ар бир ырдын газета, журналдарга басылып, радио аркылуу берилиши да чоң себепкер эле.

Айрым акындарыбыз согуштун кыйын мезгилинде фронттун алдыңкы линиясында да болушуп, теңдешсиз эрдикти өз Көздөрү менен көрүштү. Алар менен блиндажда, согуш кемелеринде жолугушуп, алыскы тылдагы зор күрөш жөнүндө ырдашты. Мындай акындарыбыздын бири Алымкул Үсөнбаев эле. Ленинград шаарынын оор күндөрүндө Алымкул Кыргызстандын делегациясы менен бирге ал жерде болгон, Алардын баатырдыгы жөнүндө акын өз элине сонун дастандарды калтырды.

¹ Осмонкул Бөлөбалаев. Чыгармалар. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1960, 52-бет.

Кыскасы, кыргыз акындарынын көркөм поэзиясы элдик казаны гана байытпастан, совет элинин бирдигин чыңап, аларды улуу жеңишке, тайманбас күрөшкө шыктандырууда зор мааниге ээ болду.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын маанилүү этабын түзгөн Ата Мекендик согуш жылдарындагы ырлардын циклин жеңиш ырлары менен корутундуласак болот. Көптөн күткөн жеңиш бүт элибизди зор кубанычка бөлөдү. Зор жеңиш, теңдеши жок кубаныч ар кыл тематикадагы ырлардын мазмунун түздү. Булар душманды жеңип, катар-катар орден алып, элине таанылган жоокердин эрдигин даңазалаган эпикалык мүнөздөгү чыгармалардан тартып, сагынычын, сүйүнүчүн, алкоосун билдирген эненин, ага-ининин, сүйгөн жардын лирикалык ырлары эле:

Жеринен баатыр эрээндер
Жеңилбес жоону жеңдиңер.
Жер жүзүнөн жок кылып,
Азабын колго бердиңер.
Берлинге жетип туу сайып
Жеңиш менен келдиңер. (654-б.)

Чоң алкыш, жүрөктү жарган кубаныч «Жеңиш ыры», «Алганым эсен келди», «Мен баатырдын жарымын», «Тосуп алуу», «Сүйүнүү» өңдүү ырлардан да кеңири орун алган.

Корутундулап айтканда, Ата Мекендик согуш мезгилинде алыскы тылда, кан майданда түзүлгөн кыргыз элинин оозеки чыгармалары өзүнүн ар кыл тематикасына, түрдүү түстөгү боёкторуна карабастан, аларга бирдей сезим, бирдей тилек мүнөздүү. Бул каардуу душманды жеңип, совет элинин эркиндигин, көз каранды эместигин сактоо тилеги эле. Ата Мекендик согуш мезгилиндеги элдик оозеки чыгармалар элибизди улуу күрөшкө шыктандырууда зор ролун ойной алды.

СОГУШТАН КИЙИНКИ ЭЛ ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Согуштан кийин бүлүнгөн чарбаны калыбына келтирүү үчүн Совет элинин күжүрмөн эмгеги башталды. Эл чарбасынын бардык тармагы боюнча коомдук турмуштун саясий-маданий иштерин калыбына келтирүү жана андан ары өнүгүшүнө партия жаңы перспективаларды түздү. 1946-жылы идеология маселеси боюнча БК ВКП(б) атайын токтомдор кабыл алып, искусствонун негизги максаты элдин таламына туура айкалышканда гана чыныгы идеологиялык куралга айлана турганын көрсөттү. Бул маселе А. А. Ждановдун «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндө жасаган докладдарында дагы бир жолу белгиленип өттү. Дал ушул кайра куруулар, совет адабиятынын, искусствосунун тазалыгы үчүн көрсөтүлгөн партиянын камкордугу элдин оозеки поэтикалык чыгармачылыгында да чагыла баштады. Албетте, ошондой болсо да жаңы эле болуп өткөн бүлгүндүү согуштун тактарын «унута» коюу мүмкүн да эмес эле. Согуш мезгилинде оперативдүү жанрга айланган лирикалык чыгармалардын бир топ түрлөрү андан кийинки мезгилде да күчүн жоготпостон кала берди. Айрыкча элдик оозеки чыгармада түбөлүктүү темага айланган «кошок» менен «сүйүү ырлары» күчтүү өнүгүшүн токтоткон жок. Биз бул жерде «күчтүү» деген сөздү атайылап кийирип отурабыз. Анткени торт жылга созулган кандуу согуш адамдарга көп кайгыны — сүйгөнүнөн ажыроону, баласын жоктоп калууну пайда кылган. Дал ошол жүрөктөгү оор жара согуштун бүтүшү менен эле токтоп калган жок. Тынчтык турмуштун күндөрүндө согушта курман болгон жоокер ого бетер эске түшүп эстен кетпей туруп калды. Ал жоокерге арналган «кошок», сүйгөнүнө жетпей калгандагы «күйгөн» ырлары улантыла берди. Бирок согуштун бүтүшү менен жеңишти даңазалаган салтанаттуу ырлар элдик оозеки чыгарманын негизги жанрына айланды:

Жайкысын чыгат жашыл гүл,
Жабыла иштейт биздин тыл.
Бүт бойдон жеңди душманды,
Бирдиктүү биздин СССР.

Талаага чыгат кызыл гүл,
Талыкпай иштейт биздин тыл.
Такыр жеңди душманды
Таалайлуу биздин СССР¹.

Бул лирикалык ырда негизги идея анчалык образдуу айтылбаган менен, душмандын талкаланышы, тылдагы элдин бирдиктүүлүгү, талбаган эмгеги менен жеңгендигин толкунданган сүйүнүч аркылуу көрсөтүп жатат. Мындагы көркөм ыктар, традициялык форма толугу менен сакталып, бирок көркөм каражаттары, сөздүк составдары жаңы айкалыштар менен түзүлдү. Ырдагы «жайкысын чыгат жашыл гүл», же «Талаага чыгат кызыл гүл» деген саптар эски лирикалык ырлардагы традициялык көркөм образдар. Булар ырдын негизги идеясына параллел келтирип, лирикалык каармандын ички сырын алдын ала билгизгенсийт. Мындай параллелизм, салыштыруу көбүнчө жаратылыштын көрүнүштөрү менен адамдын ички сезимин каймана баяндоодо пайдаланылат. Эгерде ал ыксыз алынып калса, жалаң гана ырдын уйкаштыгы үчүн алынгансып ашык сезилип турат. Айтылып жаткан ойдун башталышында эле — «жашыл гүлдүн жайкалып турушунан» кандайдыр жеңиш, жакшы кубанычтуу ой айтыла турганы билинет. Анткени жайкалган гүл, соолуган гүлдүн же саргайган гүлдүн антипаты, контрасттык образы

¹ Фонду, инв. № 328, 64—65-беттер.

катары алда качантан элдик түшүнүккө кирип кеткен. Ырдын андан аркы уланышында тылдын күжүрмөн эмгеги жана бирдиктүүлүк менен душманды жеңдик деген ачык айрым ой айтылат.

Ырдын экинчи куплети биринчи куплеттин маанисин башка формада гана кайталады. Кыргыздардын ыр түзүүдөгү мындай ыкмаларды колдонорун өткөн кылымда казак окумуштуусу Чокон Валиханов да байкаган. Ал бирдей сөздөрдүн үндөштүгү аркылуу уйкаштыктар түзүлүп ырдын метрикалык закону сактала турганын мисалдар менен далилдеген¹. Анын үстүнө мындан ыр түзүүнүн эң жөнөкөй формасы — бир маанини эки кайталоо бар. Муну айрым окумуштуулар кожон формасы деп атап келишкен. Деги эле импровизацияга жатыккан элдерде кожон формасындагы ырлар кеңири жолугат.

Анткени ырды «төгүп» жатканда даяр мазмунду экинчи формада кайталап коюу жеңил түшөт. Акындар болсо көбүнчө комуздун күүсүн пайдаланышат. Алар бир сабакты айткандан кийин комуз менен ырдын обонун коштойт да, өзүнө ойлоноуга мүмкүнчүлүк түзөт.

Согуштан кийинки элдик ырларда жеңиштин келиши менен баягы өнүгүп жаткан колхоздук чарбанын гүлдөй баштаганы даана сүрөттөлгөн:

Гүлдөдү жерим, жайнады,
Күкүк куш талда сайрады.
Көпүрө болуп жатпайбы
Колхоздун даны, каймагы.
Жыргалы артып элимдин,
Жыйнашып күлүк байлады.

Кубулуп жерим жайнады,
Булбул куш бакта сайрады.
Кампадан ашып эгини,
Колхозчу ак нан чайнады.
Жашыл бак өсүп токойдон,
Жаңырды жердин аймагы².

Мында импровизациянын салттуу таасири ачык байкалат. Колхоздук чарбанын гүлдөшү менен элдин жыргалчылыгы артып, жулкунтуп күлүк байлашканы көз алдыбыздан өтөт. Гүлдүн жайнап ачылышы, булбулдун сайрашы элдик түшүнүктө жыргалчылыктын, бейпилдиктин символу. Гүлдүн жайнап ачылышы менен жылдын жаз мезгили башталат. Ал өмүрдүн башталышы, кубанычтын, жашоонун башталышы. Булбул дагы чөп гүлдөгөндө сайрайт. Анын мин кубулган үнү өмүрдүн ыраматын мактагансыйт. Өмүрдүн сонундугу колхоздун дан, сүт, каймагынын көптүгүнө байланыштуу. Кампада ашып-ташып жаткан эгинди образдуу түрдө «көпүрө» болуп жатат деп көрсөтөт. Колхоздун даны, каймагынын көпүрө болуп жатышы тепсендиде калды деген мааниде эмес, ал гиперболалык түрдөгү образ. Молдуктун, байлыктын белгиси. Ырдагы негизги идея колхоздук чарбанын өнүгүшү менен элдин жыргалчылыгынын артканын көрсөтүү. Мында эмгекке чакыруу болбогон менен ошол эмгектин үзүрүнүн көрүнүшүн салтанаттоо бар.

Согуштан бүлүнгөн чарбаны оңдоо, калыбына келтирүү үчүн биринчи ролду эмгек гана ойнойт эле. «Бардык убактарда эң байыркы түпкүрдөн биздин күнгө чейин адамдын оюн, адамдын маданиятын алдыга өнүктүрүп келген бир күч бар. Ал күч — эмгек»³, —дейт Н. Колпакова. Фашисттик баскынчыларды талкалоого да мүмкүнчүлүктү советтик тылдын бирдиктүү эмгеги түзгөнү ар кимге маалым. Эмгектин негизинде колхоздук чарба

¹ Ч. В а л и х а н о в . Собр. соч. 1-т. Алма-Ата, Казгослитиздат, 1961, 367-бет.

² Фонду, инв. № 422, 1-дептер, 8-бет.

³ Н. К о л п а к о в . Сокровище народа. М., Детгиз, 1957, 11-б.

Социалисттик коомдогу жаңы идея ырдын формасына да таасир берген. Муну согуш учурундагы же согуштан кийинки форма деп кесе айтуу кыйын. Анткени ал жазма адабияттын өнүгүшү менен келип кирген форма. Кыргыз элинин мурда жазма адабияты болгондуктан, элдик поэзия традициялык канондордон чыга албаган. Алар мурда эле пайда болгон көркөм образдардан, ыктардан, түшүнүктөрдөн алыстап кетпеген. Ал эми жазма адабияттын пайда болушу жана өнүгүшү менен оозеки адабиятты жаратуучулардын түшүнүгүндө жаңы көркөм ыктар келип кирди. Ал баарыдан мурда жазма адабияттын, искусствонун социализм убагында эл үчүн кызмат кыла турганын түшүндүрөт. Ошентип эл оозеки адабиятында стих менен ырдын (песня) айкалышкан формасы келип чыккан. Бирок мындан бир нерсени эске тутуу керек. Мурда элдин оозеки адабияты ар убакта оозеки түрүндө жана белгилүү бир обон менен жаралып элге тараган. Жазма адабияттын өнүгүшү — оозеки адабияттын өсүшү жазма түрүндө да боло турганын көрсөтүп отурат. Биз мында оозеки эл чыгармаларынын таралуу жолдорун айтып жатабыз.

Эмгек ырларындагы чакырык ураандары мурдагы үгүт-насыятка окшобойт. Мында эмгектин үзүрү өзүлөрү үчүн боло турганы баса көрсөтүлүп «көңүлдү бурсак иш үчүн, көрөбүз кийин жыргалын» деп эмгектин ички мазмунун ачууга аракет бар. Мурдагы эмгек ырларда да эмгектин ролу адамдын жашоо тиричилигинде абдан зор экендиги белгиленген. Бирок аларда көбүнчө «эмгек кылсаң кор болбойсуң» деген түшүнүктө, жалпы насаат катары айтылган. Азыркы эмгек ырлары ал түшүнүктү коллективдик мүнөзгө өткөзгөн. Ошондой эле азыркы кездеги оозеки адабияттагы эмгек ырлары мурдагы эмгек ырларынан таптакыр эле форма жана мазмун жагынан ажырап кетти деп айтууга болбойт. Көп учурларда айрым популярдуу эмгек ырлары перефразировать этиши менен жаңы касиетке, жаңы мааниге ээ болот. Эл адабиятында бул бардык жанр боюнча мүнөздүү көрүнүш. Жогорудагы эмгек ырларында келтирилген «эпкиндүү ишке», «Ынтымак менен ырыстын сырлары эмгекте», «эмгек адамдын канаты» деген ойлор баштатан бери эле айтылып келаткан элдик аныктамалар. Аны ыр жаратуучу адам азыркы учурдагы эмгектин мүнөзүнө карата кайра иштеп чыкты.

Мындай фактылар орус совет элдик оозеки чыгармасында да көп. Совет бийлигинин биринчи жылдарында «Совет бийлиги үчүн» деген ыр элге кеңири тараган. Бул ыр көбүнчө граждандык согуш мезгилинде өз өлкөсүн коргоого аттанган жумушчу менен дыйкандардан куралган солдаттардын сүйүктүү ырына айланган. Чындыгында ырдын негизи мурда эле кеңири ырдалып жүргөн «Ак акациянын буруксуган гүлү» («Белой акации гроздьа душистые») деген романстан алынган. Романс жай каалгып аткарылган лирикалуу мелодияга ээ болсо, ырга айрым сюжеттик өзгөртүүлөр киргизилгенден кийин чакырык мүнөзүндөгү элдик гимнге айланган.

Ушул эле сыяктуу В. Г. Тана — Богоразанын «Дүңгүрөп жарылган гранаттын шаңы менен» («Под тяжким разрывом гремучих гранат») деген ырын алууга болот. Бул ыр да кийин көп өзгөртүүгө дуушар болгон. 20-жылдардагы комсомолецтер көп сүйүктүү ырларды ошол өз мезгилине карата кошумчалар менен өзгөртүп аткарышкан. Чындыгында ыр кайрадан жаралып калган. Ал түгүл кээде абдан эски ырларды да жаңы маани бере турган ырга айландырышкан. Мисалы XIX кылымдын башында Межевич Моряк жөнүндө ыр жазган. Жеңил ойлуу моряктын коштошуу ыры анча-мынча өзгөртүү киргизилгенден кийин жаш кызыл флотчунун сүйгөн кызы менен коштошкон ырына айланган¹. Бирок мында ырдагы негизги идеялык ойго маани берилет. Ансыз көрүнгөн эле эски ырды алып жаңы мааниге которо берүүгө болбойт.

Коомдук турмушта бири-бирин дал кайталаган турмуш көрүнүштөрү болбогон менен, жалпы мүнөзү боюнча бирдей көрүнүштөр болот. Ошондуктан ага арналып чыгарылган ырды кийинки мезгилдеги ошондой эле окуянын болушу кайра эске түшүрөт. Ал учурда ыр жаратуучу адам жаңы тарыхый кырдаалга карата айрым кошумчаларды кийирип жиберет да, өзүнүн бүткүл оюн, жүрөгүндөгү кайгы-капасын, кубанычын айта алат. Элдин

¹ Песню Межевича см. в сб.: И. Н. Розанова. Песни русских поэтов М. — Л., «Советский писатель», 1936.

оозеки адабиятында коштошуу, ажырашуу, өлүм, өмүр, согуш, тынчтык ж. б. көрүнүштөр «түбөлүктүү тема» катары ар бир муундар тарабынан ырдалып жаңы кошумчалар менен өзгөртүлүп келген. Эмгек темасы да адамдардын түбөлүктүү темасы, ырдалып бүтпөгөн ыры болгон. Коомдогу өндүрүш күчтөрдүн, мамилелердин өзгөрүшү менен эмгектин мүнөзү да өзгөргөн. Ошондуктан советтик эл оозеки адабияттагы эмгек темасы ар түрдүү формада, ыкта айтылганын көрүүгө болот. Биринчи учурда, биз жогоруда айтып өткөндөй, эмгектин элдик мүнөзү ачылган. Эмгектин өнүмдүү болушу коомдун өсүшүнө, элдин жыргалчылыгынын көтөрүлүшүнө багытталган. Совет бийлигинин орношу менен эмгектин мындай мүнөзү коомдук турмуштун бардык тармагынан байкала баштаган. Согуштан кийин ал күрдөөлдүү өсүшүн андан ары уланта берген. Эмгектин улуу күчү ар убакта адамдардын образына байланыштуу болгон. Бирок чыныгы эмгекчил адам совет доорунда гана бүткүл асылдыгы менен даңкталып чыга келди. Муну «Жаркынай» деген ыр сонун далилдеп турат:

Бир кылка өскөн тирелип,
Буудайга көзүн жиберип.
Аянтта жүрөт Жаркынай,
Алыштын суусун имерип.

* * *

Көл толкундап жаткандай,
Көйкөлсө желге ак буудай.
Көрүнөт көзгө жеңекем,
Көлдөгү сүзгөн ак куудай.

* * *

Байытып өскөн кыштагым,
Көргөндө эгин бышканын.
Суктанып эске түшүрөм,
Сугатчы мындай кыздарын¹.

Ырда өзүнчө көркөм сүрөт бар. Бир кылка өскөн буудайга кубана суу жыгып жүргөн келин — Жаркынай. Ак буудайдын желге ыргалышы көлдүн толкунун эске түшүрөт. Ал толкунду жиреп, «ак куудай» болгон Жаркынай жүрөт. Аны көрүп адам суктанат. Адамды суктанткан ал көрүнүш адамдын эмгегинен жаралган. Эмгектин үзүрү менен кыштак да өзгөргөн. Ырдагы көлдүн толкуну, андагы ак куу мурдагы эле сүйүү ырларында кеңири айтылып келген. Ага карабастан эмгек адамынын образы өз ордунда ачылган. Мында сырткы кооздук анча мааниге ээ эмес. Жаркынайдын ак куудай суйкайган келбетине суктануудан мурда эмгек менен өзгөргөн кыштак эске түшөт. Ал кыштакты өзгөрткөн Жаркынайдын эмгеги. Ошентип кайра эле «эмгеги менен элге жаккан суйкайган келин» көз алдыга тартылат. Эмгек ырларында сүйүү лирикаларынын айкалышкан түрү кийинки кездеги көрүнүш. Мында адамдын бүткүл асылдыгы анын сырткы көрүнүшүндө эмес. Келиндин карагаттай көзү, жибектей чачы жөнүндө мактоо анын эмгегинен келип чыгат. «Суктанып эске, түшүрөм, сугатчы мындай кыздарын» деп ырдын жыйынтыкталышы бекеринен айтылбайт. Сөзсүз, мында эске түшүрүү «сүйүп калдым» дегендей ачык формада айтылган жок. Ошентсе да эл үчүн иштеген келиндин элесин эстен кетире албай көпкө ойлонгону даана берилген. Ал эми «Апийим тилген келинге» деген элдик ырда эмгек менен сүйүү ашыктык сезиминин бирдей деңгээлде орун алышы ачык байкалат. Элдик ырларда ошол доордун духу ар убакта сакталат. Ал адамдардын турмушка болгон көз карашынан, психологиясынан ачык көрүнөт. Айрыкча элдик чыгармалар «капыстан» пайда болгондо ошол мезгилдин «тарыхый чыгармасы» болуп кала берет. Бул жагынан

¹ Фонду, инв. № 5151, 5–11-беттер.

кыргыз элинин импровизацияга шыктуулугу көңүлдү бурууга аргасыз кылат. Жогорку ырдагы:

.....
 Чагылып күнгө кетмениң,
 Жаркыным ойдон кетпедиң.
 Карааның кетсе алыстап,
 Кайтадан келет эстегим.

* * *

Түшүнсөң селки сырымды,
 Түшүрбө мени жалынга.
 Жарыша тилсек деп жүрөм
 Апийим тилген маалында»¹

деген куплеттер ошол учурга карата ырдалып калганына карабастан бир топ жаштардын оюн билгизген. Элдик ырлар айрым адамдар жаратканына карабастан коомдук мааниге ээ болот, ал ошондой эле бүтүндөй бир муундун же элдин түбөлүктүү эскирбес кенчине айланып калат. Анткени ал элдин оюна, мүдөөсүнө туура келгенде гана элдик ырга өтөт. Ансыз туулган, бирок жашабай калган ырлар көп.

Жогорку ырды өзүнчө алганда согуштан кийин пайда болгон деп айта коюу өтө кыйын. Себеби, мындагы көтөрүлгөн ой, ырдын бүткүл идеялык-көркөмдүк касиети жалпы эле совет мезгилиндеги элдик сезимди, духту көрсөтүп турат. Мындай бир доордун духун кучагына алган элдик ырлар өтө көп. Айрыкча сүйүү, эмгек, өмүр, өлүм жөнүндөгү «түбөлүктүү темалар» деп аталган жанрларда басымдуу орунду ээлейт. Ошондуктан мындай мүнөздөгү ырларды жаралуу мезгилине карата гана хроникалык тартипке келтирүүгө болот. Экинчи тараптан жалпы эле элдик ырлардын чыккан жылын, жаралуу мезгилин болжолдуу гана түрдө ала турганын эске алабыз.

Биз мисалга келтирген «Жаркынай», «Апийим тилген келинге» деген ырлар 1962-жылы 30-майда Нарында болгон өздүк көркөм чыгармачылыктын кароосунда аткарылган². Ошондон кийин элге кеңири тарап кеткен. Дал ошого негиздеп буларды согуштан кийинки элдик ырларга кошуп жүрөбүз. Ал эми андагы көтөрүлгөн идея социалисттик коомдун жалпы максатынан ажырап кете албайт. Ошол бүткүл бир доордун идеясын улантып, тактап отурат. Эмгек менен сүйүү сезими коомдогу өтө орчундуу маселе. Эмгексиз коомдун, жашоонун болушу мүмкүн эмес. Ал эми адамдардагы татынакай таза сүйүү сезими турмушту ого бетер кулпунтуп жиберет. Таптык коомдо эмгекке жана эмгекчил адамга башка мааниде баа берилген. «Эмгек — кулдардын иши, эмгекчил адам мал сыяктуу» деген эзүүчүлөрдүн моралдык жобосу куру бой көтөрүүчүлүктөн, көңдөй намыстан, эзүүдөн жыйналган дүнүйөдөн келип чыккан.

Эксплуататорлордун жоюлушу менен эмгекке жана эмгек адамына болгон элдик түшүнүш терең мааниге ээ болду. Эмгек бүткүл коомдун кыймылдаткыч күчү — ал аң-сезимдүү адамдын элге берилген байлыгы. Эмгекти сүйгөн адам элин сүйө алат. Ошондуктан ал бардык адамдын сүймөнчүгү. Миндеген советтик адамдар өзүнүн эмгеги менен «Социалисттик Эмгектин Баатыры» деген наамга ээ болуп Жогорку Советтин депутаты болушту. Эл ошол эмгекчил сүйүктүү уул-кыздарын даңктап татынакай ырларды жаратты. Советтик адамдардын эмгеги ар түрдүү — бири дыйкан, бири малчы, бири учкуч, бири жоокер. Ошондуктан элдик ырлар да ар түрдүү мазмунга ээ болду. Буга «Асанга», «Гагаринге» деген ырлар ачык мисал болуп турат. «Асанга» деген ыр элүүнчү жылдары Тон районундагы Бадай Баймурзаевден жазылган. Ал бул ырды элдик

¹ Фонду, инв. № 5151, 15-бет.

² Фонду, инв. № 5151, 15-бет.

кечелерден үйрөнгөнүн эскерет³. Ырдын бүткүл идеясы, жоону жеңип келген жоокердин иштери, эмгегин даңктоого арналган:

Агала тоону айланып,
Ак шумкар учат жем үчүн.
Аркырап келген жоо менен
Алышып келдин эл үчүн.

Көк ала тоону айланып,
Көк шумкар учат жем үчүн.
Күркүрөп келген жоо менен
Күрөшүп кайттын эл үчүн¹.

Бир кандайдыр элдик мактоо ырларды эске түшүрөт. Бирок мактоодогу көтөрө чалуу мында сезилбейт. Советтик жоокердин башынан өткөн окуя, иштер реалисттик планда берилген. Ал эми ырдагы көркөм каражаттар, параллелизм ошол айтыла турган ойду ачык, так берүүгө кызмат кылат. Кыргыздарда жайлоо, ала тоо өзүнчө символдук образга өткөнүн айрым изилдөөчүлөр эскерип жүрүшөт².

Ушул сыяктуу эле *шумкар*, *гүл*, *булбул* жана башкалардын символикалык образын айтууга болот. Жогорку ырдагы «Ак шумкардын ала тоону айланып» учушу алыска жоого каршы аттанып кеткен жоокердин символикалык образы. Шумкар жем үчүн, алыска учат, баатыр эл үчүн жоого аттанат. Элдик ырларда салыштыруу ар түрдүү планда алына. Бирок эр жигиттин элге иштеген иштери шумкардын баатырдык, шамдагайлык жагына алынып жатканын ким баамдайт. Өзүнчө алганда «шумкар» деген сөздүн өзү да чоң маанини берет. Анткени элде «куштун жакшысы шумкар, аттын жакшысы тулпар» деп айтылат. Ошондуктан элге кызмат кылган жоокер куштун шумкарындай учкул, тайманбас баатыр. Гитлердик баскынчылардын капыстан кириши «аркырап» келген селге, сууга өтө окшош. Элдик ырда дал ошол көрүнүш «аркырап», «күркүрөп» деген эпитет менен берилиши укмуштуудай элестүү. Тынч жаткан элди өзүнүн бүткүл бүлдүргүч кыянаттыгы менен талкандай талкалап, жайпап кетүүнү ойлогон фашисттердин образы «аркырап», «күркүрөп» деген сөз менен тартыла түшкөн. Бул ыр эки куплет. Анын да экинчи куплети биринчи куплеттин мазмунун экинчи формада кайталайт. Ага карабастан эл үчүн эрдик көрсөткөн жоокердин сүйкүмдүү элесин, иштерин элестетүүгө кудуреттүү. Ушул эле мааниде элдик ыр бар:

Агала асман бетинен
Агарган туман кетиптир.
Асылган жоону талкалап,
Алганым эсен келиптир.

Көк ала асман бетинен
Көгөргөн туман кетиптир.
Касташкан жоону талкалап,
Көңүлдөш эсен келиптир³.

Мында дагы жогорудагы ырдагы параллелизм ыкмасы колдонулган. Бирок баскынчы душмандын образы «туманга» салыштырылып алардын кыймылы «асылган итке»

³ В. Виноградов. Киргизская народная музыка. Фрунзе, Киргосиздат, 1958, 4-бет.

¹ Фонду, инв. № 5151, 15-бет.

² В. Виноградов. Киргизская сиздат, 1958, 4-бет.

³ Фонду, инв. № 5151, 15-бет.

окшоштурулуп өзүнчө эле жабышып касташып келип талкаланганы баяндалат. Ырда жоону жеңип келгендиги үчүн алган жарына сыймыктануу да, кубануу да бар. Ырдагы көркөм каражаттар эски ырлардагы маанисинде алынган. Элдик түшүнүктө тере жана он, образдардын касиетин, маанисин ачуу учун ар дайым колдонулган символикалык, аллегориялык касиетке ээ болгон көркөм каражаттар бар. Аларды колдонуу менен жаманчылык, жакшылык алдын ала каймана мааниде берилет. Мисалы, эпостук чыгармаларда баатырдын суу ичиндеги согушун «ак көбүк» же «Кызыл көбүк» менен түшүндүргөн. Ушул сыяктуу эле кар, булут, туман, жаан-чачын, бороон менен бүлгүндүгү согушту, оор кыйноолорду аллегориялык түрдө билдирген. «Алганым эсен келди» деген ырда ошол ык, түшүнүк колдонулган. Жоонун образы «агарган туман», «көгөргөн туман» деп алынган. «Туман» деген сөзгө «агарган», «көгөргөн» деген сөздүн кошулушу баскынчылардын образын ачуу үчүн кошумча дале маани бербейт. Бирок ырдагы аллитерация, ассонанстардын үндөштүк законун сактоо үчүн, ырдын ыргактуулугун арттырып, уккулуктуу кылуу үчүн чоң роль ойноду. Бул чындыгында байыркы түрк ырларында көп учураган кожон формасынын салттуу формасын катуу сактап калуудан келип чыкты. Анткени, «Ак ала асман» дегенден кийин, «агарган туман», «көк ала асман» дан кийин «көгөргөн туман» деп уйкаштыкты кубалоо, үндөштүктү бекемдөө дароо ырды төгүп жаткан импровизаторго аз болсо да жеңилдик берген. «Мындай кош уйкаштыкты кубалоо менен алар эн, жөнөкөй салыштырууну табышат, аны менен ырдын метрикалык законун камсыз кылат», — дейт Ч. Валиханов¹.

Бирок Ч. Валиханов кош уйкаштыктын биринчи сабындагы салыштырууну жалаң тана ырдын формасын, ритм, рифмасын бузбоо үчүн гана алынат дегендей талкуулаган. Анткени ал дал ошол өз оюн далилдөөчү мисалды «Манас» эпосундагы бир куплеттен тапкан:

Алтын ээрдин кашы экен,
Аталуу журттун башы экен.
Көк кунандын башы экен,
Көкөтөй кандын ашы экен

дегенди мисалга келтирип «Алтын ээрдин кашы экен», «Көк кунандын башы экен» строкторун үндөштүк үчүн алынган дейт Бул мисал боюнча Ч. Валихановдун пикири туура. Бирок аллитерация, ассонанс менен айкашкан кош уйкаштыктардын-баары эле жалаң форма, үндөштүк үчүн алынбайт. Атар бир четинен ырдын ыргактуулугун арттырса, экинчи жагынан каймана мааниде психологиялык параллелизмди түзөт.

«Асанга» деген ырда да ушул эле форма ыкма колдонулган Ал «ак шумкар», «көк шумкар» деген сөздөрдүн ырдын башындагы аллитерация, ассонанска карата үндөштүктү сактап «ак», «көк» болуп өзгөрүшүнөн байкалат. Мында элдик оозеки чыгармадагы поэтикалык форма өзүнүн күчүндө кала берген.

Эмгек темасындагы ырлардын өнүгүшү коомдогу көрүнүктүү тарыхый окуяларга тыгыз байланыштуу.

Партия менен Өкмөттүн элге көргөн камкордугуна карата кабыл алган жаңы чечимдерин ишке ашыруу үчүн кыргыз совет жазма адабияты алдында кандай милдеттерди койсо, кыргыз совет фольклорунда дале ошондой максаттар турат. Анткени оозеки адабиятты жаратуучу ар бир адам ошол коомдун мүчөсү, анын кызыкчылыгы коомдун кызыкчылыгынан четте эмес. Советтик ар бир илимдин жетишкендиктери, «эркин өлкөнүн гражданинимин» деген адамды кубандырбай койбойт. Жазма адабиятта ал ийгиликтерге сыймыктанып, өзүлөрүнүн арноолорун тартууласса, эл чыгармачылыгында да көңүл бууарга татыктуу поэтикалык ырларды жаратты. Адатта эл чыгармачылыгы коомдо өткөн тарыхый окуядан бир топ кийин күчүнө кирип элге тарайт. Бирок айрым учурларда адамды толкундаткан сезим бир эле мезгилде коомдун бүткүл

¹ Ч. В а л и х а н о в. Собр. Соч., 1-т. Алма-Ата, Казгослитиздат, 1961.

мүчөлөрүндө болот да, чыгармачылык шыкты ойготот. Ошол учурду так мүнөздөгөн чыгарма дароо кабыл алынат да, «өз чыгармасы» катары ооздон-оозго өтөт. Биз бул ойду айтууда согуш мезгилиндеги эл оозеки чыгармаларын жана кийинки мезгилде эле пайда болгон «Гагаринге» деген ырды эске тутуп жатабыз.

«Гагаринге»² деген ыр бүткүл көркөмдүк-эстетикалык касиети менен элдик оозеки чыгарманын арсеналында пайда болгон. Мурдатан келаткан даяр поэтикалык образдар жаңы идеяны берүүгө бирден-бир каражат болуп кала берген. Ар кимге түшүнүктүү болуш үчүн ырды бүтүндөй келтиребиз:

Мунарган көктүн алдынан
Муундуу чөптүн үстүнөн,
Сур жорго минип салдырдың,
Сымбатың сени жактырдым.

* * *

Көгөргөн көктүн алдынан,
Карарган жердин үстүнөн.
Кер жорго минип салдырдың
Келбетиң сени жактырдым.

* * *

Кайкалап учуп бараткан,
Келбетиң заман жараткан.
Сызылып учуп бараткан
Сымбатың заман жараткан.

* * *

Алтындан чана курдурдун
Айды бир карай бурдурдун
Күмүштөн чана курдурдун,
Күндү бир карай бурдурдун.

* * *

Кара бир чепкен бөктөрдүн,
Калкыңа намыс өткөрдүн.
Кызыл бир чепкен бөктөрдүн,
Кылымга намыс өткөрдүн¹.

«Мунарган көктүн астынан, муундуу чөптүн үстүнөн» деген ыр саптары эпостогу канаттуу тулпарлардын учкан мезгилин сүрөттөөгө колдонгон традициялык фразеологиялык айкалыштардан. Космоско учуп чыккан ракеталык спутниктердин ылдамдыгын берүүгө азыркы лексикада символдук образын табуу кыйын. Ошондуктан элге түшүнүктүү карапайым жөнөкөй салыштыруулар менен өз кубанычын берүүгө аракеттенет. Гагарин «сур жорго минип салдырган» советтик адам, анын «сызып учуп баратканы» азыркы замандын техникасынын жетишкендиги.

Баарыдан да спутникти алтындан же күмүштөн жасаган чанага салыштырганы кызык. Элдик сөздөгү образдуулук кээде жөнөкөй болушу менен адамды таң калтырат. Ошол алтындан жасалган чана менен адамдар Күндү, Айды аралап жүрөт. Мында бир нерсени эске тутуу керек — фольклорду жаратуучу адам өзү уккан, көңүлүндө көркөм образдардан ошол темага карата жаңы көркөм түшүнүктөрдү жаратат. Ансыз

² Фонду, инв. № 5151, 19-бет.

¹ Фонду, инв. № 5151, 19-бет.

фольклордун өсүшү мүмкүн эмес. Ушул эле ырдагы:

Алтындан чана курдурдуң,
Айды бир карай бурдурдуң.
Күмүштөн чана курдурдуң,
Күндү бир карай бурдурдуң

дегенде элде мурдатан айтылып келаткан:

Алтындан боосун тытты ошол.
Айды бир карай сызды ошол.
Күмүштөн боосун тытты ошол,
Күндү бир карай сызды ошол

деген ырдагы күн менен күмүш, ай менен алтындын айкалышы туура келген рифмасы эске түшөт. Экинчи жагынан алганда фольклордун поэтикасында башкы жана аяккы рифма көпчүлүк учурларда сакталат. Бул ырда ошол туруктуу поэтикалык стилдик касиет советтик адамдын эмгегин мактоого багытталат. Ырдын корутунду бөлүмү айтылган идеяны жалпылоо менен ай менен күндүн ортосуда учкан жигит «калкына намыс өткөргөнүн» жыйынтыктайт.

Жалпысынан алганда согуштан кийинки эмгек ырларында коюлган эстетикалык-философиялык, социалдык маселелер социалисттик коомдун таламдарынан келип чыккан. Аны кескин түрдө мурдагы мезгилден айрып кароого болбойт. Анткени Совет Өкмөтүнүн орногонунун биринчи күнүнөн тартып көтөрүлгөн маселе жалпы элдин кызыкчылыгын сактоого арналган. Мында карапайым эмгекчил адамдын образы биринчи планга коюлган. Эзилгендердин эркиндикке чыгышы жалаң укук, социалдык жагынан гана болбостон, эмгек эркиндигине да жетишүү болгон. Ар ким каалаган кесибин тандоого укуктуу болгон. Эл чыгармачылыгы ошол эркин адамдын эмгегин даңктоого багытталат. Бирок фольклордук поэтикалык көркөм каражаттардын колдонулушу улам мезгилдин өтүшү менен жаңы өзгөртүүлөргө дуушар болуп турушу закондуу экенин моюнга алууга туура келет. Совет мезгилинин алгачкы учурундагы фольклор жалаң гана фольклордук түшүнүктөн, фольклордук көркөм поэтикалык элестерден сыртка чыга албаса, согуштан кийин жазма адабияттын, газета-журналдын, радионун, техниканын, илимдин өнүгүшүнө байланыштуу, ал түгүл турмуштук шарттардын өзгөрүшүнө байланыштуу бир топ көркөмдүк түшүнүктөр, образдар келип кирди. Ал эми окуяны берүү ыктары жазма адабияттын таасирине өттү. Ага карабастан эл оозеки адабияты өзүнүн негизги касиетин — көркөмдүк жактан, стилистикалык фигуралардын, троптун түрлөрүнүн колдонулушу, окуяны сүрөттөө жагдайлары жагынан, рифма, ритм, строфалардын традициялык салттарын сактап калды.

Бул Ата Мекендик экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки Партия, Мекен, санат-насыят, ашыктык жана башка ырлардан ачык байкалат.

Мекен жөнүндөгү түшүнүк феодалдык-патриархалдык уруу түзүлүшү мезгилиндеги маанисинен түп-тамырынан ажырап турат. Анткени уруулардын бөлүнүшү ата-журттун өзүн уруу бөлүнүшүнө карата ажыраткан. Кыргыздардын XIX кылымдагы коомдук саясий жана юридикалык эрежелерин, түшүнүктөрүн изилдеген Н. И. Гродековдун пикирине караганда уруу түзүлүшү мезгилиндеги юридикалык закондор, адаттар, каада-салттар ошол турмуштун керектөөлөрүнөн, кызыкчылыгынан келип чыккан. Анткени уруунун бир кишинин кылмышын бардыгы тартууга туура келген. Дал ошого байланыштуу уруу башчыларынын бийлиги да чексиз болгон. Мында жеке адамдын кызыкчылыгы, укугу сакталган эмес. Адам коомунун алгачкы мезгилиндеги өкүм сүргөн укук — күчтүүлөрдүн күчсүзгө болгон мамилесине карата өлчөнгөн. Анын негизги идеясы «Бир кишиге эки киши кудай» деген макалда даана берилген. Чоң уруулар майда урууларды кул катары пайдаланышкан. Буга байланыштуу мекен, ата-журт жөнүндөгү түшүнүк ошол уруу

жашаган майда территориялык кысылууларга дуушар болгон. «Ар кимдин туулган жери өзүнө мазар» деген макалда бул ачык байкалат. Бирок бул макалдын азыркы мааниси жалпы эле тууган жер, Родина жөнүндө экенин түшүнүү кыйын эмес. XIX кылымдагы кыргыз коомчулугундагы феодалдык-патриархалдык уруу түзүлүшү орустардын келиши менен бир топ жаңы өзгөрүүлөргө дуушар болгон. 1867-жылдар арасында урууларды аралаштырып түзгөн волосттордо бир топ алга жылыш болгон. Мында байыркы уруу закондорунун негизги адаттары жоюла баштаган. Бирок жеке бийлөөчүлөр, уруу манаптарынык чексиз укуктарынын жашап турушу буга тоскоолдук кылган. Совет өкмөтүнүн орношу, социалисттик коомдун түзүлүшү уруу адаттарынын тарыхый тамырларына өлтүрө сокку урду. Эми мындагы мекен жөнүндөгү түшүнүк уруу түшүнүгүнөн улуттук түшүнүккө, андан көп улуттуу социалисттик-интернационалдык түшүнүккө өттү. Согуштан кийинки элдик ырларда бул ачык байкалат. Совет Өкмөтүнүн орношунун биринчи күнүнөн тартып эле эмгекчилерди пролетардык интернационализм духунда тарбиялоо партиянын негизги саясаттарынан болгон. Ал идеологиянын бардык түрү менен ишке аша баштаган. Адамдардагы улуттук чектелүүлөр акырындап жоюлуп, эмгекчилердин таптык бир туугандык сезими көтөрүлгөн. бшондуктан, Ата Мекен, Родина деген сөздүн мааниси да алда канча кеңири мааниге өтүп, улуттук түшүнүктөн чыкты. Азыр Совет өлкөсүнүн көз мелжиген территориясында эки жүзгө жакын улуттар жашап турушат. Алардын ар бири сыймыктануу менен Советтик Социалисттик Республикалардын эркин союзунун гражданинимин деп атай алат. Элдик оозеки чыгармаларда бул идеялар борбор шаардын же Улуу Лениндин образдары менен берилген. Согуштан кийинки элдик оозеки чыгармаларда «Москва» жөнүндө көп ырлар бар:

Эмгекчи элдин дүйнөдө
Чеби сенсиң Москва.
Окуу менен акылдын
Кени сенсиң Москва.
Текшли тийип жарыгы
Күнүбүзсүң Москва,
Жайы-кышы көгөргөн,
Гүлүбүзсүң Москва¹.

Ыр импровизациянын традициялуу салтында жаралган. Анда Москва адамзатка өмүр берип турган күндүн өчпөс элеси менен салыштырылып ички мааниси ачылат. Ыр түрмөктөрүнүн улам өсүшү Москваны эмгекчи элдин жоо өтө албас чеби катары баяндайт. Адамга жашоо, өмүр кандай керек болсо, Москва бизге ошондой баалуу. Анда эзилген элдерди теңдикке жеткирген партиянын жолбашчылары отурат. Ошондуктан Москванын өзү эле эркиндиктин символу. Элдик ырда жакшы көргөнүн адамдардын бардык муундары үчүн касиетин жоготпогон, жаратылыштын, табийгаттын көрүнүштөрүнө салыштыруу көп учурайт. Дал ошол касиет мында толук сакталган. Москва да кыргыз элинин өз борбору, мекени. Ал түбөлүктүү көгөрүп турган аңкыган гүлдүн, жаркыраган күндүн образы менен поэтикалык элеске ээ. Мекен деген түшүнүк Советтер Союзунун ар бир бурчундагы улуттардын бирдиктүү түшүнүгүнө өткөн. Кыргыз эли үчүн Ала-Тоо кандай касиеттүү көрүнсө, Москва да ошондой баага татыктуу. Бирок элдик ырларда Москва дүйнөдөгү эң баалуу нерселерге салыштырылып берилүү менен конкреттүү портретке ээ эмес. Ал адамдын колу тийбеген касиеттүү нерседей, эркиндиктин, жыргалдын, бакыттын символундай көңүлдүн борборунда турат. Ал эми Ала-Тоо конкреттүү элеси менен көз алдыбызга келет. Мунун өзүнчө себеби бар. Анткени Мекен жөнүндө ыр чыгарган адамдын жүрөгү менен туюп, акылы менен билген нерсеси башка формада, көзү менен көргөнү башка элесте пайда болгон. Айтылган оюбуз

¹ Фонду, инв. № 417.

далилдүү болуш үчүн «Ала-Тоо» деген ырдан үзүндү келтиребиз. Бул ырды согуштан кайткан жоокер, колхоз-совхоз малын баккан малчы, дан өндүргөн дыйкан ырдаган:

.....
 Аскалуу тоодон кубулжуп,
 Улары сайрайт ташында.
 Жадаса түндө тынч албай,
 Бакасы чардап сазында.
 Жайылып малы жоодурап,
 Жарашыктуу төр-төрдө.
 Канатын кагып шырпылдап,
 Каз, өрдөгү көл-көлдө.
 Карышкыры бел-белде,
 Кабагың карыш ачылат,
 Аскадан аркар көргөндө,
 Туш-туш жагы тирелип,
 Күзгүдөй тунук аска-зоо.
 Турумтай, кыргый, ылачын,
 Туйгуну бар Ала-Тоо².

Ыр көлөмдүү. Ала-Тоо адамын суктанткан пейзажды көз алдыбызга келет. Ошол кооз жерде колхоз, совхоз малдары жайылып жүрөт.

Колхоз, совхоз жайнаган,
 Элиң бар сенде Ала-Тоо.
 Алтын, күмүш коргошун,
 Кениң бар сенде Ала-Тоо¹

Согуштан кийин элдин поэтикалык чыгармаларын карап чыкканда эки түрдүү стиль байкалат. Биринчи түрү эл оозеки адабиятын өркүндөтүүдө, байытууда абдан чоң роль ойногон акындык импровизацияга таандык. Бул жогоруда «Ала-Тоо» деген ырдан ачык байкалат. Ала-Тоонун кооздугун, адамды суктанткан сулуулугун импровизациянын салты менен сүрөттөйт. Мындагы ойдун бүтүшүнө карата строфалык бирдик түзүлөт. Эпикалык чыгармалардагы тирадалык форма колдонулат да, сүрөттөлүп жаткан нерсенин негизинен ой ажырабайт. Бир эле строфалык бирдикте ар түрдүү: кайчы, шыдыр, аттама, сыңар ж. б. уйкаштыктар болушу мүмкүн, бирок андагы ойдук бүтүндүгү бузулбайт. Мындай ырларды акын эмес кишинин ырдашы кыйын. Ага карабастан толук болбосо да үзүндү-үзүндү катары элдик оозеки чыгармага өтөт. Ага карата элдик редакция башталат, ырдын айрым жерлерин алып таштайт же кошумчалайт. Сөздөрүндө да айрым өзгөрүүлөр болот. Ыр айрым акындар тарабынан жаралса да, ошол учурдагы бүтүндөй бир муундун, кээде бүт элдин идеялык-эстетикалык көз карашын берет. Ала-Тоо жөнүндө мурда да мындай пейзаждык лирикалар ырдалган. Өзгөчө үзүндүсүн алганда «Ала-Тоо» ыры кайсы мезгилде чыкканын далилдөө да кыйын. Бирок пейзаждык лирикалар да ошол мезгилдеги, коомдогу турмуш көрүнүштөрүндөгү өзгөчөлүктөрдү чагылдырбай коё албайт. Анткени ошол ырдагы бир эле штрих ырдын мезгилин белгилөөдө чечүүчү мааниге ээ болуп чыга келет. «Ала-Тоодогу» негизги штрих бул колхоз, совхоз малынын жайылышы, алтын, күмүш кендеринин ачылышы. Жеке чарбанын колхоздук, совхоздук чарбага өтүшү совет мезгилинде тана болгонун окуучу түшүнөт. Совет мезгилинде илимдин, техниканын өнүгүшү менен кен байлыктары белгилүү боло баштаган. Ошентип, Ала-Тоонун табигый кооздугу жырдалуу доордун турмуш көрүнүштөрү менен кулпунуп чыга келет. «Ала-

² Фонду, инв. № 417.

¹ Ошондо, 72—73-беттер.

Тоо» жөнөкөй тана пейзаждык ыр эмес. Анда адамдын киндик каны тамган Мекен, Ата журттун элеси жатат. Мындай ырларга «Нарын», «Суусамыр», «Солтон-Сары»² ырларын кийирүүгө болот.

Согуштан кийинки элдик ырлардагы экинчи стиль жазма адабияттын таасиринде пайда боло баштаган. Ырас, муну жалаң согуштан кийинки мезгил менен чектеп коюуга болбойт. Бул кыргыз совет жазма адабияттын өнүгүшү менен байланыштуу каралышы керек. Ал айрыкча «Суусамыр» деген ырдан ачык байкалат:

Желпилдеп согуп турган жели сонун.
Көйкөлгөн көк шиберлүү төрүң сонун.
Өзөндөн тунук суулар алдас уруп.
Шаркырап агып жатса ал да сонун.
Карачы Өтмөк, Сөөк, Караколду,
Керилген кен. Суусамыр деги сонун.
Колхоздун чарбасынын кени болуп
Бүтүпсүң ортосуна керме тоонун³.

Сөзсүз мындай ырлардын жазма түрүндө пайда болгонун анын формасы да, муундук системасы да далилдеп турат. 11—12 муундук ыр системасы кыргыздын оозеки чыгармаларында да кезигет, бирок алар ар дайым өлөң формасында же редифик формада өмүр сүрүп келген. Орус элинин элдик оозеки чыгармасында жазма адабияттын таасиринде пайда боло баштаган чыгармалар XIX кылымдан башталган. Белгилүү фольклорист В. П. Аникиндин көз карашы боюнча совет мезгилиндеги элдик поэтикалык чыгармаларда жарым фольклордук, жарым адабияттык түрү негизги бир түрү болуп калганы белгиленет¹.

В. П. Аникиндин көз карашындагы «жарым фольклордук, жарым адабияттык» деген аныктамага өзүнчө ой жүргүзүү зарылчылыгы бар. Анткени жогорку эле «Суусамыр» деген ыр жазма түрүндө болсо да, фольклордук традициядан бөлүнүп кете албаган. Анда элдик оозеки чыгармадагы ойлоо жагдайлары, ыкмалары толук сакталган. Суусамырдын кооздугун көрсөтүүдө элдик пейзаждагы «көйкөлгөн» эпитеттер негизги ойду жандандырып, ырдын элестүүлүгүн күчөтүп турат. Уйкаштык жактан алганда да элдик оозеки чыгармада эң күчтүү орунду ээлеген бирдей сөздөн түзүлгөн этиштик уйкаштыктар. Бирок ырдын жыйынтыкталышы, табийгаттын кооз пейзажынын азыркы колхоздук чарбага карата айкалыштыра берилиши жазма адабияттагы негизги ыкмалардан экенинде талаш жок.

Мурдагы элдик ырлардагы өзгөчө белгилер ар нерсенин өзүнчө сүрөттөлүшүндө болуучу. Мисалы сулуулук өзүнчө, эмгек өзүнчө, пейзаж өзүнчө ж. б. Советтик мезгилде ал чындыктардын ички мазмуну кошо сүрөттөлүшү талап кылынды. Башкача айтканда, ар нерсенин идеялык-эстетикалык касиетин ачуу негизги шарт болуп калды. Ал көркөмдүк ыкма советтик жазма адабиятта биринчи коюлган. Акырындап отуруп кыргыз советтик элдик оозеки чыгармаларда да өмүр сүрүп калды. Мунун түпкү негизи турмуштун өзүндө жатат. Мурдагы эстетикалык түшүнүк боюнча сулуулуктун белгилерине өтө катуу маани берилген. «Ай десе арксыз, күн десе көрксүз», «бели кындай», «бети айдай» деп сүрөттөлгөн.

Чындыгында сулуулук «көз менен кашта» болбостон, эл үчүн иштеген эмгекте, аска-зоонун көрүнүшүндө эмес, байлыгында. Ошондуктан элдик лирикалардын көп түрүндө «жарым фольклордук жарым адабияттык» түр өкүм сүрө башташы бекеринен эмес.

Эски фольклордук чыгармаларда да пейзаждык лирикалар көп жолугат. Бирок айда ошол кооз көрүнүштүн сырткы сүрөтүн гана тартышкан. «Суусамыр» деген ырда дале

² Фонду, инв. № 417, 29, 72—73, 91-беттер.

³ В. А н и к и н. Виды современного массового народного творчества. «Вопросы литературы», 1959, № 12, 160-бет.

¹ В. А н и к и н. Виды современного массового наречного творчества. «Вопросы литературы», 1959, № 12, 160-бет.

Суусамыр жайлоосунун кооздугун айтып, көрүнүшүнө тан калган Бирок ошол кооз жер, «колхоз чарбасынын кени болуп» калгандыгына ого бетер сүйүнөт. Дал ушул бир эле строк ырдын идеялык-эстетикалык касиетин белгилейт, жыйынтыктайт.

Мекен жөнүндөгү ырларды жалпы эле идеялык багытына карап эки түргө бөлүүгө болот. Биринчи түрү — мекендин адам үчүн ыйыктыгын, анын сүйкүм элеси, эркелетип өстүргөн эне, аркалап өстүргөн атанын ролунда сүрөттөлүшү. Буга жогоруда келтирген «Москва» жана «Кыргызстан», «Кремль» ж. б. ырлары кирет. Бирок бул ырларда азыркы учурдун негизги духу, тарыхый салттары да орун ала турганын алдын ала эскертүүгө болот. «Кыргызстан» деген ырдагы.

Ар түрдүү улут жашаган.
Ардактуу жерим Кыргызстан,
Бир туугандай баарысы
Шаттанып шайыр турушкан².

Ырдын көркөмдүгү анча күчтүү эмес. Ага карабастан ырдын негизинде лирикалык каарманды сүйүнткөн чоң ой жатат. Ал адамдардын интернационалдык сезиминин ойгонушу ал улуттар ортосундагы бир туугандык сезимдин ойгонушу. «Кыргызстан» жалаң кыргыздын гана мекени эмес, анда коммунизмдин улуу салтанаттарынын негизинде түзүлгөн жаңы укладдагы, түшүнүктөгү советтик көп улуттуу адамдардын мекени. Мекен, Ата журт жөнүндөгү түшүнүктөрдүн маанисинин тереңдешине өлкөдөгү социалдык улуу курулуштардын таасири күчтүү. Кыргызстандын мурдагы көрүнүшү бүтүндөй өзгөрдү. Аны өзгөртүп кайра куруп жаткандар көп улуттуу совет элинин бир туугандык, достук жардамдары. «Кум-Бел кени»³ «Жаңылык»¹ деген ырларда ал идея ачык берилген «Кум-Бел кени» жөнүндөгү ыр 1947-жылы чыгарылган. Ыр эпикалык жанрдын стилинде кендин ачылышынан тартып бүткүл иштери баяндалат:

Кыймыл берип ар ишке,
Дизили тынбай күркүрөп.
Чар тарабы шахтанын,
Өсүп келет дүркүрөп.

Бир нече жердей карарып,
Завойлор оозу көрүнөт.
Ичине кирип карасаң,
Туш тарапка бөлүнөт ж. б.

Ушул эле сыяктуу да берилген: өлкөдөгү өзгөрүштөр «Жаңылык» ырында да берилген:

Айтып бүткүс жаңылык,
Өзгөрдү өлкөм жаңырып.
Ала-тоолуу жеримден
Ар түрдүү кендер табылып.

* * *

Күн өткөн сайын жаңылык,
Гүлдөдү өлкөм жаңырып.
Касиеттүү жеримден
Кыжбаттуу кендер табылып.

² Фонду, инв. № 422, 2-дептер, 10-бет.

³ Ошондо, инв. № 422.

¹ Ошондо, инв. № 418.

Бір бүткүл тулкусу боюнча эски традициялык мекен жөнүндөгү ырлардан айырмаланып чыккан. Анткени эски традициялык ырларда сырткы кооздукка өтө берилүү, пейзаждык жагдайда суктануу биринчи орунда турган. Ата Мекендик согуштан кийин андай пейзаждык лирикалар өсүшүн токтотту деп айтууга болбойт.

Мекен жөнүндөгү экинчи багыттагы идея ушул пейзаждык лирикалардан көрүнөт. Буларга жогоруда келтирген «Ала-Тоо», «Нарын», «Суусамыр», «Солтон-Сарыдан» башка толгон токой ырлар кирет.

Жердин кооздугун сүрөттөө ага суктанууга, сүйө билүүгө чакыруу элдик эпостордо абдан терең иштелген. Бирок эпостогу гиперболизм кооздуктун «эң жакшылыгын» көрсөтүүнү максат кылат да, реализмден — азыркы биз түшүнгөн чындыктан аз болсо да четтейт. Ага карабастан сүрөттөөнүн пейзаждык эң сонун үлгүлөрү ошол эпостук чыгармаларда сакталып калганын жана алар азыркы элдик пейзаждык лирикаларга таасирин тийгизип жатканын танууга болбойт. Анткени азыркы элдик чыгармаларды жаратуучулар элдик традициялык оозеки чыгарманын таасиринен да куру эмес. Анын үстүнө дегеле элдик чыгармалардын эң жакшы үлгүлөрү кийинки жаңы мезгилге карата кайра жаратылып, жаңы мазмунга ээ болуп турат. Бул жөнүндө азыркы учурдагы элдик оозеки чыгармалардын классификациясындагы өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн фольклорист Н. П. Колпакованын пикирине кошулбай коюуга мүмкүн эмес. Колпакованын ою боюнча азыркы мезгилдеги орустун элдик оозеки чыгармаларынын булактары мындайча:

1. Традициялык ырлардын азыркы учурдагы варианттары.
2. Адабий чыгармалардан иштелип чыгарылгандар.
3. Частушкалык ырлар².

Бул көрсөтүлгөн классификациялык өзгөчөлүктөр айрым жанрлар боюнча кыргыз элине да туура келет.

Мисалы пейзаждык лирикадагы сүрөттөөлөр мурдагы традициялык ырлардагы көркөмдүктөн анча четтеп кеткен эмес. «Нарын» деген ырга көңүл бөлөлүк.

Туулуп өсүп чоңойгон
Ырдагым келди Нарынды.
Адыр, бөксө тоолорун.,
Карагай арча талынды.
Жай-кышы тоодон кетпеген
Ак булут, мөңгү карынды.
Аларында төлдөгөн
Төрт түлүктүү малынды.

Мындан акыркы строфаны өзүнчө алганда традициялык пейзаждык лирикадан кандай айырмасы бар? Карагай, арча ак булут, мөңгүлөр мындан миң жыл мурда да Нарын тоолорунда болгон. Төрт түлүк мал кылымдар бою жайылып келе жатат. Аны ар кылымдын адамдары бирдей эле ырдайт, бирдей эле кабыл алат. Ошондуктан элдик оозеки чыгармаларындагы мындай «түбөлүктүү темалар» анча-мынча өзгөрүүлөр менен улам жаңы шартта ырдалып ошол учурдун сүйүктүү ырына өтүп кете берет.

Ырдын жаңы шартта жашашына, өтүшүнө, анча-мынча өзгөртүүлөр чоң роль ойнойт. Ал ушул эле ырдын уландысынан ачык байкалат. Нарындын аска-зоосу, ак булуту, мөңгүсү мурдагыдай болгону менен, жер көрүнүшү, адамдардын, турмушу бүтүндөй жаңырды. Кооз шаарлар салынып, колхоз совхоздун чарбасы өстү:

Мал киндиктүү Нарындын
Жайыттары малга жай.
Төрт түлүгү тең өскөн.

² Проблемы современного народного творчества. Русский фольклор, IX. М. – Л., 1964, 99-бет.

Колхоздору малга бай¹.

Пейзаждык лирикалардын мазмун жагынан байышы Мекендин, ата-журттун советтик мезгилде өсүшүнө тикеден-тике көз каранды. Мурдагы заманда төрт түлүк малдын жайылышы букара малчыны анча сүйүнткөн эмес. Анткени ал байдын малы. Жайлоонун көрүнүшү суктанткан менен, чер жаза алган эмес. Ошондуктан кооз капчыгайларда мундуулардын ыры созолонгон.

Улуу Ата Мекендик согуштан кийин колхоз, совхоздун чарбасы мурдагыдан катуу темпте өнүгө баштады. Өлкөдөгү бүлүнгөн чарбаны кайра калыбына келтирүү үчүн жаңы кендерди ачып, улуу курулуштарды куруу жолго коюлду. Ата журттун көрүнүшү ого бетер артты. «Эмне сонун» деген элдик ырда бул жакшынакай берилген:

Колхоз малы жайнаса,
Көк өрөөн жайлоо тер сонун.
Каз, өрдөк учса каркылдап,
Кадимки Ысык-Көл сонун.

* * *

Аралап чарба өстүргөн
Адырлуу жайлоо төр сонун.
Ар түрдүү кендер табылса,
Ата Мекен жер сонун².

Эски ырлардагы салттар жаңы ырларга ар түрдүү формада таасир берет. Айрым ырлар мазмун жактан, айрымдары форма, түзүлүшү боюнча элдик редакцияга-модернизацияга стихиялык түрдө дуушар болот.

«Эмне сонун» ыры форма жагынан Токтогулдун «Эмне кызык» деген ырына үндөшүп турат. Ал эми өз учурунда Токтогул бул форманы элдик чыгармадан алганын эч ким күмөн санабайт. Дал ушундай эле көрүнүш орус адабиятында да болгон. И. Суриков «Степь Моздокская» деген элдик ырдын негизинде «В степи» деген жаңы ырды жараткан Бирок кийинчерээк «В степи» эл тарабынан өзгөрүлүп отуруп «Степь да степь кругом» деген жаңы ыр пайда болгон¹.

«Эмне сонун» ырынын формасы традициялык формага үндөшүп турганына карабастан, Ата Мекендин жаңы өзгөрүшүн даңктаган чыныгы элдик ойду даңазалайт. «Биздин массанын өздүк көркөм чыгармачылыгынын сонун өзгөчөлүгү мында турат, деп белгилеген 1950-жылы 5-апрелде чыккан «Правда» газетасынын баш макаласында, — ал коммунизмдин жеңиши үчүн күрөшүүдө пафос катары алардын эмгектеги чыгармачылыгы менен ажырагыс бирдикте болушунда». Ошондуктан эл массасы Мекен жөнүндөгү ырлардын бардык түрүндө, ал түгүл пейзаждык лирикаларда да тууган жердин асылдыгын түгөнбөс ырга айландырган.

Согуштан кийинки элдик чыгармачылыкта эң чоң тема катары Ленин жана Партия жөнүндөгү ырларды көрсөтүүгө болот. Орус элинин совет мезгилиндеги оозеки чыгармачылыгын изилдеген фольклористтердин көпчүлүгү элдик чыгармачылыктын өсүшүн эки этапка бөлүшөт. Биринчи мезгил 1917-жылдан 30-жылдардын ортосуна чейинки учур.

Бул мезгилде совет элинин поэтикалык чыгармаларынын жаңыдан жаралуу, формировать этилүү мезгили, фольклордогу улуттук традициянын жакшы жактарынын улантылыш учуру болгон. Экинчи этап өлкөдө социалисттик индустриализация, коллективизация, маданий революциянын башталышы менен кирет.

Бул мезгилде жеке чыгармачылык менен коллективдин традициясынын айкалыш

¹ Фонду, инв. 417, 35-бет.

² Современный русский фольклор. М., «Наука», 1966, 97-бет.

¹ Современный русский фольклор. М., «Наука», 1966, 97-бет.

мезгили болуп, профессионалдык адабият менен эл оозеки чыгармасы жакындаша баштаган. Социалисттик коомдун базисинин чыңдалышы менен элдин социалисттик аң-сезимдүүлүгү активдүүлүккө өтөт. Бирок эл оозеки чыгармасында ушул эки этабы үчүн бирдей актуалдуу мааниге ээ болгон идея, көркөмдүк жагынан бири-биринен кем калышпаган ырлар Ленин жана Партияга арналган.

Совет Өкмөтүнүн орношунун биринчи күнүнөн тартып эле жаңы заман, Ленин, Партия жөнүндөгү ырлардын чыга баштаганы, айрыкча эл акындарынын сүйүктүү темасы, ырдалып бүтпөгөн ыры болгону маалым.

Согуштан кийинки элдик чыгармаларда ошол эле идеялар улам тереңдетилип улантыла берген. Элдик чыгармада Лениндин, Партиянын образы турмуштагы эн асыл, кымбат нерсенин образы аркылуу салыштырылып берилет. Айрым учурда салыштырууга мүмкүн болбой калган абалга чейин көрсөтүлөт. 1947-жылдары Базарбаев Мамасеиттен «Ленин жолу» деген ыр жазылып алынган. Ыр импровизациянын салтында жаралган. Мында Ленин Совет мамлекетин түзүүчү гана болбостон, бүткүл эмгекчилердин атасы катары көрсөтүлгөн.

Жол жободон эшитсек,
Ачылат биздин капабыз.
Кең СССРди жашаткан
Улуу Ленин атабыз.

Комсомол менен кадрдын
Жүрөгү отгон жаралган.
Эмгекчинин атасы,
Абал Ленин саналган² ж. б.

Ыр көлөмдүү. Ырдын көлөмдүү болушу Лениндин бүткүл иштерин, адамга берген жакшылыгын толук түшүндүрүүнү максат кылгандан келип чыккан. Акын Ленин жөнүндө ырдай эле бергиси бар. Жаңы теңдик заманды курган, жүрөгү оттон жаралган адамдарды тарбиялап чыгарган Ленин.

Ленин жөнүндө сөз болгондо адам коомундагы теңсиздиктердин ойрон болушу, ал түгүл эмгекчи-букаралардын кылымдар бою эзилип келиши жөнүндө сөз болуп ошол эзүүдөн куткарылгандыгын баяндаган бир негизги мотив бар. Ал коомдогу реалдуу турмуштан төрөлгөн чындык. Элдик көркөм чыгармаларда Ленин жөнүндөгү ырлардын көпчүлүгү анын чыккан мезгилине карабастан бирдей мазмунда, бирден эстетикалык өбөлгөлөргө негизделген. Анткени, алардын бардыгы Ленинди эркиндиктин жана элдин бактысынын символу катары көрсөтүшкөн. Ошондой болсо да көркөм каражаттарды ар түрдүү ыкта, формада колдонушканын танууга болбойт. Бул айтылган ой ачык болушу үчүн Ленин жөнүндөгү эки ырды салыштырып көрөлүк.

1-ыр: Тумандарды таратып,
Жарык берген — Ленин.
Кедейге таалай талашып,
Алып берген — Ленин.
Кеткис таалай, кенен жол
Салып берген — Ленин.
Жаркыратып кун нурун,
Алып берген — Ленин¹.

Бул ыр 1949-жылдары Талды-Суудан жазылган. Экинчи ыр дагы ошол эле жылы Ысык-Көл районунан жазылып алынган.

² Фонду, инв. № 1442, 227–228-беттер.

¹ Фонду, инв. № 422, 6-бет.

2-ыр: Алып калдың — Ленин,
Ашуусу бийик кыядан.
Эзилип жаткан кыргызды
Учуруп чыктың уядан.

* * *

Алып калган — Ленин
Алдыда турган өлүмдөн.
Лениндей атабыз
Эзелде кетпейт көңүлдөн»².

Сөзсүз бул ырларды элдик редакциядан өтүп, иштелип бүткөн формасында жазылды деп айтууга болбойт. Анткени ал үчүн убакыт керек. Ага карабастан ырдын элдик чыгармалардын арсеналында жаралганы өзүнөн-өзү түшүнүктүү болуп турат. Эки ырда тең эле Лениндин эмгекчилерди эркиндикке алып чыкканы, аларга бакты-таалай бергени айтылат. Бирок ал ойлор ар түрдүү көркөм формада, ыкта берилди. Биринчи ырда оор турмуштун, эзүүнүн символу болгон «кара тумандай», эркиндиктин символу болгон «кенен жолдун», «жаркыраган күндүн нурунун» аллегориялык образдары менен ырдын негизги идеясы ачылды. Турмуштун өзүндө күндүн жаркыраган нурунан тиричилик башталат. Албан түрдү гүл гүлүн ачып, тиричиликтин миң сан ыракаты өнүгөт. Күндүн нурун ошол жердеги тиричиликке жеткирбей калкалап турган кесепет — туман, кара булуттар. Ошондуктан адам коомундагы эзүүнү, оор турмушту түшүндүрүү үчүн тумандын аллегориялык, символикалык образы түзүлгөн. Адам коомунда мин жылдар бою жөө тумандай басып келген эзүүчүлөр жоголду. Лениндин жетекчилиги менен эмгекчи элге «кенен жол» салынды. Алар эми качан кулап кетем деп тар кыяда баратпастан, кадамын эркин шилтеп жаңы турмушка өтгү.

Ошол үчүн экинчи ырда эски турмуштун, эзүүнүн элеси «Ашуусу бийик кыя» деп берилди. Оор, теңсиз турмуш ашуусу бийик кыядай. Ар бир минутта андан кулап кетүүгө болот. Ар бир минутта адамдарды өлүм күтүп турат. Биринчи ырда эзүү, оор турмуш, «туманга» салыштырылып берилсе, экинчи ырда «ашуусу бийик кыяга» салыштырылды. Эркиндик жөнүндөгү түшүнүк биринчи ырда күндүн жаркыраган нуру аркылуу берилсе, экинчи ырда «Учуруп чыктың уядан» деп «канатсызга канат бердиң» деген мааниде айтылып эки башка көркөмдүктө, образдуулукта бир эле мазмунду, идеяны ишке ашырды.

Ленин жөнүндөгү ырлардын бардыгында эки параллел бар: бири эски турмуштун каардуу элеси, экинчиси эркиндик. Алар турмуштагы ар түрдүү контрасттык түшүнүктөгү көркөм сөз каражаттары менен негизги идеяны — Лениндин өлбөс-өчпөс образын түзүүгө пайдаланылат.

Ар бир элдин поэтикалык чыгармасында мурдатан иштелип калган жана белгилүү бир каймана маанидеги образга ээ болгон көркөм сөз каражаттары бар. Мисалы, кыргыздар Ала-Тоонун, орустар Волганын образы менен сүйүктүү каармандарынын айкөлдүгүн, тереңдигин көрсөтүш үчүн көп пайдаланышат. Алар болсо эпикалык каармандардын фантазиялык образын түзүүгө мурдатан кабыл алынып кеткен. Ошондуктан Лениндин образы азыркы күндөгү фольклордук чыгармаларда Прометей сыяктуу байыркы мификалык геройлордун деңгээлине чейин көтөрүлгөнүн М. Горький туура белгилеп отурат¹. «Ленин» жөнүндөгү элдик ырлардын форма бөтөнчөлүктөрүнө карап үч түрдүү өзгөчөлүктөрдү байкайбыз. Биринчи түрү элдик оозеки адабияттын өз бешигинде төрөлүп, традициялык касиеттерин форма жана мазмун жагынан сактап калгандары. Алар жөнүндө жогоруда мисалдар келтирилди. Экинчи түрү жазма адабияттын таасиринде пайда болгондору. Дал ушул жерден кыргыз совет жазма адабияты менен эл оозеки

² Ошондо, 8-бет.

¹ М. Горький. Собр. Соч., 27-т. М., Гослитиздат, 1953, 312-бет.

адабиятынын ортосундагы карым-катнашты бир-эки сөз менен айтып өтүүгө туура келет.

Кыргыз элинин профессионалдык жазма адабияты Улуу Октябрь Революциясынын жеңиши менен гана түзүлдү. Ошондуктан биринчи кезекте аларга негизги булак эл оозеки адабияты болду. Анткени аны жаратып жаткан жаш жазуучулардын бардыгы элдик оозеки чыгарманын духунда тарбияланып турмуштагы көрүнүштөрдү кабыл алуу боюнча ойлоо процесстери жагынан да эл массасынын сабатсыздыгы жоюлуп, газета, журнал, көркөм чыгарма аркылуу түшүнүктүн жаңы формаларын кабыл ала баштады.

Ошентип, жазма адабияттын таасиринде жаңы формадагы, стилдеги ырлардын пайда болгону байкалат. Мисалы Ленин жөнүндө чыгарылган төмөнкүдөй ырларды карап көрөлү.

«Жол башчыбыз, көсөмүбүз Ленин,
Жол көрсөтүп көптүн берген тилегин.
Эрки менен жадырасын, күлсүн деп,
Куруп бердиң эмгекчи элдин түнөгүн»².

Же болбосо:

Касиеттүү, ардактуу ата Ленин
Өмүрлүккө унутулгус кептерин.
Алтын баалуу эмгегинди жазганда,
Өтө сүйүп, күлүндөгөн дептериң»³.

Бул ырлар акындын обондору менен бирге жаралганы өзүнөн өзү түшүнүктүү болуп турат. Айрыкча Алымкул Үсөнбаевдин «Москва» деген ырынын стилдик өзгөчөлүгү бүт сакталган. Өз мезгилинде Үсөнбаев ал ырын жазма адабияттын таасиринде жаратканы изилдөөчүлөргө маалым.

Оозеки эл чыгармасында жашап жаткан Ленин жөнүндөгү ырлардын үчүнчү түрү тике эле жазма адабияттан келгендери. Башкача айтканда массалык ырлар. Алар жөнүндө кийинчерээк сөз кылабыз. Бирок Ленин жөнүндөгү эл ырлары кандай формада стилде жашаганына карабастан, Лениндин образын ар тараптан байытып, толуктап бүтүндөй бир өлбөс-өчпөс элесин калтырат.

Өз мезгилинде айтып кете турган нерсе — элдин оозеки чыгармалары улам кийинки мезгилде жазма түрүндө пайда болуп жаткандыгы. Массалык ырлардын үстөмдүгү улам күчөп баратканында. Мындай көрүнүш орус элинин элдик оозеки чыгармасында да мүнөздүү болуп калды¹.

Эл Ленинди элдин атасы, жетекчиси, көсөмү катарында көрсөткөндө большевиктер партиясынын жүргүзгөн иштери менен бирге караган. Бул «Ильичти эсте, үйрөн» деген чакырык мүнөзүндөгү элдик ырда сонун берилген:

Лениндин тарыхында
Партиянын жеңиши.
Лениндин нускасында
Биздин максат негизги.
Ильичти эсте биздин жүрөк,
Ильичти суй ал мүрөк»².

В. В. Маяковский айткандай, Ленин десек партияны, партия десек Ленинди түшүнөбүз. Элдик ырларда дал ошол мааниде «Лениндин тарыхында партиянын жеңиши» бар.

² Фонду, инв. № 421, 233-бет.

³ Фонду, инв. № 422, 133-бет

¹ С. Ф. Б а р а н о в. Русское народное поэтическое творчество. М., 1962; Современный русский фольклор. М., 1966; Фольклор и художественная самодеятельность. Л., 1968.

² Фонду, инв. № 418, 32-бет.

Анткени Ленин элди эркиндикке чыгаруу үчүн күрөшкөн большевиктер партиясынын жол башчысы, жетекчиси. Тескерисинче, Лениндин бүткүл иштери партиянын алдына койгон максатынан бөлөк эмес. Ошондуктан, «Партияга» арналган элдик ырлардын идеялык-эстетикалык негизи Ленин жөнүндөгү ырларга үндөш. Ал түгүл көп учурда Ленин, Партия деген сөздөр синонимдик мааниге өтүп кетет. Алардын ордун алмаштырсак да мааниси өзгөрбөйт. «Ленинге» деген мындай ыр бар:

Таалайлуу элдин бактына
Арнап берген белегин.
Алдык кызык желегин,
Азаттыкка чыгарган
Ардактап бизди Ленин.

Ал эми «Партия» деген ырда:

«Карангыдан жарыкка,
Чыгарган бизди Партия.
Какырга канал каздырып,
Сугарган биздин Партия,—

деп берилген. Эки ырда тең негизги идея эмгекчи элдин эркиндикке, азаттыкка чыгышы жөнүндө. Биринчи ырда элди азаттыкка чыгарган Ленин. Экинчи ырда ошол эле идея партиянын иштери менен бирдикте жаралды. Дал ушул мисалдан эле элдик ырларда Ленин менен партиянын иштери ажырагыс бирдикте алынганы белгилүү болуп турат. Ал түгүл Октябрь революциясынын улуу жеңишин баяндоо үчүн Лениндин иштерин айтып өтпөскө мүмкүн эместиги өзүнөн өзү түшүнүктүү.

МАЗМУНУ

БАШ СӨЗ	4
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ КЛАССИКТЕРИ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ЖӨНҮНДӨ	6
КЫРГЫЗ ЭЛ ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН ЖЫЙНОО ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫ	12
ЭМГЕК ЫРЛАРЫ.....	23
ЫРЫМ ЖАНА ДАРЫМДАР	34
МИФ ЖАНА ЛЕГЕНДА	43
ҮЙЛӨНҮҮ САЛТ ЫРЛАРЫ	53
ДИН ЫРЛАРЫ.....	62
СҮЙҮҮ ЫРЛАРЫ.....	68
КОШОК.....	77
АРМАН.....	85
САНАТ, ТЕРМЕ	93
ТАБЫШМАКТАР	102
МАКАЛ, ЫЛАКАПТАР	115
БАЛДАР ЫРЛАРЫ	125
ЧЕЧЕН СӨЗДӨР	131
АЙТЫШТАР	138
ЖОМОКТОР	163
КЫРГЫЗ ЭПОСТОРУ	188
МАНАС	194
СЕМЕТЕЙ	219
СЕЙТЕК.....	237
ЭР ТӨШТҮК.....	255
«КУРМАНБЕК».....	284
«ЭР ТАБЫЛДЫ»	294
ЖАҢЫЛ МЫРЗА	306
«КОЖОЖАШ».....	318
МЕНДИРМАН	336
САРИНЖИ-БӨКӨЙ	345
«ОЛЖОБАЙ МЕНЕН КИШИМЖАН»	352
«КЕДЕЙКАН».....	362
ИЗИЛДЕНЕ ЭЛЕК ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР	371
1916-ЖЫЛДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШ ЭЛДИК ПОЭЗИЯДА	395
КЫРГЫЗ ЭЛИНИН СОВЕТТИК ДООРДОГУ ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ӨСҮҮ ЖОЛДОРУ	404
АТА МЕКЕНДИК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕГИ ЭЛ ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ.....	425
СОГУШТАН КИЙИНКИ ЭЛ ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ	443

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
КИРГИЗСКОГО УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

Басманын редакторлору *А. Исабекова, Ф. С. Рабиханова*

Художник *В. Ф. Роек*

Тех редактор *Э. К. Гаврика*

Терүүгө 20/Х, 1972-жылы берилди. Басууга 25/ІХ 1973-жылы кол коюлду. Көлөмү 44,25 басма табак, учёттук басма табак. Тиражы 1000. Д—02005. Заказ 3549. Баасы 2 с. 86 т.

Кыргыз ССР Илимдер Академиясы,
Фрунзе шаары, XXII партъсезд көчөсү, 265 а

Фрунзенская гортипография № 3 Госкомитета Совмина Кирг. ССР
По делам издательств, полиграфии и книжной торговли.
720616, ГСП, г. Фрунзе, ул. Карагандинская, 72.